

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI TARİH ALGISININ DÖNÜŞÜMÜNDE AVRUPA
ETKİSİ VE ASR-I HAZİR (ÇAĞDAŞ) AVRUPA
TARİHÇİLİĞİNDE ÜÇ İSİM:**

**ABDURRAHMAN ŞEREF, DİRAN KELEKYAN,
YUSUF AKÇURA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MELİS GÖKÇEN

İzmir-2020

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI TARİH ALGISININ DÖNÜŞÜMÜNDE AVRUPA
ETKİSİ VE ASR-I HAZİR (ÇAĞDAŞ) AVRUPA
TARİHÇİLİĞİNDE ÜÇ İSİM:**

**ABDURRAHMAN ŞEREF, DİRAN KELEKYAN,
YUSUF AKÇURA**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
MELİS GÖKÇEN

Tez Danışmanı
DOÇ.DR. ERDAL ASLAN

İzmir-2020

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**OSMANLI TARİH ALGISININ DÖNÜŞÜMÜNDE AVRUPA ETKİSİ VE ASR-I HAZİR (ÇAĞDAŞ) AVRUPA TARİHÇİLİĞİNDE ÜÇ İSİM: ABDURRAHMAN ŞEREF, DİRAN KELEKYAN, YUSUF AKÇURA**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakça da gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28/09/2020

Melis GÖKÇEN

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**“Osmanlı Tarih Algısının Dönüşümünde Avrupa Etkisi ve Asr-ı Hazır (Çağdaş)
Avrupa Tarihçiliğinde Üç İsim: Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan,
Yusuf Akçura”**

Melis GÖKÇEN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Osmanlı'nın modernleşmesi, Avrupa'ya ayak uydurmaya başladığı XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında başlamıştır. Avrupa ile bütünleştiği ve tanıştığı ölçüde Osmanlı'nın algısal dönüşümü de eşgüdümlü olarak gelişme göstermiştir. Çeşitli kanallar aracılığıyla Osmanlı Devleti'nde meydana gelen algısal dönüşüm, Osmanlı Devleti'nin tarih algısını, kendini merkeze alan konumdan çıkararak, dışarıya dönük bir yapıya büründürmeye başlamıştır. Tarih eğitimi ve tarihe bakış açısı da böyle bir hamlenin ışığında revize edilerek modernleştirilmiş, Avrupa'yı örnek alma serüveni tarih, tarihçilik, tarih eğitimi gibi alanlarda da kendini göstermiştir. Tanzimat Dönemine kadar ahlaki ders verme ve geçmişten ders çıkarma gibi misyonlar üstlenen tarih, bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı tanınmasında ve Avrupa'nın Osmanlı aydınına tanıtılmasında önemli rol oynamıştır.

Bu alışmada Osmanlı'nın Avrupa ile ilk zihinsel temasları, Avrupa'nın Osmanlı tarih algısında ve tarihçiliğinde yer edinişi, tarih eğitimi ile tarih ders kitaplarına Avrupa'nın etkisi, Avrupa tarihçiliğinin Osmanlı'daki başlangıcını oluşturan Tarih-i Umumilerde ve Asr-ı Hazır (ağdaş) tarihini içeren eserlerde, Avrupa'nın nasıl ele alındığı ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'nin önemli ve ilk asr-ı hazır Avrupa tarihçileri olmalarından dolayı Abdurrahman şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura'nın eserleri, çalışmamızın dayanak noktasını oluşturmuştur. Çalışmamız, Türkiye'de Asr-ı Hazır Avrupa tarihini ve üç ismin Avrupa tarihiliklerini ele alan ilk araştırma olma özelliğini taşımaktadır. Çalışmamızda üzerinde daha önce durulmamış Asr-ı Hazır Avrupa tarihine ve üç ismin Asr-ı Hazır Avrupa tarihçiliğine yönelik bilgi eksikliği giderilirken, Osmanlıca (Eski Türkçe) kaynaklar gibi birincil el kaynakların kullanılmasına zen gösterilmiştir. Aynı zamanda tezin genelindeki bölümlere dair ulaşılabilen tüm kaynaklar gözden geçirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar, birincil ve ikincil el kaynaklar, bildiriler, konferanslar gibi birçok kaynak türünden verimli şekilde yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Avrupa, Osmanlı Devleti, Tarih, Tarih Eğitimi, Tarihçilik, Asr-ı Hazır Tarihi, Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi, Avrupa Tarihçiliği, Tarih-i Umumi, Abdurrahman şeref, Diran Kelekyan, Yusuf Akçura

ABSTRACT

Master's Thesis

**“The Transforming Effect of Europe on the History Perception of the Ottomans
an Three Names of Contemporary Historiography: Abdurrahman Seref, Diran
Kelekyan, Yusuf Akcura”**

Melis GÖKÇEN

Dokuz Eylul University

Institute of Ataturk's Principles and History of Revolution

Ottoman modernization began when the Ottomans started to keep up with Europe at the end of the seventeenth century and in the beginning of the eighteenth century. The change in the perception of the Ottomans developed to the extent of their integration with Europe. The perceptual change in the Ottomans arising from a variety of reasons turned their sense of history into an external structure by eliminating their egocentric stance. History education or the perspective of history has been revised and modernized within the framework of such attempt and their pursuit of viewing the Europeans as a role model continued in other fields such as history, historiography, or history education. Serving the aim to give a moral lesson or to learn from the past until the Tanzimat (Reordering), history has played an important role for the Ottomans in getting to know Europe and introducing Europe to the Ottoman intellectuals since that period.

In this study, it was put forward that the first intellectual contacts of the Ottoman Empire with Europe, Europe's part in the Ottoman sense of history or their historiography, its impact on history education or history books, and also, the way they studied Europe in the books of General History – which was the

beginning of the Ottoman historiography – and Contemporary History are examined. The works of the first and most important Ottoman historiographers of contemporary history, Abdurrahman Seref, Diran Kelekyan, and Yusuf Akcura form the backbone of the study. This is the very first study in literature covering the contemporary European history in Turkey and three names of European historiography in the Ottoman Empire. Bringing the underemphasized parts in contemporary European history and the missing parts of these three names' contemporary European historiography to light, this study utilizes Ottoman Turkish works as a primary source. Also, all the reachable sources related to the parts of the thesis have been scanned. In addition to this, many other works including archival documents, periodicals, primary and secondary sources, abstracts, conferences, etc. have been studied efficiently in the thesis.

Keywords: Modernization; Europe; the Ottoman Empire; History; History Education; Historiography; Contemporary History; Contemporary European History; European Historiography; General/World History; Abdurrahman Seref; Diran Kelekyan; Yusuf Akcura

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI.....	I
YEMİN METNİ	II
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
ÖN SÖZ.....	XIV
TABLO LİSTESİ.....	XVI
KISALTMALAR	XVII
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NİN BATI'YA AÇILAN ZİHİN PENCERELERİ.....	15
1.1. Islahat Layihaları	15
1.2. Elçilik Faaliyetleri ve Elçi Risaleleri (Sefirler ve Sefaretnameler).....	28
1.2.1. Sefaretnamelerde ve Elçilik Raporlarında Tarih	38
1.3.Seyahatname	41
1.4.Tercüme Faaliyetleri ve Çeviri Eserler	48
1.5.Matbaa (Müteferrika Matbaası).....	54
2. BÖLÜM: BAŞLANGICINDAN XX. YÜZYILA KADAR OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN GELİŞİMİ VE AVRUPA ETKİSİ	58
2.1. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Tarihçiliğinin Gelişimi ve Avrupa.....	59
2.1.1. XVIII. yüzyılda Osmanlı Tarihçiliğinde Bir Gelişme: Vak'anüvislik	73
2.2. XIX. yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği ve Avrupa.....	79
2.3. Osmanlı'nın Tarih Yazımında Değişim ve Avrupa Etkisi	88
2.3.1. Osmanlı Tarih Yazımının Modernleşme Süreci	90
2.3.1.1 Kuruluştan XVIII. yüzyıla Osmanlı Tarih Yazımının Modernleşmesi	91
2.3.1.2. XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına Osmanlı Tarih Yazımının Modernleşmesi	97
2.3.1.3. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Tarih Yazımının Gelişimi.....	102

3. BÖLÜM: MODERNLEŞME SÜRECİNDE TARİH EĞİTİMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....110

3.1. Modern Eğitim Kurumlarında ve 1876-1908 Döneminde Tarih Eğitimi ile Avrupa Tarihi Öğretimi	111
3.2. Askeri Okullarda Tarih Eğitimi	113
3.2.1. 1775- Mühendishane-i Bahr-i Hümayun.....	114
3.2.2. 1795- Mühendishane-i Berr-i Hümayun	115
3.2.3. 1827- Mekteb-i Tıbbiye.....	116
3.2.4. 1834- Mekteb-i Harbiye	117
3.2.5. 1845- Askeri İdadiler	119
3.2.6. 1875- Askeri Rüşdiyeler.....	121
3.3. Orta ve Lise Eğitimi veren Okullarda Tarih Eğitimi	123
3.3.1. 1862- Mahrec-i Aklam (Orta).....	123
3.3.2. 1868- Mekteb-i Sultani (Lise)	125
3.4. Yükseköğretim ve Meslek Okullarında Tarih Eğitimi	127
3.4.1. 1846'da fikir, 1863'de bina olarak ortaya çıkan "Darülfünun"	127
3.4.2. Öğretmen Okulları	132
3.4.2.1. 1848- Darülmuallimin	132
3.4.2.2. 1870- Darülmuallimat	135
3.4.3. 1859- Mekteb-i Mülkiye.....	137
3.5. 1839-1878 yılları arasında okullarda kullanılan Tarih Ders Kitapları	142
3.6. Abdülhamid Dönemi Öncesi Tarih Eğitiminin Genel Bir Değerlendirmesi	143
3.7. Abdülhamid Dönemi Tarih Eğitimi (1876-1908).....	144
3.7.1. II. Abdülhamid Rejiminde Tarih Ders Kitapları ve Avrupa.....	147
3.8. II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Eğitimi (1908-1920)	150
3.8.1. Okullar	152
3.8.1.1. İbtidaiye.....	152
3.8.1.2. Rüşdiye.....	153
3.8.1.3. İdadi	153
3.8.1.4. Sultaniye.....	154
3.8.2. II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Ders Kitapları ve Avrupa.....	156

4. BÖLÜM: ASR-I HÂZİR TARİHİNİN OSMANLI'YA GİRİŞİ VE İLK ÖNCÜLERİ..... 160

4.1. Osmanlı Devleti'nde Tarih-i Umumiler ve Asr-ı Hazır Tarihleri	160
4.1.1. Tarih-i Umumi Nedir?	160
4.1.2. Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Tarih-i Umumilerinde Avrupa	164

4.1.2.1. Ahmed Midhat Efendi	165
4.1.2.2. Mizancı Murad.....	166
4.1.2.3. İbrahim Hakkı	167
4.1.2.4. Muhiddin	167
4.1.2.5. Ali Tevfik	168
4.1.2.6. Mehmed Şükrü.....	168
4.1.2.7. Abdurrahman Şeref Efendi	169
4.1.2.8. Mehmed Ali Ayni	169
4.1.3. II. Meşrutiyet Dönemi Tarih-i Umumilerinde Avrupa.....	170
4.1.3.1. Ali Reşad & Ali Seydi.....	170
4.1.3.1.1. Ali Reşad.....	172
4.1.3.2. Ali Nüzhet	173
4.1.3.3. Ali Razi	174
4.1.3.4. Ahmed Halid (Yaşaroğlu) & Abdür-rauf Memduh.....	174
4.1.3.5. Midhat Sadullah.....	175
4.1.3.6. Ahmed Refik (Altınay).....	176
4.1.4. Asr-ı Hazır Nedir?	178
4.1.4.1. Ali Reşad	181
4.1.4.2. Ahmed Hamid (Ongunsu)	184
4.2. OSMANLI'NIN İLK AVRUPA TARİHÇİLERİ	185
4.2.1. Abdurrahman Şeref ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi	186
4.2.1.1 Abdurrahman Şeref Efendi'nin Hayatı (1853-1925).....	186
4.2.1.1.1 Ailesi ve Eğitim Yaşamı	187
4.2.1.1.2. Mesleki Yaşamı.....	188
4.2.1.1.3. Mekteb-i Mülkiye Dönemi.....	189
4.2.1.1.4. Mekteb-i Sultani Dönemi.....	190
4.2.1.1.5. Nezaretler ve Meclis-i Ayan Dönemi	191
4.2.1.1.6. Vakanüvisliği- Tarih-i Osmani Encümenini Kurması ve Çalışmaları ..	194
4.2.1.1.7. Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi	196
4.2.1.1.8. Ölümü	197
4.2.1.2. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Tarih Ders Kitapları.....	198
4.2.1.3. Abdurrahman Şeref Efendi ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi	201
4.2.1.3.1. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Tarih-i Asr-ı Hazır”.....	203
4.2.1.3.2. Avrupa ve Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Tarih-i Devlet-i Osmaniyye”.....	214
4.2.1.3.3. Asr-ı Hazır ve Osmanlı Tarihi Açısından “Harb-i Hazırın Menşe-i” ...	227

4.2.2. Diran Kelekyan ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi	234
4.2.2.1. Diran Kelekyan'ın Hayatı (1862-1915).....	234
4.2.2.1.1. Ailesi ve Eğitim Yaşamı	235
4.2.2.1.2. Gazeteciliği ve diğer faaliyetleri	235
4.2.2.1.3. Ermeni Meselesi ve Kelekyan.....	238
4.2.2.1.4. Akıbeti ve Ölümü	240
4.2.2.1.5. Eserleri.....	242
4.2.2.1.6. Mesleki Yaşamı.....	242
4.2.2.2. Diran Kelekyan ve Tarih Ders Kitapları.....	244
4.2.2.3. Diran Kelekyan ve Asr-ı Hazır Tarihi.....	247
4.2.2.3.1. Avrupa Tarihi Açısından “On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi”	250
4.2.2.3.1.1. İspanya	251
4.2.2.3.1.2. Fransa.....	252
4.2.2.3.1.3. Avusturya	253
4.2.2.3.1.4. İngiltere	254
4.2.2.3.1.5. Rusya	256
4.2.2.3.2. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi C.I”.....	257
4.2.2.3.2.1. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ile ilgili Kelekyan'ın yorumları;	258
4.2.2.3.2.2. Viyana Kongresi sonrası Almanya	259
4.2.2.3.2.3. Meşrutiyet fikirleri İspanya ve İtalya.....	260
4.2.2.3.2.4. Rusya'nın Osmanlı toprağı Eflak-Boğdan üzerindeki emelleri.....	260
4.2.2.3.2.5. Amerika'da kuzey ve güney ayaklanmaları	261
4.2.2.3.2.6. Mora İhtilali ve Avrupa.....	262
4.2.2.3.2.6.1. Mora İsyanında Avrupa.....	264
4.2.2.3.2.6.2. Navarin Olayı ve Avrupa.....	265
4.2.2.3.2.7. Mısır Meselesi ve Avrupa	266
4.2.2.3.2.8. Makamat-ı Mukaddese Meselesi ve Avrupa	269
4.2.2.3.3. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi C.II”.....	271
4.2.2.3.4. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi”	273
4.2.2.3.4.1. Napolyon Bonapart.....	281
4.2.2.3.4.1.1. Mısır Meselesi	283
4.2.2.3.4.1.2. Napolyon Dönemi Fransa.....	283
4.2.2.3.4.1.2.1. Eğitim	284

4.2.2.3.4.1.3. Napolyon'un yayılmacı siyasetinde Şark	284
4.2.2.3.4.1.4. Napolyon Döneminin Sonu	285
4.2.2.3.4.1.4.1. 1812 Rus Seferi	285
4.2.2.3.4.1.4.2. Viyana Kongresi ve İttifak-ı Mukaddes.....	286
4.2.2.3.4.1.4.3. Waterloo Savaşı	287
4.2.2.3.4.2. 1789-1815 arası Osmanlı'nın Durumu.....	287
4.2.3. Yusuf Akçura ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi	290
4.2.3.1. Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)	290
4.2.3.1.1. Ailesi ve Eğitim Yaşamı	291
4.2.3.1.2. Yükseköğretimi ve Mesleki Yaşamı.....	294
4.2.3.1.3. Öğretmenlik Mesleği ve Birinci Dünya Savaşı Dönemi.....	297
4.2.3.1.4. Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi	298
4.2.3.1.5. Ölümü	300
4.2.3.2. Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği.....	300
4.2.3.3. Yusuf Akçura ve Tarih Ders Kitapları	311
4.2.3.4. Yusuf Akçura ve Asr-ı Hazır Tarihi.....	313
4.2.3.4.1. Yusuf Akçura'ya göre Asr-ı Hazır nedir? Sınırları nelerdir? İçerdiği coğrafya ve konular nerede ve nasıl yoğunlaşmaktadır?.....	316
4.2.3.4.1.1. Asr-ı Hazır Tarihinin Kronolojik Sınırları	316
4.2.3.4.1.2. Asr-ı Hazır Tarihinin İçeriği.....	317
4.2.3.4.1.3. Asr-ı Hazır Tarihine Yaklaşım Biçimi	318
4.2.3.4.2. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından "Tarih-i Siyasi"	320
4.2.3.4.2.1. Akçura'nın Fransız İhtilali'ne Yaklaşımı	323
4.2.3.4.2.2. Tilsit Antlaşması'na Yorumu	324
4.2.3.4.2.3. Fransa ve İngiltere'de Neden İrtica Hareketi Oldu?	325
4.2.3.4.2.4. Hürriyetperverlik (Liberalizm)	326
4.2.3.4.2.5. Fransız İhtilali'ne Yönelik İrtica: İspanya ve Osmanlı örneği	327
4.2.3.4.2.6. Fransız İhtilali Fikirleri ve Osmanlı.....	328
4.2.3.4.2.7. Navarin Olayına Yorumu	328
4.2.3.4.2.8. İttifak-ı Mukaddes.....	328
4.2.3.4.2.9. 1830 Belçika İhtilali.....	329
4.2.3.4.2.10. İktisadi (Ekonomik) İnkılap	329
4.2.3.4.3. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından "Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi"	330
4.2.3.4.3.1. 1848 İhtilalleri	332
4.2.3.4.3.2. Metternich Sistemi ve Tanzimat	333
4.2.3.4.3.3. XIX. yüzyıl ortalarında İlmi ve Fikri Hareketler	334
4.2.3.4.3.4. Alman İttihadı (Birliği)	335

4.2.3.4.3.5. 1848 İhtilalleri ve Terakki (ilerleme) Hareketi.....	335
4.2.3.4.3.6. XIX. yüzyıl ortalarında İktisadi İnkişaf (Ekonomik Gelişme)	336
4.2.3.4.3.7. XIX. yüzyıl ortalarında İçtimai (Toplumsal) Hareketler	337
4.2.3.4.3.8. Militarizmi Ele Alışı	338
4.2.3.4.3.9. Müstemlekat (Sömürgecilik) Meselesine Bakışı	338
4.2.3.4.3.10. Tanzimat Dönemine Dair Bir Yorum	341
4.2.3.4.3.11. XIX. yüzyılın son kısmında Avrupa’da Milli Meseleler	341
4.2.3.4.3.12. Antisemitizm ve Siyonizm	342
4.2.3.4.4. Trablusgarp Meselesine Bakışı	343
4.2.3.4.5. Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı’nda Almanların yanında Savaşa Girmesi Meselesine Bakışı	344
4.2.3.4.6. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Muasır Avrupa’da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar”	346
4.2.3.4.6.1. Milliyet	346
4.2.3.4.6.2. Hürriyet	349
4.2.3.4.6.3. Müsavat (Eşitlik)	350
4.2.3.4.6.3.1. Sosyalizm	351
4.2.3.4.7. Asr-ı Hazır ve Osmanlı Tarihi Açısından Yusuf Akçura’nın Şark Meselesine Bakışı	354
4.2.3.4.7.1. Şark Meselesi nedir?	355
4.2.3.4.7.2. Şark Meselesi ve Kapsamı	356
4.2.3.4.7.3. Şark Meselesi ve Osmanlı	359
SONUÇ.....	363
KAYNAKÇA.....	370
EKLER.....	427
ÖZGEÇMİŞ	445

ÖN SÖZ

“Osmanlı Tarih Algısının Dönüşümünde Avrupa Etkisi ve Asr-ı Hazır (Çağdaş) Avrupa Tarihçiliğinde Üç İsim: Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan, Yusuf Akçura” başlığını taşıyan tezin amacı, Osmanlı’nın Batılılaşma evresinin ya da zihinsel modernleşmesinin tarihçilik ve tarih eğitime yansımalarını göstererek eserlerde ve tarih eğitiminde Avrupa tarihinin ele alınmasının modernleşme süreciyle nasıl eşgüdümlü bir yön izlediğini ortaya koymaktır. Modernleşme ile başlayan II. Meşrutiyet dönemi ile son noktasına gelen Avrupa tarihini öğrenme merakı, II. Meşrutiyet döneminde çağdaşı yakalamak fikrinden hareketle asr-ı hazır yani çağdaş tarih denilen ve büyük oranda Avrupa tarihinden oluşan bir ders ile son noktasına gelmiştir. Tezimizde Osmanlı’nın çağdaş Avrupa tarihçiliğinde geldiği noktaya, dönemin asr-ı hazır Avrupa tarihçilerinden olan Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura’nın eserleri üzerinden ışık tutmak amaçlanmaktadır. Üç ismin bilinen yönlerinden ziyade bilinmeyen, bilinse de üzerinde detaylı inceleme olmayan “asr-ı hazır Avrupa tarihçilikleri”, kendi derslerinin çıktıkları olan (çağdaş tarihi içeren) ders kitapları üzerinden incelenmiştir. Adı geçen isimlerin çeşitli yönleriyle ilgili çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, asr-ı hazır tarihçiliklerini ele alan bir çalışma olmaması, tezimizin bu anlamda bir “ilk” olmasını sağlamıştır.

Tezin konusunu; zihinsel dönüşümle başlayan ve kültürel alan içerisinde sayılan tarihçilik ile tarih eğitiminde yerini bulan Avrupa’nın, tarih derslerinde hangi başlıklar altında ele alındığı ile Osmanlı’nın çağdaş (asr-ı hazır) tarihinden ne anladığı oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda değerlendirildiğinde, Osmanlı’nın modernleşmesinden başlayarak II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen dönem konumuzun sınırlarını meydana getirmektedir.

Tez hazırlanırken karşılaşılan en büyük problem, araştırma sürecinin ilerlemesiyle konunun sınırlarının giderek genişlemesi olmuştur. Bir diğer güçlük ise,

COVID-19 (Pandemi) süreci nedeniyle kütüphane erişimlerinde kısıtlamalara gidilmesidir. Kütüphanelerin kapalı olması, Osmanlıca eserlere ulaşılmasında sıkıntılara neden olmuştur. Bu sebeple tezde yararlanılan Osmanlıca metinlerin geneline, araştırmacılara online erişim imkanı sunan “*Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu*”, “*İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı*” ve “*Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi*” üzerinden ulaşılabilmektedir.

Teşekkür; Öncelikle kütüphanesini bana açarak birikimiyle yardımcı olan danışmanım Doç. Dr. Erdal Aslan’a katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Sabrı ve desteği için aileme, transkripsiyonlarda takıldığım yerde her zaman imdadıma koşan Lütfiye Hacı Hüseyin’e içtenlikle teşekkür ediyorum. Araştırma görevlisi Dr. Ahmet Vurgun’a ve Dr. Öğr. Üyesi Akif Pamuk’a varlıklarını ve desteklerini hiçbir zaman esirgemedikleri için de ayrıca teşekkürlerimi sunuyorum.

İzmir, 2020

Melis GÖKÇEN

TABLO LİSTESİ

Tablo Numarası	Tablo İçeriği
Tablo. 1	Layiha, Sefaretname ve Seyahatnamelerin Kronolojik Sırası
Tablo. 2	Yedi Yıl İdadi programında Tarih Dersleri ve İçerikleri
Tablo. 3	II. Meşrutiyet dönemi bazı Çağdaş Avrupa tarihi yazarları ve eserlerinden birkaçı

KISALTMALAR

A.G.E. : Adı Geçen Eser

A.G.M.: Adı Geçen Makale

A.G.N.: Adı Geçen Not

A.G.T.: Adı Geçen Tez

ASEAD: Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi

B. : Basım

B.O.A.: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

B.O.A HH.İ: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Hazine-i Hassa İdaresi

B.O.A, HR.SFR.3.: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri

B.O.A., ML.EEM: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Maliye Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti

B.O.A., MF.MKB: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

B.O.A, HR.SYS: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Evrakı

B.O.A, Y.PRK.EŞA: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı

B.O.A. DH. ŞFR: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri

BKZ.: Bakınız

C.: Cilt

ÇEV.: Çeviren

DER.: Derleyen

DTCF: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

ED.: Editör

EDS.: Editörler

EHT: Eski Harfli Türkçe

FSM: Fatih Sultan Mehmet

H.: Hicri

HAZ.: Hazırlayan

KARSAM: Karadeniz Stratejik Araştırmalar Uygulama ve Araştırma Merkezi

M.: Miladi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

NU./NO./NR.: Numara

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

R.: Rumi

S.: Sayı

s.: Sayfa

s.s.: Sayfadan sayfaya

SAD.: Sadeleştiren

SÖ: Seyfettin Özege

T.C: Türkiye Cumhuriyeti

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

VOL.: Volume (Cilt)

YMTM: Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler

GİRİŞ

Tarih ve coğrafya birbirini tamamlayan, birbirinden bağımsız düşünölemeyecek iki disiplindir. Tarihsiz coğrafya olamayacağı gibi coğrafyasız da tarih olamaz. Her ne kadar bu iki alanın birbirinden bağımsız bir tarih oluşturamayacağı bilinse de öncelikle Avrupa'yı kavramlaştıran birkaç soruyu yanıtlamak gerekmektedir. Avrupa neresidir? İsmi nereden gelmektedir? Dünya tarihindeki konumu nedir? Osmanlı ve Avrupa ilişkileri nasıl bir seyir izlemiştir? Bütün resmi görebilmek için tüm bu soruları cevaplamak önemlidir.

Avrupa (Europe) sözcüğünün kökenine bakıldığında akademisyenlerin konuyla ilgili çeşitli teorileri olduğu ortaya çıkar.¹ Bunlardan bir tanesi ve en bilineni mitolojiye dayanmaktadır. Mitolojide Europa, Avrupa kıtasına ismini vermiş Fenike kralı Agenor'un kızı olan “doğulu” güzeldir. Edith Hamilton *Mitologya* kitabında kadının adının herhangi bir coğrafya ile anılmasının ilk olmadığını söyler.² İkinci teori, dil bilim teorisidir. Bu teoriye göre, Antik Yunan dilinde “Eurys” kelimesi geniş, “ops” kelimesi yüz ya da göz anlamında kullanılan iki kelimenin birleşmesiyle Avrupa'nın geniş sahil şeridini tanımlamak için oluşmuştur. Üçüncü teori ise, eski Mezopotamya'da konuşulan Sami dillerinde (Akadça) Erebu-Irib, “güneşin battığı taraf” anlamına gelmektedir.³ Fenikelilerden Yunanlılara geçen bu isim, Yunancada “Europa” olmuş ve Ege Denizi'ne göre batıda bulunan ölkeleri tanımlamak için kullanılmıştır.

“Avrupa”, çağlar arasında değişim geçirmiş kavramlardan biri olarak karşımıza çıkar. Bazen tüm Hristiyan âlemini, bazen anılan coğrafyanın tüm milletlerini, bazen sabit geniş kıyı şeridi ve değişken kara sınırlarını temsil eden coğrafyayı, bazen ortak

¹ Jeff Wallenfeldt, “Where Does the Name Europe Come From?”, **Encyclopædia Britannica**. Bilgi için bkz. <https://www.britannica.com/story/where-does-the-name-europe-come-from>(Erişim: 24.05.2020)

² Edith Hamilton, **Mitologya**, 4.b, Varlık Yayınları, İstanbul, 1974, s.59.

³ Denizciler doğuya “**Açu**” batıya ise “**Ereb**” demişlerdir. **Açu**'nun da **Asya kıtasının** ismi halini aldığı düşünülmektedir.

kültürü ve bazen de tümünün birleşimini açıklamak için kullanılmıştır. Ancak kabaca Avrupa, değişen, gelişen ve temeli mitolojiye dayanan, günümüzde hem önemli bir “uygarlık” hem de dünya haritası ön plana alındığında Amerika kıtasına göre doğuda, Afrika kıtasına göre kuzeyde, Asya kıtasına göre Batı’da kalan coğrafi kıtaya karşılık gelmektedir. Fernand Braudel’in Asya’nın bir yarımadası olarak kabul ettiği Avrupa’yı⁴, Charles Seignobos, modern anlamıyla 10 milyon kilometre karelik bir yüzeyle kıtaların en küçüğü olarak tanımlamaktadır. Güneyinde Pirene, Alp, Aponnin gibi sıradağlarla çevrili, Batı bölgesinde Atlas Okyanusu bulunan, orta ve doğu bölgesi uçsuz bucaksız ovalardan oluşan Avrupa kıtası, Asya’ya 4.300 kilometrelik geniş bir sınır ile bağlanırken Afrika’dan bir iç deniz (Akdeniz) ile ayrılmaktadır.⁵ Kalıplaşmış haliyle coğrafi alan olarak Avrupa günümüzde genel kabul görmüş bir terim olsa da Avrupa tanımı ile ilgili bir fikir birliği söz konusu değildir. Avrupa bu yönüyle, durağan olmayan daima değişime ve gelişime açık bir halde, dönemin veya çağın gereklerine, isteklerine, taleplerine göre şekil değiştiren ve değiştirmeye de devam eden bir “canlılığa” sahiptir.

Avrupa tanımı ile ilgili farklı görüşler varlığını sürdürürken Avrupa’nın dünya tarihindeki konumu da dikkat çeken konulardan biri olmuştur. Avrupa, kendisini dünya tarihini oluşturan merkezi kilometre taşlarından biri olarak gördüğünden dünya tarihini de kendi evren tasarımı çerçevesinde kurgulamıştır. Hoffman’a göre, “1492’de Kristof Kolomb’un çıktığı yolculuk ile başlayan ve 1914 yıllarına kadar devam eden bir sürede Avrupalılar dünyanın yüzde 84’ünü fethetmiştir.”⁶ Bu demek oluyor ki Avrupa, XVI. yüzyıldan itibaren dünya tarihinin akışında ve bu akışın yazımında aktif olan hatta dünya tarihinin kurgulanmasında egemen rol oynayan bir konumda olmuştur. Avrupalılar önceleri diğer uygarlıkların (Çin, Osmanlı vs.) gerisinde bir yapıyı temsil ederken keşif süreçleri, gözlemleri, çıkardığı dersler, bilimsel çalışmaları ve gelişmeleri onu diğer uygarlıklardan öteye taşıyarak dünyaya hükmeden bir güce dönüştürmüştür. Coşkun’a göre, “XIX. yüzyıl Batı’da, Batı’yı dünya tarihinin merkezine ve önüne yerleştiren, dünya tarihinin birliğini Batı etrafında açıklayan Batı

⁴ Fernand Braudel, **Uygarlıkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, Mart 2014, s.347.

⁵ Charles Seignobos, **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, Haziran 1960, s.7.

⁶ Philip T. Hoffman, **Avrupa Neden Dünyayı Fethetti**, Say Yayınları, İstanbul, 2018, Tanıtım Bülteni.

egemenliğini evrenselleştirme çabalarına yönelik kuramlar, tarih ve toplum anlayışları yaygınlık ve hâkimiyet kazanmıştır.”⁷

Dünyaya hükmeden bir güce dönüştüğüne inandığı dönemlerden itibaren, özellikle de XIX. yüzyılın başlarında, Avrupa, tarihin öğeleri olan zaman, yer ve insanı biçimlendirip kendi tekelinde bulundurarak dünyanın geri kalanına yarattığı kavramları ve tarihi dayatmıştır. Dünya tarihi perspektifi de bu doğrultuda kurgulanarak kaleme alınmıştır. (Mesela tarih içinde kullandığımız çoğu terim ve dönemler Avrupa kaynaklıdır.)

Trevor Roper’a göre, “Avrupa, dünyanın öteki uygarlıklarını (Afrika, Asya) kendi teknikleri, örnekleri, düşünceleri ile etkileyip onları geçmişlerinden koparmıştır. Bu uygarlıklara kendi görüş açılarına göre yeni biçim vermiştir. Bu nedendir ki dünya tarihi son beş yüzyıldır, yaptıkları katkıların öneminden dolayı çoğunlukla Avrupa tarihi”⁸ çerçevesinde kurgulanmıştır. Bu düşünce sisteminden kaynaklı Dünya tarihi büyük oranda Avrupa merkezli tarih anlayışı doğrultusunda oluşturulmaktadır. Avrupa merkeze alınarak kaleme alınan Avrupa merkezli tarih yazıcılığında Asya veya Avrupa dışındaki bir coğrafya dünya tarihinin dışarısında tutulmaktadır. Norman Davies, köklerini arama duygusunun herkeste olduğu fikrinden yola çıkarak Avrupa merkezci yaklaşımla kaleme alınmış eserlerin, Avrupa’yı ön plana almasını, esas olarak Avrupalılar tarafından ve Avrupalılar için yazılmış olduğu dikkate alındığında olağan karşılamaktadır.⁹ Bu fikre katılırsak ve tarihin devletler ile iktidarların politikalarına göre kalıba girmeye yatkın bir alan olarak değerlendirirsek, Davies’e bir ölçüde katılabiliriz, ancak bu tutumun tarihinin edindiği misyonlardan biri olan veya olması gereken “objektiflik” ilkesine aykırı bir anlam taşıdığını da kabul etmek gerekecektir.

XVI. ve XVII. yüzyılın Avrupası, Doğu’ya öncelikle dini önyargıyla yaklaşmış, XVIII. ve XIX. yüzyılda yaşanan gelişmeler doğrultusunda doğu toplumlarının az gelişmişliği veya gelişmemişliği karşısında kendileriyle karşılaştırma yaparak Avrupa’nın büyüklüğüne kanaat getirmiştir. John Goody, tarih üzerine kalem

⁷ İsmail Çoşkun, “Batı İdeolojilerinin Türk Tarih Anlayışına Yansımaları Üzerine”, **Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1991, s.48.

⁸ John Goody, **Tarih Hırsızlığı**, 1.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Mart 2012, s.2.

⁹ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Çeviri Editörü: Mehmet Ali Kılıçbay, Çevirenler: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, İmge Kitabevi, Ankara, 2011, s.33.

oylatan tanınmış tarihçilerin bile Batı'ya ezici derecede bir imtiyaz tanıyarak Doğu'yu dünya tarihindeki haklı yerinden yoksun bıraktıklarını iddia etmektedir.¹⁰ Aynı yazar, tarihin Batı tarafından ele geçirildiğini ve Batı'nın tarihi kendi kavramları çerçevesinde şekillendirip Doğu'yu yok sayarak “*tarih hırsızlığı*” yaptığını vurgulamaktadır.¹¹ Kısacası Batı uygarlığı (Avrupa), Doğu'nun Dünya tarihindeki yeri konusunda belirleyici olarak Dünya tarihini Avrupa merkezli bir bakışla aktarmayı tercih etmiş, tarihe yön veren önemi ve üstünlüğünden dolayı bunu kendine hak olarak görmüştür.

Uygarlık kavramını, “birikimli olarak ilerleyen” bir tanımlama içine sokabiliriz. Çünkü bir arının her çiçekten bal alarak peteği oluşturması gibi uygarlıklarda her toplumdan, her milletten, her devletten veya kavimden aldıklarıyla bir yapı inşa etmiş, “uygarlık” denilen kavramın birikimini meydana getirmiştir. Uygarlıklar, dünya tarihini oluşturan ham maddelerdir. Uygarlıkların oluşum süreçleri, geldiği konum, kazandığı veya kaybettiği savaşlar, dünya kültürüne yaptığı katkı ve dünyaya etkisi gibi birçok nokta dünya tarihinin nüvelerini oluşturmaktadır. Şunu da belirtmekte yarar vardır ki, bugün her uygarlık eşit ölçüde dünya tarihine katkıda bulunmamış, dünya tarihinde söz sahibi olmamış veya dünya tarihini oluşturmada kilit rol oynamamıştır. Mesela Batı uygarlığının Rönesans'ı, Reform'u Coğrafi Keşifleri, Sanayi Devrimi gibi tarihi olaylarının tüm dünyayı derinden ve dönüşümsel etkilediği bilinmektedir. Avrupa'nın geçirdiği bu değişimlerden hareket eden tarihçiler, dünya tarihi anlatımlarında Avrupa'ya pastadan daha büyük bir pay ayırmayı Avrupa'nın hakkı olarak görmekte, eserlerini bu yönde oluşturmaktadır. Avrupa tarihine yönelik oluşturulan eserlerde, Avrupa'nın ön plana alınması olağandır. Ancak dünya tarihi anlatılırken Avrupa merkeze alınıp veya ona daha fazla yer verilip “Avrupalı olan uygarlıklar” ve “Avrupalı olmayan uygarlıklar” ayırımına girilirse, dünya tarihinde yer almış Hint, Çin, Türk vb. gibi irili ufaklı “uygarlıklara ve kültürlere” haksızlık edileceği de unutulmamalıdır.

Osmanlı- Avrupa ilişkileri; 1096'da başlayan Haçlı Seferleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce gerçekleşmiş olmasına karşın Osmanlı Devleti, İslam dünyasının sınırlarında kendini “gazaya”, yani Hristiyanlığa karşı kutsal savaşa

¹⁰ Goody, **a.g.e.**, s.213-214.

¹¹ Goody, **a.g.e.**, s.1.

adamış küçük bir beylik olarak kurulmuştur.¹² Zaman içerisinde bu beylik, Bizans Devleti'nin topraklarını da ele geçirerek sınırlarını genişletmiş, ulaşmış olduğu konumu, izlediği gaza anlayışı, giderek büyüyen nüfusuna toprak arayışı sebepleriyle çok erken zamanlardan itibaren Avrupa coğrafyasına ve devletlerine dikkatini vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, kuruluş döneminde Avrupa ile kurduğu ilişkileri, Fatih Sultan Mehmet döneminde geliştirmiştir. Oral Sander, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yla bizim bugün anladığımız anlamdaki diplomatik ilişkilerini ancak XVIII. yüzyılda gerçekleştirdiğini belirtmektedir.¹³ Sander, bu ilişkiler içerisinde Fransa'nın önemli bir yer tuttuğunu vurgulayarak *"XVI. yüzyılda bu iki devletin ittifakı, Avrupa uluslar sisteminin ayrılmaz bir parçası ve Avrupa güç dengesinin temeli haline gelmişti."*¹⁴ diyecektir. Sander'e göre, Osmanlı Devleti, Bizans'la başlayan ilişkilerinden itibaren, genel olarak Avrupa tarihinin ve özel olarak Avrupa diplomasisi ve güç mücadelelerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.¹⁵ Avrupalı devletlerle kurulan ekonomik, siyasi gelişmeler ve Avrupa'ya karşı kurulan üstünlük, XVI.- XVII. yüzyılın uzun savaşlarıyla¹⁶ ve XVII. yüzyıldan sonra Avrupa ülkelerinin ulus-devletler biçimine dönüşüp güçlenmesiyle¹⁷ Osmanlı aleyhine dönmeye başlamıştır.

İnalcık, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu ve Balkan Yarımadası'ndaki topraklarını Avrupa ve Asya kıtalarını birleştiren ve devletin 1400 ila 1922 yılları arasında beş asırdan daha fazla sağ salim ayakta kalabilen bir Batılı Asya imparatorluğu olarak geliştiğini belirtmektedir. İnalcık, *"Asyalı toplumların takımyıldızı olarak Osmanlı, Avrupa ile yakın ve daimi siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler kurduğundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinin Avrupa tarihinin ana akımlarına adeta paralel çizgide gelişmesinin doğal olduğunu"*¹⁸ vurgulamaktadır. Nitekim bu etki, Osmanlı sonrası Cumhuriyet'ten günümüze kadar farklı biçimleriyle etkisini sürdürmüştür.

¹² Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, 18.b, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s.9.

¹³ Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, 6.b, İmge Kitabevi, Ekim 2010, s.12-13.

¹⁴ Sander, **a.g.e.**, s.82.

¹⁵ Sander, **a.g.e.**, s.323.

¹⁶ Doğu'da Safeviler (İran)- 1578-1590 arası ve Batı'da Avusturya (Habsburg) ile 1593-1606 yılları, 1683-1699 yılları, 1678-1878 arasında Rusya ile yapılan savaşlar silsilesi.

¹⁷ Sander, **a.g.e.**, s.14.

¹⁸ Halil İnalcık, **Osmanlı ve Avrupa (Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri)**, 1.b., Kronik Yayınları, İstanbul, Ocak 2017, s.12.

Avrupa'nın Osmanlı'ya Bakışı

Avrupa Medeniyeti, Rönesans ve Aydınlanmayı içeren dönemle beraber diğer devletler, milletler ve ülkelerle temas kurmak, kültürleri ile tanışmak, o kültürleri daha yakından tanımak istemiştir. Kültürleri tanıma heyecanı, karşılaşılan ülkelerin ve milletlerin tarihlerini öğrenmenin de yolunu açmış, tarihe duyulan ilgiyi giderek artmıştır.¹⁹

Lewis'e göre, başka kültürleri tanımanın ilk yolu seyahat, ikinci yolu ise keşiftir. Ona göre, *“Batılı tarih geleneğinde keşif terimi, genellikle on beşinci yüzyıldan itibaren Avrupa'nın, özellikle de Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalanını keşfetmek için başlattığı süreci tanımlamak için kullanılır.”*²⁰ Avrupalılar, dünyayı merak etme ve keşfetme isteğiyle kendi kıtaları dışında ne olup bittiğini yani bilinmeyeniyi öğrenmeye çalışmıştır.

Avrupalı olmayan ama Avrupa'ya en yakın ve en büyük Asyalı devlet Osmanlı Devletiydi. Osmanlı, Doğu'nun Avrupalılar ile karşılaşmasında ve tanışmasında önemli bir basamak olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, Osmanlı Sefirleri sefaretnamelerin de Avrupalıların kendilerine karşı göstermiş oldukları ilgiden ve bu ilginin yarattığı duyguyla oluşan meraklı kalabalıklardan hayretle ve gururla bahsetmiştir. Çelebi Mehmed Efendi, *“Paris halkı ömürlerinde Müslüman görmedikleri için Osmanlı elbiselerini de bilmiyorlar; bu yüzden bize hayran hayran bakıyorlardı”*²¹, *“bizi seyretmek ve görmek için 4-5 saatlik yoldan gelmiş ve sokaklar iğne atsan yere düşmeyecek şekilde dolmuştu, hatta birkaç kişi itişirken denize düştüler”*²² derken, Müteferrika Süleyman Ağa, Fransızların dahi Osmanlı usulü giyinerek kendisine ilgi gösterdiğini²³ söylemiştir. Bu örnekler Avrupa'nın Osmanlı aracılığı ile Doğu'yu keşfetmeye çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir.

Tarih yazımı konusu düşünüldüğünde ise, Avrupalıların benimsedikleri Yunan mirası “Avrupa tarih algısının” ve bakışının belirlenmesinde etkin rol oynamıştır.

¹⁹ Fatih M. Dervişoğlu, **Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Temmuz 2015, s.86-87.

²⁰ Bernard Lewis, **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, Mayıs 2000, s.9.

²¹ **Yirmisekiz Çelebi Mehmet Sefaretnamesi**, haz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, 1975, s.36-37. Metin için bkz. https://issuu.com/talat51/docs/82-yirmisekiz_celebi_mehmet_efendi (Erişim: 9.2.2019)

²² Hadiye Tuncer- Hüner Tuncer, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**, 2.b., Ümit Yayıncılık, Ankara, Mart 1998, s.59-60.

²³ İbrahim Şirin, **Osmanlı İmgeleminde Avrupa**, 2.b., Lotus Yayınevi, Ankara, Mart 2009, s.155.

Goody'e göre, Grek/Yunan etnik-merkezci tutumlar, Batılı akademik tarih yazımı ve kültürel analizi içine dâhil edilerek Yunanların kendi demokratik sistemleriyle “öteki olarak algıladıkları despotik/barbar Pers İmparatorluğu arasına koydukları ikilik, Avrupa’nın Türklere ilişkin daha sonraki görüşleriyle kaynaşmıştır.”²⁴

Goody için, *“Avrupa merkezci tarih tasarımının, Batı’nın kendine içkin çeşitli özellikleri nedeniyle belirli aşamalardan geçerek modern dünyanın oluşumunda temel rolü oynadığı şeklinde teleolojik bir varsayımı içerdiği ve bu varsayımdan yola çıkarak tüm dünya tarihinin bu çerçevede açıklanması anlamına geldiği söylenebilir. Bu yaklaşım, dünyayı Doğu ve Batı olarak ikiye ayırmakta; Batı ile sınırlı bir Avrupa (hatta Batı Avrupa) kastedilmekteyken geriye kalan tüm coğrafya ve toplumlar Doğu kategorisine yerleştirilmektedir.”*²⁵ Elbette bu durumdan nasibini alanlardan biri de Osmanlı Devleti olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalı Devletler, Osmanlı kültürüne çokça ilgi duymuş, birçok açıdan etkilenmeye başlamıştır. Osmanlı ise, Avrupalıların gerisinde kaldığını iyice anlamasıyla Avrupalılardan her yönden etkilenmeye başlamıştır. İnalçık’a göre, *“XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa tarihini şekillendirmede çok önemli bir rol oynamasına karşın Osmanlı ve Avrupa arasındaki karşılıklı etkileşim Batı tarihçiliğinde çok fazla dikkate alınmamıştır.”*²⁶ Olumlu her şey Batı’nın ürünüyken, Doğu’nun yarattığına şüpheyle ve kötü gözle bakmak neredeyse Batı uygarlığınca –istisnalar dışında- uzun bir süre gelenek haline gelmiştir.

Sander, *“Batılı genel tarih yazarları, Arap ile İslamiyet’i özdeşlendiklerinden, Abbasi devletinin yıkıldığı XIII. yüzyıla kadar İslam dünyasının üstünlüklerini anlatmakta sonra yavaş yavaş yükselmekte olan Batı Avrupa gelişmelerine geçmekte, arada kalan beş yüz yıl içinde dünyadaki Türk-İslam etkinliği görmezlikten gelmekte, genel olarak Hristiyan dünyasının üstünlüğü üzerinde durulmakta”*²⁷ demektedir. Yani bir bakıma Avrupa’yla Asya arasındaki çekişme, Hristiyan Avrupa’yla Müslüman Asya arasındaki karşıtlığa bürünmüş, tarih de bu perspektif doğrultusunda

²⁴ Goody, a.g.e., s.118.

²⁵ Gülten Yıldırım, “Çalıntı Tarihin Öyküsü: Jack Goody’nin “Tarih Hırsızlığı” Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, C.XLII, S.42, 2013, s.397.

²⁶ İnalçık, **Osmanlı ve Avrupa...**, s.7.

²⁷ Sander, a.g.e., s.11.

şekillenmeye başlamıştır. Bu da demek oluyor ki Osmanlı Devleti yok sayılmış, dünya siyasetini şekillendiren, büyüyen bu devlet etkisiz konuma getirilmiştir.

Huricihan İslamoğlu'nun, *“Batı ile Doğu'nun tarihlerinin karşıtlığı anlayışı Avrupa tarih yazımına egemendir. Son otuz yılda William Mc Neill'den Eric L. Jones, Perry Anderson, Michael Mann ve John Hall'a kadar Avrupa tarihçileri “Batı'nın yükselişini”, “Avrupa Mucizesini” Avrupa tarihinin başka tarihlerde görülmeyen özellikleri ile açıklarlar. Bu özelliklerden yoksun olduğu düşünülen Doğu'nun tarihine ise bir yokluklar alanı şeklinde bakılmış, Avrupa tarihinin üstünlüğünü kanıtlamak için sahnelenmiş bir oyunda, bir figüranlık görevi verilmiştir, sanki.”*²⁸ sözleri, Avrupa'nın kendi tarihini tüm tarihlerden üstün gördüğünü gösteren önemli bir tespittir.²⁹ Ülkelerin, devletlerin veya dünyanın tarihi anlatılırken her tarihçi hangi ülkede, hangi toplumda, hangi dünya bakışıyla yetiştiyse onun etkisi altında kalması ve onu merkeze koyması olağan karşılanabilir. Ancak Batı uygarlığı'nın dünya tarihinde söz sahibi olan tek coğrafya konumuna getirilerek diğer uygarlıklara az yer vermek hatalı ve eksik bir sunum şeklidir. “Avrupalı olan uygarlıklar” ve “Avrupalı olmayan uygarlıklar” şeklinde bir ayırım, hatta uygarlık (civilisation) kelimesinin³⁰ bile Avrupa menşeli olduğu dikkate alınır, bazı tarihçilerin bütün toplumlara örnek olacak olanı Avrupa seçtiği ve uygarlıkları Avrupa'ya göre kategorize ettiği görülebilir. Bu anlayışa sahip olan tarihçiler ve görüşler bir kenara bırakılacak olursa, Server Tanilli, XX. yüzyılda uygarlıkların çeşitli olduğu gerçeğine evrilen bir düşünce sisteminin *“Batı uygarlığının üstünlüğü söylencesini”* yıktığını belirtmektedir.³¹

XVI. yüzyıldaki Rönesans'ın ardından XVIII. yüzyıl sonundaki Sanayi Devrimi'nin getirileri ile Avrupa'nın elde ettiği üstünlük, Doğu dünyasının büyük oranda da Osmanlı Devleti'nin algısında kırılmalar meydana getirmiştir. Avrupa'nın gözünde Doğu toplumunu simgeleyen Osmanlı, Avrupa'nın üstünlüğü ele geçirmesi sonrası ki döneme denk gelen XVII. yüzyıldan sonra, despotik bir devlet/toplum olarak

²⁸ Huricihan İslamoğlu, **Neden Avrupa Tarihi?**, 2.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.13.

²⁹ William H.McNeill'in “Dünya Tarihi” eserinin 30 bölümden oluşan içeriğine hızlıca göz atıldığında, Avrupa tarihi ve bu tarihle bağlantılı olaylara geniş yer verildiği dikkat çekmektedir. Bkz. William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, 15.b., İmge Kitabevi, Ankara, Temmuz 2013.

³⁰ Braudel, **a.g.e.**, s.s.31-37.

³¹ Server Tanilli, **Uygarlık Tarihi**, Alkim Yayınevi, İstanbul, Ekim 2006, s.16

görülmüştür.³² Sander, 1830’lardan itibaren Avrupa kamuoyunda Osmanlıların imgesinin olumsuz olduğunu, bazı Avrupalı tarihçilerin Osmanlı’nın siyasetini “*doğu despotizminin baskıcılığı*” olarak nitelendirdiğini belirtmiştir.³³

Osmanlı’yı olumlu olarak ele alanlar³⁴ da yok değildir fakat genelin Osmanlı’yı “*The Sick Man of Europe*” yani “*Avrupa’nın hasta adamı*” olarak değerlendirdiği de bilinen bir gerçektir. Avrupalıların “*Doğu (Şark) Sorunu*”, XIX. yüzyılda yani asr-ı hazır (çağdaş) dönemi diplomalarını meşgul eden en önemli sorunların başında gelmiştir. Baysoy’a göre, “*Doğu Sorunu, basit bir şekilde Avrupa’nın ‘Osmanlı-Müslüman düşmanlığı’ olarak algılanmış ve Osmanlı İmparatorluğu’nu sahip olduğu topraklardan çıkarmak için yaptıkları işbirliği olarak tanımlanmıştır. Bu türden bir tanımlama hem Türkiye’de hem de Batı’da genel kabul görmüştür.*”³⁵ Bir açıdan bakıldığında “*doğu sorunu*” Avrupa’nın Osmanlı Devleti’ne nasıl baktığının göstergelerinden biridir. Avrupa’nın Osmanlı’ya yönelik geliştirmiş olduğu olumsuz izlenimler ve düşünceler öteki kavramının bir yansıması olarak oryantalist bakış açısından açığa çıkmıştır. Yine de şunu söylemekte de yarar vardır: bir yandan Avrupalılar, siyasi anlamda eleştirdikleri bir Osmanlı imajını gözler önüne sererken aynı Osmanlı’yı Batı basınında ticari ve ekonomik hayatta “*iyi niyet, tolerans ve misafirperverliği*” ile övmüştür.³⁶

Tüm bu bakış açıları ele alındığında Avrupa merkezci tarih yaklaşımının aksine Doğu- Batı her zaman etkileşim halinde olmuş, Doğu ve Batı’yı birleştiren nokta yani Osmanlı bu açıdan oldukça önemli bir yapıyı temsil etmiştir. Osmanlı tarihi, Avrupasız olamayacağı gibi Avrupa tarihi de Osmanlı Devleti olmadan olmayacak, eksik kalacaktır.

³² Goody, **a.g.e.**, s.117.

³³ Sander, **a.g.e.**, s.165 ve s.194.

³⁴ Örneğin **Diplomat David Urquhart**: Osmanlı Devleti aleyhtarı yazılan kitapları eleştiren makaleler ve yazılar kaleme almıştır.

³⁵ Emre Baysoy, “Modernleşme ve Jeopolitik Ekseninde Doğu Sorunu”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C.VII, S.13, 2011, s.44.

³⁶ Memet Yetişgin, “Batı Basınından Osmanlı Devleti’ne Yaklaşımlar ve Osmanlıların Bu Yaklaşımlara Tepkileri”, **OTAM**, C.XXVIII, S.28, Güz 2010, s.123.

Osmanlı'nın Avrupa'ya Bakışı

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya bakışına ve ilişkilerine yönelik bir çerçeve çizmemiz gerektiğinde bunu kabaca 1699 Karlofça Antlaşması öncesi ve sonrası diye ayırmak mümkündür. İncalcık, klasik dönem Osmanlı Devleti'nin, Hristiyan dünyadan yani kâfiristan dedikleri Avrupa'dan gelen şeylere olumlu gözle bakmadığını, tutucu çevrelerin “Frenkleri” taklit etmeyi küfür saydıklarını belirtmiştir.³⁷ Osmanlı Devleti, Karlofça'ya (1699) kadar kendine yeten, kendine güvenen bu duygularla dünyayı kendi düzeni içinde³⁸ yöneten/şekillendiren, Avrupa'yı küçümseyen ve Avrupa'nın ilişkilerinde dahi söz sahibi bulunan bir dünya gücü konumundaydı. Fakat Karlofça Antlaşması sonrası (Avrupa karşısında bozgun) Osmanlı, aldığı yenilgiler sebebiyle kendine olan güvenini ve yeterlilik duygusunu kaybetmeye başlamış, Avrupa'ya karşı elde ettiği üstünlüğü ona devretmek zorunda kalmıştır. Bu dönemden itibaren Osmanlı Batı'nın üstünlüğünü kabul etmiş, Batılılaşma için ilk psikolojik koşul, zihniyet ve davranışta devrim³⁹ bu süreçle gerçekleştirilmiştir. Yani uzun dönem elinde bulundurduğu gücü kaybedişi, Osmanlı Devleti'ni büyük bir buhrana sürüklemiş, buhrandan çıkabilmek içinde Avrupa dünyasına karşı tavrında değişim kaçınılmaz olmuştur.

Berkes, Osmanlı yöneticilerinin, devletlerini iki kıtanın, iki denizin, iki dinin, iki âlemin efendisi olmaya aday sayacak kadar aşırı bir büyüklük duygusu geliştirdiğini⁴⁰ belirtmiştir. Lewis ise, bu açıklamayı daha ileriye götürerek, XVI.-XVII. yüzyılın el yazılı binlerce tarihi eserleri arasında hiç birinin Hristiyan Avrupa ile ilgili olmadığını ve Müslümanların kendinden önceki ile sonraki başka uygarlıklar gibi, evren tarihini kendisinden ibaret saydığını vurgulamıştır.⁴¹ Bu nedenle Osmanlı Devleti, Avrupa'ya yönelik ıslahat hareketlerine çok geç bir dönemde girişmiş, Avrupa tarihi ve dünyasını uzun bir süre inceleme gereğini duymamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkisi, Batı ile Doğu arasındaki “*güç, üstünlük ve değişik derecelerde hegemonya ilişkilerinin*” ifadesi şeklinde⁴² gelişmiştir. Batı'yı diplomatik olarak kendine eşit görmeyip muhatap kabul etmeyen Osmanlı, devletin

³⁷ İncalcık, **Osmanlı ve Avrupa...**, s.183.

³⁸ Şirin, **a.g.e.**, s.128.

³⁹ İncalcık, **Osmanlı ve Avrupa...**, s.242.

⁴⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 20.b, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.37.

⁴¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 10.b., TTK Yayınları, Ankara, 2007, s.53.

⁴² Yetişgin, **a.g.m.**, s.122.

kötü gidişatı engellemek için Batı'daki gelişmelerden yararlanma gereği duymuştur. Osmanlı'da meydana gelen zihniyet değişimiyle beraber Avrupa takip edilmeye, Avrupa'ya üstünlüğü kazandıran süreçler ve nedenler anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Böylelikle yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nde bir Avrupa (Batı) imajı oluşmaya başlamıştır. Osmanlı'nın Batı'yla temasını ve Batı'ya bakışını ıslahat layihaları, sefaretnameler, seyahatnameler gibi çeşitli kanallar üzerinden okumak mümkündür. Avrupa'ya yönelik ilginin ve merakın artmasını da matbaada basılan eserler ve tercüme faaliyetleri üzerinden çıkarım yapabilmekteyiz. Modernleşme sürecinin bir yansıması olarak Osmanlı'nın zihniyet değişikliğine gittiğini tarihçiliği ve tarih eğitimi üzerinden de görmek mümkündür. Bu süreçlerle beraber Avrupa, Osmanlı'da her alanda yer almaya başlamış, Avrupa etkisi, Osmanlı'nın zihinsel dönüşümünün devlet yıkılıncaya kadar esas dayanağını oluşturmuştur.

Osmanlı yapısı içinde Avrupa'ya bakışı temsil eden kabaca 2 grup oluşturabiliriz. Bir grup İslamcılar (aşırılar ve ılımlılar), bir grup da Batıcılar (aşırılar ve ılımlılar)dir. Tarık Zafer Tunaya'ya göre İslamcılar şu fikirleri savunuyordu:

“Batı ve doğu medeniyetleri ayrı şartların ve sebeplerin sonucu oluşmuşlardır. Bir medeniyet alanından diğerine geçmeye de lüzum yoktur. İslamcılar evvela iki medeniyet arasındaki farkları belirterek Müslümanlığın Batı medeniyetine nazaran üstünlüğünde karar kılmışlardır. Onlara göre Bedevi bir kavmi yeryüzünün en ileri bir devleti haline getirmiş olan İslam, 20. yüzyılda Batı'nın varmış olduğu sosyal ve politik şartlara hala sahiptir, bu açıdan Batı medeniyetine muhtaç değildir. Hatta Batı bu bakımdan geridir de. Demokrasi İslam'da yüzyıllarca evvel kurulmuştur. Batı bu alanda geç bile kalmıştır. Batı'nın asıl zayıf olan tarafı ahlakı ve maneviyatıdır. İslamcılık işte asıl bu alanda Batı'dan hiçbir şey almaya mecbur değildir. Batı Doğu'ya nazaran sırf teknik bakımdan üstündür. Ekonomi ve maddi alandaki kalkınmalar için gerekli metot ve malzemeyi ve yalnız bunları Batı'dan almak mümkündür ve gereklidir.”⁴³ Kısacası, Osmanlı'nın kötü gidişatını aşırılar, din ve şeriattan uzaklaşılması olarak yorumlarken ılımlı İslamcılar sadece bilim ve teknolojinin alınabileceğini savunuyorlardı.

⁴³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I**, Cumhuriyet Gazetesinin Okurlarına Armağanı, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ocak 1999, s.101-102.

Batıcılık düşüncesini savunanlar da kendi içinde aşırılar ve ılımlılar olarak ayrılmış, aşırılar her yönden batıyı almayı savunurken ılımlılar bilim ve teknolojiyi almanın yeterli olacağını, kültürel unsurları dışarıda bırakmayı ilke edinmiştir. Aşırılarda Ahmet Muhtar “*Ya Garphılaşırsız ya Mahvoluruz*”⁴⁴ diyor, Abdullah Cevdet “*Batı medeniyetini bir bütün addederek, "Gülü ve dikeniyile" almaya mecbur olunduğu*” tezini savunuyordu.⁴⁵

Vakanüvis Ahmet Cevdet Paşa ise, Batı’yı tanımaya çalışan önemli bir Osmanlı tarihçisi olarak karşımıza çıkar. Eserlerinde Avrupa tarihi ile ilgili bilgiler veren Paşa, Avrupa medeniyetinin temellerini, Asya’nın eski uygarlıklarına özellikle de Ortadoğu medeniyetlerine dayandırmıştır.⁴⁶ Yani kısacası Paşa’ya göre, Avrupa’yı medenileştiren Asya’dır. Bunun en belirgin aracı ise, Haçlı Seferleri’dir.⁴⁷ Osmanlı’nın resmi devlet tarihçisi olan Ahmet Cevdet Paşa’nın bu yaklaşımı bize Osmanlı’nın Avrupa’ya bakışını bir açıdan göstermesi bakımından dikkate değerdir. Sonuç olarak, “*Tarih bir inşa işi olduğu için her tarihçi ve her ülke elindeki malzemelerle yazdığı eserine kendi nefesini üfler; ortaya çıkan ürün ise kendi mührünü taşır.*”⁴⁸

Devletlerarası yaşanan sıkıntılar ve kurulan dostluk ilişkileri de devletlere yaklaşımları olumlu veya olumsuz şekilde etkilemektedir. Avrupa’nın Osmanlı’ya “olumsuz” bakışı Osmanlı’nın bakışını da bir biçimde etkilemiştir. Belki de Osmanlı Devleti olumsuz Avrupa bakışına yönelik bir savunma mekanizması geliştirmiştir. Osmanlı Devleti geliştirdiği bu mekanizmadan dolayı -bazı istinalar dışında- uzun müddet tarihlerinde ve tarihçiliğinde Avrupa’ya yer ayırmamıştır.

“Modernite” ve “Medeniyet” kavramlarının Avrupa ile bütünleşmesi, Osmanlı’nın yüzünü Avrupa’ya dönmesinin nedenini oluşturmuştur. Bu fikirden hareketle tezimizde Osmanlı’nın Batılılaşması’nda etkili olan zihin pencereleri, zihin pencerelerinin Osmanlı’nın vizyonunu genişleterek Osmanlı tarih yazımına ve tarihçiliğine etkisi, Osmanlı tarih yazımının ve tarihçiliğinin modernleşmesiyle

⁴⁴ Lewis, **Modern Türkiye’nin....**, s.235.

⁴⁵ Tunaya, **a.g.e.**, s.99.

⁴⁶ Murat Yılmaz, “Ahmed Cevdet Paşa’nın Eserlerinde Avrupa ve Avrupa Tarihi Algısı” ,**Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Karadeniz, Aralık 2013, s.144.

⁴⁷ Yılmaz, **a.g.t.**, s.152.

⁴⁸ Yılmaz, **a.g.t.**, s.18.

Tanzimat döneminde tarih eğitimine Avrupa tarihini içeren derslerin eklenmeye başlaması ile II. Meşrutiyet döneminde Avrupa tarihinin geldiği konum ilk üç bölümde ortaya konulmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Avrupa'yı odak noktasına alan Osmanlı'nın Avrupa tarihini eserlerinde nasıl yansıttığı ve bunu yansıtan Avrupa tarihçilerinden olan Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura'nın asr-ı hazır tarihini içeren eserlerinin incelenmesi tezimizin esas konusunu oluşturmuştur.

Birinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin Batı ile tanışmasında ve Batı'yı bünyesine almaya başlamasında etkili olduğu düşünülen ıslahat layihaları, sefaretnameler, seyahatnameler, tercüme faaliyetleri ve matbaanın kurulması gibi Batı'ya açılan zihin pencereleri ele alınmıştır.

Bahsedilen zihin pencereleri, Batılılaşma ekseninde Osmanlı'yı birçok açıdan dönüştürmüştür. Zihin pencerelerinin Osmanlı'nın modernleşmesini etkilemesi ve zihinsel dönüşümüne katkıda bulunması, klasik tarzda devam eden Osmanlı tarihçiliğini ve tarih yazımını da doğrudan etkilemiştir. İkinci bölümde, modernleşmenin etkisinde üstünlüğü ele geçiren Avrupa'nın Osmanlı tarihçiliğinde yer alma serüveni ve Osmanlı tarih yazımının modernleşme süreci aktarılmıştır.

Üçüncü bölümde, Osmanlı tarihçiliği ve tarih yazımında görülen Avrupa etkisi ile coğrafi olarak Avrupa imgesinin tarih eğitimine ders programları üzerinden yansımaları ortaya konulmuştur. Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura'nın Avrupa tarihini öğrencilerine öğrettikleri modern eğitim kurumlarındaki tarih eğitiminin ve programlarının gelişimi bölüm içerisinde aktarılmıştır. Ders programlarında Avrupa tarihinin hangi dersler altında işlenmeye çalışıldığı gösterilmiştir. Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura'nın II. Abdülhamid ile II. Meşrutiyet dönemi Avrupa tarihçileri ve öğretmenleri olması nedeniyle bahsedilen dönemlerdeki tarih eğitiminin bir panoraması bölüm içerisinde verilmiştir. Tanzimat dönemiyle tarihin ders programlarında yerini alması ve Batılılaşmanın etkisiyle Avrupa tarihi, dünya tarihine karşılık gelen anlamıyla Tarih-i Umumilerin içerisinde konumlandırılmaya başlanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde ise, Avrupa Tarihi, Tarih-i Umumilerin yanı sıra Tarih-i Siyasi ve Asr-ı Hazır denilen derslerin ve ders kitaplarının içeriğinde giderek yerini genişletmiş, İslam ve Osmanlı tarihine nazaran daha çok bahsedilen bir alan haline gelmiştir. II. Abdülhamid ile II.

Meşrutiyet dönemi tarih ders kitaplarındaki Avrupa'nın konumu da genel bir değerlendirilme ile üçüncü bölüm içerisinde okuyucuya sunulmuştur.

Tezimizin esas konusunu oluşturan dördüncü bölümde ise, Avrupa tarihinin en yoğun şekilde işlendiği II. Meşrutiyet dönemindeki asr-ı hazır (çağdaş) Avrupa tarihçilerinden Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura ile onların eserleri detaylı incelemeye tabi tutulmuştur. Dördüncü bölümün girişinde okuyucunun kavramları anlayabilmesi için Tarih-i Umumi ve Asr-ı Hazır kavramlarının Osmanlı'da algılanışı ve anılan isimler dışında Avrupa tarihinin çeşitli eserlerde (Tarih-i Umumi ve Asr-ı Hazır Tarihi) hangi başlıklar altında ele alındığı yansıtılmıştır. İncelemeye konu olan isimlerin seçilmesinin temelinde, aynı dünyanın üç farklı yüzünü yansıtmaları etkili olmuştur. Üçü de Osmanlı'da çağdaş (Asr-ı hazır) Avrupa tarihçiliği yapmasına rağmen, Abdurrahman Şeref'in geleneksel, Yusuf Akçura'nın Türkçü yapıyı temsil etmesi ve Diran Kelekyan'ın gayrimüslim unsurlardan olan Ermeni millete mensup olması, Osmanlı Devleti içinde yaşayan farklı cepheleri yansıtmaları açısından önemli görülmüştür. Abdurrahman Şeref'in daha çok vakanüvislik göreviyle bilinmesi, Yusuf Akçura'nın Türkçülük faaliyetleriyle tanınması ve Diran Kelekyan'ın Ermeni hareketleri ile anılması çağdaş Avrupa tarihçilikleri konusunun ihmal edilmesine neden olmuştur. Tezimizde, üç ismin çağdaş Avrupa tarihçilikleri ve algısı, eserleri üzerinden ortaya koyularak varolan açık kapatılmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle tezimiz bu alana ilgi duyanlar ile araştırmacılara yol gösterici ve ilk olma özelliğine sahiptir.

1. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN BATI'YA AÇILAN ZİHİN PENCERELERİ

Osmanlı Devleti kuruluşundan XVII. yüzyılın sonlarına kadar geçen sürede Avrupa ile geliştirdiği ilişkilerinde kendi üstünlüğünü kabul etmiştir. İslam Devleti olan Osmanlı'nın Hristiyan devletler ağında yer alan Avrupa devletlerini küçümseyen tavrı, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan gelişmeler ve Osmanlı'nın art arda savaşlarda aldığı yenilgilerle dönüşüme uğramıştır. Bu tarihlerden itibaren Osmanlı Devleti, Avrupa'nın üstünlüğünü kabul ettiği ve onu örnek almaya başladığı bir dönemece girmiştir.

Avrupa'nın örnek alınmaya başlanmasıyla Osmanlı'nın zihinsel dönüşümü çehre değiştirmiş, Avrupa'nın görüşü ve algısı, Batı'ya açılan zihin pencereleriyle Osmanlı'yı derinlemesine etkilemiştir. Osmanlı'nın Batı ile ilk temaslarını sağlayan ve Batı'yı dünyasına dâhil etmeye başladığı kanallar; Islahat Layihaları, Sefaretnameler, Seyahatnameler, Tercüme ve Matbaa faaliyetleri üzerinden gerçekleşmiştir. Bu bölümde, Osmanlı'nın “medeniyet” olarak tanımlaya başladığı Avrupa'nın bahsedilen kanallar üzerinden Osmanlı insanının zihnine nasıl yerleşmeye ve sızmaya başladığı gösterilmeye çalışılacaktır.

1.1. Islahat Layihaları

İslam devletlerinde eski zamanlardan beri Doğu'da ve Türklerin kurduğu devletler de dâhil olmak üzere devlet adamları, devirlerinin gereği, en iyi devlet idaresinin nasıl olması gerektiği konusunda hemen hemen her dönemde fikir veren ve nasihatte bulunan eserler kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nde ise, XVI. yüzyıl ve özellikle XVII. yüzyıldan itibaren devlet adamları ve ulema dönemlerin aksaklıklarını,

özölme nedenlerini ve özölme yollarını göstermek için ıslahat layihaları adında raporlar sunmuştur. Siyasetname olarak nitelendirebileceğimiz bu eserler, genellikle devlet yönetimi, idare sanatı çerçevesinde kaleme alınmıştır. Islahat layihaları da siyasetnamelerin içeriğine benzemekle beraber siyasetnameye göre konuları açısından daha çeşitlidir ve yüzyıllar içerisinde algının değışmesiyle sınırlarını daha da genişletmiştir. Osmanlı Devleti’nin korunması, yurdun kalkınması layihaların asıl amacını oluşturmuştur. Yine de siyasetname ve layihaları birbirinden tam bir sınırla ayırmak oldukça zordur. Bu nedenle birbiri ile ilişkilendirerek ele almak daha doğru olacaktır.⁴⁹

Mübahat Kütükoğlu, layiha tanımını, “*Osmanlı bürokrasisinde rapor veya taslak türü belgeye verilen addır. Arapça asıllı kelime olan laiha herhangi bir konuda görüş ve düşünceyi bildiren metinlerdir. Rapor mahiyetindeki layihalar kendi içlerinde birkaç gruba ayrılır. Bunların arasında belki en çok kullanılan ve en çok bilineni ıslahat layihaları olup herhangi bir konuda düşünülen ıslahatın bir kişi veya daire tarafından kaleme alınmış metni ve belgesi*”⁵⁰ şeklinde yapmaktadır. Toplumların özölme dönemlerinde sıklıkla kaleme alınan nasihatname veya siyasetname olarak da adlandırılan bu eserlerde, toplumun ve devletin aksak yönleri tespit edilerek bunlara nasıl bir özölme getirilmesi ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.⁵¹

Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınmaya başlayan ıslahat layihalarının sayısı XVII. yüzyıldan itibaren artmaya başlamış, bu dönemde yazılan layihalar eskiye duyulan özlemi dile getirmiştir. Şehzade Korkut’un risalesi, bu alandaki ilklerdendir.⁵² Bunun dışında bahsedilen yüzyıl layihaları arasında *Kitâb-ı Müstetâb*, Lütü Paşa’nın *Asağnamesi*, Gelibolulu Mustafa Ali’nin *Nushatü’s-Selatini*, Koçi Bey’in *Koçi Bey Risalesi*, Kâtip Çelebi’nin *Düsturu’l Amel*’i önemlidir.⁵³ Bunun dışında da çok sayıda ıslahat fikri veren eser bulunmaktadır.

⁴⁹ Siyasetnamelerle ilgili Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Uğur, **Osmanlı Siyaset-Nameleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.

⁵⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, “Layiha”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVII, Ankara, 2003, s.116.

⁵¹ İskender Pala, “Nasihatname”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXII, İstanbul, 2006, s.409.

⁵² Erhan Afyoncu, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi**, 8. b, Yeditepe Yayınları, İstanbul, Ekim 2018, s.136.

⁵³ Islahat layihaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, **Kanun-i Kadimin Peşinde- Osmanlı’da özölme ve Gelenekçi Yorumcuları**, 5.b., Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.; Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası 16.yüzyıldan 18.yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, 1.b, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Dönemin ıslahat layihalarında, Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren görülen değişimlere ve sorunlara Osmanlı içinde çözüm arandığını ve Batı'daki gelişmelerin algılanamadığını hatta görmezden gelindiğini söylemek mümkündür. Lahiyalarda daha çok “*balık baştan kokar, kanun-i kadime riayet, hazinenin dengesi, rüşvet, ulema, tımarlı sipahi, ocaktaki ve ahlaki bozukluklar*” gibi Osmanlı'nın iç meseleleri üzerinden Osmanlı'yı düzeltme isteğine yönelik önerilerde bulunulmuştur.⁵⁴ Bunun dışında iki layihada bu konulara ek Avrupa teknolojisine dikkat çekilmiştir.

Hasan Kafi'nin 1595-96 yılında yazdığı “*Usulü'l Hikem fi Nizami'l Âlem*”'in üçüncü bölümünde, savaş silahlarının önemine ve yeni silahlara dikkat çekilmiş, “*düşmanların*” icat ettikleri silahların benimsenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.⁵⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1714-1717 yılları arasında kaleme aldığı “*Nesayihü'l- Vüzera*”sında askeri alanda alınması gereken tedbirler bakımından “*düşman*” gelişmelerinin takip edilmesine dikkat çekmiştir.⁵⁶ Diğer ıslahat layihalarında Batı dünyasının gerisinde kaldığına yer verilmemiş, çözülme, Osmanlı Devleti'nin içe dönük ve gelenekçi yapısı çerçevesince değerlendirilmiştir. Sunulan çözüm önerileri ise bu bağlamda ortaya konulmuştur.

XVI. yüzyıl ortalarında kaleme alınan ıslahat layihalarından biri olan ve yazarı bilinmese de Sadrazam Kemankuş Mustafa Paşa adına yazılmış olduğu düşünülen “*Kitabu Mesalihi'l Muslimin ve Menafi'i'l Mu'minin*” adlı eserde, Avrupa'da meydana gelen dönüşüm ve ilerlemelerin sonucunda ortaya çıkan yeni ekonomik sorunların Osmanlı'ya etkileri sezilmiştir.⁵⁷ Kanun-ı kadim yerine dönemin şartlarına göre birtakım düzenlemelere gitmek gerektiği konusunda eserde yer verilen görüşler, kendinden sonraki layihalara perspektif oluşturmuştur.

Aslen Fransız olan Comte de Bonneval, Humbaracı Ahmed Paşa ismini alarak Osmanlı Devleti'nde askerlik alanında girişimlerde ve önerilerde bulunmuş önemli bir simadır. Berkes, Avrupa'nın siyasi koşullarını ve Fransa, Prusya ile Avusturya'daki yeni askeri gelişmeleri Osmanlı'ya tanıtan kişilerden birinin Bonneval olduğunu

⁵⁴ Öz, a.g.e., s.s.111-114.

⁵⁵ Öz, a.g.e., s.71-72.

⁵⁶ Öz, a.g.e., s.101.

⁵⁷ Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi S.13, Ankara, 1988, s.88

belirtmiştir.⁵⁸ Onun, Fransız-Alman ordu teşkilatlarına ve askerlik eğitimlerine dikkat çekerek bu milletlerin örnek alınması gerektiğini tavsiye ettiği çeşitli layihalar kaleme aldığı bilinmektedir. Humbaracı Ahmed Paşa'nın yazdığı layihalardan biri "*Avusturya ve Prusya'nın Kuvvâ-i 'Askerîyyesi Hakkında Rapor*"dur.⁵⁹ Bu layihada Avrupa'daki çağdaş devlet ve ordu organizasyonu konusundaki bilgilerini Osmanlı Devleti'ne aktarmıştır. "*Avrupa Devletlerinin Ba'zı Ahvâl-i Tarihçesi*" adlı layihasında ise, İspanya Veraset Savaşları ile Avusturya Veraset Savaşları arasında Avrupa'da gelişen siyasî ve diplomatik olaylar kaleme alınmış, Bâb-ı Âli'nin Avrupa diplomasisi ve siyasî tarihine dair bilgi eksikliğine işaret edilmiştir.⁶⁰

Bu dönemin ıslahat fikirleri daha önceden de söylendiği gibi gelenekçidir ve asıl mesele kanun-i kadimin ihyasıdır. Birkaç örnek dışında Avrupa'daki gelişmeler dikkate alınmamıştır. Dönemin düşünce yapısı layihalara da bu şekilde yansımış, gözler Avrupa'ya çevrilmek yerine geçmişe takılıp kalmıştır. Stanford Shaw, Osmanlıların XVI. ve XVII. yüzyıldaki en belirgin özelliğinin neredeyse tamamen tecrit ve kendi dünyaları dışındaki dünyadan bihaberlik olduğunu vurgulamış, Osmanlı'nın gerilemesinin nedenlerini ve çözümlerini kendinde bulabileceğine inanarak Avrupa'ya dikkat kesilmediğini belirtmiştir.⁶¹ Bernard Lewis ise, "*Klasik İslam uygarlığı, kendinden önce ve sonraki diğerleri gibi, kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliliğine derinden inanması*"⁶² düşüncesini vurgulayarak Osmanlı Devleti'nin neden Batı'daki gelişmeleri takip etmediğinin açıklamasını ortaya koymuştur. Afyoncu ise, layiha yazarlarının devlet kademelerinde görevli kişiler olduğunu ve bunların Osmanlı sistemi içerisinde yetiştiğinden farklı bir dünya görüşü üretmediklerini⁶³ belirtmiş, bu nedenle layihalarda içe dönük çözümler üretildiğini ve Avrupa'ya yer verilmediğini aktarmıştır. İç meseleleri giderdikten sonra çözülme sebeplerinin ortadan kalkacağına yönelik inanç, Osmanlı Devleti'nin Batı'yı örnek almamasında temel dayanak noktalarından biri olmuştur.

⁵⁸ Berkes, **a.g.e.**, s.65.

⁵⁹ Fatih Yeşil, "Bir Fransız Maceraperest'in Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihaları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.15, 2011, s.212.

⁶⁰ Bahsedilen bilgiler ve ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşil, "**Bir Fransız Maceraperest'in ...**", s.s.205-228.

⁶¹ Stanford J. Shaw, **Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, Nisan 2008, s.6.

⁶² Lewis, **Modern Türkiye'nin...**, s.34.

⁶³ Afyoncu, **Tanzimat Öncesi...**, s.143.

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın başlarına kadar yeni Avrupa'daki gelişmelerin farkına varamamasıyla eski düzeni diriltmeye yönelik ürettiği ıslahat fikirlerinde, -Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın getirdiği barış ortamının da etkisiyle- Batı yöntemlerine dikkat kesilen⁶⁴ bir zihinsel dönüşüm başlamıştır. Lale Devri'nin başlangıcı olan bu yüzyılda, Osmanlı yönetici elitinin kendi ülkesi dışındaki gelişmelere karşı farkındalığı giderek artmış ve bu farkındalık uygulamaya dönük bir şekilde gelişmelerin yaşanmasına olanak sağlamıştır. Berkes, Lale devri döneminde Osmanlıların Avrupa'ya karşı gevşediğini ve dönemin yüksek tabakasının din ile gaza anlayışından uzaklaşarak deizime, musikiye, edebiyata, hedonizime yaklaştığını aktarmıştır.⁶⁵ Anılan durum, Osmanlı insanının dünyaya daha olumlu yaklaşmasına ve bakmasına da ortam hazırlamıştır. XVIII. yüzyılda devlet adamlarının ve dönemin âlimlerinin “ıslahat” yapılmasına yönelik görüşlerini sunma geleneği devam etmiş, ıslahat layihalarında Avrupa'da yaşanan gelişmelere dikkat edilmeye başlandığı görülmüştür.

Afyoncu, Lale Devri'nin etkili isimlerinden biri olan Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Avrupa'yı tanımak gerektiğini fark eden ilk Osmanlı sadrazamı olduğunu ve Avrupa devletlerine elçi gönderilmeye başlanmasının onun sadrazamlığı döneminde gerçekleştirildiğini belirtmektedir.⁶⁶ Shaw ise, Osmanlı elçilerinin gönderimine başlanmasıyla, elçilerin sözlü ve yazılı raporlarının Osmanlıların geçen iki yüzyılda Avrupa'da yaşanan gelişmelerden haberdar olmasına imkân tanıdığını vurgulamıştır.⁶⁷ Elçilik konusu ayrı bir başlık altında inceleneceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

Lale Devri, Osmanlı'nın ıslahat hareketlerini artık kendi geçmişinden örnek olarak değil, Batı'ya bakarak yapmaya başladığı ilk dönem olması bakımından önemlidir. Bu dönemde tercüme heyetleri oluşturulmuş, İbrahim Müteferrika tarafından ilk Müslüman matbaası kurulmuş⁶⁸, mimari anlamda Batı örnekleri

⁶⁴ Berkes, **a.g.e.**, s.42.

⁶⁵ Berkes, **a.g.e.**, s.43.

⁶⁶ Erhan Afyoncu, **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu**, 3.b, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2014, s.403.

⁶⁷ Shaw, **a.g.e.**, s.9.

⁶⁸ Avrupa'da XV. yüzyılda ortaya çıkan matbaa, asrın sonlarına doğru Osmanlı Devletine iltica eden İspanyol Yahudileri tarafından İstanbul'a getirilmiş, bunu Rum ve Ermenilerin kendi matbaalarını kurmaları takip etmiş, ilk Türk matbaası ancak 1727 yılında açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “İstanbul Matbaaları”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş., İstanbul, 2015, s.s.552-577.

görülmeye başlanmış, Avrupa tarzı asker yetiştirilmesine ağırlık verilmiştir. Avrupa'dan çağrılan uzmanlar sayesinde kurumlarda ıslah çalışmalarına girilmiştir. I. Mahmut döneminde askeri anlamda ilk ciddi yenilikler atılmış, ıslahatın yanında yeni kurumlar da oluşturulmaya başlanmıştır. Layiha yazılma geleneğinin devam ettiği bu dönemde yapılması gerekenler ve Batı'nın örnek alınması gerektiğine yönelik fikirler raporlar halinde sunulmaya devam etmiştir.

Lale Devri'nin ilk ıslahat belgesi, yazarı bilinmeyen “*Takrir*” olarak nitelendirilen belge olmuştur.⁶⁹ Müslüman ve Hristiyan kavgasının bir yansımasını içeren belgede Müslüman, Osmanlı rejiminin ve şeriatın devamlılığının sürdürülmesini savunurken, Hristiyan, Avrupa'daki askeri yeniliklerin alınması gerektiği üzerinde durmuştur.⁷⁰ Berkes anılan belgeden hareketle, Osmanlı'daki ilk çağdaşlaşma düşüncesinin kendiliğinden değil, Hristiyan denilen Avrupalı çevrelerin etkileri ile kendini gösterdiğini belirtmiştir.⁷¹

Lale Devri'nde anılan belge dışında ilk ıslahat fikrini sunan layiha yazarı İbrahim Müteferrika'dır. Müteferrika, I. Mahmut'a sunduğu “*Usulü'l-Hikem fi-Nizam'ül-Umem*” eseriyle Frenk⁷² ordularının üstünlüğünün ve onları örnek almanın Osmanlılar için önemli olduğunun altını çizmiştir. Latince bildiği için Avrupa milletleri hakkında bilgi sahibi olduğunu⁷³ söyleyen Müteferrika, eserinin I. ve III. bölümlerinde değindiği bu konulara ek sonuç kısmında da Osmanlı ve Avrupa ordularını karşılaştırmıştır. Ayrıca Avrupa'daki devlet yönetimi şekillerinden de bahsetmiştir.⁷⁴

Bu dönemin önemli layiha yazarlarından birisi de Ahmed Resmi Efendidir. Ahmed Resmi, “*Hulasatü'l-İ'tibar*”(1781) adlı eserinde 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı hakkındaki görüş, eleştiri ve izlenimlerine yer vermiştir.⁷⁵ Bekir Kütükoğlu,

⁶⁹ Berkes, **a.g.e.**, s.45.

⁷⁰ Berkes, **a.g.e.**, s.45.

⁷¹ Berkes, **a.g.e.**, s.45.

⁷² Osmanlılar'ın Batı Avrupalılar hakkında kullandıkları bir terim. Bilgi için bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, “Frenk”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XIII, Ankara,1996, s.s. 197-199.

⁷³ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19ncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7.b., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, s.46.

⁷⁴ Bilgi için bkz. Necati Çavdar-Ünal Çelik, “İbrahim Müteferrika'nın ‘Usulü'l-Hikem Fi Nizâmî'l-Ümem’ Adlı Eserine Göre Osmanlı Askerî Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir**, (ed. İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç, Gökçe Özcan), Komen Yayınları, Konya, Kasım 2018, s.s.588-597.

⁷⁵ Örneğin, Ahmed Resmi'ye göre, Osmanlı Devleti, gaza anlayışıyla hareket etmekten uzaklaşarak Kızıl Elma efsanesini unutmalı ve Avrupa devletler hukuku diplomasisinin içine girmeliydi. Bilgi için

Ahmed Resmi Efendi'nin layihasında 1768-1774 savaşı sırasında Osmanlı teşkilatında, ordunun iâşe ve ikmalinde görülen aksaklıklar, orduda disiplin ve eğitimin olmaması gibi konuları işlediğini, 1770 tarihli başka bir layihasını da Sadrazam Halil Paşa'ya sunduğunu aktarmaktadır.⁷⁶

Süleyman Penah Efendi'nin "*Penah Efendi Mecmuası*" veya "*Mora İhtilali Tarihçesi*" eseri de dönemin diğer lahiyaları arasında yer alarak 1769-1778 yılları arasındaki olayları, Mora Meselesi ve meselede alınacak tedbirleri konu edinmiştir.⁷⁷ Dönemin ıslahat layihalarının geneli askeri ıslahatlara yönelik fikir veren layihalardan oluşmuştur. Yaşanan ve yapılan savaşlarda ordunun yetersiz kalması layihalarda bu konuya ağırlık verilmesine neden olmuştur. Batı'nın örnek alınması kültürel perspektiften ziyade askeri alanla sınırlı kalmıştır.

Osmanlı'nın yenileşme sürecinde önemli bir isim ise, padişah III. Selimdir. Onun başlatmış olduğu Nizam-ı Cedit⁷⁸ hareketi Osmanlı'nın yenileşme sürecinde oldukça önemli konumda olmuştur. Fransa kralıyla (XVI. Louis) mektuplaşan⁷⁹ entelektüel Osmanlı padişahı III. Selim, Avrupa ile doğrudan temas kurmaya özen göstermiştir. İlk defa İbrahim Müteferrika tarafından kullanılan yeni düzen anlamındaki Nizam-ı Cedit, özelde daha çok askeri anlamdaki ıslahatları içerse de genelde çok yönlü ıslahatların yapıldığı döneme adını veren bir terim olmuştur.

Enver Ziya Karal, babası III. Mustafa'nın ıslahat girişimlerinin III. Selim'e örnek teşkil ettiğini, babasının Avrupa tarzı kurduğu kurumları teftişi esnasında III. Selim'in de yanında bulunduğunu belirterek III. Selim'deki ıslahatçı zihniyetin nedenini baba mirası olarak değerlendirmiştir.⁸⁰ Stanford Shaw da buna ek, III. Selim büyürken yakın çevresinde imparatorluğu yeniden canlandırmaya hevesli insanların

bkz. Berkes, **a.g.e.**, s.86.; Detaylı bilgi için yine bkz. **Ahmet Resmî Efendi Hulâsatü'l-İ'tibâr**, (Haz. Osman Köksal), Gazi Kitabevi, Ankara, Ocak 2011.

⁷⁶ Bekir Kütükoğlu, "Ahmed Resmi Efendi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, Ankara, 1989, s.122.

⁷⁷ Özkaya, **a.g.m.**, s.126-127.

⁷⁸ Nizam-ı Cedit tabirini Osmanlı literatüründe ilk defa İbrahim Müteferrika, I. Mahmud'a sunduğu Usulü'l Hikem adlı layihasında, Avrupa'da yeni askerlik sistemini anlatırken kullanmıştır.

⁷⁹ Fatih Yeşil, III. Selim'in Fransa Kralı ile anılan mektuplaşmalarını Ebubekir Ratıp Efendi'nin sağladığını belirtmektedir. Bkz. Fatih Yeşil, **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratıp Efendi (1750-1799)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mart 2011, s.41.

⁸⁰ Enver Ziya Karal, **Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Seri No. 10, TTK Basımevi, 1942, s.8.

bulunduğunu belirtmiştir.⁸¹ Böyle bir çevre ile büyüyen şehzadenin de “ıslahatçı bir padişah” olacağı öngörülebilir durmaktır.

III. Selim dönemi reformlarında Fransa etkisi fazla olmuş, okullarda Fransız hoca ve subaylarla çalışılmış, Fransız dili öğrenciler için zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca Fransızca olan *Grande Encyclopedie* takımını kapsayan 400 kadar Avrupa kitabından bir kitaplık da onun döneminde kurulmuştur.⁸² Kitaplıkta savaş sanatına dair yazılmış eserlerin yanı sıra Fransızca en iyi topçuluk, ağır silahlar ve bunların güçlendirilmesi ile ilgili kitaplar da bulunmaktadır.⁸³ Nizam-ı Cedit sürecinde Avrupa tarzı askeri alanda yapılan yeniliklere ağırlık verildiğinin en önemli göstergelerinden biri kitaplıkta bulunan kitaplar üzerinden de anlaşılabılır.

III. Selim köklü ıslahatlara girişmeden önce Avrupa’yı tanımanın gerekli olduğunu düşünmüştür. Batı’yı güçlendiren durumlar tespit edilip, doğru biçimde uygulanabilirse Osmanlı Devleti’ni eski gücüne kavuşturabiliriz fikri dönem ıslahatlarının ana fikrini oluşturmuştur. Avrupa’daki gelişmelerin ve Osmanlı’nın durumunun bilincinde olan III. Selim, zaafı ve alınması gereken önlemler konusunda çeşitli kesimlerden seçilmiş 22 kişiden layihalar (raporlar) sunmalarını istemiştir.⁸⁴ Bir grup kurumların eski düzenine dönecek biçimde ıslah edilmesini istiyor, bir grup eski kurumlarda modernleşmeyi savunuyor, bir grup ise ıslah etme olanağını kalmadığını düşünerek Avrupa tarzı askeri birlik kurulmasını öneriyordu.⁸⁵ Sunulan layihaların içeriğinin büyük bir bölümü askeri alanda yapılması gereken ıslahat önerilerini kapsamıştır. Çünkü Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlar askeri alandaki yetersizlikleri gözler önüne sermiştir. Osmanlı Devleti’nin askeri meseleleri hallolduğunda düşmana karşı başarılar elde edileceği ve “*Frenk, Efrenk, Avrupa usulleri*” uygulanmalı görüşü dönemi etkisi altına almıştır.

⁸¹ Shaw, **a.g.e.**, s.17.

⁸² Lewis, **Modern Türkiye’nin...**,s.60.

⁸³ Antoine de Juchereau de Saint-Denys, **Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 Précédées d'Observations Générales sur l'État Actuel de l'Empire Ottoman**, C.I, Paris: Brissot-Thivars,1819, s.76. Metin için bkz. <https://archive.org/details/rvolutionsdeco01juchuoft/page/n5> (Erişim:20.11.2018)

⁸⁴ Sadrazam Yusuf Paşa, Mehmed Raşid Efendi, Ali Suni Efendi, Osman Efendi, Elhac İbrahim Reşid Efendi, Veli Efendizade Emin Mehmed Efendi, Hayrullah Efendi, Ali Raik Efendi, Salihzade Ahmed Esad Efendi, Aşir Mustafa Efendi, Abdullah Berri Efendi, Mehmed Hakkı Beyefendi, Mustafa Reşid Efendi, Mehmed Emin Firdevsi Efendi, Mustafa Rasih Efendi, Laleli Mustafa Efendi, Mustafa İffet Beyefendi, Sadullah Enveri, Tatarcık Abdullah, Defterdar Mehmed Şerif Paşa, d’Ohsonn ve Betranono.

⁸⁵ Berkes, **a.g.e.**, s.92.

Osmanlı aydınlarının yanı sıra yabancı simaların da III. Selim'e raporlar sunduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Betrantonio'nun layihasıdır. Onun layihasında, diğerlerinin aksine Osmanlı askerinin, Avrupa askeri tarzında düzene konulması eksiklik ve hata olarak yorumlanmıştır.⁸⁶ Askeri ve teknik alan dışında idari, mali, ekonomik⁸⁷ ve sosyal alandaki konulara yönelik önerileri içeren layihalara da yer verilmiştir.⁸⁸ Askeri ve teknik alanlara yönelik önerilerde Avrupa'nın örnek alınması ağırlıktayken, diğer alanlardaki önerilerde Osmanlı'nın kendi dinamikleri doğrultusunda ıslahat yapılması fikri hâkim olmuştur. Stanford Shaw, Sultan ve destekçilerinin ordu ve donanma ıslah edilirse, Avrupa'nın yardımı olmaksızın kendilerini ıslah edebileceklerine inandıklarını belirtmiştir.⁸⁹ Islahat önerilerinden hareketle III. Selim anılan alanlara yönelik ıslahatlar için çalışmalara başlamış⁹⁰, Osmanlı Devleti'ni restore etmeye hevesli bir padişah portresi çizmiştir.

III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid'i Avrupalılara tanıtmak için kaleme alınan eserler de vardır. Mahmud Raif Efendi'nin Londra dönüşü sonrası İstanbul'da 1798 yılında Fransızca yayımladığı *Tableau des Nouveaux Reglemens de L'Empire Ottoman (Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli)* ve Seyyid Mustafa *Diattribe de L'Ingénieur Séid Moustapha sur L'Etat Actuel de L'art Militaire du Génie et des Sciences a Constantinople*⁹¹ (*İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale*) bu nedenle kaleme alınmış Fransızca eserlerdir. Beydilli, Seyyid Mustafa'nın eserinde, modern harp tekniklerini önemsemeyen, diğer milletleri örnek almayı dine aykırı sayan zihniyeti eleştirdiğini, sadece cesaret ve yüreklilikle düşmanla mücadele edilemeyeceğinin ve eski tarzla mücadele etme fikrinin değiştirilmesi gerektiğinin üstünde durduğunu belirtmiştir.⁹² Seyyid Mustafa'nın eserinin Doğu-Batı ayrımını gözler önüne seren önemli bilgiler içermesi,

⁸⁶ Ahmet Öğreten, "Nizam-ı Cedide Dair Islahat Layihaları", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1989, s.39.

⁸⁷ Layihalar için bkz. Engin Çağman, "III. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadi Değişme", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1995.

⁸⁸ Detayları için bkz. Shaw, **a.g.e.**, s.s.121-147.

⁸⁹ Shaw, **a.g.e.**, s.148.

⁹⁰ Detayları için bkz. Shaw, **a.g.e.**, s.s.148-242.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide Dair Risalesi, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.13, İstanbul, 1987, s.s.387-479.

⁹² Beydilli, **a.g.m.**, s.428.

Osmanlı'da zihinsel dönüşümün başladığını gösteren oldukça önemli işaretlerden biridir.⁹³

XVIII. yüzyıl ıslahatlarının en önemli özelliklerinden biri layihaların çeşitli zamanlarda sekteye uğramasıdır. Bunun en temel sebebi Osmanlı Devleti'nin pragmatik yapısı nedeniyle “*tehlike kapıya dayandığı zaman ıslahat yapması, tehlike uzaklaştığında bunlardan vazgeçmiş*”⁹⁴ olmasından kaynaklanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında III. Selim döneminde ıslahat layihalarının önerileriyle şekillenen ıslahatlarda ne kadar başarılı sonuçlar alındığı halen tartışılabilir da ıslahatların ve önerilerin Osmanlı aydınının zihinsel evriminde ve modernleşmesinde önemli başlangıçları meydana getirdiği yadsınamaz.

III. Selim ile tam anlamıyla kendini gösteren “yenilikçi” padişah figürü, II. Mahmut döneminde “gavur” padişah yakıştırmalarına dönüşen bir Osmanlı algısı yaratmıştır. II. Mahmut, yaptığı ıslahatlarla ve kurduğu kurumlarla ünlenen padişahlardan biri olmasına rağmen, onun döneminde Keçecizade İzzet Molla ve Ragıp Efendi gibi çok az sayıda kişi tarafından ıslahat layihaları kaleme alınmıştır. II. Mahmut dönemi ıslahat layihalarının sayısı oldukça azdır.⁹⁵

II. Mahmut döneminde Müşir Halil Rıfat Paşa'nın “*Avrupa'ya benzemezsek Asya'ya çekilmeye mecburuz.*” ifadesi yenileşme yolundaki hareketlere daha fazla önem verilmesini sağlamıştır. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı'nın yenilgisiyle son bulmuş, II. Mahmut, Hünkâr İskelesi Antlaşmasını imzalamaya mecbur kalmıştır. II. Mahmut, Koca Hüseyin Paşa'nın mühürdarı Halil Rıfat Paşa'yı özel elçi sıfatıyla Rus çarı Nikola'ya göndermiştir. Dönüşte Paşa, padişaha şunları söyler:

“Padişahım... Gerçek odur ki, bizim devletimiz mevzuat ve şekli ile olduğu kadar tefekkür ve hayat-ı maddî ve manevî ile mühlik bir muhatara içindedir. Eğer ki, Avrupa'yı devlet ve fert olarak takip etmez isek, onlara tebaiyyet ve onlara benzemez isek, onların ulûm ve fûnûnunu olduğu kadar onların hayat-ı şahsiyyelerini de benimsemez isek, devlet-i ebed müddetiniz maazallah sükût edecektir. Padişahım... Bir misâl arz edeyim: Bizde nüfus münhasıran erkeklerle kavimdir. Kadınlar bazı köylerde münferiden hayat-ı umumiyyeye

⁹³ Berkes, **a.g.e.**, s.101.

⁹⁴ Afyoncu, **a.g.e.**, s.440.

⁹⁵ Afyoncu, **Tanzimat Öncesi.**, s. 151.

iştirak ederler. Avrupa'da ise milleti kadın erkek beraberce terkip ediyorlar. Hayatın bil-cümle şuaâtında bu iştirak onları bizim iki mislimiz haline getirmektedir. İşte bu ferdi kudrettir ki, devleti ve mülkü ihyâ ediyor. Şevket-meâb... Bu devirde yaşayan insanlar olarak ya bu kervana karışacağız veya mahvolup gideceğiz."⁹⁶

II. Mahmut'un "gâvur padişah" olarak görülmesine neden olan Avrupai tarzda gerçekleştirdiği ıslahatlar ve getirdiği yenilikler, bu kervana karışarak hayatta kalmaya çalışan bir devleti temsil eder. Osmanlı'nın bu padişah nezdinde gerçekleştirdiği yenilikler, Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmanın her alana yayıldığını göstermektedir.

Tanzimat dönemi ıslahat layihaları da dönemin devlet adamlarından olan Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Mehmet Rüştü Paşa, Fuad Paşa, Mithat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Cevdet Paşa ve Yeni Osmanlıların önde gelenlerinden olan Ziya Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Karal'ın saptamasına göre, Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'e sunduğu layihasında eğitimin ıslahı konusunda görüşlerini yazarken, Sultan Abdülaziz'e sunduğu layihasında Avrupa'da ihtilaller sonucunda ortaya çıkan yeni prensipleri ve bunlara istinaden kurulan devlet idarelerini açıklamıştır.⁹⁷ Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaanın siyasi haklara sahip olmasıyla yeni bir idare tarzının kurulması ve hukuk mevzuatının yenileştirilmesi biçiminde ıslahat yapılması gerekliliğini ifade etmiştir.⁹⁸ Paşa, Avrupa yöntem ve kurallarının alınması konusunda hem fikir olmuş, yaşadıkları yüzyılda zenginliğin ve gücün Avrupa'da olduğunu vurgulamıştır.

Fuat Paşa ise; "*Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da devam edebilmesi için İngiltere kadar paraya, Fransa kadar maarife, Rusya kadar askere bağlıdır ve bizim için lâzım olan terakki, Avrupa milletleri derecesine yükselmedir*" demiştir. Ayrıca Fuat Paşa bu ilerleme için "*bugün Avrupa'nın bize arz eylediği yeni müesseseler arasında İslâmlığın yüksek kaidelerine aykırı görülebilecek hiçbir şey yoktur.*"⁹⁹ diyerek oluşabilecek olumsuz düşüncelerin önüne geçmek istemiştir.

⁹⁶ Gürsoy, **a.g.m.**, s.155.

⁹⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, 6.b., C.VII, TTK Basımevi, Ankara, 2006, s.126.

⁹⁸ Karal, **a.g.e.**, aynı yer.

⁹⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, 7.b., C.VI, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s.27.

Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında, hükümet idaresi yönünden farkları içeren bir layiha kaleme almıştır. “*Şimdi bu kaide-i umumiyyeden Türkistan mı müstesna bulunsun? Bence hüsn-i asarı malûm olan Türk nesli sair milletlerden aşağı mıdır? Hilkat-ı insaniyece Türk'ün ne ayrısı gayrısı vardır*”¹⁰⁰ diyerek aslında Türklerin de onlar kadar başarılı olabileceğinin altını çizmiştir.

Tanzimat döneminden sonra II. Abdülhamid döneminde de lâyiha geleneği devam ettirilmiş, önceki devirlerdeki layihalar siyasi ve askeri konulara yoğunlaşmışken, II. Abdülhamid döneminde çok çeşitli meseleler hakkında layihalar sunulmuştur.¹⁰¹ İslahat fikrini öneren devlet adamları ve kişiler olduğu gibi yabancılardan da önerilerde bulunanlar olmuştur. Örneğin İngiltere Elçisi Henry Layard’ın layihası bu açıdan önemlidir.

Abdülhamid döneminde sunulan layihalar çok çeşitlidir. Enver Ziya Karal, sunulan bu lâyihaların sadece devletin ıslahı amacı taşımadığını, lâyihaların II. Abdülhamid’in kafasını “allak bullak” ettiğini, lâyiha sahiplerinin gerçek amaçlarının ise, güvenliklerini ile rahatlarını sağlamak ve kişisel çıkarlarını korumak olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²

Tüm dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de yazılan layihaların sebebi devleti kurtarmaya yönelik olmuştur.¹⁰³ Abdülhamid dönemi ıslahat layihalarının en önemli özelliklerinden biri Avrupa devletlerinin Osmanlı’ya yönelik olumsuz tutum ve davranışlarının farkında olunmasıdır. Yabancıların müdahalesinin giderek arttığı bu dönemde bunun önüne geçilmesi için öneriler sunulmuştur. Layihaların bazılarında mevcut kişi ve kurumlarda yaşanan bozuklukların Avrupa tarafından fırsata çevrilmeye çalışılması işlenmiştir. Dönemin devlet adamlarından olan Hayreddin Paşa’nın layihasında bu açıdan dikkat çeken noktalardan biri “*yabancı devlet*

¹⁰⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi- İslahat Fermanı Devri (1861-1876)**, C.VII, s.295.

¹⁰¹ Dönem içinde yazılan ıslahat layihaları için bkz. Mustafa Oğuz, “II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2007; Yunus Gökgöz, II. Abdülhamit’e Sunulan Layihalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Ankara, 2007.

¹⁰² Oğuz, **a.g.t.**, s.40; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII., s.274-275.

¹⁰³ Meşrutiyetin ilanı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Mısır meselesi, Düyun-ı Umumiye’nin kurulması, Doğu Rumeli meselesi, Ermeni meselesi, Türk-Yunan Harbi, Makedonya meselesi, Akabe meselesi İttihad-ı İslam, Avrupa devletleri olan ilişkilerde denge siyasetinin yürütülmesi, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin içeride ve dışarıda yaptığı muhalefet dönemin olaylarıdır.

adamlarının ve elçilerin iç meselelere müdahale etmesi ve bunun tehlike arz ettiği[ni]”¹⁰⁴ ifade etmesi olmuştur.

İslamcılık akımının etkili olduğu II. Abdülhamid döneminde, Avrupa devletlerinin müdahalelerinin önüne geçilmesi için Avrupa kurumları örnek alınmaya çalışılmıştır. İslamcılık ve Avrupa etkisi ikilemi layihalara da yansımış; birbirine zıt iki kanadı temsil eden layihalar padişaha sunulmuştur. Avrupa’nın etkisini savunanların yanında “Meşrutiyet” ve “Kanun-i Esasi” karşısında bulunan bir grup bu dönemde varlığını göstermiştir. İlk grup içinde örnek teşkil eden Şeyh Muhiddin layihasında, *“insanlar adlarını ölümsüzleştirmek için her türlü fedakârlığa katlanırken, Avrupalı bilim adamları insanlara hizmet fikriyle kutuplarda buz tabakaları içinde ölerек adlarını dünya tarihi sayfalarına yazdırıyor. Padişah olarak İslam âleminin mahvı yolunu seçerek tarihlerde kötü adla anılmak mı istiyorsunuz”* diye padişaha seslenmektedir.¹⁰⁵ İkinci grubu temsil edenlerden biri olan Ubeydullah ise, *“mücerred Avrupalıyı taklid için yapılmış ve yapılacak şeylere bir hayır tasavvur itmek efkâr-ı kahharanemce abestir.”*¹⁰⁶ diyecektir.

Osmanlı’nın tanınmış isimlerinden biri olan Ahmet Cevdet Paşa, sunduğu layihalarının birinde Osmanlı Devleti’nin tek başına ayakta kalamayacağını ve Avrupa devletleri arasındaki mücadeleden faydalanılması gerektiğini belirtmiştir. Bu dönemin ıslahat layihaları da devlet yönetimi, adalet, rüşvet, eğitim, maliye gibi önceki yüzyıllarda da çokça işlenen konuları işlemiştir. Avrupa ile ilgili de birçok layiha sunulmuş, İngiltere başta olmak üzere Fransa, Almanya, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, İspanya, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ gibi devletlerin ve milletlerin askeri, siyasi ekonomik durumlarını anlatan lâyihalar padişaha takdim edilmiştir.¹⁰⁷

II. Abdülhamid dönemi, İslam ile Avrupa’nın bir arada götürülmeye çalışıldığı bir yandan modernleşmeye çalışılırken bir yandan da “kâfir” dünyaya karşı mücadele edildiği bir dönem olmuştur.

¹⁰⁴ Oğuz, **a.g.t.**, s.66.

¹⁰⁵ Oğuz, **a.g.t.**, s.50.

¹⁰⁶ Yücel Özkaya, “Birinci Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha”, **Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXXI, S.1-2, Ankara, 1987, s.401.

¹⁰⁷ Oğuz, **a.g.t.**, s.165.

Osmanlı Devleti'nde layiha geleneğinin seyri zaman içinde konu bakımından değişime uğramıştır. Osmanlı'daki bu zihniyet değişiminin nedeni yüzyıllar içinde yaşanan siyasi olaylarda ve gelişmelerde aranmalıdır. Osmanlı Devleti, XVI. yüzyıldan itibaren başlayan değişim rüzgârlarının farkına varmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, önceleri yaşanan sorunları iç meseleler olarak değerlendirirken artık Avrupa'da yaşanan gelişmelerin takip edilmesi ve modern olanın uyarlanması gerektiğine evrilen bir Osmanlı zihniyeti geliştirmeye başlamıştır.

Rıfâ'at Abou-El-Haj'a göre *“nasihatnameler esas itibariyle herhangi bir tarihsel gerçekliği ya da siyasi felsefeyi dile getirmekten çok bir hal ve hareket kılavuzu olarak kaleme alınmıştır ve nasihatname yazarlarına geçmişi ve yaşadıkları dönemi yeniden üretmek konusunda allame yeteneği yüklemek pek mantıklı değildir.”*¹⁰⁸ Osmanlı'nın algısal dönüşümünü en iyi yansıtan eserler Osmanlı insanın kendi elinden çıkmıştır. XVI. yüzyılda yazılan layiha içerikleriyle XIX. yüzyılda yazılan layihalar arasında farklılıklar söz konusu olmuştur. Yüzyıllar arasındaki süreçte ıslahat layihalarının içeriklerinin değişimi, Osmanlı insanın zihinsel dönüşümü bir yönden yansıtmaktadır. Anılan yüzyıllardaki layihaların gelişimi, dikkat edilmeyen Avrupa'dan dikkat edilmeye başlanan bir Avrupa'ya geçişin izlerini taşır.

Kısacası, üstün bir Osmanlı'dan ziyade Avrupa'yla eşit bir Osmanlı'nın tarihsel ve zihinsel dönüşümü bu layihalar üzerinden tespit edilebilmektedir. Lahiyalar, tarafsız bir dili yansıtmaları bile Osmanlı'nın Avrupa algısını ortaya koyması bakımından oldukça önemli bilgiler içermektedir.

1.2.Elçilik Faaliyetleri ve Elçi Risaleleri (Sefirler ve Sefaretnameler)

Osmanlı Devleti'nin başlangıçta kendi içinde gerçekleştirdiği ıslahatlardan istediği başarıyı elde edememesi, Avrupa devletlerinin gelişmelerini takip eden ve onlara dikkat kesilen bir zihniyete bürünmesine ortam sağlamıştır. Yalçinkaya, bu katı yapının kabuğunu kırarak Osmanlı'nın yaşadığı değişimi gösteren ve Avrupa'yı tanıtan bir yolun da sefirler ve onların sefaretnameleri olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Abou-El-Haj, **a.g.e.**, s.56 ve s.59.

¹⁰⁹ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri”, **OTAM**, C.VII, S.7, 1996, s.319.

Avrupa devletleri, XV. yüzyıldan itibaren İstanbul’da daimî elçilik veya ikamet elçiliği kurmuştur. Osmanlı Devleti ise, bunu ancak XVIII. sonlarına doğru gerçekleştirebilmiştir. Bunun temel nedeni, Avrupa’nın yani Batı’nın “*Dar’ül Harp*”¹¹⁰ olarak nitelendirilmesi ve bir Müslümanın da “*Dar’ül Harpte*” uzun süre kalmasının caiz görülmemesi fikrinden kaynaklanmıştır.¹¹¹ Osmanlı’nın daimi elçilikleri bu düşünceden hareketle yabancı ülkelerde uzun süre kurulamamıştır.

Osmanlı Devleti’nde karşılıklı temsil ve daimi elçilik fikri, III. Selim’in padişahlığı dönemine kadar Osmanlı diplomasisine uzak bir konumu temsil etmiştir. Osmanlı Devleti, yabancı devletlere çeşitli görevlerin yerine getirilmesi ve gerekli gördükçe *geçici* elçiler yollamayı uygun görmüştür. Geçici elçiler, “*padişahın cülûsunu bildirmek, barış teklifinde bulunmak, padişahın bir mektubunu iletmek, barış yapmak veya mevcut barışı yenilemek, vergi istemek, tahta yeni çıkan bir Avrupalı kralı tebrik etmek, antlaşma şartlarını görüşmek, öteki devletlerin Osmanlılar hakkındaki görüş ve fikirlerini anlamak, yabancı devletlerin talepler*”¹¹² vb. gibi çeşitli görevler ve gerekçeler doğrultusunda gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti diplomaside “*ad hoc*”¹¹³ denilen tek taraflı ve geçici nitelikte bir anlayış benimsemiştir.¹¹⁴ Diğer bir deyişle temsilciler, geçici süreliğine belirli bir amacı ya da görevi gerçekleştirmek için gönderilmiş ve görevlerini gerçekleştirdikten sonra ülkesine dönmüştür.¹¹⁵ Diplomasisini “*hiçbir Avrupalı Hristiyan devleti eşit haklara haiz muhatap kabul etmemek ve onlarla hiçbir zaman daimi barış içinde olmamak*” ilkesi ve politikası¹¹⁶ üzerine kuran Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıla kadar klasik diplomasi anlayışı olan “*ad hoc*” diplomasisini devam ettirmiştir. Bahsedilen

¹¹⁰ Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi.

¹¹¹ Mehmet İpşirli, “Elçi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul, 1995, s.8.

¹¹² Belkıs Altunış Gürsoy, “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü”, **BİLİG /Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.36, 2006, s.139; Namık Sinan Turan, “Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. ve 19. Yüzyıllar)”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.V, S.2, Edirne, Aralık 2004, s.60.

¹¹³ Latince olan terim geçici ve tek taraflı diplomasi anlayışı demek olup amaca ve niyete yönelik anlamlarına gelmektedir. Geçici bir çözümün ifadesi olarak kullanılmaktadır.

¹¹⁴ Şunu da belirtmekte yarar vardır; son yapılan araştırmalardan biri olarak Faroqi’nin işaret ettiği Pedani Fabris’in Osmanlı-Venedik diplomasi ilişkilerine ışık tutan çalışmasında, Osmanlı Devleti’nin XVI. ve XVII. yüzyıl başlarında Venedik’te neredeyse kalıcı bir Osmanlı temsili meydana getirdiği ileri sürülmektedir. Bkz. Suraiya Faroqi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler: Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16.-18. Yüzyıllar**, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, Ekim 2016, s.135-136. Bu araştırmadan çıkarabileceğimiz sonuçlardan biri, Fabris’in Osmanlı’nın daha erken dönemlerden itibaren “kalıcıya yakın” bir temsil sistemi oluşturmaya başladığına yönelik yaptığı işaretidir.

¹¹⁵ Hadiye Tuncer- Hüner Tuncer, **a.g.e.**, s.11.

¹¹⁶ Ali İbrahim Savaş, **Osmanlı Diplomasisi**, 1.b., 3F Yayınevi, İstanbul, Mart 2007, s.38.

yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nde artık savaşın yerini diplomasi almıştır.¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nin uzun süre devam ettirdiği bu tek taraflı diplomasi anlayışı, Osmanlı'nın dünyaya dar bir kalıp içerisinde bakmasına ve bir ölçüde uluslararası gelişmelerde aktif olarak yer alamamasına neden olmuştur.

Tek taraflı diplomasi, 1793 yılında daimi elçiliğin kurulmasıyla sona ermiştir. Hiroki Odaki, İstanbul'un fethinden (1453) Kırım Savaşı'nın (1853-1856) sonunda imzalanan Paris Antlaşmasına kadar geçen 400 yıllık dönemde Osmanlı ve Avrupa arasındaki ilişkileri belirli bir periyoda bölmüştür. Ona göre ilişkiler, *"1453-1699 yılları arasında tek taraflı ve geçiş dönemi, 1699-1793 yılları arasında tek taraflı diplomasi dönemi ve karşılıklı diplomasiye geçiş dönemi, daha sonra ise karşılıklı diplomasi dönemi"*¹¹⁸ şeklinde sınıflandırılabilir.

XV. yüzyıldan itibaren yapılan savaşlar sonucunda imzalanan Zitvatorok (1606) ve Vasvar Antlaşmaları (1664) neticesinde Avusturya ile aynı statüye denk düşen Osmanlılar¹¹⁹, Karlofça Antlaşmasıyla (1699) Avrupa devletlerinin tümüyle eşit hale gelmiştir. Yani Osmanlı, var olan üstünlüğünü kaybederek eşit statüye inmiştir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu eşit statü, XVIII. yüzyılın güçlü konumunda bulunan Avrupa devletleri karşısında kaybedilmiş, Avrupa, artık Osmanlı'yı kendine denk görmemeye başlamıştır.¹²⁰ Sander, Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşması'nın Osmanlı tarihi için önemli olduğunu belirtmiştir. Ona göre, *"Karlofça, Osmanlı Devleti'nin Avrupa için ciddi bir tehdit olmadığını, Pasarofça ise artık girişimde bile bulunamayacak bir güç haline geldiğini göstermiştir."*¹²¹ Osmanlı'nın üstünlük algısı böylelikle eşitlik algısına evrilmek zorunda kalmış ve bu durum diplomatik temsil zihniyetine de yansımıştır.

III. Ahmet döneminde, devlet adamları, Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Avrupalıların üstünlüğünün nedenlerini araştırma yoluna gitmiştir. Araştırmalar sonucunda Osmanlı ilk yenileşme hareketlerini Lale Devri'nde başlatmıştır. Avrupa'nın yükselişe geçip Osmanlı'nın değişimler yaşadığı Lale Devri'nde

¹¹⁷ Sander, **a.g.e.**, s.154.

¹¹⁸ Hiroki Odaka, "Osmanlı Diplomasinin Batılılaşması", **Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.677.

¹¹⁹ Osmanlı Devleti'nin Zitvatorok Antlaşması ile başlayan büyükelçilik heyeti gönderme protokolü Vasvar Antlaşması ile devam etmiştir. Osmanlı Devleti büyük sefaret heyetleri göndermeye başlamış bu durum eşitlik açısından Avusturya için önemli bir başarı sayılmıştır.

¹²⁰ Beydilli, **a.g.m.**, s.23.

¹²¹ Sander, **a.g.e.**, s.145.

düşmanların özelliklerini bilmek, durumunu takip etmek, gelişmeleri izlemek ve üstünlüğü sağlayan şeyleri tespit etmek bunları uygulamaya koymak için elçiler gönderilmeye başlanmıştır.

1720 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in elçiliği de öncekiler gibi geçici nitelikte olmuştur. Onun geçici elçiliğini farklı kılan şey ise, *"ilk defa rutin sebeplerin dışındaki bir nedenle, yani Avrupa'ya tanıma amacıyla gönderilmiş"*¹²² olmasından kaynaklanmıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Sefaretnamesi, Osmanlı'nın Avrupa'ya bakışına yeni bir soluk ve kan getirmiştir. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın deyiimiyle Çelebi Mehmed bakmasını ve görmesini bilen nadir insanlardandır. Tanpınar, Çelebi'nin sefaretnamesi için *"Hiçbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük sefaretname kadar mühim bir yer tutmaz. Hemen her satırda gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefaretnamede bütün bir program gizlidir."*¹²³ demektedir.

Lale Devri'nde başlayan elçi gönderimi¹²⁴ III. Selim döneminde daimi elçiliklerin kurulmasıyla sürekli hale gelmiştir. Bernard Lewis, Osmanlı Devleti'nin daimi elçilik açma sebebini, Osmanlı'yı Avrupa Devletleri'nin normal uygulama sistemine uydurmak ve Osmanlı'nın Avrupa'daki gelişmeler hakkında daha güvenilir bilgiler elde etmek istemesi¹²⁵ olarak yorumlamıştır. Dönmez, 1793-1821 arasında diplomasi alanında yaşanan reformların ve 1830'larda daimi elçiliklerin kurulması sürecinin Londra ile Paris elçiliklerinde bulunan Mustafa Reşit Paşa'nın 1839 yılında Tanzimat Fermanını ilan etmesinde etkili olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

Buraya kadar Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışı kısaca ele alınmıştır. Osmanlı üstünlük algısının zaman içinde uğradığı değişim nedeniyle geçici elçilikten daimi elçiliğe nasıl dönüştüğü işlenmeye çalışılmıştır. Buradan itibaren elçiler ve sefaretnameler üzerinde durulacaktır.

¹²² Ahmet Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi (1832-1841)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2006, s.23.

¹²³ Tanpınar, **a.g.e.**, s.44.

¹²⁴ Lale Devri'nde İbrahim Paşa Viyana'ya (1719), Yirmisekiz Çelebi Mehmet Paris'e (1720-21), Nişli Mehmed Ağa Moskova'ya (1722-23) elçi olarak gönderilmiştir.

¹²⁵ Lewis, **Modern Türkiye'nin..**, s.62.

¹²⁶ Dönmez, **a.g.t.**, s.34.

İpşirli elçiyi “*Bir devleti temsil etmek üzere başka bir devlet nezdinde görevlendirilen diplomattır.*”¹²⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Elçi kelimesine karşılık sefir terimi de kullanılmakla beraber, Osmanlı literatüründe sefir yerine elçi kelimesine daha sık rastlanmaktadır. Elçilerin standart elçilik işlerini görmek ve devletlerin ahvalini bilen adamlar yetiştirmek gibi iki temel görevi vardır.¹²⁸ Osmanlı Devleti’nde elçilik faaliyetlerini yürütenler ilk başta çavuş denilen kişiler olmuştur.

Elçiler, Osmanlı Batılılaşması’nda ve Osmanlı bakışında önemli bir kolu temsil etmiştir. Onlar, Batılı ülkeleri zengin ve güçlü kılan sürecin nedenlerini anlamaya, tespit etmeye çalışmışlardır. Gürsoy, elçilerin birçoğunun gördüklerini “bizde nasıl, burada (Avrupa’da) nasıl” fikriyle birebir karşılaştırdığını, beğendikleri konularda ülkelerini ve ülke insanlarını haberdar edebilmek için gizli veya aleni ikaz edip yol göstererek örnekler ortaya koyduklarını¹²⁹ belirtmektedir. Elçiler, Osmanlı Devleti’ni Avrupa’ya tanıtırken, Avrupa’nın idari, askeri, eğitim, ekonomi, sanayi, bilim, teknik, sosyal yaşam gibi alanlarının da Osmanlı Devleti tarafından tanınmasına aracı olmuştur. Özellikle eğitim alanında yapılacak ıslahatlar, Avrupa’ya öğrencilerin gönderilmesi, Avrupa dili bilen kişilerin yetiştirilmesi ayrıca teknik anlamda yeni çıkan icatların Osmanlı Devleti’ne haberdar edilmesinde elçiler önemli katkılarda bulunmuştur.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XIX. yüzyılın başlarına kadar elçilerden bulundukları ülkeleri gözlemlemeleri istenmiş, bunları da sefaretname adı verilen raporlarla aktarmıştır.¹³⁰ Örneğin III. Selim’in Nizam-ı Cedit ıslahatlarının programını Ebubekir Ratıp Efendi’nin *Tuhfet-üs Sefare* eseri oluşturmuştur.¹³¹ Ahmet Azmi Efendi’nin kaleme aldığı 1790-92 yıllarındaki *Prusya Sefaretnamesi* de Prusya’nın devlet düzeni, ordusu, silahları vb. hakkında III. Selim’in ıslahat fikirlerine faydalı olacak bilgiler vermiştir.¹³²

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde Sefaretnameyi, “*Yabancı memleketlere gönderilmiş olan sefirlerin (elçilerin)*

¹²⁷ İpşirli, **a.g.m.**, s.3.

¹²⁸ Kuran, **a.g.e.**, s.11.

¹²⁹ Belkıs Altunış Gürsoy, **a.g.m.**, s.142.

¹³⁰ Uğur, **a.g.e.**, s.6-7.

¹³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Tosyalı Ebubekir Ratıp Efendi”, **Belleten**, C.XXXIX, S.153, TTK Basımevi, Ocak 1975, s.76; Enver Ziya Karal, “Ebubekir Ratıp Efendi’nin “Nizam-ı Cedit” Islahatında Rolü”, **V. Türk Tarih Kongresi**, TTK Basımevi, Ankara, Nisan 1956, s.347-348.

¹³² Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK Basımevi, Ankara, 1968, s.152.

*İstanbul'dan hareketlerinden başlayarak gittikleri yerlerde gördükleri şeylerle görüştikleri devlet adamları, siyasi hâdiseler ve yaptıkları işler hakkında tanzim ve takdim ettikleri raporlara verilen ad*¹³³ olarak ifade etmiştir.

Faik Reşit Unat, Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde de yabancı ülkelere birçok elçi gönderdiğini, sefirlerin ve maiyetindeki birinin sefaretnameleri sırasında gördüklerini ve yaptıklarını bildirmek amacıyla yazdıkları sefaretnamelere ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra rastlandığını belirtmiştir.¹³⁴ Fakat Korkut, son yapılan araştırmalar ışığında, XV. yüzyılın ortalarında Avusturya'ya gönderilen Hacı Zağanos'un raporunun, sefaretname türünde bilinen ilk belge olduğunu tespit etmiştir.¹³⁵

Sefirler, Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkeler ve devletler hakkında bilgiler edinmesini sağlayacak en önemli kaynaklardan olmuştur. Bunun dışında Bab-ı Ali (hükümet) diğer ülkeler hakkında bilgileri; gayrimüslimler, casuslar, tacirler, seyyahlar, tercümanlar yoluyla da elde edebilmiştir. Ancak ilk elden kaynak olması¹³⁶ ve kişinin doğrudan ülkeyle veya devletle temasları sonucunda kaleme alması, sefaretnameleri daha değerli kılmaktadır.

Daimi elçiler, resmi devlet görevlileri olmaları ve üzerinde sorumluluk hissetmeleri nedeniyle Osmanlı diplomasi tarihine ışık tutacak ve yön verecek görüşmeleri devlet sırrı saydığından yazmamıştır. Ercüment Kuran'ın dediği gibi daha çok yol boyunca gezdikleri ve gördüklerini bazen de gidilen ülkelerdeki Osmanlı Devleti ile ilgili haberleri ve gazetelerde çıkanları raporlarında anlatmıştır.¹³⁷ Sefaretnameler bu özellikleri sebebiyle Avrupa coğrafyasını tanıtan bir konumda bulunmuş, hatırat ve seyahatname türlerine de yakın bir niteliğe sahip olmuştur.

Sefaretnameler tarihçilerin kullandığı önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır. Hadiye ve Hüner Tuncer, sefaretnamelerin, Avrupa'yı hemen hemen

¹³³ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s.138.

¹³⁴ Unat, **a.g.e.**, s.43.; 1665'de Viyana'ya gönderilen Kara Mehmet Paşa'nın Viyana (Nemçe) sefaretnamesi ilk sefaretname olarak bilinmekle birlikte son araştırmalarla bu fikir değişime uğramıştır. Yine de bahsedilen sefaretname, kültürel etkileşim ve etkilenme sürecinin Osmanlı'dan Avrupa'ya doğru olduğunu iddia etmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

¹³⁵ Hasan Korkut, "Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.I, S.2, İstanbul, 2003, s.494

¹³⁶ Yalçınkaya, **a.g.m.**, s.336.

¹³⁷ İpşirli, **a.g.m.**, s.14; Ercüment Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821**, 2.b., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s.9.

hiç tanımayan Osmanlı Devleti ve toplumu için Batı uluslarının yaşayış biçimleri, adet, görenekleri ve uygarlık düzeylerine ilişkin en doğru bilgiyi veren kaynaklar olduğunu belirtmektedir.¹³⁸ Sefaretnameler, Avrupa ülkeleri hakkında doğrudan gözlem yapılarak aktarılan bilgileri içerdiği için birincil kaynak sıfatına sahip olmuştur. Padişaha ve devlet erkânına Avrupa ülkeleri hakkında doğrudan bilgi aktaran sefaretnameler, resmi kaynak niteliğine sahip olması bakımından da önemlidir.¹³⁹ Askeri, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan dönüşüm yaşayan Avrupa'yı tanıma ve yorumla da önemli katkıları bulunan sefaretnameler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Avrupa bakışını yansıtan ve Avrupa'ya bakışını değiştiren bir konumda olmuştur.¹⁴⁰

Sefaretnameler siyasi rapor olmalarının yanı sıra, gidilen ve yol boyunca rastlanan yerler hakkında izlenimlerin, gözlemlerin aktarıldığı, duyulanların not edildiği, izlenimlerden ders çıkartıldığı gibi çok yönlü bir bilgi aktarımı sağlamaktadır. Yer alan bilgiler Osmanlıların yabancı ülke ve devletleri hakkındaki düşüncelerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca Kemal Beydilli, sefaretnamelerin, *“Avrupa'daki kurumların üstün vasıflarını ve hizmet kalitelerini, düzen ve asayiş mükemmelliğini, adil yargı sistemi ve adalet uygulamaları, ulaşım vasıtaları, kara-deniz-nehir taşımacılığı, şehir ve beledi hizmetlerin kusursuzluğunu, sağlık kuruluşlarını, okulları, üniversiteleri ve ilim merkezlerini, imalathaneler ve fabrikaları, ticaret serbestisi ve teşvikini, askeri düzeni vs. dile getirerek reform gerekliliğini vurguladığını, böyle okunması halinde birer reform projesi olarak hizmet gördüğünü”*¹⁴¹ de belirtmiştir.

Yalçinkaya, Osmanlı edebiyatının seyahatnameler açısından oldukça zengin olduğunu ancak bunların küçük bir kısmının Avrupa'yı tanıttığını vurgularken, bugün elimizde bulunan sefaretnamelerin çoğunun (özellikle XVII. yüzyıldan sonra) Avrupa'yı konu edindiğini söylemiştir.¹⁴² Korkut ise, sefaretnamelerin yüzde 75'inin Avrupa ülkeleri, kalanın ise Asya ve Afrika'daki İslam devletleriyle ilgili olduğunu

¹³⁸ Hadiye Tuncer- Hüner Tuncer, **a.g.e.**, s.47.

¹³⁹ Yalçinkaya, **a.g.m.**, s.336.

¹⁴⁰ Korkut, **a.g.m.**, s.491.

¹⁴¹ Kemal Beydilli, “Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni bir Değerlendirme”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.XXX, S.30, İstanbul, 2007, s.22.; Aynı metin için bkz. Kemal Beydilli, “Sefaretname” (Osmanlılarda), **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVI, İstanbul, 2009, s.s.289-294.

¹⁴² Yalçinkaya, **a.g.m.**, s.333.

belirtmiştir.¹⁴³ XVIII. yüzyılda Avrupa'ya ilginin artmasını, bilinen 49 sefaretnamenin bu yüzyıl içinde yazılmasında görebiliriz.

Genel olarak elçilerin ele aldıkları konularda objektif davrandığını söylemek mümkündür. Ancak geleneksel tavrı sürdüren elçiler de söz konusu olmuştur. Elbette ki elçilerin görev yaptıkları dönemde Osmanlı devleti ve elçilerin gittikleri ülkeler arasında oluşan mevcut ilişkiler (siyasi, sosyal, ekonomik v.b.) elçilerin gözlemlerini büyük ölçüde etkilemiştir. Örneğin XVIII. yüzyılda Fransa ile olan dostluk ilişkileri sebebiyle Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in sefaretnamesinde (1721) Fransa olumlu¹⁴⁴ ele alınırken dost olduğu düşünülen Fransa'nın değişen politikasıyla birlikte (Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi) aynı Fransa, Halet Efendi'nin sefaretnamesinde olumsuz olarak işlenmiştir.¹⁴⁵

Mehmet Sait Halet Efendi, 1802'den 1806 yıllarına kadar Paris'te büyükelçilik görevinde bulunmuştur. Lewis'e göre, Halet inanmış bir gericiydi ve Batılı her şeyden nefret ederdi.¹⁴⁶ Paris'ten döndüğünde Batı'ya düşman kesilen ve dil bilmediği için kendisine tercüman verilen Halet Efendi, 1219 tarihli mektubunda Paris'ten *Kafiristan* diye bahsetmiş, methedilen Frengistan'ı ve akıllı denilen Frenklerin ortada olmadığını manidar bir şekilde vurgulamıştır.¹⁴⁷ Halet Efendi'nin “...*Frengistan şöyle Frengistan böyle, Frenklerin akıllı gibi akıl olmaz derlerdi, acaba bunlar Frengistan'ın hangi semtine düşer canım efendim*”¹⁴⁸ veya diğer mektuplarında rastlanan “*Hileleri ve politikaları gayet kaba yoksa ne bizim gibi şeci askerleri var ve ne de bizim vükelamız gibi vükelası var*”, “*Frengistan'ın müferrihliği Müslümana göre değilmiş efendim*”¹⁴⁹ sözleri de Avrupa ve Avrupalıları büyükelçi olarak görev yapan birinin nasıl gördüğünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Halet Efendi'nin bu yaklaşımlarını Osmanlı'nın Avrupa'ya bakışını yansıtan göstergelerinden biri olarak görmek sanırım yanlış olmayacaktır. Frengistan'da her şeyi kötü ve ahlaken düşkün olarak gören Halet Efendi'nin düşünce yapısının Hristiyanlık ve Müslümanlık

¹⁴³ Korkut, **a.g.m.**, s.493.

¹⁴⁴ İçerik için bkz. Hadiye Tuncer, Hüner Tuncer, **a.g.e.**, s.s.57-74.

¹⁴⁵ Halet Efendi için bkz., Süheyla Yenidünya, “Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760–1822)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2018, s.s.72-74.

¹⁴⁶ Lewis, **Modern Türkiye'nin....**, s.70.

¹⁴⁷ Enver Ziya Karal, **Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)**, No:102, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri: XI Yayınları, , Keman Kitabevi, İstanbul, 1940, s.32.

¹⁴⁸ Karal, **Halet Efendi'nin....**, s.32.

¹⁴⁹ Karal, **Halet Efendi'nin....**, s.33.

arasındaki çatışmadan kaynaklı olduğunu söylemek mümkündür. Halet Efendi'nin Avrupa'ya olumsuz bakışı bir yana bırakılacak olursa, Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak için “*heman elden gelen himmeti sarf ile kendi halimize bir nizam verüb*” sözleriyle “*İngiltere, Fransa veya Rusya'dan birine dayanmayı zaruri görmesi*”¹⁵⁰ onun zeki bir diplomat olduğunu göstermesi bakımından da dikkate şayandır.

1837'de Viyana'ya elçi olarak gönderilen Sadık Rıfat Paşa, “*Batı uygarlığı, “ulus”, “hürriyet”, insan ve insan hakları”, “eşitlik*” gibi kavramları kaleme alan ilk kişi¹⁵¹ olması bakımından önemlidir. Sadık Rıfat Paşa'nın “*Avrupa Ahvaline Dair Risalesi*” ve “*Müntebahat-ı Anasır*” eserinde ortaya koyduğu düşünceler, Tanzimat ve Islahat Fermanı'nı etkilemiş, Avrupa'nın kalkınma nedenleri inceleyerek barış, ordu, eğitim üzerinde durarak değişme ve ilerlemeyi savunmuştur. Onun zihninde ve kaleminde Halet Efendi ile kıyaslandığında olumlu bir Avrupa izlenimi söz konusudur. Klemens von Metternich ile kurmuş olduğu temas sayesinde Avrupa siyasetini yakından takip edip kavrayabilmiştir.

Sefaretnamelerin büyük bir kısmında Avrupa'daki kentlerin güzelliğine ve teknik gelişmelerine hayranlık ile bakıldığı görülmektedir. Seyahatlerin uzun süreyi kapsamaması, seyahatler boyunca görülen ve sefirlerin ilgilerini çeken şeyleri kaleme almalarını kaçınılmaz kılmıştır. Örneğin, Avrupa'daki “kadınlar” konusu elçilerin gözlemlerinde ayrı bir merak konusu olarak yer almış, özgür olmaları dikkat çekmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in Fransa Sefaretnamesi'nde “*Erkekler ve kadınlar karışık olup, bizdeki gibi “kaç-göç” yoktur.*”¹⁵² ifadesi durumu özetler niteliktedir.

III. Selim, Ebubekir Ratıp Efendi'yi Avrupa'yı gözlemlemesi için Avusturya'ya (Viyana) elçi olarak göndermiştir. Kendinden önce çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilen elçilerin raporlarını okuma¹⁵³ bilincinde olan Ratıp Efendi, 1792 yılındaki dönüşünde Avrupa devletleri ve Avusturya hakkında detaylı bir raporu olan *Büyük Lahiya* 'sını padişaha sunmuştur. Onun raporu, Avusturya devlet teşkilatı, sosyal yapısı ve ekonomisi ile ilgili bilgiler vererek III. Selim'in Nizam-ı Cedid ıslahatına örnek ve öneri oluşturmuştur.¹⁵⁴ Ratıp Efendi, Avrupa'nın sosyal, siyasal,

¹⁵⁰ Kuran, **a.g.e.**, s.52.

¹⁵¹ Berkes, **a.g.e.**, s.202.

¹⁵² Hadiye Tuncer, Hüner Tuncer, **a.g.e.**, s.71

¹⁵³ Yeşil, **a.g.e.**, s.56.

¹⁵⁴ Afyoncu, **Tanzimat Öncesi**, s.130.

ekonomik hayatına yönelik padişaha verdiği bilgilerle ülkesini Avrupa ile ilgili aydınlatmaya çalışmıştır. Çok yönlü ve alışılmışın dışındaki gözlem kabiliyeti, onu diğer elçiler arasında önemli bir konuma koymaktadır. Yeşil, Ebubekir Ratıp Efendi'yi modern elçi profiline uyan ilk Osmanlı elçisi¹⁵⁵ olarak değerlendirmektedir.

Ratıp Efendi'nin *“Evvel zaman frenk askerleri cenk bilmezdi ve nizam yok idi; ve kanun yok idi; bunları cümle frenk kırıllarına bizim âbâü ecdadımız öğretti, anlardan gördüler ve öğrendiler. Ve ben âbâü ecdadımın kanunlarını bu vaktin tabiat ve nizamına göre ihya edeceğim...ancak okudukça, düşündükçe canım bunu yazmaktan muradı yani siz cengi ve nizamı Osmanlı'dan öğrendiniz demek çıkar.”*¹⁵⁶ ifadelerini içeren raporunda Avrupa'ya medeniyeti öğretenlerin Osmanlılar olduğunu vurgulaması oldukça dikkat çekicidir.

Ebubekir Ratıp Efendi'nin Avusturya askeri teşkilatı, devleti dışında Avusturya'nın Fransa ile yaptığı savaştan, Avrupa devletlerinin kurumlarından, Fransız İhtilali'nin Avrupa'ya etkisinden bahsetmesi dünyada olup bitenleri kavradığını ve aktarmaya çalıştığını ortaya koyar. Avrupa'nın yeni düzeni ve kurumları hakkında bilgi sunan Ratıp Efendi, Osmanlı'nın kadim düzeninin bir eleştirisini eseri ile sunmuş, yeni düzen talebiyle III. Selim'in ıslahatlarını desteklemiştir.¹⁵⁷ Unat, 490 sayfalık Ebubekir Ratıp Efendi Sefaretnamesi'nin Osmanlı Devleti tarihinde Avrupa'nın askeri, idari ve mali teşkilatı üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma olduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁸ Berkes ise, Ratıp Efendi'nin sefaretnamesini modern devletin önemli yanlarını ortaya koyan bir metin olarak değerlendirmiş, Tanzimat Fermanı'ndaki fikirlerin 45 yıl öncesinde onun sefaretnamesinde hayat bulduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹ Avrupa düzeni hakkında yaptığı bu kapsamlı çalışma Ratıp Efendi'nin olumlu bir Avrupa izlenimi yansıtması bakımından önemlidir. Ratıp Efendi gibi diğer elçilerin, Avrupa ve Avrupa'dan edindiği bilgiler, Osmanlı'da yapılan reformların bir yönünü oluşturmuştur.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Yeşil, **a.g.e.**, s.94.

¹⁵⁶ İshak Bey'in mektubuna müsvedde hazırlayan Ebubekir Ratıp Efendi'nin mektubu ve III. Selim'e takdimi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Selim III. ün Veliht İken Fransa Kralı Lui XVI ile Muharebeleri”, **Belleten**, C.II, S.5-6, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.242.

¹⁵⁷ Yeşil, **a.g.e.**, s.209.

¹⁵⁸ Unat, **a.g.e.**, s.158.

¹⁵⁹ Berkes, **a.g.e.**, s.99.

¹⁶⁰ Yeşil, **a.g.e.**, s.2.

Osmanlı Devleti'nin elçilik faaliyetleri dışında, Osmanlı ülkesinde Avrupa devletlerini temsilen bulunan elçiler ve temsilcilikler, Osmanlı üst yönetiminin Avrupa hakkında bilgi edinmesinde ve Avrupa ile tanışmasında önemli bir bilgi kaynağını da meydana getirmiştir.

1.2.1. Sefaretnamelerde ve Elçilik Raporlarında Tarih

Nemçe'ye gönderilen Mustafa Efendi'nin Sefaretnamesi olan “*Istılah-ı Nemçe*” (1730) kendinden önceki sefaretnamelerden farklı bir seyir izlemiş, şehirler, yolculuk süreci gibi kalıplaşmış bilgilerin aktarılmasından kaçınılmıştır. Sefaretname ile Avrupa'daki gelişmeler tespit edilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Unat'a göre, “*Artık Avrupa'ya, orada olup bitenlere daha yakın ilgi duymaya başlayan Osmanlı Devlet adamlarına, Nemçe (Avusturya) devletinin kuruluşu, teşkilat ve kudretini tanıtmak, 1701-1714 yılları arasında Avrupa'da olup bitenlere dikkat çekilmiştir. Mustafa Efendi, Sefaretnamesinde, İspanya veraset savaşlarının sebepleri, takip ettiği seyir ve diğer Avrupa meseleleri hakkında bilgi vermek arzusuyla öğrendiklerini ve duyduklarını açık bir üslupla tespit etmeye çalışmıştır.*”¹⁶¹

Sefaretnameler gidilen ülkelerin tarihinin öğrenilmesi ve tarihinin aktarılması için de önemli kaynaklardan sayılmaktadır. Örneğin Mehmet Emni Paşa'nın “*Rusya Sefaretnamesi*” (1740-42) Rusya tarihinin bir bölümü hakkında bilgi vermektedir.¹⁶² Gidilen ülkelerin yaptığı savaşlar, ülke içinde yaşanan siyasi ve sosyal olaylar gibi konular az da olsa işlenmiş, dönemin koşulları bu açıdan gözler önüne serilmiştir. XVIII. yüzyıl, Rusya'nın *azılı* düşmanlar arasında sayıldığı ve Emni Paşa'nın sefir olarak Rusya'ya gittiği dönem olma özelliğini taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında düşmanlık bazı noktalarda eserde kendini göstermiştir.

Ahmed Resmi Efendi, 1757-58 yıllarında Avusturya'ya, 1763 yılında ise Berlin'e elçi olarak gönderilmiş önemli isimlerden biridir.¹⁶³ Ahmed Resmi Efendi, Yedi Yıl Savaşları'nın (1756-63) gerçekleştiği dönemde Viyana'ya gönderilen ve dönemin Avrupa politikasını gözler önüne seren Osmanlı elçilerinden biri olmuştur.¹⁶⁴

¹⁶¹ Unat, **a.g.e.**, s.66.

¹⁶² Unat, **a.g.e.**, s.74.

¹⁶³ Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnamesinin detaylı içeriği için bkz. **Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri**, (Sadeleştiren: Bedriye Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

¹⁶⁴ Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler...**, s.61.

Habsburg İmparatorluğu'nun geleceğinin olmadığına inanan elçi, Avusturya'nın devlet idaresi ve politikası ile Viyana'nın durumu, halkının yaşayışını bir rapor halinde padişaha sunmuştur.¹⁶⁵ Faroqhi, Ahmed Resmi Efendi'nin Sefaretnamesi'nde, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl ortasındaki siyasi manzarasını sistematik bir biçimde değerlendirdiğini belirtmektedir.¹⁶⁶ Berlin dönüşü kaleme aldığı, "*Prusya Sefaretnamesi*" ismini taşıyan raporunda ise, yolu üzerindeki Romanya, Polonya ve Prusya şehirleri, Büyük Friedrich'in faaliyetleri ve ülkesi hakkındaki görüşleri yer almaktadır.¹⁶⁷

Unat'ın doğrudan doğruya bir sefaretname olmadığını ileri sürdüğü "*Sefaretname-i Necati*" Silahdar İbrahim Paşa'nın maiyetinde bulunan Defter emini vekili Necati Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Sefaretname, Osmanlı-Rusya tarihinin aktarılmasında önemli bir konumda olmuştur. 1769 yılında Kırım'da yaşananların tarihçesinin aktarıldığı sefaretnamede dönemin vakanüvis tarihlerinde yer almayan 1774 Kaynarca Antlaşmasıyla sona eren Osmanlı- Rus harbinin bir kısım olaylarına yer verilmiştir.¹⁶⁸ 1787-1788 yılında Ahmet Vasıf Efendi'nin kaleme aldığı "*İspanya Sefaretnamesi*" de İspanya'nın tarihini kısaca anlatmaktadır. Hadiye ve Hüner Tuncer, Vasıf Efendi'nin İspanyolları anlatırken *esmer, orta boylu ve kötü huylu* ifadelerini kullandığını sefaretnamesini İspanya'yı *aşağıda gören bir üslupla* kaleme aldığını belirtmektedir.¹⁶⁹ 1797 yılında Moralı Seyyid Ali'nin "*Fransa Sefaretnamesi*" nde de genel bir ihtilal dönemi Fransa'sının durumu aktarılmıştır.¹⁷⁰

Yusuf Agâh Efendi'nin 1793-96 yılları arasında kaleme aldığı "*Havadisname-i İngiltere*" adlı sefaretnamesinde hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere'de yaşanan olayların yanı sıra İspanya, Fransa ile ilgili bilgiler de yer almıştır. Seyyid Abdurrahim Muhip Efendi'nin "*Küçük Sefaretnamesi*", Türk aydınının Avrupa'nın durumunu tasvir etmesi, Avrupa hakkında bilgi sunması ve Avrupa'ya bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁷¹ *Büyük Sefaretnamesi*'nde ise,

¹⁶⁵ B.Kütükoğlu, **a.g.m.**, s.122.

¹⁶⁶ Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler...**, s.62.

¹⁶⁷ B.Kütükoğlu, **a.g.m.**, s.122.

¹⁶⁸ Unat, **a.g.e.**, s.117.

¹⁶⁹ Hadiye Tuncer, Hüner Tuncer, **a.g.e.**, s.92.

¹⁷⁰ Unat, **a.g.e.**, s.181.

¹⁷¹ Unat, **a.g.e.**, s.186.

Avrupa meseleleri ve Avrupa'nın siyasi durumu hakkında Osmanlı Devleti bilgilendirilmektedir.¹⁷²

Sefaretnameler; genellikle Avusturya/Nemçe (Viyana), Fransa (Paris), Lehistan, İsveç, İspanya, Prusya, İngiltere devletleri hakkında oluşturulmuştur. Avrupa için *Kâfir*, *Efrenc*, *Frengistan*, *Frenk*, *Diyar-ı Küfr* gibi tanımlamalar kullanılmış, bu tanımlamalar da yine Avrupa bakışını, tüm modernleşme sürecine rağmen göstermiştir. Beydilli, III. Selim dönemi sonunda elçiliklerin ihmale uğraması ve II. Mahmut döneminin son on yılı içinde tekrar işlerlik kazandırılması gibi nedenler sebebiyle sefaretname yazılma geleneğinin tamamen terk edildiğini belirtmiştir.¹⁷³

1836 yılında Hariciye Nezareti kuruluncaya kadar elçilere yönelik yapılan en önemli girişim III. Selim döneminde 1793 yılında daimi elçiliklerin kurulması olmuştur. Lewis, Osmanlı'da daimi elçiliklerinin kuruluşunu Batı'ya açılmış kapılardan biri saymıştır.¹⁷⁴ III. Selim döneminde daimi elçiliklerle ilgili (1800'lü yıllar) çeşitli kararlar alınmış, temsilcilikler maslahatgüzarlığa indirilmiştir. Osmanlı Devleti 1821 yılına kadar Avrupa devletleri nezdinde maslahatgüzarlar¹⁷⁵ bulundurmaya devam etmiş, bu maslahatgüzarlar gayr-ı müslimlerden seçilmiştir. Yunan ayaklanmasından sonra Rum maslahatgüzarların Bab-ı Ali'ye yanlış bilgi vermesi gibi sebeplerden 1821'de kaldırılmıştır.¹⁷⁶ Maslahatgüzarlar, 1834 yılında tekrar açılarak faaliyetlerine devam etmiştir. Dönmez, bu dönemde Londra ve Paris'e gönderilen elçilerin Mehmet Ali Paşa'ya karşı İngiltere ile ittifak yapılması, Cezayir'in geri istenmesi ve Rusya'nın baskısına karşı dengeleyici unsurları sağlaması amacıyla olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Özellikle Reşit Paşa'nın Paris elçiliği esnasında sunmuş olduğu tahrir ve düşünceleri daimi elçiliklerin uluslararası sorunları çözmede ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Dış ilişkiler sisteminin önem kazanmasıyla, II. Mahmut dönemi olan 1836 yılında Hariciye Nezareti kurulmuştur.

¹⁷² Unat, **a.g.e.**, s.s.186-200.

¹⁷³ Beydilli, **a.g.m.**, s.27.

¹⁷⁴ Lewis, **Modern Türkiye'nin....**, s.61.

¹⁷⁵ Maslahatgüzar; genellikle çeşitli sebeplerden büyükelçi atanmayan veya atanamayan bir ülkeyle diplomatik ilişkileri yürütmek üzere görevlendirilen veya misyon şefinin yokluğunda ona vekalet eden diplomat olarak kullanılmaktadır. Bilgi için bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Maslahatg%C3%BCzar> (Erişim: 20.12.2018)

¹⁷⁶ Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", **Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı**, C.I, Ankara, 1999, s.649

¹⁷⁷ Dönmez, **a.g.t.**, s.75.

Sefirler Osmanlı yenileşmesi, batılılaşması ve Avrupa'nın tanıtılmasında etkin rol oynamıştır. Layihalarda olduğu gibi sefaretnamelerde de Osmanlı insanının Avrupa'sı ve Avrupa'ya bakışı tespit edilebilmektedir. Resmi hizmetler amacıyla yabancı ülkelere gönderilen sefirlerin gönderildiği devletle Osmanlı'nın dostluk-düşmanlık ilişkileri sefaretnamelere de büyük ölçüde yansımıştır. Sefirlerin devlet ilişkilerinin tesisi amacıyla gerçekleştirdiği uzun seyahatleri ve gidilen ülkede bu amaç doğrultusunda uzun müddet kalmaları, kalınan ülkelerin tarihini yazmasına da ortam oluşturmuştur. Günün şartları içinde güncel olarak kaleme alınmaları sefaretnameleri daha değerli kılmaktadır. Sonuç olarak sefirler ve sefaretnameler, Osmanlı'nın Avrupa bakışını yansıtan önemli kaynaklardan biri olmuştur.

1.3.Seyahatname

Arapça seyahat ile Farsça namenin birleşmesi ile oluşmuş seyahatname, *“bir seyyahın/gezginin gezip gördüğü belli bir coğrafi alana ve tarihsel döneme dair izlenimlerinin ve topladığı bilgilerin aktarıldığı yazılardır.”*¹⁷⁸ Seyahatnameler bir coğrafyanın, bir ülkenin veya bir şehrin tanınmasında ve tanıtılmasında etkili tarihsel kaynaklardan biridir.

Seyahatnameler tarihsel belge niteliği taşımakla birlikte, birer edebi yapıt olarak da değerlendirilebilir. Şunu unutmamak gerekir ki seyahatnameler giden kişinin bakış açısından aktarıldığı için öznel bir nitelik taşımaktadır. Seyahatnameler, seyyahların kendi ilgileri, bilgileri ve zevkleri doğrultusunda oluşturdukları bir türdür. Bu yüzden belirli bir konuda yoğunlaşmakta, var olan gerçekler bazen görmezden gelinebilmektedir. O yüzden seyahatnameler tarihsel belge olarak ele alınırken dikkatle üzerinde durulmalı, bilgilerin doğruluğu tespit edilmeye çalışılmalıdır.

İslam dünyasında çok eski zamanlardan itibaren kaleme alınan seyahatnamelerde, gidilen yerlerin tarihinin aktarılması konumuz açısından önem kazanmaktadır. İbn-i Fadlan daha 921 yılında gerçekleştirdiği seyahati sonucu kaleme aldığı (*Risalet-ü İbn Fadlan*) seyahatnamesinde Bulgar ve Rusya tarihine kaynaklık etmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Şafak Tunç, **“Seyahatnameler”** başlıklı yazısı. Metin için bkz.

<http://www.academia.edu/7470916/SEYAHATN%C3%82MELER> (Erişim: 24.12.2018)

¹⁷⁹ Eserin detaylı içeriği için bkz. Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

Osmanlı Devleti'nde savaş, memuriyet, iş bulma, sürgün, eğitim, hac gibi çeşitli nedenlerle seyahatler gerçekleştirilmesine rağmen XIX. yüzyıla kadar yeterince seyahatname kaleme alınmamıştır.¹⁸⁰ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi bu türün en önde gelen örneklerinden olmuştur. Faroqhi, Evliya Çelebi'nin, Osmanlı sınırlarının ötesindeki Avrupa'yı anlatırken yazdıklarına Bursa ya da Diyarbekir'i ele alırken yaptığından çok daha fazla hayal gücü ve hikâye anlatıcılığı katmış olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹ Evliya Çelebi'yi Viyana anlatımı üzerinden ele alan Faroqhi, onun okurlarını mucizeler dünyasına götürüp, gördüğü somut bir şeyleri hayal gücüne ve dönemin meddah gelenekleriyle bezeyip aktardığını vurgulamıştır.¹⁸²

Osmanlı Devleti'nin Batı ile teması, devlet kurulduğundan beri söz konusudur fakat Avrupa'yı ciddiye alıp gerçek anlamda tanımaya XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. Tanımaya yönelik girişilen faaliyetlerin başında kaleme alınan seyahatnameler, risaleler ve sefaretnameler gelmektedir. Bunlar birbirinden ayrı türlerdir ve her birinin kendine özgü yapısı söz konusudur. Sefaretnameler, devletin resmi memurları tarafından yazıldığı için daha çok devleti ilgilendiren konular üzerinde yoğunlaşırken, seyahatnamelerde daha kişisel gözlemler kaleme alınmıştır. Yine de seyahatnameler de sefaretnameler kadar tarihçiler tarafından başvuru alan önemli kaynaklar arasındadır.

Osmanlı'nın değişim ve dönüşüm yaşadığı dönemlerde kaleme alınan seyahatnameler de vardır. Bu seyahatnamelerle ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında Avrupa'nın gücünün kabul edildiği ve Avrupa'daki gelişmelere (askeri, teknik, eğitim, sanayi-ekonomi vb.) dikkat kesilip aktarıldığı görülmektedir. Ülkelerin beğenilen, beğenilmeyen, etkilenilen ve merak edilen yanlarını ortaya koymakla beraber Osmanlı ve Avrupa kıyası seyahatnamelerde işlenen konulardan biri olmuştur.

XIX. yüzyılda Avrupa'ya seyahat eden insanlar, artık Avrupa'yı kötü nitelendirmekten ziyade kendi ülkesinin geri oluşunu değerlendirmeye başlamış, Avrupa'ya giden öğrenciler Avrupa dillerini öğrenip, Avrupa'nın gücünü ve bu gücün sebebini keşfetmeye çalışmıştır. Örneğin; Mustafa Sami Efendi'nin "*Avrupa Risalesi*"

¹⁸⁰ Menderes Çoşkun, "Seyahatname" (Türk Edebiyatı), TDV İslam Ansiklopedisi, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s.13.

¹⁸¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 2.b., Kitap Yayınevi, İstanbul, Şubat 2010, s.289.

¹⁸² Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler...*, s.80.

Paris Sefareti Başkâtipliği sırasında yaptığı gözlemleri ve gezdiği yerleri kaleme aldığı bir eserdir. 1838’de elçilik heyetiyle birlikte Paris’e giderken Roma, Floransa, Viyana, Prag, Berlin, Frankfurt, Brüksel, Londra şehirlerini gören Mustafa Sami’nin eseri birçok yönden dikkat çekmektedir. Avrupa uygarlığını, uygarlığın üstünlüğünü ve bu üstünlüğün nedenlerini gözlemleri doğrultusunda kaleme almıştır. Ona göre müspet bilimler, okuryazarlık bu üstünlüğün başlıca etkenleridir.¹⁸³ XIX. yüzyıldaki seyahatnamelerde siyasi mesajlar daha çoktur. Osmanlı İmparatorluğu’nun güç kaybı, siyasi güç dengelerinin değişimi ve o dönemin sömürgeci yaklaşımını, seyyahların yapıtlarında da görmek mümkündür.

Şirin, Osmanlı’nın kendi kültürüne ve geleneğine uygun olanları Avrupa’dan alması gerektiğini, o yüzden Osmanlı’nın ne tam bir Doğu olarak kaldığını ne de tam bir Batı olabildiğini söylemiştir. Şirin’e göre, “*Hem geleneksel yapısını korumaya çalışan hem de modernleşmenin gelişmelerini Batı’dan almaya çalışan Osmanlı Devleti, iki kültür arasında sıkışmış, Batı’ya bakışında Doğulu, Doğu’ya doğru bakışında Batılı*”¹⁸⁴ olmak gibi bir ikilemde kalmıştır. Bu durum onun zihniyet ve düşünce yapısında da karışıklığa neden olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde Avrupa ile bağlantılı olarak ortaya konmuş seyahatnamelere, hatıratlara örnek vermek gerekirse, bunlardan bazıları “Hayrullah Efendi’nin *Avrupa Seyahatnamesi (Yolculuk Kitabı)*, Fatih Kerimi’nin *Avrupa Seyahatnamesi*, Mustafa Enis’in *Avrupa Hatıratım*, Şerafettin Mağmumi’nin *Avrupa Seyahat Hatırları*, Mehmed Enisi’nin *Bir Denizci’nin Avrupa Günlüğü*, Ahmed Midhat Efendi’nin *Avrupa’da Bir Cevlan*, Ali Cevad’ın *Almanya Seyahatnamesi*, Felemenk *Seyahatnamesi* ve Rusya *Seyahatnamesi*, Hüseyin Hulki’nin *Berlin Hatıratı*, Mehmed Rauf’un *Seyahatname-i Avrupa*, Karçincızade Süleyman Şükrü’nün *Seyahatü’l-Kübra’sı*, Mustafa Sait Bey’in *Avrupa Seyahatnamesi*, Hüseyin Kazım Kadri’nin *Almanya, Londra, Moskova, Viyana seyahatnameleri*, Celal Nuri’nin *Şimal Hatıraları* ve *Kutup Musahabeleri*, Halit Ziya’nın *Almanya Mektupları* ve *Almanya Hayatı*, Ahmed İhsan Tokgöz’ün *Avrupa’da Ne Gördüm?*, Cenap Şahabettin’in *Avrupa Mektupları*, Sırrı Tarcan’ın *Bize Meçhul Hayatlar: İsveç’te*

¹⁸³ **Mustafa Sami Efendi Avrupa Risalesi**, Haz. Remzi Demir, Osmanlı Klasikleri/Tarih Dizisi, Gündoğan Yayınları, Ankara, Şubat 1996.; Demir, **a.g.e.**, s.56.

¹⁸⁴ Şirin, **a.g.e.**, s.32.

Gördüklerim”dir.¹⁸⁵ Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya ilgisinin artmasıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seyahatnamelerde bir artış gözükmüş, Avrupa’yı tanıtmaya çalışmak yazın dünyasını yoğun bir şekilde etkilemiştir.

Cem Sultan’ın sürgün yıllarında maiyetinde bulunan Haydar Çelebi’nin kaleme aldığı düşünülen, *Vakı’at-ı Sultan Cem*¹⁸⁶, Cem Sultan’ın hayatından kesitler sunan bir kroniktir. II. Bayezid ile girdiği taht mücadelesinde yenilen Cem Sultan’ın sürgün yıllarını kaleme alan 1514 tarihli bu eser, XV. yüzyılda, Rodos, Güney Fransa, İtalya gibi coğrafyalardan bahsetmiş, böylelikle Avrupa ve Avrupa’yı ele alan ilk seyahatnamelerden biri olmuştur. Yazarın Avrupa hakkındaki bilgileri Cem Sultan ile seyahatleri sırasındaki gözlemlerine dayanmaktadır.¹⁸⁷

Tanzimat döneminin simalarından biri olan Hayrullah Efendi, *Yolculuk Kitabı* eserini gezi rehberi biçiminde kaleme almış, Avrupa kültürü, coğrafyası ve Avrupa ile ilgili çeşitli bilgiler vermiştir.¹⁸⁸ Mesleği olan hekimlik ile bilgilere ek Avrupa’yı çeşitli yönleriyle tanıtmaya da özen göstermiştir. 1863’de Fransa, Prusya, İsveç, Danimarka, Hollanda ve Belçika Devletleri’nin başkentlerinde görevlerde bulunan Tunuslu Hayrettin Paşa, 1864 yılında yazdığı *Akvem-ül Mesalik fi Ma’rifet-i Akvali’l Memalik* isimli seyahatnamesinde bu coğrafyalarda edindiği izlenimleri kaleme almıştır. “Avrupa düzeni, bu düzenin hangi esaslarda İslam dünyası tarafından benimsenmesi gerektiğini belirlemeye çalışan”¹⁸⁹ Paşa, Avrupa’nın ileri olmasının nedenlerini tespit etmeye çalışmıştır.¹⁹⁰ Ömer Faiz Efendi, Avrupa’ya seyahat eden ilk Osmanlı padişahı Abdülaziz’in konuğu sıfatı ile katıldığı Avrupa gezisini *Avrupa Ruznamesi* isimli eseriyle kaleme almıştır.¹⁹¹ Ahmed Midhat Efendi’nin *Avrupa’da Bir Cevlan* (1889) eseri Stockholm’de düzenlenen 8.Müsteşrikler Kongresine katılmak için çıktığı Avrupa seyahatini 71 gün içerisinde tamamlamasını konu edinmiştir. Ahmet Midhat, Avrupa’nın şehirleri, belediye hizmetleri, ulaşımı, iletişim ağı, teknolojisi, eğitim ve öğretimi, kültür ve sanatı gibi birçok konuyu ele almıştır.

¹⁸⁵ Çoşkun, “Seyahatname”, s.14. ;Seyahatnameler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies**, C.IV, S.1, 2009, s.s.911-995.

¹⁸⁶ Bilgi için bkz. Osman Horata, “Vâkı’at-ı Sultan Cem’de Batı Kültürü Hakkında Bazı Egzotik Dikkatler”, **Milli Folklor**, C.VII, S.52, 2001, s.s.72-78.

¹⁸⁷ Horata, **a.g.m.**, s.75.

¹⁸⁸ Şirin, **a.g.e.**, s.s.258-264.

¹⁸⁹ Şirin, **a.g.e.**, s.257.

¹⁹⁰ Cemil Meriç, “Tunuslu Hayrettin Paşa”, **Padişahlar ve Sadrazamlar**, s.s.1295-1298. Metin için bkz.<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/19032/001583910010.pdf?sequence=1> (Erişim:5.2.2020)

¹⁹¹ Şirin, **a.g.e.**, s.273-274.

Baki Asiltürk, bu eseri “*gerek hacmiyle gerekse içeriğinin zenginliğiyle Tanzimat-Cumhuriyet arası dönemin en büyük seyahat eseri*”¹⁹² olarak değerlendirmektedir. Ahmet Midhat ile büyük oranda aynı Avrupa rotasını izlemiş olan Ahmet İhsan Tokgöz’ün *Avrupa’da Ne Gördüm?*’ü ise, Avrupa kültür ve medeniyetini gözler önüne seren bir eserdir. Avrupa ülkeleri ve şehirleri anlatılmış, Avrupalıların ahlaklı oluşu konusu işlenmiştir.

Bunların dışında Osmanlı’nın Batılılaşması sürecinde etkili olan bir kol da edebiyat olmuştur. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi kimi kişiler Batılılaşma fikrinin savunucusu ve Batılılaşmayı halka aşılamaaya çalışan öncüler arasında yer almıştır. Basın yoluyla da geniş kitlelere ulaşmaya çalışan bu isimlerin kaleme aldığı eserler ve yazılar Avrupa’nın tanıtılmasında etkili olmuştur.¹⁹³ Bu simaların elinden çıkmış Tasvir-i Efkâr, Hürriyet gazeteleri gibi gazeteler, Avrupa hakkında yazıların yer aldığı yayınlar olarak tarihte yerini almıştır.¹⁹⁴

Kısacası, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’yı keşfetme kanallarından biri seyahatname türüdür. Seyyahların gidip gördüğü ülkelerle ilgili eserler kaleme alması, ülkelerin durumu ve tarihi hakkında bilgi edinilmesini kolaylaştırmıştır. Ülkeler ve tarihleri hakkında fikir edinmeye yardımcı olan bu tür eserler, Osmanlı’nın dış dünya ile temasını sağlamıştır. Özellikle yıllarca görmezden gelinen Avrupa’nın farklı kişilerin kaleminden aktarılması, zengin ve farklı görüşlerin oluşmasına da olanak sağlamıştır. Seyahatnameler, Osmanlı insanın Avrupa’ya nasıl baktığını ve Avrupa’yı nasıl aktardığını yansıtan eserlerden biri olmuştur.

¹⁹² Asiltürk, **a.g.m.**, s.938.

¹⁹³ Abdulhalim Aydın, “Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.2, s.114.

¹⁹⁴ Namık Kemal’in yazıları için bkz. Ali Donbay, “Namık Kemal’in ‘Hürriyet’ Gazetesindeki Makaleleri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 1992.; Namidar Günay, “Namık Kemal’in Tasvir-i Efkâr ve Diyojen Gazetelerindeki Makaleleri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 1990; Tasvir-i Efkâr gazetesi ile ilgili bir çalışma olan ve Avrupa devletleri ile ilgili gazetede çıkan yazılar için bkz. Necdet Hayta, “Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 1990.

Tablo 1 Layiha, Sefaretname ve Seyahatnamelerin Kronolojik Sırası

ISLAHAT LAYİHALARI& RİSALELER	SEFARETNAMELER& ELÇİLİK RAPORLARI	SEYAHATNAMELER
Anonim – <i>Kitab u Mesalihi'l Muslimin ve Menafi'i'l Mu'minin</i> (XVI. Ortaları)	Kara Mehmet Paşa- <i>Viyana Sefaretnamesi</i> (1665)	Haydar Çelebi- <i>Vakı 'at-ı Sultan Cem</i> (XV. yüzyıl)
Hasan Kafi- <i>Usulü'l Hikem fi Nizami'l Âlem</i> (1596/97)	Yirmisekiz Çelebi Mehmet- <i>Fransa Sefaretnamesi</i> (1720-21)	Mehmed Rauf - <i>Seyahatname-i Avrupa</i> (1851), <i>Seyahatname-i Londra</i> (1852)
Defterdar Sarı Mehmed Paşa,- <i>Nesayihü'l- Vüzera</i> (1714-1717)	Mustafa Efendi- <i>Istılah-ı Nemçe</i> (1730)	Tunuslu Hayrettin Paşa - <i>Akvem-ül Mesalik fi Ma'rifet-i Akvali'l Memalik</i> (1864)
İbrahim Müteferrika- <i>Usulü'l-Hikem fi-Nizam'il-Umem</i> (1731)	Mehmet Emni Paşa'nın <i>Rusya Sefaretnamesi</i> (1740-42)	Hayrullah Efendi- <i>Avrupa Seyahatnamesi</i> (1864)
Ahmed Resmi Efendi- <i>Hulasatü'l-I'tibar</i> (1781)	Ahmed Resmi Efendi, <i>Nemçe Sefaretnamesi</i> (1757), <i>Prusya Sefaretnamesi</i> (1763)	Ömer Faiz Efendi- <i>Avrupa Ruznamesi: Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati</i> (1867)
Süleyman Penah Efendi- <i>Penah Efendi Mecmuası veya Mora İhtilali Tarihçesi</i> (1785/86)	Defter emini Vekili Necati Efendi- <i>Sefaretname-i Necati</i> (1771-75)	Hüseyin Kazım Kadri- <i>Almanya, Londra, Moskova, Viyana seyahatnameleri</i> (1881-1887)
Mahmud Raif Efendi- <i>Tableau des Nouveaux Reglemens de L'Empire Ottoman (Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli)</i> (1798)	Ahmet Vasıf Efendi- <i>İspanya Sefaretnamesi</i> (1787-88)	Ali Cevad- <i>Almanya Seyahatnamesi</i> (1885) <i>Felemenk Seyahatnamesi</i> ve <i>Rusya Seyahatnamesi</i> (1883-86?)
Seyyid Mustafa- <i>Diatribes de L'Ingénieur Séid Moustapha sur L'Etat Actuel de L'art Militaire, du Génie et des Sciences a Constantinople (İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin Ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale)</i> (1802)	Ahmet Azmi- <i>Prusya Sefaretnamesi</i> (1790-92)	Ahmed Midhat Efendi- <i>Avrupa'da Bir Cevlan</i> (1889)
	Ebubekir Ratıp Efendi- <i>Nemçe Sefaretnamesi</i> ve <i>Layihâ</i> (1791-92)	Ahmed İhsan Tokgöz- <i>Avrupa'da Ne Gördüm?</i> (1891)

Yusuf Agâh Efendi- <i>Havadisname-i İngiltere</i> (1793-96)	Hüseyin Hulki- <i>Berlin Hatıratı</i> (1892)
Moralı Seyyid Ali- <i>Fransa Sefaretnamesi</i> (1797)	Karçincızade Süleyman Şükrü- <i>Seyahatü'l-Kübra'sı</i> (seyahat: 1893, basılış: 1907)
Mehmet Said Halet Efendi'nin <i>yazdıkları</i> (1802-06)	Mustafa Sait Bey- <i>Avrupa Seyahatnamesi</i> (1898)
Seyyid Abdurrahim Muhip Efendi- (Fransa) <i>Küçük Sefaretnamesi ve Büyük Sefaretnamesi</i> (1821)	Fatih Kerimi- <i>Avrupa Seyahatnamesi</i> (1902)
Sadık Rıfat Paşa- <i>Avrupa Ahvaline Dair Risalesi</i> (1837)	Hüseyin Nesimi- <i>Seyahat</i> (1904)
Mustafa Sami Efendi- <i>Avrupa Risalesi</i> (1838)	Mehmed Enisi- <i>Bir Denizcinin Avrupa Günlüğü</i> (1909-10?)
	Şerafettin Mağmumi- <i>Avrupa Seyahat Hatıraları</i> (1908-1914)
	Selim Sırrı- <i>Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim</i> (1911)
	Celal Nuri- <i>Şimal Hatıraları</i> (1914) ve <i>Kutup Musahabeleri</i> (1915)
	Halit Ziya- <i>Almanya Mektupları</i> (1915) ve <i>Alman Hayatı</i> (1915)
	Cenap Şahabettin- <i>Avrupa Mektupları</i> (1919)

1.4.Tercüme Faaliyetleri ve Çeviri Eserler

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'yı anlamada önemli bir kaynağı tercümanlar ve tercüme faaliyetleri oluşturmuştur. Bir Müslüman'ın “*kâfir*” dilini öğrenmesi uzun dönem olumsuz karşılanmış, bu yüzden tercüme faaliyetleri de geç bir dönemde önem kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde tercümanların görevinin tam başlangıcı bilinmemekle birlikte, devletin coğrafi konumu, diplomatik temasları kaçınılmaz kıldığından Şakiroğlu, yabancı devletlerle diplomatik temaslarda tercümanların ilk dönemlerden itibaren kullanıldığının düşünüldüğünü belirtmektedir.¹⁹⁵

Osmanlılarla Batılılar arasındaki ilişkiler Hristiyan tercümanlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bunun sebebi ise; “*İslam'dan kaynaklanan Osmanlı geleneğinde Avrupa dillerini öğrenmenin söz konusu bile olmayışdır.*”¹⁹⁶ Hem İslam geleneğinde hem de Osmanlı'nın üstünlük duygusu sebebiyle, yabancı dil öğrenme gereği duyulmaması sonucunda tercüme işlerini gayrimüslimler; Yahudiler, Rumlar özellikle de Fenerli Rumlar yürütmüştür. Ortaylı, Osmanlıların yabancı dil öğrenememelerinin sadece üstünlük duygusuyla açıklanamayacağını, bunda biraz da Osmanlı tüccar gruplarının uluslararası ticarete yaygın yer almamalarından kaynaklandığını ileri sürmüştür.¹⁹⁷ Lewis, Klasik İslam uygarlığında birkaç istisna dışında XVI. yüzyıla kadar herhangi bir Latin veya Batı eserinin Müslüman diline çevrilmediğini iddia etmektedir.¹⁹⁸

Osmanlı Devleti içinde kültürlü ve entelektüel bir Osmanlı seçkini için dil bilmek önemli kabul edilmekle birlikte Avrupa dillerinden ziyade Arapça ve Farsça ön plana çıkmıştır. III. Selim döneminin harici-dâhili siyasetini, devlet adamlarını eleştirmekten çekinmeyen ve Fransızların ikiyüzlü siyasetlerine sinirlendiğinden Fransız taraftarlarına “ahmak” diyen Vak'anüvis Asım Efendi, Fransızca öğrenenleri “*inançları çürük bazı kısa akıllılar*”¹⁹⁹ olarak nitelendirmiştir. Onun bu fikrinin temel

¹⁹⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, “Tercüman”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XL, İstanbul, 2011, s.490.

¹⁹⁶ Bilim, **a.g.m.**, s.29; Kuran, **a.g.e.**, s.10-11.

¹⁹⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, s.278.

¹⁹⁸ Lewis, **Modern Türkiye'nin...**, s.34-35.

¹⁹⁹ Fuad Köprülü, “Asım Efendi”, **İslam Ansiklopedisi**, 5.b., C.I, MEB Yayınları, İstanbul, 1978, s.670.

sebebi ise, Frenk töresini yani Avrupa kültürünü Müslümanların düzenini bozan illet olarak görmesinden kaynaklanmıştır.²⁰⁰

Osmanlı Devleti klasik dönemde, Avrupalı devletlere karşı oldukça güçlü bir konumda olmuştur. Gücünü ise, büyük oranda ordusundan almış ve yabancı devletlerle olan sorunları çoğunlukla ordusuyla çözümleme yoluna gitmiştir. Güç dengesinin Avrupa lehine ve Osmanlı aleyhine dönmesi, uzman diplomatların yetişmesini uzun süre engellemiş, sürecin tersine dönmeye başladığı dönemden itibaren dış ilişkileri kuracak Hariciye kadrosuna ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.²⁰¹ Her ülke ve devlette olduğu gibi tercümanlar devletlerarası diplomatik ve ticari ilişkilerin kurulmasında, geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti de var olan koşullara ayak uydurmak zorunda kalmış, tercümanlar ve tercümanlıklar Osmanlı'nın "*Avrupa'daki gözü*"²⁰² ve kulağı konumunda olmuştur.

Taceddin Kayaoğlu, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin hem fikren hem de fiilen Batı karşısında yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldığını ve Avrupa'nın sanat ile kültüründen yararlanmak için küçük bir pencere açarak Batı'yı daha yakından tanımaya çalıştığını belirtmiştir.²⁰³ Açılan pencerelerden biri, Osmanlı'nın dönüşümler yaşamaya başladığı Lale Devri diye bilinen dönemde Avrupa'ya ayak uydurmak adına gerçekleştirmeye çalıştığı tercüme çalışmalarıdır. Lale Devri'nde yapılan tercüme çalışmalarına bakıldığında genellikle Doğu dünyasının eserlerinden tercüme faaliyetlerine girişildiği görülmektedir. Örneğin, "*İkdü'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zaman (Tarihü'l-Bedri)*" olarak bilinen genel dünya tarihi eseri bu dönemde basılmıştır. Birinci bölümünde dünyanın yaratılışı, coğrafyası, peygamberler tarihi, eski Mısır, İran, Yunan ve Arap tarihiyle hicrete kadar gelen İslâm tarihinden bahsedilmektedir.²⁰⁴

Tercümanlar dil bilmelerinin yanı sıra Avrupa ülkelerinin tarihini ve coğrafyasını öğrenmiş, onlar hakkında bilgi edinerek bu bilgileri Osmanlı dünyasına

²⁰⁰ Bedri Gencer, "Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid'in Meşrûiyet Siyaseti", **Sultan İkinci Abdülhamid Dönemi**, İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, s.51.

²⁰¹ Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası", **Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2006, s.4.; Ayrıca bkz. Uğurhan Karaaslan, "Osmanlı Dış Politikasında Değişim ve Bab-ı Ali Tercüme Odası", **Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1999.

²⁰² Balcı, **a.g.t.**, s.72.

²⁰³ Taceddin Kayaoğlu, **Türkiye'de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi, İstanbul, Haziran 1998, s.30.

²⁰⁴ Cengiz Tomar, "*İkdü'l-cümân*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXII, İstanbul, 2000, s.25.

aktarmıştır. Osmanlı'da faaliyet gösteren bazı tercümanlar yabancı dilde olan tarih kitaplarını çevirmiş, Osmanlılar Avrupa tarihini, Avrupa insanının kaleminden çıkan eserlerden öğrenmeye başlamıştır. Çeviriler, Osmanlı'nın Avrupa dünyasını ve tarihini keşfetmede önemli rol oynamıştır.

Peçevi gibi XVI. yüzyılın seçkin okumuşlarından Feridun Bey, Hasan b. Hamza ve Ali b. Sinan'a "*Tevarih-i Padişahan-ı Françe*" adıyla bilinen Fransa tarihini içeren eseri 1572'de çevirtmiştir.²⁰⁵ XVII. yüzyılın sonunda Latince, Yunanca, Fransızca bilgisiyle Hezarfen Hüseyin Efendi, Batı kaynaklarından yararlanmış, "*Tenkihü't Tevarih-i Müluk*" adlı dünya tarihinin Yunan, Roma, Bizans'la ilgili kısımlarını Yunanca ve Latince'den çevirtmiştir. Kâtip Çelebi'nin Avrupa tarih ve coğrafyasıyla uğraşması, onu Avrupa kaynaklarını incelemeye sevk etmiş ve Fransız rahibi iken Müslüman olan İhlasi Mehmed Efendi de kendisine yardımcı olmuştur.²⁰⁶

Tercüman Mahmut, Latince yazılmış tarih kitabını "*Tarih-i Ungurus*" adıyla Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur. Eser Macar tarihi ve Türk-Macar tarihi açısından önemli bir konumdadır.²⁰⁷ Macar halkının kökeninden başlayarak Mohaç savaşına kadar Macar tarihi olaylarını toplu bir biçimde veren eser, Avrupa tarihine ilişkin Türk historiografisinin başlangıcı anlamını taşımaktadır.²⁰⁸ Alman tarihine ilgi duyan Temeşvarlı Osman Ağa, *Nemçe Tarihi* tercümesi yapmış ancak yarım kalmıştır.²⁰⁹ Eser, Avusturya tarihini 800'lü yıllardan 1600'lü yıllara kadar getirmiştir.

Rum Tercüman Yakovaki ise, Jean Henri Castera'nın "*Histoire de Catharina II. Imperitrice de Russie*" adlı kitabını "*Katerina Tarihi*", "*Tarih-i Rusya*" (Bulak 1244-46) olarak çevirmiş²¹⁰ ve Osmanlı literatürüne kazandırmıştır. Bunlar dışında da

²⁰⁵ Bacque-Grammont, Jean Louis, "Feridun Bey'in Az Bilinen Bir Yapıtı "Tevarih-i Padişahan-ı Françe" Üzerine Bazı Düşünceler", **XII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler, Çev. Aksel Tibet, C.IV, TTK, Ankara, 1999, s.1398; Faramunt'tan 1560'lara kadar olan Fransa tarihidir.

²⁰⁶ Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası", **Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2006, s.12.

²⁰⁷ Georg Hazai, "Tarih-i Ungurus (Macar Bilimler Akademisi Doğu Kütüphanesinde bulunan Tercüman Mahmud'un eseri üzerine notlar)", **VI. Türk Tarih Kongresi**, 20-26 Ekim 1961, Ankara s.355

²⁰⁸ Georg Hazai, "Tercüman Mahmud'un Tarih-i Ungurus Adlı Eseri Üzerine Yeni Notlar", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, 11-15 Ekim 1976, Ankara, s.s.1043-1047.

²⁰⁹ Ömer Gezer, "Temeşvarlı Osman Ağa - Esir, Tercüman ve Yazar", **Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, S.35, 2018, s.84.

²¹⁰ Balcı, **a.g.t.**, s.77; Bilgin Aydın, "Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri", **Osmanlı Araştırmaları**, C.XXIX, İstanbul, 2007, s.71.

çeviriler olmakla birlikte burada bazı örnekler verilerek tercümanların bireysel çabalarıyla Avrupa tarihini aktarmaya çalıştığı gösterilmek istenmiştir.

XIX. yüzyılda uluslararası ilişkilerin artması ve Osmanlı'nın savaş diplomasisinden uzaklaşarak karşılıklı diplomasiyi benimsemesiyle tercümanlar, Osmanlı dış ilişkilerinde önemli rol oynamaya başlamıştır. Ancak tercümanlık faaliyetlerinde etkili olan Rumlar, 1821 yılında patlak veren Yunan isyanı ile Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmuştur.²¹¹ Çıkan bu isyan sonrasında tercümanlık faaliyetlerinden Rumlar uzaklaştırılmaya başlanmış, yabancı dil bilen Müslümanların yetiştirilmesi için aynı yıl (1821) tercüme odası kurulmuştur. Berkes, Tercüme Odası'nda geleceğin Avrupa dilini ilk öğrenmiş Osmanlı aydınlarının yetiştiğini belirtmiştir.²¹²

Tercüme Odası, 1833 yılından itibaren gelişme göstermiştir. Özellikle Mısır meselesinin uluslararası bir hal almasıyla dil bilen kadrolara gereksinim artmış, tercüme odasına daha özen gösterilmeye çalışılmıştır. Cahit Bilim, Ali, Nedim, Safvet, Keçecizade Fuad ve Ahmet Vefik Efendilerin tercüme odasına alındığını ve İmparatorluğun gelecek yıllarda hayatına yön verecek olan bu bürokratların tercümanlık hizmetinden yetişen insanlardan olduğunu belirtmiştir.²¹³ Tercüme Odası zamanla daha da güçlendirilmiş, diplomatik ile konsolosluk hizmetlerine yeniden işlerlik kazandırılmış ve II. Mahmut 1836 Mart'ında Reisülküttaplığı Hariciye Nezareti'ne dönüştürmüştür.²¹⁴

Tercüme Odası gelişmesini Tanzimat Devri'nde de sürdürmüş, bu dönemde burada yabancılar da öğretmenlik yapmıştır. Bunların en ünlüleri İngiliz Sir James William Redhouse ve Fransız Georges Sardou'dur.²¹⁵ Okulun ders programında Fransızca en geniş yeri kaplarken, bunun dışında genel tarih (tarih-i umumi), matematik, Arapça ve Farsça gibi dersler de okutulmuştur. 1856 yılında hazırlanan Nizamname doğrultusunda Tercüme odasında okutulacak ders kitapları arasında

²¹¹ Karaaslan, **a.g.t.**, s.31.

²¹² Berkes, **a.g.e.**, s.199.

²¹³ Bilim, **a.g.m.**, s.38.

²¹⁴ Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babiali (1789-1922)**, Çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.119.

²¹⁵ Bilim, **a.g.m.**, s.39.

Voltaire'in “*XVI. Lui'nin Zamanının Tarihi*” (4.Sınıf) ve “*Tarih-i Umumi*” (2.sınıf)²¹⁶ gibi yer alan eserler, Avrupa tarihini içeren eserler arasında değerlendirilebilir.

Tercüme Odası Kütüphanesi'nde “*Avrupa Kıtası*”, “*Avrupa Risalesi*”, “*Afrika Kıtası*” gibi modern dünyayı tanıtacak kitaplar da mevcuttur.²¹⁷ Kütüphane'nin kataloğunda Avrupa ve Avrupa tarihi ile ilgili kitaplara baktığımızda; “*Avrupa'nın Meşhur Ministrolarının Terceme-i Hallerine Dair, Cihannüma, Duce Wellington, Histoire (Buffon), Histoire de Englise, Histoire Politique de'l Europe, Historie (Hammer), Lingua Histoire de Angleterre, Précis du droit des gens moderne de l'Europe (Martens), Turquie & Europe, Vak'a-i Fransa, Waverly (Walter Scott), Vie de Napoleon, Histoire de la Révolution Française (Thiers), Histoire Universelle, Histoire de la Republica Venice, Histoire d'Angleterre (Roche), Histoire au Congress de Vienna, Histoire (Geovins)*”²¹⁸ gibi eserleri görüyoruz.

Tercüme Odası çalışmalarını 1871'e kadar sürdürmüş, bu tarihte Dışişleri Bakanlığı'nda bir düzenleme yapılarak Tercüme Odası bakanlığın kapsamına alınmıştır.²¹⁹ Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve İstanbul'daki Fransız okullarında öğrencilerin yetişmesi tercüme odasına ihtiyacı giderek azaltmıştır. Tercüme çalışmaları sadece tercüme odasıyla da sınırlı kalmamıştır. Batı'dan eser tercümesinin ağırlık kazanması Tanzimat Dönemiyle kendini göstermiştir.²²⁰ Tanzimat döneminde tarih bilimine ve eğitime de ağırlık verilmiştir. Hamdi Tanpınar bunu “*Tanzimat devrinde yenilik hareketinin başında bulunanların memleketin siyasi terbiyesini sağlamak ve ona bir ufuk açmak için tarih disiplini lüzumlu gördükleri anlaşılıyor*”²²¹ şeklinde yorumlamıştır.

Encümen-i Daniş²²² 1851 yılında kurulan ilk Osmanlı akademisi olma ününe sahip olmakla beraber, Osmanlı'nın önde gelen isimlerini (Mustafa Reşit Paşa, Ahmet

²¹⁶ Karaaslan, **a.g.t.**, s.40-41.

²¹⁷ Balcı, **a.g.t.**, s.131.

²¹⁸ Bkz. Balcı, **a.g.t.**, s.s.132-138.

²¹⁹ 1871 Hariciye Nezareti Teşkilatı tablosu için bkz. Findley, **a.g.e.**, s.156.

²²⁰ Tanzimat döneminde Batı/Avrupa kültürünü tanıtan birçok edebi eser Türkçe'ye dönemin aydınları tarafından kazandırılmıştır. Bkz. Haşim Koç, “Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.IV, S.8, 2006, s.s.351-381.; Yine bkz. Saliha Paker, “Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler Çoğul-Dizge Kuramı Açısından Bir Değerlendirme”, **Metis Çeviri**, S.1, Güz 1987, s.s.31-43.

²²¹ Tanpınar, **a.g.e.**, s.145.

²²² Fatih Arslan, “Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.VI, S.11, 2009, s.s.422-441; Abdullah Uçman, “Encümen-i Daniş”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.s.176-178.

Vefik Paşa v.b.) ve tarihçi Joseph van Hammer, James Redhouse, Thomas Bianchi gibi isimleri çatısı altında toplamıştır. Encümen-i Daniş'in önemli işlerinden biri, Cevdet Paşa'nın 1774-1826 yılları arasındaki son dönem Osmanlı tarihini kaleme almasını isteyerek *Tarih-i Cevdet* eserinin oluşmasını sağlamasıdır.²²³

Encümen-i Daniş'in görevlerinden bir diğeri, Batı dillerinde yazılmış eserlerin tercüme edilmesidir. Encümen-i Daniş çatısı altında Avrupa tarihiyle ilgili çevrilmiş veya bünyesinde bulunan eserler söz konusudur. Örneğin, Sahak Abro'nun Mösyö Souvenn'den çevirdiği Hz. Âdemden başlayarak anlatılan ve Avrupa'nın siyasi yapısı üzerine bilgiler ile Batı'daki önemli olaylardan bahseden "*Tarih-i Umumi*" eseri bunlardan biridir. Bir diğeri yine Sahak Abro'nun XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'daki kargaşa döneminde etkili olmuş beş devlet adamı hakkında bilgiler verdiği "*Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hallerine Dair Risalesi*" yer almaktadır. Bunların dışında Melek Ahmed Ağrıbozi'nin "*Tarih-i Kudema-yı Yunan ve Makedonya*", Aleko'nun Napolyon'un son savaşlarına dair bilgiler aktardığı "*Beyanü'l Esfar*", Louis Philippe Comte de Segur'un eserini çeviren Todoraki Paşa'nın 1786-1796 yılları arasında Avrupa'da yaşanan olayları aktardığı "*Avrupa Tarihi*"²²⁴ eseri dikkat çekmektedir. Joseph Francois Michaud'un *Histoire des Croisades (Haçlı Seferleri Tarihi)* eserinin *Emr'ül Acib fi Tarih-i Ehli Salib (Haçlılar Tarihi)* olarak Ali Paşazade, Ali Fuad Bey, Edhem Pertev ve Ahmed Arifi tarafından yapılan çevirisi de yapılan tercümeler arasındadır.²²⁵ Encümen-i Daniş'in faaliyetlerine bakıldığında tercüme çalışmalarına önem verdiği anlaşılmaktadır ve yok sayılan bir Avrupa'dan ziyade keşfedilen bir Avrupa'ya geçişin izlerini taşımaktadır.

1865 yılında Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı Tercüme Cemiyeti kurulmuş, Ahmed Hilmi Efendi, Chambers'in "*Tarih-i Umumi*"sini çevirmiştir.²²⁶ 1869 Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde Kostantinidi Efendi, "*Yunanistan-ı Kadim Tarihi*" çevirisi ile faaliyetlerini sürdürmüştür.²²⁷

²²³ Ali Akyıldız, **İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018, s.40-41.

²²⁴ Taceddin Kayaoğlu, "**Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri**". Metin için bkz. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=352700> (Erişim:24.12.2018); Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.s.81-83.

²²⁵ Eserler hakkında bilgi için bkz. Osman Zahit Küçükler "Osmanlı Devletinde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2016, s.s.168-185.

²²⁶ Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.130.

²²⁷ Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.137.

1914 yılında kurulan Telif ve Tercüme Dairesi yapılanması altında Ali Reşad'ın Seignobos'tan yaptığı çeviri ve Leon Cahun'dan çevirdiği “*Tarih-i Kadim*”i Yunan, Roma ve Bizans hakkında bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Mehmet Ziya, “*Bizans ve Osmanlı Devletlerinin Asar-ı Bakiyyesi*” de basılan tarih kitapları arasındadır.²²⁸ Tanzimat dönemiyle başlayan II. Meşrutiyet döneminde son noktasına gelen Avrupa tarihine merak, Avrupa tarihine yönelik tercüme faaliyetlerinin hız kazanmasına olanak sağlamıştır.

Kayaoğlu, Osmanlı Devleti'nin tercüme faaliyetlerinin yönünün Lâle Devri'nde Doğu'ya, Encümen-i Dâniş'te hem Doğu'ya hem Batı'ya, 1865 yılında kurulan Tercüme Cemiyeti'nden Osmanlı Devleti'nin son Telif ve Tercüme Dairesi'nin kaldırılmasına kadarki dönemde sentezci bir yaklaşımla Batı'ya dönük olduğunu belirtmektedir.²²⁹

Tercüme Odası'nın kurulması ve tercüme faaliyetleri çağdaşlaşma reformlarından biri sayılabilir.²³⁰ Osmanlı Devleti'nin ve insanının dış dünya ile temaslarını yürüten bu yapı, özellikle Avrupa'nın tanıtılmasında ve öğrenilmesinde önemli bir kolu oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerini yürüten tercüme odalarında Avrupa dilini öğrenmiş aydınlar yetişmiş, bu yolla Avrupa gerçek manasıyla tanınmaya başlanmıştır. Tercümanların başlıca görevleri arasında diplomatik ilişkileri sağlayan resmi belgeleri çevirmek yer almaktadır. Bunun dışında tercümanlar, diğer konular ve alanlarla ilgili eserler de çevirmişlerdir. Konumuz itibariyle Avrupa tarihini içeren eserlerin çevrilmesi, Osmanlı insanının Avrupa'yı keşfetmeye ve Avrupa tarihine ilgi duymaya başladığının kanıtlarından biri olmuştur.

1.5.Matbaa (Müteferrika Matbaası)

Osmanlı Devleti'nde ilk matbaa, 1493 yılında İspanya'dan Osmanlı topraklarına sığınan Yahudiler aracılığıyla kurulmuştur.²³¹ Gayr-i Müslimlerin

²²⁸ Eserler için bkz. Kayaoğlu, **a.g.e.**, s.s.161-180.

²²⁹ Taceddin Kayaoğlu, “**Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri**”. Metin için bkz. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=352700> (Erişim:24.12.2018)

²³⁰ Bilim, **a.g.m.**, s.42.

²³¹ Yasin Meral, “Osmanlı İstanbul’unda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler”, **Osmanlı İstanbul’u II**, (eds. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), II. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s.456.; Kemal Beydilli, “Matbaa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVIII, Ankara, 2003, s.106.

kurduğu bu matbaa dışında, Müslümanlarca ilk matbaa ancak 1727’de kurulmuş²³², 1729 yılında ilk kitaplarını basmıştır.²³³

Yirmisekiz Çelebi Mehmed’in Paris elçiliği esnasında kaleme aldığı raporunun etkisi, oğlu Mehmet Sait’in matbaanın açılması için gösterdiği gayreti ve Damat İbrahim Paşa’nın izniyle İbrahim Müteferrika ilk Müslüman matbaayı kurmuştur. İbrahim Müteferrika, Avrupalıların gerisinde kalınmasının bir nedeni olarak Osmanlı’da basımcılığın olmamasını göstermiş, *Vesiletü’l Tıbbâ’a* adındaki risalesinde matbaanın gerekliliği ve önemi üzerinde durmuştur.²³⁴ Müteferrika’nın bu girişimi sonucunda kurulan matbaa dini eserlerin basılmaması koşuluyla yayın faaliyetlerine başlayabilmiştir.

Müteferrika matbaasında yaklaşık 17 eser basılmıştır. Bunların dış dünyayla bağlantılı olanları da vardır. Matbaada basılan eserlere göz gezdirmemiz gerekirse; *Tuhfetü’l-Kibar fî Esfari’l-Bihar* -Kâtip Çelebi, *Tarih-i Hind-i Garbî*- Emir Mehmed bin Emir Hasal el-Mus’udî (Mehmed Suûdî Efendi), *Kitab-ı Cihannümâ*-Kâtip Çelebi, *Takvimü’l Tevarih*- Kâtip Çelebi, *Ahval-ı Gazavet der Diyar-ı Bosna*- Bosnalı Ömer, *Târih-i Na’ima*- Mustafa Naima gibi tarihi konuları içeren eserlerin basıldığı dikkat çekmektedir. Bunlar doğrudan Avrupa tarihiyle ilgili çalışmalar olmasa da dış dünyayı tanımaya yardımcı olmuştur.

1729 yılında basılan kitaplar tarih, coğrafya, dil ve askerlikle ilgilidir. Hammer, basılan kitaplar ile Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri bir yandan İran’la öte yandan Avrupa devletleriyle ilişkilerinin tarihini inceleyerek kendini aydınlatma eğiliminde olduğuna vurgu yapmıştır.²³⁵

İbrahim Müteferrika’nın ölümünden sonra Osmanlı matbaacılığı kesintiye uğramıştır. I. Abdülhamit döneminde Müteferrika matbaasının atıl olan alet ve edavatı onarımdan geçirilerek Vasıf ve Raşid Efendi tarafından yeniden faaliyete geçirilmiştir. III. Selim döneminde kurulan matbaa, bu dönemde Mühendishane-i Berr-i Hümayun öğrencilerinin ihtiyaç duyduğu ders kitaplarını yayımlamıştır. 1797-98 yılında

²³² Beydilli, **a.g.m.**, s.106.

²³³ Berkes, **a.g.e.**, s.61.

²³⁴ Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S.5, 2004, s.90.

²³⁵ Berkes, **a.g.e.**, s.61.

Mühendishane Matbaası adıyla faaliyet gösteren matbaa, genellikle askeri ve teknik alanda eserlerin basılmasında kullanılmıştır.²³⁶

1803-1839 dönemi, Osmanlı matbaacılık tarihinde bir dönüm noktası olarak nitelendirilir. Bu dönemde matbaa gerçekten halk için kitap basar hale gelmiş ve gerçekten topluma mâl olmaya başlamıştır.²³⁷ 1858-59 yıllarında ise, yabancı romanların çevirileri yapılmaya başlanmıştır. 1859 yılında *Aventures de Telemaque* (*Terceme-i Telemak*), 1866 yılında *Robinson Crusoe* (*Terceme-i Hikâye-i Robenson*), 1869-75 yılları arasında Chateaubriand, Volney, Voltaire, Victor Hugo, B. De Saint-Pierre, Almanya'dan Schiller'den eserler çevrilmiştir. Fransa tarihi, Ortaçağ Avrupa tarihi hakkında da çeviriler söz konusu olmuştur. 1890 yılında kadar İstanbul'da basılan tercüme-i hal veya tarih eserleri 124 tane²³⁸ olmakla birlikte genelinin içinde en az sayıya sahip olan yine tarih olmuştur. 1895 yılında yabancı devletlerin tarihi ile ilgili basılan eserlerden bazıları, Yorgo Seryadis'in *Roma Tarihi*, Çakridis'in *Yunan Tarihi*, Müstakidi'nin *Roma Tarihi*, Yamandopolos'un *Yunan Tarihi*, Nikola Vankilidi'nin *Roma Tarihidir*.²³⁹

Osmanlı Devleti modernleşmesi ölçüsünde Avrupa'ya ilgi duymaya ve onu keşfetmeye başlamıştır. Carter Findley, reform döneminin başlamasıyla Osmanlı devlet adamlarının Avrupa'yı hem tehdit kaynağı hem de kendi durumlarını iyileştiren “*verimli fikirler menbai*” olarak gördüğünü belirtmiştir.²⁴⁰ Kuvvetini kaybeden bir güç olan Osmanlı Devleti, yavaş yavaş teknik ve askeri anlamda yönünü güçlenen Batı'ya döndürmek zorunda kalmıştır. Matbaa, Osmanlı'nın kendisi dışındaki dünyayı tanıma araçlarından bir diğeri olmuş, basılan eser ve çıkan yayınlar, Osmanlı insanına matbaa aracılığıyla ulaşmıştır. Matbaada Avrupa tarihiyle ilgili basılan eserlerde bu keşfetme arzusunun ve çabasının bir sonucu olmuştur. Avrupa'ya giderek artan ilgi, Osmanlı'da hem Batı'yı seven hem Batı'yı sevmeyen hem de ikisini bünyesinde barındıran bir kitle/sınıf meydana getirmiştir.

²³⁶ Anılan yıllarda basılan eserler için bkz. Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane- Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.253-254.

²³⁷ Jale Baysal, **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875**, 2.b., Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010. Baysal'ın eserinden alıntılan: Nurullah Çetinkaya, “Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2011, s.99

²³⁸ Çetinkaya, **a.g.t.**, s.103.

²³⁹ Demirel, **a.g.m.**, s.101-102.

²⁴⁰ Findley, **a.g.e.**, s.102.

Osmanlı Devleti ilk etapta teknik ve askeri yetersizlikleri sebebiyle yüzünü döndüğü Batı'yı zamanla hayatının her alanına sokmaya başlamıştır. Avrupa'nın Osmanlı içerisinde yer almaya ve Avrupa'nın görünür kılınmaya başladığı alanlardan biri Osmanlı tarihçiliği ile tarih yazımı olmuş, onu Tarih-i Umumi ve Avrupa tarihi ile bağlantılı tarih dersleri takip etmiştir.

2. BÖLÜM

BAŞLANGICINDAN XX. YÜZYILA KADAR OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN GELİŞİMİ VE AVRUPA ETKİSİ

I. bölümde Avrupa etkisinin belli başlı kanallar aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne nasıl bir etkide bulunduğu ve yansıdığı ele alındı. Modernleşme sürecinde etkili olan bu kanalların, Osmanlı kültürü ve eğitimi alanlarında yaşanan gelişmeler üzerindeki etkisi dikkat çekicidir. “Modernleşme” fikrinden hareketle “Avrupa” veya “Avrupalılaşma” Osmanlı kültürü ve eğitimi anlayışının değişmesinde rol oynamış, Osmanlı'nın zihinsel dönüşümünün temelinde yer almıştır.

Osmanlı'nın ilk başlarda İslam tarih anlayışı ile şekillenen Osmanlı tarihçiliği ve tarih anlayışı, zamanla “Avrupa” coğrafyasını da içine alarak gelişme ve genişleme göstermiştir. Tarihçiliğin ve tarih yazımının modernleşme süreciyle Osmanlı'nın Avrupa tarihini kendi tarihine eklemesi, sınırlı dünyasının dışına çıkmasına ve aynı zamanda “dünya” görüşünün genişlemesine yardımcı olmuştur.

Kapalı bir toplum yapısına sahip Osmanlı Devleti'nde kültürün bir parçası olarak kabul edilen “tarih” kavramı, yabancı devletlerin etkisinde şekillenilemeyeceğine inanılan bir anlama karşılık gelir. Batılılaşma ile başlatılan yenilik hareketlerine kadar bu algıyla hareket eden Osmanlı Devleti, batılılaşmanın bir sonucu olarak kültürel alanlarında da modernleşme sürecine gitmiştir. Kültürel alanda gerçekleştirilen modernleşme, Osmanlı tarihçiliğinde ve tarih eğitiminde “Avrupalılaşmanın” benimsenmesi sonucunu doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nde çağdaşı yakalamak ve çağdaşı bilip tanımak fikrinden yola çıkılarak şekillenmeye başlayan Osmanlı tarihçiliğinin ve tarih yazımının nasıl geliştiği ile modernleştiği bu bölümün başlıca konusunu oluşturmaktadır.

2.1. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Tarihçiliğinin Gelişimi ve Avrupa

Osmanlı Devleti, göçebe kültüründen doğup elde ettiği topraklarla büyük bir imparatorluğa doğru evrilen bir gelişim göstermiştir. Kuruluşundan itibaren izlediği gaza ve cihat anlayışıyla sınırlarını genişleten Osmanlı, ilk dönem tarihçiliğinde eserlerini gazavatname, menakıbname ve fetihname şeklinde meydana getirmiştir. Takvimler de ilk dönem Osmanlı tarihçiliği için ayrı bir öneme sahip olmuş, takvimlerden sadece Osmanlı tarihi değil, dünya tarihi hakkında da bilgiler edinilebilmiştir.

Colin Imber, ilk dönemin Batı Avrupa tarihiyle kıyaslandığında, ilk dönem Osmanlı tarihi kaynakları sağlam bir kronolojiye sahip olmadığını ve olayları tarafsız anlatan kaynakların çok az olduğunu belirtir.²⁴¹ İlk dönemde Osmanlı kroniklerinin eksikliklerini yabancı kaynaklar tamamlamış, en önemlisini ise Bizans kaynakları oluşturmuştur. Onları Slav kaynakları, Venedik kaynakları izlemiştir. Osmanlı Devleti hakkında bilgiler dikkate alındığında Batı Avrupa’da İslam dünyasına nazaran daha fazla kaynak olduğu dikkat çekmektedir.²⁴² Her kaynak okumada olduğu gibi bu kaynakları da önyargı süzgecinden dikkatlice geçirmek gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan başlanarak XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarına kadar bir Osmanlı tarihi yazılmamıştır.²⁴³ İlk Osmanlı tarihi eseri, XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan ve günümüze ulaşamayan Yahşi Fakih’in Menakıbnamesidir. Yahşi Fakih’in kaleme aldığı eserde dış dünyadan kabul edebileceğimiz Timur meselesi işlenirken Osmanlı’dan kaynaklı problemler arındırılarak veya görmezden gelinerek kaleme alınmıştır. Dervişoğlu, “*Fakih bu tavrıyla Osmanlı tarih telakkisi gereği nizam-ı âlem ülküsünü gerçekleştirmeye en yakın İslam devletinin hanedanına gölge düşürecek bir meseleyi sonraki nesillere aktarmaktan kaçınır, Hristiyan-Müslüman ilişkilerindeki ince ayırım Osmanlı tarihçilerine örnek oluşturur*”²⁴⁴ demektedir. Tarihçi Mustafa Ali gibi “*herkesin hakkını vererek dürüst ve doğru yazdım, iftira atmayıp kimseyi üstün kılmadım*”²⁴⁵

²⁴¹ Colin Imber, “İlk Dönem Osmanlı Tarihinin Kaynakları”, **Söğütten İstanbul’a**, (derleyenler: Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2005, s.39.

²⁴² Imber, **a.g.m.**, s.50.

²⁴³ Afyoncu, **Sorularla Osmanlı...**, s.691.

²⁴⁴ Dervişoğlu, **a.g.e.**, s.172.

²⁴⁵ Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali**, Çev. Ayla Ortaç, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Kasım 2010, s.295.

diyerek özellikle Hristiyan Müslüman ayrımı yapmaksızın, yazan tarihçiler de yok değildir.²⁴⁶ ama uzun bir müddet tarih, Fakih 'in algısı şeklinde yazılmıştır demek yanlış olmayacaktır.

Yahşi Fakih'in Menakıbnamesi bir kenara bırakılacak olursa elimize ulaşan ilk Osmanlı tarihi XV. yüzyıl başlarında Ahmedi tarafından yazılan İskendernamedir. Burada özellikle üzerinde durulması gereken nokta Ahmedi'nin bir tarihçi değil şair oluşudur.²⁴⁷

Şehabeddin Tekindağ, I. Murat'tan II. Murat'a kadar devam eden dönem boyunca Anadolu'da Farsça veya Arapça olarak kaleme alınmış bütün eski eserlerin toplu halde, Anadolu'ya hâkim olan beyler namına Türkçeye tercüme edildiğini aktarmaktadır.²⁴⁸ Görüldüğü üzere yabancı kaynaklar üzerinden henüz bir tercüme süreci söz konusu değildir. Yine de II. Murad dönemi tarihçiliği, Osmanlı tarihçiliği içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü bilim, sanat ve kültür çalışmalarında daha bilinçli örnekler görmemiz mümkündür.

Franz Babinger, XV. yüzyıla kadar ki dönemde kaleme alınan eserlerin, hükümdarların "olağanüstü" hayatı etrafında geçen olaylar çerçevesince biçimlendiğini belirtmiştir.²⁴⁹ Kazanma ve kaybetme fikri üzerinden kaleme alınan eserler, II. Mehmet döneminde elde edilen başarılar doğrultusunda büyük devletin tarihinin ve zaferlerinin yazılmasına evrilerek ayrı bir önem kazanmıştır. Bu devirden itibaren bir tarih bilinci oluşmaya başlamıştır. Grek ve Bizans medeniyetine ilgi duyan II. Mehmet'in entelektüel bir padişah olması, kurmuş olduğu kütüphanenin zenginliği, dil bilmesi (bazı kaynaklarda iddia edilen: Arapça, Farsça, İtalyanca, Grekçe, Latince, Slavca, hatta İbranice)²⁵⁰ ve kaynakları ilk elden okuma yeteneğinin bulunması²⁵¹ Avrupa literatürünü takip etmesine olanak tanımıştır. Onun entellektüelliği Osmanlı

²⁴⁶ Ali'nin düşünceleri için bkz. Zeki Arıkan, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", **Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990**, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1991, s.82.

²⁴⁷ Victor L. Menage, "Osmanlı Tarih yazıcılığının İlk Dönemleri", **Söğütten İstanbul'a**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2005, s.75.

²⁴⁸ Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı" **Belleten**, C.XXXV, S.140, TTK Basımevi, Ankara, Ekim 1971, s.657.

²⁴⁹ Babinger, **a.g.e.**, s.7-8.

²⁵⁰ Bkz. Bekir Sıdkı Baykal, "Fatih Sultan Mehmed'in Muhiti ve Şahsiyeti Üzerinde Bir Deneme", **DTCF Dergisi**, C.XIV, S.3-4, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1956, s.80. Metin için bkz. <http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/3550/3115> (Erişim: 1.11.2019)

²⁵¹ İsmail E. Erünsal, "Fatih Sultan Mehmed: Entellektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **Fatih Sultan Mehmed Han**, Ed. Fahameddin Başar, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.63-94.

zihin dünyasının gelişimine katkıda bulunmuştur. Bizanslı ve Batılı yakınlarının (Georgios Trapezuntios, Kritovoulos, Amiroutzes, Benedetto Dei, Gaetali Jacopo, Criaco d'Ancona vb.)²⁵² da olması bu sürece fayda sağlamıştır. Fatih dönemi Osmanlı Devleti'nin en önemli kültürel dönüşümünün yaşandığı dönem olmasına rağmen tarihçilik bu yıllarda fazla bir gelişme gösterememiştir. Çeşitli tarih eserlerinin yazılmasının yanı sıra şehname yazma geleneği de bu dönemde başlamış, şehnamecilik Kanuni döneminde resmi kuruma dönüştürülmüştür.

II. Mehmet'in Yunan tarihine duyduğu ilgi sonucunda, *Yunan Tarihi* (Kritovoulos Tarihi), Kritovoulous tarafından kaleme alınmıştır. Fatih döneminde, ilk evrensel tarihi yazan Mevlana Şükrullah Efendi'dir. Onun "*Behçetü't Tevarih*"²⁵³ (Aralık 1456-1458/9 yılları arası) adlı dünya tarihi eseri, Osmanlı Devleti'ndeki Farsça yazılan ilk Osmanlı tarihidir.²⁵⁴ Eser, her ne kadar dünya tarihi olarak kabul edilse de İslam tarihi odaklı kaleme alınan bir ürün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Kozmografya, tarih, din, coğrafya hakkında da bilgiler sunan eser, Yıldırım Beyazıt'tan sonra şehzâdeler, İkinci Murad, Fatih dönemleri, Peygamberler tarihi ve Çin ve Yunan ile ilgili bilgiler içermektedir. On üç bölümden oluşan eserin ilk sekiz bölümü İslam tarihini anlatırken Rumlar hakkındaki onuncu bölümde Yunan ve diğer dinlerdeki önemli filozoflar ve bilim insanları işlenmiştir.²⁵⁵ Eserin I. bölümünün 7.makalesi de yine Rum halkı ve yaşamları hakkında bilgi vermektedir. Eserin bölümlerine bakıldığında İslam dünyası ön plandadır ve eserde İslami düşünce etkilidir. Örneğin; Süleyman Paşa'nın Rumeli seferleri hakkındaki bilgi sunduğu kısımda "*Nereye gidilirse gidilsin kâfir ülkesini yıkıyorlar*", "*çan olan yere müezzin çıkar oldu*", "*'Kiryeles' yerine 'La İlahe İllallah' diyorlar ve Hristos yerine*

²⁵² Halil İnalıcık, "Mehmed II", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVIII, Ankara, 2003, s.405.

²⁵³ Bilgi için bkz. Yiğit Topaloğlu, "Şükrullah el-Amasyavi'nin Kitabı Behçetü't-Tevarih'inin Mustafa el-Farisi Çevirisi İnceleme-metin-dizin-tıpkıbasım", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2013.

²⁵⁴ Halil İnalıcık, "Tarihçi Şükrullah Çelebi (1380?-1460)", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, C.LXI, S.1/2, Mart 2008, s.116. Metin için bkz. <http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/23184/Tari%CC%87h%C3%A7i%CC%87%20%C5%9E%C3%BCkrull%C3%A2h%20%C3%87elebi%CC%87%20%281380-1460%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim: 1.11.2019)

²⁵⁵ Rukiye Özdemir - Ahmet Aydın, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Muhtasar Umumi Tarihler Üzerine", **Anasay**, Yıl:3, S.7, Şubat 2019, s.118. Metin için bkz. https://www.academia.edu/38456747/Osmanli%C4%B1_Tarih_Yaz%C4%B1c%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda_Muhtasar_Umumi_Tarihler_%C3%9Czerine (Erişim: 15.10.19).

‘Muhammed Resulullah’ işitiyorlardı” ve “karganmış (lanetlenmiş) kâfirler”²⁵⁶ gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nde irili ufaklı ortaya konulan tarih çalışmaları XVI. yüzyıl boyunca sürmüştür, üç tür olarak karşımıza çıkmıştır. Fleischer’e göre, bunların “ilki *Fetihnameler, gazavatnameler, selimnameler, zigetvarnameler v.b gibi büyük bir çoğunluğu tek olaya, sefere veya saltanat dönemine ayrılmış eserlerdir. İkincisi, Türkçe yazılan Osmanlı hanedan tarihleri olan “Tevarih-i Âli Osman”lardır. Üçüncüsü ise, Osmanlı tarihinin değişen uzunlukta ve ayrıntı düzeyinde kapsandığı evrensel tarih çalışmalarıdır.*”²⁵⁷ (Örn: Şükrullah’ın “Behçetü’l- Tevarih”) Bu türler üzerinden şekillenen eserler, Osmanlı tarih yazımının genişlemesine ve gelişmesine olanak sağlamıştır.

İpşirli, Osmanlı tarih yazıcılığında altın çağın başlangıcı olarak kabul edilen II. Bayezid’in döneminde çeşitli tarihler telif edildiğini ve içerik ile tür açısından tarihçiliğin sağlam bir temele oturduğunu belirtmektedir.²⁵⁸ Bu dönemde, Aşıkpaşazâde “*Menakıb-ı Âl-i Osman/ Aşıkpaşazade Tarihi*”(1484)²⁵⁹, Mevlana Mehmed Neşri “*Cihânnümâ*”(1493), İdris-i Bitlis “*Heşt Bihişt*”(1506) vb. gibi eserler kaleme almıştır. Osmanlı Devleti kendi konumunu güçlendirdikçe kendi tarihini yazmakla daha fazla ilgilenmeye başlamış, Osmanlı’nın ihtişamı kanıtlanmak istenmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı tarihçiliği gelişmeye devam etmiş, Selimname denilen yeni bir tür gelişme göstermiştir.

XVI. yüzyıl tarihçilerinden önemli bir isim, Hoca Saadeddin Efendi’dir. Onun, Muslihiddin Lari’nin eserini Osmanlı Türkçesine çevirip genişlettiği “*Tâcü’t-Tevârih*” (1584) adlı eseri, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan I. Selim dönemi sonuna kadar gelişen olayları anlatmaktadır. Hoca Saadeddin kendinden sonraki tarihçileri ve yazılan eserleri etkilemiş isimlerden biridir. Zeki Arıkan, Hoca Saadeddin’in Türk-İngiliz ilişkilerinin kuruluşunda etkin bir rol oynadığını belirtmiştir.²⁶⁰

²⁵⁶ Hüseyin Nihal Atsız, **Üç Osmanlı Tarihi (Oruç Beğ Tarihi, Ahmedî: Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman, Şükrullah: Behcetü’t-Tevarih)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Aralık 2011, s.s.210-226.

²⁵⁷ Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali**, s.248.

²⁵⁸ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı” **Osmanlı**, C.VIII, Ankara, 1999, s.247.

²⁵⁹ Hanedan tarihini bütünüyle ele alan ilk Türkçe eserdir.

²⁶⁰ Zeki Arıkan, “Osmanlı Tarihçiliği ve Tarihleri”, **Yayımlanmamış ders notları**, s.30.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, bu sultanın uzun saltanat yıllarını kapsayan genel tarihler ve şehnameler dışında gazavatname, Selimnameler, Süleymanname, fetihname türünde eserler verilmiştir. Kanuni dönemi tarihçiliğinde, Osmanlı tarihini ele alan *Tevarih-i Al-i Osman* türündeki eserler, Kanuni devrinin olaylarını kapsayan eserler (Süleymannameler) ve Osmanlı Devleti'ni İslam tarihinin bir parçası ve devamı niteliğinde gören umumi tarihler²⁶¹ ön plana çıkmıştır. Bu çeşitliliğin en temel nedenlerinden biri, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmesiyle Balkanlarla temas kurmaya başlamasıdır.

Umumi (dünya) tarihleri arasında Matrakçı Nasuh'un "*Mecma'u't- Tevarih*"²⁶², Ramazanzade Mehmed Çelebi'nin "*Tarih-i Nişancı*"²⁶³, Muslihiddin Lari'nin "*Mir'atü'l- edvar ve Mirkatül'l-ahbar*"(1566)²⁶⁴ eserleri vardır. Anılan dünya tarihi eserleri, Osmanlı tarihi, İslam devletleri ve onların tarihi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Lütü Paşa'nın siyasetname niteliğini taşıyan, Osmanlı Devleti'nin aksaklıklarını tespit ettiği bu amaçla hükümdara ve kendisinden sonra gelecek veziriazamlara bir takım nasihatlerde bulunduğu "*Asafname*" ve "*Tevarih-i Ali Osman*"²⁶⁵ adlı genel tarih eseri de dönemin diğer eserleri arasındadır. XVI. yüzyılın sonunda ise, Mustafa Cenabi "*el-Aylemü'z-zahir fi ahvali vel-evahir*"(Cenabi Tarihi) (1587) adlı dünya tarihi eserini tamamlamıştır. Eser, Abbasilerden sonraki İslam Devletleri Tarihi olacak şekilde birleştirilmiş, ikinci bölümden itibaren eserde Peygamberler Tarihi, Farisiler, Yunanlılar (4.bölüm), Rumlar, Romalılar (5.bölüm), Firavunlar, Yemen kavimleri v.b. gibi konularla, ilk dönem İslam Tarihi'nin yer aldığı

²⁶¹ Abdülkadir Özcan, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", **Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul, 2006, s.115.

²⁶² Baş kısmı Taberi'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı umumi tarihinin tercümesi olan eser, Matrakçı'nın eklemeleriyle yeniden vücut bulmuştur. Türk tarihi, İslam tarihi, Osmanlı tarihi konuları işlenmiştir. Nasuh'un Kanuni'nin 1543 Macaristan Seferiyle ilgili bir yazması da vardır.

²⁶³ Dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm peygamberler tarihi, ikinci bölüm İslam devletleri, üçüncü bölüm Osmanlı, dördüncü bölüm diğer devlet ve milletlerle ilgilidir. Avrupa bağlantılı olarak alabileceğimiz kısımlar, Yunan ve Romalılarıdır. Eserde Yunanlıların ve Roma İmparatorluğu'nun özet şeklinde hükümdarlarından bahsedilmiştir.

²⁶⁴ Haberlerin Derecesi ve Devirlerin Aynası olarak da bilinen eser Farsça bir dünya tarihi eseridir. Eser, II. Selim'e sunulmuştur. Eserin içeriğinde, Hz. Âdemden başlayarak Osmanlıların 1566 yılına kadarki olayları ve ünlü devlet adamları anlatılmaktadır. Eser, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Hoca Sâdeddin Efendi tarafından düzeltilip genişletilmiş ve dokuz bölümü Türkçe'ye çevrilmiştir.

²⁶⁵ Başlangıcından 1553 yılına kadarki Osmanlı tarihini anlatan bir eserdir. İslami perspektif doğrultusunda kaleme alınmıştır.

bölümler kaleme alınmıştır.²⁶⁶ Görüldüğü üzere bazı eserlerin çeşitli bölümleri dışında genel tarihler İslam tarihi ve devletlerinin etrafında şekillenmiştir.²⁶⁷

III. Murat döneminde tarih yazımında en önemli gelişmelerden biri, belgeleme usulünün yaygınlaşmaya başlamasıdır. Diğer önemli gelişme de bu yüzyılda Osmanlı'nın bir dünya devleti haline gelmesiyle, XVI. yüzyılda Avrupa kroniklerine duyulan ilgi ve merakın artması yani Batı tarihini öğrenme isteğinin uyanmasıdır. Bu iki durum okumaların ve çevirilerin hız kazanmasını sağlamış, tarih yazımına da ilgiyi artırmıştır. Bu örnekler arasında 1572'de Fransız tarihinden yapılan bir derleme olan

²⁶⁶ Mehmet Alper Cantimer, "Cenabi Mustafa Efendi'nin El-'Aylemü'z-Zahir Fi Ahvali'l-Evail Ve'l-Evahir adlı eserinin Önasya kısmının tenkidli metin neşri", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Sakarya, 2011, s.16.

²⁶⁷ İslam Tarihi'nin başlangıcını, son peygamber Hz. Muhammed'in gönderilmesi, Kur'an'ın indirilmesi, hadislerin derlenmesi ve İslam bilimlerinin yazılışı oluşturmaktadır. Bkz. Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s.5.) Bu nedenle peygamberin hayatı ve sözleri, İslam tarihinde işlenen en önemli konulardan biri olmuştur. İslam Tarih'ini, kavramsal çerçeveye sadık kalarak "İslam dininin tarihi olarak" tanımlamak mümkündür. (Bkz. Murat Aksu, "İslam Tarihçiliği ve Bu Açıdan Tirmizi'nin Sünen'i", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Elazığ, 2018, s.6) Daha geniş bir ifade ile Müslümanların yazdıkları ya da Müslümanlar hakkında yazılan tarih olarak da tanımlayabiliriz. (Bkz. Aksu, **a.g.t.**, s.6.) İslam tarihçiliğini de (başlangıçta) tarih yazımını, İslam tarihi ve devletleri etrafında kurgulayan ve bu doğrultuda eserler veren bir alan olarak değerlendirebiliriz. Kısacası, İslam tarihi ve tarihçiliği, İslam dinin çok yönlü bir yansımasıdır. İslam tarihinin en önemli malzemelerinden biri Kur'an, diğeri hadislerdir. Kur'an, eski insanlara yönelik tarihi olayları aktarırken, insanlık tarihine dair bilgiler sunmuş, Hz. Muhammed'in hayatı ve İslam'ı uygulanması hakkında bilgi veren hadisler de İslam tarihinin kaynaklarından birini oluşturmuştur. Nakle dayanan ve İslam dini etrafında şekillenen İslam tarihçiliği, Kur'an ve hadisten sonra, siyer (peygamberin hayatını ve onu konu edinen bilim dalı) ve megâzi (savaş yerleri, savaş hikâyeleri) ile gelişim göstermiştir. (Bkz. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s.17.; Hizmetli, **a.g.e.**, s.12.) Peygamberin hayatı ve İslam dünyasının gerçekleştirdiği fetih hareketleri, böylelikle İslam tarihi yazımının temel taşlarını meydana getirmiştir.

Başlangıç dönemlerinde İslam tarihçiliği, daha çok nakle ve rivayete dayalı bir ilerleme sağlamıştır. Klasik tarihçiliğin dışında, eleştirel bir metod ve karşılaştırmalı haber ve olay değerlendirme anlayışı ile yeni eserler meydana getiren Zehebi, İbn Haldun, Ahmed Cevdet, Şehbenderzade vb. gibi İslam tarihçileri de söz konusudur. (Hizmetli, **a.g.e.**, s.37.) İslam Devleti geleneğini birçok açıdan devam ettiren Osmanlı Devleti, İslam tarihçiliğinden ve tarih yazımından da yoğun bir biçimde etkilenmiştir. Konumuz itibarıyla ön plana çıkan umumi denilen genel tarih geleneği de (Âdem'in yaradılışından başlayarak yine o çağın bilgi dairesi oranında sayılı kavimlerden [Yunan, Roma] bahseden, fakat daha çok Müslüman kavim ve hükümetleri inceleyen eserler) İslam tarihçiliğinden Osmanlı Devleti'nin tarihçiliğine benzer bir biçimde geçmiştir. Bu yönüyle genel tarihler belli başlı tarihçilerin kişisel gayretleri dışında modernleşme sürecine kadar İslam tarihi ağırlıklı ele alınmıştır. Sabri Hizmetli, Çağdaş İslam Tarihi çalışmalarının, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelere kadar geri gittiğini ve önceki bin yıl içinde Batı Hristiyan topraklarındaki milletler ve Müslüman ülkelerin genellikle birbirlerinin tarihlerine ilgisiz kaldıklarını belirtmektedir. (Bkz., Hizmetli, **a.g.e.**, s.22.) Osmanlı Devleti tarihçiliğinde bahsedilen yüzyıllarda Gelibolulu Mustafa Ali, Kâtip Çelebi, İbrahim Peçevi vb. gibi tarihçilerin eserlerinde Avrupa ufak da olsa yer alarak kendilerinden sonraki tarihçilerin eserlerini ve bakış açılarını etkilemiştir. Anılan tarihçilerin gayretleri ve Osmanlı Devleti'nin zihinsel dönüşümü ile birlikte Avrupa özellikle Osmanlı dönemi tarih-i umumilerinde (genel tarihlerinde) yerini almaya başlayacak böylelikle Osmanlı tarihçiliği, Avrupa tarihini ve coğrafyasını tanıma işine girecektir. İslam tarihçiliği ile ilgili bu bilgiler ve detayı için bkz. Şaban Öz, **İslam Tarihi Metodolojisi**, İz Yayınları, İstanbul, 2010.; ve yukarıda anılan isimlerin bahsedilen çalışmaları.

“*Tevârih-i Padişâhân-ı Françe*”nin Türkçeye çevrilmesi ve Mehmed Suudî Efendi’nin 1580’de Batı kaynaklarından derleyip III. Murad’a sunduğu coğrafya kitabı “*Tarih-i Hind-i Garbi*”yi saymak mümkündür.²⁶⁸

XVI. yüzyılın en önemli tarihçilerinden biri şair olma hayaliyle çıktığı yolda tarihçilik ile ünlenen Gelibolulu Mustafa Âlidir.²⁶⁹ Osmanlı ülkesinde doğmuş ve yetişmiş bir Rumi olan Mustafa Âli, tarih yazımına eleştirel bir bakış getirmiş, bilgi birikimi sayesinde de tarih alanında diğer tarihçilerden “özgür” bir tavır sergileyerek tutarlı bir tarih yazım işine girişmiştir. Âli’nin en önemli çalışmalarından biri yaratılışla başlayan dünya tarihini içeren ve ulaşılabilecek çoğu kaynağa titizlikle ulaşıp okuyarak vücuda getirdiği “*Künhü’l-ahbar*”²⁷⁰(1591-1599) adıyla bilinen eseridir. Eserde “ecnebi sorununa” geniş yer ayıran Âli, eserinin Osmanlı ile ilgili son bölümünde Rum ve Frenk ülkelerine yer vermiştir.²⁷¹ Araplar, Çerkesler, Arnavutlar, Boşnaklar, Frenkler, Macarlar, Ruslar vb. gibi etnik yapıların olumlu ve olumsuz özelliklerini incelemiştir.²⁷² Ali bu eserinde Avrupa uluslarından sık sık ancak özet şeklinde bahsederken, küçümseyen bir tavır sergilememiştir. “*Rum ülkesi halkı, sebatkâr ve temiz inanışlı insanlardır.*”²⁷³ sözleri bunu kanıtlar niteliktedir. Elbette onun Rumi kökenli oluşu bakış açısını etkileyen faktörlerden biri olmuştur. Metinde tarafsız davranmaya çalışan Âli, eserinde, “*devletin yıkılmasında etkili olan büyük devlet adamlarının Boşnak, Arnavut ve Frenk gibi Hristiyan kökenli olduğu*”ndan

²⁶⁸ Canan Kuş Büyüktaş, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu** (23 - 25 Ekim 2014), KARSAM, Bülent Ecevit Yayınları, Zonguldak, s.84. Metin için bkz. <https://w3.beun.edu.tr/dosyalar/tarih.pdf> (Erişim: 12.11.2019)

²⁶⁹ Müslüman tüccar Ahmed b. Abdullah’ın ilk oğludur. Gelibolu doğumludur. Medrese çıkışlı olan Ali, iyi bir eğitim almış, dönemin önemli hocalarından ders görmüş, başarılı bir öğrencilik dönemi geçirmiştir. Arapça, Farsça ve Yeni Osmanlı Türkçesini iyice öğrenmiş, şiir, edebiyat ve tarihle ilgilenmiştir. Divan kâtibi, sır kâtibi, sefer kâtipliği, defterdarlık, sancak beyliği, defter emini, beylerbeyliği gibi görevlerde bulunmuş bir bürokrat olan Mustafa Ali, çeşitli türde eserler kaleme almıştır. Celalzade, Ramazanzade Mehmed Çelebi’yi de yakından tanımıştır. Hayatı ile ilgili bilgi için bkz. Fleischer, **a.g.e.**, s.s.11-39.; Bekir Kütükoğlu, “Âli Mustafa Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.414-416.

²⁷⁰ Necdet Öztürk-Murat Yıldız, **İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri Ahmedî’den Ahmed Refik’e**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Eylül 2013, s.22.; 4 bölümden oluşan eserde Mustafa Ali, ilk bölümde kâinatın yaratılışından, dağlar, denizler, sular ve iklimlerden; ikinci bölümde peygamberler ve İslami Arap tarihinden bahsetmiştir. Üçüncü bölüm Türk ve Moğol tarihlerine, dördüncü bölüm kuruluşundan 1596 yılına kadar ki Osmanlı tarihine ayrılmıştır. Eserinde biyografik anlatımlarda söz konusudur.; Kütükoğlu, **a.g.m.**, s.415.

²⁷¹ Ahmet Aydın, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, **Türkler**, C.XI, Ankara, 2002, s.779. Metin için bkz. <https://archive.org/stream/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt11#page/n773/mode/2up> (Erişim:14.11.2019)

²⁷² Fleisher, **a.g.e.**, s.265.

²⁷³ Mustafa İsen, **Gelibolulu Mustafa Ali**, 1.b., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 929, Ankara, 1988, s.66

bahsetmiş²⁷⁴, kâfir kelimesine sıkça yer vermiştir. Gedik Ahmet Paşa'yı anlattığı pasajda ise, cümle içinde “*Sapkın Avrupalılar*”²⁷⁵ ifadesini de kullanmaktan çekinmemiştir.

XVI. yüzyıl tarihçilerinden biri olan Celalzade Mustafa Çelebi, “*Tabakatü'l- memalik fi derecati'l Mesalik*” eserinde devlet ve saltanat erkânı, İstanbul tarihi, Afrika, Şam, Mısır, Bağdat, Macaristan, Orta ve Batı Avrupa devletlerinden bahsedeceğini belirtmiş ama günümüze sadece Kanuni Sultan Süleyman devri olaylarını içeren otuzuncu bölümü ulaşmıştır.²⁷⁶ Eserde, 1532 Alman Seferi'nden de bahsedilmektedir.

XVI. ve XVII. yüzyılları içerisinde gelişen Osmanlı tarihçiliği büyük oranda Tevarih-i Al-i Osman yazma geleneği şeklinde ilerlemeye başlamış, olaylar süreklilik içinde yılı yılına kaydedilmeye çalışılmıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı tarihçileri, Avrupa kroniklerini de kullanarak eserler kaleme almaya başlamıştır. Bu yüzyılın tarihçilerinden biri olan Arapça, Farsça, bilgisinin yanında edebiyat, felsefe, dil, hadis, fıkıh, tarih gibi alanlarda da eserler vermiş, ilim ve kültür âlimi olan İbn Kemal (Kemalpaşa-zade)dir.²⁷⁷ II. Bayezid'in isteği ile Türkçe kaleme aldığı on ciltlik “*Tevarih-i Al-i Osman*”, Osmanlı tarihçiliğinde bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1572 yılına kadar gelen eser, mevcut bilgilerin karşılaştırılması ve eleştirilmesi sonucu oluşturulmuş, ağırlıklı olarak siyasi tarih çerçevesince kaleme alınmıştır. Yükselen ve büyüyen devlet, ihtişamını ve görkemini yazılan tarihler ile göstermeye çalışmıştır. Menage, İbn Kemal'in hemen hemen bütün seleflerinin yaptığı gibi Hristiyan kuvvetlerinin tamamını “*melun kâfirler*” olarak bir arada toplamakla yetindiğini ve her yeni temayı olayın geçtiği ülkenin kısa bir tanıtımıyla sunduğunu belirtmektedir.²⁷⁸ Halil İnalçık, İbn Kemal'in Hoca Saadeddin, Gelibolulu Âli, Naima ve Cevdet Paşa dâhil, bütün Osmanlı tarihçilerinin en büyüğü olarak kabul edilebileceğini söylemektedir.²⁷⁹

²⁷⁴ Fleischer, **a.g.e.**, s.267.

²⁷⁵ M.Hüdaî Şentürk, **Kühü'l Ahbar -Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, C.II, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s.183. İsen, **a.g.e.**, s.82

²⁷⁶ Abdülkadir Özcan, “*Tabakâtü'l-Memâlik*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXIX, İstanbul, 2006, s.301.

²⁷⁷ Şerafettin Turan, “Kemalpaşazade”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXV, Ankara, 2002, s.238.

²⁷⁸ Menage, **a.g.m.**, s.88.

²⁷⁹ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu”, **Söğütten İstanbul'a**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2005, s.117.

Osmanlı tarihçileri içinde yabancı devletlere ve tarihlerine ilgi duyan kesim olmakla beraber bunların sayılarının çok fazla olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Feridun Ahmet Bey'in 1572' de tercüme ettiği "*Tarih-i Frengi*" (*Fransa Kralları Tarihi*), XVII. yüzyılın en önemli tarihçilerinden Kâtip Çelebi'nin 1648'de yazmaya başladığı "*Cihannüma*" ve Müneccimbaşı Ahmet Dede'nin "*Câmiü'd-Düvel*"²⁸⁰ (*Arapça aslı*)" gibi eserler bu örnekler arasındadır. Arapça kaleme aldığı umumi tarihini yazarken Müneccimbaşı Ahmed Dede, Batı kaynaklarına başvurmuş, Yunanistan, Roma, Fransa, Rusya, Almanya, İngiltere ve İspanya tarihi hakkında bilgiler vermiştir.²⁸¹ Eleştirel bakış açısına sahip Müneccimbaşı, yabancı devlet ve ulusların tarihine yer vermesi sebebiyle genel tarih anlayışını, İslam tarihi anlayışından sıyrarak sınırlarını genişletmiştir. Aktardığı hanedan tarihleri, çeşitli kabilelerden bahsedışı, tarihçilerin daha önceden bahsetmediği bu tür konulara yer verışı, onu diğer tarihçiler arasında özel kılmıştır.

XVII. yüzyıla baktığımızda genel itibariyle iki tip tarihçi görürüz. Biri klasik İslam tarih anlayışını devam ettiren, diğeri dünyayı keşfeden tarihçi tipidir. Bu yüzyılda İslam tarih anlayışını devam ettirip dünya tarihi yazarlar arasında olan Koca Hüseyin'in "*Bedai'ül Vekayi*"si (Başlangıç tahminen 1645) ve yine onun Ahmed b. Yûsuf el-Karamani'nin "*Ahbârü'd-düvel*" adlı Arapça umumi tarihinden yaptığı Türkçe çevirisi yer almaktadır.²⁸² Karamani'nin eseri, İslam tarihi ve Osmanlı tarihini kapsamaktadır. Koca Hüseyin'in *Bedai'ül Vekayi* eserinden bahseden ilk kişi Ahmed Resmi Efendidir.²⁸³ Diğer bir eser de köklü Osmanlı ulema ailesinden gelen Karaçelebizade Abdülaziz'in "*Ravzatü'l ebrari'l-mübîn bi-vekâyii selefii mâziyye ve'l-ahbâr*"(1649) eseridir.²⁸⁴ Bu eser, Hz. Âdemden başlayarak 1648 yılına kadar ki olayları içeren bir umumi tarihtir.²⁸⁵ Hz. Peygamber, Dört Halife, İslam hükümdarları, IV. Mehmet'in tahta çıkışına kadar ki olaylar ve konular eserde işlenmiştir.²⁸⁶ Dört bölümden oluşan eserin, dördüncü bölümü Osmanlı tarihine ayrılmıştır. Bahsedilen

²⁸⁰ Eser, Sahâif'ül Ahbâr (Türkçe tercümesi), (Yüzyılların Olayları Hakkında Haber Sayfaları ve Bütün Devletler) veya diğ. adıyla "Müneccimbaşı Tarihi" olarak da bilinmektedir.

²⁸¹ Arıkan, **a.g.n.**, s.36.

²⁸² Bkz. Abdülkadir Özcan, "Koca Hüseyin", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVI, Ankara, 2002, s.130.

²⁸³ Özcan, **a.g.m.**, s.130.

²⁸⁴ Nevzat Kaya, "Karaçelebizade Abdülaziz Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.382.

²⁸⁵ Kaya, **a.g.m.**, s.382.

²⁸⁶ Nevzat Kaya, Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi Ravzatü'l-Ebrar Zeyli (Tahlil ve Metin-1732), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi)**, İstanbul, 1990, s.37.

eserler, XVII. yüzyılda kaleme alınmış dünya tarihi eserleri arasındadır ve İslam tarihinin dışına çıkamadıkları görülmektedir.

Osmanlı tarihçiliği geleneksel İslam tarih anlayışına bağlı kalarak yabancı ülke ve gayrimüslim devletler tarihi konusunda sınırlı bilgiler vermektedir.²⁸⁷ Ancak XVII. yüzyılda tarihçilikte bir takım gelişmeler yaşanmıştır. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başları, Osmanlı toplumunun Batılılaşmaya başladığı, bir başka deyişle değişimden etkilenip kaçınılmaz olarak sürece dâhil olduğu bir dönemdir. Değişim rüzgârlarına kendini daha fazla kapatamayan ve bunun sonucunda modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti, yenileşmeyi her alanda gerçekleştirmeye çalışmış, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu açılım tarih ve tarihçiliği de etkilemiştir.

XVII. yüzyılın ön plana çıkmış önemli tarihçilerinden ve bilim insanlarından biri Kâtip Çelebidir.²⁸⁸ Onun eserleri, Osmanlı tarihçiliği için hem içerik hem de yaklaşım bakımından bir dönüm noktasıdır. Çelebi, her türlü alan hakkında bilgi sahibi olan ve kalem oynatabilen âlimlerden biridir. Kitaplara düşkünlüğü ile bilinen Hacı Kalfa/Halife lakabıyla tanınan Çelebi, tarihi bir olayı aktarmak için birçok kitabı elden geçirmiş, devlet erkânının hatalarından ders çıkarabilmeleri için tarih ve coğrafya okumalarının gerekliliği üzerinde durmuştur. Kâtip Çelebi, çağını anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan, iyi analizler yapabilen, Batı ve Doğu uygarlıklarını bir bütün olarak gören vizyoner ve tarafsızlığı savunan bir tarihçidir. İpşirli, kalemden yetişen Kâtip Çelebi'nin *“Batı kaynaklarına da ilgi duyan, onları etkili bir şekilde kullanan ilk Osmanlı tarihçisi”* olduğunu belirtmektedir.²⁸⁹ Dervişoğlu'na göre, *“Osmanlı dünyasının Batı'ya açılan ilk bilim insanı olan Kâtip Çelebi'nin Osmanlı tarih yazıcılığında farklı bir çizgi taşıması, İslam âleminin dışındaki dünyaya duyduğu ilgiden kaynaklanır ve eserleri Osmanlı kültür hayatında önemli bir boşluğu doldurur.”*²⁹⁰

Kâtip Çelebi'nin eserlerine bakıldığında her alanda yazdığı görülür. Ancak konumuz gereği belli başlı eserleri hakkında kısa bilgiler verilmesi yeterli olacaktır. *“Fezleketü't Tevarih”* veya *“Tarih-i Kebir”* adıyla bilinen bir Arapça umumi tarih

²⁸⁷ Zeki Arıkan, “Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi”, **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları**, 1994 Buca Sempozyumu, ed. Salih Özbaran, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, Ocak 1998, s.153.

²⁸⁸ Bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, “Kâtib Çelebi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXV, Ankara, 2002, s.s.36-40.

²⁸⁹ İpşirli, **a.g.m.**, s.250.

²⁹⁰ Dervişoğlu, **a.g.e.**, s.191.

eseri olan Çelebi'nin eserinde dünyanın yaratılışından 1641 yılına kadar geçen dönem konu edilmiştir. Yunan, Rum ve Roma tarihi ile özel olarak ilgilenmiş olan Kâtip Çelebi, bu alanda da bir eser kaleme almıştır. “*İrşadü'l-Hıyâfâ ila Tarihi'l-Yunan ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ*” (Yunan ve Hıristiyan Târîhi Hayırlara İrşat) olarak bilinen bu eserinde, Kâtip Çelebi, Avrupa'yı hem siyasal hem de sosyal anlamda incelemiştir. Müslümanların Avrupa hakkında yazdıkları yanlışları ve eksiklikleri gidermeye çalışmış²⁹¹, Avrupa ülkeleri hakkında bilgiler vermiştir. Avrupa'nın sınırlarının genişlemesi ve kendini geliştirmesi üzerine vurgu yapan Kâtip Çelebi, bu eseri, İslam dünyasının “*cahil olmayup habı gafletten uyanmasını*”²⁹² istemesi sonucunda kaleme almıştır. Büyük ihtimalle düşmanını tanı ilkesinden hareket eden Hacı Kalfa, Türkçe ve Arapça eserlerdeki eksiklikleri gidermek için Batılı kaynaklarını okuma yoluna gitmiştir. Avrupa ülkeleri²⁹³ hakkında bilgisi olmayan tarihçileri bilgilendirmek isteyen Kâtip Çelebi, eserin ilk bölümünde Avrupalıların dinlerinden, Avrupa hükümdarlarının adetlerinden, hükümdar, imparator, baron, general v.b. gibi kelimelerin anlamından, Papalık, Papazlık, Avrupa ülkelerinin idare tarzı ve Batılıların ileri oldukları konular hakkında bilgilendirmeler yapmıştır. Kâtip Çelebi, Johann Carion'un “*Chronicle*” adlı Avrupa tarihi eserini Şeyh Mehmed ile beraber Latince'den Türkçe'ye 1655 yılında *Mülûk-ı Küffâr Tarihi* veya *Tarih-i Frengi Tercümesi* olarak adapte etmiştir. Tercümesinde Gulielmus Parudinus, Orasius Tursellinus ve Henricus Spodanus gibi kişilerin²⁹⁴ eserlerinden faydalanarak özetler de eklemiştir. Eserde, Bizans, Bulgarlar, Haçlı Seferleri, devletlerin hükümdarları ve hüküm sürdükleri yıllar gibi konular da aktarılmıştır. Kâtip Çelebi'nin “*Takvimü't Tevarih*” adlı kronolojiye dayalı, yaratılıştan 1648 yılına kadar geçen olayları içeren bir dünya tarihi eseri de söz konusudur. Coğrafya'nın insan yaşamındaki önemini anlayan, Batılıların coğrafya alanındaki gelişmişliklerinin de farkında olan Kâtip Çelebi, İslam dünyasındaki coğrafya konusunda mevcut eksiklikleri gidermek için dünyanın birçok ülkesiyle ilgili bilgi içeren (ülkelerin siyasi

²⁹¹ Gürbüz Deniz, “Katib Çelebi”, **Osmanlı**, C.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.128.

²⁹² M. Mesud Koman, “Kâtip Çelebi'nin şimdiye kadar üzerinde durulmamış çok mühim bir eseri: İrşadü'l-Hıyâfâ ila Tarihi'l-Yunan ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ”, **Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, S.79, Mayıs 1945, s.21.

²⁹³ Fransa, İspanya, Danimarka, Norveç, Macar, Venedik vb. gibi ülkeler.

²⁹⁴ Ayşe Kayapınar, “Johann Carion Kroniğinin Kâtip Çelebi Tercümesine Dair”, **Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Mart 2015**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2017, s.196-197. Metin için bkz.

https://www.academia.edu/33007551/Johann_Carion_Kroni%C4%9Finin_K%C3%A2tip_%C3%87elbi_Terc%C3%BCmesine_Dair.pdf (Erişim: 7.11.2019)

tarihlerine dair bilgilerde mevcuttur) ve haritalarının da bulunduğu “*Cihannüma*”yı kaleme almıştır. Eseri için Batılı kaynaklardan da oldukça yararlanmıştır. Hacı Kalfa, “*insanlara bulunduğu yerden ayrılmadan, dünya ve ülkeler hakkında yeni bilgi edinme olanağını coğrafya kitaplarının verdiği ve bu nedenle de coğrafyanın ne kadar önemli olduğunu eserinde belirtmiştir.*”²⁹⁵ “*Levamiü’n-Nur fi Zulemat-i Atlas Minor*” adlı coğrafya eserinde Avrupa coğrafyasına geniş yer verilmiş, Kuzey kutbundan başlayarak nehirler, dağlar, şehirleriyle birlikte Avrupa ülkeleri birer birer ele alınmıştır.²⁹⁶ Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılda Osmanlı dünyasına Batı (Avrupa) hakkında yazarak, orayı keşfedip, anlayarak, eserler tercüme ederek tanıtmayı amaçlamıştır. Batı’nın ileri olma sebeplerini aktarmaya ve Osmanlı Devleti’nin eksikliklerini, hatalarını bu yolla göstermeye çalışmıştır. Onun değerli fikirleri ancak XIX. yüzyılda, Tanzimat döneminde, Batı Medeniyeti’nin üstünlüğünün kabul edilmesi ve bütünüyle bir model olarak alınmaya başlanması ile anlaşılmıştır.²⁹⁷

XVII. yüzyıl tarihçilerinden bir diğer önemli isim ise, İbrahim Peçevi’dir. Kâtip Çelebi’nin daha fazla coğrafi olarak bahsettiği Avrupa’dan farklı olarak Peçevi, “*Peçevi Tarihi*”(1640) adlı eserinde Avrupa ülkelerinin savaşları ve anlaşmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Peçevi’nin bu konular üzerine yazmasının sebepleri arasında uzun süren Osmanlı savaşlarında aktif olarak yer almasının etkili olduğu söylenebilir. (Örn: 1593-1606 yıllarında gerçekleşen Habsburglarla mücadeleler) Eserinde, genellikle Osmanlı ordusunun Avrupalı devletlere karşı gösterdiği başarılarından bahsetmiştir. Kullandığı yerli kaynakların dışında yabancı devletler hakkında elde edilen bilgileri de Avrupa tarihlerinden yararlanarak ortaya koymuştur.²⁹⁸ Macar kaynaklarını kullanmasından yola çıkarak Peçevi’nin Avrupa kaynaklarını etkili kullanan ilk Osmanlı tarihçisi olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Lewis’e göre, “*Peçevi, düşmanın savaş anlatılarıyla kendi tarafındakileri mukayese edip bunları bir tek anlatıda terkip halinde sunan ilk Osmanlı tarihçisi olarak gözükmektedir.*”²⁹⁹ Eserinde

²⁹⁵ Mesut Elibüyük, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C.VII, S.2, Ankara, 2009, s.94.

²⁹⁶ Gökyay, **a.g.m.**, s.39.

²⁹⁷ Mustafa Alkan, Ferdi Gökbuğa, “Kâtip Çelebi’nin Medeniyet Anlayışı”, **Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Mart 2015**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları İzmir, 2017, s.123.

²⁹⁸ Arıkan, **a.g.n.**, s.38.

²⁹⁹ Lewis, **Müslümanların...**, s.196.

Avrupa’da matbaa, barutun icadı gibi konulara da yer vermiştir. Peçevi, tarih mekânını ve algısını imparatorluğun dışına çıkarabilmiş tarihçiler arasında yerini almıştır.

XVII. yüzyılın önemli aydınlarından biri olan Hezarfen Hüseyin Efendi’nin dokuz bölümden oluşan “*Tenkîh-i Tevârih-i Mülûk*” (1673) adlı eseri, bu yüzyılda Batı/Avrupa kaynakları da kullanılarak kaleme alınan dünya tarihi eserlerindendir.³⁰⁰ İbranice, Latince ve Grekçe kaynaklara ulaşarak Yunan ve Roma dönemlerini, kendi dil bilgisi ve görevlendirdiği iki tercümanın yardımı³⁰¹ sayesinde orijinal kaynaklarından yararlanarak kaleme almıştır. Eserin altıncı bölümü Yunan tarihine, yedinci bölümünün içeriği geniş olmakla birlikte bazı Yunan filozoflarına, İstanbul’a vb. gibi konulara ayrılmıştır. Dokuzuncu bölümde ise, Amerika’nın keşfi konusu işlenmiştir. Antoine Galland, Fransa elçisi Marquis de Nointel, İtalyan Comte Marsigli gibi önemli insanlar ile geliştirdiği ilişkiler ve kurduğu temaslar da onun perspektifinin gelişmesine olanak sağlamıştır.³⁰² Hezarfen Hüseyin Efendi’de Kâtip Çelebi gibi Osmanlı’nın dışındaki Hristiyan dünyaya ilgi duyan ender insanlardan biri olmuş, böylelikle Osmanlı dünyasını İslam sınırlarının dışına çıkarabilmiştir.

1688’de Avusturya ile anlaşma yapması için elçi olarak Viyana’ya gönderilen Zülfikar Paşa’nın kaleme aldığı *Mükâleme Takriri*’nin içinde bulunan sefaretname bölümü “*Cerîde-i takrîrât-ı merhûm Zülfikâr Efendi der Kal’a-i Beç*” ismiyle yer almıştır. Sefaretnamede Avusturya’nın içinde bulunduğu siyasi durum, Venedik ve Lehistan ile olan ilişkileri, Fransa ile aralarındaki savaştan bahsedilmektedir.³⁰³ Eser hem Osmanlı hem de Avusturya diplomasi tarihi açısından oldukça önemlidir. Avrupa hakkında detaylı bilgisi olmayan Paşa’nın XV. yüzyılın sonlarına doğru öğrenebildiği şeyleri kaleme alarak oluşturduğu Sefaretnamesi, Osmanlı elçilerinin erken dönemlerden itibaren Avrupa politikaları ile kısmen de olsa ilgilenmeye başladığını göstermektedir.³⁰⁴

³⁰⁰ Mücteba İlgürel, “Hezarfen Hüseyin Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XVIII, İstanbul, 1998, s.545.

³⁰¹ Divan-ı Hümâyûn baş tercümanı Panayot Efendi ile ikinci tercüman Ali Ufkî Bey.

³⁰² Bölümlerle ilgili anılan bilgiler için bkz. Özdemir, Aydın, **a.g.m.**, s.126-127.

³⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Songül Çolak, **Viyana’da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikâr Paşa’nın Mükâleme Takriri)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, Temmuz 2007.

³⁰⁴ Bkz. Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler...**, s.51 ve s.68. Aynı zamanda Osmanlı erkânının dolayısıyla elçilerin, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa politikalarına nasıl dikkat kesildiğini aynı kitap üzerinden okumak mümkündür.

XVIII. yüzyıl tarihçilerine bakıldığında konumuzla ilgili bazı isimler ve eserler dikkat çekmektedir. Bunlardan bazıları ve eserleri şu şekildedir: XVIII. yüzyıl tarihçisi ve bürokratlarından biri olan Mehmed Subhi'nin "*Müzekarat-ı Sulhiyye Tarihçesi (Tarih-i Belgrad)*" eseri, "*Subhi Tarihi*"nin içindeki ilgili bölümün aynısıdır. Eserde, yazarın da bizzat bulunduğu Osmanlı-Rusya ve Avusturya devletleri arasında (1736-1739 yılları) gerçekleşen savaşlar, Avrupalı devletlerin tutumları, yapılan tüm savaşlar, kazanılan zaferler ve başarısızlıklar tüm detayıyla ele alınmıştır.³⁰⁵ Buna ek olarak Koca Ragıp Paşa'nın "*Fethiyye-i Belgrad*" adıyla yazdığı eser, 1736-39 Osmanlı-Rusya ve Avusturya savaşları, ordu, imzalanan barış antlaşması, I. Mahmut dönemindeki Sadrazam Hacı Mehmed Paşa'nın fetihteki başarıları gibi bazı konular etrafında şekillenmiştir. Konu bakımından Mehmed Subhi'nin eseri ile benzerlik göstermektedir. Hacı Ömer Efendi "*Tevarih-i Banaluka Diyar-ı Bosna*"da Mayıs 1736-Ağustos 1739 tarihleri arasında Bosna'da meydana gelen olaylardan bahsederken, Mahmud Sabit "*Tarih-i Silistre*" eserinde 1768-1774 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşları sırasında Silistre'de gerçekleşmiş olayları konu edinmiştir.³⁰⁶ XVIII. yüzyılda yazılmış diğer önemli eserlerden biri de Atina kadısı Mahmud Efendi'nin tercüme ve telif yaparak toplu bir eser haline getirdiği "*Tarih-i Medinetü'l-hükema*"(1738) adlı eseridir. Eserde, Atina şehri, Mora tarihi gibi konular işlenmiş, Mahmud Efendi, eseri yazarken Arapça, Grekçe, Latince ve "Efrenc" dillerinde yazılmış eserlerden yararlanmışır.³⁰⁷

XVIII. yüzyıl sonu, XIX. yüzyıl başlarında yetişen önemli isimlerden biri de Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca, Latince ve Rumcayı bilen, Voltaire'in yazdıklarını mukaddimesinde kullanan³⁰⁸ Osmanlı vakanüvislerinden Şanizade Ataullah Efendi'dir. Tıp, matematik, edebiyat, tarih gibi pek çok alanda eser vermiş, çeviriler yapmış olan Şanizade, batı tarzı eğitim okullarında yetişmiş, Batı'nın örnek alınmaya başladığı bir dönemde faaliyet göstermiştir. Şanizade'nin Avrupa dilleri ile

³⁰⁵ Erdoğan Bilgin, "1148-1152/1736-1739 savaşı tarihçesi (Subhi Mehmed'in müzakerat-ı Sulhiyye tarihçesi adlı eseri)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2003, s.9-10.

³⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Okan Büyüktapu, "Mahmud Sabit- Tarih-i Silistre (İnceleme-Metin-İndeks)", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2013.

³⁰⁷ Cengiz Orhonlu, "Bir Türk Kadısının Yazdığı Atina Tarihi (Tarih-i Medinetü'l-hükema)", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.2-3, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1973-74, s.127-128. Daha fazla bilgi için aynı kaynağa bakınız.

³⁰⁸ Ethem Eldem, "Hayretü'l-Azime fi İntihali'l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi", **Toplumsal Tarih**, S.237, Eylül 2013, s.18.

ilk çalışan Müslüman tarihçi olduğu³⁰⁹ iddia edilmektedir. Avrupa dillerinde kitapları bulunan ve bunları okumaktan keyif alan Şanizade'nin bu alana özel bir merakı da söz konusudur. Prusya kralı II. Friedrich'ten eser tercümeleri (*Vesâyenâme-i Seferiyye*) olan Ataullah Efendi, Avrupa dillerinin bilmenin önemini kavramış, üst düzey bir entelektüeldir. Doğu-Batı birleşiminin bir ürünü olan Şanizade, sentezin öneminin farkında olmuş, bu durum iki kültürel alanda da kendini geliştirmesine olanak sağlamıştır. Ataullah, tarihin içeriğini ikiye ayırmıştır: Tarih-i Mukaddes (kabaca dinler tarihi) ve Tarih-i Amm (Umumi tarih). *Tarih-i Amm* kısmında ülkeler ve devletlerin durumu, kavimlerin ve milletlerin mizaçları, bu ülkelerde olup bitenler anlatılırken, Tarih-i Mukaddes'te peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı, evliya menkıbeleri aktarılır.³¹⁰ Birçok dil bilen, Batı kaynaklarından yararlanabilen Şanizade Ataullah'ın, "*Şanizade Tarihi*" (1821) adıyla bilinen eseri, 1808'den 1820 yılına kadar ki dönemi içine almaktadır. Eserinin son kısmında Rumlara ve onlarla ilgili konulara geniş yer verilmiştir. Avrupa'daki ihtilallere, Fransa ve Almanya ile Osmanlı ilişkilerine, Avrupa şehirlerine, Avrupa'daki parlamentolara da eserinde yer ayıran Şanizade, Avrupa'daki gazete (Ör: Frankfurt Gazetesi) ve kitaplardan da yararlanan Osmanlı tarihçiliğine önemli katkılarda bulunmuş şahsiyetlerden biridir.

Mükrimin Halil Yinanç, "*Avrupa coğrafyasına tanıdık olan 1787- 1788 yılları arasında İspanya Sefirliği yapan Vasıf Efendi, Kethüdazade Said Efendi ve Şanizade eserlerinde Türk İmparatorluğu'nun olaylarını yıl yıl yazarlarken Avrupa devletlerinin durumlarından, onların gerek birbiriyle ve gerekse Osmanlı Devleti ile olan siyasi ilişkilerinden az çok bahsetmiştir.*" demektedir.³¹¹

2.1.1. XVIII. yüzyılda Osmanlı Tarihçiliğinde Bir Gelişme: Vak'anüvislik

XVIII. yüzyıla yani Lale Devrine kadar geçen zamana kadar İslam medeniyeti ile Avrupa medeniyeti arasındaki ilişkiler sınırlı kalmıştır.³¹² Osmanlı'nın Batı

³⁰⁹ Üçyigit, **a.g.m.**, s.270.

³¹⁰ Esin Kâhya, "Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi", **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, C.V, S.15, Ankara, 1989, s.851.; Halil İbrahim Erol, "Şanizade Mehmet Ataullah: Bir Osmanlı Tarih Tasavvur ve Yazımı Örneği", **İnsan ve Toplum**, C.II, S.3, Haziran 2012, s.37.

³¹¹ Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar Bizde Tarihçilik", **Tanzimat II**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999, s.574.

³¹² Arif Olgun Közleme, "İlk Bilinçli Batılılaşma ve Toplumsal Değişmenin Eksen Değiştirmesi Olarak Lale Devri", **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.XI, S.21, Haziran 2017, s.361. Metin için bkz.

dünyasıyla girdiği etkileşim diğer medeniyetlerle girdiği etkileşimden oldukça farklı bir yapı izlemiştir. Diğer medeniyetlerle kurulan toplumsal ve kültürel etkileşimi, kendine adapte edebilmesi ve kendi kültürü içinde yoğurarak uyumlu hale getirilebilmesi ölçüsünde şekillenmiştir. Batı medeniyeti ile etkileşimi ise, zorunluluklardan doğmuştur. Yıllarca Hristiyan dünyaya karşı başarılar elde eden Osmanlı, Hristiyan devletlere karşı alınan yenilgiler sonrası, kendini değersiz ve yetersiz hissetmeye başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, Avrupa medeniyetine “zorunlu olarak” ayak uydurması gerektiğini anlamış, Batı dünyası ile etkileşim de bu doğrultuda gelişme göstermiştir.

Osmanlı Devleti, üst üste yaşadığı yenilgiler sonrası Batı’nın üstünlüğü kabul etmeye başlayınca küçümsediği Batı’ya karşı bir hayranlık duymaya da aynı evrede başlamıştır. İşte bu evreden sonra Osmanlı, Batı ile hızlı bir kültürel etkileşime girmiştir. Lale Devri ile başlayan Batılılaşma süreci, sonraki dönemlere önlenemez bir gelişim ve dinamizm kazandırmıştır.

Yenilgiler alınırken yenileşme hareketlerinde Hristiyan dünyanın (düşmanın) yeniliklerini toptan almak halk açısından bir nevi teslimiyet ve ihanet olarak yorumlanmıştır. Suraiya Faroqhi, Avrupa kültürünün benimsenmesinin nedenini, Avrupa’nın siyasi egemenliğine karşı direnmenin, yani “devleti kurtarmanın” ön koşulu olarak görülmesi ve yaşanan siyasi felaketler karşısında Osmanlı yönetici sınıfının ve aydınının “dünyada ne olduğu beni ilgilendirmez” demesinin artık imkânsız hale gelmesinden kaynakladığını belirtmiştir.³¹³ Batı’dan emaneten alınan ve Osmanlı’ya adapte edilmeye çalışılan kurumlar ve anlayışlar bu dönemde yerleştirilmeye başlanmıştır. Yenileşme dönemiyle beraber Avrupa’nın tüm yönden incelenmesi söz konusu olmuş, eğitim, ekonomi, yönetim, sosyal yaşam gibi pek çok konu ve alana ilişkin ilgi artmaya başlamıştır. Padişahlar, gidişatın tespiti ve yapılan gözlemlerin aktarımı için çeşitli raporlar istemiştir. II. Viyana Kuşatması başarısızlığı sonucunda imzalanan 1699 Karlofça Anlaşması sonrası Batı’yı örnek alma, Avrupa bilimi ve dilinin etkisi Osmanlı Devleti’ni derinlemesine etkilemeye başlamış,

<http://toplumbilimleri.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=a2a6a88a-ef29-472e-91ea-29f75b718fe802%20Makale-Arif%20Olgun%20KOZLEME.pdf&key=655> (Erişim: 17.10.2019)

³¹³ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, 2.b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Haziran 2003, s.283.

Osmanlı aydınları yaşanan başarısızlıklar ve bunalımlar doğrultusunda pek çok alan ve konu gibi tarihi de yeniden değerlendirme gereği duymuştur.

Özelde devlet ve toplumun, genelde ise medeniyetin, kendine özgü geliştirdiği ve oluşturduğu bir tarih anlayışı ile yazımı söz konusudur. Osmanlı Devleti’de kuruluşundan itibaren başlattığı ve kademe kademe ilerlettiği bir tarih geleneği meydana getirmiştir. Daha önceden de bahsedildiği gibi gazavatname, menakıbname, fetihname, selimname, şehname vb. gibi türlerde eserler kaleme alınmıştır. XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde toplumsal değişimlerin yanında tarihçiliğin de değiştiği ve geliştiği bir dönem olmuştur. Dönemin en önemli girişimlerinin başında vak’anüvis denilen merkez teşkilatında görevli devlet tarihçisinin meydana getirilmesidir. Kalemiye ve ilmiye sınıfından gelen bu resmi tarihçiler, devletin isteği doğrultusunda tarihi olayların kaydını tutması, kayda geçirilmesi ve devletçe kendilerine verilmesi uygun görülen belgelerin kaydedilmesi ile görevlendirilmiştir. Buradan anlaşılabileceği üzere, vakanüvislerin devletin izin verdiği belgelere ulaşma serbestliği söz konusudur. İzin verilmeyen belgelerin boşlukları ise, yazılı tarihler ve rivayetlerle doldurulmuştur. Vak’anüvisler, görevde bulundukları dönem dışında kendinden önceki vakanüvislerin eksik bıraktıkları yerlerden başlayarak o dönemlerde ve kendi dönemlerinde yaşanan olayları yazmakla görevlendirilmişlerdir. XVIII. yüzyılda Divan-ı Hümayun dairesinde kurulan kurum, Osmanlı tarih yazımının, resmi niteliğini oluşturmuştur demek yanlış olmayacaktır. Geleneksel toplumun düşünce ve yorumlama alışkanlığı onlarda dirençle yaşar diyen Ortaylı, vakanüvislerin yavaş bir evrim geçirdiklerini belirtir.³¹⁴ Vak’anüvislik kurumunun menşei hakkında birçok farklı görüş ortaya atılmasına rağmen en çok benimsenen görüş, Fatih zamanında ortaya çıkan ve Kanuni döneminde devamlı devlet hizmeti haline getirilen şehnameciliğin değişime uğramış bir formu olduğudur.³¹⁵ İki kurumun birbirinden önemli farkları olsa da resmi tarih yazıcılığını temsil etmektedirler.

İlber Ortaylı, Osmanlı tarihçiliğinin Tanzimat Devri’nin sonuna kadar kabaca üç ana özelliği bulunduğunu belirterek şöyle sıralamaktadır: a) Vakanüvislik bir memuriyettir ama XVIII. ve XIX. yüzyılları kapsayan bir Divan-ı Hümayun memuriyetidir b) Tarih yazıcılık günün iktidar sahiplerini değilse bile, o toplumda var

³¹⁴ İlber Ortaylı, “Osmanlıların Tarih Yazıcılığı Üzerine”, **Gelenekten Geleceğe**, 5.b., Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s.39.

³¹⁵ Bekir Kütükoğlu, **Vekayi’nüvis Makaleler**, 1.b., İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s.103-104.

olan ideolojinin hatta resmi ideolojinin ve bildirgeciliğin ihtiyaçlarına cevap verir. c) en önemlisi Osmanlı tarih yazıcılığı bir üslup, bir edebiyattır ve müverrihin en çok meşgul olduğu, en maharetli olduğu düzey budur.³¹⁶

Devletin resmi tarihçileri olan vak'anüvislerin yazdıkları tarihleri (istisnalar dışında) Osmanlı zihin dünyasından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Tarihçinin “resmi devlet tarihçisi” olarak görevlendirilmesi, zıt ve farklı bakış açılarını yansıtamayacağı gerçeğini ortaya koyarken, “resmiyet” kazanmaları bir açıdan önceki tarihçilerin kısmi bağımsızlığına sahip olamayacakları anlamına da gelmiştir. Padişahın ile sadrazamın kurum üzerinde etkisi söz konusudur ve vakayinamede herhangi bir düzeltmenin yapılması padişahın emrine bağlıdır. Devletçe uygun görülen belgelerin verilmesinin yanı sıra üst düzey devlet erkânının kurum üzerindeki sınırlamaları, kurumun bağımsız olamamasına ve kurumdan çıkan eserlerin devletin resmi görüşüne sahip olmasına neden olmuştur. Karal bu kurum için, “*Tarih yazarı, telif hakkı ile değil, fakat büyüklerin veya devletlilerin ihsanı ile yaşamak zorunda bulunduğu için, tarih olaylarını açıklarken, eleştiri olanaklarından yoksundur.*”³¹⁷ demektedir. İlber Ortaylı ise; “*Osmanlı tarih yazarı, vakanüvis olsun olmasın, devlet ileri gelenlerini eleştirir; kimi zaman benimsediklerini göklere çıkarır; Peçevi gibi, şahsi garezi olanları yerin dibine batırır.*”³¹⁸ diyerek vak'anüvislerin bağımsız olabileceklerini vurgulamıştır. Bağımsızlık gösterilebilen zamanları, vakanüvisin kendisinden önceki dönemleri kaleme aldığı veya dönemlerin tamamlanmasındaki süreçte görmek mümkündür. Bunun temel sebebi zaman aşımının ve siyasi konjonktürün değişmesi ile tarih düşüncesinin yeniden şekillenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. “*Devletin sadık hizmetkârları*” olan vak'anüvislerin kaleme aldığı eserler, padişahın uygun görmesi sonucunda vücut bulabilmiştir. Devlet böylelikle tarih ve tarihçilik üzerinde bir tür kontrol mekanizması geliştirmiştir. Bekir Kütükoğlu, “*Vak'anüvislerin, devlet merkezine intikal eden İmparatorluk vekayi'ini, işaret edilen imkânlar dairesinde ve beğenilecek tarzda yazması yanında dış dünyaya ve hususiyle devletin ilişkilerde bulunduğu[nu] Avrupa devletlerine dair haberlere de yer vermesinin faydalı olacağı düşüncesiyle, her ay Avrupa haberlerinin devletçe*

³¹⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.81-82.

³¹⁷ Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz”, **Felsefe Kurumu Seminerleri: III (13-15 Kasım 1975)**, Ankara, 1975, s.255.

³¹⁸ Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.84.

vekayi'nüvislere verilmesi[nin] arz olunduğunu”³¹⁹ belirtmektedir. Bu durum, kurumun Avrupa hakkında bilgi edinmesine, bilgiyi işlemesine ve Avrupa’dan haberdar olabilmesine de olanak sağlamıştır.

III. Selim dönemindeki Batılılaşma süreci, kurumun gelişimi açısından mihenk taşlarından biridir. Batılılaşma hareketleriyle birlikte vak’anüvis atamalarında Batı dillerinden bir ya da birkaçını bilen, Batı kaynaklarından faydalanan kimselerin tercih edildiği görülmüştür.³²⁰ Vak’anüvislik Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiş bir kurum olarak faaliyet göstermiştir. Resmi olarak ilk vak’anüvis Halepli Mustafa Naim Efendi, son vak’anüvis ise Abdurrahman Şeref Efendi olmuştur.

Vak’anüvisliğe en büyük darbe resmi gazete olan Takvim-i Vekayi’nin³²¹ (1831) çıkarılması ile indirilmiş, tarihçinin çok daha sonraları okuyucuya sunacağı olaylar, tayinler, aziller vb. gibi önemli olaylar günü gününe topluma ulaştırılmıştır.³²² Bu durum vakanüvislerin görevini ve onlara duyulan ihtiyacı sekteye uğratmış, başvuru alan “tek” kişi ve kaynak olma özellikleri ellerinden almıştır. Takvim-i Vekayi’nin çıkarılması tarihçilik açısından büyük bir atılım olmuştur. Bu dönemden itibaren Batı’yı tanıyan, eserlerinde Batı’ya yer veren ve Osmanlı ile Batı’yı kıyaslayarak ele alan tarihçiler ön plana çıkmıştır. Bu dönemin tarihçilik açısından diğer önemli gelişmelerinden biri de Ceride-i Havadis³²³ (1840) adıyla çıkarılan gazetede Avrupa haberlerine yer verilerek Osmanlı toplumunun Avrupa hakkında bilgi edinir hale getirilmiş olmasıdır.

Osmanlı Devleti’nin tarihçiliğini geliştiren ve zenginleştiren gelişmelere bakıldığında matbaanın kurulması, Mühendishane-i Berr-i ve Bahr-i Hümayun gibi modern yeni askeri eğitim kurumlarının ve modern yeni okulların kurulması, tercüme faaliyetlerine hız kazandırılması ve 1793’de daimi elçiliklerin açılması tarihçiliğin

³¹⁹ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.108.

³²⁰ Coşkun, **“Batı İdeolojilerinin Türk Tarih...”,** s.44.

³²¹ Osmanlı Devleti’nin 1831 yılında birinci sayısını çıkarttığı Türkçe olarak yayımlanan ilk resmi gazetedir. Osmanlı’nın Batı ülkelerini ve kendi kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla çıkardığı gazete, doksan bir yıl kadar yayın hayatında kalmıştır. Takvim-i Vekayi, Batılılaşma sürecinde Osmanlı toplumuna yeni bir bakış açısı kazandırmada önemli rol oynamıştır. Gazetede 6 ana başlık bulunmaktadır. Bunlar; iç haberler, dış haberler, askeri işler, din adamlarının atamaları, bilimler, ticaret ve fiyatlardır.

³²² İpşirli, **a.g.m.**, s.252.

³²³ William Churchill tarafından Temmuz 1840 yılında Osmanlı sınırları içinde çıkarılan ilk özel gazetedir. 1864 yılına kadar yayın hayatında kalmıştır. Yurtiçi ve yurtdışındaki olaylar, eğitim, sanat, ticaret v.b. gibi konularla ilgili haberlerin yanı sıra ilanlar, yabancı dilde tercüme de gazetede yer almıştır.

gelişmesine ve yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Böylelikle tarih ve tarih eğitimi için yeni kaynakların oluşmasına da zemin hazırlanmıştır. Elçiliklerin açılması, Avrupa ile doğrudan ilişki kurmanın ve dil bilen bir neslin yetişmesini sağlarken Avrupa hakkındaki bilgilere de erişimi kolaylaştırmıştır. Elçilerin gittikleri yerlerin dilini ve ahvalini öğrenmelerinin emredilmesi de bu sürece olumlu katkıda bulunmuştur. Matbaa ve tercüme faaliyetleri sayesinde yabancı dildeki birçok tarih kitabı Osmanlı'ya kazandırılmış, Avrupa'da kurulan daimi elçiliklerde görevlendirilen elçilerden de Avrupa tarihi, teşkilatı, toplumu, ekonomisi, devlet yapısı v.b. pek çok konu hakkında bilgi veren raporlar yazmaları istenmiştir. Açılan yeni eğitim kurumlarında Avrupa'dan getirilen uzman hocaların bulunması, yabancı dilde eğitimin yapılması, Avrupa'dan ders kitaplarının getirilmesi, bilimsel ve teknolojik alanlarda yaşanan gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa tarihinin ve coğrafyasının tanıtımını sağlayarak ilgiyi artırmıştır. Yaşanan bu gelişmeler, modern eğitim kurumlarında okutulan fizik, kimya, matematik, temel bilimlerin yanı sıra tarih ve coğrafya gibi sosyal bilimlerin üzerinde de etkili olmuştur. Bu kurumlarda verilen eğitim Avrupa'yı anlama, tanıma, öğrenme konusunda bilgi sunmuş, tarihçiliğin gelişmesine ve zihniyet dünyasının genişlemesine olanak sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler, hem Avrupa'yı tanımaya hem de Osmanlı tarihine ve tarihçiliğine Avrupa'nın eklenmesine katkı sağlamıştır. Avrupa'da gelişim aşamasında olan tarih araştırma ve yöntemlerinden bu yolla haberdar olunmuştur. Azmi Süslü, II. Mahmud döneminde Avrupa'ya resmen öğrenci gönderilmesinin Tanzimat döneminde yabancı dil ve Avrupa'daki olayları yakinen bilen insanların çoğalmasını sağladığını belirtmektedir.³²⁴

Mükrimin Halil Yinanç, eski tarihçilerimizin bir kusuru olarak garp yani Avrupa tarihini hemen hemen hiç bilmediklerini, bazen eksik bazen yanlış aktarımlar yaptıklarını belirterek Tanzimat dönemiyle birlikte Avrupa dillerini bilen aydınların yetişmesiyle telif edilen umumi tarihlerde Avrupa devletlerinin durumunun aktarılmaya başlandığını vurgulamıştır.³²⁵

³²⁴ Azmi Süslü, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e: I", **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.160.

³²⁵ Yinanç, **a.g.m.**, s.574-575.

2.2. XIX. yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği ve Avrupa

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı tarihçiliği üzerinde de etkiler ve sonuçlar doğuracak bir takım değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Çalen, *“Modern merkezi devletin yapılanması, devlet- tebaa ilişkilerinin değişmesi, eğitimin modernleşmesi, matbuatın gelişmesi, gazetenin ortaya çıkışı, toplumsal hareketliliğin artması, Türk aydınının öncüsü sayılabilecek gazeteci-edebiyatçı aydınların ortaya çıkışı, Avrupa ile ilişkilerin artmasıyla birlikte Batı dillerinden tercümeler yapılmaya başlanması ve bu yolla yeni fikirlerin Osmanlı dünyasına girmesi gibi bir dizi gelişme[nin] tarihçilik ve tarih düşüncesi üzerinde etkiler”* meydana getirdiğini belirtmektedir.³²⁶

Osmanlı Devleti'nin modernleşme dönemi tarih yazımındaki çeşitliliğine rağmen dünya tarihinden eserleri gerçek manada incelemeye, arşiv belgelerinden yararlanmaya ve tarihi eleştirel bir bakış açısıyla kaleme almaya başlaması ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bunun temel sebepleri arasında yukarıda sayılan gelişmelerin dışında Batılılaşma fikriyle yetişen, dil bilen, okuyan ve kendini geliştiren entelektüel Osmanlı aydınının, Avrupa medeniyetine duyduğu merakı da saymak mümkündür. Anılan yüzyılda Osmanlı klasik tarih geleneğine bağlı kalarak eserler oluşturmaya devam ederken bunlara ek olarak Avrupa usulüne bağlı yeni türler de ortaya çıkmıştır.

Osmanlı'nın içinde yaşadığı dünyayı, başkalarının varlığını da kabullenen bir dünya tasarımı içinde anlamaya ve anlamlandırmaya çalışması, vakayiname ve rivayetlerin yanında, belgelere de el atması, yabancı dillerdeki tarihleri okuması³²⁷ XIX. yüzyıl tarihçiliğinin ilerlemesi açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Hasan Akbayrak, XIX. yüzyılda Osmanlı tarihinin ilk defa siyasi-askeri tarih yazma geleneğini aşarak idari, mali, diplomatik, eğitim, sanayi vb. alanlardaki gelişmeleri ve kurumların gelişimini de içerecek şekilde yazılmaya başlandığını belirtmiştir. Ona göre, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği, Osmanlı hanedanının tarihinin dışında genellikle Avrupa'da gelişen tarih çalışmalarından etkilenen ya da doğrudan o

³²⁶ Mehmet Kaan Çalen, **II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Kasım 2013, s.32-33.

³²⁷ Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.87.; Hasan Akbayrak, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı**, 2.b., Kitabevi, İstanbul, 2012, s.32.

eserlerin tercüme ve adaptasyonu şeklinde tarihin diğer çalışma alanlarını da kapsayacak biçimde genişlemiştir.³²⁸ Arıkan ise, Fransız İhtilali ile birlikte Avrupa ülkeleriyle kurulan yoğun ilişkilerin bu ülkeler hakkında bilgi verilmesini zorunlu kıldığını ve Osmanlı tarihlerinde artık ‘Avrupa havadisi’ bir bütünün parçası haline geldiğini vurgulamaktadır.³²⁹ Avrupa’daki gelişmelerin doğrudan veya dolaylı yoldan izlenmesi, bilimsel üstünlüğüne bağlı ilginin artması gibi gelişmeler Avrupa’nın ilgi ve merak alanı haline gelerek talep görmesine katkıda bulunmuştur. Kendini var olan bir dünyanın içinde anlamaya çalışan XIX. yüzyıl tarihçileri ve entelektüelleri, Osmanlı tarihine ek dünya tarihi, Avrupa tarihi, milli tarihler gibi konulara eğilmeye başlamıştır.

Tanzimat döneminde Osmanlı tarihçiliğini ve tarih eğitimini etkileyen noktalardan biri Avrupa’da yaşanan gelişmeler olmuştur. Avrupa’da Rönesans’la başlayan ve Aydınlanma dönemi ile devam eden zihniyet değişimi, Fransız İhtilali’nin “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” gibi idealleri ve Sanayi Devrimi’nin bilimsel, sosyal, ekonomik gelişmeleri, Avrupa’da tarihçiliğin bir bilim olarak değerlendirilmesinin önünü açmıştır. Tarihçilikte yöntem ve tarih felsefesi konusunda önemli tartışmaların ve yaklaşımların giderek canlılık kazanmasıyla beraber XIX. yüzyılda başta Almanya olmak üzere tarihin bir ders olarak okul programlarına girmesi ön plana alınmış ve tarihçilerin eğitimi önemli ilerlemeler kaydetmeye başlamıştır.³³⁰ Osmanlı Devleti de bu gelişmelerin dışında kalamamıştır. Avrupa’nın tarihçilik alanındaki ilerlemeleri, açılan modern eğitim kurumları ve bu kurumların ders kitabı ihtiyacı, Osmanlı Devleti’nin tarih yazıcılığının modernleşmesinde ve değişmesinde etkili olmaya başlamıştır.

Alpugan’a göre, Tanzimat dönemine kadar olan dönemde Osmanlı tarih yazımını İslamiyet, Orta Asya ve Fars edebiyatı gibi üç faktör etkilemiştir.³³¹ İslam tarih yazımı geleneği doğrultusunda şekillenen Osmanlı tarih yazıcılığı, Tanzimat’la beraber kurumlarda başlayan modernleşme eğilimi sonucunda kırılmaya uğramıştır.³³²

³²⁸ Akbayrak, **a.g.e.**, s.14.

³²⁹ Arıkan, “**Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi**”, s.85.

³³⁰ Detaylı bilgi için bkz. George Iggers, **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim 2012, s.s.23-30.; Ernest Breisach, **Tarih Yazımı**, Çev. Hülya Kocaoluk, 2.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Şubat 2012, s.s.293-316.

³³¹ Betül Başaran Alpugan, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, **Osmanlı**, C.VIII, Türkiye Yayınları, s.262.

³³² Dervişoğlu, **a.g.e.**, s.210.

Tanzimat'la beraber haklar yönünden eşit bir tebaanın oluşturulması, medrese dışında yeni eğitim kurumlarının açılması da din temelli tarih anlayışından bütüncül bir hanedan anlayışına geçişi kolaylaştırmıştır.³³³

Batı uygarlığıyla kurulan temaslar Tanzimat dönemi ile birlikte Avrupa tarihinin de işlenmesine olanak sağlamıştır. Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin dış dünyayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştığı, yabancı dildeki kaynaklara başvurarak yeniden biçimlenen dünya içinde kendini konumlandırmaya çabaladığı bir dönem olmuştur. Tercüme faaliyetlerinin de giderek hız kazanması, Avrupa'nın önemli simalarının düşüncelerinin de öğrenilmesine olanak tanımıştır. Avrupa tarihine yönelik ilginin artması ve ders kitaplarında Avrupa tarihinin yer alması, Osmanlı'nın gerçekleştirmeye başladığı modernleşme ve yenileşme çabasının bir sonucudur.

Tanzimat dönemi, Osmanlı kurumlarında modernleşmenin başlayarak tarihçiliğe de etki etmeye başladığı dönem olma özelliğini taşımaktadır. Bilimsel gelişmelere tarihçilik açısından bakıldığında dış ve yabancı kaynaklara başvurulmaya başlanması, önemli bir adım olarak görülmektedir. Böylelikle Osmanlı tarihçileri ve aydınları Batılı kaynaklardan rahatlıkla yararlanarak Avrupa tarihi hakkında kalem oynatmaya ve eserlerinde Avrupa tarihine daha fazla yer vermeye başlamıştır. Türkçe'de Avrupa teriminin yaygınlaşması da XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma yani modernleşme süreci ile birlikte gerçekleşmiştir.³³⁴ Yetersiz veya eksik biçimde de olsa Tanzimat'tan itibaren başlayan Avrupa tarihi ilgisi gittikçe ivme kazanarak II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir.

XIX. yüzyılda, Batı tarihi, Osmanlı siyaseti ile ilişkisi içerisinde, Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yerini almıştır.³³⁵ Batı tarihi; seferler, fetihler, padişah dönemi olayları, kazanılan zaferler, Batılı devletlerle yapılan yazışmalar-antlaşmalar, savaflara ve fetihlere katılan yazarlar/tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti ile bahsedilen devletlerin ilişkisi çerçevesinde işlenmiştir. Örneğin Osmanlı-Rus, Osmanlı-Fransız, Osmanlı-İngiliz, Osmanlı-Macar, Osmanlı-Avusturya ilişkileri ve/veya bu devletlerle kurulan temaslar şeklinde konular incelenmiş, doğrudan Avrupa devletleri tarihi belirli bir döneme kadar yazılmamıştır.

³³³ Karal, "Tanzimattan Bugüne...", s.255.

³³⁴ Gilles Veinstein, "Osmanlılar ve Avrupa Kavramı", **Harp ve Sulh; Avrupa ve Osmanlılar**, ed. Dejanirah Couto, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık 2010, s.48.

³³⁵ Coşkun, "Batı İdeolojilerinin Türk Tarih...", s.53.

Bu dönemin en önemli tarihçilerinin başında Ahmed Cevdet Paşa gelmiştir. Ahmed Cevdet Paşa medrese eğitiminden yetişmiş olmasına rağmen Avrupa'ya yönelik ilgisi ve bakışı kendinden önceki tarihçilerden oldukça bağımsız gelişme göstermiştir. Osmanlı tarihçiliğinde XVI. yüzyıl başlarında Kemalpaşa-zade, XVII. yüzyıl ortalarında Kâtip Çelebi bir dönüm noktası olduğu gibi XIX. yüzyılda da Cevdet Paşa bir dönüm noktası olmuştur.³³⁶ Avrupa tarihiyle ilgilenen ve Osmanlı ile Avrupa'yı karşılaştırarak ele alan ender tarihçilerden biri olan Ahmed Cevdet Paşa, Batı kaynaklarından da yararlanarak kendinden önceki vak'anüvislerin gösteremediği başarıyı göstermiştir. Fransızca bilgisi sayesinde bu dildeki belge ve kaynaklardan büyük ölçüde yararlanabilen Paşa, Roma ve Yunan tarihlerinin yanında bazı Avrupa tarihlerini de okumuştur. Hatta önceki tarihçilerin pek yer vermediği Avrupa Tarihi'ne de yer vermiştir.³³⁷ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*'ini kaleme alırken Avrupa'ya ilişkin konularda Jules Michelet, Montesquieu, Hippolyte Taine, Joseph von Hammer, Henry Thomas Buckle, Thomas Babington ve Macaulay gibi çağdaşı olan Batılı tarihçi ve düşünürlerden yararlanmıştır.³³⁸ Bu isimler dışında Ahmed Cevdet Paşa'nın yararlandığı kişi ve eserler; Graf von Montecuccoli, I. H. Castera'nın Yakovaki tarafından çevrilen "*Tarih-i Katerina*", askeri uzman olan Marquis de Sebastien Vauban'ın *risalesi*, Napolyon Bonaparte'ın "*Tezkire-i Bonaparte*", İngiliz elçisi E. Wortley Montagu'nun eşi *Lady Montagu'nun mektupları*, Adolphe Thiers'in *tarihi*, Sebastiyani'nin *layihasıdır*.³³⁹ Fransız gazetelerinden de faydalanan Cevdet Paşa, aynı zamanda Baron Prokesch von Osten, Georg-Gottfried Gervinus ve Leopold von Ranke'den de yararlanmıştır. Gerekli yerlerde Avrupa devletlerinin durumları ve birbiriyle ilişkileri, Osmanlı Devleti'ne karşı politikaları vb. gibi olaylardan bahsederek karşılaştırmalar yapmış ve bir bütün olarak tarihi aktarmaya çalışmıştır. Cevdet Paşa, yaptığı gözlem ve tespitlerini ustalıkla kitlelere ulaştırabilmiştir.

"*Tarih-i Cevdet*", Osmanlı tarihi ile Avrupa tarihini eş zamanlı olarak ele alan, Fransız İhtilali ile sonrasını aktaran ve analiz eden nadide eserlerden biridir. Ortaylı'ya göre, "*Cevdet Paşa'nın 'Tarih'i, her şeyden önce Avrupa kültürü ve toplumsal kurumlarıyla bir hesaplaşmadır ve ona göre; fıkıhla biçimlenen İslam toplumu ile*

³³⁶ İpşirli, **a.g.m.**, s.252.

³³⁷ Afyoncu, **Sorularla Osmanlı...**, s.696.

³³⁸ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.370.; Murat Yılmaz, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Eserlerinde Avrupa ve Avrupa Tarihi Algısı", **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Karadeniz, Aralık 2013, s.43.

³³⁹ Yılmaz, **a.g.t.**, s.s.40-42.

Avrupa arasındaki mukayeseler ve iki dünyanın tarihlerinin iç içe geçtiği noktaların tespiti önemlidir.”³⁴⁰ Cevdet Paşa, “*Tarihi*”nin birinci cildinden itibaren Avrupa tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir. Cevdet Paşa, “*Tarih-i Cevdet*”inde, feodal dönemden başlamak üzere, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine, daha doğrusu Laibach Kongresi’ne kadar Avrupa’nın siyasal, sosyal, ekonomik ve teknik gelişmelerini incelemiş, Amerika Birleşik Devletleri’nin kurulması, Fransız İhtilali ve ihtilalden sonraki gelişmeler oldukça ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.³⁴¹ Özellikle *Tarih-i Cevdet*’in beşinci cildinin başındaki giriş kısmında, Avrupa’nın siyasi durumuna yer verilmiş, Avrupa Devletleri’nin Fransız İhtilali’ne kadar ki tarihlerinin bir özeti sunulmuştur.³⁴² Neumann, anılan kısımda Avrupa’nın kendi içinde değerlendirildiğini sadece Osmanlı ile teması dolayısıyla yer almadığını belirtmektedir.³⁴³ Eserin, altıncı cildinin büyük kısmında ise, antik çağdan Fransız İhtilali’ne kadar Avrupa tarihi ele alınmıştır.³⁴⁴ Ortaylı, “*Cevdet Tarihi’nin 6.cildinin ilk 160 sayfası, Fransız inkılabı öncesi ve sonrasını içeren bir Avrupa tarihi özetidir*” demektedir.³⁴⁵ Yedinci ciltte, Avrupa tarihi anlatımı devam ederken sekizinci ciltte Avrupa’daki olaylar ön plana alınmıştır.³⁴⁶ Dokuzuncu ciltte ise, Avrupa’daki çekişmelere ve Osmanlı-Rus savaşına ağırlık verilmiştir.³⁴⁷ Neumann’ın tespitine göre, *Tarih-i Cevdet*’in onuncu cildi, Avrupa tarihinin (ayrıntıda Napoleon savaşlarının) ana tema olarak işlendiği ilk cilttir.³⁴⁸ Onbirinci ciltte ise yine Avrupa tarihine yönelik bilgiler yer almıştır. *Tarih-i Cevdet*’te isminden sıkça bahsedilen tarihi kişilik Napoleon Bonaparte olmuş, Fransız İhtilali ve Napolyon’un faaliyetleri eserin ana konularının başında gelmiştir.³⁴⁹ Eserde, Ortaçağ Avrupa tarihi, Avrupa Uygarlığı, Fransız İhtilali vb. gibi konular oldukça önemli bir yer tutmuştur.³⁵⁰ Onu meşgul eden asıl konulardan biri Rusya tarihi olmuştur. Osmanlı-Rus ilişkilerini kavramak için Rusya modernleşme tarihine bakarak

³⁴⁰ Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, s.90.

³⁴¹ Zeki Arıkan, “Cevdet Paşa’nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s.178.

³⁴² Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı*, Çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.31

³⁴³ Neumann, *a.g.e.*, s.31.

³⁴⁴ Neumann, *a.g.e.*, s.31-32.

³⁴⁵ Ortaylı, “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, s.168.; İlber Ortaylı, “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s.164.

³⁴⁶ Neumann, *a.g.e.*, s.42.

³⁴⁷ Neumann, *a.g.e.*, s.48.

³⁴⁸ Neumann, *a.g.e.*, s.51.

³⁴⁹ Neumann, *a.g.e.*, s.133.

³⁵⁰ Arıkan, “*Ders Kitaplarında Avrupa*”, s.153.

Osmanlı modernleşmesiyle kıyaslamaya gitmiştir.³⁵¹ Cevdet Paşa, “*Tarih*”inde İngiltere’nin tarihi ve siyasi kültürüne olumlu yaklaşmış, ülkeyi genelde Osmanlı İmparatorluğu’na dostça yaklaşan bir ülke olarak göstermiştir.³⁵² Ancak Yunan bağımsızlığının sorumlusu olarak İngiltere’yi işaret etmekten de geri kalmamıştır.³⁵³ Ahmed Cevdet Paşa eserinde, Avrupa tarihini ele alırken siyasi tarih dışında Avrupa siyasi dengesi ve Avrupa’nın teknik, eğitim ve bilimdeki gelişmeleri hakkında da bilgiler sunmuştur.³⁵⁴ Cemil Meriç, “*Fransız İhtilali’nin en kâmil ve en tarafsız Tarih-i Cevdet’te olduğunu, Cevdet Paşa’nın ihtilal sebeplerini derinlemesine sezen ve anlayan ilk ve belki de son tarihçimiz olduğunu*” vurgulamaktadır.³⁵⁵ Joseph Von Hammer ise, Cevdet Paşa’nın medrese çıkışlı olmasına karşın, kendisinden önceki tarihçilerin yaptığı gibi gayrimüslimler hakkında kâfir, gâvur gibi aşağılayıcı deyimler kullanmamasını hayranlıkla karşılamaktadır.³⁵⁶

Modernleşme döneminin tarihçilik alanındaki önemli isimlerinden biri de Ahmed Vefik Paşa’dır.³⁵⁷ Ahmed Vefik Paşa, Avrupa’da modern eğitim kurumlarında eğitim almış, Paris’te öğrenimine devam etmiş, Arapça ve Farsça’nın yanında İtalyanca, Fransızca, Yunanca, Latince, İngilizce, Almanca, İbranice, Çağatayca, Rumence gibi diller öğrenmiş, Şark kadar Garp kültürünü de keşfetmiş bir entelektüeldir. On altı dil³⁵⁸ bildiği söylenen Vefik Paşa, çeşitli tercümeler yaparak, eserler yazarak birçok alana ek, özellikle edebiyata, tiyatroya ve tarihe katkıda bulunmuştur. Paşa, Tercüme odası ve Encümen-i Daniş gibi kurumlarda da aktif görev almıştır. Çeşitli yurtdışı görevlerinde görevlendirilen, elçilik de yapan Ahmed Vefik Paşa, Avrupa ülkelerini ve toplumlarını yakından gözlemleyebilmiş, Avrupa diplomasinin içinde yer almış, bu sayede, batıyı kompleks içine düşmeden tahlil eden, nadir Osmanlı aydınları arasında yerini almıştır.³⁵⁹ Aynı zamanda Ahmet Vefik Paşa,

³⁵¹ Ortaylı, “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.167; Ortaylı, “**Cevdet Paşa ve Avrupa...**”, s.164.

³⁵² Bedri Gencer, “Gelenekselciliğin Pınarları: Edmund Burke ve Ahmet Cevdet”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Tarih I, Yıl:2, S.7, Ankara, Kış 2006, s.162.

³⁵³ Neumann, **a.g.e.**, s.45.

³⁵⁴ Neumann, **a.g.e.**, s.s.141-152.

³⁵⁵ Cemil Meriç, **Mağaradakiler**, 22.b., İletişim Yayınları, 2012, s.126.

³⁵⁶ Zeki Arıkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İletişim Yayınları, İstanbul,1985, s.1585.

³⁵⁷ Bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.143-157.

³⁵⁸ F. Abdullah Tansel, “Ahmed Vefik Paşa’nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri”, **Belleten**, C.XXIX, S.113, Ocak 1965, s.127.

³⁵⁹ Oğuzhan Alpaslan, “Ahmed Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Tarih Metodolojisi Kitabı Hükmet-i Tarih”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Tarih I, Yıl:2, S.7, Ankara, 2006, s.204.

Rumen siyasetçilerinden olan Ian Chica ile dost olmuş, Osmanlı Devleti ve Avrupa ahvaline dair onunla mektuplaşmıştır.³⁶⁰ Onun dil bilmesi, kaynakları birinci elden okumasına imkân tanımış ve kurduğu temaslar onun Avrupa hakkında bilgi akışı sağlanmasına ortam hazırlamıştır. 15.000'e yakın kitabın bulunduğu kütüphanesinde Fransızca, İngilizce, Almanca vb. başlıca dillerden başka Çince, Japonca, Rumca'ya kadar neredeyse bütün Batı ve Doğu dillerinden, her alana yönelik eserlerin en nadir nüshaları bulunmaktadır.³⁶¹ Kütüphanesinde bulunan kitapların büyük çoğunluğu batı dillerinde yazılmış eserlerden oluşmaktadır.³⁶² Bu durum onun bir koleksiyoner olmasının yanında elinden kitap düşmeyen bilgili, kültürlü bir Osmanlı aydını portresi çizdiğini de kanıtlar niteliktedir. Vefik Paşa, 1863 yılında Darülfunun'da *Hikmet-i Tarih* derslerine girmeye başlamış, derste anlattıkları "*Hikmet-i Tarih*" adı altında ilk olarak Tasvir-i Efkâr gazetesinde bölümler halinde yayımlanmış, sonradan bir eser haline getirilmiştir.³⁶³ Türkçülük düşüncesinin de en önemli temsilcileri arası olan Paşa'nın "*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*" adını verdiği eseri çok çeşitli konuları içermesinin yanı sıra bütün bir Batı dünyasını da ele almıştır.³⁶⁴ Vasilaki Efendi, Lukianos'un "*Le Parasite*" isimli eserini Yunanca aslından "*Tercümei letâfetâsâr derta'rifî san'atı dalkavukân şöhretşi'âr*" adıyla çevirmiş, Ahmed Vefik Paşa bahsedilen eseri 1871'de "*Dalkavukname*" ismiyle bastırmıştır.³⁶⁵

XIX. yüzyıl tarihçilerine bakıldığında Osmanlı Devleti'nin ilk Hariciye Nazırı olan Mehmed Akif Paşa'nın "*Tabsıra*" adlı eserinde İngiliz tüccarı Churchill olayından³⁶⁶ ve Osmanlı yöneticilerinin Batı diplomasisi karşısındaki yetersizliğinden bahsedilmiştir. Fransızca bildiği düşünülen Veliefendizade Kethüdası Said Efendi ise, Monte Kukule ve Comte Segur'dan yararlanarak yazdığı "*Veliefendizade Kethüdası Said Efendi Tarihçesi*" ismini taşıyan eserinde dönemin Avrupa'sının durumunu, Avrupalı devletlerle yapılan antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin gerileme nedenlerini,

³⁶⁰ Alpaslan, **a.g.m.**, s.206.

³⁶¹ Tansel, **a.g.m.**, s.135.

³⁶² Bilgi için bkz. Süheyl Ünver, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C.XVI, S.1, 1967, s.s.26-35. Metin için bkz. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1873/1849> (Erişim:12.11.2019)

³⁶³ Türkçe metin için bkz. Ahmed Vefik Paşa, **Hikmet-i Tarih**, Yayına Hazırlayan: Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Haziran 2013.

³⁶⁴ Akün, **a.g.m.**, s.151.

³⁶⁵ Akün, **a.g.m.**, s.155-156.

³⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)", **Belleten**, C.LIX, S. 226, Aralık 1995, s.s 661-713.

Osmanlı-Rus savaşlarını ve ilişkilerini anlatmıştır.³⁶⁷ Mustafa Nuri Paşa, yabancı dil bilmemesine rağmen “*Netayicü’l- Vukuat*” (1877) adlı eserinde Küçük Kaynarca Antlaşması’na geniş yer verirken Osmanlı-Avrupa ilişkilerini de işlemiştir.³⁶⁸ Mısır tarihçisi Abdurrahman bin Hasan Ceberti “*Mazharü’t takdis bi-Zehabi Devleti’l- Fransis*” adlı eserinde Mısır’daki Osmanlı-Fransız mücadelesinden bahsedip Bonaparte ve Fransızları eleştirmiştir. Eser, III. Selim’in isteği üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet tarafından 1807’de tercüme edilmiş, 1865’de “*Tarih-i Mısır*” adıyla yayımlanmıştır.³⁶⁹ XIX. yüzyılda Belgrad, Bosna, Girit gibi yerler ve buralarda yaşanan olayları da içeren eserler kaleme alınmıştır.

XIX. yüzyıl tarihçilerinden olan Hayrullah Efendi’nin Batılı kaynaklardan da yararlanarak yazdığı “*Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*” eserinde, Osmanlı padişahlarından bahsederken onunla aynı dönemde yaşamış Hristiyan hükümdarlara ve Avrupa’da yaşanan gelişmelere, Avrupa’nın durumuna da yer verilmiştir. Hayrullah Efendi’nin eserinde yabancı ülkelerde yaşanan ve yaşanmış gelişmelere yer vermesi, Osmanlı tarihçiliğinde zihniyet değişiminin en güzel kanıtlarından biridir. Fatih Dervişoğlu, tarihin karşılaştırma usulü ve dış dünyayla ilişkili olarak yazma geleneğinin 1853-54’te Hayrullah Efendi ile başladığını belirtmektedir.³⁷⁰ Franz Babinger, *Hayrullah Efendi Tarihi’ni (Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye)*, “*Dünya tarihini toplu olarak görüş denemesi*” olarak nitelendirmekte ve bu eserin Osmanlı tarihinin, dünya tarihinin akışı içinde ele alınıp incelenmesi yolunda önemli bir adım olduğunu vurgulamaktadır.³⁷¹ Hayrullah Efendi eserini tamamlayamamış olsa da Ahmed Saib, onun ilk defa Osmanlı tarihini Avrupa tarihi ile beraber ele almasını³⁷² önemli bulmuştur. Hayrullah Efendi’nin Batı kültür ve medeniyetinden mesajları ileten, orayı derinlemesine tanıtan Avrupa hakkındaki seyahat kılavuzu olan “*Yolculuk Kitabı*”da oldukça önemlidir. Bu yüzyıldaki diğer önemli eserler ve içeriklerine bakıldığında; Mehmed Mansur’un “*Rum Fetreti Tarihi*”nde (1871) Rum isyanı işlenmiş, Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Mahmud Celaleddin Paşa

³⁶⁷ Ahmet Özcan, “Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirilmesi”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırıkkale, 1999, s.20.

³⁶⁸ Dil bilmemesi nedeniyle Avrupa kaynaklarından yararlanamasa da Osmanlı-Avrupa ilişkilerini eserinde aktarmaya çalışmıştır. Bkz. Tahsin Özcan, “Mustafa Nuri Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.343.

³⁶⁹ Mehmed Maksudoğlu, “Abdurrahman b. Hasan Ceberti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul, 2003, s.190.

³⁷⁰ Dervişoğlu, **a.g.e.**, s.211.

³⁷¹ Arıkan, “**Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik**”, s.1587.

³⁷² Çalen, **a.g.e.**, s.187.

“*Mira’atı- Hakikat*”de (1908/9) son 150 yıllık Osmanlı-Rus ilişkilerine değinmiş, Ahmet Mithat “*Zübdetü’l- Haka’ik*” (1878) eserinde 93 Harbi diplomasi tarihini³⁷³ konu edinmiştir.

Avrupa’yı tanıyan, Batı dili bilen ve kaleme aldığı eserlerle beraber bir sentez tarihçiliği yaratan aydınlar bu yüzyıldaki Osmanlı tarihçiliğine yeni bir nefes getirmiştir. Feraizade Mehmed Said “*Tarih-i Gülşen-i Maarif*” (1834) genel tarihlerin ilki olurken Ahmed Hilmi, Cevdet Paşa, Mizancı Murad, Mehmed Atıf, Ahmed Vefik Paşa, Ali Cevad, Abdurrahman Şeref, Ahmed Refik, Ali Reşad gibi birçok Osmanlı aydını daha çok popüler ve ders kitabı niteliğinde genel tarihler yazmıştır.³⁷⁴ Özellikle Mizancı Murad, Abdurrahman Şeref, Ahmed Refik, Diran Kelekyan, Yusuf Akçura ve Ali Reşad, Osmanlı öğrencilerini ve insanını, Avrupa ile tanıştıran önemli Avrupa tarihçileri olarak nitelendirilebilir. Onların kaleme aldığı Tarih-i Umumi eserlerinde ve II. Meşrutiyet döneminde kendini gösteren Tarih-i Siyasi ve Asr-ı Hazır başlıklı eserlerinde başta Fransa olmak üzere Avrupa tarihi anlatılmıştır. Bahsedilen isimlerin Avrupa tarihini, Osmanlı’ya ulaştıran insanlar olması, onları Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir konuma koymaktadır.

XIX. yüzyılda yaşanan gelişmelerden biri “milliyetçilik” hareketlerinin hız kazanmasıdır. Milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması, “Osmanlıcılık” düşüncesinin birleştirici özelliğinin işlerliğini kaybetmesini de beraberinde getirmiştir. Bunun bir sonucu olarak da Türk aydınları, milli tarihe yönelik bir eğilim göstermeye başlamıştır. Bu yüzyılda, Türklerle ilgili her türlü alana yönelik yayın faaliyetleri takip edilerek tercüme faaliyetlerine hız kazandırılmıştır. Türkçülük açısından ilk önemli eseri veren yabancı asıllı (Polonya) Konstanty Borzecki adıyla bilinen 1848 Devrimi sonrası Osmanlı’ya sığınan Mustafa Celaleddin Paşa’dır. Lehçe, Latince, Fransızca, Almanca ve Rusça bilen Mustafa Celaleddin Paşa’nın “*Les Turcs Ancient et Modernes*” (*Eski ve Yeni Türkler*) adlı eserinde Türklerin etnik bakımdan Avrupa halklarıyla akraba oldukları işlenmiş, dünya tarihinde Türklerin büyük rol oynadığı vurgulanmıştır.³⁷⁵ Bu savlarını doğrulamak için Lehçe, Rusça, Avrupa dillerindeki diğer kaynakları da

³⁷³ Tüm bu kaynaklar için bkz. Öztürk- Yıldız, **a.g.e.**, s.s.30-260.

³⁷⁴ Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s.25.

³⁷⁵ Yusuf Akbaba, “Eski Türk Tarihi Araştırmalarının İki Öncü İsmi: Mustafa Celaleddin Paşa ve David Léon Cahun”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.42, 2017, s.538.

kullanan Mustafa Celâleddin Paşa, eserinde “*Les influencens Russes et Occidentales en Orient*” (*Şark'ta Rus ve Batı Tesiri*) adlı eserinden de söz etmiştir.

2.3. Osmanlı'nın Tarih Yazımında Değişim ve Avrupa Etkisi

Avrupa ülkeleri, tarihlerinde, Osmanlı Devleti gibi yüzyıllara dağılan, uzun bir modernleşme sürecinden geçmiştir. Orta çağın dogmatik dünyasından kopan Avrupa, Rönesans ve Reformla başlayan, Aydınlanma dönemi ile devam eden, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gibi olaylarla dünyayı etkileyen altüst oluşlar yaşayarak modernleşmesini tamamlamıştır. Bu gelişim sonrasında Avrupa, sürekli değişim ve ilerlemeyi esas alan bir politik tutum benimseyerek dünyanın diğer bölgelerini keşfetmeye ve öğrenmeye girişmiştir.

Avrupa'nın bu süreç içerisinde yaşadığı düşünsel dönüşüm, dogma yerine, aklın ve pozitif bilimlerin ön plana alınmasını sağlamıştır. Bu durum ise, Ortaçağ Avrupa tarihçilerinin din temelli tarih anlayışından kopmasına ortam hazırlamıştır. Avrupa modernleşmesiyle algısal değişime uğrayan ve XIX. yüzyılda bir bilim haline gelen tarih, zaman ve mekânın dışına çıkan, kendi dışındaki dünyayı ve geçmiş zamanı anlamaya çalışan, somut belgeleri de kullanan³⁷⁶ bir tarihçi kitlesi yaratmıştır. Başka dünyaların varlığının keşfedilmek istenmesi, Avrupa'nın tarih algısını büyük oranda dönüştürmüş, eserlerin de bu yönde oluşturulmasına olanak sağlamıştır. İlber Ortaylı, “*Avrupalıların dil ve tarih üzerindeki araştırma yöntemleri gelişkin olmakla beraber kafalarda Avrupa'nın büyüklüğü ve narsizmi egemen olmuş, kitaplar bu doğrultuda yazılmıştır. Ama Avrupalılar, Doğuluların yapamadığı biçimde dünyanın geri kalan ülkeleriyle ilgilenmiş, dünya tarihinin anlaşılmasının anahtarı olarak vazgeçilmez biçimde Doğu'nun anlaşılmasının gerekliliğini düşünmüştür.*”³⁷⁷ demektedir. Osmanlı Devleti ise, XVIII. yüzyıl başlarında Avrupa'yı örnek almaya yönelik başlattığı modernleşme süreciyle Avrupa'dan her alanda etkilenmeye başlamış, tarih algısında meydana gelen değişim de sürecin beklenmeyen yönünü oluşturmuştur.

Rönesans'tan itibaren Batı, yeni fikirlerin, eleştirel düşünce ile beslenen tarih bilincinin oluşmaya başladığı bir yer haline gelmiştir. XVII. yüzyılda, bilim insanların nesnel bilgiye doğa bilimleri sayesinde ulaşmaları ve bu bilimlerin

³⁷⁶ Ortaylı, “*Osmanlıların Tarih Yazıcılığı Üzerine*”, s.42-43.

³⁷⁷ İlber Ortaylı, “Joseph Hammer ve Osmanlı Tarihçiliği”, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s.31.

yasalarını belirlemeye yönelik adımlar atmaları, bunun diğer alanlara da uygulanabilirliğini göstermiştir. Doğa bilimlerinin yanı sıra tarih gibi sosyal bilim alanlarında da yasalar ve genellemelerin oluşturulabileceği düşüncesi yavaş yavaş açığa çıkmıştır. Ortak prensiplerin oluşturulması sonucunda artık tarih bilim haline gelmeye başlamış, araştırmaya ve belgeye dayalı bilimsel tarihçilik gerçek manasıyla XIX. yüzyılla kendini göstermiştir. Tüm bu gelişmeler Avrupa’da tarihçilik alanındaki çalışmalara hız kazandırmıştır.

Modernleşmeyi, kabaca, var olan kurumların, düşüncelerin, kalıpların vb. alanların, toplumunda hesaba katılarak topyekün değişimini içeren bir program olarak tanımlayabiliriz. Osmanlı’da modernleşme süreci XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başları gibi geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin temel sebebi, İslam ve Hristiyan dünyasındaki çatışmalar ve buna bağlı oluşmuş önyargılardır. Kapalı bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı Devleti’nin yönetsel olarak ilişki azlığını teşvik eden bir politika izlemesi, farklı düşünsel ve kültürel öğelerin takip edilmemesine ve bu alanlarda yaşanan eksikliği de beraberinde getirmiştir. Osmanlı, yüzyıllar boyunca İslam tarihi anlayışı çerçevesince kendi tarih görüşünü oluşturan ve bu anlayıştan hareketle eserler vermiştir. XVIII. yüzyılla başlayan ve XIX. yüzyılda -özellikle Tanzimat Döneminde- çağdaşı yakalamak, çağdaşa ulaşmak fikrinden hareket ederek Osmanlı, modernleşme serüvenine katılmıştır. Ortaylı, “*Osmanlı insanın XVIII. yüzyıldan beri bulunduğu mekânı ve zamanı başka bilinçle görmeye, dünya tarihini ve coğrafyasını tanımaya başladığını*”³⁷⁸ belirtmektedir.

Osmanlı modernleşmesi, yavaş yavaş eski toplum tipinden yeni toplum tipine geçiş sürecini başlatmıştır. Tanzimat dönemindeki Avrupalılaşma ilk önce kurumlarda kendini göstermiş, oradan eğitime ve düşünceye yansımıştır.³⁷⁹ Açılan modern okullarda eğitim almaya başlayan, Batı tarzı eğitim ile Avrupalı hocalardan ders alan, Batı kültürünü takip eden, Avrupa’ya giden, en az bir yabancı dil öğrenen nesiller, Osmanlı’da yeni, modern, özgür bir neslin, zihin temellerini atmıştır. Batı’yı takip edebilmek için tercüme faaliyetlerine ağırlık verilmiş, yabancı dil ve kültürü bilmek önemli bir devlet ihtiyacı olarak hissedilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Kronik Yayınları, İstanbul, Kasım 2019, s.17.

³⁷⁹ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun...**, s.28.

³⁸⁰ Mustafa Gündüz, “Diyar-ı Ecnebîde Tahsil-i İlm Serüvenimiz (1830-1950)”, **Eğitime Bakış Dergisi**, S.34, Yıl:11, Temmuz-Ağustos- Eylül 2015, s.25.

Osmanlı Devleti'nin tarih algısındaki dönüşümün tohumları da XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başlarındaki modernleşme süreci ile atılmaya başlanmıştır. Tarih algısındaki dönüşüm, modernleşme süreciyle paralel bir seyir izlemiştir. Osmanlı'nın sadece kendi tarihine dönük bir süreci ele almadığı ve dünya tarihi içinde kendini konumlandırmaya başladığı tarih anlayışı, XVIII. yüzyıl sonlarında başlamış, XIX. yüzyıl boyunca ivme kazanarak XX. yüzyılda gerçek anlamına kavuşmuştur. Hem modern eğitim kurumlarının sağladığı Batı tarzı eğitim hem de Avrupa'ya keşfetme isteği, kurumlarda başlayan ama toplumun algısında da değişimleri yaratan bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Dönüşümün gerçekleştiğinin hissedildiği alanlardan biri de Osmanlı'nın tarih anlayışı ve yazımında meydana gelen modernleşme ile kendini göstermiştir.

Erdoğan, *“Avrupa'yı takip eden, Avrupa'ya giden, gitmese dahi Avrupa'ya denk kurulan eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerin modern bilgi ve beceriyi kazanarak devlet kademelerinde, uzmanlık alanlarında hizmet vermeleri beklenirken öğrencilerin Batı'nın felsefi, siyasi düşüncesinden, dünya görüşünden etkilenmeleri uygulamanın beklenmeyen bir sonucu”*³⁸¹ olduğunu belirtmektedir. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı'nın dünyaya dar bir bakış açısıyla yaklaşmasından vazgeçmesini sağlamış, bu durum tarih algısının, yazımının, Osmanlı tarihçiliğinin ve tarih eğitiminin modernleşmesine katkıda bulunmuştur.

2.3.1. Osmanlı Tarih Yazımının Modernleşme Süreci

Tarih yazıcılığı, dönemin genel eğilimleri, değerleri, fikir akımları, dünyaya bakış tarzı, eseri kaleme alanların kişiliği, inançları gibi birçok faktörden etkilenmiştir. Tarih aracılığıyla, her ulus, devlet veya toplum kendi rolünü daha fazla ön plana çıkararak tarihte önemli bir konumda olduğunu göstermeye çalışmıştır. *“Tarihin inşasında dinlerin, kavimlerin, zümrelerin, mesleklerin menfaat ve ihtirasları galip gelmiştir: çünkü hemen hiçbir müverrih kendi ruhunun ve muhitinin üstüne çıkamamıştır”*³⁸² diyen Yusuf Akçura'nın sözleri bunu kanıtlar niteliktedir. Tarihçiler, modern veya ortaçağ düşünce yapısına sahip bile olsalar yaşadığı devletin ve toplumun

³⁸¹ Aynur Erdoğan, **a.g.t.**, s.95.

³⁸² Yusuf Akçura, “Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair”, **I. Türk Tarih Kongresi**, 2-11 Temmuz 1932, Ankara, Ankara Konferanslar, Müzakere Zabıtları, T.C. Maarif Vekâleti, Ankara, 1932, s.589.

sınırları doğrultusunda dünyası şekillendiği için siyasal ve ideolojik alandan kendini tam anlamıyla soyutlayamamıştır.

Tarih ve tarih yazımı birbirini içeren ama bir o kadar da birbirinden bağımsız iki alan olarak karşımıza çıkar. Tarih, yaşanan olayları ve olguları içerirken, tarih yazımı, bu olay ve olguların nasıl yazıldığı ile ilgilidir. Biri objektif biri sübjektiftir gibi bir genelleme yapmak yanlış olmayacaktır. Tarih, kesin bilgi olarak ortada dururken tarihçilik ve tarih yazımı onun yorumlanmasıdır. Ortaylı, *“Tarih yazıcılığını; bütün zamanların ötesinde, tarihçilerin eşitlik içinde kendi üslupları ve sanatçı beceriklilikleriyle devam ettirdikleri bir bilgi ve yazım dalı”*³⁸³ olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı tarih yazarları, modernleşme dönemine kadar kendi zaman ve mekân sınırlarının dışına çıkmamış, bu durum onları kendi dünyaları ile sınırlı bir tarih yazımına sürüklemiştir. Tarih yazımı böylelikle, bazı tarihçilerin kişisel çabaları ile girilen bilimsel nitelik kazandırmaya yönelik tarih anlayışı dışında modernleşmeye kadar kabaca, kuşaktan kuşağa *“ustadan çırağa aktarılan bir zanaat”*³⁸⁴ olarak görülmüştür.

Osmanlı yöneticileri, *“tarihi varlıklarına genel bir bakış açısı oluşturma ve gelecek iddialarına temel arama ihtiyacı hissetmelerinden”*³⁸⁵ hareketle tarih yazımına yönelmiştir. Pragmatik bir devlet olan Osmanlı, tarihi, geçmişi öğrenme, geçmişten ders çıkarma, nasihat etme aracı olarak kullanırken Osmanlı tarihçileri de bilgilerin kaybolmaması, olaylardan ders çıkarılması, geçmişten örnek alınması gibi amaçlar doğrultusunda tarih eserlerini kaleme almıştır.

2.3.1.1 Kuruluştan XVIII. yüzyıla Osmanlı Tarih Yazımının Modernleşmesi³⁸⁶

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde tam bir kronolojik tarih aktarımı olmayan, destan ve hikâye tarzında okuyanları eğlendirmeyi, eğitmeyi ve

³⁸³ Ortaylı, “Tarih Nedir?”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.15.

³⁸⁴ Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.85-86.

³⁸⁵ İnalçık, “Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, s.99.

³⁸⁶ Daha önceki bölümlerde *“Osmanlı tarihçiliğinin gelişimi”* hakkında bilgi sunulmuştur. Bu başlık altında ise, önceden verilen bilgilerin tarih yazımı boyutu üzerinde durulmuştur. Okuyucunun *“Osmanlı’nın tarih yazımındaki modernleşme sürecini”* kronolojik olarak takip edebilmesi önemli görüldüğünden böyle bir bilgi aktarımı yapılması uygun bulunmuştur.

aktarılanlardan ders çıkarmayı hedefleyen tarihler kaleme alınmıştır. Bu özelliği kaleme alınan eserlerin güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kendini İslam Devleti'nin devamı ve parçası olarak görmesinden dolayı³⁸⁷, Osmanlı tarihçiliği, İslam tarihçiliğinin üslup ve yöntemlerine yönelik geleneğini devam ettirmiştir. Osmanlı tarih eserleri, nedenleri aramaya yönelik bir biçimde oluşturulmamış, daha çok birbiriyle ilgisi olmayan, olayların acemice bir araya getirildiği bir tarzda yazılmıştır.³⁸⁸ Kaleme alınan ilk eserlerde ağdalı, süslü ve anlaşılması zor bir dil kullanılmış, bu yüzden tarih sadece yüksek zümreye hitap eden bir uğraş ve ilgi alanı olarak kalmış, halka yeterince inememiştir.

II. Murat döneminde, “*Tevarih-i Âli Osman*” geleneği başlamış, anonim Osmanlı tarihlerinin de nüvesi oluşmuştur.³⁸⁹ XV. yüzyılda gazavatname, fetihname, saray takvimleri gibi türlerin ilk örnekleri verilmiş³⁹⁰, bu dönemde önemli tarihçiler yetişmeye başlamıştır. Fatih dönemi tarihçilerinin eserleri, kendilerinden sonraki tarihçileri yoğun şekilde etkilemiş, İstanbul'un fethi ile tarih yazıcılığında canlanma olmuştur. İlk standart dünya ve Osmanlı tarihi Fatih döneminde yazılmıştır.³⁹¹ II. Bayezid döneminde Fatihle başlayan tarih bilinci devam ettirilmiştir. Padişah için edebi tarzda yazılan Osmanlı tarihlerinin yanında halkın anlayabileceği nitelikte *Anonim Tevarih-i Âli Osman* denilen kronikler kaleme alınmıştır.³⁹² Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden XV. yüzyıla kadar yazdığı eserler, nakilci, hikâyeci tarzda yazılmış, olaylar kronolojik anlatımla neden-sonuç ilişkisi üzerinde durulmadan aktarılmıştır.³⁹³

³⁸⁷ Halil İnalcık-Bülent Arı, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, (eds. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, Mayıs 2011, s.113.

³⁸⁸ Aydın, **a.g.m.**, s.777.

³⁸⁹ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevarih-i Ali Osman Geleneği”, **Osmanlı**, C.VIII, 1999, s.287-288.

³⁹⁰ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarihi Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S.1, 2013, s.273.; Necdet Öztürk, “Osmanlılar’da Tarih Yazıcılığı Üzerine”, **Osmanlı**, C.VIII, 1999, s.257.

³⁹¹ Özcan, “**Osmanlı Tarihçiliği...**”, s.273.; Osmanlıların Farsça ilk umumi tarihi olarak değerlendirilebileceğimiz Şükrullah'ın “*Behçetü't Tevarih*” isimli dünya tarihi eseri de bu dönemde yazılmıştır.

³⁹² Adaloğlu, **a.g.m.**, s.288.; İlk standart Osmanlı tarihleri olan Aşıkpaşazade'nin “*Tevarih-i Âli Osman*”ı, Neşri'nin “*Kitâb-ı Cihânnüma*” adlı ilk Türkçe dünya tarihi, İdris-i Bitlisi'nin Farsça “*Heşt Bihişt*”ı ve İbn Kemal'in Türkçe “*Tevarih-i Âli Osman*”ı bu dönemde yazılmıştır.

³⁹³ Öztürk, **a.g.m.**, s.259.

Önemli tarihçiler³⁹⁴ yetişmesinin yanı sıra, her tarihçi kendinden önceki tarihçilerin kaynaklarını kullanarak ve yeni bir şeyler katarak Osmanlı tarih yazımını klasik tarzda sürdürmüştür. Osmanlı tarihçileri, XVI. yüzyıla kadar, kendisinden önceki tarihleri okuyup, tekrar ele alarak, eklemeler, çıkarmalar, düzeltmeler ve özetlemeler yaparak aktarım ve taklit yoluyla eserlerini okuyucuya sunmuştur.

XV. ve XVI. yüzyılda, selimnameler, süleymannameler, surnameler, şehnameler, zafernameler, hünernameler, fetihnameler özellikle Osmanlı'nın sınırlarının genişlemesi, padişahların başarıları ve hayatları ölçüsünde çeşitlilik kazanmıştır. Padişahların tarihe ilgisi ve tutumu, tarih türlerinin zenginlik kazanmasında, tarihin algılanmasında veya yazımında değişikliklerin görülmesinde oldukça etkili olmuştur. Bilim insanlarının himaye ve teşvik edilmesi çok sayıda tarih eserinin meydana getirilmesine imkân sağlamıştır.

XV. ve XVI. yüzyılda tek bir olayı kapsayan monografiler, bibliyografya, tarihi coğrafya, seyahatname, siyasetname (nasihatname), münşeat, teşkilat tarihleri, büyük çapta genel tarihlerin (umumi) gibi türlerin ilk örnekleri verilmiştir. XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin tarihini konu edinen eserler, kabaca padişah ve erkânın başarıları, savaşları, üstünlüğü çevresince şekillenmiştir. Bunun temel gerekçesini tarihçinin zaman ve yer anlayışının, imparatorluğu başka koşullar ve zaman dilimiyle karşılaştırma yaparak gözlemleme olanağından yoksun olmasında bulabiliriz.³⁹⁵

XVI. ve XVII. yüzyıllar, Osmanlı tarihçilerinin kendine has özellikleriyle eserler koymaya çalıştığı bir dönemdir. Bu yüzyıllarda sayı ve içerik bakımından çeşitlilik kazanan yeni türler ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyılda yetişmiş önemli tarihçilerden olan Gelibolulu Mustafa Âli, Osmanlı tarih yazımını modernleştiren ve klasik yazımdan ayırıştıran bir üslup geliştirmiştir. Eserlerinde *doğru anlatmayı benimsemesi, meselelere eleştirel gözle bakabilmesi, olayların neden-sonuçları üzerinde durması ve kullandığı eserlerin isimlerini vermesi*³⁹⁶, ayrıca Rum ve Frenk

³⁹⁴ Tursun Bey, Şükrullah, Enveri, Karamani Mehmed Paşa, Âşıkpaşazade, Kemalpaşazade, Oruç Bey, İdris-i Bitlisi, İbn Kemal gibi isimler. Colin Imber, Neşri'nin gerçek bir tarihçi olduğunu, çünkü onun tarihçinin temel özelliklerinden biri olan *gerçekleri tespit* amacıyla bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Imber, **a.g.m.**, s.87.

³⁹⁵ Erdal Taşbaş, "Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış", **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, C.I, S.2, 2011, s.215.

³⁹⁶ Arıkan, "**Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi**", s.82.

lkelerinden bahsetmesi onu, Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir yere koymaktadır. Mustafa Âli'nin *nesnel olmak, garazkâr davranmamak, olayları gerçek boyutları içinde değerlendirmek, tek bir tanığın verdiği bilgilere güvenmemek* gibi tarihçinin görevlerini ve olaylar karşısındaki tutumunu belirlemesi abartıya dayalı bir tarih yazımından nesnel bir tarih yazımına doğru geçişi göstermesi bakımından önemlidir.³⁹⁷ Onun getirmiş olduğu bu yeni slup, Osmanlı tarih yazımının gelişmesinde etkili bir adımdır.

Osmanlı Devleti, güçlü bir devlet olarak kendi tarihi üzerine yazılan tarih eserlerinin yanı sıra, İslam tarihi ile sınırlı olan genel tarihler (umumi İslam tarihleri)³⁹⁸ kaleme almıştır. Tezcan, *“Dünya tarihlerinin bazılarında Osmanlı padişahları, daha çok dönemin şartlarıncı “konformist” davranan tarihçilerce dünyada rakipsiz karar vericiler olarak (r: Seyyid Lokman) işlenmiştir. Bunun dışında kalanlar karşılaştırmalı dünya tarihi yazma anlayışını geliştirmiş, (r: Mustafa Âli) eleştirel bakış açısıyla eserler vermiştir.”*³⁹⁹ demektedir. Tanzimat'a kadar İslam dünyası etrafında şekillenen tarih-i umumiler, doğu ve İslam tarihinin kalıbı içerisinde sıkışıp kalmıştır. Bazı genel tarih eserlerinin içeriğinde Yunan, Roma gibi devletlere ayrılan bölümler yer almakla beraber modernleşmeyle umumi tarihlerde Avrupa tarihi ve coğrafyası daha fazla görülmeye başlanmıştır.

Tarih ve mekân algısı XVII. yüzyıl ortalarından ve XVIII. yüzyıl başlarından itibaren gelişmiş ve genişlemiş bunun sonucunda Osmanlı tarih yazımı da modernleşme sürecine girmeye başlamıştır. Daha önceden de belirtildiği gibi, XVII. yüzyılda Osmanlı devleti tarih yazımında dünyayı keşfetmeye hevesli olan ve İslam tarih anlayışına sadık kalan iki tip tarihçi kendini göstermiştir. Dünyayı keşfetmeye hevesli olan tarihçiler arasında önceki bölümde de değinildiği üzere Gelibolulu Mustafa Ali, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı Ahmed Dede, İbrahim Peçevi ve Hezarfen Hüseyin Efendi gibi önemli isimler karşımıza çıkmaktadır.

³⁹⁷ Arıkan, **“Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”**, aynı yer.

³⁹⁸ Bkz. zcan, **a.g.m.**, s.s.271-293.; Tahir Nakıp, **“Osmanlı Devleti'nde Geç Dönem Tarih-i Umumiler”**, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2006.

³⁹⁹ Baki Tezcan, **“Tarih zerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı”**, **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, eds. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, ev. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, Ocak 2011, s.236-237.

Korkmaz, XVIII. yüzyıl modernleşme süreci öncesi Osmanlı'nın “Devletin kuruluşundaki gelişme ve değişmeye açık dinamik karakter; borçlanmalarla inşa edilmiş mutantan sarayların içinde dünyaya sırtını dönen bir miskinliğe”⁴⁰⁰ sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak Osmanlı, XVIII. yüzyıla “dünyada ne olduğu beni ilgilendirmez”⁴⁰¹ anlayışından uzaklaşarak Avrupa'yı takip etmeye başlamıştır. “Osmanlılar için parlak bir devr-i intibah, Avrupa medeniyetinin esaslı bir surette şarkta intişarı için ilk safha[sını]”⁴⁰² oluşturan Lale Devri'nde 1727 yılında ilk Osmanlı matbaası kurulmuştur. Mütefferika matbaasının kurulması tarih yazımı açısından önemli gelişme sayılabilmektedir. Matbaada, tarihe ilişkin 11 eserin basılması alana verilen önemi göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Lale Devri ile başlayan bu modernleşme süreci Avrupa ülkeleri ve tarihiyle daha fazla ilgilenilmesinin yolunu açmış, tarih tür ve yazımının çeşitlenmesinde etkili olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru tahta çıkan padişah III. Selim'in giriştiği “Nizam-ı Cedit” hareketi olarak bilinen yeniliklerle daha sonraki dönemleri de derinden etkileyecek Batı tipi aydının doğuşu gerçekleşmiştir. Açtığı daimi elçilikler ile Avrupa kültürü ilk elden öğrenilmeye başlanmış, yabancı dil öğrenimine önem verilmiş ve Avrupa hakkında bilgi akışı kolaylaşmıştır. III. Selim'in elçilerden veya yaverlerinden Avrupa tarihine, teşkilatına, toplum ve devlet hayatına dair bilgi vermelerini talep etmesi, Avrupa kültürüyle tanışma sürecine olumlu katkılarda bulunmuştur. “Sefaretnameler” böyle bir talebin sonucunda ortaya çıkmış bir tür olarak Osmanlı Devleti'nde yerini almıştır. Eskiden bilinmeyen ve ilgi gösterilmeyen Avrupa, bu sayede tarih ve tarihçiliği de etkilemiş, daha çok okunan ve hakkında daha çok yazılmaya başlanan bir konuya dönüşmüştür. “Osmanlı cemiyeti XVIII. yüzyılda artık tarihle hesaplaşmaya, zamanla diyalog kurmaya başlamış”⁴⁰³ ve dış dünyayı gözler önüne seren tarihi kaynakların oluşturulmaya başlanması da tarih yazımının modernleştiğini gösteren önemli gelişmelerden biri olmuştur.

XVIII. yüzyılda İbn-i Haldun'un tarih anlayışından etkilenmiş olan Mustafa Naima Efendi, ilk Osmanlı vakanüvisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun İbn-i

⁴⁰⁰ Ramazan Korkmaz, “19. Yüzyıl Avrupası ve Osmanlı Modernleşmesi”, **Türk Yurdu**, S.292, Aralık 2011, s.11.

⁴⁰¹ Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, s.283.

⁴⁰² Karal, “**Tanzimat'tan Evvel...**”, s.15.

⁴⁰³ Ortaylı, “Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.134.

Haldun'dan etkilenerek kaleme almış olduğu eserler diğer tarihçileri de etkilemiştir. Mustafa Naima, olayları eleştirel tarzda kaleme almış, tarih-tarih felsefesine dair çeşitli bilginlerin fikirlerini iyi bir üslupla anlatarak, olayların sebep sonuçları üzerinde durmuştur.⁴⁰⁴ Onun, *“doğru sözlü olmak, batıl şeylere inanmamak, dedikodulara önem vermemek, olayları bilenlerden dinlemek, tarihi ders alacak biçimde kaleme almak, duygusal davranmamak, kolay anlaşılır dil kullanmak”*⁴⁰⁵ biçiminde ifade etmiş olduğu tarihçinin görevleri ve tutumları hakkındaki düşünceleri, Osmanlı tarih yazımının modernleşmesine katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki aydınlar ve tarihçiler, Avrupa'daki tarih kitaplarını ve eserleri takibe almış, çeviriler ve adaptasyonlarla bünyelerine kazandırmaya çalışmıştır. Avrupa tarihçiliğinin gelişimleri doğrultusunda kendi tarih kitaplarını, tarih anlayışını ve tarih eğitimini oluşturmaya çalışan Osmanlı aydınları ve tarihçileri, eskiden kısıtlı bir zümreye hitap eden tarih eserlerinin ve literatürünün daha geniş bir toplum kitlesine ulaştırılmasında aracı olmuştur.

Bazı önemli tarihçiler, kişisel gayretleriyle olaylar arasında bağ kurma, olayları açıklama yoluna gitseler de Hanedan ve İslam tarihi ile sınırlı tutulan, nakilci ve hikâyeci tarih anlayışı, Tanzimat dönemine kadar etkisini kaybetmemiştir. Zeki Arıkan, bu döneme kadar olan Osmanlı tarihçiliğinin gelişimine bakıldığında *“bir yandan uzun bir araştırma ürünü olan ve sağlam bir yöntemle kaleme alınmış tarihlerin yanında, alelacele, tenkitsiz ve tahkiksiz, usulsüz ve tasnifsiz yazılmış birer kırkambar eserlerin”*⁴⁰⁶ varlığından söz etmektedir. Hayta ve Ünal ise, *“Osmanlı tarih yazıcılığındaki çeşitliliğe rağmen dünya tarihçilerinin eserlerinden ve arşiv belgelerinden etraflıca yararlanma, tarihin yan dallarına müracaat etme, tarihi malzemeyi sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirerek olayların neden ve sonuçlarına inme gibi bilimsel tarihi metodların uygulanmaya başlanması için XIX. yüzyılı beklemek gerekmiştir.”*⁴⁰⁷ demektedir.

⁴⁰⁴ Aydın, **a.g.m.**, s.782. ; Tekindağ, **a.g.m.**, s.661.

⁴⁰⁵ Arıkan, **“Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”**, s.82.

⁴⁰⁶ Arıkan, **“Tanzimattan Cumhuriyet'e Tarihçilik”**, s.1589.

⁴⁰⁷ Necdet Hayta, Uğur Ünal, “Modernleşme döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, (eds. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek), Yeditepe Yayınları, Mayıs 2011, s.137-138.

2.3.1.2. XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına Osmanlı Tarih Yazımının Modernleşmesi

Okudukça öğrenen, öğrendikçe daha çok okuyan ve her şeye ilgili duyan nesillerin yetişmesi, Osmanlı tarih yazımının modernleşmesinde kilit rol oynamıştır. Önceden bilinen veya öğretilen tarih bilgisinin yanlışlığı, eksikliği, belgeler ve eleştirel bakış açısı sayesinde ispat edilerek düzeltilmeye çalışılmıştır. Belgelere ek, tarihe yardımcı bilim dallarından yararlanma yoluna gidilmiş, belge niteliğinde olan kitabelerden, madalyalara, madalyonlardan paralara, gazetelerden, dergilere, taşlardan, kalıntılara her şey tarihin verileri olarak görülmüştür. Böylelikle gerçeğin ortaya çıkmasında çoklu bir araştırma süreci yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Dil bilmenin önemi de modern tarih yazımı için en gerekli koşullardan biri olarak etkisini korumuştur.

XIX. yüzyılda kurulan modern eğitim kurumları ve eğitim alanında atılan adımlar tarih eğitimini çağdaşlaştırırken, ders kitapları ve eserlerinin de modern tarih yazımına uygun olarak revize edilip sunulmasına katkıda bulunmuştur. XIX. yüzyılda klasik usuldeki tarih türleri devam ederken ilk nümizmatik çalışmaları, biyografiler⁴⁰⁸, yeni bir tür olan salnameler⁴⁰⁹ ortaya çıkmış, arşiv ve arkeoloji çalışmalarına ağırlık verilmiş, bir yandan da tarih yazımı metodolojisi ve tarih felsefesi üzerine denemeler yapılmıştır. Tarihin yan dalları olan bu alanlarla işbirliğine gidilmesi, Osmanlı tarihçiliğinin gelişmesine ve tarih yazımının ilerlemesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ansiklopedi ve sözlük çalışmaları böyle bir işbirliğinin sonucunda hız kazanmış, yeni bir tür olan gazetecilik ve dergicilik faaliyetleri, meclis tutanakları önemli tarih kaynakları haline gelmiştir. Matbaanın büyük oranda kullanımının ve eğitimde yapılan reformlarla tabana kadar inmeye başlayan okur-yazarlığın artması, farklı tipteki tarihsel eserlere karşı yeni bir ilgi ve talep doğurmuştur.

Tarihe olan ilginin artmasını gösteren en önemli örneklerden biri, Baki Tezcan'ın çıkardığı 1550-1850 arasında en çok satan kitaplar listesinde,

⁴⁰⁸ Mehmed Süreyya Bey ve Bursalı Mehmed Tahir'in eserleri örnek gösterilebilir.

⁴⁰⁹ Salnameler, yıllık demektir. İlk defa 1847 yılında çıkarılan Salnameler, yayınlandığı tarihten bir yıl öncesine ait devletin ve vilayetlerin tarihi, coğrafyası, nüfusu, idari, askeri, hukuki teşkilatları, ekonomik durumu, eğitim yapısıyla ilgili bilgi veren önemli kaynaklar arasındadır.

“Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa”, “Ravzatü'l-ebrar”, “Mir'at-i Ka'inat”, “Kühü'l- ahbar” ve “Tenkihü't Tevarih” gibi tarih eserlerinin yer almasıdır.⁴¹⁰

Dil eksikliği, okunan kaynakların tekdüze, tek taraflı, nesiller boyu aynı şekilde tekrarlanan ve aktarılan biçimde kaleme alınmasına neden olmuştur. Böyle bir anlayışla oluşturulan tarih eserleri, uzun süre dar bir dünya ve tarih görüşünün ortaya konulmasına aracılık etmiştir. Ancak modernleşmeyle birlikte bu eksiklikler giderilerek var olan duvarlar yıkılmıştır. Özellikle yabancı dil bilenlerin çoğalması, Avrupa'daki örneklerinden esinlenerek çok sayıda modern anlamdaki umumi tarihlerin ve tarih eserlerinin bu yüzyılda tercüme edilmesini sağlamıştır. Tarih-i Umumiler bu dönemde ilgi çeken ve Osmanlı tarihçilerinin de üstüne eğildiği eserlerin başında gelmiştir. Zeki Arıkan, Tanzimat döneminde “Avrupa dillerini bilen tarihçiler yetişmiş, bundan sonra yazılan genel tarihlerde gerek eski kavimler gerekse Avrupa tarihi üzerinde durulmuş ve hatta Osmanlı'nın kendi tarihimize ilgili eserlerinde bile çağdaş Avrupa tarihinden söz edilmiş, olayları eşzaman kılmaya (synchronisation) özen gösterilmiştir.”⁴¹¹ demektedir. Yinanç da “Tanzimat'tan sonra Avrupa dillerini bilen münevverler yetiştiğinden bundan sonra telif edilen umumi tarihlerden gerek eski kavimlerin ve gerekse Avrupa devletlerinin vukuatı ihmal edilmemeye başlanmış ve hatta milli tarihimize dair yazılan eserlerde bile olayların akış içinde anlatıldığı sırada muasır ve alakalı olan garp hükümetlerinin ahvalinden de bahsedilmiştir. Garp lisanlarına vakıf olmayan müellifler bile, bilenlere tercüme ettirerek eserini eksik bırakmamaya çalışmıştır.”⁴¹² ifadelerini kullanmıştır.

Osmanlı aydınlarının, Avrupa düşünürleri ve Avrupa kaynaklı tarih literatürüne olan ilgisinin artmasıyla, eserler ve düşünceler tavandan tabana Osmanlı dünyasına görünür kılınmıştır. Avrupa düşünürlerinin etkisi ile tarih felsefesi üzerine düşünölmeye başlanması ve Ahmed Vefik Paşa gibi tarihçilerin bu konuda eserler kaleme alması, Osmanlı tarih yazımının modernleşmesine aracılık etmiştir.

Tanzimat döneminin eşitlik ve adalet kavramı, bütöncöl bir tarih anlayışının gelişimine ortam sağlamıştır. Tanzimat döneminde geleneksel tarih yazımına ek Avrupa'daki modern tarih anlayışına uygun olarak oluşturulmuş yeni ve modern tarih

⁴¹⁰ Tezcan, “Tarih Üzerinden siyaset...”, s.265-266.

⁴¹¹ Arıkan, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik”, s.1584.

⁴¹² Yinanç, a.g.m., s.575.

yazımı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.⁴¹³ Tanzimat döneminde modernleşmenin de getirisiyle Osmanlı bürokrasisinde edebi ve sanatsal bir üslubun kullanıldığı yazılar yerine, bol iş üreten verimli bir kalem gücü, anlatımda açık, anlaşılır bir ifade ve üslup yaygınlık kazanmaya başlamıştır.⁴¹⁴ Tanzimat’la birlikte dış dünyayı daha iyi inceleme ve tanıma fırsatı bulan Osmanlı Devleti, bilimsel alandaki ivmesini artırmış ve göreceli evrensel tarih anlayışına doğru yönelim geliştirmiştir.⁴¹⁵

Bilimsel araştırmaları teşvik etmek, dil, edebiyat, tarih alanlarında eserler yazılmasını sağlayarak cahilliği azaltmak üzere 1851 yılında ilk Osmanlı akademisi olarak kabul edilen Encümen-i Daniş kurulmuştur. Akademik tarihçiliğin yanı sıra, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçileri, tarih biliminin faydalarından, tarihten nasıl yararlanılması gerektiğinden bahsederek tarih aracılığıyla geleceğin nasıl öngörülebileceğini ele alan tarihsel yayınlar yapmıştır.

Ahmed Cevdet, Ahmed Vefik, Veliefendizade Kethüdası Said Efendi, Ahmed Asım Efendi, Sahak Ebru, Şanizade Ataullah, Hayrullah Efendi, Mustafa Nuri Paşa, Süleyman Paşa, Abdurrahman Şeref vb. isimler XIX. yüzyıla damga vurmuş önemli simalardandır. XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin tarih yazımının gelişmesine en büyük katkısı, kendi eserlerinde ortaya koydukları üslup, tarz, konuyu ele alış ve işleyiş, kaynak kullanımı gibi konularda kendisinden sonraki tarihçilere örnek oluşturmalarıdır. Burada birkaçından bahsetmek yerinde olacaktır. Örneğin, Zeki Arıkan, Cevdet Paşa’nın “*Tarih-i Cevdet*’ eserini ortaya koymak için geniş bir kaynak taramasına giriştiğini, Batı kaynaklarına ek vakanüvis tarihleri, mecmua, layiha, sefaretname ve arşiv belgelerini dikkatle incelediğini, olaylara tanık olanların görüşlerine başvurduğunu ve bütün bunları sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullan[dığını]”⁴¹⁶ belirtmiştir. Modern tarzda kaleme alınan bu eser hem tarihçiliğin gelişmesine katkı sağlamış, hem de öteki tarihçileri derinden etkilemiştir. Cevdet Paşa, Osmanlı ve Batı kaynaklarını karşılaştırarak tarafsızlığını ortaya koymuş, ilk defa arşiv malzemelerini⁴¹⁷ kullanarak ve ağıdalı dil yerine sade bir üslupla eserlerini kaleme almıştır. Avrupa tarihi ile yakından ilgilenmiş, kurum tarihi,

⁴¹³ Ercüment Kuran, “Ottoman Historiography of the Tanzimat Period”, **Historians of the Middle East**, eds. Bernard Lewis, P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1962, s.422.

⁴¹⁴ Ortaylı, “Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri”, **Tarih Yazıcılığı Üzerine**, s.179.

⁴¹⁵ Hayta-Ünal, **a.g.m.**, s.143.

⁴¹⁶ Arıkan, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik**”, s.1585.

⁴¹⁷ Tekindağ, **a.g.m.**, s.661.; Hayta- Ünal, **a.g.m.**, s.142.

çağlar meseleleri ile ilgili çalışmalar yapmış, çağdaşlığı savunmuştur. Ortaylı, Cevdet Paşa'nın "*Osmanlı tarihini ve İslam tarihini ilk defa özgün bir muhteva ile yorumlayıp dünya tarihi içinde bir konuma oturtan*"⁴¹⁸ kişi olduğunu aktarmaktadır. Onun bu girişimleri ve yaklaşımları, Osmanlı tarih yazımını modernleştirmiştir. Siyasi tarihin yanı sıra sosyal tarihle ilgileniyor oluşu, onun Türk tarihçiliğinde önemli bir yer elde etmesini sağlamıştır. Benzer bir durum Ahmed Vefik Paşa'nın tarihçiliğinde de görülür. Onun Avrupai tarzda okullarda okutulmak üzere kaleme almış olduğu "*Fezleke-i Tarih-i Osmani*" adlı eserinde Osmanlı tarihini 6 evreye (kuruluş, yükselme vs.) ayırarak konuyu neden sonuçlarıyla beraber işlemesi, kendisinden sonraki tarihçileri (ör: Abdurrahman Şeref, Ahmet Mithat) ve Osmanlı tarih yazımını etkilemiştir. Ayrıca tarih felsefesi üzerine "*Hikmet-i Tarih*" adlı bir eserde kaleme almıştır. Eserinde, "*Görünür âlemde zuhura gelmiş olup, geçen günlerin tecrübesiyle öğrenilen hadislerin bilinmesine tarih bilimi adı verilir. İnsan aklının cevelanından meydana gelen zihni işlemlerin semeresi olan bilgiye özellikle felsefe denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyas ile bulduğu işbu felsefe, dışarıdan kazanacağı tarih malumatına yöneltilmiş ve sarf edilmiş olarak olayların nedenlerini, sonucunu, zincirlenişini, art arda gelişini ve insan türünün saf kabiliyetini, adım adım ilerleyerek tekâmül edişini mülâhazadan elde edilecek bilgi, tarih felsefesidir*"⁴¹⁹ sözleri ve sahip olduğu düşünceleri onun, Osmanlı tarihçiliğine ve yazımına yeni bir yaklaşım getirmesine olanak sağlamıştır.

Joseph Von Hammer'in XIX. yüzyılda pozitivist yöntem izleyerek kaleme aldığı ve Rus Çarı I. Nikola'ya ithaf ettiği on ciltlik "*Osmanlı Devleti Tarihi*", geniş ve karşılaştırmalı kaynak kullanımı ile Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılan ilk modern tarih sentezi olmuştur.⁴²⁰ Hammer, Avrupa'nın Osmanlı'yı nasıl gördüğünü Osmanlılara, Osmanlı'nın Avrupa'yı nasıl gördüğünü Avrupalılara aktarmıştır.⁴²¹ Abdurrahman Şeref Efendi'nin "*Tarih-i Devlet-i Osmaniye*" adlı eseri ise, bir Türk tarafından yazılmış olan ilk bilimsel Türkiye tarihlerinden biri olma özelliğini

⁴¹⁸ Ortaylı, "“Tarih” Üzerine bir Mülakat", **Tarih Yazıcılığı Üzerine**, s.97.

⁴¹⁹ (Arka Kapak Bülteni), Âlem-i şühud'da ser-zede-i zuhur olup geçen eyyamın hibretiyle öğrenilen hadiselerin bilinmesine fenn-i tarih itlak olunur. Akl-ı insanın cevelanından husule gelen ameliyyat-ı zihniyenin semeresi olan ilme hasseten hikmet denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyas ile bulduğu işbu hikmet, haricden keşb edeceği tarih malumatına matuf ve masruf olarak vukuatın esbab ve neticesi ve teselsül ve talahukı ve nev'i beşerin saffet-i kabiliyeti, hatve hatve terakki ile istikmalini mülâhazadan hâsıl olacak ilm, hikmet-i tarihtir. Ahmed Vefik Paşa, **a.g.e.**, s.29 (arka kapak tanıtım)

⁴²⁰ Aydın, **a.g.m.**, s.784. ; Ortaylı, "Joseph Hammer...", **Gelenekten Geleceğe**, s.32.

⁴²¹ Ortaylı, "Joseph Hammer...", **Gelenekten Geleceğe**, s.37.

taşımaktadır. Görüldüğü gibi Osmanlı'nın gerçek anlamda tarih yazımının modernleşmesini sağlayacak II. Meşrutiyet dönemine kadar ki tüm Osmanlı tarihçileri, bir binanın yükselmesini sağlayacak sağlam zemini oluşturmuştur.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile tarihin ders olarak okutulmaya başlaması ve programlarda yer alması, tarih derslerinde okutulmak üzere ders kitaplarının hazırlanması konusunu da gündeme getirmiştir. Ders kitaplarının hazırlanması tarih yazımının modernleşmesinde yadsınamayacak şekilde katkıda bulunmuştur. Her seviyeye uygun ve her tarih dersine özel eserlerin kaleme alınması, öğrencilerin tabanına inilmesine olanak sağlamış, bu durum tarih yazımını da şekillendirmiştir. Osmanlı, İslam ve Avrupa tarihi birbirine gerçek anlamda ilk defa bu tarih kitapları ile birine eklemlenmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha popüler ve ders kitabı niteliğinde modern tarzda umumi tarihler (genel tarihler) yazılmıştır. Mizancı Murad, Ahmed Hilmi, Abdurrahman Şeref, Ali Reşad, Ahmed Refik gibi tarihçilerin kaleme aldıkları genel tarihler, Osmanlı tarih yazımının modernleşmesinde önemli bir yer tutmuştur. Bu isimlerin modernleşme adına yaptığı en büyük katkı Avrupa tarihinin iyi bir şekilde öğrenilmesi için eserlerinde Avrupa tarihine geniş yer vermelerinden kaynaklanmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren tarihin bir bilim olarak değerlendirilmesi sonucunda okullarda okutulmak üzere tarih kitapları ve umumi tarihler hızlı bir şekilde tercüme ve telif edilmeye başlanmıştır. Bu durum Avrupa tarihi, umumi tarihler ve kavimlerin tarihi ile ilgili eserler yazılmasına ortam sağlamıştır. Tercüme edilen veya adapte edilerek oluşturulan bu eserler, Avrupa bakışı çerçevesince aktarıldığı için zaman zaman eleştirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde hazırlanan ders kitaplarının en çok eleştiri aldığı nokta da Avrupa tarihi eserlerinin devşirilerek meydana getirilmesine yönelik olmuştur. Her ne kadar ders kitapları eleştirilere uğrasa da tüm bu gelişmeler Osmanlı tarih yazımının modernleşmeye başladığını gösteren önemli emarelerdir.

Enver Ziya Karal, Osmanlı tarihçiliğini dört aşamada sınıflandırmaktadır; dinsel tarih anlayışı, hanedan tarih anlayışı, ırksal tarih anlayışı ve son olarak da ulusal tarih anlayışı.⁴²² Bu sınıflandırmaya bakıldığında Osmanlı tarihçiliğinin ve yazımının siyasal koşullardan beslenerek geliştiğini anlamak mümkündür. İslam tarih anlayışı ve tarih yazımı yüzyıllarca etkinliğini sürdürmüştür. Tanzimat'ın "*eşitlik, adalet,*

⁴²² Karal, "**Tanzimat'tan Bugüne...**", s.255.

kardeşlik” ilkesi hanedana bağlılığı sağlamaya yönelik oluşturulan Osmanlıcılık düşüncesiyle birleşerek hanedan tarih anlayışını geliştirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nde dinsel tarih anlayışı ulusal tarih anlayışı evresine kadar diğer tarih anlayışlarıyla beraber ilerlemiştir. Tanzimat dönemine hâkim “*Osmanlıcılık*” düşüncesinin temelinde, çeşitli unsurların birlikteliği yattığı için tarih yazımının da bu düşünce akımı doğrultusunda tüm unsurlarla beraber ele alınması gerektiğine inanılmış, “Osmanlı tarihi” ile bu birleştiricilik sağlanmaya çalışılmıştır. Toplumun her kesimini eşit bir tabanda birleştirme ve aynı tarihe ortak olduğuna dair düşünce Tanzimat dönemi tarih yazımının esasını oluşturmuştur. Tarih ders kitapları ve eserleri de bu düşünceler doğrultusunda meydana getirilmiştir. Ancak istenen başarıya ulaşılamaması ve Fransız Devrimi’nin etkisiyle artan ulusçuluk hareketleri, Osmanlı aydınları ve tarihçilerinin II. Meşrutiyet döneminde ırksal tarih anlayışı geliştirmesine ortam hazırlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde bir yandan Avrupa tarihçiliği bir yandan Türk tarihçiliği iki yönlü bir gelişme göstermiştir.

XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği üzerinde Aydınlanma düşünürlerinin etkileri yavaş yavaş görülmeye başlanmış, XIX. ve özellikle XX. yüzyıl bunun daha yoğun hissedildiği bir dönem olmuştur. Pozitivizm, romantizm ve Alman tarihselci tarih anlayışları Osmanlı tarihçiliğini etkilemiştir. Ersanlı, “*Osmanlı tarihçiliğinin, İslam düşüncesinin önemli özelliklerini taşıyan ancak aynı zamanda Avrupa’daki çözülen imparatorlukların çağdaş ulusçuluğu yorumlayan akımlarından*”⁴²³ etkilendiğini belirtmiştir. Avrupa’da ulus devletlerin ortaya çıkması, ulusların geçmişini anlamak, öğrenmek için tarihçiliğe ve tarih yazımına yönelmeyi kaçınılmaz kılmış, geleceğin inşasında tarih önemli bir araç olarak görülmüştür. Ulus devletlerin ortaya çıkışı siyasi bir olay olarak görülürken, “millet” kavramı milli tarih yazım kültürünün oluşmasına ortam hazırlamıştır. Fransız İhtilali ile dünyaya yayılmaya başlayan “milliyetçilik fikri”, XX. yüzyıldan itibaren Osmanlı tarih yazımını etkilemiştir.

2.3.1.3. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Tarih Yazımı’nın Gelişimi

II. Abdülhamid’in istibdat rejimine kadar tarih eserleri ve dersleri arasında *Tarih-i Umumi* adı verilen ve dış dünyanın yansıtıldığı tarih türü varlığını korumuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa tarihini içermeye başlayan Tarih-i

⁴²³ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih Türkiye’de “Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 7.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.22.

Umumiler, Abdülhamid döneminde tarih alanına getirilen kısıtlamalar ve sansür nedeniyle geri plana düşmüştür. Bu durum tarih yazımının modernleşme evresini ve Avrupa tarihinin aktarılmasını sekteye uğratmıştır. II. Abdülhamid döneminde tarih tercümelerinin azaldığı, İslam ve Osmanlı tarihinin ötesine geçemeyen eserlerin ve derslerin ortaya konulduğu, Avrupa'nın, özellikle de ihtilal tarihlerinin işlenmediği cılız, devlete tabi bir tarih yazımı sürecine dönülmüştür. Tarih yazımı ve kitaplar Avrupa'daki siyasi olayları, kavramları, fikirleri yayma endişesi nedeniyle bu konulardan arındırılmış şekilde kaleme alınmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen otuz yıllık bu süreç Osmanlı tarih yazımının modernleşmesini durdurmuş, hatta en başa döndürmüştür demek sanırım yanlış olmayacaktır.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile kavuşulan hürriyet, tarih yazımında bir serbestliği meydana getirmiştir. II. Meşrutiyet döneminin yarattığı özgürlük havası, çok uluslu yapıya sahip Osmanlı'nın *"ittihat-i anasır"* kavramıyla unsurları birleştirmeye ve bütünleştirmeye çalıştığı görece bir barış ortamını oluşturmuştur.

Mükrimin Halil Yinanç, *"bizde, bütün içtimai ve harsî ilimlerde olduğu gibi tarihe dair ciddi ve ilmi eserlerin telif ve tercümesi çalışmalarını hürriyetin ilanından yani 1908'den sonra başlamıştır."* demektedir.⁴²⁴ 30 yıl bütün medeni dünya ile ilişkisi kesilmiş bir ülke olan Osmanlı Devleti'nin dışarıda gerçekleşen şeylere çeviri yoluyla hücum etmesini doğal karşılayan Fuad Köprülü, Meşrutiyet'in ilanından sonra tarihçiliğe yönelik merakın hız kazandığını belirtmiş, Meşrutiyet'in ilanı ile tarihin ve tarihçiliğinde hürriyete kavuştuğunu irdelenmiştir.⁴²⁵ E. Bernheim, C.V. Langlois, Gabriel Monod ve Charles Seignobos'tan yapılan çeviriler tarih yazımına, düşüncesine ve tarihçiliğe ivme kazandırmıştır.⁴²⁶ Onlardan ve özellikle Seignobos'tan yapılan çeviriler tarih ders kitaplarının ve derslerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihin ulusal eğitimde rolünün belirleyici olduğu konusunda birleşen⁴²⁷ adı geçen tarihçilerin görüşleri, II. Meşrutiyet tarih yazımını etkilemiştir. Tarih eğitiminin önemi anlaşılacak ulusal bilinç kazandırılması önemli hale gelmiş, bu doğrultuda, ideolojik temele dayalı ders kitaplarının meydana getirilmesi hedeflenmiştir.

⁴²⁴ Yinanç, **a.g.m.**, s.595.

⁴²⁵ Köprülüzade Mehmet Fuad, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", **Milli Tarih İnşası**, Haz. Ahmet Şimsek-Ali Satan, İstanbul, 2011, s.33.

⁴²⁶ Mehmet Sarioğlu, **Türk Eğitim Tarihinden Esintiler**, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, Nisan 2012, s.14.

⁴²⁷ Ersanlı, **a.g.e.**, s.35.

XIX. yüzyılda bilimsel tarihçiliğin tohumları atılmışsa da tohumların büyüdüğünü görmek II. Meşrutiyet dönemine nasip olmuştur. 1908 Meşrutiyeti ile eleştirel, kaynak ve belge kullanımına dayalı, tarafsız olmaya çabalayan, geniş bir perspektiften bakan, Batı kaynaklarını ve tarih yazım tekniklerini de sürece dâhil eden modern bir tarih yazımı anlayışı geliştirilmiştir. Yusuf Akçura'nın deyişiyle bu yüzyılla beraber “*hayali vakıalardan kurulan tarih, tenkit rüzgârları önünde nihayet yıkılmıştır.*”⁴²⁸ Osmanlı tarihçileri, Tanzimat döneminde tarihçiliği pragmatik açıdan kullanmış, iyi bir hükümet politikası üretebilmek için olayların sebep ve sonuçlarını araştırarak, açıklayacak ve eleştirecek kadar kabiliyet göstermişlerse de bunlar yüzeysel kalmıştır.⁴²⁹ II. Meşrutiyet dönemi ile yüzeysellik ortadan kalkarak istenilen ve beklenen düzeye ulaşılmaya çalışılmıştır.

Meşrutiyet tarihçiliğinde tarihin yazılı kaynakları ve özellikle resmî belgeleri dışında eski eserlerden olan resim, heykel, dikili taşlar, paralar, silahlar, çeşitli eşya ve aletler tarihin kaynakları arasında sayılmaktadır. Belgelerin eleştirel bir gözle ve dikkatle incelenerek tarihsel bilgilerin aktarılması, bu dönem tarihçilerince kabul görmüştür. Yeni keşfedilen veya ortaya çıkan şeylerle çeşitlenen tarih yazımı, ekonomi, toplum, kültür, bilim, dini, medeni vb. açılardan ele alınmaya başlamıştır. Yardımcı bilim dallarıyla tarih yazımı geniş perspektiften okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.

1909'da ilk resmi tarih kurumu olan *Tarih-i Osmani Encümen*'inin kurulması, Osmanlı tarihçiliği ve yazımı adına atılan önemli adımlardan biridir. İnalçık, “*Osmanlı Türkiye'sinde çağdaş tarihçilik, 1880lerde başlayan Türk Aydınlanma Çağı etkisi altında, TOE'nin kurulması ile başlamıştır.*”⁴³⁰ demektedir. Encümen'in kurulması Osmanlı Devleti'nde çağdaş/modern tarihçiliğe yönelik gelişmelerden olmuştur. Yinanç'ın deyişiyle *Avrupa'daki tarih akademisi* tarzında⁴³¹ kurulan Encümen'in çatısı altında önemli tarihçiler toplanmıştır.⁴³² Osmanlı Devleti'nin 600 yıllık toplu tarihini yazmak için kurulan Encümen'in ilk yayınları Türk milliyetçiliği çerçevesince

⁴²⁸ Yusuf Akçura, “**Tarih yazmak ve...**”, s.583.

⁴²⁹ Yinanç, **a.g.m.**, s.573-574; Ersanlı, **a.g.e.**, s.63.

⁴³⁰ Halil İnalçık, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yıl:2, S.7, 2006, s.1-2.

⁴³¹ Yinanç, **a.g.m.**, s. 595.

⁴³² Abdurrahman Şeref, Ahmed Tevhid (Ulusoy), Ali Reşat, Ahmed Refik (Altınay), Mehmed Arif, Ahmed Midhat, Necip Asım (Yazıksız), Efdaleddin (Tekiner), Diran Kelekyan, Pavlo Karolidi Efendi, Yanko Hoçi, Ali Seydi, Mükrimin Halil (Yinanç), İbnülemin Mahmud Kemal bu tarihçiler arasındadır.

oluşturulmuştur. Arıkan, “*Tarih-i Osmanî Encümeni*’[nin], çağdaş anlamda tarih malzemesinin nasıl değerlendirileceği, kaynakların nasıl kullanılacağı, belgelerin ne şekilde ele alınıp işleneceği gibi sorunlara bilimsel yöntemlerle yaklaşılmasının ilk örneklerini ver[diğini]”⁴³³ belirtmektedir. Ayrıca eski kaynaklarının basılmış nüshalarının karşılaştırılması yoluna gidilmiş, orijinal nüshanın hangisi olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Encümen, katalog oluşturmuş, Avrupa’dan ve ülkeden Osmanlı tarihi ile ilgili belgeleri toplamış ve tasnif etmiş, Avrupa’ya araştırmacılar göndermiş, okul tarih müfredat programlarının belirlenmesinde iş birliğine gitmiştir.⁴³⁴ Bunlara ek çeşitli şehirlerde encümene bağlı şubeler açmış, Osmanlı tarihi üzerine monografi yayını yapmış (Tarih-i Osmani Encümeni Külliyyatı-1916), arşivlerin tasnif edilmesine çalışmıştır. Ayrıca Encümen bu girişimlerinin yanında ilk tarih dergisi olan Encümen mecmuasının çıkarmış (bibliyografyalar, tercümeler, vesikalar, tefrikalar), yerel tarih çalışmalarına yönelmiş, ortaya çıkarılması planlanan Osmanlı Tarihi eseri bölümlerinin konuların uzmanları tarafından kalem alınması⁴³⁵ direktifini de vermiştir. Tüm bu çabalar, Osmanlı tarih yazımının ve tarihçiliğinin bilimsel nitelik kazanmasında ve modernleşmesinde oldukça etkili olmuştur. Osmanlı Devleti-Avrupa arasındaki siyasi yazışmaların her cilt bir ülkeye ait olacak şekilde düzenlenmesi, yabancı seyyahların eserlerinin Osmanlı ile ilgili kısımlarının tercümelerinin yapılarak yayımlanması, Bizans tarihçilerinin Osmanlı kuruluşu ile ilgili yazdıkları kısımlarının aynen tercüme edilmesi⁴³⁶ planlanarak Osmanlı tarihi külliyyatının toplanması hedeflenmiştir. Bu türden girişimler, Osmanlı tarihçiliğinin yabancı kaynaklarla işbirliğine gittiğini gösteren önemli atılımlar olmuştur. Tüm bu çabalar Osmanlı tarih yazımının modernleşmesinin II. Meşrutiyet dönemi örneklerini oluşturmuştur. İkinci Meşrutiyet dönemi tarih yazıcılığının belki de en büyük eksikliği ‘*Mükemmel Bir Osmanlı Tarihi*’ yazmayı hedefleyip yazılamaması olmuştur. Bu konuda Osmanlı Encümeni’nin yaptığı çalışmalar da oldukça yetersiz kalmıştır.

⁴³³ Arıkan, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik**” s.1592.

⁴³⁴ Encümen için bkz. Akbayrak, **a.g.e.**, s.189-204.

⁴³⁵ İslam Devletleri ile olan ilişkileri Ahmed Tevfik, kitabeleri Halil Edhem, savaşları Necip Asım, Bizans ile ilişkileri Ahmed Refik, Orhan Bey dönemini Mehmed Arif, biyografileri Hüseyin Hüsameddin (Yaşar) çalışmıştır. bkz. Akbayrak, **a.g.e.**, s.101. Gayrimüslimler ise, kendi mensubu oldukları milletlerin tarihçilerinden çeviriler ve Osmanlı Devleti’nde önemli işlevler edinmiş farklı milletlerin mensubu insanlarla ilgili çalışmalar yapmıştır. Bkz. Akbayrak, **a.g.e.**, s.107.

⁴³⁶ Akbayrak, **a.g.e.**, s.147.

Edindiği misyonun karşılığını yeterince veremediğine dair Encümen, tarihçiler tarafından sıklıkla eleştirilmiştir.

Osmanlılık fikri etrafında Müslim ve gayrimüslimlerin birleştirilmesi fikri işlerliğini, Balkan Savaşlarıyla ve hız kazanan milliyetçi ayaklanmalarla kaybetmiştir. II. Abdülhamid dönemindeki İslam-Türk Sentezi, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılık fikrinin, işlerliğini kaybetmesiyle Türk-İslam sentezine dönüşmüş, Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu ön plana çıkmıştır.⁴³⁷ XX. yüzyılda esas amaç Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak olmuş, milliyetçilik akımı da bir kurtuluş çaresi olarak görülmüştür. XX. yüzyıl tarihçileri, Fransız İhtilali'nin en büyük çıktısı olan "milliyetçilik" kavramı üzerinden dil, etnik köken, kültür konuları üzerine eğilmeye başlamış, tarih yayınları da bu doğrultuda şekillenmiştir. Büşra Ersanlı, *"Avrupa'daki tarihçiler, yeni siyasi emellerinin kaynaklarını bulabilmek amacıyla geçmişlerini anlamak ve açıklamak isterlerken Osmanlıların, toplumlarında her alanda mevcut olan duraklamayı ve tıkanmayı çözümleyebilmek amacını taşıyarak"*⁴³⁸ bu amaç doğrultusunda eserlerini oluşturmaya çalıştığını belirtmektedir.

Dinsel ve ulusal duyguları güçlendirecek, kamçılacak, aşılacak ve coşturacak nitelikte tarih yazımı bu süreçle beraber şekillenmiştir. Türk tarihi hanedanın ya da dinin tarihi değil, Türklerin yani milletin tarihi olmuştur.⁴³⁹ II. Abdülhamid devrindeki devletin kökenini İslamiyet'in doğuşu ile başlatan bir tarih anlayışından ilk çağ medeniyeti olarak ele alınan Türk tarihi ile başlatılması⁴⁴⁰ anlayışına geçilmiştir. Tüm bu gelişmeler Osmanlı tarih yazımının şekillenmesinde de oldukça önemli bir rol oynamıştır. Kısacası, II. Meşrutiyet dönemi *"bilimsel tarih arayışları ile milli tarih arayışlarının kesiştiği bir tarihsel süreç olmuş ve dönemin aydınları milli tarih- bilimsel tarih ikilemiyle karşı karşıya gelmiştir."*⁴⁴¹ Bu ikilem tarih yazımında da milli tarih ile bilimsel tarih ayrımını doğurmuştur. Bu dönemde Türkçülük faaliyetleriyle Türk Tarihine yönelik çalışmalar artmış, tarih yazımı çoğunlukla milli tarihe bürünmüştür. Osmanlı tarihçilerinin Batı'dan aldığı romantik

⁴³⁷ Mehmet Ö. Alkan, "II. Meşrutiyette Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim", **Türkiye'de Tarih Yazımı**, Eds. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.157.

⁴³⁸ Ersanlı, **a.g.e.**, s.58.

⁴³⁹ Ahmet Vurgun, **Milli Tarih Nedir?**, 1.b., Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Ekim 2016, s.58.

⁴⁴⁰ Alkan, "II. Meşrutiyet...", **Türkiye'de Tarih Yazımı**, s.159.

⁴⁴¹ Çalen, **a.g.e.**, s.151.

ve faydacı yaklaşımlar, onun milli tarihe yaklaşımlarında ön plana çıkmıştır.⁴⁴² Türkçü aydınlar, çalışmalarını sadece siyasi değil aynı zamanda kültürel ve bilimsel alanda da sürdürmek için çeşitli dernekler ve yayın organları kurmuştur.⁴⁴³

Dönemin popüler tarih yayınlarında ve ders kitaplarında hükümdarların, devlet ricalinin, büyük şahsiyetlerin belirgin bir ağırlığı gözüktü de siyasi ve askeri tarih dışında toplumsal tarih diyebileceğimiz millet/halk merkezli tarih yazımına yönelik eğilimler de II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁴ Gazete ve dergi yazılarıyla popüler tarih yazıları topluma ulaştırılmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi, İslam Tarihi, Türk Tarihi, Osmanlı Tarihi ve Umumi Tarih gibi tarih alanlarına açıklık getirilmesini ister bir tutum benimsemiştir. Bahsedilen tarihlerin neleri içerdiği üzerinde düşünülmesi ve bu açıdan eserler verilmesi, tarih alanlarının ayrımına gidildiğini gösteren önemli bir gelişme olarak yorumlanabilir. Mehmed Ata Bey, Hammer'in; "*Osmanlı Tarihi*"ni, Ali Reşad, Charles Seignobos'un; "*Tarih-i Siyasî (1814)'den (1896)'ya Kadar Asr-ı Hâzırda Avrupa*" tarihini yine Ahmed Refik Charles Seignobos'un "*Tarih-i Medeniyeti*"ni, Abdullah Cevdet R. Dozy'nin "*Tarih-i İslâmiyeti*"ni tarih alanlarının sınırlarını tespit edebilmek için çevirdiğini düşünmek sanırım yanlış olmayacaktır.

II. Meşrutiyet'te tarih yazımı çeşitlendiren bir yönde Batı etkisi ile meydana getirilmiş eserlerdir. Tarih-i Umumilerin yanı sıra ve Fransa tarihi ağırlıklı olan Asr-ı Hazır tarihi gibi eserlerde kaleme alınmaya başlamıştır. Bu süreç tarih yazımının modernleşmesine olumlu etkiler yapmış, dar kalıpların dışına çıkmıştır. Avrupa'nın tam anlamıyla Osmanlı tarih yazımında yer alması, XIX. yüzyılın sonu XX. başlarında kendini göstermiştir. Tarih derslerinin içeriğine Avrupa tarihini içeren konuların yoğun bir biçimde girmiş olması, Avrupa etkisinin XX. yüzyılda geldiği noktayı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

II. Meşrutiyet dönemi tarihçileri geleneksel Osmanlı tarihçiliğini birçok açıdan eleştiriye tabi tutmuştur. Eleştirilerden ilki dil ve üslubun ağır olmasına yöneliktir. II. Meşrutiyet dönemi tarihçileri yaptıkları bu eleştirilerinden yola çıkarak üslubunda ve

⁴⁴² Erdal Taşbaş, "Tanzimat Dönemi'nde Gelişen Tarihçilik Anlayışına Batı Etkisi", *Folklor/Edebiyat*, S.52, 2007, s.268.

⁴⁴³ Muhammed Emin Yıldızlı, "Türkolojiye Hizmet Eden Kurumlar (1908-1932)", *Akademik Bakış Dergisi*, S.32, Kasım-Aralık 2015, s.454.

⁴⁴⁴ Çalen, a.g.e., s.108.

eserinde dilde sadeliği gözetmişlerdir. Eleştirilerden bir diğeri eski tarihçilerin millet merkezli bir tarih anlayışı oluşturmamışlarına, siyasi ve askeri tarih odaklı eserler kaleme aldıkları için toplumsal tarihe katkıda bulunamamışlarına yönelik olmuştur. Siyasi fayda fikrinden hareket edildiği için vatanseverlik hissi beslenmemiş ve diplomatik açıdan da aydınlatıcı bilgiler sunulamamıştır.⁴⁴⁵ II. Meşrutiyet döneminin tarih yazımı ve anlayışındaki en önemli atılımlarından bir diğeri ise, Yusuf Akçura'nın tarihin sadece büyük insanların tarihi olmaktan çıkması ve sıradan insanların da tarihte yeri olduğunu vurgulaması⁴⁴⁶ olmuştur. Akçura, her tarihte olduğu gibi gerçek kahraman halk yerine hükümdarların, paşaların, mollaların, beylerin övülmesini ve çiftçinin, tüccarın, esnafın tarihlerde yer almamasını eleştirmiştir.⁴⁴⁷ Çalen de bu tarz bir düşüncenin *“Büyük adamların ve zekânın tarihteki etkinliğini kabul eden, bu itibarla bir milletin yetiştirdiği büyük şahsiyetleri önemseyen fakat büyük adamların iyi ve kötü yönleriyle birlikte eleştirel bir gözle ve kendi ictimai muhitleri dairesinde değerlendirilmelerini talep eden millet/halk/toplum merkezli tarih yaklaşımı, ağırlıklı olarak Türk milliyetçiliğinin başlattığı “halka doğru” hareketinin ve Gökalp sosyolojisinin etkisiyle geli[tiğini]”* belirtmiştir.⁴⁴⁸ Yapılan tüm bu eleştirilerle eksiklikler, II. Meşrutiyet dönemi tarihçileri tarafından giderilmeye çalışılmış, modern bir tarih yazımı ve algısının oluşturulması hedeflenmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi, tarihe ilginin arttığı, tarihçiliğin konu, zaman ve sınırlarının genişlediği, popüler ve bilimsel yayınların oldukça arttığı, ilk kurumsal tarih çalışmalarının önemsendiği bir dönem olmuştur. Bunun yanı sıra batılı usulün önem kazandığı, tarih felsefesine ve tarih yazımına ait çeşitli konuların tartışılmaya başlandığı önemli bir dönemdir. Avrupa tarihine ağırlık veren eserlerin kaleme alındığı, ilk bilimsel dergilerin yayınlandığı ve Avrupa tarihiyle ilgili konuların yoğunluk kazandığı, milli tarih ve bilimsel tarih arasında sıkışıp kalan bir dönem olarak II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı tarih yazımının modernleşmesinde en önemli dönem olma özelliğine sahiptir. Dönem tarihçilerinin önemle üzerinde durduğu *“tarihin metodoloji meselesi”* konuya ne kadar önem verildiğini göstermesi açısından

⁴⁴⁵ Mehmet Kaan Çalen, “II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Düşüncesi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi)**, Edirne 2013, s.176.

⁴⁴⁶ Mustafa Oral, “II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Anlayışı”, **Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet**, Yeni İnsan Yayınevi, Temmuz 2008, İstanbul, s.152.

⁴⁴⁷ François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 2.b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 1996, s.194.

⁴⁴⁸ Çalen, **a.g.t.**, s.71.

dikkate değerdir. Meşrutiyet tarihçileri, tarihi bir bilim olarak değerlendirerek, tarihin de bir yönetime sahip olması ilkesini kabul etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı tarihçiliğinde ve tarih yazımında önemli açılımlar gerçekleştirilse de bu dönemde diğer dönemler gibi eleştiriye tabi tutulmuştur. Fuad Köprülü, “*Meşrutiyet’in, tarihin hiçbir sahasında, şahsi geniş tettebbular yapmaya namzet bir sima yetiştiremediğini*”⁴⁴⁹ belirtmiştir. O, Meşrutiyet döneminde bilimsel tarihçiliğin istenilen düzeyde olmaktan çok uzak olduğunu, kötü edebi eserler niteliğinde tarih eserlerinin verildiğini vurgulamıştır. Avrupa’daki tarih bilimini bilmeyen hiç kimsenin istenilen nitelikte bir tarihçi olamayacağını da altını çizen Köprülü, bilimsel tarihçiliğin üniversite kürsüleri ile gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir.⁴⁵⁰ Bu döneme yönelik bir diğer eleştiri ise, tarih kitapların sayıca fazlalaşmasına rağmen bunların ciddi araştırma ürünü olmadıklarına ve özellikle Fransız tarihlerinden devşirilerek okullarda okutulduğuna yönelik olmuştur.⁴⁵¹ Milli tarih vurgusuyla hareket edilse de özellikle Tarih-i Umumilerde bunların istenilen düzeyde gerçekleştirilemediğine ve Avrupa merkezli tarih anlayışından hareketle eserlerin kaleme alındığına özellikle vurgu yapılmıştır. Çalen, Meşrutiyet dönemi aydınlarının, tarihçiliğin doğuşu ve gelişimi konusunda eski Yunanla başlayıp XIX. yüzyıl Avrupa’sına uzanan klasik Avrupa merkezci kurguyu tartışmadan tekrar ettiklerini ve bu kurgu içinde nadiren batı dışı isimlere çok az hatta hiç yer vermeyerek sadece İbn Haldun’a değindiklerini belirtmiştir.⁴⁵²

Osmanlı tarih yazımının kuruluştan yıkılışa kadar geçen kabaca 600 yıllık sürecinde her türden malzeme ile eserler verdiği bilinmektedir. Eserlerin yanı sıra Osmanlı tarih yazımı ile ilgili söylenebilecek en önemli nokta, dönemlerin siyasal ve yönetsel koşullarından derinlemesine etkilenmesidir. Osmanlı Devleti’nde tarih yazımı, iktidarlarda bulunan güçlerin istekleri ve görüşleri doğrultusunda devlet yıkılıncaya dek sürekli şekil değiştirmiştir. Osmanlı tarih yazımı böylelikle dönemlerin politik koşullarının etkisinde “modernleşme serüvenini” tamamlamıştır.

⁴⁴⁹ Fuad Köprülü, “Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?”, **Milli Tarihin İnşası**, Haz. Ahmet Şimşek, Ali Satan, İstanbul, 2011 s.124.

⁴⁵⁰ Köprülü, “Bizde Tarih ve”, **Milli Tarihin İnşası**, s.s.32-38.

⁴⁵¹ Bkz. Akçura, **a.g.m.**, s.596.

⁴⁵² Çalen, **a.g.t.**, s.20-21.; Çalen, Osmanlıların, İbn Haldun’la tam olarak ne zaman tanıştıklarının belirsiz olduğunu ancak Taşköprüzâde, Kâtib Çelebi ve Naima ile son devir Osmanlı aydınlarından özellikle Ahmed Cevdet Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi’nin İbn Haldun’dan etkilendiklerinin bilindiğini belirtmektedir. Çalen, **a.g.t.**, s.11.

3. BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE TARİH EĞİTİMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

II. Bölümde, Osmanlı tarihçiliğinde Avrupa ve Osmanlı tarih yazımının modernleşme evresi değerlendirilmeye tabi tutularak kültürel boyutta Osmanlı'nın Avrupai zihinsel dönüşümü ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ise, modernleşme ile kurulan modern eğitim kurumlarında, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde tarih eğitiminin gelişimi ve Avrupa tarihi öğretimi ele alınmıştır. Bu konuya yer vermemizin esas nedeni, Avrupa etkisinin, tarih eğitiminde meydana getirdiği yeniliklerden kaynaklanmaktadır. Başlangıçta “Tarih-i Umumi” dersleri içeriğinde aktarılmaya çalışılan Avrupa tarihi, II. Meşrutiyet döneminde Tarih-i Umumilerin yanı sıra Asr-ı Hazır ve Tarih-i Siyasi derslerinde ve bu dersler için hazırlanan tarih eserlerinde de önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Avrupa tarihi etrafında şekillenen bu dersler ve eserler, Osmanlı tarih eğitiminin Batılılaşma sürecinden nasıl etkilendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

II. Meşrutiyet döneminin önemli Avrupa tarihçilerinden ve Avrupa tarihi öğretmenlerinden olan Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura'nın Avrupa tarihini ele alışları IV. bölümümüzün esas konusunu oluşturduğundan bahsedilen isimlerin öğretmenlik yaptıkları modern okullardaki tarih eğitimi hakkında bilgi verilmesi gerekli görülmüştür. Aynı zamanda bahsedilen isimlerin tarih öğretmenliği yaptığı II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinin tarih eğitiminin bir panoraması sunularak anılan dönemlerin tarih eğitimine yaklaşımı yansıtılmaya çalışılmıştır.

3.1. Modern Eğitim Kurumlarında ve 1876-1908 Döneminde Tarih Eğitimi ile Avrupa Tarihi Öğretimi

Eğitim, her devlette ve millette olduğu gibi modernleşme çabalarının merkezinde olmuştur. Eğitim, devletin güçlendirilmesinde, bilgili ve kalifiyeli bir nüfus yetişmesinde, ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanmasında, öğrenilenlerin ve tecrübelerin nesilden nesile aktarılmasında, millet olma ve modernleşme sürecinde önemli bir araçtır. Eğitim, hem geleneksel yapıyı koruyan hem de yenileşme sürecine ayak uyduran bir gücü temsil etmektedir. Modern devletler, Fransız Devrimi'nden sonra eğitim alanına ağırlık vermiş, bu alana önemli yatırımlar yapmış ve modernize edilmesine hız kazandırmıştır.

Bilginin ve kalemin kılıçtan keskin oluşunun anlaşılmasıyla bilgili bir toplum ve nüfus yaratmak önemli hale gelmiştir. Eski bilginin yenisini almaya başladığı modernleşen dünya düzeninde Osmanlı Devleti de yerini almış, eğitim alanına gereken önemi vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren oluşturduğu eğitim kurumları, XVI. yüzyılın değişen dünya düzenine ayak uyduramamış ve yetersiz kalmıştır. Osmanlı Devleti, toplumun eğitiminde yetersiz kalan okulların ve medreselerin eksikliklerini gidermek için, reformcu sultan ve paşalar tarafından da desteklenen, Batılılaşma döneminde modern tarzda eğitim ve bilgi sunan kurumlar oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı yöneticileri nezdinde eğitim bir modernleşme –yani Batılılaşma- ve gelişme aracı olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın modernleşmesini taklit etmeye çalışması, Tanzimat döneminden itibaren eğitim alanında da etkisini yoğun bir şekilde hissettirmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı eğitim alarak perspektifini genişleten, Batılı hocalardan alınan derslerle Batı'yı anlayan, modern bilimler öğrenerek din eğitimi kalıplarının dışına çıkan, Avrupa dillerinden bir veya bir kaçını öğrenebilen, Avrupa'ya öğrenci olarak gidebilen bir kesimin yetişmesinde Batı tarzı okulların ve kurumların açılması önemli rol oynamıştır. Osmanlı'nın *"kâfirlerin barbarca dillerini aşağılama tutumundan vazgeçerek bu dilleri üstün bilgi ve beceriye sahip olmayı sağlayacak araçlar olarak görmeye başlaması"*⁴⁵³, Batılı eserleri takip ederek onları telif veya tercüme eserler haline dönüştürmesinde ve bünyesine kazandırmasında etkili

⁴⁵³ Lewis, **Müslümanların Avrupa'yı...**, s.98.

olmuştur. Çevirisi yapılan bu eserlerin büyük bir bölümünün Osmanlı'nın modern okullarında okutulması hedeflenmiş, en çok tercüme edilen eserler arasında “tarih” önemli bir yer tutmuştur. Modern eğitim kurumları, Batı'daki düşüncelerden etkilenebilen ve Batı'daki gelişmeleri takip edebilen bir yapıyı temsil etmiştir. Modern bilimlerin Osmanlı'ya girmesi, kurulan askeri ve sivil modern okullar sayesinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti, İslam mirasını devam ettirdiği için verilen eğitimlerde tarih, dini bilgiler içerisine serpiştirilmiştir. Gazali'nin tarihi uğraşılabilmesine izin verilebilir bir alan olarak değerlendirmesi⁴⁵⁴ tarihin İslam sınırları dışına çıkamayacağını gösteren emarelerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti, şehzadelerin ve devlet yönetimindeki isimlerin tarih bilmesine önem vermiştir. Geçmişten ders alınmasında ve “devlet nasıl iyi yönetilir” sorusuna cevap alınabilmesinde tarihten yararlanılmıştır. O yüzden şehzade ve devlet yönetimine tarih eğitimi verildiği bilinmektedir. Haldun Eroğlu, şehzadelerin, XVII. yüzyılın başlarına kadar “*umumi tarih, İslâm tarihi ve edebiyatı, Yunan, Latin tarihi ve edebiyatı, milletler ve medeniyetler tarihi*”⁴⁵⁵ gibi dersler aldığını aktarmaktadır. Sonuçta, tarih, XIX. yüzyıla kadar halktan ziyade okuma yazma bilen yüksek kesimden ibaret tutulan bir eğitim alanı olarak görülmüştür.

İslam tarihi çerçevesince ele alınan hikâyeci ve nakilci tarih, XIX. yüzyıla kadar “modern bilim” olarak görülmemiş ve İslam ekolünün dışına çıkamamıştır. Tarihin, milletlerin ve devletlerin yumuşak karnı olarak düşünülmesi ve iktidarların toplumu yönlendirmede tarihi araç olarak görmesi, tarihin sınırlarının devlet tarafından çizilmesine neden olmuştur.

Osmanlı'nın askeri alanda başlayan yenilikleri, Batı'nın her alanda hissedilen üstünlüğü ile birleşerek bütün kurumlarda ıslahat yapılması seferberliğine dönüşmüştür. Osmanlı'nın klasik eğitim kurumlarında dini bilgiye dayalı eğitim, modernleşme süreciyle laik eğitim sisteminin ihtiyacını hissettirmiş, eğitim ve öğretim, üzerine düşünülen başlıca alanların başında gelmiştir. Eğitim alanına önem verilmesiyle “tarih” de Batılılaşma sürecinden etkilenmiştir. Modernleştirilmeye

⁴⁵⁴ Mustafa Ergün, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi I**, Afyon, 1996, s.21.

⁴⁵⁵ Haldun Eroğlu, “Şehzade”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.480.

çalışılan eğitim kurumlarıyla, yüksek mevkilerle sınırlı tutulan bir alan olan tarih, XIX. yüzyılda bilim olarak görülüp ders programlarında yerini almış, böylelikle eğitim yoluyla verilmesi gereken bir “hizmet” haline gelmiştir. Matbaanın kurulması süreci de tarihe olan ilgiyi doğrudan etkilemiştir. Biz bu bölümde Abdurrahman Şeref, Yusuf Akçura ve Diran Kelekyan’ın tarih öğretmenliği yaptığı okullardaki tarih dersleri ve eğitimi hakkında bilgi vermeyi ve öğretmenlik yaptıkları Abdülhamid ile II. Meşrutiyet döneminin tarih eğitimleri hakkında genel bir değerlendirme yapmayı konumuzun sınırlandırılması için uygun görüyoruz. Verilen derslerde de tarihin yan dallarından olan edebiyat, felsefe tarihi gibi derslerin içeriklerine girilmemiş, doğrudan bahsedilen isimlerin verdikleri tarih dersleri dikkate alınmıştır. Kurumların tarih öğretimleri hakkında izlenim uyandırmak esas alındığı için okulların tarihsel geçmişine yönelik ayrıntıya da girilmemiştir.

3.2.Askeri Okullarda Tarih Eğitimi

Osmanlı Devleti, aldığı yenilgiler doğrultusunda ve XVII. yüzyılda Avrupa’nın üstünlüğünü anlamasıyla ilk eksikliğinin askeri ve ordu alanında olduğunu fark etmiştir. Bahsedilen yüzyıldan itibaren askeri alandaki yetersizlik, Avrupa ile büyüyen mesafeyi kapatmak için önlemler alınmasını gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda alınan önlemlerden ilki, Batı tarzı eğitim veren ve Batı teknikleriyle donatılan modern askeri okulların kurulması olmuştur.

Kurulan modern askeri okullar, modern bilimlerin Osmanlı’ya girmeye başladığı kanallardan ilkidir. Askeri okullar, modern bilimleri aktarmanın ve Batı düşüncesiyle tanışmanın merkezi olmuştur. Batı’nın eğitim, sanayi, askeri, fikir dünyasının anlaşılabilmesi ve adapte edilebilmesi için başka dillerin dışında dönemin en etkin dili olan Fransızcanın öğrenilmesi⁴⁵⁶ ve Türk subayların savaş sanatını geliştirebilmeleri için büyük kısmı Fransa’dan öteki kısmı diğer Avrupa ülkelerinden getirilen öğretmenlerin ülkede konumlandırılması, Osmanlı Devleti’nde yeni, genç, bilgili ve eğitilmiş bir nüfusun yetişmesinin tohumlarını atmıştır.

İslam âleminin mühendislik, matematik, sanayii, fen bilimleri gibi alanlardan uzaklaşması nedeniyle askeri okulların eğitim programlarının müfredatı ilk bu alanlar çerçevesince meydana getirilmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile umumi

⁴⁵⁶ Almanca (Harbiye’de) ve İngilizce (Bahriye’de) de diğer eğitim dilleri arasındadır.

tarihin ve tarihin ders programlarında yer almaya başlaması, İslam tarihi ile sınırlı tutulan Tarih-i Umumilerin içeriğini değiştirmiştir. Batılılaşmanın etkisiyle Tarih-i Umumilerin içeriğinde Avrupa'ya yer verilerek öğrencilere Avrupa tarihinin öğretilmesi amaçlanmıştır. Bu alt bölümde orduya teknik ve donanımlı subay yetiştirmek amacıyla kurulan modern askeri okullarda sosyal bir alan olan tarih eğitime ise ne doğrultuda yer verildiği saptanacaktır.

3.2.1. 1775- Mühendishane-i Bahr-i Hümayun

1775 yılında kurulan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, nitelikli subay yetiştirmeye yönelik Batılı uzmanları bünyesinde barındırarak modern bilimlere dayalı eğitim veren askeri okuldur. Türk eğitim tarihinin modern anlamda kurulan bu ilk kurumunun açılmasında 1768'de başlayan Rus savaşında Osmanlı ordusunun teknik açıdan zayıf bulunmasının önemli rolü olmuştur.⁴⁵⁷

Batılı uzmanlardan ve yerli hocalardan oluşan okul kadrosuyla⁴⁵⁸ fen ve mühendislik eğitiminin yanı sıra coğrafya, Arapça, harp tarihi gibi derslerde işlenmiştir. Tanzimat döneminde Mekteb-i Bahriye ismini alan okulun 1870 yılı ders programında “Tarih” ve “Tarih-i Âlem” gibi tarih dersleri yer almıştır.⁴⁵⁹ Okulda, Fransızca'dan ve İngilizce'den çevrilen kitaplar okutulmuştur.

Okul içinde kurulan matbaada tarihi konu alan Almanca, İngilizce ve Fransızca bilen Mehmet Şükrü Bey tarafından yazılmış “Tarih-i Umumi” (1895) ve “Tarih-i Katerina” (1861)⁴⁶⁰ gibi eserler yer almıştır. Matbaada basılan iki tarih kitabından biri olan “Tarih-i Umumi”, Mekteb-i Bahriye-i Şahane idadisinin 2. ve 3.sınıf öğrencilerine okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Fransız tarihçi ve çevirmen Castera

⁴⁵⁷ Kemal Beydilli, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.514.

⁴⁵⁸ Tersane 'de açılan Hendese odası veya Hendesehane olarak da bilinen Bahri-i Hümayun'un ilk hocası Arapça, Farsça, Fransızca, İtalyanca ve İngilizce bilen Cezayirli Seyyid Hasan Paşa olmuştur. Matematikçilerden Seyyid Osman, Gelenbevi İsmail, Palabıyık Mehmed, Ali Bahar, Mehmed Salih efendiler, Kasapbaşı İbrahim Efendi, Küçük Hüseyin Paşa, Ahmet Hoca gibi yerli hocalar vardır. Yabancı hocalardan ise Fransız Baron de Tott, Gilles Jean-Marie Brazzer de Kermovan, Lafitte-Clavé ve Monnier, Laurent-Jean François Truguet, Jean-Jacques Sébastien Le Roy İngiliz Sang, Benoit, Jacques Balthazard le Brunn gibi isimler yer almıştır. Bu hocalar fen bilimleri ve mühendislik ile ilgili dersler vermiştir.

⁴⁵⁹ Mustafa Ergün-Tayyip Duman, 19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları, **Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı**, 2/7, s.496. Metin için bkz.

<http://mustafaergun.com.tr/wordpress/wp-content/uploads/2015/11/dersprog2.pdf> (Erişim: 4.05.2020)

⁴⁶⁰ Örnekler için bkz. Alaettin Avcı, **Türkiye’de Askeri Yüksekokullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963, s.8.

tarafından Fransızca olarak kaleme alınan, Yakovaki Efendi tarafından tercüme edilen *Tarih-i Katerina* ise, XVIII. yüzyılın yarısındaki Türk-Rus ilişkilerini içermesi bakımından önemlidir. Osmanlı-Rus savaşının kaybedilmesi sonrası böylesi güncel bir dönemi ele alan eserin tercüme edilerek matbaada basılması, bu konu hakkında da öğrencilere bilgi verildiğini düşündürmektedir. 1825 yılı kütüphane kataloğundan Avrupa bağlantılı 6 eser olmakla birlikte “*Evsaf-ı Memleket-i Beç*” adıyla Avusturya hakkında bilgi veren bir eser de dikkat çekmektedir.⁴⁶¹

Açılan ilk askeri modern okulda, Tanzimat dönemi içerisinde Avrupa tarihine yönelik derslerin ve kitapların olması, Avrupa etkisinin “modernleşme” aracılığıyla tarih eğitime sızarak Avrupa tarihi öğretiminin Osmanlı Devleti’nde gerçekleştirilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.2. 1795- Mühendishane-i Berr-i Hümayun

Mühendishane-i Berr-i Hümayun, kara kuvvetlerine subay ve mühendis yetiştirilmesi amacıyla 1795 yılında Hasköy’de kurulmuştur.

4 sınıftan oluşan Mühendishanede Fransız ders programı kabul edilmiş, dersler, Bahr-i Hümayunda olduğu gibi fen ve mühendislik derslerinden⁴⁶² oluşmuştur. 1796 tarihli Nizamname dikkate alındığında, ikinci sınıfın üçüncü yılında verilmek üzere programda “*Harp Tarihi*” dersi yer almaktadır.⁴⁶³ 1877 yılında Mühendishane-i Berr-i Hümayun idadesinin üç yıllık programında, III. yıl “*Tarih-i Osmani*” ve “*Tarih-i Umumi*”, I. ve II. yılda “*Tarih-i Umumi*” dersi programda gözükmektedir.⁴⁶⁴

1887 yılında Mühendishane programı ve öğretim düzeninde yapılan değişikliklerle beş yıla çıkarılan okulun beşinci yılı müfredatında “*Harp Tarihi*”, 1890 yılındaki ders programında ise, “*Osmanlı tarihi*” dersi vardır. “*Harp Tarihi*” dersinin dışında 1899 Hendese-i Mülkiye İdadisinde I. sınıftan III. sınıfa kadar “*Tarih-i Umumi*” dersleri ilkçağdan yakın çağlara kadar okutulmuş, III. Sınıfta tarih derslerinde “*Tarih-i Osmani*” de yer almıştır.

⁴⁶¹ Beydilli, a.g.e., s.304.

⁴⁶² Beydilli, a.g.e., s.s.59-68.

⁴⁶³ Milli Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim*, Ankara, 2000, s.243.

⁴⁶⁴ Ergün-Duman, a.g.m., s.506.

Kısacası, Mühendishanede verilen tarih eğitimi büyük oranda Harp tarihi ve Deniz Savaşları tarihi gibi konular çerçevesince şekillenmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi sonrasında Tarih-i Umumi okulun ders programlarında diğer tarih derslerine ek olarak yerini almıştır.

Yerli ve yabancı hocaların eğitim verdiği okulda bir matbaa ve kütüphane de bulunmaktadır. 1797-1824 arasında matbaada basılan eserlerden bir tanesi tarih eseridir. Bahsedilen eser, 1804 yılında Üsküdar matbaasında basılan Ahmed Vasıf Efendi'nin 1752-1774 yıllarını içeren “*Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*” adlı kitabıdır.⁴⁶⁵ 1800'lere kadar mühendishanede bulunan kitap sayısı 22 çeşit farklı başlık altında 48 ciltten oluşmaktadır.⁴⁶⁶ 400 cilt eserin olduğu kütüphane, özellikle Ebubekir Ratıp Efendi'nin terekesinden alınan çok sayıdaki kitap, harita, teknik alet ve edevatla zenginleşmiştir.⁴⁶⁷ Ratıp Efendi Kütüphanesi, okulun eğitiminde gerekli görülen derslere ve ihtiyaca yönelik oluşturulmuştur. Tarih, harp tarihi gibi eserlerle birlikte 1816 yılına ait kütüphane kataloğunda 2587 parça eser bulunmaktadır.⁴⁶⁸

3.2.3. 1827- Mekteb-i Tıbbiye

1827'de kurulan tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye'nin esas amacı, sağlık alanına yönelik eğitimin yapılmasıdır. O yüzden ders programlarına bakıldığında bu ihtiyaca uygun dersler konulduğu görülmektedir. Tarih derslerine yönelik ise, 1850-51 yılındaki müfredat programında 3.ve 4. sınıfının idadi hazırlık sınıflarına “*Tarih-i Umumi*”, “*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*” gibi tarih derslerinin verildiği bilinmektedir. Coğrafya ve *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*’ne Monsieur Guerrieri girerken *Tarih-i Umumi* derslerini Monsieur Lahaille vermiştir.⁴⁶⁹ Anılan derslerin Fransız hocalar tarafından yürütüldüğü dikkate alındığında bu derslerin kaynakları arasında Fransızca tarih kitaplarının da bulunduğunu iddia etmek sanırım yanlış olmayacaktır. Mekteb-i Tıbbiye’de tarih eğitimi veren hocaların Fransız olması ve

⁴⁶⁵ Beydilli, **a.g.e.**, s.256.

⁴⁶⁶ Mesut Uyar-Hayrullah Gök, “Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi'nin Akıbeti – I”, **4. Kat Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s.34.

⁴⁶⁷ Kemal Beydilli, “Mühendishane-i Berr-i Hümayun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.517.

⁴⁶⁸ Beydilli, **a.g.e.**, s.276.

⁴⁶⁹ Yeşil Işıl Ülman, “Mekteb-i Tıbbiye'nin 1850-51 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.IV, S.I, 2002, s.60.

Tarih-i Umumi adında dersin bulunması, 1869 Nizamnamesi öncesinde Tıbbiye’de Avrupa tarihine yönelik bilgilerin verildiğini düşündürmektedir.

3.2.4. 1834- Mekteb-i Harbiye

II. Mahmud zamanında kaldırılan Yeniçeri Ocağı’nın yerine Batı tarzı bir ordu olan *Asakir-i Mansure-i Muhammediye*, 1826 yılında kurulmuştur. Batı tarzındaki ordunun kurulmasıyla beraber sorunlar tam olarak çözülmemiş temel problemin nitelikli subay eksikliği olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. Eksiklikler göz önünde bulundurulduğunda önceden saraydan veya kölelerden yetişen, okuma-yazma kabiliyeti düşük subaylar yerine askeri bilim ve teknikleri öğrenmiş, çağdaş bilgilerle donatılmış subay yetiştirmek II. Mahmud’un önceliği haline gelmiştir. Geçici önlemler yerine kalıcılığı sağlamak isteyen II. Mahmud, donanımlı subay yetiştirilmesi için Fransa’daki *Ecole Militaire* tarzında modern bir askeri okul olan Mekteb-i Harbiye’yi 1834’te kurdurtmuştur.⁴⁷⁰

Okulun ders programı, dini dersler, Arapça, Farsça, yazma, okuma, dört işlem, Osmanlıca, dil bilgisi, hesap, hendese, aritmetik, Trigonometri, geometri, harita, topoğrafya, cebir, fizik, mekanik, balistik, coğrafya, top, tüfek, kılıç ile talim, logaritma, astronomi, integral, yanıcı cisimler, köprü kurma, yüzme, resim vb. gibi derslerden oluşmaktadır. Görüldüğü gibi ilk dönemlerde Mekteb-i Harbiye ders programında tarih dersi yer almamaktadır. 1850 yılındaki ders programına bakıldığında Harbiye Mektebi’nin Erkan-ı Harp ve Harbiye olarak ayrılan kısımda tarih dersi olmamakla beraber, 1848 yılında oluşturulan Baytar I. Sınıfın ders programında *Tarih-i Umumi* dersi yer almıştır.⁴⁷¹

1862-77 yılları arasında Mekteb-i Harbiye’de toplam 83 ders olduğu bilinmektedir. Gülşah Eser, fen ağırlıklı dersler, sosyal dersler ve askeri nitelikteki dersler olmak üzere bu dersleri 3 gruba ayırmış, tarihi de sosyal dersler içerisinde değerlendirmiştir.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Abdülkadir Özcan, “Harbiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XVI, İstanbul, 1997, s.115.

⁴⁷¹ Ergün- Duman, **a.g.m.**, s.503.; Osman Ergin, 1849 tarihinde kurulduğunu belirtmektedir. Bkz. Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C.I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1997, s.428

⁴⁷² Gülşah Eser, “Mekteb-i Harbiye’nin Türkiye’de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2005, s.65.

1862-63 yılları arasında okulun programında “*Tarih-i Âdi*” (Basit tarih), “*Tarih-i Âlem/Umumi*” (dünya tarihi), “*Tarih-i Harp*” gibi tarih dersleri bulunmaktadır.⁴⁷³ Görüldüğü gibi askeri okullarda dünya tarihine yönelik dersin verilmesi önemli görülmüştür. Böylelikle askeri öğrencilerin dünyaya geniş perspektiften bakabilmesi tarih derslerinin amaçlardan biri olmuştur. 1868 tarihine ait dört senelik Erkân-ı Harbiye programının III. ve IV. sınıflarında “*Tarih-i Harp*” dersi yer almıştır.⁴⁷⁴ 1871 yılında Harbiye okulunda dünya tarihi öğretmenliği yapan Süleyman Hüsnü Paşa, I. Meşrutiyet döneminde genel Türk tarihi ile ilgili Harbiyelilere bilgiler vermiştir.⁴⁷⁵ Harbiye’de 1872-1873 yılında “*Tarih-i harp*” dersine Erkân-ı Harp Kaymakamı Edhem Bey, 1875-76 yılında aynı derse Erkân-ı Harp Binbaşısı Hüsnü Bey hocalık yapmıştır. 1876-77 yılları arasında “*Tarih-i Âdi*” dersine Erkân-ı Harb Kolağası Rıfat Efendi, “*Tarih-i Âlem*” dersine ise, Erkân-ı Harp Kolağası Bedri Efendi girmiştir.⁴⁷⁶

Mekteb-i Harbiye matbaasında 1834-76 yılları arasında basılan tarih ile ilgili kitaplar ise şu şekildedir⁴⁷⁷: 1876-1877 yılları arasında Osman Senai’nin (Erdemgil) “*Tarih-i Harb*” (3.cilt) ve Mustafa Şevket Paşa’nın “*Tarih-i Harb*” (3 cildi) eserleri basılmıştır. Bunlar dışında harp okulunda okutulan tarih kitaplarından bazıları, Ali Efendi’nin “*Tarih-i Umumi*”, Ali Tevfik Bey’in “*Tarih-i Umumi*”, Hüseyin Bey’in “*Tarih-i Harb*” ve Ömer Nail Paşa’nın “*Tarih-i Askeri*” adlı eserleridir.⁴⁷⁸

1868-1880 tarihleri arası diğer askeri okullarda olduğu gibi Erkân-ı Harbiye’de de değişiklikler yapılmıştır. Okula öğrenci alımında yapılan sınavda “*Tarih-i Umumi*” ve “*Tarih-i Osmani*” dersleri yer almıştır.

⁴⁷³ Eser, **a.g.t.**, s.36.

⁴⁷⁴ Ramazan Yıldız, “I. Meşrutiyet Döneminde Uygulanan Tarih Eğitim”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2006, s.28.

⁴⁷⁵ İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara, 1991, s.59.; Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.90. Süleyman Hüsnü Paşa’nın Tarih-i Âlem eseri askeri okullar için ders kitabı olarak kaleme alınmıştır. Tarih-i Âlem’de Türklere geniş yer ayrılmış olması ve bazı yabancı kelimeleri Türkçe olarak karşılamadaki hassasiyeti gibi nedenlerle eser, Türkçüler arasında saygın bir yer edinmiştir.

⁴⁷⁶ Eser, **a.g.t.**, s.119.

⁴⁷⁷ Eser, **a.g.t.**, s.129.

⁴⁷⁸ Ergün- Duman, **a.g.m.**, s.506.

1909 (1325) tarihli Erkan-ı Harbiye ders programında “*Tarih-i Harp*” ve “*Tarih*” dersi gözükmektedir.⁴⁷⁹ Bahsedilen dönemde Diran Kelekyan’ın Erkan-ı Harbiye’de siyasi tarih öğretmeni olduğu bilindiği için tarih dersinin içeriğinin siyasi tarih olduğu iddia edilebilir.

Niyazi Berkes’e göre, Mekteb-i Harbiye’nin kuruluşu Türkiye’de çağdaşlaşma tarihinin belki de en önemli olayıdır. Ona göre, kurumun, Osmanlı Devleti ile toplumun ilk bağlantısı olmasının yanı sıra dönemin belli başlı olayları, bu kurumun eğitiminin sağladığı askeri ve düşünsel etkiler, siyasal gücü elinde tutanlara karşı tutumu, mezunlarının askerî, siyasal ve kültürel hayatta aldıkları yerler ve son olarak da Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişteki kilit isimleri yetiştirmesi Mekteb-i Harbiye’nin önemini ortaya koymaktadır.⁴⁸⁰

3.2.5. 1845- Askeri İdadiler

Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere açılan okulların ancak 10-15 yıl gibi bir sürenin sonunda mezun verebilmesi büyük bir problem olarak görülmüştür. İlk, orta ve lise eğitimi alarak gelmiş öğrencilerin olmayışı, derslerin öğrenilmesinde ve mezun verilmesinde gecikmelere neden olmuştur. Askeri okullar bu boşluğu doldurabilmek için öğrencilerini temelden yetiştirmek istemiş, bunun sonucunda 1845 yılında kendi idadilerini kurmuştur.

1846’da Bosna’da ve Bursa’da açılan idadi, 1847’de Edirne ve Manastır’da, 1875’de de Bağdat’ta açılmıştır. Günümüzde lise dengi okulların, 1847 programında tarih dersi yer almaktadır.⁴⁸¹ 1867 yılı Erkan-ı Harbiye’ye kayıt için gelen öğrencilerin diplomaları dikkate alındığında da idadilerde tarih dersi okutulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Seyfettin Özege nadir eserler kataloğu: **Erkan-ı Harbiye Ders Programı**, Yer Numarası 3435 SÖ 1325 (1909), Demirbaş: 0110208, s.6 ve 13. **Tarih-i Harp**; Birinci sene isfar-ı umumiye, ikinci sene 805-806 ayrıca isfar-ı Osmaniye, üçüncü senede 66 ve 70: 71 seferleriyle Rus ve Japon seferlerinin ve Boer harekâtının en mühim parçaları, birinci senede haftada 4, ikinci senede haftada 6, üçüncü senede haftada 4 saat tarih-i harp tedris edilir. (s.6.) **Tarih**; Tarih hakkında vasi malumat tahsil-i umumiyenin mühim bir kısmını teşkil ederek birçok işlerde zabitanın fevâid-i azime temin ve onların sahib-i şöhret olmalarına yardım eder. Birinci ve ikinci senelerde haftada 2 saat tarih dersi vardır. Bu derste tarih-i umumi tedris edilmesi mecburi değildir... *Bu kısım bilgisi siyah gözükmekte olduğu için geri kalan kısım okunamamıştır. Teyit etmek için bkz. Erkan-ı Harbiye Ders Programı, (s.13.)

⁴⁸⁰ Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s.194.

⁴⁸¹ Deniz Vardar Bülbül, “Tarih Eğitiminin Osmanlı Eğitim Kurumlarına XIX. yüzyıldan itibaren girmesinin sebepleri”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, Eylül 2019, s.35.

⁴⁸² Yıldız, **a.g.t.**, s.29.

Ayrıca 1898-1904 yılları arasında Harbiye-i Şahane İdadisi'nde Topçu Miralay Salih Bey, Dersaadet İdadisi'nde Piyade Yarbay Ali Tevfik Efendi, Mekteb-i İdadi Tıbbiye-i Şahane'de Piyade Yarbay Mehmet Ali Bey ve Abdi Bey tarih öğretmenliği yapmıştır. Yine aynı yıllarda Bursa Mekteb-i İdadisi'nde Piyade Kolağası Mehmet Kamil Efendi ve Süvari Üsteğmen Kadri Efendi, Edirne Mekteb-i İdadisi'nde Piyade Kolağası Fehmi Efendi'nin tarih öğretmenliği yaptığı görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Enver Paşa'nın yetiştiği Manastır Askeri İdadisi'nde Topçu Kolağası Mehmet Tevfik (Bilge) Efendi, Erzurum Mekteb-i İdadisi'nde Piyade üsteğmen Mehmet Salih Efendi, Erzincan İdadisi'nde Yüzbaşı Osman Efendi ve son olarak Kuleli Mekteb-i İdadisi'nde Yüzbaşı Ahmet Tevfik Efendi, Topçu Yarbay Mehmet Tevfik Efendi ile Piyade Binbaşı Nurettin tarih hocalığı yapmıştır.⁴⁸³ Mustafa Kemal Atatürk'ün 1896 yılında girdiği Manastır İdadisi'nin ikinci sınıfında “*Tarih-i Umumi*” ve üçüncü sınıfında “*Tarih-i Umumi*” ve “*Tarih-i Osmani*” dersleri müfredat programında gözükmektedir.⁴⁸⁴

1850 yılında Harbiye Mektebi'ne bağlı askeri idadiler 5 yıla çıkarılmış, birinci sınıf müfredat programında tarih dersi olarak “*Gülşen-i Maarif*”⁴⁸⁵ yer almıştır. Tarih dersinin ismi derste okutulan eserle anılmış olmakla birlikte bahsedilen dersin içeriği umumi tarihtir. 1864-65 yılında askeri idadilerin programları yeniden düzenlenmiştir. Üç yıl üzerinden hazırlanan programın ikinci yılında “*Tarih-i Osmani*” dersi gözükmektedir.⁴⁸⁶

1877 yılında yapılan düzenlemelerle İstanbul Askeri İdadisi sınavını kazanan öğrencilerin 4 yıllık programında II. sınıfta “*Kurun-ı Evvel Tarihi*” (64 saat) ve “*Tarih-i Osmani*” (32 sa.), III. sınıfta “*Kurun-ı Vusta Tarihi*” (96 sa.), IV. sınıfta “*Kurun-ı Ahire Tarihi*” (64 sa.) gibi tarih derslerinin olduğu dikkat çekmektedir. Goltz Paşa'nın 1892 İstanbul askeri idadilerini 3 yıllık eğitime döndürmesiyle, öğrencilere

⁴⁸³ Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s.s.181-233.

⁴⁸⁴ Ali Güler, **Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.17.

⁴⁸⁵ Geleneksel İslâm tarih yazıcılığına uygun olarak kâinatın yaratılışıyla başlayan eserde kısaca peygamberler tarihi, Hz. Muhammed ve İslâmiyet'in ortaya çıkışı, İslâm devletleri yer almıştır. I. cildin ilk yarısını oluşturan bu bölümden sonra Osmanlı Devleti tarihine geçilmiş ve her padişah dönemi ana başlıklar halinde ele alınarak dönemin fetihleri ve diğer önemli olayları ara başlıklar altında kaydedilmiştir. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Ferâizizâde Mehmed Said”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XII, İstanbul, 1995, s.367.

⁴⁸⁶ Ergün-Duman, **a.g.m.**, s.506.; Muhammed Mızrakçı, “Kuleli Askerî Lisesinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Uygulanan Eğitim Programları (İlk Yüzyıl 1845-1945)”, **Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2017, s.55.

I. sınıfta “*Tarih-i Umumi*” (*kurun-ı evvel*), II. sınıfta “*Tarih-i Umumi*” (*kurun-ı vusta*), III. sınıfta ise “*Tarih-i Osmani*” ve “*Tarih-i Umumi*” (*Kurun-ı ahire*) gibi tarih dersleri verilmiştir.⁴⁸⁷ 1876-77 Kuleli Askeri İdadisi ders programlarında “*Tarih-i Osmani*” ve “*Tarih-i Umumi*” dersleri yer almakla birlikte, 1892-93 yılları arasında 3 sınıfta da “*Tarih-i Umumi*” okutulmuş, 3. sınıfta “*Tarih-i Osmani*” dersi de verilmiştir.⁴⁸⁸ 1910-12 yıllarında ise, idadide sadece “*Tarih-i Umumi*” dersi yer almıştır. 1918-20 arası dönemde ise tarih dersi ortak derslerden gözükmemektedir.⁴⁸⁹

Tanzimat dönemi, askeri idadilerinde Tarih-i Umumi ve özellikle Kurun-ı Ahire Tarihi gibi Avrupa tarihi açısından oldukça önemli derslerin programda yer alması, Avrupa tarihi öğretiminde gelinen noktayı göstermesi açısından dikkate değerdir.

3.2.6. 1875- Askeri Rüşdiyeler

1845 yılında kurulan askeri idadilere öğrenci yetiştirmek ve öğrencilerin idadi derslerini takip edebilmesini kolaylaştırmak için “*Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye*” adı altında bir okul açılmıştır. Ancak bu okulun istenilen miktarda öğrenci sağlayamaması ve donanımlı askere yönelik ihtiyacın giderek artması, bir okulun daha açılması gerekliliğini gündeme getirmiştir. Fransa’da açılan *Mekteb-i Osmani*’nin de istenilen başarıyı elde edememesi ve diğer ihtiyaçlarda dikkate alındığında 1875 yılında askeri rüşdiyelerin kurulması kararlaştırılmıştır. Askeri rüşdiyelerde tarih eğitimine geçmeden önce “*Mekteb-i Osmani*” hakkında kısa bir bilgi verilmesi uygun görülmüştür.

Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin masraflarını azaltmak, Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin yabancı okullardaki sıkıntılarını gidermek ve öğrencilerin Fransız okullarındaki başarısızlıklarını önlemek amacıyla Abdülmecid’in emriyle 6 Kasım 1857’de Paris’te “*Mekteb-i Osmani*” adıyla bir Osmanlı okulu kurulmuştur. Öğrencilerin askeri ve sivil yüksekokullara girebilmeleri için dil ve bazı temel dersleri görecekleri bir hazırlık okulu niteliğinde açılan okulun eğitimi, 3 yıldır. Okulda, birinci yıl; Fransız dili, tarih, coğrafya, savaş sanatına dair genel bilgi, aritmetik, resim gibi dersler verilirken, diğer iki yılda da Fransız dili geliştirilerek bu dille tarih, coğrafya,

⁴⁸⁷ Ergün-Duman, **a.g.m.**, s.508.

⁴⁸⁸ Mızrakçı, **a.g.t.**, s.69.

⁴⁸⁹ Mızrakçı, **a.g.t.**, s.83-84.

matematik, doğa bilimleri (fizik, kimya) dersleri öğrencilere aktarılmıştır.⁴⁹⁰ Figon, Edouard le Barbier, Pavet de Courteille, Joseph Antoine Alexandre Mennequin okulda tarih öğretmenliği yapmıştır.⁴⁹¹ Tarih derslerinde Osmanlı Tarihi, Şark, Yunan, Roma Tarihi, XVIII. ve XIX. yüzyıl Avrupa tarihi, Ortaçağ Tarihi ve Yeni Çağ Tarihi okutulması kararlaştırılmıştır.⁴⁹² Paris'te açılan bu okulun, Mekteb-i Harbiye'deki öğrencilerin eğitimlerini tamamlamaları açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Fakat masrafların çoğalması ve öğrencilerin de istenilen başarıyı gösterememesi, Mekteb-i Osmani'nin kapatılarak Osmanlı topraklarında onun açığını giderebilecek rüşdiyelerin kurulması sonucunu doğurmuştur.

1875 yılında 9 yerde⁴⁹³ açılan askeri rüşdiyelerin, mülki rüşdiyelere nazaran daha muntazam ve düzenli olduğunu belirten Osman Ergin, rüşdiyelerde kendi okul hocaları tarafından her üç ayda bir sınav yapılırken yılsonunda da harbiye ve idadi mekteplerindeki hocalar tarafından öğrencilerin sınava tabi tutulduklarını söylemektedir.⁴⁹⁴ Bu durum askeri rüşdiyelerdeki öğrencilerin eğitimlerine ne kadar önem verildiğini gösteren emarelerden biridir.

1877 yılı Salnamesi bilgileri doğrultusunda üç yıllık eğitim veren askeri rüşdiyelerde tarih dersi bulunmamaktadır. 1888'den sonra askerî okulların programlarının Alman kontrolüne girmesiyle dört yıllık haline getirilen rüşdiyelerin ikinci sınıfında “*Tarih-i İslam*” dersi yer almaktadır.⁴⁹⁵ 1889-94 yılları arasında çoğu rüşdiyede tarih dersi gözükmemekle birlikte Bursa Gece Askeri Rüşdiyesi'nde tarih dersi mevcuttur.⁴⁹⁶ 1889-94 arasında Bursa Gece Askeri Rüşdiye'sinde Piyade Kolağası Abdülkerim Efendi ve Trablusgarp Gece İptidai ve Rüşdiye-i Askeriye'sinde Piyade üsteğmen Necati Efendi tarih öğretmenliği yapmıştır.⁴⁹⁷ Bu rüşdiyelerde tarih öğretmenin olması diğer rüşdiyelerde de tarih dersinin olabileceğini düşünmemize yardımcı olmaktadır. 1894 yılında Selanik Askeri

⁴⁹⁰ Aynur Erdoğan, “Yurtdışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi)**, İstanbul 2013, s.30.

⁴⁹¹ Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yayınları, Ankara, 2004, s.s.34-37.

⁴⁹² Şişman, **a.g.e.**, s.41-42.

⁴⁹³ Güllhane, Soğukçeşme, Kocamustafapaşa, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar Paşakapısı, Üsküdar Toptaşı.

⁴⁹⁴ Ergin, **a.g.e.**, s.506-507.

⁴⁹⁵ Ergün- Duman, **a.g.m.**, s.509.

⁴⁹⁶ Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s.91.

⁴⁹⁷ Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s.91 ve s.131.

Rüşdiyesi'nde okumaya başlayan Mustafa Kemal Atatürk'ün dördüncü sınıfta “*Tarih-i İslâm*” adı altında tarih dersi gördüğü bilinmektedir.⁴⁹⁸

II. Abdülhamid'in istibdat rejimine denk gelen 1898-1903 yıllarında askeri rüşdiyelerin büyük kısmında tarih dersine rastlanmamaktadır.⁴⁹⁹ 1908 yılında ise, askeri rüşdiyeler, mülki rüşdiyeler ile birleştirilmiştir.

Askeri okullarda verilen tarih eğitimi özellikle *Tarih-i Osmani*, *Tarih-i Umumi* ve *Tarih-i Harp* dersleri üzerinde yoğunlaşmakla beraber başta Fransızca olmak üzere kademeli olarak artırılan yabancı dil eğitimine (Almanca, İngilizce, Rusça öğrenimi gibi) de önem verilmiştir. Yabancı dil öğreniminin öğrencilerin derslerden bağımsız olarak yabancı dildeki kaynakları okuyabilmelerine imkân sağladığı düşünülmüşse öğrencilerin kişisel ilgileriyle tarih ve diğer alanlarda da okuma yaptığı varsayılabilir. Yusuf Akçura'nın ve Diran Kelekyan'ın Erkan-ı Harbiye'de siyasi tarih öğretmenliği yapması da bize, askeri okulda “*Tarih-i Siyasi*” dersinin olduğunu göstermektedir.

3.3. Orta ve Lise Eğitimi veren Okullarda Tarih Eğitimi

3.3.1. 1862- Mahrec-i Aklam (Orta)

XIX. yüzyıl padişahlarından olan II. Mahmud'un en önemli ıslahatlarının başında eğitim gelmektedir. Donanımlı ve iyi yetişmiş insan azlığı, devletin her alandaki eksikliğinin temelini oluşturmuştur. Temelden iyileştirmeye gidilmesi için her anlamda kalifiyeli insan yetiştirme modeli devlet politikasınca benimsenmiştir. II. Mahmud, hem asker hem de devlet idaresine memur yetiştirmek amacıyla çok çeşitli okulların temelini atmıştır. Kısacası, II. Mahmud'un eğitim alanındaki reformlarında, büyük ölçüde, yeni ordunun ehliyetli subay sıkıntısı ile devlet idaresinde liyakatli

⁴⁹⁸ Güler, **a.g.e.**, s.13.

⁴⁹⁹ Kasımpaşa Askeri Rüşdiyesinde 1898-1900 arasında “*Hesab ve Tarih*” dersi Mehmed Nuri Efendi tarafından yürütülmüştür. Anadolu dışındaki rüşdiyelerden; Bağdat Askeri rüşdiyesinde 1903 yılında “*Tarih ve İmla*” Mehmed Asım Bey, Beyrut askeri rüşdiyesinde 1901 yılında “*Tarih-i İslam ve Türk*” dersi Mehmet Subhi Bey, Halep askeri rüşdiyesinde 1889 ve 1901 yıllarında “*Tarih*” dersi Mehmed Vahid Efendi tarafından verilmiştir. Selanik Askeri Rüşdiyesinde ise, 1898-1903 yılları arasında “*Tarih*” dersi gözükmekle birlikte öğretmenin ismi yer almamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Esmâ Parmaksız, “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi ve Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler”, **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2008.

memur ihtiyacı etkili olmuştur.⁵⁰⁰ II. Mahmud'un idari alanda yaptığı ıslahatlar, memur yetiştirme politikasının temellerini atmıştır.

II. Mahmud, 1838 yılında *Mekteb-i Maarif-i Adliye* adıyla devlet memuru yetiştirmeye yönelik sivil bir okul kurmuştur. Memur yetiştirmeye dönük açılan bu okul dışında daha sonra Babıali'ye memur yetiştirmek için 1839'da *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye*, 1849'da *Darülmaarif* adıyla okullar meydana getirilmiştir. 1859'da vali, kaymakam, müdür gibi mülkiye memurlarını yetiştirmek için iki yıllık orta dereceli bir meslek okulu olan *Mekteb-i Mülkiye* açılmıştır.

Bürokraside işlerin artması, sözlü sanat ve yazısı iyi olan memurlardan ziyade yalın bir dil ve anlaşılır bir üslup kullanan memurların yetiştirilmesi için Mekteb-i Maarif-i Adliye, *Mahrec-i*⁵⁰¹ *Aklam*'a dönüştürülmüştür. 1862 yılında Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin girişimleriyle açılan okula, hükümet dairelerine okur ve özellikle kâtip yetiştirdiği için oldukça önem verilmiştir. Osman Ergin, okulun önemini gösteren emarelerden biri olarak okulun sınavlarının Meclis-i Maarif'te yapılmasını ve yeterli derecede yazı ile imlâ yazamayanlara şehadetname verilmemesini örnek göstermiştir.⁵⁰²

Önceden bir yıl olan ve daha sonradan uzatılan okul, üç sınıftan meydana getirilmiştir.⁵⁰³ Okulun her üç sınıfında da tarih dersi olarak "*Tarih-i Umumi*" yer almıştır.⁵⁰⁴ Mahrec-i Aklam, Mülkiye Mektebi'nin "*Mekteb-i Mülkiye-i Şahane*" adıyla yeniden düzenlemesine yani 1876 yılına kadar faaliyetine devam ettikten sonra kapatılmıştır. Abdurrahman Şeref, bu okulda hem 1867-1868 yılları arasında eğitim almış, hem de 1873 yılında okulda *Tarih-i Umumi* hocası olarak görev yapmıştır.

Memur yetiştirilmesi için meydana getirilen okulun programında Tarih-i Umumi dersinin yer alması, devletin çeşitli kademelerinde görev alacak kişilerin

⁵⁰⁰ Mustafa Gençoğlu, "Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908)-Bir Grup Biyografisi Araştırması", **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2008, s.13.

⁵⁰¹ Mahrec, XIX. yüzyılda bazı mesleklere öğrenci yetiştiren orta öğretim seviyesindeki okullar için de kullanılır. Mehmet İpşirli, "Mahrec", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVII, Ankara, 2003, s.387-388.

⁵⁰² Ergin, **a.g.e.**, s.476.

⁵⁰³ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklam)", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.6, İstanbul, 2002, s.25.

⁵⁰⁴ Ergin, **a.g.e.**, s.478-79.; Mücellidoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.I, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s.23. *Bundan sonraki kısımlarda bu eser kısaltılarak **YMTM** olarak gösterilecektir.

dünya tarihine özellikle de Avrupa tarihine vakıf olmasının istenildiğini anlaşılmaktadır. Özellikle dış ilişkileri yürütecek memurların, ilişki kurulan devletlerin tarihi hakkında bilgi edinebilmesi bu dersler aracılığıyla sağlanmıştır.

3.3.2. 1868- Mekteb-i Sultani (Lise)

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile Müslüman ve gayrimüslimler eşit hale getirilmiştir. Eşitlik ilkesinin eğitim alanına da sıçramasıyla ilkokul (sıbyan) ve ortaokullarda (rüşdiye) Müslim ve gayrimüslim çocukların birlikte okutulmasının uygun görülmemesi, bu ihtiyaca cevap verecek bir kademenin oluşturulmasını gündeme getirmiştir. Rüşdiye ile yükseköğretim kurumları arasında faaliyet görmesi planlanan hazırlık okulunun kurulmasını hızlandıran olay, 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında Fransa'da eğitim veren lise düzeyindeki okulları beğenmesi olmuştur. Bu beğeni Osmanlı Devleti'nde de benzeri bir okulun kurulması fikrinin tohumlarını atmıştır. Hem Fransız lise eğitiminin uygulanabileceği hem de karma eğitimin verilebileceği okul, 1868 yılında "*Mekteb-i Sultani*" adıyla kurulmuştur. "*Tanzimat'ın sembolü olan*"⁵⁰⁵ okulun eğitim dili Fransızca olarak belirlenmiş, bazı derslerin de Türkçe gösterilmesi planlanmıştır.⁵⁰⁶ Dinler arası farklılığın kırıldığı ve Osmanlılık düşüncesinin vücut bulduğu Sultani'nin başlangıçta beşi kolej, beşi hazırlayıcı olmak üzere kabul edilen 10 yıllık eğitim süresi daha sonradan üçü ibtidaiye, üçü taliye ve üçü âliye olmak üzere dokuz sınıfa indirilmiştir.⁵⁰⁷ 1868 yılında yabancı ve Türk öğretmenlerin olduğu okulun taliye kısmında "*Tarih (eskiçağların sonu)*" ve âliye kısmında ise, tarih dersleri olarak öğrenciler, "*Tarih-i Umumi (orta ve son çağlar)*" ve "*Osmanlı Tarihi*" görmüştür.⁵⁰⁸

1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile her vilayetin merkezi olan şehir ve kazada 6 yıl eğitim veren Mekteb-i Sultanilerin açılması kararlaştırılmıştır. 1869 Nizamnamesi'ne göre, Mekatib-i Sultaniye'de okutulacak dersler üçer yıl *kısm-ı âdi* ve üçer yıl *kısm-ı âli* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

⁵⁰⁵ İbrahim Caner Türk, **Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, Ekim 2013, s.102

⁵⁰⁶ Ergin, **a.g.e.**, s.482.

⁵⁰⁷ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 14 b., Pegem Akademi, Şubat 2009, s.167.

⁵⁰⁸ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.136 ve s.142.; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s.80.; Ertürk, **a.g.e.**, s.104.; Aylin Semiz, "Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihsel Gelişimi", **Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008, s.84.

Kısm-ı âlî'nin şubelerinden biri olan edebiyat kısmında tarih dersi yer almıştır. Akyüz, Girit hariç, açılması planlanan sultanilerin II. Meşrutiyet'e kadar açılmadığını belirtmektedir.⁵⁰⁹

1874 yılı tüzüğünde var olan derslerin yanı sıra “*Osmanlı Tarihi*” ve “*Umumi Tarih*” okutulması kararlaştırılmıştır.⁵¹⁰ 1877 yılında açılan Sultani edebiyat şubesinde “*Tarih-i Umumi*” dersi varlığını korumuştur.

II. Abdülhamid'in okulun müdürlüğüne atadığı Ali Suavi döneminde, okulda zararlı görülen hocalar okuldan uzaklaştırılmış veya onların dersleri kaldırılmıştır. Okulun Türkleştirilmesine yönelik tedbirler yine bu dönemde alınmıştır. Türkleştirilmesine yönelik çabalardan bir kaç okula Türk müdürlerin atanması, Türk öğretmenlerin sayısının artırılması ve 1880 yılında Türkçe derslerinin iki saat olarak belirlenmesidir.⁵¹¹ 1880 yılında “*Tarih-i Osmani*” ve “*Tarih-i İslam*” gibi tarih derslerinin Türkçe okutulması kararlaştırılarak Abdurrahman Şeref bu derslerin hocalığına getirilmiştir.⁵¹² Okulda 1877 yılına kadar yabancı öğretmenlerin sayısındaki fazlalık tarih eğitiminin de Fransızca olarak yabancı öğretmenler veya aslen Türk olmayan kişiler tarafından verilme ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir.⁵¹³

1898 yılında Türkçe dersler arasında *sınıf-ı aliye*de “*Tarih-i Osmani*”, Fransızca dersler verilen sınıf-ı aliye de “*Tarih*” ve “*Tarih-i Umumi*” dersleri gözükmektedir.⁵¹⁴ 1912 yılı müfredat programında yine “*Tarih*” dersi varlığını korumuş, 1915 yılı Mekatib-i Sultaniye’de “*Tarih-i Kadim*” ve “*Tarih*” dersi yer almıştır.⁵¹⁵

Kozmopolit bir yapıyı temsil eden Mekteb-i Sultani’de verilen Tarih-i Umumi dersleri, okulun Türkleştirilme çabasına kadar büyük oranda Fransız hocalar tarafından verilmiştir. Okulun programındaki dersin yabancı hocalar tarafından

⁵⁰⁹ Akyüz, **a.g.e.**, s.167.

⁵¹⁰ Cahit Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2002, s.200.

⁵¹¹ Kodaman, **a.g.e.**, s.138.

⁵¹² Semiz, **a.g.t.**, s.88.

⁵¹³ Örneğin Rum asıllı Sava Paşa, Yunan ve Roma tarihlerini okutmaktadır. Bkz. Adnan Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultani”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XII, İstanbul, 1996, s.325.; Yıldız, **a.g.t.**, s.81.

⁵¹⁴ Semiz, **a.g.t.**, s.s.90-92.

⁵¹⁵ Hasan Ali Yücel, **Türkiye’de Ortaöğretim**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994, s.s.150-155.

verilmesi, Avrupa tarihinin bu hocalar üzerinden öğrencilere aktarıldığını göstermektedir. Tarih-i Umumilerin içeriğinde Tanzimat’la beraber Avrupa tarihi yer almaya başladığından derslerde de Avrupa tarihi öğretimi giderek önem kazanmıştır. Anılan hocaların yabancı kaynaklar kullanmaları da Mekteb-i Sultani çatısı altında Avrupa tarihi öğretiminin ne boyutta olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Okulda daha önceleri Fransızca olarak verilen Tarih-i Umumi dersleri, Türkçe’nin önem kazanmasından sonra Türkçe olarak verilmeye başlanmıştır. Başlangıçta yabancı hocalar aracılığıyla yürütülen bu ders, zamanla Türkçe’ye tercüme ve telif edilen eserler doğrultusunda öğrencilere aktarılmıştır.

Okulun ilk mezunlarından olan Abdurrahman Şeref, 1 Şubat 1894-21 Temmuz 1908 arasında okulun müdürlüğünü yürütmüş, 1881’de Mekteb-i Sultani’de başlangıçta Fransız bir öğretmen tarafından Fransızca okutulan “*Tarih-i Umumi*” dersini ve Türkçe olarak okutulması kararlaştırılan “*Tarih-i İslâm*” ile “*Tarih-i Osmani*” derslerini vermiştir.

3.4. Yükseköğretim ve Meslek Okullarında Tarih Eğitimi

3.4.1. 1846’da fikir, 1863’de bina olarak ortaya çıkan “Darülfünun”

Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyılın sonlarına kadar yükseköğretimi büyük oranda karşılamaya çalışan okullar medreseler olmuştur. Batı’ya yöneliş, medreseler dışında modern eğitim veren okulların kurulmasını gündeme getirmiştir. XVIII. yüzyıldaki modernleşme sürecinden Tanzimat’a kadar geçen sürede açılan yükseköğretim kurumları acil mesleki eksiklikleri gidermek amacıyla kurulmuş ve şekillenmiştir.

Medreselerde din ağırlıklı verilen eğitim modernleşme süreciyle beklentileri karşılayamamıştır. Tanzimat döneminde Fransız eğitim sistemine uygun açılan yeni kurumlara, donanımlı memurlar olabilmek ve çeşitli bilimlerde uzmanlaşabilmek isteyenler için bir eğitim kurumu açılması fikriyle harekete geçilmiştir. Yahya Akyüz, bu dönemde Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada okumasını sağlayacak, dini gelenek ve etkilerden uzak modern bir yüksekokul fikriyle hareket edildiğini belirtmektedir.⁵¹⁶ Okulun açılmasıyla hedeflenen devlet işlerini iyi şekilde

⁵¹⁶ Akyüz, a.g.e., s.168.

yürütebilecek donanımlı insan yetiştirmek olmuştur. 1846'da fikir olarak olgunlaşan Darülfünun ancak 1863 yılında açılabilmiştir.

Ekmeleddin İhsanoğlu, “*Fenler evi*” anlamına gelen Darülfünun’a, bu tür bir isim verilmesinin nedenini, okulun medreselerden ayrı bir kurum olduğuna dikkat çekilmek istenmesine bağlamaktadır.⁵¹⁷ Niyazi Berkes, Darülfünun kurulma fikrinin, Fuat Paşa’nın himayesi altındaki *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* ve 1862’de Münif Paşa yönetimi altında ilk bilim dergisi olan *Mecmua-i Fünun* çevresinde doğduğunu belirtmektedir.⁵¹⁸ Osman Ergin, bu okulu ilk kurulduğu zaman rüşdiyelerden daha üstün eğitim veren bir okul olarak görmüş, Darülfünun’u üniversite olarak değil de fen bilimleri öğreten bir lise hatta bir ortaokul olarak değerlendirmiştir.⁵¹⁹

Darülfünun binası resmen açılana kadar konferans olarak halka açık şekilde gerçekleştirilen ve daha çok fen ağırlıklı başlayan serbest derslere, zamanla tarih dersleri de eklenmiştir. Ocak 1863’de Ahmed Vefik Paşa “*Hikmet-i Tarih*” adıyla tarih felsefesine dayalı “*Tarih-i Umumi*” dersi vermiştir.⁵²⁰ Darülfünun olması için planlanan binanın, Maliye Nezareti’ne verilmesi sonucunda yeni binanın kurulmasına kadar geçen sürede Nuri Paşa Konağı’nda yapılan dersler, konağın 1865 yılında yanmasıyla sekteye uğramıştır. Yapılmasına başlanan yeni binanın 1869’da açılmasına kadar geçen sürede derslerin devam edip etmediğine dair ise bir bilgi yoktur.⁵²¹

1869 Nizamnamesi’ne göre, Darülfünun’un, “*Hikmet (felsefe) ve Edebiyat*”, “*İlm-i Hukuk*”, “*Ulum-i Tabiiye ve Raziye (matematik)*” olmak üzere üç bölümden oluşturulması kararlaştırılmıştır. Her bölümünün öğrenim süresi diploma alacaklar için 3, müderrisler için 4 yıldır. Felsefe ve edebiyat bölümünde tarih dersleri ile ilgili “*İlm-i Tarih*” ve “*Umumi Tarih*” derslerinin öğretilmesi karara bağlanmıştır. Üniversiteye öğrenci olmak isteyenlerin bazı derslerden sınav olarak alınacağı belirlenmiş, bu dersler içerisinde Tarih-i Umumi de yer almıştır.⁵²² 1870 Devlet Salnamesi’ne göre, Tarih-i Umumi dersini, Mekteb-i Harbiye Tarih ve Fransızca

⁵¹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri**, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s.397.

⁵¹⁸ Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s.236.

⁵¹⁹ Ergin, **a.g.e.**, s.548-549.

⁵²⁰ Ertürk, **a.g.e.**, s.107.; Akçura, **a.g.m.**, s.593.

⁵²¹ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s.408.

⁵²² Reşat Özalp- Aydoğan Ataüinal, **1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Sadeleştirilmiştir)**, Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu-Milli Eğitim Şurası), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s.565-566.

hocası Mahmut Efendi⁵²³ Pazartesi ve Çarşamba 8.15- 9.15 arası 1 saat, Perşembe 9.30- 10.30 arası 1 saat okutmuştur.⁵²⁴ Ocak 1871 yılında bazı dersler programdan çıkarıldığı için çıkarılan dersler arasında tarih dersi de gözükmektedir. 1872-73 devlet Salnameleri'ne göre ise, Tarih-i Umumi dersi hocası Ahmed Hilmi Efendi gözükmektedir.⁵²⁵ Bu nizamname ile Darülfünun istenilen düzeyde şekillendirilmiştir.

1870'de resmi olarak açılan okul, 1872'de çeşitli nedenlerle tatil edilmiş, 1874'de *Galatasaray Sultanisi* içinde yeniden açılmıştır. Üç şube olarak tertip edilen Darülfünun'un edebiyat şubesinde "*Tarih-i Umumi*" dersi varlığını korumuş ve bu ders Fransızca olarak okutturulmuştur.⁵²⁶ 1876-77 ders yılı programında Perar "*Hikmet-i Tarih*" ve Goold "*Tarih-i Umumi*" derslerini vermiştir.⁵²⁷ 1881 yılında ise bu okul kapatılmıştır.

Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin çekirdeğini oluşturan *Darülfünun-ı Şahane* ise, II. Abdülhamid dönemine denk gelen 1900 yılında, dördüncü Darülfünun girişimi olarak Mülkiye Mektebi'nin içinde kurulmuştur. 1900 yılında açılan okulun fen ve edebiyat şubelerinde eğitim 3 yıldır. *Edebiyat* şubesinde, "*Tarih-i Düvel*" ve "*Tarih-i Osmani*", *Ulum-ı Aliye-i Diniye* şubesinde ise "*Tarih-i Dini İslam*" dersleri yer almıştır.⁵²⁸ 1902-05 yılları arasında Tarih-i İslam dersi haftada 2 saat olarak verilmiş, 1903 yılında bu derse Meclis-i Maarif azasından Tevfik Bey atanmıştır.⁵²⁹ 1902 yılında "*Tarih-i Düvel*" ve "*Tarih-Osmani*" dersi de haftada 2'şer saat olarak programda gözükmüş, 1900-1901 ders yılında bu dersler Abdurrahman Şeref Efendi tarafından verilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde dersler ve ders kitapları müfettişler tarafından sıklıkla denetime tabi tutulmuştur. Avrupa tarihini içeren umumi tarih derslerinin öğrencilerin fikirlerini olumsuz etkileyeceğine yönelik inanç, özellikle tarih derslerinin baskı altında tutulmasına neden olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar tarih eğitiminin bu şekilde ilerlediği okulda, 1908 yılında kabul edilen programla

⁵²³ Ergin, **a.g.e.**, s.557.; Abdurrahman Siler, "Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933), **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, Ekim 1992, s.35

⁵²⁴ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s.s.417-419.

⁵²⁵ Türk, **a.g.e.**, s.109.; İhsanoğlu, **a.g.m.**, s.426.

⁵²⁶ Ergin, **a.g.e.**, s.700.

⁵²⁷ Siler, **a.g.t.**, s.56.

⁵²⁸ Ergin, **a.g.e.**, s.1220.

⁵²⁹ Siler, **a.g.t.**, s.75.

aksatılan tarih dersleri tekrar yürürlüğe konulmuştur. 1908 yılında Darülfünun Edebiyat şubesinin ders programında “*Tarih-i Felsefe*”, “*Tarih-i Umumi*”, “*Tarih-i Osmani*” dersleri yer alırken, *Ulum-i Şer'iyye Şubesi*'nde “*Tarih-i Dini İslam*” ve “*Tarih-i Umumi*” derslerini görmekteyiz.⁵³⁰ Ali Arslan, 1908-1909 öğretim yılı edebiyat şubesi I. II. III. sınıf “*Tarih-i Düvel*” dersine Şuayıp, “*Tarih-i Osmani*” dersine Efdaleddin, III. sınıf “*Tarih-i Osmani*” dersine Abdurrahman Şeref Efendi'nin girdiğini belirtmektedir.⁵³¹ Bu bilgidен hareketle programda “*Tarih-i Düvel*” dersinin yer aldığı tespit edilebilmektedir. 1908-09 yıllarında *Tarih-i Umumi (Düvel)* dersine Ahmed Midhat Efendi⁵³² atanmıştır.⁵³³ 1911 yılında hazırlanan talimatnameyle Darülfünun'da Muallimler Meclisi'nin kurulması kararlaştırılmış, başkanlığına “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” öğretmeni Abdurrahman Şeref Efendi atanmıştır.⁵³⁴ Bu bilgidен yola çıkarak da 1910-1911 yılı programında “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” dersinin olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

1912 yılında Darülfünun, ıslahat programına göre 3 şubeden oluşacaktır. Üç şubeden biri olan “*Tarih-Coğrafya*” kısmında, “*Tarih-i Umumi*”, “*Asr-ı Hazır Tarihi*” (*Tarih-i Siyasi ve Diplomatika*), “*Tarih-i Medeniyet*” (*Türk medeniyeti*), “*Bizans Tarihi*”, “*Düvel-i İslamiye Tarihi*”, “*Tarih-i Osmani*” ve “*Usul-i Tarih*” gibi tarih derslerinin yer alması planlanmışsa da program Maarif Nezareti'nce kabul edilmemiştir.⁵³⁵ Mustafa Oral, 1913'e kadar Darülfünun'da Osmanlı Tarihi, Dünya Tarihi, Siyasi Tarih ve Çağdaş Tarih (Asr-ı Hazır Tarihi) okutulduğunu belirtmektedir.⁵³⁶

1914 yılında Darülfünun'da Osmanlı Tarihi ve Yakınçağ tarihine Abdurrahman Şeref, Osmanlı tarihine 1916-17 yılında Mehmed Arif, 1918'de Ahmed Refik, Dünya tarihine (Tarih-i Umumi) 1912'ye kadar Ahmed Midhat, 1913'den sonra

⁵³⁰ Ergin, **a.g.e.**, s.1224-1225.; Siler, **a.g.t.**, s.127.

⁵³¹ Ali Arslan, “Türkiye’de Tarih Bölümü’nün Kuruluşu”, **Cumhuriyet’in 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri (16-17 Aralık 2003)**, Globus Dünya Basınevi, İstanbul, 2004, s.5.

⁵³² Ahmet Mithat Efendi'nin Darülmualimat'taki öğretmenliği ile ilgili bkz. Ahmet Şimşir, “Darülmualimat Eğitim Programı ve Bir Darülmualimat Öğretmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi”, **Bilkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, Aralık 2019.

⁵³³ Siler, **a.g.t.**, s.123.

⁵³⁴ Siler, **a.g.t.**, s.124.

⁵³⁵ Arslan, **a.g.m.**, s.7-8.

⁵³⁶ Mustafa Oral, **Türkiye’de Romantik Tarihçilik (1908-1928)**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2014, s.226.

ise Ahmed Ağaoğlu girmiştir. Diran Kelekyan Siyasi Tarih dersinin hocalığını yaparken 1914'ten sonra Şemseddin Günaltay, İslam Kavimleri Tarihi derslerine girmiştir.⁵³⁷

1915 yılında okulun programında “*Osmanlı Tarihi*” ve “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” derslerinin yer aldığı bilinmektedir. I. Dünya Savaşı'na denk gelen 1915-1918 yılları arasında Almanya ile işbirliğine gidilmesi, Darülfünun'da Alman hocaların da yer almasına ortam hazırlamıştır. Dr.Lehmann “*Akvam-ı Kadime Tarihi*”, Dr.Mordtmann “*Tarih-i Felsefe*” (*Tarih Metodolojisi*) ve Dr.Unger *Arkeoloji* derslerine girmiştir.⁵³⁸ 1915 yılında Darülfünun'da edebiyat, coğrafya, felsefe ve tarih bölümlerinin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde tarih derslerini Fuad Köprülü yürütmüştür. Arslan, 1919 yılında Darülfünun'un *Edebiyat* bölümü *Tarih şubesi* ders programında, “*Tarih-i Siyasi*”, “*Türk Tarihi*”, “*Türkiye Tarihi*”, “*Akvam-ı İslamiye Tarihi*”, “*Avrupa-Türkiye Münasebatı Tarihi*”, “*Yunan-ı Kadim ve Roma Tarihi*”, “*Akvam-ı Kadime-i Şarkıye Tarihi*” ve “*Kurun-ı Vusta'da Şark Akvamı Tarihi*” derslerinin yer aldığını belirtmiştir.⁵³⁹ Ergin ise, “*Tarih-i Felsefe*”, “*Son Asırlarda Avrupa ve Devlet-i Osmaniye Tarihi*”, “*Akvam-ı Kadime-i Şarkıye Tarihi*” ve “*Kurun-ı Vusta'da Şark Akvamı Tarihi*” gibi derslerin programda yer aldığını vurgulamıştır.⁵⁴⁰

Darülfünun tarih eğitimi programları dikkate alındığında çok yönlü bir tarih eğitiminin sunulmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle Avrupa tarihinin öğretilmesi açısından *Tarih-i Umumi*, *Tarih-i Düvel*, *Asr-ı Hazır*, *Tarih-i Siyasi* gibi derslerin yer alması, Avrupa tarihi öğretilmesine verilen önemi göstermektedir. Darülfünun, kuruluşundan itibaren *Tarih-i Umumi* derslerine müfredat programı içerisinde yer vermiştir. Değerli hocalar tarafından öğrencilere bu dersler altında verilen Avrupa tarihi, yeni nesillerin yetişmesinde ve Avrupa tarihinin öğretilmesinde etkili olmuştur. Kurumun tarihi İstanbul Üniversitesi olarak günümüzde de varlığını koruduğu için biz kapsamımızı 1919 yılı ile sınırlı tutmayı uygun bulduk.⁵⁴¹

⁵³⁷ Oral, **a.g.e.**, s.227.

⁵³⁸ Arslan, **a.g.m.**, s.9.

⁵³⁹ Derslerin öğretmenleri için bkz. Arslan, **a.g.m.**, s.11-12.

⁵⁴⁰ Ergin, **a.g.e.**, s.1238-1239.

⁵⁴¹ 1924 yılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında Darülfünunda açılan Tarih şubesinde: Türk Tarihi, Akvam-ı İslamiye Tarihi, Akvam-ı Kadime-i Şarkıye Tarihi, Yunan ve Roma Tarihleri, Kurun-ı Vusta Tarihi, Kurun-ı Cedide Tarihi, Avrupa ve Türkiye Münasebat-ı Tarihi, İslâm Sanayii Nefisesi Tarihi, Tarih-i Siyasi dersleri yer almıştır.

Darülfünun üzerinde önemle durmamızın esas sebebi, incelediğimiz isimlerden Abdurrahman Şeref'in 1900'lü yıllarda ve Yusuf Akçura'nın 1913-15, 1916 ile 1934 yıllarında bu okulda Avrupa tarihini de içeren derslerin öğretmenliğini yürütmelerinden kaynaklanmıştır.

3.4.2. Öğretmen Okulları

3.4.2.1. 1848- Darülmuallimin

Osmanlı Devleti'nde örgün eğitimi sağlayan ilk eğitimciler, muallim ve müderris denilen kişilerdir. Muallimler, sıbyan mekteplerinde ve müderrisler de medreselerde görev yapmıştır. Bunların temelden yetiştikleri bir okul olmamakla birlikte ikisi de medrese çıkışıdır. Aralarındaki tek fark muallimlerin alt düzey, müderrislerin ise üst düzey medreselerden mezun olmalarıdır. Onların medrese kökeninden yetişmeleri, Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreciyle kurmaya başladığı modern eğitim okullarının ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmalarına neden olmuştur. Modern eğitim kurumlarına istenilenleri ve beklentileri karşılayacak modern zihniyete sahip öğretmenlerin yetiştirilmesi, böyle bir eksiklik sonucu gündeme gelmiştir. Eski usul (usul-i atika) ile yeni usul (usul-i cedide) arasındaki eğitim-öğretimden doğan fark bir öğretmen okulunun açılmasını gerekli kılmıştır.

1846'da Mekatib-i Umumiye Nezaretî'nin kurulmasıyla sayıları artan rüşdiyelerin iyi bir eğitim alabilmeleri ve bu iyi eğitimi verebilecek donanımlı öğretmenlerin yetiştirilmesi için 1848'de "*Darülmuallimin*" adıyla bir okul açılmıştır. Tanzimat döneminde modern yöntemlerle rüşdiyelerin ihtiyaçlarını karşılamak için yetiştirilmeye başlanan erkek öğretmen adaylarının yetersiz kalan öğretmen sayısını da karşılayacağı ümit edilmiştir. Sonradan "*Darülmuallimin-i Rüşdi*" olarak anılmaya başlayan iki yıllık okulun, ilk ders programının tahminen Coğrafya, Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Yazı gibi derslerden oluştuğunu belirten Osman Ergin, Darülmuallimin'in medreseden pek farklı olmadığını söylemektedir.⁵⁴² 1316 yılı Maarif Salnamesi'ne göre, Darülmuallimin-i Rüşdi programında, iki yılda da haftalık

⁵⁴² Ergin, a.g.e., s.572.

2'ser saatten tarih dersi yer almaktadır.⁵⁴³ 1318/1319 Salnameleri'nde ise, birinci yıl 2, ikinci yıl haftada birer saat tarih dersi vardır.⁵⁴⁴

1850 Ağustos'unda okulun ikinci müdürü olarak göreve başlayan Ahmed Cevdet Paşa zamanında 1851 tarihli Nizamname ile okulun hedefleri ve programı yeniden çizilmiştir. Öğrenim süresi üç yıl olan okulun ilk programında tarih dersi yer almamıştır. 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim ve Müslimlere eşit bir eğitim verilmesi kararı, gayrimüslim mekteplerine de kendi dillerinde eğitim verebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesini gündeme getirmiştir.

Rüşdiyelere yönelik açılan ilk Darümuallim'den sonra, 1862'den itibaren kurulmaya başlanan "*İbtidai Mektebi*" adıyla bilinen ilkokullara yönelik de öğretmen yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda 1868'de İstanbul'da "*Darümuallimin-i Sıbyan*" adıyla bir okul daha kurulmuştur. Kurulan bu öğretmen okulunun müfredatında "*Tarih*" dersi bulunmaktadır.⁵⁴⁵ 1317/8 Maarif Salnamesi'ne göre, sıbyan kısmında da iki yılda haftada 2'ser saat olmak üzere tarih dersinin programda yer aldığı görülmektedir.⁵⁴⁶

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile öğretmen okulları, genel esaslara bağlanarak öğretmen yetiştiren tüm kurumların bir çatı altında toplanması karara bağlanmıştır.⁵⁴⁷ Getirilen düzenlemelerle kurulacak bu büyük öğretmen okulunun rüşdiye, idadiye ve sultani olmak üzere üç bölüme ayrılması kararlaştırılmıştır. Tüm bu bölümler de edebiyat ve fen şubesi olmak üzere iki şubeye bölünmüştür. Öğretim süresi üç yıl olan rüşdiye'nin gayrimüslim ve müslim diye ayrılan kısımlarının edebiyat şubesinde "*Tarih-i Umumi*" dersi yer almış, bu dersin her milletin kendi dili ile öğretilmesi kabul edilmiştir.⁵⁴⁸ Diğer şubelerde ise, tarih dersi gözükmemektedir. 1870 yılında Darümuallimin-i Sıbyan tekrar açıldığı sırada, Darümuallimin-i Rüşdi okulunda tarih öğretmeni Mecit Efendi'dir.⁵⁴⁹

⁵⁴³ Yeliz İlikli, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darümuallimin ve Darümuallimatlardan Öğretmen Okullarına)", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2010, s.47.

⁵⁴⁴ İlikli, **a.g.t.**, s.74-75.

⁵⁴⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s.181.

⁵⁴⁶ İlikli, **a.g.t.**, s.53.

⁵⁴⁷ Cemil Öztürk, "Darümuallimin", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul, 1993, s.551.

⁵⁴⁸ Özalp-Ataüinal, **a.g.e.**, s.560.

⁵⁴⁹ Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1967, s.12.

II. Abdülhamid döneminde eğitime yönelik yeni alınan kararlarla Darülmuallim de değişikliğe uğramıştır. 1874’de 2 yıl olan Darülmuallimin-i Sıbyan’da “*Muhtasar Tarih-i Osmani*”, 3 yıl olan Darülmuallimin-i Rüşdiye’de “*Tarih*” ve 3 yıl olan İdadiye şubesinde “*Tarih-i Umumi ve Osmani*” dersleri programda gözükmektedir.⁵⁵⁰ 1878 yılında dört sene olan Darülmuallimin-i İbtidaiye okulunun ders programında dört yıl boyunca haftada 2 sa. Tarih dersi yer almıştır.⁵⁵¹ 1316/1318/1319 Maarif Salnameleri’nde ibtidaiyede “*Tarih-i İslam*” dersine her iki yılın ders programında da rastlanmaktadır.⁵⁵²

1882-1883 yıllarında Müdür tarihçi Mizancı Murad olduğu için tarih derslerinin verimli geçtiği ve derslere girdiği düşünülebilir. 1877 yılı programında da tarih dersi yer almıştır. 29 Mayıs 1891 tarihli Nizamname ile Darülmuallimin İdadi şubesi kapatılarak, ibtidaiye, rüşdiye ve aliye şubeleri olarak yeniden şekillendirilmiştir. Her şube iki yıl olarak revize edilmiştir. Aliye şubesinde, edebiyat ve fen sınıfları yer almıştır. 1898’de iki yıllık İbtidaiye şubesinin I. sınıfında “*Tarih-i İslâm*” dersi haftada 2 saat, 2. sınıfta “*Tarih-i İslâm*” dersi haftada 1 saat şeklinde programa yansımıştır. 2 yıllık olan Rüşdiye’nin I. ve II. sınıfında “*Tarih*” dersi haftada 2’şer saat, Aliye’nin 3 yıllık edebiyat şubesinde ise, I. , II. ve III. sınıfında haftada 1 sa. “*Tarih-i Umumi ve Osmani*” dersinin⁵⁵³ verilmesi planlanmıştır.⁵⁵⁴ 1896 yılında Tarih-i Umumi öğretmenini Azmi Bey’dir. 1900 yılında iki yıl olan ibtidai şubesi ders programında, birinci yıl “*Tarih-i İslam*” 2 sa., ikinci yıl aynı ders 1 sa., rüşdiye şubesinde ise, öğrenim süresi iki yıl olarak her yıl haftada ikişer saatten tarih dersi programda yerini almıştır.⁵⁵⁵

1901 yılında “*Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Talimat*” adıyla çıkarılan talimatın on altıncı maddesinde bir öğretmenin birden fazla üzerinde ders bulundurması halinde bu derslerin birbiriyle bağlantısı olması gerektiği kabul edilmiştir. Örneğin, “*Tarih-i Osmani, Tarih-i İslâm, Coğrafya-yı Umumi, Coğrafya-yı Osmani*” gibi aralarında bağlantı görülen dersler bir öğretmen tarafından

⁵⁵⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s.182.

⁵⁵¹ Seyit Taşer, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetim”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Konya, 2010, s.97.

⁵⁵² İlikli, **a.g.t.**, s.73-74.

⁵⁵³ Koçer, **Türkiye’de Öğretmen...**, s.37-41.

⁵⁵⁴ Derslerin içeriği için bkz. Yıldız, **a.g.t.**, s.s.146-150.

⁵⁵⁵ Taşer, **a.g.t.**, s.s.98-102.

verilebilecektir.⁵⁵⁶ 1900 yılı üç yıllık Aliye şubesinde “*Tarih-i Umumi ve Osmani*” her yıl haftada birer saatten, 1903 yılında öğrenim süresi ikiye düşürülen şubenin birinci yılında haftada 1 sa., ikinci yılında haftada 2 sa. “*Tarih*” dersi programda gözükmemektedir.⁵⁵⁷

1321 (1905/6) Maârif Salnamesi’ne göre, Darülmuallimin İbtidai şubesinde “*Tarih-i İslam*”, Rüşdiye şubesinde “*Tarih*”, Aliye’nin edebiyat kolunda “*Tarih*” dersi yer almıştır.⁵⁵⁸

1908 İnkılabı sonrasında ve Satı Bey’in müdür olmasıyla okul yeniden düzenlenmiştir. 1914 sonrası dönemde, bu okulda Darülfünun ile eş güdümlü olarak “*Osmanlı Tarihi*” ve “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” dersleri verilmiştir.⁵⁵⁹ 1915 yılında, okulun ders programında “*Tarih-i Osmani ve Umumi*” dersi gözükmemektedir.

Darülmuallimin denilen öğretmen okulu, ilk başta ilkokul ve ortaokula öğretmen yetiştirdiği için her kademeye ayrı bir program tahsis edilmiştir. Öğretmen okullarından yetişen insanların daha sonra çeşitli okullarda eğitim verecek olmaları dikkate alınarak programlarında yer alan Tarih-i Umumi derslerinin Osmanlı Tarihi ile bir bütünlük içinde verilmiştir. Avrupa tarihi öğretimi noktasında ise, istenilen düzeye okul ancak II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ulaşabilmiştir. 1878 yılında Abdurrahman Şeref, burada “*Tarih-i Umumi*” öğretmenliği görevini yürütmüştür.

3.4.2.2. 1870- Darülmuallimat⁵⁶⁰

Tanzimat dönemine kadar sıbyan mekteplerindeki eğitim ile sınırlı tutulan kız öğrenciler, Osmanlı’nın modernleşme süreciyle eğitim sistemi içerisinde yer almaya başlamıştır. 1859 yılına kadar kendilerine ait okulları bulunmayan kız öğrencilerin bu tarihlere kadar eğitimleri pek çok açıdan ihmale uğramıştır. Zengin ailelerin kız çocukları ailesinin imkânlarıyla eğitim alabilirken, geri kalan kısım bu haklardan yoksun kalmıştır. Tanzimat dönemiyle yaşanan zihinsel dönüşüm, bu dönem Osmanlı

⁵⁵⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s.252.

⁵⁵⁷ Taşer, **a.g.t.**, s.106.

⁵⁵⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s.149.

⁵⁵⁹ Taşer, **a.g.t.**, s.109.

⁵⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim Ceylan Dumanoglu, “Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924)”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Kahramanmaraş, Nisan 2019.

aydınlarının ve devlet adamlarının kız öğrencilerin eğitimi üzerine de yeni fikirler ve görüşler üretmesine ortam sağlamıştır.

1847 yılında çıkarılan talimatname ile sıbyan mekteplerinde kız ve erkeklerin birbirinden ayrı olarak öğrenim görmeye başlaması, kızların erkek öğrencilerden bağımsız olarak öğrenim görebilecekleri bir diğer kademe olan rüşdiyelerin açılmasını gündeme getirmiştir. Kız rüşdiyelerinin açılması kararı, 10 Kasım 1858 yılı Eğitim Bakanlığı'nın tezkeresinde kabul edilmiştir. İlkokul eğitimi ile sınırlı tutulmuş olan kız öğrencilerin, modern eğitim kurumlarından yararlanması ve eğitimlerini devam ettirebilmeleri adına 1859'da ilk kız rüşdiyesi açılmıştır.

1859'da açılan kız rüşdiyelerinde ve zamanla artan kız sıbyan mekteplerinde eğitim verecek kadın öğretmene duyulan ihtiyaç zamanla ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde buna yönelik girişimler ancak okulların açılmasından yaklaşık 10 yıl kadar sonra, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Nizamname'den bir yıl sonra İstanbul'da kız sıbyan ve rüşdiyelerine öğretmen yetiştirilmesi için bir Darülmuallimat kurulmuştur.

1870 yılında kurulan okul, Sıbyan ve Rüşdiye olarak iki şubeye ayrılmış, şubelerin gayrimüslim ve Müslim okullara yönelik öğretmen yetiştirmesi içinde kendi içinde ikiye bölünmesi kararlaştırılmıştır. İki yıl öğrenim süresi olan sıbyan mektebi ders programında “*Tarih-i Osmani ve Coğrafya*” dersi, 3 yıl öğrenim süresi olan rüşdiye ders programında da “*Tarih ve Coğrafya*” dersi yer almıştır.⁵⁶¹ Diğer derslerde ve bahsedilen tarih derslerinde her cemaatin kendi dillerinde öğretim görmesi kabul edilmiştir. “*Tarih-i Osmani ve Coğrafya*” dersi İsmail Efendi tarafından verilmiştir.

1873 yılında üç yıl olan okulun “*Sınıf-ı Evvel*” yani I. sınıfının programında “*Tarih*” dersi yer almıştır.⁵⁶² 1876 yılında Darülmuallimat ders programında her üç yılda haftada 1'er saatten tarih dersi gözükmektedir.⁵⁶³ 1877/78 tarihine ait olan programa göre ise, I. sınıfta yer almayan “*Tarih-i Osmani*” dersinin, II. ve III. sınıfın ders programında yer aldığı görülmektedir.⁵⁶⁴ Nehari Darülmuallimatı'nın 1882-83, 1884-85 yıllarındaki rüşdiye sınıflarında yer alan “*Tarih-i Osmani*” dersine Nakiye

⁵⁶¹ Özalp-Ataüinal, **a.g.e.**, s.563-564.; Ergin, **a.g.e.**, s.668-669.

⁵⁶² Yıldız, **a.g.t.**, s.25.; Tarih derslerinin içeriği için bkz. Yıldız, **a.g.t.**, s.151-156.

⁵⁶³ İlikli, **a.g.t.**, s.67.

⁵⁶⁴ Ergin, **a.g.e.**, s.674.

Hanım'ın⁵⁶⁵ girmesi bu dönemde de tarih derslerinin devam ettiğini gösteren önemli bilgilerdendir. Saptamalara göre, Nakiye Hanım aynı zamanda Türkiye'de tarih derslerini veren ilk kadın tarih öğretmeni olma özelliğine de sahiptir.

1900 yılında üç yıl olan okulun programında ilk iki yıl Tarih dersi vardır.⁵⁶⁶ Nehari Darümuallimatı'nda 1897-98⁵⁶⁷ ve 1902 yılı öğretmen listesinde Tarih öğretmeni olarak Samiye Hanım'ın ismi gözükmektedir.⁵⁶⁸ 1909 yılında ise, öğrencilere her yıl haftada birer saat tarih dersi verilmiştir. Leyli Darümuallimatı'nda 1915-17 yılları arasında Muhsine Hanım tarih öğretmenliğini yürütmüştür.⁵⁶⁹

1908-09 döneminde de gelişim gösteren okul, 1916 yılında ibtidai, ihzari ve ali olmak üzere üçe ayrılmıştır. 3 Ocak-26 Şubat 1912 arasında Yusuf Akçura burada tarih öğretmenliği yapmıştır. 1918-1919 eğitim öğretim yılında Kazım Bey ve Muhsine Hanım okulun tarih öğretmenliği görevini üstlenmiştir.⁵⁷⁰

Sonuç olarak, kız öğretmen okullarının programlarında gözüken tarih derslerinin Osmanlı tarihi adıyla yer alması ve dersin içeriği tam olarak bilinmese de isminden hareketle Osmanlı tarihini merkeze alan bir izlenim vermesi, kız öğretmen okullarında Avrupa tarihi öğretiminin ancak II. Meşrutiyet döneminin özgürlük havasında başlayabildiğini düşündürmektedir.

3.4.3. 1859- Mekteb-i Mülkiye

Osmanlı Devleti'nin modernleşme ile gerçekleştirmeyi planladığı reformların kalıcılığını sağlamak ve köklü çözüm üretebilmek için donanımlı insan yetiştirmek esas amaçlar arasında yer almıştır. Tanzimat döneminde idari yapıda yaşanan aksaklıkları giderebilecek donanımlı memur eksikliğini gidermeye yönelik bir eğitim planı hazırlanması atılan ilk adımlardan biri olmuştur. Modernleşme süreciyle oluşturulmaya çalışılan yeni eğitim kurumları ile “yeni sisteme” yönelik insan yetiştirme en temel ve önemli ihtiyaçlardan biri olarak görülmüştür. Findley'e göre,

⁵⁶⁵ Yahya Akyüz, “Osmanlı Son Döneminde Kızların eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, **MEB Dergisi**, S.143, 1999. Metin için bkz.

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/143/1.htm(Erişim:4.6.2020);

Dumanoglu, **a.g.t.**, s.68.

⁵⁶⁶ Taşer, **a.g.t.**, s.114-115.

⁵⁶⁷ Dumanoglu, **a.g.t.**, s.69.

⁵⁶⁸ Taşer, **a.g.t.**, s.168.

⁵⁶⁹ Dumanoglu, **a.g.t.**, s.71.

⁵⁷⁰ Taşer, **a.g.t.**, s.172.

mülkiye memurları, kültürel gelenekselcilik bağlamında işleyen patrimonyal bir bürokrasiden, niteliği yenilik olan ve gittikçe daha fazla yasa ve rasyonel planla tanımlanan modern tipteki yönetime geçişin ürünleri olmuştur.⁵⁷¹

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı örnek almaya başlaması sonucunda dış ilişkiler, diplomasi için gittikçe önemli hale gelmiştir. Osmanlı'nın yenileşme çabasıyla devlet-vatandaş arasındaki ilişkilerinin niteliği de değişmeye başlamış, bu durum devlet işlerinin karmaşıklaşmasına neden olmuştur. Resul Babaoğlu'na göre, idari modernleşmeyle birlikte memur kadrolarının genişlemesi, bürokratik işlem hacminin artması ve resmi yazışmalarda kullanılan dilin sadeleştirilmesi gibi gelişmeler modern bir kadrolaşma sisteminin kurulmasını gerekli kılmıştır.⁵⁷² Yeni sisteme uyum sağlayacak insanların yetiştirilmesi, bu açılardan öncelik haline getirilmiştir.

Zaman içerisinde yeni yazışma usullerine hâkim, yabancı dil bilen (öncelikle Fransızca), modern sisteme düşünsel anlamda uyum sağlayabilecek memurların yetiştirilmesi talep edilmeye başlanmıştır. Tüm bu ihtiyaçlara cevap verecek okul 12 Şubat 1859 yılında *Mekteb-i Mülkiye* adıyla kurulmuştur. Mekteb-i Mülkiye kuruluncaya kadar Osmanlı Devleti'nde memur yetiştirmeye yönelik eski kurumlar olmakla birlikte Mekteb-i Mülkiye'ye daha yakın zamanda "*Mekteb-i Maarif-i Adliye*", "*Ulum-i Edebiye*" ve "*Mahrec-i Aklam*" gibi devlete memur yetiştiren modern okullar açılmıştır.

"*Mekteb-i Mülkiye'nin Suret-i Teşkiline Dair Nizamname*" başlığını taşıyan belge ile Mekteb-i Mülkiye'nin tüzüğü belirlenmiştir. Nizamnamenin 8. maddesinde okulda okutulacak derslerle ilgili bilgiler yer almaktadır. Eğitim süresi iki yıl olan okulun birinci ve ikinci yılında "*Fenn-i Tarih*" dersinin dışında coğrafya, ekonomi politik, *Muahadat-ı Devlet-i Aliye* (Osmanlı Devleti ile diğer devletlerle yapılan antlaşmalar), yazı yazma sanatı gibi dersler de yer almıştır.⁵⁷³ 1867 yılında getirilen düzenleme ile iki yıl olarak giriş yapmış öğrencilerin eğitimine 1 yıl daha eklenerek üç yıla çıkarılmış, yeni giren öğrenciler için ise okulun eğitim süresi dört yıl haline

⁵⁷¹ Carter Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 2011, s.13.

⁵⁷² Resul Babaoğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2017, s.31.

⁵⁷³ Çankaya, **YMTM I**, s.44.; *Ceride-i Havadis*, Nu. 923, 12 R 1275 (15 Şubat 1859), s.1.

getirilmiştir. Mülkiye bu düzenlemeyle 1869 ders yılına üç, 1870 ders yılına ise dört yıl ile girmiştir. Okulun 1868 yılındaki üç yıllık ders programında tarih dersi görülmektedir.⁵⁷⁴ Ali Çankaya'nın ortaya koyduğu 1868 yılı gider bütçesi dikkate alındığında iki yıllık okulun birinci sınıfında “*Tarih-i Osmani*” öğretmenini, ikinci yılında ise “*Tarih-i Umumi*” öğretmenine 200 kuruş verildiği görülmektedir.⁵⁷⁵ Verilen bu bilgiler doğrultusunda öğrencilere bu yılda verilen tarih derslerinin içeriğinin bunlar olduğu düşünülebilir. 1868⁵⁷⁶ yılında yer alan “*Tarih-i Umumi*” dersine Ahmed Hilmi Efendi girmiştir. Okulda eğitim kabaca 1877 yılına kadar benzer ders programıyla devam etmiştir.

Tanzimat döneminin eğitim reformları doğrultusunda kurulan Mekteb-i Mülkiye'nin istenilen başarıyı çok fazla gösteremediği ve devletin yönetim sorunlarına çözüm getirecek insanların istenilen yeterlilikte olmadığı düşüncesinden hareketle, Mülkiye'de düzenlemeye gidilmiştir. Zamanın şartlarına ve istenilen donanımına sahip insanların yetiştirilmesine yönelik açılan Mülkiye Mektebi'nde ilk geniş çaplı değişiklik II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. Mülkiye Mektebi Nizamnamesi'nde yer alan birinci maddeyle Mekteb-i Mülkiye, “*Mekatib-i aliyeden*” yani yükseköğrenim kurumu olarak kabul edilmiş, üçüncü maddeyle okulun eğitimi beş yıla çıkarılmıştır. Nizamname'nin dokuzuncu maddesinde ise, Fransızca eğitimi zorunlu hale getirilmiş, “*Tarih-i Umumi*” dersi de programda yer almıştır.⁵⁷⁷ Beş yıl haline getirilen okulun 1877 yılı ilk programında; I. sınıf idadi kısmında “*Tarih-i Umumi'den Kurun-ı Ula/Evveli*”, II. sınıfta “*Tarih-i Umumi'den Kurun-ı Vusta*” ve III. sınıfta “*Tarih-i Umumi: Kurun-ı Ahire*” dersleri görülmektedir.⁵⁷⁸ 1877 yılında Tarih-i Umumi derslerine Mizancı Murad Bey ve bu dersin muavini Asaf Bey girmiştir. 1877 yılında Abdurrahman Şeref, okulda Coğrafya öğretmenliği yapmış, 1878 yılında ise okulun müdürlüğüne getirilmiştir.

1879-1880 yılları arasında, 3. sınıfın eklendiği idadi kısmının her üç sınıfında da “*Tarih-i Umumi*” ve yüksek kısım olan mülkiye kısmındaki 4. sınıfta “*Tarih-i Osmani*” dersi görülmektedir. Çankaya, bu derslerin 1891 yılına kadar devam ettiğini

⁵⁷⁴ Babaoğlu, **a.g.t.**, s.58-59.

⁵⁷⁵ Çankaya, **YMTM I**, s.61-62.

⁵⁷⁶ Çankaya, **YMTM I**, s.99.

⁵⁷⁷ Nizamnamenin asıl metni için bkz. Çankaya, **YMTM I**, s.s.112-115.

⁵⁷⁸ Çankaya III. Sınıftaki dersi Tarih-i Osmani: Kurun-ı Ahire olarak ele almış, Babaoğlu ise, Tarih-i Umumi: Kurun-ı Ahire olarak almıştır. Bkz. Çankaya, **YMTM I**, s.120.; Babaoğlu, **a.g.t.**, s.78.

belirtmiştir.⁵⁷⁹ 1891 yılında çıkarılan Nizamname ile Mülkiye tekrar düzenlenmiş, eğitim yılı yediye çıkartılmıştır. Okulda “*Tarih-i Umumi*” ve “*Tarih-i Osmani*” dersleri öğretimine de devam edilmiştir. Çankaya, 1890’lı yılların sonuna doğru bu iki dersin birleştirilerek ders sayılarının ve saatlerinin azaltıldığını ancak devam ettiğini söylemektedir.⁵⁸⁰

II. Abdülhamid dönemi siyasal yönelimlerinin etkisi ve padişaha yönelik muhalefetin artmasıyla ilk sivil yüksekokul olan Mekteb-i Mülkiye’nin değişimi de başlamıştır. 1890’larda gayrimüslim Osmanlı milletlerinde (özellikle Ermeni ve Rumların) güçlenen ayrılıkçı hareketleri ve Avrupa emperyalizminin Osmanlı topraklarında artan etkisi, II. Abdülhamid’in istibdat rejimini benimsemesinin bir yönünü oluşturmuştur. Farklı etnik ve dini yapıya mensup öğrencilerin fazla olduğu Mülkiye’nin bu kozmopolit yapısı, dönemin koşulları dikkate alındığında bir tehlike olarak görülmüştür. Dönemin koşulları gereğince ihtilal ve hürriyet fikirlerinin yayılmasını istemeyen padişah, “*Tarih-i Umumi*” derslerini programlardan çıkartmıştır. Din derslerine yönelik programları uygulamaya koyan II. Abdülhamid, öğrencilerin dikkatini Osmanlı tarihine yöneltmeye çalışarak Osmanlı tarihini ders programında bırakmıştır. 1902 yılında üç yıl olarak gözüken okulda haftada birer saatten “*Tarih-i Osmani*” dersi her yıl verilmiştir.⁵⁸¹ İslam tarihi ağırlıklı ve kısa Osmanlı tarihleriyle sınırlı tutulan tarih eğitimi, 1908’e kadar kabaca bu şekilde ilerlemiştir.

1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle Mekteb-i Mülkiye yeni bir sürece girmiştir. Okula yönelik yapılan ilk işlerden biri, II. Abdülhamid döneminde “Mekteb-i Mülkiye-i Şahane” olarak kabul görmüş okulun isminin, “Mekteb-i Mülkiye” olarak eski haline getirilmesidir. Bir diğer önemli değişiklik ise, ders programına bazı derslerin eklenerek eski programdan bazı derslerin çıkarılmasına yönelik atılan adımlardır. Üç yıldan oluşan okulun önceki programında sadece “*Tarih-i Osmani*” gözüktürken, 1909 yılındaki ders programında “*Devlet-i Aliye Tarih-i Siyasi ve İdarisi*” (Tarih-i Osmani) ile yeni ders olarak eklenen “*Tarih-i Siyasi*” yer almıştır. I. sınıfta 1 sa. “*Devlet-i Aliye Tarih-i Siyasi ve İdarisi*” ve 2 sa.

⁵⁷⁹ Çankaya, **YMTM I**, s.146-147. Okulun idadi kısmı I., II ve II. sınıf olarak ayrılırken, yüksek kısım IV. ve V. kısım olarak ayrılmıştır.

⁵⁸⁰ Çankaya, **YMTM I**, s.252.

⁵⁸¹ Babaoğlu, **a.g.t.**, s.83.

“*Tarih-i Siyasi*”, II. sınıfta 1 sa. “*Tarih-i Siyasi*” ile 1 sa. “*Devlet-i Aliye Tarih-i Siyasi ve İdarisi*” verilirken, III. sınıfta ikinci sınıfla aynı dersler okutulmuştur. *Tarih-i Siyasi* dersine bu dönemde okulun mezunu Ali Kemal girerken *Devlet-i Aliye Tarih-i Siyasi ve İdarisi* dersine Abdurrahman Şeref Efendi girmiştir. Diğer hocalardan Osmanlı Tarihi hocası Efdaleddin (Tekiner), Tarih-i Siyasi hocaları ise, Ahmed Ferit (Tek), Yusuf Akçura ve Diran Kelekyan’dır.⁵⁸² 1911 yılında Mekteb-i Mülkiye’de Tarih-i Osmani dersine tercüme kalemi memurlarından Tarih Encümeni azasından Ahmed Bey girmiştir.⁵⁸³

1908 yılının devrimci ideallerinin yansımasını Mülkiye’nin *Tarih-i Siyasi* dersi üzerinden görmek mümkündür. Fransız İhtilali’nin yoğun şekilde gösterildiği ve eserlere yansıdığı bu dönemde okulda Fransız İhtilali’nin öne çıkan Condorcet, Saint-Just, Danton ve Robespierre gibi şahsiyetlerin hayat hikâyeleri canlı bir üslupla anlatılmıştır.⁵⁸⁴ Bunun en güzel örneklerinden birini Abdurrahman Şeref’in “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” eserinde görebiliriz.⁵⁸⁵

Paris Serbest Siyasi Bilgiler Okulu’na uygun olarak şekillendirilmeye çalışılan Mülkiye’nin 4 yıllık eğitiminde I. ve II. sınıf dışında III. ve IV. sınıflar idari, mali ve siyasi olarak 3 şubeye ayrılmıştır. 1913 yılı programına bakıldığında “*Tarih-i Osmani*” I. ve II. sınıfa, III. sınıf idari şubesine; “*Tarih-i İdari-i Osmani*” ve “*Tarih-i Edyan*”, siyasi şubesine ise “*Tarih-i Siyasi*”, “*Tarih-i Siyasiye-i Osmaniye ve Şark Meselesi*” ve “*Düvel-i Mütemeddine’nin Siyaset-i Dâhiliyelerinin Tarihi*” gibi dersler verilmiştir. IV. sınıfta III. sınıfın derslerinin dışında “*Tarih-i Muahedat*” adında bir ders daha gözükmektedir.⁵⁸⁶

1914-15 yıllarında okulda, “*Tarih-i Siyasi*” dersini Yusuf Akçura vermiştir. 1915 yılında İttihat Terakki’nin aldığı karar ile kapatılan okul, 1918 yılında tekrar açılmıştır. 1918 yılında alınan karar ile okulun ders programında “*Tarih-i Osmani ve Siyasi*” ile “*Tarih-i Edyan*” dersleri yer almıştır. Bu dönemde Tarih-i Siyasi dersi, öğretim kadrosunda bulunan Ali Reşad tarafından verilmiştir.

⁵⁸² Çankaya, **YMTM I**, s.332.

⁵⁸³ Babaoğlu, **a.g.t.**, s.159.

⁵⁸⁴ Ercüment Kuran, “Fransız İnkılâbı’nın Türk Düşünürlerine Etkisi, 1789-1922”, **ERDEM**, C.IX, S.26, 1993, s.741.

⁵⁸⁵ Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, C.I, Müşterekü’l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1329 R/1913.

⁵⁸⁶ Çankaya, **YMTM I**, s.349-350.

Ankara'nın başkent olmasından sonra İstanbul menşeli kurulmuş olan Mülkiye, 1934 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün isteğiyle Ankara'ya taşınarak Siyasal Bilgiler Okulu adını almıştır.

Mülkiye Mektebi, Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerine memur yetiştiren ve Avrupa tarihi öğretiminin en iyi şekilde verilmeye çalışıldığı okul olmuştur. Ders programlarında yer alan Tarih-i Umumilerde özellikle ortaçağ ve yakın dönemler (çağdaş tarih) olarak görülen kurun-ı ahire derslerinde Avrupa tarihinin de verildiği bilinmektedir. II. Abdülhamid döneminde sekteye uğrayan Tarih-i Umumiler, II. Meşrutiyet'in ilanı ile eski anlamına kavuşmuştur. II. Meşrutiyet döneminde Mülkiye Mektebi'nde Avrupa tarihi öğretimi yoğun ve verimli şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. “*Tarih-i Siyasi*” adıyla programda yer alan derslerde Avrupa tarihinin öğrencilere, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıl tarihi doğrultusunda verildiği dikkat çekmektedir. Tüm bu değerlendirmeler sonucunda Avrupa tarihi öğretiminin esas merkezi ve beşiği, Mülkiye Mektebi'dir demek sanırım yanlış olmayacaktır. Evrensel tarih anlayışının kabul edildiği II. Meşrutiyet döneminde, nitelikli ve Avrupa ilişkilerinde etkin rol oynayacak memur ile yöneticilere duyulan ihtiyaç, Avrupa tarihinin özellikle son döneme karşılık gelen “asr-ı hazır tarihinin” iyi bir şekilde öğretilmesini gerekli kılmıştır. Osmanlı'nın siyasetinde ve dış ilişkilerinde etkin olabilmesini sağlamak için Avrupa tarihi öğretimi, Mekteb-i Mülkiye'nin tarih eğitiminin önemli bir noktasını oluşturmuştur.

3.5. 1839-1878 yılları arasında okullarda kullanılan Tarih Ders Kitapları

1839-76 yılları arasını kapsayan Tanzimat döneminde, ders kitapları olarak Osmanlı tarihlerinden Ahmed Vefik Paşa “*Fezleke-i Tarihi Osmani*”, Selim Sabit “*Muhtasar Osmanlı Tarihi*”, Mustafa Nuri Paşa “*Netayicü'l Vukuat*”, Abdurrahman Şeref, “*Tarih-i Devlet-i Osmaniye*” eserleri okutulmuştur. Tarih-i Umumiler içerisinde ise, Ahmed Hilmi Efendi'nin Chambers'tan çevirdiği “*Tarih-i Umumi*”, Ahmed Midhat Efendi'nin “*Tarih-i Umumi*”, Süleyman Hüsnü Paşa'nın “*Tarih-i Âlem*” ve Mizancı Murad'ın “*Tarih-i Umumi*” eserlerini örnek verebiliriz.⁵⁸⁷ Bahsedilen Tarih-i Umumilerin hepsinde Avrupa tarihi yerini almış, Avrupa tarihi bu eserlerle öğrencilere aktarılmıştır.

⁵⁸⁷ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ders kitapları için bkz. Türk, a.g.e., s.s.236-244.

3.6. Abdülhamid Dönemi Öncesi Tarih Eğitiminin Genel Bir Değerlendirmesi

Osmanlı'nın klasik eğitim kurumlarında tarih eğitimi sohbet ortamlarında ve yeri geldikçe verilen tarih bilgileri doğrultusunda şekillenmiştir. İlköğretime karşılık gelen sıbyan mekteplerinde dahi tarih dersi Tanzimat dönemine kadar yer almamıştır. Tarih eğitimi, daha çok şehzadelerin ve devlet adamlarının eğitiminde önem verilen bir alan olarak görülmüş, verilen eğitim de daha çok İslam tarihi çerçevesinde kendini göstermiştir. Osmanlı'da önem kazanmaya başladığı Tanzimat dönemine kadar tarih eğitimi, daha çok yüksek kademeye hitap eden bir alan olarak görülmüştür. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile gayrimüslim ve Müslimlerin eşit statüye sahip olmalarının itici kuvvetiyle Müslümanların eğitimine önem verilmiş, onların gayrimüslimlerden geri kalmaması için eğitim sisteminde ıslahatlara girişilmiştir. 1869 tarihinde ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile tüm bu farklılıklar tek bir çatıda altında toplanmıştır. Nizamname, Türk Eğitim tarihi açısından önemli bir hukuki metin olarak tarihte yerini almıştır.⁵⁸⁸ 1869 yılı Nizamnamesi ile her alanda olduğu gibi tarih eğitiminde de önemli açılımlar yapılmıştır. Tarihin bir ders olarak tüm kademelerdeki okullarda okutulması, 1869 Nizamnamesi ile gerçekleştirilmiştir.

Kabaca bu Nizamname ile tarih dersleri, sıbyan okullarında “*Muhtasar Tarih-i Osmani*”, Rüşdiye mekteplerinde “*Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmani*”, İdadilerde “*Tarih-i Umumi*”, Sultanilerde “*Tarih*” dersi olarak müfredat programlarında yerini almıştır. Yüksekokullardan olan Darülmüallimi'nde “*Tarih-i Umumi*”, Darülmüallimat'ta “*Tarih-i Osmani*”, Darülfunun edebiyat şubesinde “*Tarih*” ve “*Tarih-i Umumi*”⁵⁸⁹ gibi tarih dersleri okulların programlarına yine 1869 Nizamnamesi ile konulmuştur. Nizamname'nin sıbyan mekteplerinde, Darülmüallimin'in edebiyat ve Darülmüallimat'ın rüşdiye şubesinde tarih dersleri öğretiminin “*her cemaatin kendi dili*” ile yapılmasına yönelik ibaresi, tarih eğitimine getirilen yeniliklerden biridir. Nizamname'nin 84. maddesinde Darülfunun'da okutulacak derslerin Türkçe anlatılması, yoksa Türkçe anlatabilecek hocalar yetişene kadar derslerin Fransızca anlatılması kabul edilmiştir. Bu durum belli bir süre bazı

⁵⁸⁸ Bkz. İbrahim Caner Türk- Mine Çağır, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C.IV, S.11, 2017, s.s.62-75.

⁵⁸⁹ Özalp-Ataüinal, *a.g.e.*, s.s.550-565.

tarih derslerinin de Fransızca verildiğini düşündürmektedir. Benzer dersler, Abdülhamid'in istibdat dönemine kadar varlığını sürdürmüştür.

Tanzimat döneminde hâkim olan tarih eğitimi daha çok Osmanlı tarihiyle şekillendirilmiştir. İbrahim Caner Türk, bu dönemde Osmanlı tarihinin ağırlıkta olmasını, Tanzimat'ın toplumsal ve siyasal hedefi olan Osmanlıcılık ideolojisini güçlü kılma çabasına bağlamaktadır.⁵⁹⁰ O nedenle hanedana bağlılığı artırmak, Tanzimat dönemi tarih eğitiminin esas amaçlarından biri olarak gözükmektedir. Bunun dışında Tanzimat dönemi Avrupa tarihinin derslerde ve ders kitaplarında yer aldığı dönem olma özelliğine de sahiptir. Bu durum, Tanzimat dönemi tarih eğitiminde Avrupa tarih öğretimine de önem verilmeye başlandığını gösteren emarelerden biri olmuştur.

3.7. Abdülhamid Dönemi Tarih Eğitimi (1876-1908)

II. Abdülhamid, Osmanlı padişahları arasında en çok tartışılan isimlerden biri olmuştur. Babaoğlu'na göre, II. Abdülhamid'in reaksiyoner bir despot mu, modernizmin kapılarını aralayan öncü bir lider mi ya da Batı'nın saldırıları karşısında İslam'ın koruyuculuğunu üstlenen son bir nefer mi olduğu konusu⁵⁹¹, hala tartışılan bir durumdur. II. Abdülhamid'in eğitim politikasını ve yaptıklarını doğru değerlendirmenin yolu, padişah olduğu dönemin koşullarının dikkate alınmasından geçmektedir. Ermeni, Rum ayaklanmalarının yanı sıra büyük devletlerle yapılan savaşlar, yaşanan dönemin, padişah kontrolünde geçmesine ortam yaratmıştır. Cezmi Arslan, II. Abdülhamid dönemi reform çabalarının en büyük açmazını, dil, din, ırk ve renkler karışımı olan Osmanlı toplumunun önemli bir kesiminin devlete olan aidiyetini kaybetmesinde görmektedir.⁵⁹² Zamanla bağlılıkları kopan bu unsurları bir arada tutmanın zorlaşması, Osmanlı Devleti'nin Müslüman Türklere sahip çıkma politikası benimseyerek İslam birliğini ön plana almasına yardımcı olmuştur.⁵⁹³ Milleti birleştirecek ve yönlendirecek temel değer olarak İslam dini görüldüğünden, "İslam" hem devlet politikası haline gelmiş, hem de eğitim aracılığıyla padişaha ve devlete bağlı bireyler yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

⁵⁹⁰ Türk, **a.g.e.**, s.155.

⁵⁹¹ Babaoğlu, **a.g.t.**, s.69.

⁵⁹² Cezmi Arslan, "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim", **Objektiften Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Nisan 2017, s.12.

⁵⁹³ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği- Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaset 1856-1908**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, s.s.180-190.

II. Abdülhamid'in devletin geliştirilmesi için attığı en önemli adımlardan biri, eğitim alanında yapılan açılımlardır. Abdülhamid rejimin ilk yıllarında, laik olarak nitelendirilebilecek bir eğitim siyaseti sürdürülmüşse de sonradan dinsel temelli bir eğitime eğilim gösterilmiştir. Devletin bekasının, eğitimden geçtiğine inanan padişahın temel politikası, dindar ve bilgili gençler yetiştirmek olmuştur.

Başlangıç zamanlarında pozitif bilimlerin etkili olduğu bir eğitim varken, zamanla ahlak ve din derslerinin ağırlıkta olduğu bir program izlenmiştir. Kısacası, dönemin siyasi ve ideolojik ortamı, okullardaki müfredat programlarını ve kitaplarını da doğrudan etkilemiştir. 1882 sonrası özellikle eğitim programlarında ve ders kitaplarında dini söylemler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinde kendi köklerinden ve dininden uzaklaştığına ilişkin düşünce, eğitimin din ağırlıklı verilmesine neden olmuştur. Tarih, edebiyat, dil gibi kültürel alanlarda Osmanlı Devleti'nin üstünlüğüne inanılmış, Osmanlı kültürüne yoğun bir dönüş görülmüştür.

II. Abdülhamid iktidarının (1876-1908/9) yönetsel özellikleri, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyıl başlarındaki tarih, tarih eğitimi ve tarihçilik anlayışını doğrudan etkilemiştir. Tarihin, devletlerin ideolojik fikirlerini yansıtan ve aktaran bir araç olarak kullanılması, onun siyasi dünyadan bağımsız düşünülmemeyeceğini ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid iktidarı, bunların yoğun hissedildiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. Niyazi Berkes'e göre, *“Bir toplumda değişme zorunlulukları ortaya çıkınca, bilerek veya bilmeyerek ya da isteyerek istemeyerek çağdaşlaşmaya doğru bir yönelme başlayınca, insanlar değişme yağmuru karşısında din şemsiyesi altında toplanmaya başlar.”*⁵⁹⁴ Onun bu sözleri adeta II. Abdülhamid döneminin siyasi-sosyal gelişmelerini özetler niteliktedir. Şunu da belirtmekte yarar vardır ki, padişah II. Abdülhamid, yükselmek ve çağdaşlaşmak için Batılılaşmanın gereğine inanmış, kültürel değil teknik anlamda hedeflenen Batılılaşma, İslamcılık politikasının yanında varlığını sürdürmüştür.

II. Abdülhamid “eğitimci, eğitim sever” bir padişah olarak anıla gelmiştir. Özellikle iktidarının ilk yıllarında bütün okulların programlarının reformdan geçirilerek geliştirilmesi ve okulların nicelik olarak artırılması bu yakıştırmayı belli ölçüde desteklemektedir. Ancak II. Abdülhamid döneminde olumsuz bir gelişme

⁵⁹⁴ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.20.

olarak nitelendirebileceğimiz bir durum tarih eğitimi, dersleri ve kitaplarının belli bir kalıbın içine sokularak sınırlandırılmış olmasıdır.

Gayrimüslim halkların hareketliliği, hürriyete dayalı fikirlerin öğrenciler arasında yayılması ve Osmanlı kültüründen uzaklaşılmasına yönelik inanç, merkezîyetçiliğini sağlamayı ön plana alan bir padişah için tehlikeli görülmüş, tehlikeyi önlemek adına alınan önlemlerden biri eğitim kurumlarının denetim altına alınması olmuştur. Eğitim kurumlarında yapılan değişikliklerden en çok etkilenen alanlardan biri tarihtir. Tanzimat döneminde ders programlarında yer alan “*Tarih-i Umumi*” dersi, II. Abdülhamid’in “tehlikeli kelimelerini” barındırması sebebiyle kaldırılmış ve/veya azaltılmıştır. İhtilal, hürriyet, Meşrutiyet gibi kelimeler tehlikeli kelimeler olduğu ve insanların fikirlerini etkilediği düşüncesiyle hazırlanan yeni programlarda, İslam ve Osmanlı tarihine dönüş yaşanarak Avrupa tarihinin sunulduğu, umumi tarihler ders programlarından çıkarılmıştır. Topluma, İslam ve milli karakter kazandırılmak istendiği için Osmanlı ve İslam tarihi ağırlıklı bir program oluşturulması yoluna gidilmiştir.

1869 Nizamnamesi’nin tarih eğitimi hakkında yukarıda verilen bilgileri dikkate alındığında hangi derslerin programlardan çıkarıldığı daha iyi anlaşılabilir. Kabaca göstermemiz gerekirse, Sıbyan mekteplerinde “*Mûlahassas Tarih-i Osmani*”, rüşdiyelerde ve idadilerde “*Tarih*”⁵⁹⁵ dersi gözükmektedir. Mekteb-i Sultani daha özerk bir yapı olduğu için 1900 yılında, Fransızca kısmının sınıf-1 taliyesinde (orta) “*Tarih*” ve sınıf-1 aliyesinde (yüksek) “*Tarih*” ve “*Tarih-i Umumi*” gözükmekle birlikte aynı yıl sınıf-1 aliyenin Türkçe ders programında “*Tarih-i Osmani*” yer almaktadır.⁵⁹⁶ Vilayet sultanilerinde ise, “*Tarih*” dersi programlarda söz konusudur. Darülfünun’da “*Tarih-i Osmani*”, “*Tarih-i Din-i İslam*” ve “*Tarih-i Düvel*” dersleri 1900 yılı programında yer almıştır. Fakat Osman Ergin, “*Programda İslâm ve Osmanlı Tarihiyle beraber bir de Tarih-i Düvel görülüyorsa da bu son tabir Tarih-i Umumi karşılığı olduğundan ve 1316 (1900) senesinde yani Darülfünun’un açıldığı tarihte fena bir tesadüf ve talihsizlik eseri olarak bütün yüksek mekteplerle, İdadilerin programından tarih dersleri kaldırılmış bulunduğundan Darülfünun’da Osmanlı ve*

⁵⁹⁵ 1893 yılında idadilere “*Tarih-i İslam*” dersi konulmuştur.

⁵⁹⁶ Taner Hafizoğlu, “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat”, **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Şanlıurfa, 2014, s.105-106

İslâm tarihinden başka tarih okutulmuyor denilmesin diye Tarih-i Düvel tabiri kullanılmıştır. Fakat böyle bir Tarih de okutulmuyordu."⁵⁹⁷ demektedir. Darülmualimlerde "*Tarih-i İslam*" ve "*Tarih*", Darülmualimatta ise, "*Tarih*" dersi, II. Abdülhamid dönemi programlarında yerini almıştır. Görüldüğü gibi II. Abdülhamid dönemi tarih eğitimi, İslam ve Osmanlı tarihi etrafında şekillenmiştir. Bunun dışında okullar üzerinde kontrolü sağlamak ve okulları teftiş etmek amacıyla müfettişler de görevlendirilmiştir. Bazı hocalar derslerden uzaklaştırılmış, mutlakiyetçiliğe karşı fikirlerin artmasıyla 1904 yılında "*Tarih-i Umumi*" dersleri tamamen programlardan çıkarılmıştır.

3.7.1. II. Abdülhamid Rejiminde Tarih Ders Kitapları ve Avrupa

Ders kitapları, iktidarların eğilimlerini yansıtan araçlardır. Aynı zamanda her dönemde siyasi iktidarların ideolojik düşüncelerini yansıttığı, eleştiri ve tartışmaya açık olmayan öğretim araçlarıdır. Devletin resmi ideolojisini öğreten ve savunan ders kitaplarının içeriği, II. Abdülhamid'in önemle üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur.

Kitaplara yönelik sansür uygulaması, Osmanlı Devleti'nde 1845 yılı Polis Nizamnamesi ile kendini göstermiştir. Ahlakı bozan ve her konuda yazılan çeşitli yayınlara engel olmak, dışarıdan gelen her türlü eser, evrak ve belgeyi basılmadan önce kontrol etmek ve zararlı olanları yasaklamak, ilk kez bu tarihlerde gündeme gelmiştir.⁵⁹⁸ 1851 yılında kurulan Encümen-i Daniş, Darülfünun derslerinde kullanılması için planlanan telif ve tercüme eserlerin içeriğinin kontrol edilerek padişahın onayına sunulmasını kararlaştırmıştır. Padişahın dersler ve ders kitaplarında son karar mercii olduğunu bu karar üzerinden de anlamak mümkündür. 1857 Matbaa Nizamnamesi ve 1870 Telif Tercüme Nizamnamesi gibi nizamnamelerle kitap vb. yayınların kontrol altında tutulması, II. Abdülhamid dönemi öncesine uzanmaktadır. Ancak kitaplara yönelik en sıkı kontrol II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmiştir. 1888 yılında çıkarılan Matbaalar Nizamnamesi ile kitapçıların açılması ve kitapların basılması için ruhsat istenmesi hükmü getirilmiş, 1895 Matbaa ve Kitapçılara Dair

⁵⁹⁷ Ergin, **a.g.e.**, s.1223.

⁵⁹⁸ Çağrı Çalışkan, "II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)" **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Denizli, Nisan 2019, s.8

Nizamname ile siyasi ve dini açıdan kışkırtıcılıkla nitelendirilen yayınlar yasaklanmıştır. Nizamnamelerin yanında oluşturulan kurumlarla da denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Tarih eserleri ve ders kitapları sansür uygulamasından en çok etkilenen alanların başında gelmiştir.

II. Abdülhamid, Tarih-i Umumileri dersler programlarından çıkarmasının yanı sıra, tehlikeli bulduğu konular ve kelimelere de yasaklamalar getirmiştir. Bülent Tanör, “*Ermenistan, Girit, Kanun-ı Esasi, hukuk-ı millet, ıslahat, hürriyet, müsavat, vatan, Cumhuriyet, bomba, millet, zulüm, adalet, deli, birader, hasta, yıldız, tepe, sakal, boya, burun, halletmek, tahtakurusu*”⁵⁹⁹ gibi kelimeleri örnek gösterirken, “*ihtilal*”, “*adalet*”, “*hürriyet*”, “*isyan*”, “*milliyet*”, “*inkılap*”, “*Meşrutiyet*” gibi kelimeler özellikle yasaklananlar arasında yerini almıştır. II. Abdülhamid Dönemi ders kitaplarında, yönetim şekilleri ile ilgili bilgiler oldukça az yer almıştır. Avrupa’nın bilim ve fen ilerlemeleri doğrultusunda örnek alınması gerektiği vurgulanarak, ahlak ve adetlerinin İslam’a uygun olmadığı için onlardan uzak durulması fikri eserlerde sıkça işlenmiştir.⁶⁰⁰

1895 yılında Mizancı Murad’ın “*Tarih-i Umumi*”, XX. yüzyılın başına kadar okullarda okutulan ders kitabı Ali Tevfik’in “*Fezleke-i Tarih-i Umumi*” başlıklı eseri yasaklanan Tarih-i Umumilerin başında gelmiştir. İslam tarihi ve özellikle Osmanlı tarihi eserleri de bu yasaklar doğrultusunda sınırlandırılmıştır. Örneğin, II. Abdülhamid, Selim Sabit’in “*Muhtasar Tarih-i Osmani*” eserinde, Sultan Abdülaziz için kullandığı ifadelerden dolayı kendisine kızmış ve eserini yasaklatmıştır.⁶⁰¹ Ahmed Vefik Paşa’nın “*Fezleke-i Tarih-i Osmani*” adıyla rüşdiyeler için hazırladığı tarih ders kitabı, milliyetçi bir anlayışla yazıldığı ve milliyetçi ideolojiyi okullara yaydığı, Ermenistan gibi diğer yasaklı kelimeleri sıkça kullandığı gibi gerekçelerle yasaklanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa’nın yazmış olduğu “*Kıyas-ı Enbiya*” adlı peygamberler tarihini içeren eseri de yine zararlı kelimeleri içerdiği için siyasi açıdan yasaklanan kitaplar arasında yerini almıştır.⁶⁰² Osman Ergin, birçok eserin yasaklandığı II. Abdülhamid devrinde, Ermenice, Rumca, Bulgarca eserlerin Türklük

⁵⁹⁹ Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2014, s.162

⁶⁰⁰ Nuri Doğan, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Bağlam Yayıncılık, Eylül 1994, s.s.39-49.

⁶⁰¹ Türk, **a.g.e.**, s.162.

⁶⁰² Diğer eserlerden bazıları için bkz. Çalışkan, **a.g.t.**, s.s.56-71.

ve Osmanlılık aleyhinde yazılar içeriğinden dolayı yasaklandığını belirtirken, “*Fransızca eserler arasında Lamartin’in 8 ve Hammer’in 18 ciltlik Osmanlı tarihlerinin de yasak edildiğine ne demelidir?*” ifadelerini kullanarak yabancı kaynaklı Osmanlı tarihlerinin de kaldırıldığının altını çizmiştir.⁶⁰³

Mükrimin Halil Yinanç, bir taraftan her türden modern kurumlar açarak ülkeyi Avrupalılaştırmaya çalışan II. Abdülhamid’in, *hürriyet, müsavat, hâkimiyet-i milliye, Meşrutiyet, Cumhuriyet, inkılap, ihtilal* gibi fikirlerin yayılması endişesiyle liseler için yazılan Tarih-i Umumi eserlerini ortadan kaldırdığını ve Yunan, Roma ile Avrupa tarihlerine dair büyük eserlerin telif tercümesi şöyle dursun küçük eserlerin basımını bile imkânsız hale getirdiğini belirtmiştir.⁶⁰⁴ Yusuf Akçura ise, II. Abdülhamid devrinde padişah ile hükümetin tarihi sevmediklerini ve ondan korktuklarını, bu yüzden de umumi tarihlerin budandığını ve okullarda okutulmasının men edildiğini⁶⁰⁵ aktarmıştır. Dönemin koşullarına yönelik bir örnek sunan Akçura II. Abdülhamid devrini, “*1899 senelerine kadar mülkî ve askerî mekteplerde umumî tarih, Ali Tevfik Bey'in tarihine göre veya muallimin notlarına göre okutulur idiye de 20. asrın arifesinde bir irade-i seniye ile bu dahi men edilmiş ve tarih tedrisi Osmanlı tarihine hasrolunmuştur. Bu seneleri hiç eksik olmayan polis taharriyatı esnasında birisinin evinde tarih kitapları çokça bulunur, hele Murad Bey'in tarihi çıkarsa, sahibinin Trablusgarp'ı boylaması ender vakialardan değildi.*”⁶⁰⁶ sözleriyle özetlemiştir.

Kısacası, II. Abdülhamid, toplumun Avrupa’daki olaylar ile fikir akımlarından etkilenmemesi ve bazı kelimelerin anlamlarının çağrıştırdıklarına aşına olmaması aynı zamanda mutlakiyetçiliğinin de sağlamlaştırılması için yoğun sansür ve kısıtlamalara gitmiştir. Bu yolla toplumun habersiz kılınarak Osmanlı Devleti’ne “*itaat*” edilmesine çalışılmıştır. Avrupa tarihinin büyük kısmını oluşturan ihtilaller tarihi, Osmanlı toplumunu galeyana getirir korkusuyla ele alınmayan bir konuma getirilmiştir. Böylelikle Hristiyan Avrupa ile Müslüman Osmanlı’nın iki ayrı dünyayı temsil ettiği ve dış dünyadan söz edilmediği tarih kitapları dönemlerine geri dönmüştür.

⁶⁰³ Ergin, **a.g.e.**, C.III, s.853-854.

⁶⁰⁴ Yinanç, **a.g.m.**, s.595.

⁶⁰⁵ Akçura, “**Tarih yazmak ...**”, s.578.

⁶⁰⁶ Akçura, “**Tarih yazmak ...**”, s.595.

3.8. II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Eğitimi (1908-1920)

II. Meşrutiyet'in ilanı, II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin son bularak hürriyet ortamına kavuşulduğu bir tarihi ifade etmektedir. Avrupa'ya kaçan aydınlar ülkeye dönmüş, siyasi partiler, gazeteler ve dergiler kurularak hürriyet ortamından en etkili biçimde yararlanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin aralıksız sürececek savaşlar silsilesinin (1911 Trablusgarp, 1912-13 Balkan ve 1914-18 I. Dünya Savaşları) yaşandığı ve Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık akımlarına Türkçülük akımının da eklendiği dönem olma özelliğini taşımaktadır.

Hürriyet ortamının en fazla etkilendiği alanlardan biri eğitim olmuştur. Dönemin eğitim politikasında, (özellikle Balkan Savaşları sonrasında eğitim konularına yönelik artan ilgiyle) *“çökmekte olan devleti, eğitim ve öğretim kurtaracaktır.”* fikri benimsenmiştir.⁶⁰⁷ Meşrutiyet döneminin eğitim politikasının ve müfredatlarının yenilenmesi eğitim sürecinin temelini oluşturmuştur. Gazetecilik, dergicilik gibi yayın faaliyetleri çevresinde eğitim alanına ve öğretmen sorunlarına yönelik yeni fikirler önerilmiş, Cumhuriyet döneminin ön hazırlık dönemi denilebilecek bu dönemde tarih anlayışında önemli gelişmeler yaşanmıştır.⁶⁰⁸

Devletler ve milletler yeni nesillere kendi savunduğu ideolojiyi öğretmek ve benimsetmek fikrinden hareketle eğitim-öğretim politikalarını şekillendirmektedir. Tarih ve din, toplumların birlikteliğini oluşturan temel bağları meydana getirdiğinden, bu iki alana yönelik yapılacaklar listesi uzayıp gitmekte ve her iktidar döneminde farklı bir görünüme bürünmektedir. Özellikle tarih eğitimi, toplumun istenilen biçimlere getirilmesinde önemli bir konumda olmuştur. Tarih eğitimi yoluyla kutsal, şanlı tarihler ülke geneline ortak paydadana anlatılabilmiş, nesiller bu düşüncelerle yıllarca beslenebilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde yeni eğitim programları hazırlanmıştır. Eğitime yönelik girişimlerin başında yeni bir nesil yetiştirmeye aracılık eden tarih eğitimi de yerini almıştır. II. Meşrutiyet döneminde etkinliğini artıran İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'in kendi politikası doğrultusunda şekillendirdiği tarih

⁶⁰⁷ Akyüz, **a.g.e.**, s.265.

⁶⁰⁸ Vurgun, **a.g.e.**, s.53.

eğitimini, kendi fikirleriyle biçimlendirerek tarihin toplumu yönlendiren misyonunu sürdürmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde tarih eğitimini etkileyen faktörlerden biri, milliyetçilik düşüncesidir. Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısında gayrimüslimlerin gerçekleştirdiği ayrılıkçı hareketlerin sonucunda, XX. yüzyılın başında devleti kurtaracak yapı olarak “Türk” unsuru dikkate alınmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti’ni kurtarmaya yönelik faaliyette bulunan ve İslam dinini benimsemiş Türklerin birleştiriciliği, Osmanlı Devleti’nin Türkçülük akımını benimsemesinin esasını oluşturmuştur. Rusya’dan gelen Türklerin, Türkçülük faaliyetleri bu süreçte olumlu katkılarda bulunmuştur. Tanzimat dönemiyle tohumları atılan Türkçülük, II. Meşrutiyet ile tam anlamını kazanmıştır. Milli bilinç oluşturma isteği, Türkçülük fikri ile pekiştirilerek tarih eğitime de yansıtılmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi tarih eğitimi, vatandaşlık eğitimi ile bütünleştirilmiş, kaldırılan tarih derslerinin saatleri artırılırken içeriği de çeşitlilik kazanmıştır. Ezbercilikten çıkarılarak gözleme dayalı bir tarih eğitimi verilmeye çalışılmıştır.⁶⁰⁹ II. Abdülhamid döneminde “*Tarih-i Osmani*” ve “*Tarih-i İslam*” üzerinden yürütülen tarih derslerinin sınırları, II. Meşrutiyet döneminde genişletilmiştir. Siyasal, sosyal konuları içeren “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” ve “*Tarih-i Siyasi*” gibi dersler, programlarda yoğun olarak yer almaya başlamıştır. Batı’dan tarih kitapları telif-tercüme edilerek tarih araştırma yöntemleriyle ilgili eser yayınlarına önem verilmiştir. II. Meşrutiyet ders kitapları genel olarak, “*Tarih-i Umumi*”, “*Asr-ı Hazır Tarihi*”, “*Tarih-i Siyasi*”, “*Tarih-i Osmani*” ve “*Türkiye Tarihi*” gibi konular doğrultusunda meydana getirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde tarih dersleri, “*Tarih*”, “*Muhtasar Tarih-i Osmani*”, “*Muhtasar Tarih-i Medeniyet*”, “*Tarih-i Umumi*”, “*Asr-ı Hazır Tarihi*”, “*Tarih-i Siyasi*” olarak yer alırken Türkçülük akımının etkisinin yoğun hissedildiği dönemlerde ibtidai mektep müfredatlarında Türk tarihine de dönük program hazırlanmaya başlanmıştır.⁶¹⁰ Tarih-i Osmani dersleri ise, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan önce başlatılarak, eski Türk tarihi üzerinde de durulan bir konuma getirilmiştir.

⁶⁰⁹ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.126.

⁶¹⁰ Türk, **a.g.e.**, s.191.

II. Meşrutiyet döneminin tarih eğitime yönelik önemli adımlardan biri medrese programına da tarih dersinin eklenmesi ve ilk defa medrese programlarında “*Tarih-i Umumi*” dersinin yer almasıdır. Bir diğer yenilik ise, 1914 yılında üç kişinin; Ali Haydar Efendi, Ali Macid Efendi ve İsmail Efendi’nin Fransa’ya tarih eğitimi almaları için yollanmasıdır. Osmanlı Devleti uzun yıllar yurtdışına tarih eğitimi ile ilgili öğrenci göndermemiştir. Muhtemelen bu durumun sebebi, Osmanlı Devleti’nin bu alanla ilgili kendini yeterli ve konuyu milli görmesinden kaynaklanmıştır.

3.8.1. Okullar

3.8.1.1. İbtidaiye

Çocuklar toplumun geleceği olarak görüldüğünden özellikle bu dönemde ilkökul eğitime oldukça önem verilmiştir. 1909 yılında Satı Bey, tarih öğretimi alanına canlılık getirmiş, aynı yılda çıkan “*Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*” adlı dergide tarih derslerine yönelik fikirler ve öneriler yer almıştır. Milli bir bilinç ve terbiye için üzerinde durulan eğitim alanına yönelik önemli girişimlerden biri, 1913 yılında çıkarılan “*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı*”dır. İbtidai ve rüşdiye okullarını birleştiren bu kanun, tarih alanında önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Kanunun getirdikleriyle beraber, Fransız eğitim sisteminden temel alınarak hazırlanmış olan “*1330 (1914) Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı*” ile ibtidaiyeler “*Devre-i Ula (Evveli)*”, “*Devre-i Mutavassıta*” ve “*Devre-i Aliye*” olmak üzere üçer yıllık üç evreye ayrılmıştır.⁶¹¹ *Devre-i Evveli*’de bağımsız bir tarih dersi olmamakla beraber İslam, Türk ve Osmanlı tarihinin en büyük isimlerinin, İslam veya Osmanlı fetihlerinde yiğitlik göstermiş kişilerin kahramanlıklarının anlatılması istenmiştir. *Devre-i Mutavassıta*’da ilk yıl “*Tarih-i Osmani*” dersinin Osmanlı’nın kuruluşundan Zitvatorok Antlaşması’na, ikinci yıl, II. Osman’dan Balkan Savaşlarına kadar geçen dönemlerin ele alınması planlanmıştır. *Devre-i Aliye* de ise, ilk yıl “*Muhtasar Tarih-i Medeniyet*” ve “*Kurun-ı Vusta*” ile ilgili dersler verilirken, ikinci sınıfın tarih dersleri “*Muhtasar Kurun-ı Cedide Tarihi*”ne ayrılmıştır.⁶¹² Kabaca, ilk sınıfta Mısırlılardan

⁶¹¹ Erdal Aslan, “Osmanlı’nın “Mekatib-i İbtidaiye”sinden Türkiye Cumhuriyeti’nin “İlk Mektepler”ine Geçişte Tarih Programlarında Değişim”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.48, Güz 2011, s.756.

⁶¹² Derslerin içerikleri için bkz. Aslan, *a.g.m.*, s.759.

başlanılarak Haçlı Seferleri'nden ve İslam Medeniyeti'nden bahsedilmiş, ikinci sınıfta ise Yeni Çağ Avrupa tarihi ve Osmanlı tarihi üzerinde durulmuştur.

3.8.1.2. Rüşdiye

II. Meşrutiyet döneminde rüşdiyelerde Tarih dersi yer almıştır. Anılan tarih derslerinden ilki “*Tarih-i Enbiya ve İslam Tarihi*”, ikincisi “*Tarih-i Osmani*” ve üçüncüsü “*Tarih-i Umumi*”dir. Birinci yıl verilen İslam tarihi; başlangıçtan İslam medeniyetine kadar, ikinci yıl verilen Osmanlı tarihi; Osmanlı öncesinden başlayarak Meşrutiyet’in ilanına kadar ele alınmıştır. Üçüncü yıldan yedinci yıla kadar haftada iki ders olarak verilen “*Tarih-i Umumi*” ise, diğerlerine nazaran en çok üstünde durulan tarih dersi olmuştur. Dersler, Mısırlılardan başlatılarak yedinci sınıfa kadar bölüm bölüm ayrılmış, yedinci sınıfta asr-ı hazır tarihi olarak XVI. Louis Fransa’sı ve Osmanlı Medeniyeti’nin işlenmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹³

3.8.1.3. İdadi

İdadiler de rüşdiyelerle benzer bir tarih dersi programı takip etmiştir. 1911 yılına ait yedi yıllık idadi programında; birinci yıl “*Tarih-i Enbiya ve Tarih-i İslam*” haftada 2 sa., ikinci yıl “*Tarih-i Osmani*” haftada 2 sa. ve “*Tarih-i Umumi*” dersleri ise üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı sınıfta 2 sa., yedinci sınıfta ise, 3 sa. olarak programda yer almıştır.⁶¹⁴ 1911 müfredatında “*Malumat-ı Medeniye*” adı ile yurttaşlık bilgisi dersi de yeni eklenen dersler arasında gözükmektedir.

Mete Tunçay, idadilerde verilen tarih derslerinin içeriğini “*İlk ve Ortaöğretimde Tarih*” başlıklı makalesinde yer vermiştir. Aşağıdaki tablo bu doğrultuda oluşturulmuştur.⁶¹⁵

⁶¹³ Türk, **a.g.e.**, s.195-196.

⁶¹⁴ Tuba Şengül, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Siyasi Fikir Akımlarının Tarih Eğitime Yansımaları (1908 – 1931)”, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Çanakkale, 2006, s.127-128.

⁶¹⁵ Mete Tunçay, “İlk ve Ortaöğretimde Tarih”, **Türkiye’de Tarih Eğitimi, Felsefe Kurumu Semineri III**, 13-15 Kasım 1975, Ankara, 1975, s.277.; Derslerin daha detaylı bilgisi için bkz. Şengül, **a.g.t.**, s.s.129-135.

Tablo 2 Yedi Yıllık İdadilerin programında Tarih Dersleri ve İçerikleri

<i>Birinci Sene</i>	<i>Tarih-i Enbiya ve Tarih-i İslam</i>	<i>Hazret-i Adem... Hz. İsa muhtasaran kıssalarının beyanı</i>
<i>İkinci Sene</i>	<i>Muhtasar Tarih-i Osmani</i>	
<i>Üçüncü Sene</i>	<i>Tarih-i Umumi</i>	<i>1.Kurun-ı Evvel, 2.Kurun-ı Vusta, 3. Kurun-ı Cedid, 4.Asr-ı Hazır</i>
<i>Dördüncü Sene</i>	<i>Tarih-i Umumi</i>	<i>Mısırîler, Asurîler ile Babilîler, İbranîler, Fenikeliler, İranîler, Yunanîler, Makedonyalılar, Romalılar, Kurun-ı Vusta, Şarkî Roma</i>
<i>Beşinci Sene</i>	<i>Tarih-i Umumi</i>	<i>İslam tarihi</i>
<i>Altıncı Sene</i>	<i>Tarih-i Umumi</i>	<i>Osmanlılar</i>
<i>Yedinci Sene</i>	<i>Tarih-i Umumi</i>	<i>Devlet-i Aliye-i Osmaniye ve Asr-ı Hazır</i>

3.8.1.4. Sultaniye

Sultanilerin 1910 programında; sunuf-u iptidaiye de “*Osmanlı tarihi*” ve “*Kısa tarih*”(Muhtasar Tarih), sunuf-u tali’de ise, “*Tarih-i Umumi*” ve “*Osmanlı Tarihi*” yer almıştır.⁶¹⁶ Tarih-i Umumilerin içeriğinde, Fransız İnkılabı ve Avrupa tarihi yoğun şekilde işlenmeye başlanmıştır. Altı yıl eğitim veren Mekteb-i Sultani’nin 1912 programında her yıl “*Tarih*” dersi yer almıştır. Okulda, Osmanlı tarihi dersinin içeriğinde kronolojiye sadık kalarak İslam, Osmanlı ve Umumi tarihin bir bütün içinde verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹⁷ Sultaniyelerin yapısı ve programları 1902 tarihli Fransız liselerinin programları dikkate alınarak 1912 yılında revize edilmiştir.⁶¹⁸ Öğrenim süresi 12 yıla çıkarılan Sultaniyelerin, ilk beş yılı devre-i ibtidaiye olarak bilinen ilköğretime, geri kalan yedi yıl devre-i taliye olarak bilinen ortaöğretime ayrılmıştır. Ortaöğretim ise, kendi içinde dört yıl Devre-i Evveli ve üç yıl Devre-i Sani olarak ikiye bölünmüştür. 1914 yılında yedi yıllık idadilerin Sultanilere dönüştürülmesiyle program revize edilerek 1915 yılında Sultaniyelerin müfredat programı olarak yayımlanmıştır. Hazırlanan programda tarih dersleri dört yıllık olan *Devre-i Evveli* kısmında, her yıl haftada ikişer saat olmak üzere işlenmiştir.⁶¹⁹ Programda; ortaçağ ve yeniçağın başlarında Avrupa tarihi ile XVIII. yüzyıl ve XIX.

⁶¹⁶ İçerikleri için bkz. Türk, **a.g.e.**, s.s.196-198.

⁶¹⁷ Türk, **a.g.e.**, s.192.

⁶¹⁸ Erdal Aslan, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Ortaöğretim Tarih Programlarında Değişim I: Ortamektep”, **Turkish Studies**, C.VII, S.2, 2012, s.102.

⁶¹⁹ Aslan, **a.g.m.**, s.106.

yüzyılda Avrupa tarihi gibi asr-ı hazır tarihinin konuları yer alarak diğer tarih konularıyla ders anlatımı dört yıla bölünmüştür.⁶²⁰ Üç yıl olan *Devre-i Sani*'nin son iki yılı edebiyat ve fen şubesi olarak ikiye ayrılmıştır. İki şubede ortak olan “*Tarih*” dersi ile edebiyat şubesinde yer alan “*Tarih-i Kadim*” dersi okulda verilen tarih dersleridir. “*Tarih-i Kadim*” dersinde ilkçağ uygarlıkları, İslam Tarihi ve Roma tarihi üzerinde durulurken, “*Tarih*” dersinde Osmanlı ve Avrupa tarihi senkronize işlenmiştir. Avrupa tarihi içeriğine bakıldığında, XV. yüzyılın sonlarından başlayarak XIX. yüzyılın sonlarına kadar ele alınan bir Avrupa tarihi ve XX. yüzyılın önemli olaylarından biri olan I. Dünya Savaşı'na kadar getirildiği görülmektedir.⁶²¹ Bahsedilen kısımda verilen Avrupa tarihi, dünya tarihi ve asr-ı hazır tarihi olan çağdaş tarih, Avrupa tarihi öğretiminin verimli bir şekilde öğrencilere aktarılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Yüksekokulların ve meslek okullarının ders programından ilk kısımlarda bahsedildiği için burada tekrara düşmemek için yer vermiyoruz.

Sonuç olarak, Tarık Zafer Tunaya'nın “*Cumhuriyet'in siyasi laboratuvarı olarak nitelendirdiği dönem*”⁶²² olan II. Meşrutiyet'in tarih alanına getirdiği yenilikler kısacası, *Tarih-i Umumi* denilen derslerin tekrar programa eklenerek bunun dışında medeniyet tarihlerine, siyasi tarihlere, Türk tarihine ve son asra denk gelen “*Asr-ı Hazır*” tarihlerine yer vermesi olmuştur. Avrupa tarihi öğretimi üzerinde detaylı şekilde durulmuş, programlarda Avrupa tarihinin işlendiği derslere de yer verilerek Osmanlı'nın Avrupa tarihi açığı kapatılmaya çalışılmıştır. Meşrutiyet döneminin önemli eğitim adamlarından biri olan Satı Bey'e göre zihin görmediği, bilmediği şeyleri, ancak gördüğü bildiği şeylerle kıyaslayarak tasvir ve idrak edebilir, o yüzden tarih derslerinde ilk olarak uzak memleketlere ve eski zamanlara ait olaylar değil, en yakın zamanlara ve en yakın ülkelere ait olaylar anlatılmalıdır.⁶²³ Satı Bey'in bu sözleri, II. Meşrutiyet dönemi tarih eğitiminde “*asr-ı hazır*” üzerinde önemle durulmasının bir yönünü gösterdiği için oldukça önemlidir. Bunun dışında bu dönemde tarih ders saatlerinde artışa gidilmiş, tarih derslerinin içeriği genişletilerek yeni isimle dersler eklenmiş, böylelikle tarih anlayışı da gelişme göstermiştir. Fransız

⁶²⁰ Derslerde işlenen başlıklar için bkz. Aslan **a.g.m.**, s.s.106-108.

⁶²¹ Derslerde işlenen başlıklar için bkz. Erdal Aslan, “İmparatorluktan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Ortaöğretim Tarih Programlarında Değişim II: Lise”, **Turkish Studies**, C.VII, S.4, 2012, s.s.812-814.

⁶²² Tunaya, **a.g.e.**, s.118.

⁶²³ Fuat Baymur, **Tarih Öğretimi**, Maarif Vekâleti, Ankara, 1945, s.12.

İhtilali ve Avrupa belirgin bir şekilde tarih derslerinde ve ders kitaplarında yerini almıştır. II. Meşrutiyet'in evrensel anlayışı, böylelikle tarih eğitime doğrudan yansımıştır.

3.8.2. II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Ders Kitapları ve Avrupa

II. Meşrutiyet dönemi tarih kitapları Osmanlı, İslam, Umumi, Asr-ı Hazır, Siyasi, Medeniyet ve Türk tarihi gibi geniş bir literatür oluşturmakla beraber Fransız İhtilali'ne ayrı başlık açan eserlerde kaleme alınmıştır.⁶²⁴ Fuad Köprülü bu çeşitliliği II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ortamına bağlayarak *“Her gün eser-i tarihi meydana çıkıyor, bilhassa Seignobos kemal-i vecd ve taabüdle muhtelif kalemler tarafından tercüme olunuyor, Tarih-i Siyasi, Şark Meselesi, Tarih-i İslam gibi unvanlara kitapçı camekânlarında sık sık tesadüf ediliyordu. Otuz sene bütün mütemeddin âlemle alakası kesilmiş bir memlekette hariçte geçen şeyleri öğrenmek maksadıyla gösterilen hücum pek tabiiydi.”*⁶²⁵ demektedir. Yinanç ise, büyük Fransız tarihçisi Seignobos'un eserleri başta olmak üzere yabancı dillerde yazılan bazı önemli ve büyük tarih kitaplarının çevrilmesinin ve Avrupa dillerindeki önemli eserlerden kopyalanarak ciddi kitapların yazılmasının II. Meşrutiyet'ten sonra olduğunu belirtmektedir.⁶²⁶

Rüştiye, sultani ve idadi programlarında Osmanlı tarihi, Umumi Tarih ve Asr-ı Hazır tarihlerine yer verilmiştir. Bu okullarda okutulmak üzere Ali Reşad, Ali Seydi, Ahmed Refik, Ahmed Reşit, Sırrı Cemil, Ali Tevfik gibi yazarlar çeşitli Osmanlı tarihi ve umumi tarih kitapları kaleme almıştır. Osmanlı Tarihlerinde, Osmanlı öncesi Türk tarihine de yoğun şekilde yer verilmiş, Umumi Tarihlerde de Türklerle ilgili kısımlara oldukça sınırlı bir yer ayrılmıştır. Bazı umumi tarihçiler ki bu çoğunu kapsamaktadır, Avrupa merkezli çağ ayrımını devam ettirmiş, bazıları ise Türklerin tarihine yönelik bir çağ ayrımına gitmiştir. Eserlerin dilleri diğer dönemlere nazaran sadeleştirilmiş, eserler görsel malzemelerle zenginleştirilmeye çalışılmıştır.⁶²⁷

⁶²⁴ Türk, **a.g.e.**, s.265.

⁶²⁵ Köprülü, “Bizde Tarih ve...”, **Milli Tarihin İnşası**, s.33.

⁶²⁶ Yinanç, **a.g.m.**, s.595.

⁶²⁷ Ömer Faruk Köse, “Tarihi Öğretmek İçin Yazmak Ali Reşat ve Ali Seydi'nin Tarih-i Umumi'si”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.244, Nisan 2014, s.88

II. Meşrutiyet döneminde, Tarih-i Osmani ve Tarih-i Umumilerin sayısı oldukça fazlalaşmıştır. Abdurrahman Şeref, Ahmed Saki, Ahmed Rasim, Ali Reşad, Ali Seydi gibi isimler Osmanlı tarihine yönelik eserler kaleme almıştır. Ali Reşad bu tarihlerde Engelhardt'ın “*Türkiye ve Tanzimat*” eserini, Mehmed Ata Bey ise, Hammer'ın *Osmanlı Tarihi* 'ni yayımlamıştır.⁶²⁸

II. Meşrutiyet döneminde çağdaş tarihi konu alan eserlerin çoğaldığı bilinmektedir. Önemli Avrupa tarihçileri arasında değerlendirebileceğimiz Ali Reşad, Ahmed Refik, Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan gibi isimler bu dönemde hem çağdaş Avrupa tarihi hem de umumi tarih ile ilgili önemli eserler vermiştir. Eserlerinden bazıları aşağıdaki gibidir. Eserlerden dördüncü bölümün içeriğinde yer alan “*Tarih-i Umumi ve Asr-ı Hazır*” başlığı altında kısaca bahsedileceği için burada sadece bazılarının isimlerine yer veriyoruz.

Tablo 3 II. Meşrutiyet dönemi bazı Çağdaş Avrupa tarihi yazarları ve eserlerinden birkaçı

YAZARLAR	ESERLERİ
Ali Reşad	✓ “<i>Tarih-i Umumi I,II</i>” ✓ “<i>Kurun-ı Cedide Tarihi I, II</i>” ✓ “<i>Tarih-i Siyasi- Asr-ı Hazırda Avrupa (1814)’den (1896)’ye kadar</i>” I-II-III (1908-1910) ✓ “<i>Asr-ı Hazır Tarihi</i>” (1911) ✓ “<i>Asr-ı Hazır: 1789’dan zamanımıza kadar</i>” (1914)
Ahmed Refik	✓ “<i>Büyük Tarih-i Umumi I,II, III, IV, V,VI</i>” ✓ “<i>Muhtasar Tarih-i Umumi</i>”
Abdurrahman Şeref	✓ “<i>Tarih-i Asr-ı Hazır</i>” (1914) ✓ “<i>Harb-i Hazırın Menşei</i>” (1917)
Diran Kelekyan	✓ “<i>On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I,II</i>” (1912-13) ✓ “<i>On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi</i>” (1914)

⁶²⁸ Arıkan, “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik**”, s.1594.

II. Meşrutiyet dönemindeki Avrupa tarihini konu alan eserlerin birçoğu Seignobos'un eserlerinin devşirilmesiyle meydana getirilmiştir. Özellikle Ali Reşad, Ali Seydi ve Ahmed Refik Bey'lerin yazdığı umumi tarihler, Fransız umumi tarihlerinin benzeri görünümündedir. Ekrem Üçyiğit, Avrupa tarihinin II. Meşrutiyet döneminde ferahlık kazandığını, Avrupa ve özellikle Fransa ders kitaplarından etkilendiği için bu dönemde Avrupa'yı dünyanın merkezi sayan bir görüşün de ders kitaplarına yansıtıldığını belirtmektedir.⁶²⁹ Avrupa merkezci anlayışla oluşturulmuş bu kitaplar, Fransız tarihinden ibaret bir algıyla oluşturulduğu için eleştirilere de tabi tutulmuştur. II. Meşrutiyet dönemi okullarda okutulmak için çevrilen eserlere yönelik en önemli eleştirmenlerin başında Yusuf Akçura gelmektedir. O dönemin eserlerinde Fransız etkisini göstermek için “*Seignobos saltanatı başladı*” ifadelerini kullanmıştır.⁶³⁰

Dönemin eserlerinde, “devr-i istibdat”, en iyi yönetim şekli olarak düşünülen “Meşrutiyet ve Cumhuriyet”, “hürriyet”, “10 Temmuz”, “Kanun-i Esasi”, ilk zamanlarda “Osmanlılık”, sonradan “Türkçülük”, “Genç Osmanlılar”, “Fransız İhtilali”, “eşitlik”, “kardeşlik”, “özgürlük”, “adalet” gibi kavramlar üzerinde sıkça durulmuştur.⁶³¹ II. Abdülhamid'in istibdat rejimi, II. Meşrutiyet'in ilanı, İttihat Terakki Cemiyeti gibi önemli konular müfredat programlarında yerini almıştır. Görüldüğü gibi hâkim olan rejim kendi düşüncelerini eğitim aracılığıyla kitlelere ulaştırmaya çalışmıştır. Fransız İhtilali'nin sıkça işlenmesi, İttihat ve Terakki'nin kendisini Fransız Devrimi'nin Türkiye'deki temsilcileri olarak görmesinden ve II. Meşrutiyet'i de Türkiye'nin Fransız İhtilali olarak algılamasından kaynaklanmaktadır.⁶³²

Türkçülük düşüncesinin hâkim olmaya başladığı dönemlerde “vatan” ve “millet” kavramları tarih kitaplarının içeriğinde yer almıştır. Balkan Savaşları'ndan sonra ihanete uğradıklarını düşünen Türkler, tebaasından gördüğü Hristiyan unsurların, ayrılıkçı politikaları sonucunda yaşanan hayal kırıklıklarını, tarih kitaplarına da yansıtmıştır. Bu tarihlerden itibaren Osmanlılık idealinden kopan Hristiyan unsurlardan “*öteki*” olarak bahsedilmeye başlanmıştır. Hristiyan unsurlar,

⁶²⁹ Üçyiğit, **a.g.m.**, s.270-271.

⁶³⁰ Akçura, **a.g.m.**, s.595.

⁶³¹ Doğan, **a.g.e.**, s.s.74-92.

⁶³² Alkan, “II. Meşrutiyet...”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, s.160.

ders kitaplarında “büyük düşmanlar”, “başka milletlerden gördüğümüz zararlar”, “koynumuzda beslediğimiz zehirli yılanlar”, “alçak düşman”, “adi Bulgar”, “maatteessüf en korkunç düşman” ifadeleriyle yer bulmuştur.⁶³³

II. Meşrutiyet döneminin rejimi ve koşulları, tarih eğitimi ve ders kitaplarının içeriğini yoğun şekilde etkilemiştir. Tarih-i Umumiler ön plana çıkmış, Türk tarihine eğilim gösterilmiş, zengin bir tarih literatürü yine bu dönemde oluşturulmuştur.

⁶³³ Sarıoğlu, **a.g.e.**, s.s.189-196. Ahmed Halid’in “Bizim Tarih”, İhsan Şerif’in “Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersi”, Fuad Köprülü’nün “Milli Tarih” adlı hazırladığı ders kitaplarından alıntılardır.

4. BÖLÜM

ASR-I HÂZIR TARİHİ’NİN OSMANLI’YA GİRİŞİ VE İLK ÖNCÜLERİ

III. bölümde Osmanlı tarih eğitiminin ve Avrupa tarihinin hangi dersler üzerinden ele alındığı ve öğretimindeki değişim ile gelişim incelenmiştir. II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi tarih eğitiminde Avrupa tarihi öğretiminin ve tarih ders kitaplarının içeriğinin bir panoraması sunularak dönemin algısı yansıtılmıştır. Son bölüm olan bu bölümde ise, II. Meşrutiyet’in önemli Avrupa tarihçilerinden ve öğretmenlerinden olan Abdurrahman Şeref, Yusuf Akçura ve Diran Kelekyan’ın belli başlı eserleri üzerinden asr-ı hazır tarihine ve Avrupa tarihine yaklaşımları değerlendirilmiştir. Avrupa tarihinin ilk aktarıldığı kaynaklar olan ve asr-ı hazır Avrupa tarihine geçişte önemli bir basamağı oluşturan Tarih-i Umumiler, Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemindeki Avrupa tarihi içerikleri bakımından değerlendirilmiştir. Anılan üç ismin eserlerine geçmeden önce Tarih-i Umumiler ve Asr-ı Hazır tarihlerinde Avrupa’nın hangi başlıklar doğrultusunda ele alındığını göstermek, kavramların anlaşılması ve dönemin diğer tarihçilerinin Avrupa tarihi algısını yansıtması bakımından önemli görüldüğünden bölüm içerisinde aktarılmıştır.

4.1. Osmanlı Devleti’nde Tarih-i Umumiler ve Asr-ı Hazır Tarihleri

4.1.1. Tarih-i Umumi Nedir?

Mizancı Murad’a göre, “*Tarih iki nevidir. Biri tarih-i umumi diğeri tarih-i hususi. Tarih-i umumi asıl tarihtir. Tarih-i hususi ise onun bir kısmıdır.*”⁶³⁴ Ona göre,

⁶³⁴ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: Karabet Matbaası 1307, s.6.

*“tarih-i umûmî, evlâd-ı beşerin hâl-i vahşet ve bedeviyetten çıkıp bugünkü ümran ve medeniyet mertebesine gelinceye kadar tesadüf eylediği ahvâl ve vukuâtı, tebeddülât ve inkılâbatı arz ve amik beyan eden bir fenn-i muteberdir.”*⁶³⁵ Muhtasar Tarih-i Umumi eserinde ise, *“Tarih-i Umumi, bütün âlemin ve hususiyetle insanların ahvalinden bahseden büyük bir fendir.”*⁶³⁶ biçiminde tanımlamıştır.

Tarihi Yunanlıların icadı olarak değerlendiren Ahmed Refik, *“tarih-i umumi, tarih-i beşeriyet”* demektedir, tarih-i umumi konusunda en zengin memleketi Almanya olarak görmektedir.⁶³⁷ Bir başka eserinde ise, tarih-i umumilerin, insanların geçirdikleri olaylardan bahsettiğini belirten⁶³⁸ Ahmed Refik, *“tarih veya tarih-i umumi[yi] insanların geçirdikleri vakayiden yalnız doğru olanları bildiren bir ilim”*⁶³⁹ olarak değerlendirmektedir.

Midhat Sadullah, Tarih-i Umumi’yi *“Tarih-i umumi, ibtidai beşeriyetten bu ana kadar gelip geçmiş olan insanların ahvalinden, vakayiden bahsede[n]”* bir bilim olarak tanımlamıştır.⁶⁴⁰ Ali Nüzhet’e göre, *“dünya yaratılalı beri gelip geçmiş olan bütün millet ve kavimlerin ahvalini hikâye eden ve öğrenilmesi elzem olan âleme tarih-i umumi”*⁶⁴¹ denir. Nizameddin Arif ise, *“Tarih ya bir milletin veya bütün milletlerin tecelliyat-ı hayatiyelerini tetkik eder. Birinci ihtimale göre hususi, ikinciye göre de umumi namını alır.”*⁶⁴² şeklinde ifade etmiştir.

Kısacası Tarih-i Umumi, tüm insanlık tarihini bir çatı altında toplamaya çalışan tarihin kapsayıcı bir türüdür. Uygarlık tarihine katkısı olan tüm insanların ve “uygarlıkların” ele alındığı bu eserlerde insanların başından geçen olayların aktarılması esas amaca hizmet etmektedir. Bu eserler sayesinde dünyayı ortak noktadan görmenin ve bütünlük içinde değerlendirmenin önü açılabilmektedir.

İslam dünyasında da varlığını gösteren Tarih-i Umumi kültürü ve geleneği, İslamiyet’i benimsemiş Osmanlı Devleti tarafından yıllarca sürdürülmüştür. Akçura,

⁶³⁵ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.I, Dersaadet, 1328, s.5.

⁶³⁶ Mehmed Murad, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302, s.4.

⁶³⁷ Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi**, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri matbaası, 1328, s.10.

⁶³⁸ Ahmed Refik, **Resimli ve Haritalı Tarih-i Umumi**, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri matbaası, 1328, s.4.

⁶³⁹ Refik, **Resimli ve Haritalı Tarih-i Umumi**, s.4.

⁶⁴⁰ Midhat Sadullah, **Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1329, s.7.

⁶⁴¹ Ali Nüzhet (Göksel), **İcmal-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdunları Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1328, s.3.

⁶⁴² Nizameddin Arif, “Tarih-i Millimiz”, **Servet-i Fünun**, 5 Temmuz 1918, s.344.

kullanılan şemada “*kâinatın kuruluşundan başlayarak, Beniisrail tarihine, Yahudi haberlerine biraz Arap ananesi de karıştırılarak Araplara, İslamdan önce Arapların cahiliye dönemi kısaca anlatıldıktan sonra İslam’ın ortaya çıkışına, oradan İslamiyet’in yayılması ve istikrarına en sonunda ise İslam devletleri hakkında genel bir bilgi verildiğine*” dikkat çekmektedir. Ona göre, Müslüman tarihçi hangi hükümdarın halkından ise onun devletini biraz daha ayrıntılı ve överek nakletmiştir.⁶⁴³ Bu şemaya daha sonra Fars ve Türk ananeleri de eklenmiş bu doğrultuda İslam’ın umumi tarihleri, Osmanlı Devleti tarihçiliğinde şekil değiştirmiştir.

Osmanlı Devleti’nde kaleme alınan Tarih-i Umumilerin büyük bir çoğunluğu İslam tarihi ve medeniyeti çevresinde şekillenmiş, İslam tarihçilerinin şeması uzun yıllar takip edilmiştir. Bunun temel sebeplerinden biri, Osmanlı Devleti’nin kendisini İslam Medeniyeti’nin devam ettiricisi ve aktarıcısı olarak kabul etmesinden kaynaklanmıştır. İslam şemasını takip eden Osmanlı Tarih-i Umumileri, İslam dünyasının ötesine geçemeyen, kendisinin dışındaki dünyaya ve kavimlerine oldukça az yer veren bir tarzda kaleme alınmıştır. Eserlerin genelinde, dış dünyadan sadece Yunan ve Roma tarihlerine yer verilmiş, umumi tarihten söz edildiğinde Şark ve İslam tarihi etrafında şekillenen ve sınırlandırılan bir tarih anlayışı söz konusu olmuştur. Kolaya kaçmayan, vizyon sahibi, dil bilen ya da bilenle ortak çalışan, öğrenmeye ve bilgilendirmeye meraklı kişilerin çabalarıyla farklı boyutlara ulaşmış bazı Tarih-i Umumiler olmakla birlikte, uzunca bir süre bu eserler dar bir çerçeveye hapsedilmiştir. Yusuf Akçura, Şark ve İslam tarihleri tarzında kaleme alınan bu eserlerin, faydaları ve zararları olduğunu belirtmiştir. Ona göre en önemli faydası, “*umumi tarihi, hasım olan bir âlemin rüyeti zaviyesinden görmeyerek birçok rabıtalara birbirine bağlı bir âlemin görüş noktasından müşahede ve tespit etmek hususu*”dur. En önemli sakıncası ise, daima mücadele halinde bulunan Hristiyan toplumların dünyasına yeterince yer verilmediğinden onlar hakkında yeterince bilgi edinilememesidir.⁶⁴⁴

Osmanlı’nın modernleşme sürecine girmesiyle beraber, tarih algısında da büyük değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru ve XVIII. yüzyılın başlarında Avrupa’ya karşı yenilgilerin artması, Avrupa’yı takip etme, yakından izleme ve mercek altına alma zorunluluğunu doğurmuştur. Bu zorunluluğun

⁶⁴³ Akçura, **a.g.m.**, s.590.

⁶⁴⁴ Akçura, **a.g.m.**, s.592.

beklenmeyen sonuçlarından biri, Osmanlı tarih algısının ve yazımının modernleşmeye başlamasıdır. Tarih algısının değişmesi, umumi tarihe olan bakışı da revize etmiştir.

Modernleşme süreci, dünyaya daha geniş bir perspektiften bakarak kavrayan, Avrupa'yı ön plana alan, tarihi tüm derinlikleriyle ortaya koymak isteyen Osmanlı aydınının da tarih algısının değişmesine yardımcı olmuştur. Avrupa coğrafyasına ve tarihine önem verme gereği duyularak, Avrupa dilini bilen veya öğrenen bu aydınlar, Avrupa tarihinden faydalanmaya ve Avrupa eserlerinin tercüme/telif edilmesi sürecine hızla girişmeye başlamıştır. Bu zihinsel dönüşüm, Tarih-i Umumilerde Avrupa tarihinin görünür kılınmaya başlanmasına da olanak sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin tarih algısının değişmeye başladığının en yoğun hissedildiği dönem, Tanzimat dönemi olmuştur. Eskiden pek üzerinde durulmayan Avrupa tarihi, Tarih-i Umumilerin bütününe yayılmıştır. Ahmed Hilmi ve Ahmed Midhat bu dönemin Tarih-i Umumi algısını değiştiren isimlerin başında gelmiştir. Çeviri olarak bünyeye katılan eserlerin büyük çoğunluğu Fransız kaynakları olmakla beraber, Ahmed Hilmi gibi bir İngiliz tarihçiden (Chambers) çeviri yapanlar, Mizancı Murad gibi Rus kaynaklarından yararlananlar da olmuştur.

II. Abdülhamid döneminde, Tarih-i Umumi derslerinin ders programlarından kaldırılması ve Avrupa tarihine yer veren eserlere getirilen yasaklamalar, Tarih-i Umumilerin modernleşme sürecini, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sekteye uğratmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanının getirdiği hürriyet ortamı, özellikle Fransız tarihçilerinin eserlerini örnek alan Osmanlı aydınlarının tarih kitaplarını tercüme/telif etmesine imkân sağlamıştır. Tarih kitapları içerisinde üzerinde önemle durulan eserler, Tarih-i Umumiler olmuş, ayrıca Tarih-i Siyasi ve Asr-ı Hazır gibi başlıklarla da Avrupa tarihini ele alan eserler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Tarih-i Umumilerde hem Avrupa tarihi hem de Türkçülük akımının etkisiyle Türk tarihine yönelik bir ilgi de uyanmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminin ortalarına kadar Tarih-i Umumilerin büyük çoğunluğu, bazı istisnalar dışında standart şemayı takip ederek kaleme alınmıştır. II. Meşrutiyet'in Tarih-i Umumileri dikkate alındığında bir kısmı Osmanlı, İslam ve Türk tarihi üzerine yoğunlaşırken, bir kısmı Avrupa tarihi ağırlıklı ele alınmıştır. Birinci grupta Süleyman Paşa'nın, "*Tarih-i Âlem*" adıyla bilinen umumi tarih eseri önemli bir prototip meydana getirmektedir. Süleyman Paşa'nın Türk dünyasının tarihine detaylı şekilde değindiği

eseri, Tarih-i Umumilerin içeriğinde Türk tarihinin yer alması gerektiğine vurgu yapan eserlerden biri olmuştur. Tatarlar, Şark Türkleri, Garp Türkleri, Hazar Türkleri gibi Türk tarihine yönelik konuların dışında klasik tarz tarih-i umumi şemasını izleyen Paşa, ilk çağ uygarlıkları, Yunan ve özellikle Roma hakkında geniş bir bilgi vermiş, Batı Roma'nın çöküşünden sonra Avrupa, Bizans, Frank İmparatorluğu gibi konulara da eserinde değinmiştir.⁶⁴⁵

Tarih-i Umumilerin İslam tarihi odaklı çehresi, Tanzimat, II. Abdülhamid (ilk dönemleri) ve II. Meşrutiyet döneminde değişmeye başlamıştır. Bu doğrultuda kaleme alınan Tarih-i Umumilerin, Asr-ı Hazır Avrupa tarihine geçişte önemli bir basamağı meydana getirmesi ve bazılarında Avrupa tarihinin hangi konular çerçevesince ele alındığının kavranabilmesi için burada bazı eserlerin içeriği hakkında bilgi verilmesi yararlı olacaktır. Yazarların eserlerinde Avrupa coğrafyasından ne anladıkları ve Avrupa tarihine yaklaşımları, ele aldıkları ülkeler ve konular üzerinden yansıtılmıştır. Avrupa tarihini işleyen Tarih-i Umumilerde ve Avrupa tarihini (özellikle Fransız tarihini) ele alan Asr-ı Hazır tarihlerinde “Avrupa'nın” Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura'nın eserleri dışında hangi başlıklar altında ele alındığını gösterebilmek adına bu kısımda bazı eserlere yer verilecektir.

4.1.2. Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Tarih-i Umumilerinde Avrupa

Geç dönem Osmanlı Devleti'nde Avrupalı tarihçilerden tercüme edilen ilk Tarih-i Umumi, Ahmed Hilmi Efendi'nin 1866 yılında İngiliz tarihçi William Chambers'ın *Chambers's Historical Questions with Answers: Embracing Ancient and Modern History* adıyla bilinen altı ciltlik eserinin çevirisidir. Yinanç, bu eserin çevirisinde ilk İslam milletlerine ve hükümetlerine ayrılan kısımlarının Müneccimbaşı tarihinden, diğer kısımlarının ise İngilizce okul kitaplarından tercüme edildiğini aktarmaktadır.⁶⁴⁶ Mehmed Atıf, 1289 (1872) yılında *Hulasatü't-Tevarih* adlı iki ciltlik bir umumî tarih yazmıştır. Bu iki ciltlik eserde ilk çağ uygarlıklarına yer verilmiş, Yunan-Roma uygarlıkları ile dış dünya sınırlı tutulmuştur.⁶⁴⁷ Mehmed Atıf'ın eserinin en önemli özelliklerinden biri, eserinde kullandığı yabancı kaynaklara yer vermesi, bu

⁶⁴⁵ Süleyman Hüsnü Paşa, **Tarih-i Âlem**, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1328 (1912).; Türk tarihini ilk kaleme alan kişi Necip Asım (Yazıksız)dır. 1898 yılında basılan Türk tarihi eseridir.

⁶⁴⁶ Yinanç, **a.g.m.**, s.578.

⁶⁴⁷ Mehmed Atıf, **Hulasatü't-Tevarih**, İstanbul: Muhib Matbaası, 1289 (1872); Eserin içeriği için bkz. Nakıp, **a.g.t.**, s.s.52-54.

isimlerden ve eserlerinden kısaca bahsetmesidir. Kullanılan tarihçiler arasında Herodot, Tusidid (Thukididis), Ksenefon, Katazias (Ctesias), Polip (Polibios), Diodor (Diodoros), Dennis (Dionysius?), Plutark (Plutarkhos), yahudi milleti müverrihlerinden Jozef (Titus Flavius Josephus), Jul Sezar (Julius Caesar), Saluset (Sallustius), Kornelyus (Cornelius Tacitus) vb. gibi isimler yer almaktadır.⁶⁴⁸

4.1.2.1. Ahmed Midhat Efendi

Ahmed Midhat Efendi, 1288–99 yılları arasında on altı ciltlik *Kâinat*, 1295'te iki ciltten oluşan *Tarih-i Umumi*, 1303'te iki ciltlik *Mufasssal Tarih-i Kurun-ı Cedide* olmak üzere üç farklı türden umumi tarih eseri kaleme almıştır. Ahmed Midhat *Tarih-i Umumi* eserinin ikinci cildinde⁶⁴⁹ ve Darülfünun'da verdiği umumi tarih derslerinde Avrupa tarihine de yer vermiştir.⁶⁵⁰ Fransa, Almanya, Rusya, Hollanda, Avusturya, Yunanistan, Bolonya, Macaristan, Venedik, İtalya, İspanya ve İngiltere gibi devletler, bahsedilenler Avrupa devletleri arasındadır. Ahmed Midhat'ın *Kâinat* adıyla bilinen eserinde, Avrupa kıtasının her birine küçük bir bölüm ayrılmış, Avrupa devletleri için 14, Osmanlı tarihi için ise bir bölüm olmak üzere 16 cilt vücuda getirmiştir.⁶⁵¹ İsveç-Norveç, Rusya, Danimarka, Yunanistan, İspanya, İsviçre, Portekiz, Avusturya, İtalya, İngiltere, Almanya, Pays Bas (Hollanda), Belçika ile Felemenk, Hükümet-i Cermaniye, Osmanlı gibi her milletin ve devletin tarihin ayrı ciltlerde bahsedilmiştir. Mükrimin Halil Yinanç, Ahmed Midhat'ın *Kâinat* eseri ile Fransızca olarak kaleme alınan 75 ciltlik dünya tarihi L'Univers koleksiyonunu taklit ettiğini belirtir.⁶⁵² Yine Yinanç'a göre, Midhat Efendi'nin eserleri, alelacele, tenkitsiz, tasnifsiz, usulsüz ve tahkiksiz birer kırkambardan başka bir şey değildir.⁶⁵³ Yazı makinesi olarak tanınan Ahmed Midhat'ın bu dönem çalışmalarını Akçura ise, "*hudutsuz tahrir faaliyeti*" olarak yorumlamıştır.⁶⁵⁴

⁶⁴⁸ Atıf, **a.g.e.**, s.s.7-12.

⁶⁴⁹ Ahmed Midhat Efendi, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1295-1296.

⁶⁵⁰ Ahmed Midhat Efendi, **Darülfunun Tarih-i Umumi Dersleri (Tedris-i Tarih-i Umumi)**, C.II, İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Matbaası, 1329 (1913).

⁶⁵¹ Yinanç, **a.g.m.**, s.579.

⁶⁵² Yinanç, **a.g.m.**, aynı yer.

⁶⁵³ Yinanç, **a.g.m.**, aynı yer.

⁶⁵⁴ Akçura, **a.g.m.**, s.593.

4.1.2.2. Mizancı Murad

Rus ve Fransız eserlerin etkisiyle Osmanlı okulları için Tarih-i Umumi eseri kaleme alan Mizancı Murad, Avrupa tarihçiliğini Osmanlı'ya getiren kişi olmuştur.⁶⁵⁵ Ayrı dönemlerde basılan Mizancı Murad'ın altı ciltlik *Tarih-i Umumi*'sinin ilk iki cildinde Avrupa tarihi yer almamaktadır. I. ciltte ilkçağ uygarlıkları, Mısır, Babil, Fenike, Kartaca, Yunanlılar, Makedonyalılar, Hindistan, Türkistan gibi konular ele alınmıştır.⁶⁵⁶ II. ciltte Roma tarihi kitabın genelini oluşturmaktadır.⁶⁵⁷ III. ciltte ise, Kavimler Göçü ve Avrupa, Anglosaksonlar, Franklar, Lombardlar, İngiltere ve meşhur derebeylikler⁶⁵⁸ konularına yer ayrılırken, IV. ciltte Yüz Sene Savaşları, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, İskandinavya, Rusya ve Lehistan, kurun-ı vusta kısmında "*Avrupa medeniyeti*" başlığı işlenmiştir.⁶⁵⁹ V. ciltte, "*Kurun-ı ahire ibtidasında düvel-i Avrupa ahvali*" başlığı altında İspanya ve Portekiz, Fransa, Almanya, İtalya, İskandinavya, Rusya gibi devletler, "*İngiltere İnkılabatı*" adı altında ise İki Gül savaşı, Tudor devri, İngiltere'nin büyük ihtilali, İngiltere medeniyeti konuları ele alınmıştır. "*Muharebat-ı Düveliye ve muvazene-i Avrupa*", "*Katolik âleminde galeyan-ı taasub*", "*Fransa'da İstiklal-i idare ve XIV. Louis asrı*", "*Onuncu ve on birinci asırlar medeniyeti*", V. cildin diğer başlıkları arasındadır.⁶⁶⁰ VI. ciltte, "*Şimal-i Avrupa ve Düvel-i muazzama-ı cedide*" başlığı altında İngiltere ve sömürgeciliği, *İkinci Frederick*, *Prusya Devleti*, *Deli Petro ve Rusya*, *Lehistan'ın inkırazı*, *On ikinci asır medeniyeti* gibi başlıklara yer verilmiştir. "*İnkılab-ı Kebir ve Napolyon Bonapart*" başlığı altında ise, Avrupa'da ıslahat teşebbüsleri, Fransa'nın idare-i umumiyesi, Büyük İhtilal, Fransa İmparatorluğu, Moskova Seferi ve Viyana Kongresi ele alınmıştır. "*Ahval-ı Ahire*" denilen başlıkta ise, Fransa, Belçika, İspanya, Almanya, İngiltere, Rusya, Avusturya, İtalya, Amerika, Hindistan, Çin, Japonya, Afganistan, İran, Avusturalya, "*on üçüncü asır medeniyeti*" ve "*Medeniyet-i hazırâ*" (çağdaş uygarlık) konuları işlenmiştir.⁶⁶¹ Akçura, Fransızca, Rusça ve az da olsa Türkçe tarihlerden yararlanılarak ele alınan bu eserin, Yunan, Roma, orta-yeni

⁶⁵⁵ Yinanç, **a.g.m.**, s.580.

⁶⁵⁶ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.I, Dersaadet, 1327 (1911).

⁶⁵⁷ Fihristi için bkz. Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302 (1886) s.s.397-400.

⁶⁵⁸ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1328 (1912).

⁶⁵⁹ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.IV, İstanbul, Matbaa-i Jirayır ve Keteon, 1328 (1912).

⁶⁶⁰ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.V, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1307 (1891).

⁶⁶¹ Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.VI, Dersaadet, Kasbar Matbaası, 1328 (1912).

zamanlar tarihi ile ilgili kısımlarının Avrupa bakışına göre yazıldığını belirtmektedir.⁶⁶²

4.1.2.3. İbrahim Hakkı

II. Abdülhamid'in sadrazamı olan İbrahim Hakkı Paşa, hukuk ve ticaret okullarında tarih dersleri veren, aynı zamanda padişahın Fransızca tercümanlığını yapan etkili isimlerden biridir. Siyasal yönden eleştirilere uğrayan Paşa, bilimle ilgisi doğrultusunda takdir görmüş, üstün hitabet ve yazma becerisiyle bazı eserler kaleme almıştır.⁶⁶³ Bu eserlerden biri Mekteb-i Ali-i Hukuk'ta okutulması için 1305 ve 1306 yıllarında üç cilt olarak kaleme alınan *Tarih-i Umumi*'dir. İlk ciltte, yaradılıştan başlayarak, Çin, Hindistan, Türkler, ilkçağ uygarlıkları (Mısır, Fenike, Keldani, Asur, Babil, İbrani vb.), Yunanistan, Makedonya, Büyük İskender, Yunan medeniyeti, Romalılar, Pön Savaşları gibi devletler ve konular işlenmiştir.⁶⁶⁴ İkinci cildin büyük kısmı Roma tarihine ayrılmış, "*Altıncı Kitap: Roma'nın Halefleri*" başlığı altında Frank İmparatorluğu, Karolenj, feodalite, Almanya-İtalya, Fransa-İngiltere gibi ülkeler alt başlıklar altında incelenmiştir.⁶⁶⁵ III. cildinde⁶⁶⁶ ise; "*Sekizinci Kitap: Kurun-ı Vusta Nihayeti*" başlığında İngiltere, Fransa, "*Avrupa memalik-i saire*" başlığı altında ise; Almanya, İskandinavya, İtalya-İspanya, Rusya-Lehistan ele alınmıştır. Aynı ciltte "*Kurun-ı Vusta'da Avrupa ahvâl-i medeniyesi*" başlığıyla Avrupa medeniyet tarihine de yer verilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa'nın Tarih-i Umumi serisinin II. ve III. cildi Avrupa tarihi ağırlıklı konuları içermektedir.

4.1.2.4. Muhiddin

Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane ordu teşkilatı muavini mülazım-ı sani Muhiddin Bey, 1307 yılında *Kâinata Bir Nazar Yahud Mücmel-i Tarih-i Umumi* adlı eserini kaleme almıştır. Eser, ezmine-i kadime, kurun-ı vusta ve ezmine-i cedide olarak bölümlere ayrılarak konular bu başlıklar doğrultusunda aktarılmıştır. Eserde Almanya, İtalya, Haçlı Seferleri, Roma, Yunanlılar, Mısırlılar, İsrailliler, Avrupa'da derebeylik

⁶⁶² Akçura, **a.g.m.**, s.594.

⁶⁶³ Bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2001, s.s.311-314.

⁶⁶⁴ İbrahim Hakkı, **Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305 (1889).

⁶⁶⁵ İbrahim Hakkı, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305 (1889), s.s.311-381.

⁶⁶⁶ İbrahim Hakkı, **Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306 (1890), s.s.171-243.

gibi konular, ezmine-i kadime ve kurun-ı vusta başlıkları altında incelenmiştir. Ezmine-i cedide kısmında ise, “*ihтираат ve keşfiyat*”, mezhep savaşları, Fransa-İspanya hanedan savaşı, Prusya, İngiltere Devleti ve İngiltere İhtilali, Rus: Moskof İmparatorluğu, Amerika, Avrupa’da Fransa İhtilali ve İhtilal sonrası Fransa konularına yer verilmiştir.⁶⁶⁷

4.1.2.5. Ali Tefik

Ali Tefik *Fezleke-i Tarih-i Umumi* adıyla üç ciltlik bir eser meydana getirmiştir. Eserin, I. cildinde kurun-ı evveli başlığı; ilk çağ uygarlıkları, Çinliler, Hintliler, Türkler, Yunan ve Roma’ya ayrılmıştır.⁶⁶⁸ II. cilt ise kurun-ı vusta’yı içermektedir. Bu kısımda İslam tarihi ağırlıkta olmakla birlikte Timurlular, Selçuklular, Haçlı Seferleri, orta çağlarda Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya ahvali, Avrupa’da derebeylik, Lehistan ve İskandinavya gibi konular ele alınmıştır.⁶⁶⁹ III. cilt kurun-ı ahire tarihine ayrılarak Fransa, İngiltere, İspanya devletlerinin ahvaline, Coğrafi Keşifler, Rusya, İskandinavya ülkeleri, Almanya ve İtalya ahvali ile Prusyalılara yer verilmiştir.⁶⁷⁰

4.1.2.6. Mehmed Şükrü

Bahriye mektebi öğretmenlerinden olan Sol Kolağası Mehmed Şükrü Bey, Mekteb-i Bahriye-i Şahane İdadisi’nin ikinci ve üçüncü sınıf öğrencileri için 438 sayfalık *Tarih-i Umumi* yazmıştır. Eser; kurun-ı evveli, kurun-ı vusta ve kurun-ı ahire olarak üçe ayrılmıştır. Kurun-ı evvelide ilkçağ uygarlıkları, kurun-ı vusta’da İtalya, Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya gibi Avrupa devletlerinin yanı sıra “*Kurun-ı Vusta’daki Avrupa medeniyeti*”⁶⁷¹ başlığı altında Avrupa uygarlık tarihine kısa bir şekilde değinilmiştir. Kurun-ı ahire’de ise, “*Tebeddülât-ı umumiye*”, “*Tebeddülât-ı siyasiye*”, “*Tebeddülât-ı fenniye*”, “*Tebeddülât-ı maliye*”, “*Tebeddülât-ı mezhebiye*” başlıkları dışında, İspanya, Portekiz, Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere,

⁶⁶⁷ Muhiddin, **Kâinata Bir Nazar Yahud Mücmel-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307 (1890-91).

⁶⁶⁸ Ali Tefik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul, Karabet Matbaası, 1309 (1893).

⁶⁶⁹ Ali Tefik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul, Karabet Matbaası, 1311 (1895).

⁶⁷⁰ Ali Tefik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul, Karabet Matbaası, 1308 (1892).

⁶⁷¹ Mehmed Şükrü, **Tarih-i Umumi**, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane Matbaası, 1313 (1897), s.314.

İskandinavya, Rusya, Prusya, Felemenk ve Belçika ile İtalya'ya yer verilmiştir.⁶⁷² Mükrimin Halil Yinanç, Hakkı Paşa, Ali Tevfik, Mehmed Şükrü ve Ali Razi Beylerin kaleme aldığı umumi tarihleri kıymete değer görmemektedir.⁶⁷³ Yinanç'ın bu yaklaşımının temelinde, bu isimlerin Tarih-i Umumilerini rüşdiye ve idadiler için ders kitabı olarak yazmalarının önemli bir rolü olmuştur.

4.1.2.7. Abdurrahman Şeref Efendi

Osmanlı'nın son vakanüvisi ve önemli tarihçilerinden biri olan Abdurrahman Şeref Efendi konumuz dâhilinde olduğu için burada sadece *Zübdetü'l Kısas* adıyla kaleme aldığı umumi tarih eserine kısaca değiniyoruz. Eserin birinci cildinde ilk çağ uygarlıkları gibi konulara değinilmiş, Avrupa tarihine yer verilmemiştir. Eserin II. cildinde ise, Avrupa tarihine yer verildiği görülmektedir. Bahsedilen ciltte Kavimler göçü ile Roma topraklarında kurulan devletler, Haçlı Seferleri, İmparatorluklar ve papazlar arasında yaşanan mücadeleler, Fransa ve İngiltere (Yüz sene savaşlarının ortaya çıkmasına kadar), Kurun-ı Vusta medeniyeti gibi başlıklar incelenmiştir.⁶⁷⁴ Kurun-ı Vusta medeniyeti başlığı altında, Avrupa ve İslam medeniyeti karşılaştırılmıştır.⁶⁷⁵

4.1.2.8. Mehmed Ali Ayni

Mülkiye Mektebi mezunlarından olan ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli yöneticilik görevlerinde bulunan Mehmed Ali Ayni, aynı zamanda öğretmenlik mesleğini de yürütmüştür. Özellikle felsefe alanında etkili bir isim olan Mehmed Bey'in üretken bir sima olarak çeşitli çeviriler de yaptığı bilinmektedir.⁶⁷⁶ Yaptığı çevirilerden biri Ernest Lavisse'in *Küçük Tarih* adlı umumi tarih eseridir. Eser, zaman-ı kadim, kurun-ı vusta, ezmine-i ahire ve asr-ı hazır olmak üzere dört çağa ayrılmış, bunların altında konular ele alınmıştır. İlk üç çağ ile ilgili bölümlerde daha önceki tarih-i umumilerde ele alınan konulara yer verilmiştir. Asr-ı Hazır kısmında ise, bu çağa başlangıç olarak kabul edilen Fransız İhtilali'nden başlanarak 1815 sonrası

⁶⁷² Tümü için bkz. Şükrü, **aynı eser**.

⁶⁷³ Yinanç, **a.g.m.**, s.582.

⁶⁷⁴ Abdurrahman Şeref, **Zübdetü'l Kısas**, İstanbul, 1315 (1899).

⁶⁷⁵ Nakıp, **a.g.t.**, s.91.

⁶⁷⁶ Bilgi için bkz. İsmail Arar, "Mehmet Ali Ayni", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.IV, İstanbul, 1991, s.s.273-275.

Avrupa, Afrika ve Amerika’da Avrupalıların sömürgeleri gibi konular üzerinde durulmuştur.⁶⁷⁷

II. Meşrutiyet dönemi öncesi Tarih-i Umumilerde görüldüğü gibi belirli bir şema takip edilmiş, eserler birkaç küçük eklemelerle ve değişikliklerle kaleme alınmıştır. Avrupa tarihinin görünür kılınmaya başlandığı bu dönemin eserlerinde Avrupa devletlerinin tarihinin benzer başlıklarla yer aldığı dikkat çekmektedir. Bu dönemin Tarih-i Umumilerinin önemli özelliklerinden biri diğeri ise, Türk tarihine ve uygarlığına dünya uygarlıkları arasında sınırlı bir ölçüde de olsa yer verilmeye başlanmasıdır.

4.1.3. II. Meşrutiyet Dönemi Tarih-i Umumilerinde Avrupa

II. Meşrutiyet, II. Abdülhamid’in istibdat rejimini sonlandırılmasını ve yeni bir devrin başlangıcını temsil etmektedir. Kısıtlama getirilen alanlara özgürlüğün geldiği dönemde tarih eğitimi, programları ve kitapları da özgürlük ortamından yararlanarak revize edilmiştir. Tarihin vatandaş yetiştirilmesindeki rolü dikkate alınarak tarih alanında yapılacak yenilikler dönemin önceliklerinin başında gelmiştir. Dönemin koşullarında tarih alanında atılan en önemli adımlardan biri Tarih-i Umumilerin tekrar programa konulması, Asr-ı Hazır ve Siyasi Tarih olarak yeni derslerin eklenmesi ve bunlara uygun ders ve tarih kitaplarının meydana getirilmesi olmuştur. Ali Reşad, Ali Seydi ve Ahmed Refik, II. Meşrutiyet döneminin tarih alanındaki en tanınan ve üretken isimlerindendir. Bunun dışında bu dönemde tarih-i umumi eseri veren bazı isimler ve eserlerde aşağıda kısaca ele alınmıştır.

4.1.3.1. Ali Reşad & Ali Seydi

52 yıllık ömrüne gazeteci, yazar, idareci, öğretmen, tarihçi kimliğini sıgıdırmış olan Ali Reşad, Asr-ı hazır tarihi ve Umumi Tarihlerde Avrupa tarihi konusunda döneme damgasını vuran ve bu alanlara önemli katkılarda bulunmuş isimlerin başında gelmektedir. İlk, orta ve lise için birçok tarih eseri kaleme alan Ali Reşad, siyasi tarih dersine dair en çok kitap ve ders notu bastıran tarihçi olmuştur.⁶⁷⁸ Osmanlı tarihçileri

⁶⁷⁷ Mehmed Ali Ayni, **Küçük Tarih**, Kastamonu Vilayet Matbaası, 1317 (1901).; Türkçe metni için bkz. Mehmet Ali Ayni, **Küçük Tarih-i Umumi**, Haz. Metin Hasırcı, Akıl Fikir Yayınları, 2017.

⁶⁷⁸ Ali Birinci, **Tarihin Alacakaranlığında- Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat 2**, Dergâh Yayınları, Ekim 2010, s.658.; Ali Reşad hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Eyüp Ertürk, “Ali Reşat ve

içerisinde özellikle üzerinde durulan ve Fransız tarihçilerinden yaptığı çevirilerle tanınan Ali Reşad'ın okullarda okutulmak üzere kaleme aldığı eserlerin birçoğunu Fransız tarihi umumilerinden devşirdiğini belirten Akçura, onun Seignobos dışında Malet ve Isaac'ın etkisinde kaldığında aktarır.⁶⁷⁹ Avrupa tarihini Fransa merkezinden ele alarak aktarmasına rağmen Osmanlı tarihçiliğinde, Avrupa tarihinin özellikle çağdaş Avrupa tarihinin görünür kılınmasındaki katkıları yadsınamaz.

Ali Seydi Bey ise, Mülkiye mezunu olan, yöneticilik görevlerinin dışında başta tarih ile diğer alanlarda da öğretmenlik yapan ve aynı zamanda Tarih-i Osmani Encümeni daimi üyeleri arasında yer alan üretken isimlerden biridir. Ali Seydi Bey, tarih, sözlükler ve dini-ahlak (*Musahabat-ı Ahlakiye*) kitapları kaleme almış, okullara yönelik hazırladığı büyüklü küçüklü eserlerle eğitim tarihine önemli katkılarda bulunmuştur.⁶⁸⁰ Okulların çeşitli kademelerine yönelik Tarih-i Umumi eserleri kaleme alan ve hazırladıkları eserleri okul kademelerine uygun revize ederek bastıran Ali Reşad ve Ali Seydi'nin eserlerinde Avrupa tarihi oldukça önemli bir yere sahiptir.

Ali Reşad ve Ali Seydi Beylerin ortak çalışmasının ürünlerinden biri, taşra idadilerinin üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıfları için resimli ve haritalı hazırlanan üç ciltlik *Tarih-i Umumi* eseridir. 165 sayfadan oluşan eserin I. cildinde ilkçağ uygarlıkları, Yunan, Roma, Bizans konularına yer verilirken, 98. sayfada Avrupa tarihinden; Frank Hükümeti, İsviçre, İngiltere, İtalya, İskandinavya, Rusya ve Lehistan'a 162. sayfaya kadar yer verilmiştir.⁶⁸¹ 189 sayfadan oluşan II. ciltte, İslam tarihi, Haçlı Seferleri, Kurun-ı Vusta'da Osmanlı ele alınmış, Kurun-ı Uhra kısmı; Almanya, İtalya, Rönesans, Coğrafi Keşifler, İspanya, Portekiz, Felemenk, İngiltere, Fransa, İskandinavya, Rusya, Lehistan başlıklarından oluşmuştur.⁶⁸² Eserin III. cildi ise, 208 sayfadan oluşmak üzere "*Asr-ı Hazır*" tarihine ayrılmıştır. Fransa 3-126. sayfalar, Belçika 127-129, İspanya 129-134, İngiltere 135-139, Almanya 140-144, Rusya 145-152, Avusturya 153-158, İtalya 159-162, Amerika-Asya-Afrika 163-166

Tarihçiliği", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1999.

⁶⁷⁹ Akçura, **a.g.m.**, s.598.

⁶⁸⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Ali Seydi Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.442-445.

⁶⁸¹ Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1327 (1911).

⁶⁸² Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Kanaat Kitabhane ve Matbaası, 1330 (1914).

ve Osmanlı Tarihi 166-206 sayfaları arasında yer almıştır.⁶⁸³ Sayfa sayıları dikkate alındığında Fransa tarihi eserin büyük kısmını meydana getirmiştir.

Ali Reşad ve Ali Seydi Bey'in rüşdiye mektebinin üçüncü sınıfları için 208 sayfa olarak kaleme aldıkları *Tarih-i Umumi* eserinde ise konular, kurun-ı evveli, kurun-ı vusta ve kurun-ı cedide olarak üçe ayrılarak incelenmiştir. Kurun-ı evvelide ilk çağ uygarlıkları, Yunan ve Roma, kurun-ı vustada Cermenler, İslam tarihi, Haçlı Seferleri, Avrupa'nın durumu gibi konular üzerinde durulmuştur. Kurun-ı cedide kısmında; icatlar, mezhep savaşları, Fransa ve İspanya savaşı, İngiltere ve Fransa, Rusya, Prusya, İngiltere müstemlekatı (sömürgeciliği) ve Şimal-i (Kuzey) Amerika konularına yer verilmiştir. Zaman-ı hazır olarak yer alan 4. kısımda ise, Fransa İnkılabı ve sonrası Fransa, "*Avrupa'da Ahval-i Ahire*" ve "*Avrupa müstemlekatı*" gibi başlıklar ele alınmıştır.⁶⁸⁴

4.1.3.1.1. Ali Reşad

Ali Reşad'ın tüm eserlerine burada değinmek mümkün olmadığından çağdaş Avrupa konularını ele alan iki eserine yer vermeyi uygun gördük. "*Kurun-ı Cedide Tarihi*" adlı kitabının ilk cildinde XVI. ve XVII. yüzyılda Avrupa tarihi ve Osmanlı tarihi işlenirken⁶⁸⁵, ikinci cildinde XVIII. asır Avrupa tarihi konu edinilmiştir.⁶⁸⁶ İki eserinde de Osmanlı tarihi ve Avrupa tarihi beraber işlenmiştir. Ali Reşad'ın *Tarih-i Umumi*-(*Kurun-ı Cedide*) adını taşıyan eserinin III. cildinde XVIII. yüzyıl Avrupa'sına, *Tarih-i Umumi (Kurun-ı Cedide-i Ahire ve Asr-ı Hazır)* eserinde ise, XVIII. ve XIX. yüzyılda Avrupa tarihi ele alınan konular arasındadır. *Kurun-ı Cedide-i Ahire ve Asr-ı Hazır*'ı içeren eserin I. kısmı Osmanlı, II. kısmı Avrupa tarihine ayrılmıştır. XVIII. asırda Avrupa başlığı altında Fransa 274-298, İngiltere 298-310, Prusya 310-322, Avusturya 323-331, Rusya 331-347. sayfalar arasında yerini almıştır. "*On sekizinci asırda siyaset-i Hariciye*" başlığı altında, İspanya veraset mücadelesi, Lehistan, Fransa ve İngiltere arasında Hindistan rekabeti ile Amerika Bağımsızlık mücadelesine yer ayrılmıştır. "*On Dokuzuncu Asrın Nısf-ı evailinde Avrupa*" başlığı altında ise, Fransız İhtilali ve sonrası Restorasyon dönemi, 1830-1848

⁶⁸³ Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul: İkdam Matbaası, 1327 (1911).

⁶⁸⁴ Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi Resimli ve Haritalı**, İstanbul: İkdam Matbaası, 1327 (1911).

⁶⁸⁵ Ali Reşad, **Kurun-ı Cedide Tarihi**, C.I, Matbaa-ı Amire, Dersaadet, 1332 (1916).

⁶⁸⁶ Arıkan, "**Ders Kitaplarında Avrupa**", s.160.

İnkılapları ile II. İmparatorluk dönemi konuları aktarılmıştır. Bunun dışında eserde Almanya ve İtalya ittihamı, Avrupa'nın müstemlekat siyaseti, XIX. asır sonlarına doğru Avrupa'nın durumu, 1871'den sonra Fransa, 1870'den sonra Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İngiltere, Şimali Amerika ve Umumi Harp gibi konular ele alınmıştır.⁶⁸⁷

Ali Reşad, Alfred Rambaud'un başkanlığında Aulard, Bouisson, Cahun, Debidour, Denis, Faguet, Leger, Levasseur, Sayous, Schefer, Seignobos, Sorel ve Vandal gibi ünlü tarihçilerden oluşan bir heyetin kaleme aldığı "*Tarih-i Umumi: Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar*" eserinin I. cildini çevirmiştir.⁶⁸⁸ Eserde Roma, Barbar âlemi ve istila, Galya'da barbar krallıklar (Burgondlar, Vizigotlar, Franklar, Merovenj Krallığı), Şarki Roma İmparatorluğu (Bizans), Lombardlar, Papalık kudret-i hükümetinin tesisi, Karolenj Hanedanlığı, Şarlman İmparatorluğu hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Ali Reşad'ın diğer bir eseri olan *Tarih-i Umumi*'nin⁶⁸⁹ ikinci cildinin 3 ile 246. sayfalar arası XV. yüzyıl Avrupa'sını ele almaktadır.

4.1.3.2. Ali Nüzhet

Ziya Gökalp'in damadı olan Ali Nüzhet (Göksel)'in, rüşdiye okullarında okutulması için kaleme aldığı *İcmal-i Tarih-i Umumi* eseri incelendiğinde çok sayıda resmin kullanıldığı ve 4 ayrı çağda konuların işlendiği dikkat çekmektedir. Kurun-ı evveli'de ilkçağ uygarlıkları, Yunan ve Roma, kurun-ı vusta'da Avrupa kavimleri (Cermenler, Gotlar, Franklar vb.) İslam tarihi, Haçlı Seferleri, Derebeylik, Almanya, İngiltere, Papalık ve Osmanlı Türkleri ele alınmıştır. Kurun-ı cedide kısmında ise, Coğrafi Keşifler, Mezhep Savaşları, Fransa-İspanya Savaşları, İngiltere, Fransa, Rusya ve müstemlekat konularına yer verilirken, asr-ı hazır kısmında; Fransız İhtilali, Fransa İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Milli ittihadlar konuları işlenmiştir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ Ali Reşad, **Tarih-i Umumi Kurun-ı Cedide-i Ahiri ve Asr-ı Hazır**, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi ve Matbaası, 1339 (1923).

⁶⁸⁸ Ali Reşad, **Tarih-i Umumi Dördüncü Asırda Zamanımıza Kadar**, C.I, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1334 (1918).

⁶⁸⁹ Ali Reşad, **Tarih-i Umumi Kurun-ı Vusta**, C.II, Kanaat Kitabevi, 1330 (1914).

⁶⁹⁰ A. Nüzhet, **İcmal-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdunları Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1328.; Eser revize edilerek altı dershaneli mekteb-i ibtidaiyede okutulmak üzere 1332 yılında tekrar basılmıştır. Benzer içeriğe sahip eser için bkz. A.Nüzhet, **İcmal-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Araks Matbaası, 1332 (1916).

4.1.3.3. Ali Razi

Mekteb-i Tıbbiye-i Osmaniye idadisi Tarih-i Umumi ve Harbiye mektebi Osmanlı tarihi öğretmeni olan Ali Razi Bey, *Hûlasatü't Tevarih* adıyla 1914 yılında umumi tarih kaleme almıştır. Eserin kurun-ı evveli kısmında ilk çağ kavimleri, Türkler, Çinliler, Moğollar, Yunan, Roma, Araplar işlenirken kurun-ı vusta kısmında İslam tarihi, Selçuklular, Cengiz Devleti, Timur, Haçlı Seferleri, “*Kurun-ı Vusta’da Avrupa Ahvali*”, Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya, İskandinavya, Lehistan ve Rusya hükümetlerine yer verilmiştir. Ezmine-i cedide (kurun-ı ahire) tarihi başlığı altında ise, Fransa, İspanya, İngiltere, Almanya, İtalya, Amerika’nın keşfi, Avrupa’da Protestanlık mücadelesi, Din Savaşları, Otuz Sene Savaşları, XVII. yüzyılda Fransa, İngiltere, XIV. Louis, II. Şarl, *Rusya ve Prusya’nın zuhuruyla İsveç, Fransa ve Avusturya’nın inhitatı* gibi başlıklar ele alınmıştır. Bunun dışında, *On sekizinci asır bidayetinde Avrupa’nın şimalindeki hükümetlerin ahvali, İngiltere’nin deniz gücü, Amerika’nın tesisi, Lehistan’ın dağılması, “On sekizinci asrın keşfiyat-ı fenniye ve edebiyesi ve On altıncı Lui”, Tilsit Antlaşması, Napolyon’a karşı ittifak, Fransa’da edebiyat ve fen, Temmuz inkılabı* konuları üstünde durulan diğer başlıklar arasındadır. *Mesail-i Şarkiye, 1848 İnkılabı, 1848’den 1878’e kadar Avrupa* gibi başlıklar da eserin içeriğinde yer alan diğer konulardır.⁶⁹¹

4.1.3.4. Ahmed Halid (Yaşaroğlu) & Abdür-rauf Memduh

Mülkiye mektebi mezunlarından olan Abdür-rauf Memduh ve Ahmed Halid, çeşitli okullarda tarih öğretmenliği yapmış isimlerdendir. Abdür-rauf Memduh Maarif müdürlüğü, Ahmed Halid 1914 yılında Numune Mektebi müdürlüğü gibi görevlerde de bulunmuştur. Bu iki ismin ortak çalışmasıyla Numune Mektepleri için 1914 yılında *Tarih-i Umumi* adıyla bir dünya tarihi eseri kaleme alınmıştır. Eserde ilk çağ uygarlıkları, Kurun-ı Vusta’da Avrupa coğrafyasında Şarlman ve halefleri, derebeylik, İngiltere, Almanya, Fransa, Haçlı Seferleri, Yüz Sene Savaşları, kurun-ı vustanın bitiminde Avrupa coğrafyasında İspanya, Almanya, İtalya, Rusya, Macaristan ve Türkler ile Osmanlı Devleti’ne yer verilmiştir.⁶⁹²

⁶⁹¹ Ali Razi, *Hûlâsatü't-tevârih*, İstanbul: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330 (1914).

⁶⁹² A. Memduh, Ahmed Halid, *Numune Mektepleri İçin Umumi Tarih- Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta*, İstanbul: Zarafet Matbaası, 1330 (1914).

4.1.3.5. Midhat Sadullah

Darülfünun Hukuk Mektebi'nden mezun olan ve çeşitli okullarda öğretmenlik görevlerinde bulunan Midhat Sadullah (Sander) Avrupa tarzı okul kitaplarını akıcı bir dil kullanarak kaleme almış isimlerden biri olmuştur. Bu eserlerinden biri *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri* adıyla yayımlanan dünya tarihi eseridir. Eser, dört çağ üzerinden ele alınmıştır. Kurun-ı evvelide ilk çağ uygarlıkları, Çinliler, Hintliler, Türkler, Yunan, Roma, kurun-ı vustada; “Avrupa'nın eski ahalisi” konusuna yer verilmiş, Müslümanlar üzerinde oldukça durulmuştur. Haçlı Seferleri, Avrupa'da derebeylik, Almanya, İtalya, Türkler, Kurun-ı vustanın sonunda Avrupa'nın durumu gibi konular yine bu kısmın başlıkları arasındadır. Kurun-ı ahirede; ihtiraat ve keşfiyat, mezhep savaşları, Fransa-İspanya savaşları, İngiltere inkılabı, Fransa, Rusya, Prusya, müstemlekat gibi konulara değinilmiştir. Asr-ı hazır kısmında ise; Fransız İhtilali öncesi Fransa, Fransız İnkılabı, Avrupa devletleri, Fransa İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'nin dış ilişkileri yer alırken “son zamanlarda Avrupa” başlığı altında ise; milli fikirler: Almanya-İtalya ittifadı ve Avrupalıların müstemlekatı gibi konularla eser noktalanmıştır.⁶⁹³

Midhat Sadullah'ın Muallim Memduh ve Muallim Ahmed Halid ile beraber kaleme aldığı “*Küçük Mekteplilere Umumi Tarih*” eserinde ilk dikkat çekici nokta fazla görsel kullanılmasıdır. Eserin başlangıcını oluşturan “*Kurun-ı Cedide Tarihi*” başlığı altında barutun icadından başlayarak Protestanlık, mezhep savaşları, İngiltere inkılabı, ilim ve fen ilerlemeleri, Osmanlı Medeniyeti, Rusya ve Petro, İngilizlerin sömürgeciliği, Amerika Bağımsızlık savaşı gibi geniş bir Avrupa tarihi perspektifi sunulmaktadır. Eserin “*asr-ı hazır*” başlığı altındaki kısmında ise; Fransa İnkılab-ı Kebiri, Fransız İhtilali'nin Avrupa'ya etkisi, Hukuk-ı Beşer Beyannamesi, Napolyon Bonapart, Mısır'ın istirdadı, III. Selim ve II. Mahmut dönemi, Napolyon'un başarıları, Waterloo Savaşı gibi Fransız tarihi konuları ile Osmanlı tarihi senkronize işlenmiştir. Bunun dışında Viyana Kongresi, Avrupa'da Meşrutiyet'in kuruluşu, Kanun-i Esasi, Yunan Ayaklanması ve Navarin Olayı, Mısır Meselesi, Tanzimat dönemi, Makamat-ı Mübareke meselesi, Kırım Seferi, Paris Kongresi, İtalya İttifadı, Balkan hükümetlerinin teşkilatına yer verilmiş, bu kısımda da Osmanlı ve Avrupa tarihi bir

⁶⁹³ Midhat Sadullah, *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1329 (1913).

bütün içinde verilmiştir. XIX. asırda ihtiraat ve keşfiyat, Avrupa'nın müstemlekat siyaseti ve Harb-i Umumi konuları ile eser 102. sayfada noktalanmıştır.⁶⁹⁴

4.1.3.6. Ahmed Refik (Altınay)

1898'de Mekteb-i Harbiye'yi birincilikle bitiren 1907'de Harp Okulu tarih öğretmenliğine getirilen ve Tarih-i Osmani Encümeni üyeleri arasında yer alan Ahmed Refik (Altınay), popüler tarihçilik ve tarih çalışmalarıyla ön plana çıkmış isimlerden biridir. Oldukça fazla tarih çalışması ortaya koyan Ahmed Refik (Altınay), tezimizin ana konusu olmadığından burada her eserine yer verilemeyeceği ve ayrıntılı olarak ele alınamayacağı için birkaç eserinin kısa ve genel bir değerlendirmesi ile yetinilmiştir.

Ahmed Refik'in Mekatib-i Sultaniye sınıf-ı ibtidaiyesinin beş ile altıncı sınıfları için kaleme aldığı “*Muhtasar Tarih-i Umumi (Küçüklere Tarih Dersleri)*”⁶⁹⁵ eserinin I. kısmı kurun-ı evveli ve kurun-ı vusta olarak II. kısmı ise, kurun-ı cedide ve asr-ı hazır olarak bölümlenmiştir. Kurun-ı evveli kısmında ilkçağ uygarlıkları, Türkler, Yunanlılar, Romalılar ele alınmış, kurun-ı vustada “*Akvamın muhaceretleri*”, Araplar, Haçlı seferleri, İslam Medeniyeti gibi konulara yer verilmiştir. II. kısım olan Ezmine-i cedide bölümünde; Coğrafi Keşifler, Protestanlık, Mezhep savaşları, XIV. Louis dönemi, İngiltere'de meşrutiyet ve inkılaplar, Rusya'da Petro ıslahatları, Amerika istiklali, Hindistan'da İngilizler, Osmanlı Devleti ve medeniyeti gibi konular ağırlıktadır. Bahsedilen kısımda Osmanlı tarihi ve Avrupa tarihi bütünlük içerisinde verilmiştir. Asr-ı Hazır ile ilgili bölümde ise; Fransız İnkılabı, Hukuk-ı Beşer Beyannamesi, Viyana Kongresi, Napolyon dönemi, Sultan III. Selim ve II. Mahmud dönemi, Şark Meselesi, Alman ve İtalya ittifadı, On dokuzuncu asırda ihtiraat ve keşfiyat, Avrupalıların müstemlekat siyaseti, hükümet sistemi gibi Avrupa tarihi konuları yer almıştır. Eser fihristle beraber 264 sayfadır.

Ahmed Refik'in diğer bir eseri olan *Büyük Tarihi Umumi*'sinin, Avrupa ile bağlantılı olarak değerlendirilebilecek kısımlarına bakıldığında, II. cildinde Yunanlılar, III. cildinde Romalılar, IV. cildinde Romalılar, Fransa ve Şarلمان, “*Avrupa-i Şarki ve Garbi Hükümetleri*” başlıkları dikkat çekmektedir. VI. cildinde

⁶⁹⁴ Ahmed Memduh, Ahmed Halid, Midhat Sadullah, **Küçük Mekteplilere Umumi Tarih**, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1334 (1918).

⁶⁹⁵ Ahmed Refik, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, 1.b., Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1330 (1914).

ise, daha çok XV. yüzyıla kadar Avrupa tarihinin ele alındığı dikkat çekmektedir.⁶⁹⁶ Zeki Arıkan, 1910'da Ahmed Refik'in Seignobos'un 3 ciltlik "*Tarih-i Medeniyet*" eserini çevirdiğini de belirtmektedir.⁶⁹⁷ Ahmed Refik'in *Umumi Tarih: Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta* eserinde ilk çağ uygarlıkları, Kavimler göçü, ilk çağ ve orta çağda Türkler üzerinde durulmuştur.⁶⁹⁸ *Umumi Tarih: Kurun-ı Cedide ve Asr-ı Hazır* eserinin kurun-ı cedide kısmında, Coğrafi Keşifler, Kilise ile mücadeleler, Avrupa'da mutlakiyet ve meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu konuları işlenmiştir. Asr-ı hazır kısmında ise, Fransa İnkılabı ve Türkiye, Osmanlı Medeniyeti, Tanzimat ve Türkiye'de Meşrutiyet gibi konularla eser 160. sayfada bitirilmiştir. Bu eserinde de Avrupa tarihi ve Osmanlı tarihi senkronize ele alınmıştır.⁶⁹⁹ Ahmed Refik'in eserleri de diğer tarihçiler gibi revize edilerek okulların programlarına göre sürekli biçimlendirilmiştir.

Bütün bu anlatılanlar ışığında Tanzimat döneminden itibaren Tarih-i Umumilerde Avrupa tarihi görünürlük kazanmaya başlamış, II. Meşrutiyet döneminde özellikle Fransız tarihçilerinin eserlerinin tercümeleriyle Avrupa tarihi özellikle de Fransız tarihi ile ön plana çıkmıştır. Çoğunda standart şema olarak ilkçağ uygarlıklarından başlayarak Türklere de birer başlık açılmış, sonrasında Haçlı Seferleri, İslam Tarihi, ortaçağda Avrupa'nın durumu ve belli başlı devletlerine yer verildikten sonra Coğrafi Keşiflerden devam ederek çoğu 1871 Dönemi Avrupa'sına kadar eserlerini getirmeye çalışmıştır. Bunların dışında bir bölümü ise, II. Meşrutiyet'in sonuna denk gelen I. Dünya Savaşı'na kadar anlatımını sürdürmüştür. Tarih-i Umumilerin dışında II. Meşrutiyet döneminin Avrupa tarihi ile bağlantılı eserlerden bazıları Tarih-i Siyasi ve Asr-ı Hazır Tarihi başlıklarıyla kaleme alınmıştır. Tarih-i Siyasi ve Asr-ı Hazır kavramları genellikle birbirine karışarak ilerleme göstermiş, birbirinin yerine kullanılan anlamlara karşılık gelmiştir. *Asr-ı Hazır* ve

⁶⁹⁶ Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi "Beşeriyatın Tekmilat-ı Medeniye, İctimaiye, Siyasiye ve Fikrîye"**, C.IV, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327.; Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi. "Beşeriyatın Tekmilat-ı Medeniye, İctimaiye, Siyasiye ve Fikrîye"**, C. II, III, VI, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1328. (1912). Bu dönem yazılmış bazı eserlerde Avrupa imgesinin nasıl ele alındığına yönelik bkz. Semih Cabalar, "II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Ders Kitaplarında Avrupa İmgesi", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi)**, Edirne 2019.

⁶⁹⁷ Arıkan, "**Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik**", s.1594.; Bkz. Ahmed Refik, **Tarih-i Medeniyet; Kurun-ı Vusta ve Ezmine-i Cedide**, İstanbul: Kitabhane-i Askeri, 1327 (1911).

⁶⁹⁸ Ahmed Refik, **Umumi Tarih Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta**, İstanbul, Kitabhane-i Hilmi, 1340 (1924).

⁶⁹⁹ Ahmed Refik, **Umumi Tarih Kurun-ı Cedide ve Asr-ı Hazır**, İstanbul, Kitabhane-i Hilmi, 1341 (1925).

Tarih-i Siyasi kavramları özellikle yabancı tarihçilerin kullanımından sonra II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında ve müfredatlarında yerini bulmuştur.

Ali Reşad ve Ali Kemal'in Charles Seignobos'tan çevirdikleri "*Tarih-i Siyasi: 1814'den 1896'ya kadar Asr-ı hazırda Avrupa*" eserinin giriş kısmında, "*Son otuz sene zarfında saha-ı ilm ve irfanında en ziyade nazar-ı dikkati celb eden noksanımız Avrupa vakayı' siyasiyesinin mahiyet-i hakikiyesini anlamakta aczimiz idi. Bundaki sebeb pek aşikâr idi. Vakayı ve hadisat-ı siyasiye hep birbirine merbut iken, yani siyasiyat-ı hazırıyı takip etmek ancak tarihi bilmekle mümkün iken memleketimizde değil Avrupa devletlerinin siyasiyat-ı dâhiliye ve hariciyelerini gösteren eser-i mükemmelenin; hatta en muhtasar tarih-i umumi kitaplarının bile neşri memnu (yasak) idi.*" sözlerine yer vermiştir. Yazarların, II. Abdülhamid'in istibdat rejimine atıf yapan bu sözleri, dönemde birçok eserin yasaklandığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Yazarlar, II. Meşrutiyet'in ilanı ile gelen yayın serbestliğinin ise, Avrupa tarihi alanındaki eksiklikleri ortaya çıkardığının altını çizmiştir. Osmanlı insanının gazetelerde çıkan Avrupa'ya dair haberleri tam olarak anlayamadığını belirten yazarlar, bunun çağdaş Avrupa tarihi ve siyasetinin bilinmemesine bağlamaktadır.⁷⁰⁰ Var olan açığın yani, Asr-ı hazır tarihine dair bilgi eksikliğinin giderilmesi için "*Asr-ı Hazır*" tarihine yönelik bir tercümenin gerekli görülmesi bahsedilen eserin çevrilmesinin nedenini oluşturmuştur. Ali Reşad ve Ali Seydi anılan eserle *asr-ı hazır cahilliğinin* bir nebze de olsa giderileceğini belirtmiştir. Bu fikirden hareketle II. Meşrutiyet döneminde iyi bir yönetim sağlanması, tarih açığının giderilmesi, dünyada özellikle de Avrupa'da olup bitenlerin iyi tahlil edilmesi ve çağdaş Avrupa tarihinin iyi öğrenilmesi için bu dönemde *Asr-ı Hazır (Çağdaş Tarih)* tarihini içeren eserlerin yazımına giderek önem verilmiştir.

4.1.4. Asr-ı Hazır Nedir?

II. Meşrutiyet dönemi umumi tarih yazarları, Avrupa merkezci çağ ayrımını fazla sorgulamadan eserlerinde kullanmıştır. Kurun-ı Evveli (İlkçağ), Kurun-ı Vusta (Ortaçağ), ve Kurun-ı Cedide/Ahire (Yeniçağ) olarak ayrılan çağlardan kurun-ı cedide içinden bir de asr-ı hazır denilen bir çağ türetilmiştir. Yakın çağa karşılık gelen bu tarih, özellikle Fransız tarihçilerinin çağ taksimine uygun olarak son dönem Osmanlı

⁷⁰⁰ Ali Reşad- Ali Kemal, *Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar*, C.I, Dersaadet, Kader Matbaası, 1324 (1908), s.3.

tarihçileri tarafından da kullanıla gelmiştir. Çağ taksimini Avrupalılar doğrultusunda gerçekleştirmeyen ve dönemlendirmeyi Türk tarihine uygun olarak yapmaya çalışan tarihçiler olsa da asr-ı hazır olarak adlandırılan dönem, genel olarak Fransız İhtilali'ni başlangıç alan doğrultuda kabul görmüştür.

Kurun-ı evveli, kurun-ı vusta, kurun-ı ahire ve asr-ı hazır olarak tarihi dört devreye ayıran Abdurrahman Şeref, asr-ı hazırı, Fransız İhtilali'nin başlangıcı ve kurun-ı cedidenin yani kurun-ı ahirenin sonu olarak tanımlamıştır. Fransız İhtilali'nin asr-ı hazırın başlangıcı kabul edildiğini belirten Şeref, Osmanlı'da bu dönemin III. Selim'in tahta çıkışına karşılık geldiğini aktarmıştır.⁷⁰¹ Şeref, Fransız İhtilali'nin yeni hükümet şekli meydana koyduğundan ve etkisinin sadece Fransa ile sınırlı kalmayıp dünyayı etkilediğinden asr-ı hazırın başlangıcının Fransız İhtilali kabul edildiğini belirtmiştir.⁷⁰²

Ahmed Hamid (Ongunsu) ise, asr-ı hazır'ı, *“Kadim Yunan ve Roma âlemi gibi mühim bir kısım-ı beşerinin kurun-ı cedide Avrupa'sına istihalesini teşkil eden takriben bin senelik bir devreye on yedinci asırdan beri kurun-ı vusta demek mutad olmuştur. Kurun-ı cedidenin Fransa İnkılabı'ndan sonraki kısmı için de asr-ı hazır ismi münteşirdir. Miladi (476), (1453) ve (1789) tarihleri bu devrelere mebde ve münteha olarak gösterilir. Biri garbi Roma'nın, diğeri Şarki Roma'nın sükûtu ve üçüncüsü de İnkılab'ın başlangıcını gösteren tarihlerdir.”*⁷⁰³ biçiminde tanımlayarak çağların kronolojik sınırlarını da çizmiştir.

Ahmed Refik, *“'Kurun-ı Evveli' (ezmine-i kadime) Mısırlılardan Roma İmparatorluğu'nun inkırazına kadar, 'Kurun-ı Vusta' (ezmine-i mutavassıta) 395 tarihinden keşfiyat devrine kadar, 'Kurun-ı Ahire' (ezmine-i cedide) keşfiyat devrinden Fransız İnkılabına kadar, asr-ı hazır Fransa İnkılabı'ndan zamanımıza kadar”*⁷⁰⁴ şeklinde çağ ayrımını üç kısımda değerlendirmiştir. Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumi* eserinde yer verdiği çağ ayrımında asr-ı hazırı kurun-ı ahire içerisinde ele almıştır.

⁷⁰¹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.9-10.

⁷⁰² Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.10.

⁷⁰³ Ahmed Hamid (Ongunsu), **Kurun-ı Cedide ve Napolyon'un Sükûtuna kadar Asr-ı Hazır Mebadisi**, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1913, s.3.

⁷⁰⁴ Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri Matbaası, 1327, (1911), s.18.

Nizameddin Arif, tarihin kurun-ı ula, kurun-ı vusta ve kurun-ı ahire olmak üzere başlıca üç döneme ayrıldığını belirtmektedir. Ona göre, kurun-ı ahire, Doğu Roma'nın çöküşüyle Fransa İhtilali arasındaki zaman dilimini kapsamakta, Fransız İhtilali'nden günümüze kadar uzanan süreç ise, asr-ı hazır karşılık gelmektedir.⁷⁰⁵

Akçura ise asr-ı hazır terimini, Fransa İhtilali'nin başlarından ele alarak XVIII. yüzyılın sonlarını, XIX. yüzyılın tamamını ve XX. yüzyılın ilk çeyreğini içerecek biçimde geçen zamanın ifadesi olarak kullanmaktadır.⁷⁰⁶

Kısacası, Asr-ı Hazır, Fransız İhtilali'nden günümüze kadar geçen dönemi içine alan yani yakın (çağdaş) tarihi içeren zaman dilimini kapsamaktadır. II. Meşrutiyet döneminde çağdaş yakalamak, çağdaş Avrupa tarihini anlayabilmek ve anlatabilmek için Asr-ı Hazır ve Tarih-i Siyasi eserlerinin yazımına hız kazandırılmıştır. Bu dönemde Asr-ı Hazır dönemiyle ilgili eser kaleme alan Osmanlı'nın son dönem Avrupa tarihçileri arasında Abdurrahman Şeref, Diran Keleşyan ve Yusuf Akçura gibi isimler önemli bir konumda olmuştur. Abdurrahman Şeref'in "*Tarih-i Asr-ı Hazır*", Diran Keleşyan'ın "*On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasî Avrupa, medhal: Fransa İhtilal-i Kebiri, Napolyon, Viyana Kongresi*" ve "*On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I-II*" eserleri asr-ı hazır tarihini içeren eserlerin başında gelmektedir. Abdurrahman Şeref ve Diran Keleşyan, II. Meşrutiyet dönemi içerisinde eserlerini meydana getirmiştir. Akçura ise, "*Tarih-i Siyasi*", "*Muasır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*" ve "*Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*" gibi asr-ı hazır tarihini içeren eserlerini Cumhuriyet döneminde kaleme almıştır. Ancak Akçura, II. Meşrutiyet döneminin etkili Avrupa tarihi (Siyasi Tarih gibi) öğretmenleri arasında yer aldığından onun benzer konuları meşrutiyet dönemi öğrencilerine de aktardığı sonucunu çıkarabiliriz. Anılan üç ismin eserleri ileride değerlendirileceği için bu başlık altında dönemin önemli olan Asr-ı Hazır tarihçilerinden Ali Reşad'ın eserlerinden bir kısmı ve Ahmed Hamid'in bir kitabı kısaca ele alınacaktır.

⁷⁰⁵ Nizameddin Arif, "Türk Tarihinin Tertib ve Taksimi", *Servet-i Fünun*, 1 Ağustos 1918, s.414-415.; Çalen, **a.g.t.**, s.30-31'de yer alan 52. dipnot.

⁷⁰⁶ Yusuf Akçura, **Zamanımız Avrupa Tarihi: Tarih-i Siyasi Ders Notları, 1929-1930-1931**, 4'üncü, 5'inci, 6'ıncı Tedris Seneleri, 1. b, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s.13.

4.1.4.1. Ali Reşad

Ali Reşad'ın doğrudan asr-ı hazır başlığını taşımayan ancak asr-ı hazır tarihinin başlangıcını oluşturan Fransız İhtilali'ni konu alan 184 sayfalık *“Fransa İhtilal-i Kebiri”* eseri, asr-ı hazır tarihini içermektedir. Eserde *“İnkılabdan evvel Fransa”*, *“XVI. Louis”*, *“İhtilal-i Kebir”*, *“Cumhuriyet”*, *“Fransa İnkılabı ve Avrupa”*, *“Konsüllük ve İmparatorluk”* başlıkları altında Fransız tarihi ele alınmıştır.⁷⁰⁷ Asr-ı Hazır dönemine yönelik ilk eserlerden biri olan bu kitap, görüldüğü gibi Avrupa devletlerinden Fransa ile sınırlı tutulmuştur.

Ali Reşad'ın *Asr-ı Hazır Tarihi* başlığını taşıyan eseri ise, 411 sayfadan oluşmaktadır. Eserin ifade kısmında, *“Bu sene Mekteb-i İdadiye'nin müntehi sınıflarında Asr-ı Hazır Tarihi okunacağı resmi programda gösterildiği halde meydana hiç kitap bulunmadığından İnkılab-ı Kebirin alt tarafını teşkil edip geçen seneki şakirdleri tarafından zabt ve istinsah edilen dersleri – vak'î olan ihtar üzerine- tab' ettirdim. Bu suretle mükemmel bir “Tarih-i umumi” intişar edinceye kadar şakirdanın istifade edebilecekleri bir (Asr-ı Hazır Tarihi) meydana çıktı.”*⁷⁰⁸ ifadelerini kullanan Ali Reşad, asr-ı hazır tarihi ile ilgili eserinin nasıl ortaya çıktığını aktarmıştır. Eserde, Fransa tarihi XVI. Louis, İhtilal dönemi, Cumhuriyet dönemi, Fransa İnkılabı ve Avrupa, Konsüllük ve İmparatorluk, Viyana Kongresi, Krallığın iadeten tesisi, Lui Filip hükümeti, İkinci Cumhuriyet, İkinci İmparatorluk gibi başlıklarla 3-261. sayfalar arasında incelenmiştir. Bu kısım *Fransa İnkılab-ı Kebiri* ile benzer başlıklara sahiptir. Bunun dışında eserin geri kalanında, İtalya ittifadı (s.s.261-277), Alman ittifadı (s.s.278-306) konuları ele alınmıştır. Fransa-Almanya muharebesi (s.s.306-322), 1871'den sonra Almanya ve Fransa (s.s.323- 348), Avusturya ve Macaristan (s.s.349-358), Rusya (s.s.358-377), Şark Meselesi (s.s.378-411) gibi başlıklara da eser içerisinde yer verilerek kitap sonlandırılmıştır.⁷⁰⁹

Ali Reşad'ın *Asr-ı Hazır Tarihi*'nin 1926 yılı⁷¹⁰ baskısında konular -bir önceki çalışmasından farklı olarak- Fransız İhtilali ve Napolyon sonrası Avrupa ile başlatılmıştır. Eserde, *Viyana Kongresi ve Avrupa haritasının yeniden çizilmesi*,

⁷⁰⁷ Ali Reşad, **Fransa İhtilal-i Kebiri**, İstanbul, Artin Asaduryan Matbaası, 1327 (1911).

⁷⁰⁸ Ali Reşad, **Asr-ı Hazır Tarihi**, İstanbul, Kader Matbaası, 1327 (1911), İfade Kısmı.

⁷⁰⁹ Ali Reşad, **aynı eser**.

⁷¹⁰ Ali Reşad, **Asr-ı Hazır Tarihi**, İstanbul, Milli Matbaa, 1926.

Mukaddes İttifak, Fransa’da Restorasyon ve Lui Filip dönemi, 1830 İhtilali, 1848 İhtilali Fransa, 1848 İhtilaline kadar İngiltere, On dokuzuncu asrın birinci nısfında Avrupa harekât-ı fikrîye, Fransa’da ikinci cumhuriyet ve ikinci İmparatorluk, İtalyan ittihadı, Alman ittihadı, Fransa- Almanya savaşı, XIX. asırda Türkiye, Mısır Meselesi, On dokuzuncu asrın ilk nısfında harici münasebetler- harpler, On dokuzuncu asrın ilk nısfında ıslahat teşebbüsleri, Kırım Seferi- Paris muahedesi, 1856’dan sonra Türkiye konuları üzerinde durulmuştur. “XIX. asrın ikinci nısfından sonra” başlığı altında 1871’den sonra Fransa, 1870’den sonra Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İngiltere, İspanya, Belçika, İsviçre konuları ele alınmıştır. XIX. asrın ikinci nısfında harekât-ı fikrîye, sanayi ve ticarette yeni terakkiyat, Avrupa müstemlekatı (Afrika ve Asya), Şimali Amerika hükümet-i müttehidesi, Medeniyet-i haziranın umumi vasıfları ve XX. asırda Türkler, Harb-i Umumi, İstiklal savaşı-Cumhuriyet gibi başlıkların içeriğine de yer verilmiştir. Görüldüğü üzere 1926 yılı baskısında Fransız İhtilali ve Fransa dışına çıkan bir Avrupa tarihi anlayışı yerleşmeye başlamıştır. Eser fihrist ile beraber 474 sayfadır.

Ali Reşad’ın “*Asr-ı Hazır: 1789’dan zamanımıza kadar*”⁷¹¹ adlı 738 sayfalık eserinde ise, Fransız İhtilali, Napolyon dönemi Fransa’sı, Viyana Kongresi, 1870’den sonra Fransa’nın durumuyla ilgili konularla Fransa tarihi 263. sayfaya kadar getirilmiştir. İtalya ittihadına 279. sayfaya kadar, Alman ittihadı ve 1871’den sonra Almanya konusuna 310. sayfaya kadar yer ayrılmıştır. XIX. yüzyılda Avusturya-Macaristan, Rusya, İngiltere gibi devletler ele alındıktan sonra, “*Avrupa müstemlekatı*” başlığı altında İngiltere, Fransa, Almanya gibi devletlerin ticareti ve sömürgeciliği işlenmiştir. Bunlar dışında sanayi, ticaret, edebiyat ve bilimde yaşanan gelişmeler ile XIX. yüzyılda Amerika ile Şark/Asya konuları aktarılmıştır. Avrupa tarihi başlıklarının bittiği 513.sayfadan itibaren Osmanlı tarihi, II. Abdülhamid dönemine kadar getirilmiştir.

Ali Reşad ve Ali Kemal, Charles Seignobos’un “*Tarih-i Siyasi*” eserini çevirerek “*Tarih-i Siyasi- (1814) den (1896) ye kadar Asr-ı hazırda Avrupa*”⁷¹² başlığı

⁷¹¹ Ali Reşad, **Asr-ı Hazır Tarihi:1789’dan zamanımıza kadar**, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1330 (1914).

⁷¹² Ali Reşad- Ali Kemal, **Tarih-i Siyasi: (1814) den (1896) ye kadar Asr-ı Hazırda Avrupa**, C.I, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1324 (1908).; Cild I’ın 1324 yılı baskını yapan Kader Matbaasına ait bir nüshası daha yer almaktadır. Ali Reşad, **Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar**, C.II, Dersaadet, Kader Matbaası, 1325 (1909).; Ali Reşad, **Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar**, C.III, Ahmed Saki Bey Matbaası, 1326 (1910).

ile üç cilt halinde yayımlamıştır. Eserin orijinali bir cilt olmasına rağmen yazarlar tarafından yapılan eklemelerle kapsam ve içeriği genişletilmiştir. Eserin I. cildi 1908, ikinci cildi 1909, üçüncü cildi ise; 1910 yılında basılmıştır. Eserin I. cildinde, İngiltere, Felemenk, Belçika, İtalya, Portekiz, İspanya, İsviçre ve Fransa tarihine yer verilmiş, en büyük bölümü Fransa oluşturmuştur. II. cilt, İtalya, Almanya, Avusturya, Prusya, İskandinavya ülkeleri (İsveç, Norveç, Danimarka), Rusya-Lehistan, Osmanlı Devleti ve Balkanlarda Hristiyan Milletler (Romanya, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan) başlıklarına ayrılmıştır. III. cilt ise, asr-ı hazır tarihine aittir. Bahsedilen ciltte Avrupa, “*Şerait-i hayat-ı siyasiyede maddiye*”, “*Kilise ve Katoliklik fırkaları*”, “*Beynelmilel İnkılap Fırkaları*”, “*Meternich zamanında Avrupa 1815-1830*”, “*Rusya ve İngiltere arasında Rekabet 1830-1854*”, “*Fransa’nın tefavvuku ve muharebat-ı milliye 1854-1870*”, “*Almanya’nın tefavvuku ve sulh-ı müsellah*”, “*Avrupa’nın tahavvulat-ı siyasiyesi*” başlıkları altında incelenmiştir. Eser, 256. sayfada sonlandırılmıştır. Toplam 264 sayfa olan eserin son kısmında, I. II. ve III. ciltlerin fihristine yer verilmiştir. Kitabın giriş bölümünde, esere eklemeler ve eserde düzeltmeler yaptıklarını, metinleri anlaşılabilir kılmak adına basitleştirdiklerini belirten yazarlar, “*tercüme eseri telif esere yaklaştıran bu nev’i tadilattır ki ehemmiyet-i mahsuseye haizdir.*” diyerek eserlerini telif boyutunda değerlendirmiş, telif olmasına çaba gösterildiğini özellikle belirtmiştir.⁷¹³

Ali Reşad’ın asr-ı hazır konusunda kaleme aldığı bir diğer eseri ise, asr-ı hazır döneminde Osmanlı Devleti’ni ele aldığı “*Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*” eseridir. III. Selim, Yeniçeriler gibi konularla Sultan II. Mahmud öncesi Osmanlı’sıyla esere giriş yapan Ali Reşad, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemiyle devam etmiştir. II. Mahmud kısmında dönemin olayları ve reformları çok yönlü bir anlatımla verilirken, Sultan Abdülmecid başlığı altında dönemin olayları dışında, aynı başlıkta diğer padişah dönemlerine ve II. Abdülhamid’in saltanatı dönemindeki olaylara da yer ayrılmıştır. Düzenli başlıklara sahip olmayan bu eser, toplam 488 sayfadır.⁷¹⁴

Zafer Toprak, Ali Reşad’ı pozitivist tarih yazıcılığının Osmanlı’daki ilk temsilcisi ve Fransız tarihinin, tarihçiliğinin izdüşümünü Türkiye’ye yansıtan bir

⁷¹³ Ali Reşad- Ali Kemal, **Tarih-i Siyasi**, C.I, İkdam Matbaası baskısında, s.5.

⁷¹⁴ Ali Reşad, **Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi**, İstanbul, Kader Matbaası, 1328.

müderri olarak değerlendirmiştir.⁷¹⁵ II. Meşrutiyet döneminde Fransız eserlerden yaptığı tercümelerle meydana getirdiği eserlerinden dolayı sıklıkla eleştirilen Ali Reşad, Fransız İhtilali'ni II. Meşrutiyet dönemi öğrencilerine öğreten en etkili isimlerin başında gelmiştir.

4.1.4.2. Ahmed Hamid (Ongunsu)

Dönemin asr-ı hazır tarihini konu alan eserlerden birini yazmış olan Ahmed Hamid (Ongunsu)'nun *Kurun-ı Cedide ve Napolyon'un Sükûta kadar Asr-ı Hazır Mebadisi* eseri incelendiğinde büyük başlıklar ve alt başlıklardan meydana geldiği görülmektedir. Büyük başlıklar dikkate alındığında eserin içeriğinde “*On beşinci asır sonlarına doğru Avrupa*”, “*deniz keşfiyatı ve netayici- müstemlekeler, ticaret yolları, baharat ve kıymetli madenler*” ve “*Rönesans*” gibi konulara yer verilmiştir. Eser 96. sayfada bitirilmiştir.⁷¹⁶ Eserin içeriği ile başlıklara dikkat edildiğinde asr-ı hazır konularını içermediği dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak Tarih-i Umumiler, Avrupa tarihini içeren Asr-ı Hazır ve Tarih-i Siyasiler Osmanlı'nın Avrupa bakışını yansıtan eserler ve dersler olmuştur. Tanzimat dönemiyle etkisini gösteren modernleşme sürecinin çehresine Avrupa'yı ekleyen Tarih-i Umumilere, II. Meşrutiyet döneminde asr-ı hazır yani yakınçağ dönemi Avrupa ve Osmanlı tarihini anlatan eserler eşlik etmiştir. Bu eserlerin içeriğini büyük oranda Fransız tarihi oluşturmakla birlikte diğer Avrupa devletleri de işlenmiş, Osmanlı tarihi de bahsedilen eserlerde mutlaka az da olsa anlatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin anılan isimleri dışında Abdurrahman Şeref, Yusuf Akçura ve Diran Kelekyan'da II. Meşrutiyet dönemi önemli Avrupa tarihçileri arasında yerini almıştır. II. Meşrutiyet'in Asr-ı Hazır ile Siyasi Tarih derslerine giren, Avrupa tarihini öğrencilere nakleden bu üç değerli isim ve Avrupa tarihini içeren eserleri bu bölümün esas konusunu oluşturmuştur. Diğer tarihçilerden ziyade Abdurrahman Şeref'in geleneksel kanadı, Yusuf Akçura'nın Türkçü kanadı temsil etmesi ve Diran Kelekyan'ın Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasından olan Ermenilere mensup olması, üç farklı cephenin Avrupa tarihine yaklaşımını önemli kıldığından anılan

⁷¹⁵ Zafer Toprak, **Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, Nisan 2012, s.234.

⁷¹⁶ Bkz. Ahmed Hamid, **Kurun-ı Cedide ve Napolyon'un Sükûta kadar Asr-ı Hazır Mebadisi** eserinin içeriği.

isimler ve eserleri çalışmamızın dayanak noktasını oluşturmuş, bu isimler üzerine yoğunlaşmamızı sağlamıştır.

4.2. OSMANLI'NIN İLK AVRUPA TARİHÇİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'ya ilişkin eserleri kaleme alanlar, büyük ölçüde Fransa'dan model alınarak açılan modern eğitim kurumlarının programlarında yer alan; tarih, coğrafya, iktisat, hukuk, felsefe, psikoloji vb. dersleri veren öğretmenler olmuştur. Öğretmenler, model aldıkları ülkelerin müfredat programlarını ve ders kitaplarını İmparatorluğun eğitimden beklentilerini yansıtan konuları da içerecek biçimde yapılan derlemelerini odak olarak almıştır. İlk kez basılan kitapların ve broşürlerin büyük bir bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim kurumlarında ilk kez okutulan dersler için çeviri, telif ya da derleme olarak kaleme alınmış, yine alanları ile ilgili ilk çağdaş yayınları da oluşturmuştur. Tarih derslerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun her düzeydeki eğitim kurumlarının programlarına ilk kez girişi ve öğretimi önceki bölümlerde de kapsamlı olarak ele alındığı üzere açılan modern eğitim kurumları aracılığı ile olmuştur. Tarih dersleri, ilgili mesleğin ve bunun eğitimini veren okulların ihtiyaçlarına uygun bir biçimde zamanla zenginlik ve çeşitlilik kazanmıştır.

Temel bilimler ve sosyal bilimlerin tüm alanlarında olduğu gibi tarih alanında da XIX. yüzyıl boyunca tüm Avrupa'da gittikçe yaygınlık kazanan modern tarih, çağdaş tarihsel yöntem ve yaklaşımlara uygun ilk tarihsel yayınlar, Mühendishane, Tıbbiye, Darülmualimin, Mülkiye, Mekteb-i Sultani vb. modern eğitim kurumlarının ihtiyaçlarına cevap veren bir programa göre hazırlanmıştır. Program içerisinde yer alan dersler tarih yayınlarının esas dayanağını meydana getirmiştir.

Başlangıçta *Tarih-i Asr-ı Hazır*, *Tarih-i Umumi*, *Tarih-i Siyasi* dersleri kapsamında yer bulan "*Avrupa Tarihi*" zamanla eğitim kurumlarının programlarında yer alan derslerde duyulan gereksinim ve Osmanlı kamuoyu ile aydınlarının gündeminde yer alan konular çerçevesince telif ya da çeviri eserlerin yayımlanmasıyla gelişim göstermiştir. Avrupa tarihini içeren ve dönemin Avrupa'sının önemli tarihsel olaylarını konu alan tarih kitapları, bu modern eğitim kurumlarında ders veren az sayıdaki tarihçi ve öğretmenler tarafından yazılmıştır.

Tez kapsamında Avrupa Tarihi’ni konu edinen eserleri kaleme alan ilk Avrupalı tarihçilerden Abdurrahman Şeref Efendi başta olmak üzere, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura’nın “*Avrupa Tarihi*” yazımı ile öğretimine katkıları değerlendirilecektir. Türkiye’de tarihçiliğin gelişmesini ve bilimsel bir kimlik kazanmasını sağlayan bu isimlerin bu bölümde “*Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi*”ne olan katkıları ve yaklaşımları eserleri üzerinden ele alınacaktır.

Tarihçilerin seçiminde “*Asr-ı Hazır Tarihi*” dersinin öğretiminde aktif görev almış, bu konuda ders kitabı yazmış ve “*Yakınçağ Avrupa Tarihi*”ne yönelik incelemeleri ile kamuoyunca tanınmış olmak temel ölçüt olarak alınmıştır. Bu açılardan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde Abdurrahman Şeref Efendi, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura’nın ön plana çıktığı görülür. Abdurrahman Şeref Efendi ve Diran Kelekyan yukarıda da belirttiğimiz üzere eserlerini II. Meşrutiyet döneminde kaleme almış, Yusuf Akçura ise II. Meşrutiyet’in önemli Avrupa tarihçilerinden ve öğretmenlerinden olmasına rağmen Cumhuriyet döneminde eserlerini tamamlayarak yayımlamıştır. Üç ismin kişisel ve akademik özellikler taşıması onların tez kapsamına alınmasının başlıca nedeni olmuştur. Diğer yönleriyle tanınmış ancak Avrupa tarihçilikleri açısından ele alınmayan bu isimler, incelenerek var olan açık kısmen de olsa giderilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz her alanda son derece önemli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu geçiş sürecinde az sayıda da olsa yukarıda verilen isimler dışında, Avrupa Tarihi’nin farklı dönemlerine ilişkin, telif ya da çeviri kitaplar, yazılar kaleme alan tarihçiler, edebiyatçılar ile çevirmenler de vardır. Ancak bu isimlerin tarih yazıcılığı ve eğitimi üzerindeki etkileri sınırlı kaldığı ya da daha çok popüler bir nitelik taşıdıkları için kapsamlı bir biçimde ayrıca ele alınmamıştır.

4.2.1. Abdurrahman Şeref ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi

4.2.1.1 Abdurrahman Şeref Efendi’nin Hayatı (1853-1925)

Osmanlı Devleti’nin son vakanüvisi, ilk modern tarih kurumunun kurucusu ve başkanı olarak ün yapmış olan Abdurrahman Şeref Efendi, Türkiye’de tarihçilik mesleğinin dışında da önemli görevler üstlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun son

dönemlerinde, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih eğitimi ile yazıcılığının başlıca aktörü, yönlendiricisi ve belirleyicisi konumunun yanı sıra, aynı zamanda tarihçi, bürokrat ve politikacı olarak pek çok üst düzey görevlerde bulunmuştur. Refet Avni Aras'ın deyiimiyle, Abdurrahman Şeref, *“birkaç bin kişiden mürekkep bir irfan ordusunun kumandanı, yarım asrın muallimi, üç devrin hiç lekelenmemiş siması”*⁷¹⁷ olmuştur.

4.2.1.1.1 Ailesi ve Eğitim Yaşamı

Abdurrahman Şeref Bey 20 Ağustos 1853 yılında İstanbul'da Tophane semtinde⁷¹⁸ dünyaya gelmiştir. Aslen Safranbolulu olan aile, İstanbul'a göç etmiştir. O tarihlerde Zeytinburnu fabrikasında memur olarak çalışan, tophane-i amire muhasebe mümeyyizlerinden Hasan Efendi, babası, Şevket Feza Hanım ise annesidir. Abdurrahman dedesinin ismi olup dedesinin öldüğü yılda doğduğu için aile tarafından kendisine bu isim verilmiştir.⁷¹⁹ Abdurrahman Şeref ilk eğitimine mahallelerindeki Otakçılar caminin imamı Hafız Mehmet Efendi'den din dersleri alarak başlamış, daha sonra Eyüp'te bulunan Sıbyan mektebinde eğitimine devam etmiş, ardından, Eyüp'teki Hazret-i Hâlit Mekteb-i Rüşdiye'sine girerek⁷²⁰ buradan 1868 (1284) yılında mezun olmuştur.⁷²¹

Abdurrahman Şeref, rüşdiyenin ardından İmparatorluk bürokrasisinin gereksinim duyduğu nitelikli memurları yetiştirmek üzere 1862 yılında açılmış Mahrec-i Aklam'a kaydolmuş ve 1867-1868 yıllarında buraya devam etmiştir. Mahrec-i Aklam'ın ardından 1868 yılında açılmış Mekteb-i Sultaniye'ye 1869 yılında kaydolarak 15 Temmuz 1873'te Türkçe ve Fransızca alanında *Aliyy-ül-a'lâ* (pekiyi) “Başöliye” derecesi almış, okul birinciliği ile mezun olmuştur. Abdurrahman Şeref, aynı zamanda kuruluşundan o güne dek bu okuldan diploma alan ilk ve tek Müslüman

⁷¹⁷ Refet Avni Aras, “Abdurrahman Şeref”, **Galatasaray Dergisi**, S.1, 1940, s.6. Metin için bkz. <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/45991/001524493006.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim: 3.03.2020)

⁷¹⁸ Efdaleddin Efendi (Tekiner), **Abdurrahman Şeref Terceme-i Hali-Hayat-ı Resmîye ve Hususîyesi**, Halk Matbaası, İstanbul, 1927, s.6; Mehmet Demiryürek, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi 1853-1925**, Phoenix Yayınevi, Ekim 2003, s.14.; Ragıp Tuncor, “Abdurrahman Şeref Bey 1853-1925”, **Pedagoji Çocuk ve Gencin Eğitim Dergisi**, C.I, S.6, Ocak-Şubat 1974, s.24.

⁷¹⁹ Efdaleddin Efendi, **a.g.e.**, s.8. Tuncor, **a.g.m.**, aynı yer.

⁷²⁰ Mehmet Cemaleddin, **Osmanlı Tarih ve Müverrihleri**, Âyine-i Zürefâ, Yayına Haz. Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi, 2003, s.131

⁷²¹ Tuncor, **a.g.m.**, aynı yer.; Demiryürek, **a.g.e.**, aynı yer.

Türk öğrenci olarak okulun tarihine geçmiştir.⁷²² Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Sultani'den mezun olduğunda çok iyi düzeyde Latince ve Fransızca öğrenmesinin yanı sıra dil, tarih ve coğrafya alanlarında çok iyi bir eğitim almıştır. Mekteb-i Sultani'deki eğitimi ile birlikte aynı zamanda medrese eğitimini de sürdürerek Çırpanlı Salim Efendi'den Arapça, Farsça ve dinsel eğitim almaya devam etmiştir.⁷²³ Abdurrahman Şeref, eğitim yaşamı süresince bir yandan geleneksel eğitim kurumlarından olan medreseye devam ederek Arapçasını geliştirmiş, diğer yandan da İmparatorluğun en modern eğitim kurumu olan Mekteb-i Sultani'de Fransızca ve Latince öğrenerek önemli bir avantaj sağlamıştır. Arapça ile geleneksel Osmanlı kültürel kaynaklarıyla ilişkisini sürdürürken bir yandan da Fransızca ve Latincesi ile batı kültürü, özellikle Fransız kültürü ile tanışarak yoğun bir ilişki kurmuştur. Böylelikle iki farklı kültür arasında bir sentez oluşturabilme fırsatını yakalamıştır.

Eğitim hayatına bakıldığında hem klasik Osmanlı hem de modern eğitim kurumlarının çatısı altında eğitim alarak yetişmiş olan Abdurrahman Şeref, kaderinin bir cilvesi olarak aynı noktada Osmanlı'dan (eski devletten) Cumhuriyet'e (yeni devlete) geçişte de köprü görevi görmüştür. Fransızların kurmuş olduğu Mekteb-i Sultani'de yatılı olarak okuyan A. Şeref, disipline dayalı ve bilgiyi ön plana alan bir eğitim almıştır. Okulda farklı din ve ırktan öğrencilerin olduğu, yabancı hocaların eğitim verdiği düşünülürse, bu durum onun kozmopolit yapıyla doğrudan temas etmesine, süreci gözlemlemesine, hoşgörü oluşturmaya ve dünyaya sınırlı bakmayan bir bakış açısı geliştirmesine yardımcı olmuştur. Abdurrahman Şeref'in bu konjonktürel hoşgörü ortamından dolayı, tarih eserlerinde daha kapsayıcı bir bakış açısı ortaya koyduğu iddia edilebilir. Kozmopolit yapı ve Fransız usulü, onun kozmopolit bir tarih anlayışı geliştirmesine yardımcı olmuştur.

4.2.1.1.2. Mesleki Yaşamı

Abdurrahman Şeref'in Mekteb-i Sultani'deki mezuniyet sınavı sırasında komisyon üyeleri arasında Sadullah Paşa'nın da bulunması, Abdurrahman Şeref'in yaşamı üzerinde oldukça belirleyici bir rol oynamıştır. Abdurrahman Şeref'in sınav

⁷²² M. Zekai Konrapa, Büyük Hocamız Abdurrahman Şeref (Beyefendi):1853-1925, **Tedrisat Mecmuası**, C.II, S.13, Ekim 1952, s.83; **Galatasaray Lisesi-Mektebi Sultani-1868-1968**, Haz. 100. Yılı Kutlama Derneği Yayınları, İstanbul, 1968, s.135-136, Demiryürek, **a.g.e.**, s.16-17.

⁷²³ Demiryürek, **a.g.e.**, s.17.; Konrapa, **a.g.m.**, aynı yer.

sorularına verdiği cevaplar Sadullah Paşa'nın dikkatini çekmiş, son derece ümit vaadeden bir genç olarak gördüğü Abdurrahman Şeref'e "Mahrec-i Aklam-ı Şahane"de öğretmenlik teklifinde bulunmuştur.⁷²⁴ Mahrec-i Aklam-ı Şahane'de 9 Ağustos 1873 yılında "Tarih-i Umumi" öğretmenliğine başlayan Abdurrahman Şeref, 1., 2., ve 3. sınıfların programında okutulan⁷²⁵ adı geçen dersleri vermeye başlamıştır. Abdurrahman Şeref, "Mahrec-i Aklam"daki tarih öğretmenliğine ek, yine aynı yıl içerisinde Mekteb-i Sultani'nin ders programında yer alan "Sarf-ı Osmani" ve "Kavaid-i Osmani" öğretmenliklerine atanmıştır.

13 Şubat 1878'den itibaren "Darümuallimin"de okutulmakta olan "Tarih-i Umumi" derslerini vermekle de görevlendirilen Abdurrahman Şeref Efendi, Nisan 1878'de "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane"nin yeniden yapılandırılması ve Mahrec-i Aklam-ı Şahane'nin kapatılmasından⁷²⁶ sonra Mekteb-i Mülkiye'nin "Coğrafya-i Umumi" hocalığına ve okulun müdürlüğüne atanmıştır. Abdurrahman Şeref, bundan sonra Darümuallimin'deki görevlerinden ayrılmış, ancak 1881'de Mekteb-i Sultani'de Fransızca olarak, başlangıçta Fransız bir öğretmen tarafından okutulan "Tarih-i Umumi" dersini ve Türkçe olarak okutulması kararlaştırılan "Tarih-i İslâm" ile "Tarih-i Osmani" derslerini vermeye devam etmiştir. 1900 yılında Darülfünun-ı Şahane Edebiyat Fakültesi'nde tarih öğretmenliğine atanmıştır.

4.2.1.1.3. Mekteb-i Mülkiye Dönemi

Tanzimat'ın planladığı insan tipini ve nitelikli aydın-bürokratları yetiştirmesi amacıyla kurulan Mekteb-i Mülkiye'de İlm-i Ahlak, Tarih-i Osmani, Coğrafya-yı Umumi, Coğrafya-yı Umrani, İstatistik, Hukuk, Ekonomi-politik, Tarih-i Siyasi ve idaresi gibi dersleri içeren çok yönlü bir eğitim programı izlenmiştir. Mekteb-i Mülkiye'de, hem yöneticilik hem de öğretmenlik görevlerini uzun süre devam ettiren Abdurrahman Şeref Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye-i Şahane yöneticiliği döneminde, okulda aldığı vizyoner eğitim ve sahip olduğu çağdaş fikirleri doğrultusunda batı ve doğu kültürünün sentezini yapmayı esas alan bir politika izlenmiştir. Ali Çankaya,

⁷²⁴ Tuncor, **a.g.m.**, s.25

⁷²⁵ Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Haz. Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Sarıtaş, H. Hüseyin Dilaver, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2002, s.134.

⁷²⁶ Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Süresinin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964, s.80.

Abdurrahman Şeref'in “sadece Mülkiyeli'nin büyük hocası değil, bir o kadar da Mülkiye'nin Manevi Kurucusu”⁷²⁷ olduğunu belirtmiştir. Yukarıda sayılan birçok dersin öğretmenliğini yapan Abdurrahman Şeref, 1879 tarihinde yaptığı düzenlemeler ile tarih eğitiminin zenginlik ve çeşitlik kazanmasını da sağlamıştır. 1879'da güncellenen program ile idadilerin 1., 2. ve 3. sınıflarına “Tarih-i Umumi”, 4. sınıflarına “Tarih-i Osmani”, 5. sınıflarına ise “Etnografya ve Asar-ı Atika” dersleri eklenmiştir.⁷²⁸

II. Abdülhamid döneminde artan jurnalcılık faaliyetleri, Mekteb-i Mülkiye'nin temel direği kabul edilen Abdurrahman Şeref Efendi'yi de etkilemiş, 1894 (1310)'de muavin Hacı Recai'nin hazırladığı komplolara kurban giderek Galatasaray Sultanisi müdürlüğüne kaydırılmıştır. Ancak Mülkiye'deki “Tarih-i Osmani” derslerini vermeye devam etmiştir. Bu dönemden itibaren Mülkiye Mektebi sarayın kontrolüne girmiştir. Abdurrahman Şeref Efendi'nin terfi ettirilerek yönetimden uzaklaştırılmasının dışında okulda verilen tarih derslerini etkileyen bir diğer olumsuzluk ise, “Tarih-i Umumi” dersini veren bir diğer hoca olan Mizancı Murad'ın hürriyet, adalet, meşrutiyet gibi fikirleri savunması nedeniyle Avrupa'ya kaçmak zorunda kalması olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi'nin ayrılmasıyla birlikte kan kaybına uğrayan Mülkiye bir gerileme evresine girerken, tarih dersleri de bu gerilemeden oldukça etkilenmiştir. 1895 (1311)'de Edebiyat, 1899 (1315)'da Medhal-i Hukuk dersi programdan tamamen kaldırılırken, “Tarih-i Umumi” dersleri “Tarih-i Osmani” ile birleştirilerek içerikte çok az yer bulmuş, daha sonra tamamen programdan kaldırılmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin müdürlüğünden ayrılmasının yarattığı olumsuz ortam, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir.

4.2.1.1.4. Mekteb-i Sultani Dönemi

Abdurrahman Şeref Efendi 16 yıl süren Mekteb-i Mülkiye Müdürlüğü'nden, 13 Şubat 1895 tarihinde Mekteb-i Sultani Müdürlüğü'ne atanmış ve bu görevi, 14 Eylül 1908'e (13-14 yıl) kadar sürdürmüştür. Abdurrahman Şeref bu okuldaki yöneticiliği sırasında öğrencilerin başarısı ve okulun iyi yönetilmesi adına elinden geleni yapmıştır. Mekteb-i Sultani'de Kavaid, İmla, Coğrafya, Tarih-i Osmani ve

⁷²⁷ Çankaya, **YMTM I**, s.136.

⁷²⁸ Çankaya, **YMTM I**, s.58-61.

Tarih-i İslam gibi dersler okutmuştur. Mekteb-i Sultani, diğer okullara kıyasla daha özgür ve bağımsız bir yapıyı Fransız himayesinde bulunmasından elde etmiş, istibdat yönetiminin yasaklı kitapları, çeşitli kanallar aracılığıyla Mekteb-i Sultani çatısı altında bulunabilmiştir. Mekteb-i Sultani müdürlüğü sırasında başarılı yöneticiliği dikkat çekmiş, hem yurtiçinden hem de yurtdışından madalyalara layık görülmüştür. A.Şeref, 1904 yılında yaşanan okul yangınında hem maddi hem manevi (tarih çalışmalarının yanması vs.) kayıplar yaşamış olmasına rağmen, okulun kısa sürede eski durumuna getirilmesinde önemli katkıları olmuştur.

Abdülhak Şinasi Hisar, Abdurrahman Şeref'in yöneticilik becerisini ve iki kutbu birleştirici özelliğini şu sözlerle anlatmaktadır:

*“Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani gibi, o zamanlarda biri birine rakip telakki edilmiş, bu iki müessesede hem hoca, hem müdür olarak hem delice vehham olan idareyi kuşkulandırmamak, hem de talebelerin fikri hürriyetlerine taraftar tesirini verebilmek iki cepheli bir muvaffakiyetti.”*⁷²⁹

Türkiye'nin geleceğinde Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'den yetişen öğrencilerin katkısı oldukça fazla olmakla beraber buralarda hem yöneticilik hem de öğretmenlik görevlerinde bulunan Abdurrahman Şeref'in de önemli bir payı bulunduğu aşikârdır.

4.2.1.1.5. Nezaretler ve Meclis-i Ayan Dönemi

Yahya Kemal Taştan, Abdülhamid'in istibdat rejimine en sıkı muhalefet odaklarından sayılan Mülkiye ve Mekteb-i Sultani gibi iki büyük kurumda yöneticilik yapmış olan Abdurrahman Şeref'in II. Meşrutiyet dönemi siyasi gelişmelerine kayıtsız kalamadığını belirtmektedir.⁷³⁰ Abdurrahman Şeref, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan ilk kabine olan Kamil Paşa Hükümeti'nde Defter-i Hakani Nazırı olarak siyasi hayatına başlamıştır. Mekteb-i Sultani müdürlüğü görevinden ayrılarak bu göreve gelen Abdurrahman Şeref, siyasi hayata yoğunlaşarak ders saatlerini azaltmış, ancak eğitim alanındaki çalışmalarından kopmamıştır. Bu durum onu Maarif Nezareti Nazırlığı'na kadar taşımıştır. Siyasi hayatının devam ettiği dönemlerde Darülfünun-u

⁷²⁹ Abdülhak Şinasi Hisar, “Abdurrahman Şeref”, *Türk Yurdu*, S.267, Nisan 1957, s.763.

⁷³⁰ Yahya Kemal Taştan, “Abdurrahman Şeref, Yaşadığı Dönem ve Eserleri”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Kırıkkale, 2004, s.91.

Osmani’de Tarih-i Osmani, Tarih-i Düvel öğretmenliğini de yürütmüştür.⁷³¹ 29 Ocak 1909- 4 Şubat 1909 Kamil Paşa hükümeti döneminde ilk önce vekillik sıfatıyla, 14 Şubat- 13 Nisan 1909 Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti döneminde asaleten Maarif Nazırlığı’na getirilmiştir. Bu görevini 14 Nisan 1909- 5 Mayıs 1909 Ahmet Tevfik Paşa hükümeti döneminde de devam ettirmiştir. 31 Mart Olayını Hareket Ordusu’nun bastırmasından sonra tahtan indirilen II. Abdülhamid’in yerine Mehmed Reşad (V.) getirilmiş, Mehmed Reşad’ın kabine değişikliğine gitmemesi sonucunda Abdurrahman Şeref, Maarif Nazırlığı görevini sürdürmüştür. 5 Mayıs 1909 yılında Ahmet Tevfik Paşa kabinesinin yerine kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde yer almayan Abdurrahman Şeref, 14 Ocak 1910’da kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı görevine, 11 Mayıs 1910’da kaldığı yerden devam etmiştir. En uzun Maarif Nazırlığı görevini bu kabine içerisinde gerçekleştiren Abdurrahman Şeref, vakanüvislik görevini de yürütmüştür. Abdurrahman Şeref, bu kabine döneminde Hıfzısıhha-i Mekâtîp komisyonunda, rüştiye ve idadilerin yapımı meselesinde ve arkeolojik çalışmalara destek verilmesi gibi süreçlerde aktif rol oynamıştır. 1910-1911 ders yılları sonuna doğru, Abdurrahman Şeref, Darülfünun Edebiyat şubesinde, Darülfünun ve Darülmualim-i Aliye öğrencileri için, Tarih-i Asr-ı Hazır derslerini üstlenmiş⁷³², öğretmenlikten kopmamaya da özen göstermiştir. Trablusgarp meselesinin patlak vermesiyle İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin yerine Sait Paşa Hükümeti (7 Ekim 1911-30 Aralık 1911) kurulmuş, Abdurrahman Şeref, Maarif Nazırı olarak bu kabinede de yer almıştır. Son bakanlık görevinde bulunduğu Sait Paşa hükümetinin yerine daha sonra Gazi Muhtar Paşa hükümeti kurulmuştur.

İttihat ve Terakki’nin gücünü giderek arttırdığı ve “Bab-ı Ali baskını” ile yönetime el koyduğu dönemde, Talat Paşa tarafından hükümet kurulmuştur. Bu hükümet döneminde II. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı patlak vermiş, özellikle I. Dünya Savaşı’nın kaybedileceğinin anlaşılması sonucunda ülkeden kaçan İttihatçı liderlerin yerine Ahmet İzzet Paşa hükümeti (14 Ekim 1918-11 Kasım 1918) göreve gelmiştir. Abdurrahman Şeref, bu kabinede yer alarak Evkaf Nazırlığı’nı asaleten, Telgraf ve Posta Nazırlığı’nı da vekâleten yürütmüştür. Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kalan bu kabineden sonra Ahmet Tevfik Paşa hükümeti (11 Kasım 1918-4 Mart 1919) kurulmuştur. Bu hükümetin yerine padişah Vahdeddin’in hükümet

⁷³¹ Tuncor, **a.g.m.**, s.27-28.

⁷³² Konrapa, **a.g.m.**, s.89.

kurmakla görevlendirdiği Damad Ferid Paşa kabinesi oluşturulmuş, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline kadar (15 Mayıs 1919) Ferit Paşa, görevde kalmıştır. 19 Mayıs 1919'da Vahdeddin, tekrar Damad Ferid Paşa'yı hükümet (II.) kurmakla görevlendirmiş, Abdurrahman Şeref bu kabinede Meclis-i Vükela Memurluğu'na atanmıştır. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde (2 Ekim 1919-8 Mart 1920) ise, Şura-yı Devlet Reisliği, vekâleten de Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'nda bulunmuştur. Misak-ı Milli'yi kabul eden ve Heyet-i Temsiliye'yi tanıyan Ali Rıza Paşa hükümetinden sonra Abdurrahman Şeref, 8 Mart 1920- 2 Nisan 1920 arasında görev yapan Salih Paşa hükümetinde Maarif Nazırlığı'na getirilmiş, görev yaptığı son hükümet de bu olmuştur. Devletin iç ve dış siyasetini görüşmek, ülkenin durumunu tespit edebilmek amacıyla danışma kurulu olarak faaliyet göstermeye çalışan Saltanat Şur'asında Meclis-i Vükela Memuru sıfatıyla bulunan Abdurrahman Şeref, Sevr Antlaşması'nı onaylayan Şur'a üyeleri arasında yer almıştır.

Ankara Hükümeti tarafından Sevr Antlaşması'nı imzalayanlar vatan haini ilan edilmiş olmasına rağmen o, bu süreçten muaf tutulmuştur. Temel nedeni tarihte yanıtını bulmuştur. Öğrencisi olan Zekai Konrapa, Sevr Antlaşması'nın imzalanma sürecinde Abdurrahman Şeref'in *"Biz burada muahedeyi kabul ediyoruz; fakat Anadolu kabul etmez"*⁷³³ dediğini aktarmıştır. Milli Mücadele'ye açıktan açığa destek vermese de tarihi iyi okuyabilen, gözlemleyebilen, seyrini öngörebilen ve çeşitli dönemlerin canlı bir tanığı olarak Abdurrahman Şeref'in, *"Arkadaşlar benim ayağımın biri çukurdadır. Bu yaştan sonra kendime lanet ettirecek hiçbir karara imza koyamam"*⁷³⁴ sözleri asıl düşüncesini gösterir niteliktedir. Sevr Antlaşması'nı imzalamasını, dönemin koşullarına ve temkinli yapısına bağlamak mümkündür. Yine biliniyor ki milli çıkarları koruma adına çeşitli faaliyetlerde de bulunmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu karışıklıklar, haksız işgaller, azınlıkların kışkırtılması ve yaşatılan zulümler karşısında Türklerin bölgesel direnişleri başlamış, Abdurrahman Şeref de Milli Kongre Cemiyeti ve Milli Blok (Vahdet-i Milliye) Cemiyeti gibi Türklerin haklarını savunan, milli çıkarları ön plana alan ve milli şuurun oluşmasını sağlayan yapılanmalarda yer almıştır.

Özetlemek gerekirse, onun siyasi hayata atıldığı dönem siyasi ve sosyal çalkantıların sıklıkla yaşandığı Osmanlı'nın son dönemleridir. Abdurrahman Şeref, II.

⁷³³ Konrapa, **a.g.m.**, s.91.

⁷³⁴ Taştan, **a.g.t.**, s.141.

Abdülhamid'in istibdat rejimini, İttihat ve Terakki'nin baskıcı rejimini, 31 Mart Olayını, Trablusgarp, Balkan Savaşlarını, I. Dünya Savaşını ve en nihayetinde Milli Mücadele dönemi olaylarını yaşamıştır. İstibdat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet gibi birbirinden bağımsız ve zıt yönetimleri görmüş, bu çeşitli yönetimler altında başta Maarif Nazırlığı olmak üzere çeşitli bakanlıklarda ve siyasi görevlerde bulunmuştur. 16 Aralık 1908'de başladığı Ayan Meclisi azalığı görevi ise, bu görevler içerisinde aralıksız devam eden tek görevi olmuş, Ayan Meclisi'nin 1 Kasım 1922 yılında kaldırılmasına kadar bu görevine devam etmiştir.

4.2.1.1.6. Vakanüvisliği- Tarih-i Osmani Encümenini Kurması ve Çalışmaları

Abdurrahman Şeref, Abdülmecid'in padişahlığı döneminde doğmuştur. Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid, Mehmed Reşad, Vahdeddin gibi son Osmanlı padişahları dönemini yaşamış, tarihin canlı bir tanığı olmuştur. 18 Mayıs 1909 tarihinde (Mehmed Reşad'ın saltanatında) vakanüvisliğe atanan ve Osmanlı'nın bu görevdeki son kişisi olma sıfatını taşıyan Abdurrahman Şeref, döneminin tanınmış ve etkili tarihçilerinden biridir. İlk işlerinden biri kendisinden önce vakanüvislik görevini yürüten Lütü Efendi'nin kaleme aldığı Lütü tarihinin yayımlanmamış müsveddelerine, ekler yapıp derleyerek sekizinci cilt olarak yayımlamasıdır. Bu eklemelerin büyük kısmını 1789-1850 tarihleri arası Avrupa tarihi oluşturmuş⁷³⁵ ve bu bölümü yazarken Avrupa tarihçilerinden de yararlanmışır. Bunun dışında vakanüvisliği döneminde yaşanan olayları içeren *"1324 (1908-9) tarihinde ilan-i Meşrutiyeti icab eden esbab ile ahval-i ahire hakkında mütalaat"* adını taşıyan bir eser de kaleme almıştır.

Onun vakanüvislik dönemi, Osmanlı Devleti'nin en karışık yıllarından biridir. Vakanüvisler, devletin resmi tarih yazıcıları olmaları sebebiyle, çizilen çerçevenin dışına pek çıkamamış, Abdurrahman Şeref de dönemin politikasına dikkat eden bir dil ve ihtiyatlı tavrı ile çalışmalarını meydana getirmiştir. Vakanüvisliği döneminde ayrıntılı bir eser kaleme almamış olsa da çeşitli konularda yazdığı makaleler ve okullar için yazdığı ders kitapları oldukça önemlidir. Abdurrahman Şeref'in tarihçiliğinde dikkat çeken en önemli noktalardan biri eserlerinde ve ders kitaplarının büyük bir

⁷³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Demiryürek, **a.g.e.**, s.s.195-201.

kısımında dipnotlarında açıklamalara ve kişisel yorumlarına yer vermesidir. Bu durum kendisinden önceki tarihçilerden ayrıldığı noktalardan biridir. Mükrimin Halil, “Abdurrahman Şeref Efendi, Meşrutiyet ilanından itibaren Sultan Mehmed Reşad’ın vefatına kadar güzeran eden vekayii eski vakanüvisler tarzında tertib-i sinin u şühur üzere yazmıştır.”⁷³⁶ demektedir. Aynı zamanda Yinanç, “Asrımızın vekayiini gözüyle görmüş ve vak’aların amil ve şahitleriyle yakından temas eylemiş olması dolayısıyla meçhulümüz olan son devir tarihini yazması onun için bir vazife idi. Bilhassa Cevdet Paşa’nın eserinin hitam bulduğu h.1241 (M.1826) senesinden zamanımıza kadar tarihimizi mufasssalar yazması icap ederdi. Vakia sultan II. Abdülhamid devrinde bu eseri yazmak mümkün değildi. Fakat Meşrutiyet’ten sonraki zamanlarda müşarüh-ileyh ihtiyarlamış ve diğer taraftan iştigalat-ı resmîyesi de buna munzam olunca mütemadiyen tetkik ve tettebbu edecek zamanı kalmamıştı. Bu sebepten pek çok kıymetli olan mahfuzat ve malumatını yazmaya muvaffak olamamıştır. Binaenaleyh Sultan Mehmed Reşad zamanında yazdığı tarihin büyük bir ehemmiyeti vardır.”⁷³⁷ sözleriyle Abdurrahman Şeref’in vakanüvisliğini özetlemiştir.

V. Mehmed Reşad, o döneme kadar yazılan Osmanlı tarihlerinin yetersizliğini gidermek üzere bütün belgelerin gözden geçirilerek mükemmel bir Osmanlı Tarihi’nin yazılmasını istemiş, bunun için dönemin vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi’yi görevlendirmiştir. Dönemin vakanüvisi (1909-1922) yani resmi tarihçisi olması, Mekteb-i Mülkiye ve Sultani’de yöneticilik yaparak rüştünü ispat etmesi, tarih öğretmenliği yapması (kaynaklara aşinalık, bilgi birikimi) Abdurrahman Şeref’in ayrıntılı Osmanlı tarihini meydana getirecek bir heyet kurmasını ve bu heyetin başkanlığına getirilmesini sağlamıştır. İlk önce geçici olarak kurulan heyette Abdurrahman Şeref, ilk iş olarak Hazine-i Evrak’ın sınıflandırma ve düzenlenme süreciyle görevlendirilmiştir.⁷³⁸ Topkapı Sarayı Kubbealtı evrak depolarında araştırmaya girişen Abdurrahman Şeref, dağınık bulunan vesikaları bir araya getirerek katalog oluşturulması sürecini 1914 yılına kadar devam ettirmiş, sonra bu işin zorluğu ve maddi imkânsızlığı gibi gerekçelerle tasnif işinden ayrılmıştır. Abdurrahman Şeref’in başkanlığında kurulan heyet sonradan kurumsallaşarak 1909 yılında Osmanlı Devleti’nin ilk resmi tarih kurumu olan Tarih-i Osmani Encümeni’ni vücuda

⁷³⁶ Mükrimin Halil Yinanç, “Abdurrahman Şeref Efendi”, **Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç Makaleler**, Haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s.511.

⁷³⁷ Yinanç, “**Abdurrahman ...**”, s.514.

⁷³⁸ Akbayrak, **a.g.e.**, s.52.

getirmiştir. Abdurrahman Şeref'in başkanlığında Karolidi Efendi, Mehmed Arif, Necib Asım (Yazıksız), Ahmed Tevhid (Ulusoy), Ahmed Rasim Bey, Ahmed Refik (Altınay), Ali Reşad, Efdaleddin (Tekiner), Ali Seydi Bey, Diran Kelekyan, Ahmed Midhat, Yanko Hoçi ve daha birçok ismin yer aldığı heyet böylelikle meydana getirilmiştir.

Tarih öğretmenliği, son vakanüvis olma sıfatlarının yanında bunlardan bağımsız çağdaş tarih araştırmalarına da önem veren Abdurrahman Şeref'in başkanlığında, Tarih-i Osmani Encümeni, *“Osmanlı coğrafyasının tarihi kaynaklarını tesbit etmek ve toplamak için ülkenin muhtelif vilayetlerinde şubeler açmıştır. Osmanlı tarihine ait yazma eserlerin basımında ve okul müfredat programlarının tespit edilmesinde Maarif Nezareti ile işbirliği yapmıştır. Osmanlı tarihinin yazımının uzaması sonucunda da Osmanlı tarihine ait kaynakların toplanması ve Osmanlı tarihine ait monografiler yazılması şeklinde yeniden düzenlemiştir.”*⁷³⁹ Yazılı belgelerin yanı sıra tarih eserleri ve tarihi yapılar da inceleme konusu yapılmıştır. Belgelerin toplanması ve tespit edilmesi konusunda Abdurrahman Şeref, özveride bulunmuş, Berlin'deki arşivleri incelemiştir. Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası çıkarılmış, üyelerinin çalışmaları, elde edilen malzemeler ve Osmanlı tarihine ait vesikalar bu yayın sayesinde kitlelere ulaştırılmıştır. Mecmua'da Abdurrahman Şeref'in birçok makalesi yer almıştır.⁷⁴⁰ Osmanlı Tarihi yazımı bu süreç içinde devam etmiş, 1917 yılında birinci cilt yayımlanmış, ancak eser çeşitli olumsuz eleştirilere de maruz kalmıştır. Ali Emiri Efendi, Fuad Köprülü, Ahmed Refik (Altınay) bu eleştirilerde bulunan kişilerin en önemlilerindendir. Abdurrahman Şeref, Encümen'in kuruluşundan kendi ölüm yılı olan 1925'e kadar bu kurumun başkanlığını yürütmüştür.

4.2.1.1.7. Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi

Abdurrahman Şeref'in, siyasi hayata atıldığı dönemlerin karışık olduğunu belirtmiştik. Siyasi yaşamında Milli Mücadele'ye zıt bir politika izleyen hükümetlerde yer almamaya veya yer verilmemeye özen gösterilen⁷⁴¹ Abdurrahman Şeref'in İttihatçı ve Milli Mücadele yanlısı olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Milli Kongre,

⁷³⁹ Akbayrak, **a.g.e.**, s.75-76.

⁷⁴⁰ Makalelerin içerikleri hakkında bilgi için bkz. Akbayrak, **a.g.e.**, s.s.106-119.

⁷⁴¹ Demiryürek, **a.g.e.**, s.51.

Vahdet-i Milliye Cemiyetleri'nin çatısı altında bulunması, dürüstlüğü ve vatanseverliği, namuslu ve çalışkan oluşu onun Sivas Kongresi'ne çağrılmasını sağlamış, ancak yaşlı olmasından dolayı Kongre'ye gidememiştir. Ayan Meclisi'nin kaldırılmasından sonra (1922) kırk dokuz buçuk yıl yaptığı devlet ve millet hizmetinden emekliye ayrılmıştır. Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra “*Gazi Mustafa Kemal Paşa'da onu milletvekili adayı göstermek suretiyle 'Türk âlem-i irfânının bu kıymettar vücudunu' seçimler esnasında unutmamıştır.*”⁷⁴² 1923 yılında, II. T.B.M.M. döneminde yenilenen seçimlerle Abdurrahman Şeref, yetmiş yaşında İstanbul milletvekili olmuştur. Meclis'in açılışında en yaşlı üye sıfatıyla meclis başkanlığını yapmış, ölümüne kadar *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* başkanlığını da yürütmüştür. II. T.B.M.M döneminin en önemli süreçlerinden biri, Lozan Antlaşması'nın görüşüldüğü dönemdir. Abdurrahman Şeref, Lozan Antlaşması'nın kabulü evresinde Meclis'te “*Milletimizin tarihine vakıfım. Vatanın siyasi hayatına da fiilen iştirak ettim. Son asırda yapılan muahedeler arasında, lekesiz olarak bu muahedeyi buluyorum. Münakaşasız tasdikini teklim ederim.*”⁷⁴³ diyerek Antlaşmayı desteklediğini göstermiştir. Abdurrahman Şeref, bilgili, öngörülü bir tarihçi ve dönemin görgü tanığı olmasının da etkisiyle Cumhuriyet rejiminin ayak seslerini önceden duyabilen nadir insanlardan biridir. Osmanlı dünyasında gözlerini açmış ve yetmişmiş bir insan olarak Abdurrahman Şeref'in düşüncelerinin ve hareketlerinin ne denli önemli ve vizyoner olduğu görülebilmektedir. Hem kurulan yeni devleti hem de yeni devletin rejimini destekleyen Abdurrahman Şeref, “*Hükümet şekline isim aramaya lüzum yok. Hâkimiyet kayıtsız şartsız şart milletindir, dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz, bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad bazılarına hoş gelmezmiş varsın gelmesin*”⁷⁴⁴ sözleriyle görüşünü ortaya koymuştur. Abdurrahman Şeref'e Osmanlı'dan kalan tek miras, Tarih Encümeni başkanlığı olmuştur.⁷⁴⁵

4.2.1.1.8. Ölümü

Abdurrahman Şeref, Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerine tanıklık etme şansını bulan çok yönlü kişilerden biridir. Tarihi sevdiren,

⁷⁴² Demiryürek, **a.g.e.**, s.53.

⁷⁴³ Konraba, **a.g.m.**, s.92.

⁷⁴⁴ Atatürk, **Nutuk**, C.II, Kaynak Yayınları, Eylül 2015, s.612.

⁷⁴⁵ Taştan, **a.g.t.**, s.152.

tarihi eğlenceli kılan, hem öğretmen hem yönetici hem de siyasi hayatta aktif rol oynayan, nüktedan, kültürlü, özverili, çalışkan bir yapıya sahip olan Abdurrahman Şeref, lekesiz ve temiz bir hayat yaşamaya özen göstermiştir. 72 yaşında olduğu 18 Şubat 1925 tarihinde sağlık sorunları nedeniyle vefat etmiştir. Ölümü başta yetiştirdiği öğrencileri olmak üzere, birçok insanı derinden etkilemiştir. Eğitimci kişiliğinin yanında siyasal bir kimliğe de sahip olan Abdurrahman Şeref, tarihe unutulmayacak bir isim olarak kalmıştır.

4.2.1.2. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Tarih Ders Kitapları

Abdurrahman Şeref Efendi tüm meslek yaşamı boyunca görev yaptığı okullarda verdiği, İlm-i Ahlak, Coğrafya-i Umumi, Tarih-i Umumi, Tarih-i Osmani, Tarih-i Asr-ı Hazır derslerini öğrencilerin izleyebilmeleri için pek çok ders kitabı yazmıştır. Bu ders kitapları, uzun yıllar pek çok baskısı yapılarak rüşdiyelerde, idadilerde, sultanilerde, Darülmualiminlerde, Mekteb-i Mülkiye'de, Darülfünun'da ve programlarında tarih derslerine yer veren modern eğitim kurumlarında okutulmuştur. Okullar için ders kitabı yazmanın zorluğunun en ziyade tarihte yaşandığını söyleyen Abdurrahman Şeref, olayların sırasıyla anlatılıp özetle geçilmesinin istenilen yararı sağlamadığını, ayrıntıya girmenin de faydasız olduğunu belirtmiştir.⁷⁴⁶ Özellikle yüksekokullara yönelik ders kitaplarının yetersiz olduğuna dikkat çekerek onların derecesine ve düzeyine uygun olmaya yakın eserler kaleme almaya özen göstermiştir.⁷⁴⁷ Derslerini, tatlı bir üslupla, nükteli sözlerle, çekici ifadelerle, fıkralarla harmanlayarak vermeye çalışmış, dersin zorluğunu en aza indirerek eğlenceli kılmıştır. Coğrafya hocalığı yaptığı dönemde öğrencisi olan Ali Kemal, Abdurrahman Şeref için “*derste ufak fıkralar nakleder, fikrimizi şenlendirir, gözümüzü açar, hâsılı bizi hoşnut kılar.*”⁷⁴⁸ ifadelerini kullanmıştır. Özellikle Asr-ı Hazır tarihi eserinde kısa ve yalın cümleler kurduğu, yorumlarla ve canlandırmalarla derslerinin eğlenceli geçtiği anlaşılmaktadır. Tarih derslerinin sıkıcılığını bu yollarla aşmaya çalışan Abdurrahman Şeref, bu nedenle yazdığı tarih kitaplarını da çeşitli üsluplar kullanarak ve olayları canlandırarak aktarmaya özen göstermiştir. Abdurrahman Şeref'in kitapları hakkında; “*O devrin üslubuna göre, yazdıkları halde, hiç de sıkıcı değildir. Olgun fikirler, kısa cümlelere sıkıştırılmış, edebi kıymetleri*

⁷⁴⁶ Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C.I, Karabet Matbaası, İstanbul, 1315, s.2.

⁷⁴⁷ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.3-4.

⁷⁴⁸ Ali Kemal, **Ömrüm**, haz. M. Kayahan Özgül, Hece Yayınları, 2004, s.27.

sağlanmış, canlı çekici ifadeleri sayesinde, halk için de faydalı hale getirilmiştir. Aynı zamanda en doğru bilgilere dayandığı gibi asli kaynak vazifesini görebilmek imtiyazını da kazanmıştır.”⁷⁴⁹ diyen öğrencisi Konrapa dışında, Tuncor da “Bu kitaplar, öğrencileri tarihi olaylar üzerinde düşündürmek, onlara ibret vermek, tarihi şahsiyetlerin hayatlarına ve icraatlarına dikkati çekmek, tarihi devirlerin karakterini geniş çizgilerle belirtmek hususunda zamanına göre eşsiz eserlerdi”⁷⁵⁰ demektedir. “Çok iyi bir tarih hocası ve tarihçi” tanımlaması öğrencilerinin hepsi tarafından vurgulanmış, onun tarihi sevdiren esas adam olduğu görülmüştür. Fransız ve Osmanlı usulleriyle yetişmiş bir harman olan Abdurrahman Şeref, öğrencinin perspektifinden bakabilen bir pedagoğdur nitelemesi sanırım yanlış olmayacaktır. Çünkü tarih derslerinin ve kitaplarının monotonluğu, bugün bile bilinen bir gerçektir. Abdurrahman Şeref yaşadığı dönem koşullarında, bu süreci önceden sezebilmiş, tarihi, öğrencilerin dört gözle beklediği bir ders haline getirmiştir. Hem zevkle dinlenen tarih dersleri hem de zevkle okunan tarih kitapları, onun öğrenci dostu üslubuyla yeni bir yaklaşım kazanmıştır. Abdurrahman Şeref’in incelenen kitapları, ders anlatımlarından meydana getirilmiştir. Eserlerin tercüme değil, telif olduğu görülebilmektedir. Abdurrahman Şeref tarafından yazılmış olan tarih ders kitaplarının yayım sırası şöyledir:

- 1- **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Evveli/Ula- Cilt:I**, İstanbul, 1297 (1880), 419s., Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaasında tab’ olunmuştur.⁷⁵¹

⁷⁴⁹ Konrapa, **a.g.m.**, s.88.

⁷⁵⁰ Tuncor, **a.g.m.**, s.32.

⁷⁵¹ Anılan Tarih-i Umumilerin Abdurrahman Şeref’e ait olduğuna dair önemli ipuçları söz konusudur. Abdurrahman Şeref Efendi’nin Tarih-i Umumi eseri olduğu, **B.O.A. MF.MKT, nr. 42/70.** ve **B.O.A, MF. MKT., nr. 48/190** belgeleri ile görülmektedir. Bu iki belge, bahsedilen eserlerin Abdurrahman Şeref’e ait olduğunu gösterir niteliktedir. İlk belgenin H.7 Şaban 1293/ R. 14 Ağustos 1292 tarihli oluşu miladide 28 Ağustos 1876 yılına denk gelmektedir. İlk belgede Mahrec-i Aklam’da tarih muallimi Abdurrahman Şeref’in tarih-i umumi eserine ruhsat verilmesinden bahsedilmektedir. Mahrec-i Aklam’da 9 Ağustos 1873 tarihinde “Tarih-i Umumi” öğretmenliğine başlayan Abdurrahman Şeref’in verdiği her derse yönelik ders kitabı yazma geleneğini benimsemesi, birkaç yıl içerisinde Mahrec-i Aklam’da verdiği Tarih-i Umumi dersine yönelik eser yazmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Belgede “*tab olunacak matbaanın isim ve mahalli ve tabi’nin ismi ve tarih-i tab’ı nüsha-i matbu’sunun üzerine tahrir olunmak ve Maarifin rey ve tensibini veya takdir ve tahsini gibi bir guna ibare derç edilmeyip yalnız Maarifin ruhsatıyla basıldı ibaresi yazılmak*” ifadesi de eserde Abdurrahman Şeref’in isminin neden yer almadığını açıklamaktadır.; H.9 Cemaziyülevvel 94 / R. 10 Mayıs 1293 tarihli ikinci belge ise, miladide 22 Mayıs 1877 tarihine denk gelmektedir. 1879’da Mekteb-i Mülkiye’nin güncellenen programında idadilerin 1., 2. ve 3. sınıflarında “Tarih-i Umumi” dersi yer almıştır. Anılan belgede bu tarihlerde Mekteb-i İdadîye-i Mülkiye’de tarih öğretmenliği yapan Abdurrahman Şeref’in tarih-i umumi eserinden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Bu belgede de “*kendisine ait hukuku muhafazaya nizamname-i mahsusı kâfil idüğünden tab olunacak matbaanın isim ve mahalliyle tabiin ismi ve tarih-i tab’ıyla tarihine müteallık olduğu nush-ı matbuası üzerine yazılmak ve Maarifin rey ve tensibini veya takdir ve tahsini gibi bir guna ibare ilave olunmayıp yalnız Maarifin ruhsatıyla basıldı*

- 2- **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Vusta- Cilt:II**, (İkinci Sınıfta Okunan Tarih-i Umûmî Derslerinin Programıdır)
- 3- **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide- Cilt:III**, İstanbul, 1295 (1878), 568s., Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaasında tab' olunmuştur.
- 4- **Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslâmiyye**, İstanbul : Mahmud Bey Matbaası, 1301; 1884 [5+207 s.]
- 5- **Tarih-i Osmanî**, İstanbul : Matbaa-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı, 1307; 1890 [216 s.]
- 6- **Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, İstanbul : Kasbar Matbaası, 1310; 1892 [3+191 s.], Mekteb Kütüphanesi İdadiye Kısım.
- 7- **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye- Cilt:I**, İstanbul : , 1309 H/1891-1892, c. 1 ([8], 363, [1] s.); 20x14 cm.
- 8- **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye- Cilt:II**, İstanbul : , 1895, ([12], 533, [1] s.) ; 21x13 cm.
- 9- **Zübdetü'l-Kısas- Cilt:I**, 1315 (1898), (404 +14 s.); 20x14 cm. Mekatib-i idadiyede okunmak üzere tertib olunmuştur.
- 10- **Zübdetü'l-Kısas- Cilt:II**, 1316 (1899), (364 +10 s.); 18x12 cm. Mekatib-i idadiyede okunmak üzere tertib olunmuştur.
- 11- **Tarih-i Asr-ı Hâzır, Cilt:I**, 1329 (1913), 479s. “Abdurrahman Şeref Beyefendi hazretleri tarafından 1326-1327 sene-i tedrisiyesinde Darülfünun-ı Osmani Edebiyat üçüncü sınıfında takrir buyurulan “Tarih-i Asr-ı Hazır” dersinin aynen notları olub 1789 senesi Fransa İhtilalinden bed’ ve Selim-i salisden itibaren Berlin muahedesine kadar Osmanlı tarihini ihtiva eder.”
- 12- **Harb-i Hazırın Menşe-i**, Dersaadet (İstanbul) : , 1334 - 1335 R/1918-1919, 158 s.; 18x12 cm.

Abdurrahman Şeref tarafından yazılan ders kitapları kendi döneminin koşulları ve tarih yazıcılığının durumu dikkate alındığında oldukça çeşitlilik göstermiştir.

ibaresi yazılmak” ifadelerinin yer almış olması, bir önceki belgede olduğu gibi Abdurrahman Şeref’in isminin neden eserde yer almadığını anlaşılır kılmaktadır. Abdurrahman Şeref’in aynı dönemlerde bahsedilen okullarda tarih öğretmenliği yapması, belge tarihleri ile eser tarihlerinin yakınlığı Tarih-i Umumi eserlerinin Abdurrahman Şeref’e ait olduğu savını kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Abdurrahman Şeref’in **Tarih-i Osmani** eserinin taşbaskısı (1307) ile (isimsiz) Tarih-i Umumi’lerin taşbaskısı latin harfleri açısından karşılaştırıldığında bazı harflerde benzerliklerin olduğu dikkat çekmektedir. Tüm bu belgeler ve bilgiler için bkz. Ek-5, Ek-6, Ek-7.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin Mekteb-i Sultani, Mekteb-i Mülkiye, Darülmualimin ve Darülfünun gibi okullarda en deneyimli tarihçi, yönetici ve bürokrat olması, Maarif Nezareti tarafından hazırlanan programların, özellikle de tarih programlarında belirleyici ve yönlendirici olmuştur. Bu durum onun yazmış olduğu tarih ders kitaplarının önemini daha da artırmaktadır. Ancak tez konumuz “*Asr-ı Hazır yani Çağdaş Avrupa Tarihini*” içerdiği için, listede yer alan kitaplardan “*Çağdaş Avrupa Tarihi*”ni yansıtan *Tarih-i Asr-ı Hazır, Harb-i Hazırın Menşe-i* ile *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*'nin genelinde, VIII. ve X. bölümündeki Avrupa tarihini içeren bölümleri inceleme konusu yapılmıştır.

4.2.1.3. Abdurrahman Şeref Efendi ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi

Abdurrahman Şeref Efendi'nin tezin inceleme konusu kapsamında değerlendirilen *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*'nin geneli ile onuncu bölümü dışında, daha önceki dönemlerde yayımlanmış olan *Coğrafya-i Umumi* ders kitabı ve *Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide* başlıklı eserleri, *Asr-ı Hazır Tarihi* eserinin hazırlanmasına temel oluşturmuştur. Bahsedilen eser, Abdurrahman Şeref'in “*Çağdaş Avrupa Tarihi*”ne yönelik ilk yönelimlerini de yansıtmaktadır. *Asr-ı Hazır Tarihi* başlıklı kitabında, Avrupa ve Çağdaş Avrupa tarihine ilişkin yanıtı olmayan Avrupa coğrafyasının sınırlarının karşılığını “*Coğrafya-i Umumi*” kitabında bulabiliriz. “*Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide*” başlıklı kitabında ise, Yeni Çağ başlarında Avrupa’da her alanda yaşanan gelişmeler, Viyana kongresi sonrasında Avrupa ve özellikle Fransa’nın durumu gibi konular detaylandırılmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Umumi*'sinin I. cildinde “*Kurun-ı Cedide*”yi “*fethi Konstantiniyeden zamanımıza kadar olan müddet ‘kurun-ı cedide (yeniçağ)’ yani ‘ezmine-i müteahire’ tabir olunur*” ifadeleriyle tanımlamıştır.⁷⁵² Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide*⁷⁵³, başlıklı kitabı ile ondan 35 yıl sonra yazılan *Asr-ı Hazır Tarihi* arasında kapsam açısından bazı benzerlikler bulunmaktadır. Fakat benzerliklere rağmen son kitabı daha kısa bir süreci daha ayrıntılı olarak ele almış ve aradan geçen süre içerisinde ortaya çıkan gelişmeler ışığında yeniden yorumlanarak kaleme alınmıştır.

⁷⁵² Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Evveli/Ula**, C.I, İstanbul, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaası, 1297 (1880), s.6.

⁷⁵³ Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide**, C.III, İstanbul, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaası, 1295 (1878), s.568.

Abdurrahman Şeref Efendi, Avrupa neresidir sorusunun yanıtını *Coğrafya-i Umumi* kitabında vermiştir. Abdurrahman Şeref Efendi “*Coğrafya-i Umumi*” kitabının birinci cildinin ikinci bölümündeki “*Mâlumat-ı İcmaliye*” başlığı altında Avrupa’nın fiziki ve siyasi coğrafyası konularını işlemiştir. “*Mevki, Hudut, Mesaha, Sevahil*” başlığı altında Avrupa kıtasının sınırları şöyle tanımlanmıştır:

“Avrupa kıtası berr-i atikin canib-i şimal-i garbisinde yani Asya kıtasının garbında ve Afrika kıtasının şimalinde azim bir şibh-i cezîre olup yalnız iki ciheti de yani şarkta (Ural) dağlarıyla (Ural) nehri ve cenub-i şarkide (bahr-i hazar) ile (bahr-i siyah) beyninde kâin olan (cebel-i Kafkas) berzahıyla Kırım’a ittisal hasıl etmiştir. Ve yine Asya ile aralarında bahr-i siyah boğazı ve (Çanakkale) boğazı ve Afrika ile aralarında dahi (Sita) yahut (Cebel’ü-t-Tarik) Boğazı kaındır. İşbu kıta arz-ı şimalinin 36 derecesiyle 71 derecesi beyninde ve Grinç nısf-ün neharına nispetle tûl-i garbînin 9 buçuk derecesiyle tûl-i şarkinin 66 derecesi beyninde kain olup şimal-i şarkiden cenub-i garbiye yani (Bahr-i Kara) sahillerinden (sen vensan) burnuna kadar mesafe-i tûlu 5400 kilometre ve şimalden cenuba yani (Şimal) burnundan Mora şibh-i ceziresinin cenubunda vaki’ (Mataban) burnuna kadar mesafe-i arzi dahi 4000 kilometre olarak mesâha-i şathiyesi takriben on milyon kilometre murabbainı müsavı olur. Kıta-i mezkûre cihet-i şimalide (Bahr-i muhit müncemid-i şimali) ile muhât olup bahr-i mezkûrdan işbu kıta sevhilinde (bahr-i ebyaz) ile (bahr-i kara) hâsıl olur. Ve cihet-i garbiyesi (Atlantik) denizi yani (bahr-i muhit-i garbi veya atlası) ile muhat olup bahr-i mezkûrdan dahi (bahr-i baltık) ve (bahr-i şimal) ve (bahr-i manş) ve (bahr-i İrlanda) ve (bahr-i fransa) ism-i diğerle (gaskonya) körfezi nam denizler peyda olur. Avrupa kıtası cenuben bahr-i sefid ile mahdud olup bahr-i mezkûrdan (tirenin) denizi ve (Adriyatik) nam-ı diğerle (Venedik) denizi ve (Yunan denizi) ve (Adalar denizi) ve (Marmara denizi) ve (Karadeniz) ve (Azak denizi) hâsıl olmuştur.

Cebelitarık boğazı bahr-i muhit atlası ile bahr-i sefidi birbirinden tefrik eder.

Avrupa kıtasının sevhili gayetle kırıklı çıkışlı olup ta’dâd olunan denizlerden maada birçok körfezler ve nîm-cezireler dahi görülüyor. Bahr-i baltıktan (Botni) ve (Finlanda) ve (Riga) körfezleri peyda olur. Bahr-i şimalden

(zuidenze) körfezi ve bahr-i sefid deniz dahi (Lyon) körfezi ve (Ceneviz körfezi) ve (taranto) ve (inebahtı) körfezleriyle (Selanik Körfezi) hâsıl olur.

Nîm-cezirelerden dahi (İskandinavya) yarımadasıyla (?) yarımadası bahri baltığın garp tarafında yekdiğeriyle karşı karşıya mevzû'durlar ve aralarını (İskajerrak) ve (kattega) boğazları fasıl ve tefrik eder. (?)yarımadasının şimal tarafında (Jutland) isminde bir küçük nîm-cezire daha vardır.

Cenub-i garbide (İberik) nam-ı diğerle İspanya yarımadası bahr-i muhit garbi ile bahri sefid meyanında uzayıp cenupta (İtalya) nîm-ceziresi çizme şeklinde bahr-i sefid ile Adriyatik denizi meyanında imtidad eder. Ve cenub-i şarkiye doğru Balkan şibh-i ceziresi mümted olur ki bir taraftan (Aynoroz) isminde bir ufak nîm-cezire teşkil edip müntehayı cenubi de dahi (Mora) nam-ı kadim ile (peloponz) yarım adasıyla nihayet bulur. (Mora) elyevm adadır. (Kırım) yarımadası dahi bahr-i siyah ile Azak denizi meyanında peyda olmuştur.”⁷⁵⁴

4.2.1.3.1. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Tarih-i Asr-ı Hazır”

Tarih-i Asr-ı Hazır isimli eser, Abdurrahman Şeref Efendi tarafından kaleme alınmamıştır. Darülfünun Edebiyat Şubesi’nde vermiş olduğu derslerde tutulmuş olan notların, üçüncü sınıf öğrencilerinden Bolulu Mehmed Zekai ve H. Mehmed Kamil tarafından düzenlenerek basılması ile oluşturulmuştur. Sınırlı sayıda basılan bu eser, haftada iki saat olarak verilen derste tutulan notlarla meydana getirilmiştir. Eserin “*şu mühim derslerin, tetebbuunda arkadaşlarımıza bir hidmet-i teshilide (kolaylaştırmada) bulunmakla beraber aynı zamanda ta’im-i (genelleştirme) istifade maksadı[yla]*”⁷⁵⁵ basıldığı giriş kısmında ortaya konulmuştur. Kitabın iç kapağında “*Maarif-i Umumiye Nazırı Meclisi Ayan azası kiramından Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Bey Efendi hazretleri tarafından 1326-1327 (1910-1911) sene-i tedrisinde takrir buyurulan Tarih-i Asr-ı Hazır dersinin aynen notları olup 1789 senesi Fransa İhtilalinden bed ve Selim-i Salis’ten itibaren Berlin Muahedesine kadar Osmanlı tarihini ihtiva eder*”⁷⁵⁶ ifadeleri ile eserin kapsamı belirtilmiştir.

⁷⁵⁴ Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-i Umumi*, C.I, Tab-ı Rabi (4.b.), Karabet Matbaası, İstanbul, 1323, s.s.39-41.

⁷⁵⁵ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.4.

⁷⁵⁶ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.1-2.

Abdurrahman Şeref Efendi, Asr-ı Hazır tarihi derslerine, “Efendiler! Dersimiz Tarih-i Asr-ı hazır’dır. Bilirsiniz ki, tarih dört devreye taksim olunmuştur” sözleriyle başlamıştır. O, tarihi devirleri Kurun-ı evvel, Kurun-ı Vusta, Kurun- Ahire ve Asr-ı Hazır olarak bölümlenmiştir. Dönemlendirmeleri açıklayan Abdurrahman Şeref, “Hülasa, âlem-i beşeriyette büyük tahvilat (değişim) zuhura geldi. Gerek feth-i Konstantiniyye gerekse tahvilat-ı zamaniye Kurun-ı Vustaya hatime çöktü. Bu esas müttelik-i aliyedir. Buradan itibaren kurun-ı cedide küşad (açılma) olunmuş olur ki Fransa İhtilal-i Kebirine kadar kurun-ı ahire devam eder. Fransa İhtilali’nden itibaren Asr-ı hazırın bidayeti ve kurun-ı cedidenin yani kurun-ı ahirenin hatimesidir.” diyerek dersinde dördüncü devrenin yani Asr-ı Hazır döneminin görüleceğini belirtmiştir.⁷⁵⁷

Asr-ı Hazırın başlangıcı için, “Bu devreye mebde (başlangıç) Fransız İhtilal-i Kebiri gösteriliyor ki Sultan Selim Salis’in cülusundan itibaren.”⁷⁵⁸ ifadesini kullanan Abdurrahman Şeref, sonraki satırlarda “Acaba neden Fransa İhtilal-i Kebiri Asr-ı Hazıra mebde (başlangıç) ittihaz(alma) olunmuştur? sorusunu sorarak “Bu ihtilal bugünkü usul-i hükümeti tesis etti. Yani usul-i atıkayı lağv ediyor ve yeni bir şekl-i hükümet meydana koyuyordu. İhtilalin tesiri Fransa’ya değil, bütün âlem-i medeniyete oldu. Bundan dolayı Fransa İhtilal-i Kebiri, Asr-ı Hazıra mebde olmuştur.”⁷⁵⁹ yanıtını vermiştir.

Abdurrahman Şeref’in derslerde miladi seneleri kullanacağını, “gerçi bizim tarihlerimizde hicret seneleri takip olunmuş ise de Avrupa tarihlerinde miladi seneler kullanıldığından biz o esere tebaiyyet (bağlılık) edeceğiz”⁷⁶⁰ diyerek açıklamıştır. “Bir vakanın tarih olabilmesi için üzerinden otuz sene geçmek lazımdır, denilmiştir. Zaten biz tarihimizi Berlin Muahedesine kadar getirir isek bizim için kafiidir.”⁷⁶¹ ifadesiyle de dersinin kronolojik sınırlarının genel bir çerçevesini çizmiştir. Derslerde, Avrupa tarihi anlatımında Berlin Antlaşması’na kadar gelineceğini vurgulanmasına rağmen eserde Avrupa tarihi bölümü, 1815 Viyana Kongresi sonuna kadar getirilebilmiştir.

Abdurrahman Şeref Efendi’nin Tarih-i Asr-ı Hazır’ına hızlıca bir göz atıldığında dikkati çeken en önemli özelliğinin kitabın oldukça önemli bir bölümünün

⁷⁵⁷ Şeref, Tarih-i Asr-ı Hazır, s.9.

⁷⁵⁸ Şeref, Tarih-i Asr-ı Hazır, s.9-10.

⁷⁵⁹ Şeref, Tarih-i Asr-ı Hazır, s.10.

⁷⁶⁰ Şeref, Tarih-i Asr-ı Hazır, s.10.

⁷⁶¹ Şeref, Tarih-i Asr-ı Hazır, s.11.

Fransız İhtilali'ni işlemesidir. Kitap toplam 479 sayfa olup 5-11. sayfalar arası giriş bölümünde tarihin dönemlere ayrılması ve bu dönemler için başlangıç olarak kabul edilen olaylar açıklanmıştır. Adı geçen kitabın 11'den 408. sayfasına kadar olan I. bölümü, Fransız Devrimi, devrim dönemi ve sonrası Fransa tarihinin detaylı bir anlatım ve değerlendirmesini içermektedir. Böyle bir detaylandırma yapılmasını, dünya tarihinde gerçekleşmiş ve tüm dünyayı etkisi altına alıp sonuçlar yaratan Fransız İhtilali'nin, Asr-ı Hazıra başlangıç sayılmasına ve ihtilalin yarattığı tesirin büyük olmasına bağlayabiliriz. Eserin, İhtilal ve ihtilal sonrası Fransa'sına odaklanması ve diğer Avrupa devletlerine yansımaya çok fazla yer vermemesi, Abdurrahman Şeref'in asr-ı hazır (çağdaş) Avrupa tarihini Fransa ile sınırlı tuttuğunu bize göstermektedir.

Eseri, içerdiği konular göz önünde bulundurulduğunda, Fransız İhtilali'ne giden süreç yani Fransız İhtilali'nin nedenleri, Fransız İhtilali dönemi ve sonrası (sonuçlar), Napolyon dönemi (I.-II) ve savaşları, Bourbon Hanedanı, 1815 Viyana Kongresi ve Asr-ı Hazır'da Osmanlı Devleti gibi genel başlıklara ayırabiliriz. Eserde, verilen konular çok yönlü (siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, hukuksal, yönetsel) olarak ele alınmış, kuru bir siyasal tarih anlatımı yerine siyasal tarihin oluşumuna neden olan arka plan derinlikle ele alınmıştır. Böylelikle öğrenciler ve okuyucular, yaşanan olayları daha geniş bir perspektiften yakalama ve anlama imkânı bulmuştur. Bu yönüyle Abdurrahman Şeref'in anlatımında multidisipliner bir yaklaşım olduğu görülebilmektedir. Böylelikle Fransız İhtilali öncesi, ihtilal dönemi ve sonraki sürecin tüm boyutlarıyla bir bütünü oluşturduğu ve olayların birbirlerinden bağımsız düşünülemeyeceği ortaya konmuştur. 1929 yılında multidisipliner yönüyle ortaya çıkan Fransız menşeli Annales Ekolü'nün çok daha önceki bir temsili olan Abdurrahman Şeref'in bu özelliği onu Türk tarihçiliğinde unutulmaz bir isim konumuna getirmektedir.

Kitabın II. bölümünde ise, 409-479. sayfalar arası III. Selim'den kabaca 1911'e kadar getirilen bir Osmanlı Tarihi söz konusudur. Sultan III. Selim ve III. Mustafa dönemi olaylarının ele alındığı "*Asr-ı Hazırda Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1789-1815*" başlığı altında konuya giriş yapılmıştır. Kırım üzerinde detaylı bir şekilde duran Şeref, 426. sayfaya kadar bu konudan bahsetmiştir. Buradan itibaren "*Selim Salis Islahatı*" başlığı altında III. Selim dönemi reformları detaylı olarak anlatılmıştır. Reformlar, "*umur-u adliye*", "*umur-u mülkiye*", "*umur-u maliye*", "*umur-u askeriye*" altında

işlenmiştir. “*Ulufe tevzi*” (dağıtım) konusuyla ve “*vukuat-ı hariciye ve dâhiliye*” başlıklarıyla da bu konular detaylandırılmıştır. 472. sayfada yer alan “*Edirne Vakası*” ve 475. sayfada yer alan “*Vahabi Meselesi*” ile konu anlatımı 479. sayfada sona ermiştir.

Abdurrahman Şeref’in *Tarih-i Asr-ı Hazır*’ının 397 sayfası Fransız Devrimi’ni ve dönemin Avrupa’sını işlerken, Osmanlı Tarihi’ne sadece 70 sayfalık bir yer ayrılmıştır. Bu durum ilk bakışta biraz yadırganabilir. Ancak Osmanlı tarihinin daha önceki sınıfların programında yer alan Osmanlı tarihi derslerinde verildiği hatırlandığında *Asr-ı Hazır Tarihi* dersinin programının “*Çağdaş Avrupa Tarihi’ne*” ayrılması ve ağırlık verilmesi olağan karşılanmalıdır.

Dünya tarihinin en önemli dönemeçlerinden birisi olan “*Fransa İhtilali*” *Kebiri*”, Avrupa ülkeleri arasında bulunan güç dengesinin üzerinde yarattığı etkiler ve dünyanın geri kalan bölgeleri üzerinde yol açtığı gelişmeler açısından oldukça önemlidir. Abdurrahman Şeref Efendi de özel olarak Fransız İhtilali’ni konu alan kitaplarda ya da başta *Kurun-ı Cedide* dönemini konu alan “*Tarih-i Umumi*”lerde olduğu gibi, eserine Fransız İhtilali’nin nedenlerinin kapsamlı bir değerlendirmesini içeren “*Esbab-ı İhtilal*” başlığı ile başlamıştır. A.Şeref’in Fransa tarihi ile ilgili değerlendirmeler yaparken bazen Osmanlı tarihi ile kıyaslamalara gittiği de görülmüştür. Örneğin; Abdurrahman Şeref, Fransa’da var olan üç sınıfı (ruhban, zadeğân, tiyer etat) detaylı bir şekilde açıkladıktan sonra “*İslamiyet’te ruhbanlık olmadığı gibi zadeğânlıkta yok*”⁷⁶² demiş, İmparator birinci Napolyon Devri’ni anlatırken de “*Bizim eski Saltanat-ı Ali Osman gibi koca bir saltanat tesis eyledi.*”⁷⁶³ yorumunda bulunmuştur.

Abdurrahman Şeref’in *Tarih-i Asr-ı Hazır*’ı, birçok açıdan önemlidir, çünkü derste anlatılan konular olduğu gibi kaleme alındığı için Abdurrahman Şeref’in fikirlerine ve yaptığı yorumlara da sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin; Fransa’daki üç sınıfla ilgili anlatımına devam ederken tiyer etat dediği üçüncü grupla ilgili “*Hâkim, tacir, muallim, avukat gibi adam pek çoktu. Vatana hizmet eden, vatani düşünen asıl bu kısımdır. Namus ve hamiyet sözü ancak salise de bulunur.*”⁷⁶⁴ demektedir. Napolyon’un ikinci kez imparatorluğa gelmesinin Fransız ahalisinde uyandırdığı

⁷⁶² Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.16.

⁷⁶³ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.293.

⁷⁶⁴ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.18.

sevinci ise “Napolyon’u kalben seviyorlardı.”⁷⁶⁵ ifadeleriyle yorumlamıştır. Bu yorumlar önemlidir, çünkü bir yandan Abdurrahman Şeref’in konularla ilgili görüşlerini yansıtmakta, diğer yandan derslerin anlatımında izlenen öğretim yöntemi hakkında ipuçları sunmaktadır. Derslerde izlediği yöntemle soyut figürlerin somutlaştırılmasında usta olan Abdurrahman Şeref, örneğin Mari Antuanet’i (Marie Antoinette) anlatırken “Kral temiz bir adam olduğu halde kraliçesinin yüzünden o da dile düşmüştü. Lui, kraliçenin bazı yolsuz hareketine karşı durmak istediği zaman kraliçe ağlar, bağırır, çağırır, kralı yumuşatmış” [“Zaten kadınların erkeklere karşı silahları ağlamaktır.”]⁷⁶⁶ yorumunda bulunmuştur. Öğrencilerin, bu tür anlatımlarıyla dikkatini çekmeye çalıştığı verdiği örnekler ve kullandığı kelimelerden anlaşılmaktadır. Öğrencileri güldürmeyi seven Abdurrahman Şeref’in diğer güzel örneklerinden biri Napolyon hakkında yaptığı yorumdur. “Napolyon; eğer Austerliç muharebesinde hiç olmazsa Vagram muharebesinden sonra ölse idi, zanneder isem Fransızlar herife haşa ‘Allah’ diyeceklerdi. Tarihte o vakte kadar henüz kusurları yoktu. Biz şimdi burada tenkid edemeyecektik. Kusurları sonra olmuştur. Kendisinin hayat-ı hususiyesi pek karışıktır. Günahına girmeyelim ama kız kardeşleri ile zina eder derler. Herif sonra azdı...”⁷⁶⁷ türünden serpiştirilen sözleri ve yorumları öğrenciler için dersleri ilgi çekici kılmıştır. A. Şeref’in öğrencileri güldürmenin dışında düşündürülen anekdotlarından biri, Burbon Hanedanı’nın ikinci restorasyon döneminde karşımıza çıkmaktadır. Abdurrahman Şeref bu dönemi anlatırken “Rusya imparatoru On sekizinci Lui’ye ‘bu millet kanun-i esasi ve meşrutiyetsiz idare olunamaz’ dedi ve onun zoruyla Lui ‘ferman-ı meşrutiyet’ ihsan etti. Hâlbuki Kanun-i esasi ve Meşrutiyet ihsan olarak verilmez. Millet tarafından ya güzellik veya cebren alınır. Ben memleketimizde kanun-i esasi ve hürriyet olduğu sürelerde talebeye hürriyet verilmez alınır’ derdim.”⁷⁶⁸ ifadeleri bu konu hakkındaki görüşlerini aktardığı gibi aynı zamanda öğrenciyi düşündürdüğü aktarımlarından biri olmuştur.

Olayların anlatımında tarafsız bir üslup sergilemeye özen gösteren Abdurrahman Şeref, bazı olaylar karşısında soğukkanlılığını koruyamamış, olayları derinden hissederek öğrencilerine yansıtmıştır. Bunlardan birçoğuna örnek vermek gerekirse ilki Eylül 1792 yılında gerçekleşen Eylül Katliamı’dır. Bu dönem, Fransa

⁷⁶⁵ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.366.

⁷⁶⁶ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.29-30.

⁷⁶⁷ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.362.

⁷⁶⁸ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.378.

kralı XVI. Louis'in hapse atıldığı, ailesinin bütün haklarından mahrum bırakıldığı, herkesten şüphe edildiği, *“haklı haksız insanların tevkif edildiği”, “dâhili düşmanlar, haricilerden daha fenadır”*⁷⁶⁹ sözlerinin ağızdan ağıza dolaştığı, Kralın yandaşlarının bir isyan çıkarabileceğine inanıldığı kargaşa dönemi olma özelliğini taşımaktadır. 2 Eylül 1792'de Kral yanlılarının başka bir hapishaneye nâkili sırasında Paris halkından silahlı bir grup konvoyla saldırarak Kralın yandaşlarını katletmiştir. Fransız Devrimi esnasında gerçekleşen bu olaya Eylül katliamı dendiğini ifade eden Abdurrahman Şeref, *“Fransa için ikinci büyük bir leke teşkil eden”*⁷⁷⁰ olayda *“dört, beş bin kişi kesilmiştir.”*⁷⁷¹ sözleriyle durumun ciddiyetini ortaya koymuştur. Daha sonra, Prenses Lambal (Prenses Lamballe) olayı üzerinden katliamın bir portresini de çizmiştir. *“Maktuliyen? Siyasiye içinde hususiyetle bir kadın vardı ki bunun suret-i katli pek faciadır. Söylemesi bile insanın tüylerini ürpertir. Bu kadının ismi (Prenses du lambal)dır. Bu kadın; Kraliçe Mari Antuanetin aziz dostu, zengin, genç ve gayet güzel, otuz yaşlarında kadar. Bu da o günlerde hapse konmuş idi.”*⁷⁷² sözleriyle girizgâh yapmış, Eylül Katliamı'nın hafızalarda kalıcılığını artırmak istercesine Prenses Lambal (Lamballe)'a yapılan muameleyi öğrencilerine, *“O güzel kadını, diğerleri gibi değil, vücudunu lime lime etmişler, uslanmadı diyerek cellad herifler işkence ile öldürmüşlerdir, dahası var. Tarih olduğu için söylüyorum. Yoksa değil Fransa, bütün âlem-i medeniyet ve insaniyet için bu kadına yapılan muamele bir lekedir. Kadıncağızın mahal-i mahremini keserek süngü ucuna takıp kellesiyle sokak sokak gezdirmişlerdir. Bundan daha kötülük, arsızlık olamaz. Diğer maktuliyenin yalnız kellesi teşhir olunmuştur. İşte zavallı kadın bu suretle mahv ve helak edildi.”*⁷⁷³ şeklinde aktarmıştır. 5 Eylül 1793- 28 Temmuz 1794 arası yaşanan ve Terör dönemi olarak bilinen dönem Fransa'sında başta Kral ve yakınları olmak üzere çok sayıda insan idam edilmiştir.⁷⁷⁴ Bu dönemin kafalarda şekillenmesi için Abdurrahman Şeref, Kimyacı Lavoisier'in ölümünü örnek göstermiştir. Abdurrahman Şeref, *“Lavoziyer namında bir kimyager var idi. Bunu da kesmişlerdir. Bu adam bir tecrübe-i fenniye icad ediyormuş. Yakaladıkları zaman “aman yahu! Bana on iki gün kadar müsaade*

⁷⁶⁹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.131.

⁷⁷⁰ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.131.

⁷⁷¹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.136.

⁷⁷² Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.135.

⁷⁷³ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.135-136.

⁷⁷⁴ Kral başta olmak üzere, Terör dönemi denilen dönemde Mari Antuanet, Madame Roland, General Huşard (Houchard), Dük Dorlean, Lavoziye (Lavoisier), Malazran, Andre Şeniye (Andre Chenier), Danton, Kamil De Mulen ve eşi (Camille Des Moulins) vs. gibi birçok isim idam edilmiştir.

edin de tecrübe-i fenniyemi ikmal edeyim. Bununla fenne büyük hizmet edeceğim. Sonra aldırırsınız.” demiş ise de “Cumhuriyetin fenn-i tecrübeye ihtiyacı yoktur” diyerek bu zatı da idam ettiler. Kaldırımcı elmastan anlar mı?”⁷⁷⁵ sözleriyle aktarmıştır. Birçok kişinin idam edilmesine üzülen Abdurrahman Şeref, devrimi gerçekleştirenlerin de birer birer öldürüldüğünü “Revolüsyon yavrularını böyle birer birer yemişti. İnkılabı husule getirenlerden artık hiçbir kimse kalmadı. Hepsı irticai töhmetiyle mahvedildi.”⁷⁷⁶ ifadeleriyle öğrencileriyle paylaşmıştır.

“Bu kadar zalim ve gaddar içinde yuvarlanan milletten”⁷⁷⁷ şeklinde ifade ettiği Fransa’dan büyük isimlerin yetiştiğini de belirten Abdurrahman Şeref, Volter, Russo, Monteskiyo, Didero’ya başlıklar açarak incelemiş, “Acaba bu gibi erbab-ı kalem ahaliye ne öğretmişlerdi?”⁷⁷⁸ sorusunu milletin hakkı olan eşitlik üzerinden açıklamıştır.

Abdurrahman Şeref’in detaylı bilgi sahibi olduğu konularda yoğunlaştığı da eser üzerinden görülebilmektedir. Özellikle Napolyon dönemiyle ilgili bilgi birikiminin fazla olduğu, onun hakkında kapsamlı okumalar yaptığı, Napolyon dönemine ayrılan sayfa sayısından da anlaşılmaktadır. 213. sayfada başlayan Napolyon ile ilgili her konu 378’e kadar devam etmektedir. 165 sayfalık bir hacmi içeren Napolyon hakkında verilen bilgiler de oldukça ilgi çekicidir. Abdurrahman Şeref’in Napolyon’un Saint Eleni’de yazdığı hatıratında “iki büyük hata yaptım. Biri İspanya Seferi diğeri Papa’yı Roma’dan kaldırmak”⁷⁷⁹ sözlerini aktarması ve Napolyon’un kaleminden çıkan hatıratın alıntı yapması, doğrudan bu eseri okuduğunu bize göstermektedir.

Napolyon’un biyografisi, ailesi ve karakteri hakkında da bilgiler sunan Abdurrahman Şeref, “Korsikalıdır. Korsika ahaliyesi İtalyan cinsine mensup olup, lisanları İtalyandır. Bonapart 1769’da doğmuştur. Doğmadan bir sene evvel Korsika, Fransa’ya geçti. 1768 senesinde 27 yaşında iken general olmuştu.... Bonapart sekiz kardeştir... Bonapart küçüklüğünde pek hırçın idi... İki ilimde fevkalade merakı vardı.

⁷⁷⁵ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.179.

⁷⁷⁶ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.192.

⁷⁷⁷ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.25.

⁷⁷⁸ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.28.

⁷⁷⁹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.324.; “Napolyon’un en büyük ve birinci hatası İspanya seferi olmuştur.” Napolyon’un, İspanya seferi sırasında gerilla (gaurillas) denilen çetesel savaşlar ile karşılaşması sonucunda istediği başarıyı elde edemediğini belirten Abdurrahman Şeref bu durumu “İspanyol milletin taasubıyla, hissiyat-ı milliyesiyle başa çıkamadı ve nihayet mucib felaketi oldu.” şeklinde yorumlamıştır. Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.313-314.

(fenn, riyaziyat) diğeri de (tarih ve tarihin teracimi ahvali) kısmındadır. Bu iki fende dahi gibi idi. Bunları okumaktan asla usanmaz. Fakat edebiyat ve şiirden hiçbir şey anlamazdı.”⁷⁸⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Abdurrahman Şeref, Napolyon’un askeri başarılarını, ordusunu ve askeri zekâsını takdir ettiğini ifadeleriyle yansıtmaktadır. “*Napolyon’un askeri nutukları pek meşhurdur.*”⁷⁸¹ diyen Abdurrahman Şeref, Napolyon’un askeri başarıları için “*Muzafferiyat*”⁷⁸² kelimesini sıkça kullanmıştır. Ordusu için “*fevkalade muntazam ordu*”⁷⁸³, “*gayet büyük ve mükemmel bir ordu*”⁷⁸⁴, “*büyük ordu*”⁷⁸⁵ gibi sıfatların yanında Osmanlı Devleti ile kıyaslamaya gittiği bazı noktalarda dikkat çekmektedir. Örneğin; Napolyon Bonapart’ın İtalya’nın kuzeyini ele geçirmesi sonrası Avusturya ile imzaladığı Kampo Formiyo (Compo Formmio) Antlaşması için Abdurrahman Şeref’in, “*Fransa’nın akdettiği muahedelerin en parlağıdır. Bu muahedenin tarihte ehemmiyeti vardır. Çünkü bu muahede ile Venedik Cumhuriyeti’nin hayatı hitam (son) bulmuştu. O Venedik Cumhuriyeti ki; Koca bir Osmanlı hükümetinin en meşhur padişahı olan Sultan Fatih ile on yedi sene peyapey (ard arda) uğraşmıştı.*”⁷⁸⁶ sözleri, Osmanlı’nın İstanbul’u ele geçiren ünlü padişahı Fatih Sultan Mehmed’i bile yıllarca uğraştırmış bir devletin, Napolyon tarafından ortadan kaldırılmasını önemli bir tarihi olay olarak nitelendirdiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti ile karşılaştırılan bir başka örnekte ise, Abdurrahman Şeref, “*Napolyon, Rusya seferinde ordusunu gayet muntazam bir surette (Drest (Dresden))e götürdü. Herif orada bir nümayiş bir ihtişam gösterdi ki en büyük padişahlar bile böyle bir ihtişam gösterememiştir.*”⁷⁸⁷ demiştir. Napolyon tarafından gerçekleştirilen Rus Seferi esnasında yaşanan sert kış koşulları, Napolyon’un ordusunun, Fransa’ya dönmesine neden olmuş, hava şartları dönüş yolundaki askerlerin yarısından çoğunun ölümüne neden olmuştur. Abdurrahman Şeref bu olayı, “*Bu ricattir ki tarihin en elem, en sıkıntılı vakıalarından biridir... Bu ricat pek acıklıdır.*”⁷⁸⁸ şeklinde tasvir etmiştir.

⁷⁸⁰ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.214.

⁷⁸¹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.225.

⁷⁸² Örneğin: Masena’nın (Massena) Zürih Muzafferiyatı, Marengo Muzafferiyatı, Ovstreliç (Austerlitz) Muzafferiyatı, (Vagram (Wagram) Muharebesi Muzafferiyatı, Eslink (Essling) Muzafferiyatı gibi.

⁷⁸³ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.248.

⁷⁸⁴ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.310.

⁷⁸⁵ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.342.

⁷⁸⁶ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.234.

⁷⁸⁷ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.332.

⁷⁸⁸ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.339. “*O sene ise fevkalade kış olduğundan hendekler kar ile dolmuş, yollar kapanmış, iz belli değil, asker yolunu şaşıyor. Kar ile dolu çukurlara düşüyor, mahv oluyor,*

Osmanlı toprağı olan Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edilmesi, tarafsız bir şekilde işlenmiştir. Abdurrahman Şeref, Mısır Seferini, Kampo Formiyo Antlaşması'ndan sonra halkın Napolyon'a gösterdiği ilgiden rahatsız olan Direktuvarların Napolyon'u Fransa'dan uzaklaştırmak istemesinin bir sonucu olarak görmüştür.⁷⁸⁹ Direktuvarların, o dönemde Napolyon'u, Fransa'nın tek düşmanı haline gelen İngiltere'nin en önemli sömürgesi Hindistan'a yönlendirerek "*Fransa'yı İngiltere'den kurtaracak ancak sizsiniz.*"⁷⁹⁰ dediklerini belirten Şeref, "*Bonapart'ın gerçek maksadı Hindistan ise de ilk önce Mısır'ı zapt etmek lazım idi.*"⁷⁹¹ demektedir. Şeref, Napolyon'un Mısır'a girmesiyle Bekir Paşa'nın o zamana kadar böyle "*fevkalade muntazam bir ordu*"⁷⁹² görmediğini belirtmiştir. Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edilmesinden sonra da Napolyon'un Mısır'da köprüleri, camileri tamir ederek halkın Fransızları istemesine çalışıldığını, hatta Bonapart'ın başına sarık bile taktığını⁷⁹³ aktaran Şeref, "*Bonapart '[in] Mısır'[da] ezher-i cihet-i ıslah ederek bizim zamanımızda olmayan bir hasen-i idare vücuda getirdiğini*"⁷⁹⁴ vurgulamıştır. Mısır'ın zamanla Fransız sömürgesi haline geldiğini ancak Fransızların Arap kızları almasının ve onlardan çocuk yapmasının taassuba dokunduğunu belirten Şeref, bu durumun Arapların *taasub-u diniyesini* tahrik ettiğini aktarmıştır.⁷⁹⁵ Fransa ve Rusya arasında gerçekleştirilen Tilsit Antlaşması sürecinde ise Abdurrahman Şeref, Osmanlı'nın Napolyon'a olan kırıngınlığını "*bu muahedenin kokusu nereye geleceğı artık anlaşılır. Oranın ucu bize kadar geldi. Evet(?) Tilsit muahedesinde birinci Napolyon dostu olan Sultan Selim Salisi açıktan açığa feda etmişti.*"⁷⁹⁶ sözleriyle dile getirmiştir.

Bolulu Mehmed Zekai ve H. Mehmed Kamil'in tutulan ders notlarını temize çekerek oluşturduğu eserde, en dikkat çekici yan Abdurrahman Şeref'in ders anlatımlarında kişilik tanımlamalarına ayrı bir önem vermesi ve soyut bir ismi somutlaştırarak öğrencilerin kafasında karakteri canlandırmaya yardımcı olmasıdır. Eserde krallar, eşleri, Fransız tarihinin simaları hakkında tanımlamalar ve tasvirler oldukça fazladır. Biz burada önemli gördüklerimizden bazılarına örnek vereceğiz.

bundan başka askerin üstünde yok, altında yok. Elbise ıslanıyor, kurutmak için ateş yok, gece ıslak elbise ile yattıyor, hasta oluyor..." Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.339-340.

⁷⁸⁹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.245.

⁷⁹⁰ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.245.

⁷⁹¹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.247.

⁷⁹² Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.248.

⁷⁹³ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.251.

⁷⁹⁴ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.252.

⁷⁹⁵ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.256.

⁷⁹⁶ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.308.

Fransa kralları olan XIV., XV. ve XVI. Lui'ler hakkında şunları aktarmıştır. XIV. Lui'den bahsederken, yetmiş iki sene hükmettiğine değinmiş, *"Bunun kadar dünyada saltanat süren bir hükümdar yoktur."*⁷⁹⁷ diyerek *"Gayet müstebid (diktatör) bir hükümdar, kendisinden başka kimseyi görmez ve bakınmaz. Hatta meşhur bir sözü vardır; hükümet benim. Memleket hükümdarın, millet onun, her şey onun hakkı. Bütün Fransız hazinesi onun, adalet hükümdara ait, memleketin sahibi"*⁷⁹⁸ o'dur ifadelerini kullanmıştır. Oğlu XV. Lui içinde *"Gayet sefih (eğlence düşkün) ve müsrif (savurgan) bir adam idi. Bu adamın devrinde israfat, fuhşiyat diz boyunu aşmıştı. Zadeğân ailesinden birçok metresleri olduğu gibi pek adi fahişelerden de metresleri vardı. Kendilerine mahsus sarayda resmi daireleri var. Metreslerinin en meşhurları Pompadur (Pombadeur) ile düşes du bari (duchesse du Barry)"*⁷⁹⁹ açıklamalarını yapmıştır. Krallar arasında, diğerlerinden farklı olarak, XVI. Lui'den bahsederken çok daha olumlu tasvirler kullandığı görülmektedir. *"İyi kalpli, Allahtan korkar, milletini sever, daima onların iyiliğini düşünür, sahib-i insaf, israfı sevmez bir adam idi."* şeklinde bahsederken karısı Mari Antuanet için *"ihtişamı seven, israfa yatkın, şuh-meşrep kadın, bin liraya bir yelpaze alır"* ifadelerini kullanmıştır.⁸⁰⁰

Jirondenlerin⁸⁰¹ ve Montanyarların⁸⁰² liderlerinden de bahseden Abdurrahman Şeref, *"Jirondenlerin en büyük hatibi Verniud (Verniaud)dur. Bu adam o fırkanın lisan-ı belagatı idi. Bütün nutukları öyle ahenkdardır ki böyle belagat hiçbir lisanda bulunmaz."*⁸⁰³ derken, Montanyarların liderlerini de öğrencilerine tanıtmıştır. Montanyarların liderlerinden Marat için, *"Marat, okumuştur. Mesleği baytar idi. Fakat kaçık!. Ama nasıl kaçık bilir misiniz? Kan! Kaçığı."*⁸⁰⁴ demiş, Danton için, *"Danton; bütün bütün başka tabiatlı. Danton iri ve gür sesli, okumuş bir adam. Esmer, top gibi çıkar sesi... Marat gibi korkak bir adam değildir... Beş bin kişiyi ayaklandırıp arkasından götürür, dağ gibi bir adamdır."*⁸⁰⁵ sözlerini kullanmıştır. Robespiyer için ise, *"Montanyarların hatiplerinden en mühimlerinden birisi Robespiyerdir. Bu da*

⁷⁹⁷ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.12.

⁷⁹⁸ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.19.

⁷⁹⁹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.19.

⁸⁰⁰ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.29.

⁸⁰¹ Jironden, isimlerini Bordeaux kentini de içine alan "Gironde" bölgesinden almış, Fransız İhtilali esnasında mecliste burjuvazinin sesi olarak algılanmış, Kral'a yakın, ılımlı bir gruptu.

⁸⁰² Fransız ihtilalinde Robespierre ve arkadaşlarının oluşturduğu Jakobenlerin meclisteki aşırı kanadı. Dağılılar, olarak da bilinen grup Jirondenlerin karşısında yer almaktaydı.

⁸⁰³ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.141.

⁸⁰⁴ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.142.

⁸⁰⁵ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.144.

okumuştur. Bu adamın zatına karşı itinası çoktur. Jan Jak Russo'nun şakirdi. Onun kitaplarını okumuş, ezberlemiş, felsefesine tabi olmuş idi... Robespier zatı için bir para rüşvet değil hediye bile kabul etmemiş, iffeti herkesçe malum. Küçük bir odada oturur. Sokağa çıktığı zaman saçları temizce taranmış, tuvaleti mükemmel olurdu.... Lakin Robespier'in bir tabiatı var ki gayet kindardır. Kini, adaveti (düşmanlık) ziyade idi.”⁸⁰⁶ demektedir.

Talleyran ve Metternich, diğer eserlerde de adı geçen isimlerden olduğu için son olarak bu iki ismin tasvirine yer vermeyi uygun bulduk. Fransa Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) Talleyran (Talleyrand) için Abdurrahman Şeref, “Papaz idi, Hem de başpiskopos.... Ruhbaniye lağv olunca bu da terk-i sıfat ederek baldırı çıplak oldu... Bu adam efendiden bir adamdı. Gayet zengin, gayet kibar, gayet ahlaksız, gayet mükrem. Dünya umurunda değil. Prensip nedir bilmez. Paris'te koca bir sarayı olup herkese açık. Yalancı. Düzenbaz. İnsanları pekiyi takdir eder. Nasıl kandırmalı, onu bilir bir heriftir. Fakat bu kadar evsafiyla (özellikler) beraber cabbar, natuk (düzgün konuşan), âlim, hoş sohbet, her şeyi bilir. Eski bir diplomattır...”⁸⁰⁷ ifadelerine yer verirken, Viyana Kongresi'nin reisi ve Avusturya diplomatı olarak görev yapmış Metternich için ise, “Bu adam bizim pek hayırhahımızdır (iyiliksever). Asil bir adamdı. Fakat zamanının irfanından pek geri kalmıştı. O zamanın adamı değildir. Müverrih sıfatıyla aleyhinde bulunurum. Lakin Türklük, Osmanlılık itibariyle kendisini pek çok medh (övgü) ederim.”⁸⁰⁸ demiştir.

408. sayfada “1815 senesinde Avrupa devletlerini bu halde bırakalım. Sonra yine devam ederiz. Fakat 1789 tarihinden 1815 senesine kadar devletimizin de tarihini görelim”⁸⁰⁹ diyerek Osmanlı tarihi anlatımına geçilmiştir. II. Bölüm daha önceden de denildiği gibi Osmanlı Tarihi'ne ayrılmıştır. “Asr-ı Hazırda Devlet-i Aliye-i Osmaniye” başlığı altında incelenen Osmanlı Tarihi'nde Sultan Selim'in tahta çıkışı, Rusya-Avusturya Savaşı, 1201 Seferi gibi konuların anlatımı ile bölüme başlanmış, bu bölümün büyük çoğunluğunu Kırım meselesi oluşturmuştur. 410. sayfada Kırım'ın tarihçesi başlığı atılmış, Kırım'ın tarihsel geçmişi, Küçük Kaynarca Muahedesi, Şahingiray, Rusya'nın Kırım'ı İlhakı ve Yaş Antlaşması üzerinde durulmuştur. Abdurrahman Şeref'in tarihsel kişilikleri canlandırma isteği her konu anlatışında

⁸⁰⁶ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.145-146.

⁸⁰⁷ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.349.

⁸⁰⁸ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.370.

⁸⁰⁹ Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, s.408.

önemli bir yer tutmuştur. Burada da Şahin Giray, “*Petersburg da bulunmuş, biraz terbiye görmüş, Rusya İmparatoriçesi İkinci Katerina ’ya yaverlik etmiş, Rusya zabt-ı üniforması giyinmiş, artık şık pantolon giymeye başlamış, Petersburg da bulunduğu zaman anlaşılan safahat-ı medeniyeye alışmış... genç bir adam*” diye tarif edilmiş, “*işte bu adam geldi Kırım’a han oldu.*” demiştir.⁸¹⁰ Rusya’nın Kırım’ı ilhakı meselesinde ise, “*Rusya, Kırım’ı kendi memleketine ilhak edince biz burada uzaktan seyirci mi duracağız? Kırımın böyle büsbütün sahipsiz kalmasını mı isteyeceğiz? Hayır! Tabii idi ki ne uzaktan seyirci, ne de Kırım’ı sahipsiz bırakacaktık... 1201 Seferi bundan çıktı.*”⁸¹¹ ifadelerini kullanmıştır.

4.2.1.3.2. Avrupa ve Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Tarih-i Devlet-i Osmaniyye”

Tarih-i Devlet-i Osmaniyye eserinde eski Türkçe terimlerin yoğunlukta olması ve metinsel bütünlüğü bozabileceği düşüncesinden yola çıkarak ayrıca Osmanlıca metin dilinin okuyanlar tarafından zorlukla anlaşılabilmesi gerçeğini de hesaba katarak çoğunlukla Musa Duman’ın Gökkuşbu Yayınları arasında basılan Abdurrahman Şeref’in *Osmanlı Devleti Tarihi* çevirisi ve sadeleştirilmesinden yararlanılmıştır. Örneğin: “*Ahal-i İslam’a matuf olmağla din-i mübin hakkındaki husumet-i mu’tade hayalhane-i nasında bir kanlı intikam tecessüm ettirir idi.*”⁸¹² şeklinde açıklanan kısım yerine “*İslam dini hakkında öteden beri süregelen düşmanlık, insanların hayallerinde bir kanlı intikam duygusu oluşturunuyordu.*”⁸¹³ cümlesinin daha anlaşılır olması, Musa Duman’ın sadeleştirilmesinden daha yoğun şekilde yararlanılmasını gerektirmiştir. Musa Duman’ın sadeleştirilmesinde kullanılan kelimelerin karşısına orijinal metinde kullanılan kelimelere de yer verilmiştir. Anlaşılır olduğuna inanılan Osmanlıca metin kısımları için ise kelimelerin yanlarına Türkçelerinin yazılması yoluna gidilmiştir. Bazı kısımlarda ise, orijinal metinde kullanılan cümleler dipnotta paylaşılmıştır.

İlk cildi 1891/92, ikinci cildi 1895 yılında yayımlanan eser, “*Mekatib-i Aliyede tedris olunmak*” üzere kaleme alınmıştır. İlk cildin başında İslam tarihine kısa bir

⁸¹⁰ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s. 418.

⁸¹¹ Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s. 422.

⁸¹² Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye I*, s.49.

⁸¹³ Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi (Tarih-i Devlet-i Osmaniyye)*, sadeleştirerek yayına haz. Musa Duman, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, Ocak 2005, s.54.

şekilde değinildikten sonra Osmanlı tarihine geçilmektedir. Kuruluştan 1856 yılına kadar Osmanlı tarihinde yaşanan gelişmelere ve olaylara, iki ciltte de yer verilmiştir. Eser, siyasi tarih ağırlıklı olmakla birlikte eserde sosyal tarihin de işlendiği göze çarpmaktadır. Eserin, tarafsız bir yaklaşımla ve akıcı bir üslupla kaleme alındığını söyleyebiliriz. Kitabın dikkat çeken özelliklerinden biri konumuz açısından önemli olan bazı eklerde Avrupa tarihine yer verilmesi olmuştur. Eserin genelinde Osmanlı- Avrupa ilişkilerine yer verilmiş, VIII. bölüm ile X. bölümde doğrudan XVI. XVII, XVIII ve XIX. yüzyıl Avrupa tarihinin bir özeti sunulmuştur. Konumuz çağdaş Avrupa tarihi olmasına rağmen gelenekselci kanadı temsil eden Abdurrahman Şeref'in İslam tarihi kısmında yer alan Haçlı Seferleri'ni ele alışı da incelenmiştir. Osmanlı tarihini bölümlere ayırarak⁸¹⁴ inceleyen Abdurrahman Şeref'in Avrupa'ya yönelik bakışının büyük oranda tarafsız olduğu, Rusya'ya yönelik bir önyargının okumalarımızdan yola çıkılarak sezildiği ve Haçlı Seferleri ile ilgili kısımda yorumlarının dinsel gerekçelerden kaynaklı sertleştiği söylenebilir.

Eserin birinci cildinde *“Ehl-i Salib (Haçlılar) ve Cengiz Dahiyeleri”*⁸¹⁵ kısmında iki şey dikkat çekmektedir. Biri tüm okumalarımız ölçüsünde burada diğer yerlerden farklı olarak Abdurrahman Şeref'in sert bir üslup kullandığının düşünülmesi ve diğeri de yine aynı yerde Avrupa'ya medeniyeti öğretenlerin, İslam dünyası olduğunun sıklıkla vurgulanmasıdır.

Haçlı Seferleri'nin yaşanması, Haçlı Seferleri'nin yaşandığı dönemlerde gerçekleşen kıyamlar ve Moğolların yağmaları, Abdurrahman Şeref'i bir hayli üzmüş bunu da satırlarına yansıtmıştır. Şeref'in *“Biri batıda ve diğeri doğuda iki dehya (büyük) afet İslam memleketlerine istila dehşeti saçtı. Firenk Haçlılarının taassuplarıyla kan içici Tatarların (Moğolların) yağma ve baskınları, hareket önderleri ve maksatları birbirine zıt olduğu halde her ikisi de geçtikleri yerleri vahşetle harabeliğe çevirdiler. Akıttıkları kan selinin (seylab) renk yoğunluğunu (keşaf) şimdiye kadar insanlık tarihinin (insaniyetin) döktüğü matem gözyaşı (şirik) ile hafifletmek mümkün olamamıştır.”*⁸¹⁶ sözleri derinden üzüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

⁸¹⁴ Dönemlendirme için bkz. Demiryürek, **a.g.e.**, s.159.

⁸¹⁵ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.s.48-59. (48-55 arasında Haçlılar kısmına bakılmıştır.)

⁸¹⁶ Duman, **a.g.e.**, s.54; Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.48.

Abdurrahman Şeref, Batı Avrupa Hristiyanları için “*cebberan (zorba) ve günahkâran (günahkârlar)*”⁸¹⁷ ifadelerini kullanmasının yanı sıra Karamita⁸¹⁸ Kâfirlerinin İslam medeniyeti hakkında vatandaşlarına aktardığı olumsuz ve mübalağa dayalı anlatımlarının, vatandaşların dini yönlerini alevlendirdiğini ve bunun da İslam’a yönelik bir önyargı oluşturduğunu belirtmektedir. Hristiyan âleminin bu yanlış yönlendirmeden dolayı İslam dinine ve medeniyetine bir düşmanlık hissettiğini “*İslam dini hakkında öteden beri süregelen düşmanlık, insanların hayallerinde bir kanlı intikam duygusu oluşturunuyordu.*”⁸¹⁹ şeklinde yorumlamıştır. İslam dünyası hakkında anlatılan olumsuzluklar ve abartılı ifadeler karşısında Haçlıların ve Hristiyan dünyanın, Müslümanları birer canavar olarak gördüklerini ve çok geçmeden kurulan ilişkiler sayesinde gerçeği anladıklarını vurgulamıştır. Bunu “*Ve bir de Haçlıların mahvına yürüdükleri Müslümanları bir alay canavar zannederken münasebetlerinde ve görüşmelerinde kendilerinden daha zarif ve daha âlim, maişet ve hükümet idaresince daha gelişmiş olduklarını görerek, Selçuklu ve Mısır süvari ve askerlerinin silah takımlarına, at eğitiminde hüner ve maharetlerine vurulup İslam’ın maddi ve manevi faziletlerini takdirle anarak kendi kabalıklarını ve alçak mertebelerini itiraf ve ikrara başlamışlardı.*”⁸²⁰ satırlarıyla aktarmıştır.

Abdurrahman Şeref, İslam uygarlığının Hristiyan uygarlığından üstün olduğunu Haçlı Seferlerini anlattığı bölümde sıklıkla vurgulamıştır. İslam uygarlığının, Avrupa’yı uygarlıkla tanıştırdığı Tarih-i Umumilerde veya Haçlı seferlerine yer veren kitap kısımlarında genellikle ele alınan bir konudur. Abdurrahman Şeref de bu konuyu ihmal etmemiş, “*Yüz seksen sene süren bu büyük savaşların milyonlarca insan kanı dökmekten başka ciddi bir sonucu olmamış ise de İslam âlemi ile vuruşmak hasebiyle Avrupa’nın siyasi ve medeni hallerinin ıslahına,*

⁸¹⁷ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.48.

⁸¹⁸ Aşırı Şii İsmailiye mezhebine mensup bir zümreye karşılık gelen bu tanımı Abdurrahman Şeref, Şii mezhebine mensup bu grup ile Hristiyan dünyanın davranışlarını bir tuttuğu için benzetme yaparak kullanmayı tercih etmiştir. Karmatiler hakkında bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, “Karmatiler”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.s.510-514.

⁸¹⁹ Duman, **a.g.e.**, s.54. “*Ahal-i İslama matuf olmağla din-i mübin (açıklayan) hakkındaki husumet-i mu’tade (alışılmış) hayalhane-i nasında (insanlar) bir kanlı intikam tecessüm ettirir idi.*” Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.49.

⁸²⁰ Duman, **a.g.e.**, s.57.; “*Ve bir de ahal-i ehl-i salib (Haçlılar) mahvına yürüdükleri Müslimini (Müslümanlar) bir alay canavar zannederken, ... ve telakkilerinde kendilerinden daha zarif ve daha alim ve maişet ve idare-i hükümetince daha müterakki (daha gelişmiş) olduklarını görerek ve Selçuki ve Mısır-ı fîrusan (Süvari) ve cündayının silah takımlarına ve talimat-ı fîrusiyyede hüner ve maharetlerine vurularak İslam’ın fazail-i (faziletler) maddiye ve maneviyelerini takdir ve tezkar (anma) ve kendi kabalıklarını ve dün (Alçak, aşağı) mertebelerini itiraf ve ikrara başlamışlar.*” Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.53.

ticaret ve sanayisinin gelişmesine, maarif ve medeniyet feyzinin parlamasına önemli hizmetler etmiştir.”⁸²¹ ifadelerine yer vermiştir. Şeref, Haçlıların karşılaştıkları “zarif” İslam medeniyeti karşısında geri kaldıklarını hissettiğini belirtmiştir. İslam’ın hoşgörülü yönetimlerinin ise yavaş yavaş Avrupalılara etki ettiğine yönelik düşüncelerini “Şark saraylarının zarifçe ihtişamları ve nazik adabı, İslam meliklerinin fetihler sırasındaki güzel tutumları Firenk zorbalarının memleketlerine uyguladıkları kabaca reisliklerine asla benzemediğinden, bu yumuşaklık yavaş yavaş Batı memleketlerine sirayet ederek reislerden fertlere bütün cemiyete yayılıp intikal etti.”⁸²² sözleri üzerinden okumak mümkündür. Sonuç olarak Abdurrahman Şeref, “Müslümanların gelişmişliğinden bu kadar feyizlenmiş olan Avrupalılar gitgide dini düşmanlığı bir şükran teveccühüne dönüştürüp inatçı ruhbanların mutaassıpça kandırmalarını da garazcı davranışlar olduğuna yorarak onlara kulak vermemeye başladılar.”⁸²³ diyerek önyargıların ve düşmanlığın kırıldığının da altını çizmiştir.

Osmanlı tarihinin anlatıldığı bölümlerde, Avrupa tarihi, Osmanlı ile ilişkileri ve savaşları doğrultusunda yer almıştır. Şeref’in Kosova Savaşı’nı anlattığı kısımlarda “Şehzade Yıldırım Bayezid’in kahramanlık kılıcının şimşekleri (barika-i şimşir celladını) düşman alaylarının birbirlerine yardımı için toplanmış (tehaşşüd) yoğun bulutunu(ebr-i kesif) paralayarak muhkem cemiyetlerini (cemiyet-i mersusalarını) bela yağmuru (bârân-ı bela) altında hüsrana uğratmış...”⁸²⁴ ifadeleri yer almıştır. Niğbolu Savaşı anlatılırken ise, Macar Kralı Sigismund’un “terbiye kırbacını (tâziyâne-i te’dîb)”⁸²⁵ Niğbolu Savaşı’nda yediğini, bu savaşta “Firenk şövalyelerinin (Firenk şövalye zadegâni) büyük (ekseriyyet) bir kısmı can yakıcı (cânistân) mızraklara (sinan) yem (alef) olduklarını”⁸²⁶ vurgulamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilen beşinci Almanya Seferini konu edindiği bölümde, Abdurrahman Şeref’in Avusturya İmparatoru Ferdinand’dan bahsederken “O zamanının Alman müverrihleri (tarihçileri) Ferdinand’a Devlet-i

⁸²¹ Duman, a.g.e., s.56.; “Yüz seksen sene imtidad eden işbu muharebat-ı azimenin Milyonlarca insan kanı dökmekten başka netice-i harbiyesi olmamış ise de alem-i İslam ile tokuşmak hasebiyle Avrupa ahval-i siyasiye ve medeniyesinin islah ticaret ve sanayiyyatının terakkisine ve maarif ve medeniyetinin inare-i (parlamak) feyzine hidmet etmiştir.” Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye I, s.53.

⁸²² Duman, a.g.e., s.57; Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye I, s.54.

⁸²³ Duman, a.g.e., s.57; Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye I, s.55.

⁸²⁴ Duman, a.g.e., s.73.; Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye I, s.83.

⁸²⁵ Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye I, s.126.

⁸²⁶ Duman, a.g.e., s.80.; Şeref, Tarih-i Devlet-i Osmaniye I, s.95.

Aliye'nin (Osmanlı Devleti'nin) veziri mertebesine tenezzülü (alçalma, inme) kabul ettiğinden dolayı ta'n (ayıplama) ve teşni (kötü göstermek) ediyordular."⁸²⁷ sözleri, onun Alman literatürüne de hakim olduğunu düşündürmektedir.

I. cildin 4. bölümünde *"Eski Nizamlar ve Teşkilat"* başlığı ile siyasi tarihten biraz uzaklaşarak sosyal ve merkezi teşkilat konularına yönelen Abdurrahman Şeref, bölüme başlarken düştüğü dipnotta *"Bu babın mündericâtı (içindekiler) Netayicü'l Vukuat nam-ı kitab-ı muteber (geçerli) mehûzdur (alınmıştır).*"⁸²⁸ demektedir. Yani Mustafa Nuri Paşa'nın kaleminden çıkan eserin, bölüm için kullanılması, onun fikirlerinin de bir ölçüde bahsedilen bölüme yansıdığını göstermektedir. *H. XI. (M.16) asrın başlarında (on birinci kurun-ı hicri evâilinde)*⁸²⁹ *Avrupa'nın durumuna gelince ifadeleriyle söze başlayan Abdurrahman Şeref, İngiltere, Fransa, İspanya, İtalya, Avusturya-Almanya, Ceneviz, Venedik, Lehistan, Rusya ile ilgili küçük bir paragrafta birer satırlık bilgi vermiştir. "Protestanlığın ortaya çıkması Bohemya'dan itibaren Bütün Avrupa'yı herc ü merc (allak bullak) etmiş, din savaşları devletlerin siyasi durumlarını da gereği gibi etkilemişti. Hicri XI. (Miladi 16) asrın başlarında (bidâyetinde) İngiltere Kraliçe Elizabet'in (taht-ı) idaresi altında epeyce güç ve kuvvet (fer-ü şevket/ululuk) kazanmış (iktisâb), İspanya II. Filip'in gururlanarak büyüklenmesiyle (azamet-i mağrûranesiyle) gerilemeye yüz tutmuş, Fransa tahtına IV. Henri'nin geçmesi (cülusu) sakinlik, düzenlilik (intizam) ve zenginliği (refahat) geri getirerek yaralara merhem sürmüş ve 'Avusturya-Almanya' birleşik sultanlığı(saltanat-ı mültehikesi) Protestan prenslerin hasımlık (husumet) ve düşmanlığından (adâvet) dolayı yalnız görüşündeki şaşaasını koruyabilmiş, İtalya bilinen bölünmesi (inkisâm) sebebiyle ecnebilerin (ecânib) savaş yurdu ve galibiyetle hırslarının azığı olmuş idi. Meşhur deniz hükümetlerinden (hükûmat-ı meşhure-i bahriyesinden) Ceneviz Karadeniz'in Osmanlıların fetihleriyle kapatılmasından (insidad) sonra yıkılmış (munkarız), Venedik Akdeniz'de bir türlü vazgeçemediği (giriftâr(müptela)) rekabetten dolayı çökmüş ve Hollanda emperyalist gücünü (satvet-i müstemlekatîyesini) kurmaya başlamıştı. Lehistan eski durumunda (hal-i sabıkında) devam etmekte, Rusya büyük çöllerinde (sahra-ı cismiyesinde) unutulmuşluk (nisyân) ve zayıflık bulutlarıyla (sehâb-ı zaaf) üstü örtülü (mestûr)*

⁸²⁷ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.236.

⁸²⁸ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.274.

⁸²⁹ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.277.

idi.⁸³⁰ Bu özetleme bize devletleri nasıl gördüğünü ve XVI. yüzyıl Avrupa coğrafyasına kimleri yerleştirdiğini gösterir nitelikte önemli bir bölümdür.

II. cildin⁸³¹ başlangıcında Abdurrahman Şeref, “*Kadimanın (Eskilerin) kavlı-i (söz) muhtarınca vukuat (olaylar) tarih dairesine girmek için üzerinden lâakal (en azından) otuz sene geçmiş olması lazım olup daha otuz senelik olmayan vekâyi-i cedide (yeni olaylar) politika yani siyasete ait olduğundan biz dahi tarih-i devlet-i Osmaniye (Osmanlı tarihini) Kırım seferine nihayet (son) veren Paris muahedesinde (antlaşmasında) kesmeyi tensîb (uygun görme) ve ihtiyâr (seçme) eyledik.*”⁸³² diyerek eserini nereye kadar getirip bırakacağını kronolojik çerçevesini çizmiştir. “*Ve bir de devr-i Süleyman Hanından beri devlet-i aliye (Osmanlı Devleti), Avrupa halka-i siyasiyesine dâhil ve Avrupa’nın her türlü hadisatından az çok müteessir (etkilenme) olmağla (olmakla) tekmilelerde (eklerde) ahval-i siyasiye fezlekeleri (özet) derc (içine alma) ve tezbir (yazma) ve Avrupa tarihiyle tarih-i Osmaniye (Osmanlı tarihi) mütalaa edip de vukuatını (olayları) yekdiğerine (birbirine) takarrüb (yaklaştırma) etmek isteyenlere sühulet (kolaylık) olmak için vukuat-ı mühimmede (önemli olaylarda) tarih-i hicrilerin yanına tarih-i miladi dahi tahrir (yazılma) edilmiş ve muhaberat-ı hariciyeye (dış haberleşme) ve vekayi-i düveliyede (devletlerarası olaylarda) muteber (geçerli) olması hasebiyle tarih-i miladi dahi şühûr-u efrenciye (Avrupalılarca kullanılan aylar) itibariyle yazılmıştır.*”⁸³³ ifadesiyle Abdurrahman Şeref, bu ciltte Avrupa tarihinin de yer aldığını ortaya koymuştur. Abdurrahman Şeref’in yukarıdaki satırları bize çok şey anlatmaktadır. Öncelikle Abdurrahman Şeref, Avrupa ile ilişkilerin esas başlangıcını Kanuni dönemine kadar götürmekte, buradan itibaren Avrupa ile ilişkiler kurulduğunun ve Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da yaşanan gelişmelerden etkilendiğinin altını çizmektedir. Diğer taraftan bu tarihten itibaren Avrupa tarihi ile Osmanlı tarihinin birbirinden bağımsız olmadığı ve eklerde verilen Avrupa tarihi kısımları ile iki tarih arasında bağ olduğu bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koyulmaktadır.

Bilindiği gibi bu eser, yüksekokullar için kaleme alınmış bir Osmanlı tarihi eseridir. Bu yüksekokullardan Osmanlı Devleti’ne memur yetiştirdiği düşünülürse,

⁸³⁰ Duman, a.g.e., s.178-179; Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye I**, s.279.

⁸³¹ Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C.II, Karabet Matbaası, İstanbul, 1312.

⁸³² Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.2.

⁸³³ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.3.

sadece Osmanlı tarihi ile sınırlı kalmaması ve kısa da olsa Avrupa tarihi ile senkronize bir tarih verilmesi, öğrencilerin daha geniş bir perspektiften olayları değerlendirmesine imkân tanımıştır. Tarafsız bir üslup kullanmaya çabalayan Abdurrahman Şeref'in olaylara temkinli ve ihtiyatlı yaklaştığını iddia edebiliriz. Sadece Ruslar, o da çok aşırıya kaçmayacak şekilde “fitne çıkarıcı”⁸³⁴, “düşman devlet”, “Osmanlı Devleti hakkında kötü niyet besleyen devlet” şeklinde işlenmiştir. Elbette bunda eserin kaleme alındığı dönemlerde Rusya ile yaşanan problemler önemli bir rol oynamıştır.

Eserde, XVII. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı, kudreti ile titreten bir güç olduğunun işlendiği sezinlenmekle beraber, Abdurrahman Şeref'in, Karlofça Antlaşması'nı açıkladığı satırlarda “*Fakat Karlofça muahedesi, a'dâya (düşmanlara) verdiği fevâid-i maddiyeden (maddi yararlarından) mâadâ (dışında) Avrupalıların kulûbunda (kalplerinde) Osmanlıların heybetinden hâsıl olan hayfi (korkuyu) izâle (yok) etmiştir.*”⁸³⁵ ifadesi Osmanlı açısından sürecin değiştiğini gösteren önemli bir saptamadır. Bu süreçten sonra Avrupa'nın yavaş yavaş model alındığını “*Darü'ttîbaa'da ilk önce tarih kitapları basılıp neşredilmiş olduğundan geçmişte olan hadiselerden ders alıp istikbalî yorumlamak yolları açılmıştı. Bu şekilde zihinlere açıklık gelmiş ve elçilerle ülfet etmekten (ilişkilerde bulunmak) ve yeni buluşları takdirden Avrupa medeniyetine karşı seçkinlerde olsun bir meyil ve muhabbet belirmeye başlamıştır. O tarihten itibaren Bab-ı Ali Avrupa diplomasisine yabancı kalmayıp devletlerin politik menfaatlerini araştırmaya, siyasi ve mülki durumlarını anlamaya başladı.*”⁸³⁶ ifadeleriyle vurgulamıştır.

Eserin ikinci cildinin VIII. bölümünde ise, Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupa'sında meydana gelen gelişmelere yer verilmiştir. Tekmile-i Saniye (ikinci ek) başlığı altında [Frenk ahval-i siyasi, İğtişaat-ı Nizamât (İslahat hareketlerinde yaşanan karışıklık), Maarif ve Sanayi] alt başlığı yer almıştır. Bu bölümün, “*Frenk ahval-i siyasiyesi*” kısmında Avrupa'nın XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıldaki durumlarının genel bir

⁸³⁴ Panslavist politikası sebebiyle böyle bir yakıştırma yapılmıştır.

⁸³⁵ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.126.

⁸³⁶ Duman, **a.g.e.**, s.302.; “*Darü'ttîbaa'da en evvel tarih kitapları tab' (basmak) ve neşr edilmiş olduğundan vekâyî-i (olaylar) maziyyeden hale intikal ve istikbal-i istidlâl (yorumlamak) tarikleri (yolları) açılıp zihinlere küşâyîş (açıklık) gelmiş ve elçilerle ülfetten (tanışma) ve ihtirâat-ı cedideyi (yeni buluşları) takdirden Avrupa medeniyetine havâss-ı ricalde (seçkinler) olsun meyil ve muhabbet emareleri (işaretleri) belirmeye başlamıştır. Ve o tarihten itibaren bab-ı ali Avrupa diplomasisine bigane (yabancı) kalmayıp devletler menâfi' politikalarını (politik menfaatlerini) istiknahe (anlama) ve ahval-i mülkiye ve siyasiyelerini istidlâ' (araştırmaya) başladı.*” Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.157.

değerlendirmesi yapılmıştır. Bu kısımda ayrı ayrı devlet başlıkları açılmamış, konu anlatımının sonuna doğru “*on üçüncü asrımızın (m.19) duhulünde (başlarında) Avrupa düvel-i muazzama (Avrupa büyük devletleri) bu halde olup*”⁸³⁷ ifadesi ile Avrupa tarihinin genel bir anlatımı ortaya konulmuştur.

Otuz Yıl Savaşları, Osmanlı’nın Venedik ile Girit sebebiyle girdiği mücadele, Sen Gotar (Saint Gotthard) Savaşı, Karlofça Antlaşması, İspanya Veraset Savaşı, Avusturya Veraset Savaşı, Yedi Yıl Savaşı, II. Frederik Prusya’sı ve Osmanlı ile ilişkileri, İngiltere’nin sömürgeciliği, Lehistan, Osmanlı-Rus Savaşı ile Küçük Kaynarca Antlaşması, Vestfalya Antlaşması, İsveç Kralı Şarl ile Rusya lideri Deli Petro’nun savaşı ve son olarak da Avrupa’nın teknik buluşları gibi konular eserin anılan bölümünde ele alınmıştır. Buluşlar konusundan sonra ise, Osmanlı’daki reform hareketleri ile bilim, sanat, edebiyat gibi alanlardaki gelişmelere ve isimlere yer verilmiştir. Avrupa tarihi kısmı 215. sayfadan başlayarak 236. sayfaya kadar gelmekte Osmanlı’ya ayrılan yer ise, 272. sayfaya kadar devam etmektedir.

“*Bin tarihlerinden (m.1591) sonra devlet, Avrupa halka-i siyasiyesine dâhil olup, Avrupa vakâyi' harbiye (savaşları) ve ahdiyesinden (anlaşmalarından) az çok müteessir (etki) olduğundan*”⁸³⁸ bahseden Abdurrahman Şeref, bu dönemde en kuvvetli düşmanın Avusturya olduğunu belirtmiştir. Avusturya ile yaşanan mücadeleler sonrasında imzalanan Zitvatorok Antlaşması’nı “*Osmanlı’nın heybetli arslanının yaşlılığının başlamasıyla eski gücünde olmadığını Avrupa’ya göstermiş...*”⁸³⁹ bir metin olarak görmesi, Abdurrahman Şeref’in konuya tarafsız yaklaştığını gösterir niteliktedir.

Bu bölümde dikkat çeken noktalardan biri Abdurrahman Şeref’in “*feylesof hükümdar dediği*” II. Frederik’in kaleminden çıkan “*Zamanımın Tarihi*” eserinden alıntı yapmasıdır.⁸⁴⁰ Bu alıntı Abdurrahman Şeref’in bu eseri okumuş olmasını muhtemel kılmaktadır. Diğer önemli bir nokta ise, Osmanlı’nın Avrupa’nın gerisinde kalışını ele alış biçiminde olmuştur. Abdurrahman Şeref, öncelikle Rusya’nın XVIII.

⁸³⁷ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.234.

⁸³⁸ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.215.

⁸³⁹ Duman, **a.g.e.**, s.334.; “*gazanfer-i mehib-i Osmaniye’nin (heybetli arslan Osmanlı Devletinin) mukaddime-i şeyhühet (yaşlılığının başlaması) ile eski kuvvetinde olmadığı Avrupa’ya aşikar etmiş...*” Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.217.

⁸⁴⁰ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.228.

yüzyılda Petro'nun -Koca Petro'nun kendi ifade şekliyle- “‘Bir alay hayvan sürüsü olan Rusları adam ederek’ Avrupa milel-i muazzaması (büyük milletleri) miyânında (arasında) bir mevki’ tutturmuş...”⁸⁴¹ olduğunu ve bu hükümdar döneminde Avrupalılaşmaya başladığını belirtmiştir. Avrupalılaşmaya başlayan Rusya ile Osmanlı karşılaştırılarak “Avrupa usul ve etvâr (tavırlar) ve tanzimatı (düzenlemeleri) devlet-i aliyyeden (Osmanlı Devletinden) daha kolay alarak bu memlekete idhâl edilmiştir (sokulmuştur).”⁸⁴² sözlerine bir de açıklama dipnotu verilmiştir. Bu dipnotta “Bu durumun en büyük sebebi şu şekilde gösterilebilir. Rusyalılar övünülecek (mütefahür?) bir geçmişe sahip olmadığından yeni usul ve durumları tereddütsüzce (bilatereddüd) kabul etmekteydi. Osmanlılar (Kavm-i Osmani) ise, geçen üç asırlık (asar-ı salise-i mukaddimesinin) şaşaasıyla haklı olarak (hakk-ı mubahı) övündüğünden ve geleneğine bağlı (kadime-i murtabit) olduğundan Avrupa’dan gelecek yeniliklere (mahâsin-i iyilikler) cedide) “bid’at” veya “frenk icadı” olarak yaklaştığı için gereği kadar ilgi (mümâşat (uysallık)) ve müsaade göstermemiştir.”⁸⁴³ demektedir. Eserin ilerleyen sayfalarında ise, XIX. yüzyılın büyük keşifleri üzerinde durulmuştur. Abdurrahman Şeref, Osmanlı Devleti’nin geri kalışını şu sözleriyle noktalamıştır: “O zamanlar (evvel zaman) Osmanlı memleketleri (memalik-i mahrusa-i şahane) bu gelişmelerden (terakkiyattan) bütünüyle (külliyyen) mahrum idi. Batı ilmini (maarif-i garbiyeyi) bilen (ârif) ve takdir edenler (mukaddir olanlar) birkaç devlet büyüğünden (kibar-ı devletten) ibaret idi.”⁸⁴⁴

X. bölümde (Tekmile-i Salise (Üçüncü ek)) başlığı altında “[Frenk ahval-i siyasi, teşkilat-ı ahire, terakkiyat-ı maddiye ve maneviye]”⁸⁴⁵ konuları doğrultusunda Avrupa tarihine yer ayırmıştır. “Fransız İhtilali’ni izleyen gelişmeler, Kutsal İttifak, Viyana Kongresi, 1830-48 İhtilalleri, İtalyan ve Alman Birliklerinin kurulması, İngiliz-Çin Afyon Savaşı, Amerikan iç savaşı ve XIX. yüzyılda Avrupa’da meydana çıkan teknik buluşlar”⁸⁴⁶ Avrupa tarihi konuları olarak işlenmiş, aynı bölümde XIX. yüzyıl Osmanlı’sında yapılan ıslahatlara da yer verilmiştir. “Osmanlı Devleti ile devam eden münasebetlerinde Avrupa devletlerinin siyasi durumları ve mevkilerini

⁸⁴¹ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.232.

⁸⁴² Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.341.

⁸⁴³ Duman, **a.g.e.**, s.341.; Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.232.

⁸⁴⁴ Duman, **a.g.e.**, s.343; Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.235

⁸⁴⁵ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.380.

⁸⁴⁶ Mehmet Demiryürek, **Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2009, s.20.

tarif ve beyan edip melik ve emirlerinin isim ve unvanlarını da zikretmeye”⁸⁴⁷ özen gösterildiğini belirten Abdurrahman Şeref, XVII. yüzyıl Avrupa coğrafyasının siyasi durumunu genel bir çerçeve çizerek özet şeklinde aktarmıştır. Şeref’in Avrupa tarihinde işlediği bu konular günümüzde “Siyasi Tarih” olarak okutulan derslerin içeriğinde yer almaktadır.⁸⁴⁸ Bu durum Abdurrahman Şeref’in Osmanlı’nın ilk siyasi tarihçilerinden biri olmasını sağlamıştır. Eserin, Avrupa tarihi ile bağlantılı kısmı, 380. sayfadan başlayıp 443. sayfada bitirilmektedir. 448 sayfadan oluşan II. ciltte Osmanlı ile Avrupa devletleri arasındaki savaşlar ve ilişkiler hariç tutulduğunda 84 sayfanın Avrupa tarihine ayrıldığı görülmektedir. Bu kısımda Fransız İhtilali ve Napolyon dönemi sonrası değişen Avrupa haritasının yeniden düzenlenmesi için toplanacak Viyana Kongresi ve bu kongreden devletlerin (İngiltere, Rusya, Prusya, Avusturya) beklentileri işlenmiştir. Napolyon’un II. İmparatorluk dönemi kısa bir şekilde geçildikten sonra Vaterlu (Waterloo) savaşı ve Mukaddes Birlik (Düvel-i Müttefika), Mora isyanı, Osmanlı-Rus Savaşı ile Edirne Antlaşması (1829), Mısır Meselesi ve bu olaylar karşısında Avrupa’nın tutumu, Londra Antlaşması (1840) gibi konulara da yer verilmiştir.

Abdurrahman Şeref’in *Tarih-i Asr-ı Hazır*’ında anlatılan iki konu olan Napolyon’un askeri başarısı ve Tilsit Antlaşması’na yönelik düşüncesi bu eserde de yer almıştır. Napolyon Bonapart’ın askeri kabiliyeti Abdurrahman Şeref tarafından sıklıkla vurgulanan ve takdir edilen bir konu olmuştur. “*Savaş dâhisi (dâhiye-i harp)*”⁸⁴⁹ olarak nitelediği Bonapart’ın gerçekleştirdiği mücadeleler için Abdurrahman Şeref, “*bitip tükenmek bilmeyen kahramanca savaşları*”, “*Şaasalı galibiyetleri*” ifadelerini kullanmıştır. “*Napolyon, savaş tekniğindeki (fenn-i harbdeki) mahareti derecesinde mülki idarede (idare-i mülkiyede) de kabiliyet (hazakat) sahibi ise de ulaşacağı en yüksek mertebeye (uc-u a’lâ ikbale said) çıkınca hırs ve bencillik perdesi (perde-i hırs ve teferrüd) gözünü (çeşm) büriyerek içeride ve dışarda (dahilen ve haricen) aşırı tutum ve hareketleriyle (evza’ ve harekat-ı müfrid) ihtiyat dengesini (muvazene-ihtiyadı) kaçırdı.*”⁸⁵⁰ yorumunu da ayrıca belirtmiştir. Napolyon dönemi Fransa’sına Tilsit Antlaşması sürecindeki kırınglık, Napolyon’un “*bize ettiği*

⁸⁴⁷ Duman, a.g.e., s.32.

⁸⁴⁸ Haluk Ülman, “Türkiye’de Siyasi Tarih Yazıcılığı ve Siyasi Tarihçilerimiz”, **Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu (Prof. Dr. Oral Sander’in Anısına)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006, s.24.

⁸⁴⁹ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.381.

⁸⁵⁰ Duman, a.g.e., s.417.; Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.381.

vefasızlık’’⁸⁵¹ ve “devletin Fransızlara olan kırgınlığı (iğbirârı) Rusya’ya düşmanlığından (husumetinden) fazla (ziyade) idi.”⁸⁵² ifadeleri ile yer bulmuştur. Bu davranışı sonucunda Osmanlı Devleti’nin “Bu kadar iğfalata (aldatmaya) dûçâr (uğramış) olduktan sonra hükümet-i seniyye dahi Fransa’dan haklı olarak ne Napolyon’un Moskova seferinde (1227 ve 1812) ve ne devletlerin müttefikten (birlik) Napolyon üzerine hücum azimlerinde (1229ve 1814) Fransa’ya katiyen yardım etmediğini’’⁸⁵³ Abdurrahman Şeref özellikle vurgulamıştır.

Abdurrahman Şeref, *Asr-ı Hazır Tarihi* derslerinde çok yoğun şekilde yer verdiği tarihi kişilik tasvirlerine, bu eserde oldukça az yer vermiştir. Asr-ı Hazır’da yine bahsedilen iki kişi olduğu için Talleyrand ve Metternich’e burada yer verilecektir. Fransa delegesi (murahhas) Talleyrand için “dahi kimselerden olmak yanında asrın en vukuflu (bilgili) diplomatu idi.”⁸⁵⁴ derken, Avusturya Başbakanı (başvekili) Prens Metternich için “Devlet-i Aliye’ye (Osmanlı Devletine) öteden beri gösterdiği meveddet (sevgi) ve ihlâsa (içtenlik)’’⁸⁵⁵ ifadelerini kullanmıştır. Asr-ı Hazır’da Talleyrand için daha farklı sıfatlarda kullanmış olmasına rağmen Metternich için benzer ifadeler kullandığı dikkat çekmektedir.

X. bölümde, doğrudan Avrupa tarihinin aktarıldığı kısımlarda tarafsızlık söz konusu iken, Avrupa ile Osmanlı tarihinin iç içe geçtiği bazı olaylarda çok az bir şekilde üslup değişikliği görülmektedir. Fransa, İngiltere, Rusya müttefik filolarının, Osmanlı-Mısır donanmasına yaptığı baskın, Navarin olayı olarak bilinmektedir. Abdurrahman Şeref, “Hukuk-u Dîvelî (devletler hukuku) paymal eden (ayakaltına almış) ve tarih-i medeniyette (medeniyet tarihinde) silinmez lekelerden olan işbu vak’a (olay)’’⁸⁵⁶ olarak nitelediği bu olay dışında, Mora isyanı içinde “leş-i şakaik (isyan pislîği)’’⁸⁵⁷ ve “ateş-i şekâvet (eşkıyalık ateşi)’’⁸⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır.

“Avrupa’nın hâlihazırının idraki Viyana Kongresi’nden sonra dikkat nazarlarının Avrupa memleketinin iç olaylarına (vukuat-ı dâhiliyesine) çevrilmesine

⁸⁵¹ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.308.

⁸⁵² Duman, *a.g.e.*, s.380-381.; Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.309.

⁸⁵³ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.395.

⁸⁵⁴ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.390.

⁸⁵⁵ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.396.

⁸⁵⁶ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.400.

⁸⁵⁷ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.397.

⁸⁵⁸ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.399.

bağlı olduğundan (atf-ı lehâza dikkat edilmesi mütevakkıf olmağla) bir nebzecek onlardan bahsedelim”⁸⁵⁹ diyen Abdurrahman Şeref buradan itibaren (411. sayfadan itibaren) Viyana Kongresi ve 1830-1848 İhtilalleri süreci sonrası Fransa, Hollanda (Nederland), İspanya ve Portekiz, İtalya, Almanya, Rusya, İngiltere Devletleri’nin durumuna değinmiştir. Her bir devlete ve Avrupa dışındaki yerler ile uygarlık izlerine paragraf başları açılarak az da olsa yer verilmiştir. Bu bölümde Almanya, İtalya ve İngiltere’ye daha fazla yer ayrıldığı görülmektedir. Almanya 8, İtalya 6, İngiltere 5/6, Rusya 4, Portekiz ve İspanya 1, Fransa 1 sayfa olarak anlatılırken Hollanda’ya ise bir paragraf ayrılmıştır. Avrupa harici denilen kısım 2, *Asar-ı Medeniye* denilen bölüm ise toplam 2/3 sayfadır.

İtalya’nın ve Almanya’nın siyasi birliğini kurma sürecine bu bölümde yer verilmiştir. Abdurrahman Şeref, bugünkü İtalya Devleti’nin kurucularının Viktor Emanuel, Kont Kavur ve General Garibaldi’nin olduğunu⁸⁶⁰ vurgulamıştır. Almanya’nın “*Kırk başlılığı*”⁸⁶¹, Avusturya ve Prusya arasındaki mücadeleler, Avusturya’nın Almanya’dan ayrılması, Fransa-Prusya savaşı ve Frankfurt Antlaşması gibi konular çerçevesince Almanya üzerinde durulmuştur. Rusya ise, bu devletler içerisinde “düşman” sıfatına yakıştırılan tek devlet olarak ele alınmıştır. “*Rusya’nın yegâne emeli şarkta temin-i miknet (güç) ve Asya’nın içerilerine doğru tevsî’ memleket eylemek (memleketini genişletmek) ve bunun netayicesi (sonucu) olarak İngiltere’nin satvet-i müstemlekatîyesine rahne (gedik) getirmek yani onunla Hindistan’da dövüşmek olduğundan amalini (emellerini) hayyiz-i (mevki) husule îsâl (ulaştırma) için teşebbüsâtından (girişimlerinden) geri duramamıştır.*”⁸⁶² sözleriyle Abdurrahman Şeref, Rusya’nın Şark politikasının amaçlarından bahsetmiştir.

İngiltere konusunda ise, İngilizlerin sömürgesi olan Hindistan ele alınmış, 1857 yılında Hindistan’da çıkan ayaklanmadan bahsedilerek “*...hindular kanlı intikamlara hedef oldular. Top ağızlarına bağlanıp atılmak gibi haklarında nice hâlet-i vahşiyane (vahşice hallere) irtikâb olundu ki (suç işlendi ki) asr-ı hazırda (şimdiki asırda) tarih-i medeniyette böyle kanlı vak’a (olay) görülmemiştir.*”⁸⁶³ demesinin yanı sıra

⁸⁵⁹ Duman, a.g.e., s.431.; Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.411.

⁸⁶⁰ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.416.

⁸⁶¹ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.421.

⁸⁶² Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.429.

⁸⁶³ Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye II*, s.435.

“Bugün (Elyevm) en iyi sömürge (müsta'merat) idare edenler İngilizlerdir.”⁸⁶⁴ ifadeleri kullanılmıştır.

Avrupa harici denilen kısımda ise Afrika, Okyanusya ve Amerika’da yaşanan sömürgecilikten ve esirlikten çok kısa bir şekilde bahsedilmiştir. “*Asar-ı medeniyet*” (medeniyetin izleri) başlığı altında ise, “*maarif (eğitim) ve medeniyet için a'sâr-ı sâlife-i (geçen yüzyılı) hayran edecek surette bir devr bedî'-i terakki küşad (güzel bir ilerleme devri açma) etmiştir.*” diyen Abdurrahman Şeref, filozofların katkısıyla sanayide gelişmelerin yaşandığını “*asrımızın en büyük ihtirâ (buluşu) kuvve-i buhâriye (buhar kuvveti) ile kuvve-i elektrikiyedir (elektrik kuvveti).*”⁸⁶⁵ olduğunu belirterek bunların uygarlığa getirdiği katkılar üzerinde durmuştur.

II. cildin yazıldığı tarih dikkate alındığında yakın dönem Avrupa tarihine özet şeklinde de olsa yer verildiği görülmektedir. Avrupa tarihi 215-236 ile 380-443 sayfaları arasında ele alınmıştır. Mükrimin Halil, bu eser için “*garp usulünde yazılan eserlerdendir. Abdurrahman Efendi bu eserinde eski şark müverrihleri gibi yalnız vakat-ı siyasiyeden bahsetmemiştir.*” demesinin yanında Abdurrahman Şeref’in “*ilk defa ilmi bir Osmanlı tarihi*” yazdığını da belirtmiştir.⁸⁶⁶ Yusuf Akçura ise, Abdurrahman Şeref’in bu eserinde siyasal, askeri, diplomatik sürecin ana metin olduğunu, diğer olayların ise ek açıklamalardan ibaret olduğunu belirtmiştir. Ona göre, eserde Avrupa ve Osmanlı olayları iç içe geçerek anlatılmalıydı. Akçura, Şeref’in bu olayları birbirinden bağımsız almasının genel tarih olaylarının anlaşılmasında aykırılık yarattığını vurgulamıştır.⁸⁶⁷ Fakat eserin çıktığı tarihler göz önünde bulundurulduğunda, II. Abdülhamid’in istibdat dönemine denk geldiği görülebilir. Abdurrahman Şeref’in Avrupa olaylarına eklerle kısa bir şekilde değinmesi bile dönemin koşulları düşünüldüğünde oldukça önemli bir adımdır. Fransız İhtilali veya aktarılan Avrupa olayları bu nedenle oldukça sınırlı bir şekilde, öğrencileri galeyana getirmemeye özen gösterilerek aktarılmıştır. Örneğin Fransız İhtilali bir iki satırla geçilirken, Viyana Kongresi üzerinde daha fazla durulmuştur. Bunun temel nedeni olarak dönemin koşullarının etkili olduğunu düşünebiliriz. Abdurrahman Şeref, Avrupa tarihine yönelik bu açığını da II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ortaya çıkan

⁸⁶⁴ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.436.

⁸⁶⁵ Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye II**, s.441.

⁸⁶⁶ Yinanç, “**Abdurrahman Şeref.**”, s.512.

⁸⁶⁷ Yusuf Akçura, **Tarih-i Siyasi- 1926-1927-1928 Ders Notları**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Ağustos 2017, s.46-47.

Asr-ı Hazır Tarihi (1913) eserinde Fransız İhtilali öncesi ve sonrası Fransız tarihini detaylı bir şekilde işleyerek kapatmıştır.

4.2.1.3.3. Asr-ı Hazır ve Osmanlı Tarihi Açısından “Harb-i Hazırın Menşe-i”

Abdurrahman Şeref’in dönemin en yetkin tarihçisi ve devlet adamı sıfatıyla bizzat tanıdığı olduğu Birinci Dünya Savaşı’nı içeren bu eserini, daha henüz savaşın sonuçlanmadığı bir dönemde kaleme almış olması son derece önemlidir. “1333 (1917) senesinde yazılmıştır.” ifadesi ile eserin kaleme alındığı zaman dilimi belirtilmiştir.

Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi tarafından geliri Donanma Cemiyeti’ne kalmak üzere kaleme alınan eserin başlangıcını, Şeref’in *Donanma Mecmuası*’nın 137. sayısında başlayan “*Harb-i Hazırın Menşe-i –Fransa ve Prusya Harbi’nin Suret-i Zuhuru*” başlıklı yazısı oluşturmuştur.⁸⁶⁸ Eser, Abdurrahman Şeref’in 20 Eylül 1917 (R.1333) tarihinde anılan makalesinden itibaren aralıklarla devam eden ve *Mecmua*’nın 7 Mart 1918’de çıkan 156. sayısına⁸⁶⁹ kadar dizi olarak yayımlanan makalelerinin “*Harb-i Hazırın Menşe-i*” adı altında bir araya getirilmesiyle oluşmuştur.

Eserin yayın amacı, kitapta şöyle ifade edilmiştir:

“...Bugün top gürültüleri arasında bütün cihanı şiddetle işgal eden ve herkesi huzur-ı tarihe açık alınla çıkmak için aylarca uğraştıran ve bu kadar neşriyata sebep olan bir mesele-i mühimme-i beşerîyeyi teşrih etmektedir. Mağlub Rus ordusunun sabık kumandanı (Sohomilino)un itirafıyla büsbütün kesb-i ehemmiyet iden harb-i hazırın sevaikını, tarih sahifelerinde arayarak zamanımıza kadar isal eylemiş olan bu makalat, asr-ı hazır vukuat-ı azimesinin muhtasar bir tarih-i kıymetini de irae itmektedir. Abdurrahman Şeref Beyefendi’nin kıymet-i ilmiye ve vukuf-u tarihiyeleri hakkında söylenilecek sözler malum-u ilam kabilindendir. Vakanüvisimizin kendisine has bir lisan-ı âlimane ile tafsil ve tetkik ettiği vukuat-ı cesime-i âlem, sergüzeşt-i insaniyetin

⁸⁶⁸ Donanma Mecmuası’nın bahsedilen sayısı için bkz. **Donanma Mecmuası**, [20 Eylül 1333 (1917), H. 2 Zilhicce 1335] S.137, s.1406-1407.

⁸⁶⁹ Donanma Mecmuası’nın bahsedilen sayısı için bkz. **Donanma Mecmuası**, [H.24 Cemazeyilevveli 1336/ R. 7 Mart 1334 (1917), S.156, s.1706-1707.

en mühim safhalarıdır. Bu silsile-i makalat-ı karilerimize bir suhulet olmak üzere risale şeklinde yeniden tab' ve neşr eyliyoruz."⁸⁷⁰

Abdurrahman Şeref Efendi, "İfade-i Maksad" başlığı altında "ilk başlatan en zalim olandır" anlayışına uygun olarak tüm dünyayı kaosa sürükleyen ve pek de iyi bir ün bırakmayacak olan I. Dünya Savaşı'nı başlatma sorumluluğunu, savaşa katılan devletlerin birbirlerinin üzerine attıklarını belirtmiş, ancak asıl nedenlerin daha uzaklarda aranması gerektiğini şu ifadelerle dile getirmiştir:

*"Elbâdî azlem fehvâsınca (başlatan en zalim olandır kuralınca) harbi hazrın mesuliyetini kimse üzerine almak istemiyor, Almanlar İngilizlere İngilizler Almanlara ve helümme cerra isnad edip duruyor. Âlem-i herc ü merc eden ve tarihinde bediî hakikisi elbette ney-i nam ile yâd olunmayacak olan bu badirenin esbabını yakınlarda aramak ve şuna buna atf etmekten ziyade menşelerine doğru giderek uzaklarda taharri itmek daha muvafık olur. Bu babda kariin-i kirama bir fikir-i icmal-i vermeye gayret edeceğim."*⁸⁷¹

Abdurrahman Şeref Efendi, Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerini Fransa ile Prusya arasında yaşanan savaşın sonucunda imzalanan Frankfurt Antlaşması'na (1870) ve bu antlaşmadan sonra ortaya çıkan gelişmelere bağlamıştır. Şeref, Fransa İmparatoru III. Napolyon'un izlemiş olduğu politika sonucu Fransa ile Almanya arasında yaşanan Alsas-Loren ve diğer topraklara yönelik anlaşmazlıkların nedenini, Bismarck'ın Almanlar'ın toprak ile ırksal bütünlüğünü sağlamaya yönelik izlediği politikada ve Balkan Savaşları sonrasında Balkan Yarımadası'nda ortaya çıkan değişimler ile anlaşmazlıklarda görmüştür.

A. Şeref, toplam 158 sayfa olan *Harb-i Hazrın Menşe-i* eserinde -yazı dizisinin donanma dergisinde yayımlandığı dönemde de devam eden- Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerini dört fasıl (bölüm) altında incelemiştir.

Birinci bölümde; "*Fransa-Prusya Harbi*" başlığı altında "1870 Seferi'nin suret-i zuhurunu ve hâli hâzırla mukayeseye medar olmak üzere o zaman düvel-i muazzamanın vazîyetini ve Prusya başvekili Bismarck'ın diplomatlık sanatında

⁸⁷⁰ Abdurrahman Şeref, **Harb-i Hazrın Menşe-i**, Dersaadet, Ay-Yıldız Matbaası, R.1334-1335/M.1918-1919), s.3-4.

⁸⁷¹ Şeref, **Harb-i Hazrın Menşe-i**, s.5.

gösterdiği muhayyirülükül hünerleri ve Fransa kabinesinin hataları gözden geçir[ilmiştir].”⁸⁷²

İkinci bölümde; “*Berlin Muahedesine Doğru*” başlığı altında “*Frankfurt muahedesinden Berlin muahedesine kadar güzerean olan müddette politika cereyanlarının aldığı istikamet-i tetebbu*”⁸⁷³ ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde; “*Berlin Muahedesinden Sonra Otuz Senelik Siyasetin İcmâli*” başlığı altında “*Berlin muahedesinden 1878 Meşrutiyet-i Osmaniye’nin iadeten ilanına (1908) kadar otuz senelik vekayi-i düvelîye ve ahvâl-i siyâsiye[si]*”⁸⁷⁴ özetlenmiştir.

İlk üç bölümde A. Şeref, Avrupa ülkelerinin siyasal, düşünsel, ekonomik ve toplumsal yapısı, kendi aralarındaki ilişkiler ile çatışmalara yer vermiştir. Kitabın dönemin kamuoyu açısından önemi ise, içinde yaşanmakta olan tarihsel sürecin İmparatorluğun son resmi tarihçisi tarafından tarihsel bir perspektifle ele alınmış olmasıdır. Eser, bir yönden dönemin devlet bürokrasisinin resmi bakış açısını, yani devletin eserin yazıldığı dönemde olanca şiddetiyle devam eden I. Dünya Savaşı’na ilişkin bakışlarını ve beklentilerini yansıtmaktadır. Bu özelliği ile eser, kamuoyunu aydınlatmaya ve savaşın olası sonuçlarına karşı kamuoyunu hazırlamaya yönelik bir çaba olarak da değerlendirilebilir. Bu eserin esas önemli bölümü dördüncü bölümdür. Bu bölümün önemli olmasının nedeni, “*Meşrutiyet-i Osmânîyye*”nin durumunun ve sürece ilişkin yaklaşımlarının kapsamlı bir şekilde eserde verilmesidir. Anılan bölüm içerisinde dönemin dünyasının gelişmelerinin ve diplomasisinin Meşrutiyet yönetimi tarafından nasıl algılandığı da tüm detayları ile incelenmiştir.

Dördüncü bölümde; “*Meşrutiyet-i Osmânîyyeden Sonra*” başlığı altında “*Maksad-ı asliyemize takarrüb ile tahlil ve tavzihine çalışacağız.*”⁸⁷⁵ ifadeleriyle II. Meşrutiyet’ten Aralık 1917 tarihine kadar Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı iç ve dış gelişmeler, dönemin en yetkin tarihçisi olan Abdurrahman Şeref’in bakış açısıyla yansıtılmıştır.

⁸⁷² Şeref, *Harb-i Hazırın Menşe-i*, s.7.

⁸⁷³ Şeref, *Harb-i Hazırın Menşe-i*, aynı yer.

⁸⁷⁴ Şeref, *Harb-i Hazırın Menşe-i*, s.7-8.

⁸⁷⁵ Şeref, *Harb-i Hazırın Menşe-i*, s.8.

10-23 Temmuz 1908’de “*Meşrutiyet-i Osmaniyye fevkalade şevk ve server içinde iadeten ilan kılındı. Bu bir zaruret-i mübrem idi*”⁸⁷⁶ sözleri ile II. Meşrutiyet’in ilanının büyük bir şevk ve sevinçle karşılandığını belirten Şeref, İmparatorluğun yaşaması için hürriyetin ve kanunun egemen kılınmasını bir zorunluluk olarak görmüştür. A. Şeref, 30 yıldır aydınların her yıl salnamelerin başında okumaktan bitkin ve umutsuzluğa düştükleri Kanun-ı Esasi düzeninin tekrar kurulmasını, imparatorluğun birleştirilmesi açısından bir gereklilik olarak değerlendirmiştir. Ona göre, yıllardır devam eden istibdat rejiminden sonra kurulan yeni düzenin birtakım sarsıntıları beraberinde getirmesi kaçınılmazdır.⁸⁷⁷

Bosna-Hersek’in ilhakını ve Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanını Meşrutiyet yanlıları için göz ardı edilemeyecek gelişmeler arasında gören A. Şeref, bütün faaliyetlerini askeri alana yoğunlaştırarak hayati önem taşıyan ekonomi alanında imparatorluğun hiçbir şey yapamadığını vurgulamıştır.⁸⁷⁸ Bu durumu yakından inceleyenlerin Meşrutiyet’in aldığı istikameti temkinli karşıladıklarını da belirten Abdurrahman Şeref Efendi, “*nitekim bir ecnebi bana demişti ki siz askerlikten başka bir şeye heves edip çalışmıyorsunuz. Meşrutiyet, meziyet-i kadime-i kavmiyyenizi uyandırdı. Tırnağınız uzar ise galiba yine Viyana’ya doğru gitmeye kalkışacaksınız. Sanayi ve ticaret hususunda hiçbir teşebbüs henüz görülmüyor*”⁸⁷⁹ anekdotu üzerinden Avrupa’nın kaygılarını ve eleştirilerini göstermeye çalışmıştır.

Abdurrahman Şeref’e göre, dönemin diğer önemli bir olayı ise, İtalya’nın Trablusgarp’ı işgal etmesidir. O, İtalya’nın Osmanlı’ya savaş ilan etmesini ani bir gelişme olarak değerlendirmemektedir. İngilizler’in Mısır’a, Fransızlar’ın Tunus’a yönelik planlarına karşılık İtalya’nın da içerisinde gizlemiş olduğu Trablus’a yönelik emellerini zamanla açığa çıkardığını vurgulayan Şeref, anılan devletlerin İtalya’nın buradaki faaliyetlerine göz yumacakları konusunda anlaştıklarını aktarmıştır.⁸⁸⁰ Trablus’ta bir avuç Türk kuvveti ile baş edemeyen İtalyan ordusunun Avusturya’ya karşı hiçbir direnç gösteremeyeceğini ve hezimete uğrayacağını kaçınılmaz bulan

⁸⁷⁶ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.131.

⁸⁷⁷ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, aynı yer.

⁸⁷⁸ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.132-133.

⁸⁷⁹ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.133.

⁸⁸⁰ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.134.

Şeref, Osmanlı'nın "*Trablus Meselesi*"nin "*Şark Meselesi*"ni tazeleyeceğini ve uykuda bulunan bu sorunu uyandıracağını anlayamadığını vurgulamıştır.⁸⁸¹

Dönemin bir diğer önemli olayı olarak Abdurrahman Şeref, Rusların, Osmanlı'ya bir nota vererek boğazların Rus gemilerine açılmasını, bir ittifak yapılmasını ve o şartla Rus askerinin boğazların korunmasına katılacağını Osmanlı Devleti'ne teklif etmesini görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya'nın paylaşılmasında uzlaşamayan Balkan hükümetleri arasındaki çatışmalardan yararlanması, Girit İhtilali, Meşrutiyet'ten 7-8 ay sonra Rumeli Müfettişliği'nin tasfiye edilmesi, Arnavutluk isyanının bastırılmasında şiddete ve cebre başvurulmasının Balkanlardaki yangını körüklemesi, Bulgar-Sırp ittifakına verilen Rus desteği ile Balkanlar'daki kargaşanın tırmandırılması dönemin diğer önemli gelişmeleri arasında işlenmiştir. Bütün bunların sonucu olarak 30 Eylül 1912'de genel seferberlik, 18 Ekim 1912 tarihinde de savaş ilan edilmiştir. Abdurrahman Şeref'e göre kısa sürede Osmanlı orduları her tarafta mağlup olmuş, Çatalca'ya kadar gelen düşmanlar payitahtı tehdit eder duruma gelmiş, bütün Rumeli elden çıkmıştır. A. Şeref, bu mücadeleleri "*...tantanalı istihzârat-ı askeriyemizin safsatadan ibaret olduğunu göstererek âlem nazarında kıymetimizi küçültmüş idik. Londra muahdesi ile (30 Mayıs 1913) Sultan Murat Hüdavendigâr fütuhâtını hemen tamamıyla düşmanlara bıraktık*"⁸⁸² ifadeleriyle yorumlamıştır. Anılan kısımda Balkanlarda yaşanan gelişmeler ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Balkan uluslarının takındığı tavırlar, uluslararası boyutta aldıkları destekler ve kendi aralarındaki çatışmalar tüm ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Abdurrahman Şeref'in eserinde ele aldığı diğer önemli bir konu ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda, Kuzey Afrika'da ve Yemen'de yaşadığı karmaşa ve bu dönemde, sıklıkla çatıştığı İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi devletlerin genel durumları hakkında bilgiler vermesidir. Şeref, anılan devletlerin yine "*Şark Meselesi*" olarak formüle ettiği politikaları gereğince "*Hasta Adam*" ismiyle adlandırdıkları Osmanlı'ya yönelik emellerini gerçekleştirmedeki ve uygulamadaki yaklaşımları hakkında son derece önemli tespitlerde bulunmaktadır.⁸⁸³

⁸⁸¹ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.135.

⁸⁸² Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.139-140.

⁸⁸³ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.143.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu döneme ilişkin olarak üzerinde durduğu diğer bir konu ise, bu süreçte tartışılan demokrasi, sosyalizm, nasyonalizm gibi düşüncelere ilişkin bazı söylemler açığa çıkmasına rağmen oldukça sınırlı kaldığını vurgulamasıdır.⁸⁸⁴

Eserde detaylı olarak işlenen konulardan bir tanesi de savaşa giden süreçte Avrupa ülkelerinin izlemiş oldukları politika ve beklentilerin detaylı olarak ele alınmasıdır. Başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere her bir ülkenin iç politikasının ve buna bağlı olarak izlenen dış politikalarının detayları, Dünya'nın diğer bölgelerine yönelik ekonomik hedefleri ile bunun en başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere o coğrafyalarda bulunan devletlerde yaratacağı sonuçlar işlenmiştir.

Dikkat çekilen diğer önemli bir nokta ise, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu dönemde izlemiş olduğu Avrupa ve Dünya politikasıdır. Abdurrahman Şeref Efendi, Amerika Birleşik Devletleri'nin durumuna ve izlediği politikanın savaş üzerindeki kritik konumuna vurgu yaparken Almanya'nın savaşı kaybetmesinin en önemli nedeni olarak en başta Amerika'yı kendi yanına çekememiş olmasına bağlamaktadır. Almanya'nın savaşta hiçbir kazancı olmadığını belirten Şeref, Almanya'nın tamamen köylülerden oluşan toplumsal ve sınıfsal bir yapıya sahip olduğu için savaşa girişinin de bir bakıma anlamsız olduğunu vurgulamaktadır.

A.Şeref'in eserinin geneli değerlendirildiğinde özellikle Avrupa ülkelerinin kendi kamuoylarının ve buna yönelik izledikleri ekonomi politikalarının başta İngiltere olmak üzere Avrupa'yı, dünyanın diğer bölgelerine yönelik bir sömürgecilik politikasına sevk ettiğinin vurgulandığı dikkat çekmektedir. Ona göre, Rusya, Fransa ve Almanya gibi ülkeler, bu durum karşısında sahip oldukları avantajları koruyabilmek adına I. Dünya Savaşı'na katılmaya mecbur kalmıştır. Bütün bu konulara ilişkin detayları yansıtan örnekler, her ülke özelinde kapsamlı bir biçimde eserde işlenmiştir.

Harb-i Hazırın Menşe-i kitabının belki de en önemli özelliği, bütün bir XX. yüzyıl boyunca ve XXI. yüzyılın günümüze dek geçen zaman diliminde çağdaş tarihin çıkış noktalarında biri olarak ele alınan I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı ve henüz sonuçlanmadığı bir dönemde, Abdurrahman Şeref'in anılan savaşı, tarih araştırması

⁸⁸⁴ Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, s.144-145.

yapmasıdır. Nitekim dünyada çağdaş tarih araştırmalarının akademik bir disipline dönüşmesinin başlıca nedeni, I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu sonuçlar olmuştur. İnsanlığın bir daha böyle bir savaş yaşamaması için I. Dünya Savaşı'nın kapsamlı araştırmalara konu olması gerektiği, İngiltere'de 1920'lerin ortalarında tarihçilerin üzerinde önemle durdukları bir konu olmuştur.⁸⁸⁵ Abdurrahman Şeref'in savaşın henüz devam ettiği bir dönemde bu konuyu ele alması, Osmanlı'nın en yetkin ve yetkili tarihçisinin konuya bakışını yansıtmaya bakımından dikkate değerdir. Abdurrahman Şeref'in anılan eseri, -günümüzde bile- çağdaş dönemleri çalışan tarihçilerin, çağdaş tarih incelenmelerinde son kronolojik sınırın ne olması gerektiğine yönelik yürüttüğü tartışmalara bir yanıt niteliğindedir. Şeref'in kendi kitaplarında zaman zaman vurguladığı tarihsel olaylarla tarihçiler arasına konan 30 yıllık sınır, bu eserinde pek dikkate alınmamıştır. Kuşkusuz bunda Abdurrahman Şeref'in bir vakanüvis olarak olayları en son evresine kadar kayda geçirmekle görevli olmasının yanı sıra tarihin ve tarihçinin içinde yaşadığı dünyayı ve toplumu algılama konusunda taşıdığı stratejik rolü benimsemesi de oldukça etkili olmuştur. Kısacası, Abdurrahman Şeref'in *Harb-i Hazırın Menşe-i* hem tarih yazım anlayışı hem de ele aldığı tarihsel olayın konumu ve niteliği açısından mihenk taşı olma özelliğine sahiptir.

Abdurrahman Şeref Efendi, eğitimine Osmanlı'nın geleneksel eğitim anlayışını devam ettiren sıbyan mektebinde başlamış, döneminin batıdaki örneklerine uygun açılmış modern eğitim kurumlarında devam etmiştir. Bir yandan geleneksel eğitim kurumlarında aldığı Arapça ve Farsça dil eğitimine, modern eğitim kurumlarında verilen Fransızca ve Latince dillerini de eklemiştir. Onun doğu ve batı dillerinde kazandığı yetkinlik, tarihçiliğine son derece önemli bir destek sağlayarak çağdaş bir vizyon oluşturmada etkili olmuştur. Bu sayede bir yandan geleneksel tarih anlayışına uygun olarak yazılmış olan eserleri kullanma becerisini sürdürmüş, diğer yandan çağdaş Avrupa'da ortaya çıkan ve gelişmekte olan tarih anlayışları ile yayınları inceleyebilme olanağı bulmuştur. Abdurrahman Şeref, bu özellikleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nda yetişmiş olan ilk etkili tarihçilerden birisi olarak tarihçiliğin zirvesine yerleşmiştir. Aynı zamanda A.Şeref, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarih derslerinin ilk kez okutulduğu modern eğitim kurumlarında tarih derslerini öğreten ilk tarihçilerden birisi olmuştur. Mahrec-i Aklam, Mekteb-i Mülkiye, Mektebi

⁸⁸⁵ Erdal Aslan, "Çağdaş Tarih Öğretiminin Yeri ve Sorunları", **Dokuz Eylül Üniversitesi ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1998, s.s.19-32.

Sultani, Darülfünun gibi dönemin önde gelen kurumlarında tarih öğretirken, aynı zamanda okuttuğu dersler için modern anlamda ilk tarih ders kitaplarını yazma unvanını da elde etmiştir. Farklı düzeylerdeki okullar için yazmış olduğu tarih ders kitapları ile çağdaş Avrupa tarihinin ve tarihçiliğinin Osmanlı aydını ile buluşmasını sağlayarak Osmanlı tarih algısının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Onun bu alandaki çabası ve başarıları, vakanüvislik görevinin yanı sıra, Türkiye’de kurulan ilk modern tarih kurumu olan Tarih-i Osmani Encümeni’nin başkanlığına seçilmesinde, pek çok kabinede farklı nezarette nazır olarak görevlendirilmesinde ve Ayan Meclisi’ne mebus seçilmesinde etkili olmuştur. Kısacası Abdurrahman Şeref, bir yandan yazmış olduğu tarih ders kitapları ve üstlendiği görevler ile Türkiye’de tarih eğitiminin gelişmesine, kurumsallaşmasına, derinlik kazanmasına katkı ve destek sağlarken diğer yandan Osmanlı’nın modernleşmesinde, Milli Kurtuluş ve Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde önemli görevler üstlenerek tarihte seçkin ve özgün bir yer edinmiştir.

4.2.2. Diran Kelekyan ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi

4.2.2.1. Diran Kelekyan’ın Hayatı (1862-1915)

II. Meşrutiyet sonrası ders programlarına giren siyasi tarih dersinin hocalarından biri olan Diran Kelekyan, Osmanlı Devleti’nin uzun süre “*millet-i sadıka*” tabirini kullandığı Ermeni millete mensup isimlerden biridir. Gazetecilik mesleği ile basamakları birer birer çıkan ve donanımı sayesinde Mülkiye Mektebi’nin siyasi tarih hocalığına kadar gelen Diran Kelekyan, tarihin karanlık bıraktığı noktalarda aydınlatılması gereken bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ateşli bir Ermeni istiklal davacısı olan bu yolda Ermeni Hınçak Komitesi içerisinde yer alan Kelekyan’ın⁸⁸⁶, okuttuğu siyasi tarih dersleri, uzmanlaştığı siyasi ve diplomasi tarihi bilgisiyle ortaya koyduğu eserleri, onun, XIX.-XX. yüzyılın asr-ı hazır Avrupa tarihçilerinin en başında yer almasını sağlamıştır.

⁸⁸⁶ Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II, Mars Matbaası, Ankara, 1968-69, s.966.

4.2.2.1.1. Ailesi ve Eğitim Yaşamı

20 Eylül 1862 tarihinde, Kayseri’de Hazine-i Maliye Sarraflarından Kırkor Kelekyan Efendi’nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Kelekyan’ın ilk öğrendiği lisan Türkçe olmuş, daha çocukken ailesi ile birlikte İstanbul’a giderek Hasköy’de Nersisyan Mektebi’nde ibtidai, Kumkapı’da Mezburyan Mektebi’nde rüşdi ve Gedikpaşa’da Surenyan Mektebi’nde idadi eğitimi almıştır.⁸⁸⁷ Türk ve Ermeni dili dışında Fransızca ve İngilizce öğrenen Kelekyan, felsefeye, tarihe, ekonomiye, toplum bilimlerine ve coğrafyaya ilgi duymuştur. İdadi eğitimini bitirdikten sonra Marsilya’ya giderek orada Bilimler Akademisi’nde derslerine devam etmiş, Marsilya’daki Ticaret okulu öğretmenlerinden özel eğitim alarak “*iktisadiyat ve ulum-u ticariye*” bilgisini genişletmiştir.⁸⁸⁸ Öğrencilik yıllarında *Manzume-i Efkâr* gazetesinde, Osmanlı ülkesine döndüğünde ise, önce Ermenice harfleriyle Türkçe çıkan *Cihan* gazetesinde, daha sonra *Saadet* gazetesinde yazarlık yapmıştır. Osmanlıcasının gelişmesinde, Arapça ve Farsçasını ilerletmesinde bu gazetelerdeki tecrübeleri önemli rol oynamıştır. 1891 yılında siyasi nedenlerden dolayı bir süreliğine Atina’ya giden Kelekyan, beş ay sonra göğüs rahatsızlığı (*illet-i sadriyye*) sebebiyle İstanbul’a dönmüş, iki yıl kadar hastalığının tedavisi ile uğraştığı için yazı hayatına bir süre ara vermiştir.⁸⁸⁹

4.2.2.1.2. Gazeteciliği ve diğer faaliyetleri

Tarik, Sabah, Ceride-i Şarkıyye adlarındaki Türk Gazetelerinde yazarlık ve başyazarlık yapmış olan Kelekyan, İzmirliyan’ın patrikliği döneminde, 1894-96 yılları arasında Patrikhane’nin birinci tercümanlığını da yürütmüştür.⁸⁹⁰

Diran Kelekyan, 26 Ağustos 1896’da (II. Abdülhamid dönemi) Taşnaksütyuna bağlı Ermeni ihtilalcilerin Galata’da yer alan Osmanlı Bankası’na saldırısıyla başlayan Ermeni isyanları⁸⁹¹ ve Müslümanların Ermenilere yönelik tepkilerinin artması

⁸⁸⁷ **Nevsal-i Milli**, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1330 (1914), s.164.

⁸⁸⁸ **Nevsal-i Milli**, s.164.

⁸⁸⁹ **Nevsal-i Milli**, s.164.

⁸⁹⁰ Murat Hanılçe, “Bir Osmanlı’nın (Diran Kelekyan) Gözünden Harp Manzaraları”, **100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) İhtilafı Duruşlar**, C.I, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.445.

⁸⁹¹ Ermeni isyanları ile ilgili bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896) II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, s.s.163-165.; Ethem Eldem ile 1896 Osmanlı Bankası baskını hakkında röportaj, **Agos Gazetesi**, 25 Ağustos 2017. Metin için bkz.

nedeniyle Londra'ya gitmiştir.⁸⁹² Londra'da *Nineteenth Century, Contemporary Review* gibi tanınan yerlerde makaleler yazmış, sekiz ay kadar *Daily Mail* gazetesi yazarları içerisinde yer alarak gazetenin Şark siyaseti ile ilgili kısmında görev yapmıştır.⁸⁹³ *Sabah* gazetesine bir yandan İngiliz hayatı ile ilgili mektuplar yollarken, *Graphic, Daily Graphic, Daily News* gibi gazetelerde de yazılar yazmaya devam eden Kelekyan, Viyana'da ve bir süreliğine de Paris'te Osmanlı ile İngiliz gazetelerinin muhabirliğini yürütmüştür.⁸⁹⁴

1898'de İstanbul'a dönen Kelekyan, *Hazine-i Hassa* memurluğu görevinin dışında⁸⁹⁵ Ermeni ve Türk gazetelerindeki yazı hayatını sürdürmüştür. Kısa bir süre sonra, II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminin baskıcılığına dayanamayarak Mısır'a giden Kelekyan'ın, bu esnada *Emlak-i Hümayun Senedat Kalemi*'nde çalıştığı ve izinsiz olarak Mısır'a gittiğinin anlaşılması üzerine memuriyetten kaydının silindiği anlaşılmaktadır.⁸⁹⁶ Mısır'da Abdülhamid rejimi aleyhine *Yeni Fikir* adıyla bir gazete yayımlayan Diran Kelekyan, aynı zamanda Fransızca *Journal du Caire* ve *La Bourse Egyptienne* gazetelerinin başyazarlığını da yürütmüştür.⁸⁹⁷ II. Meşrutiyet'in ilanı ve *La Bourse Egyptienne* ile sözleşmesinin dolmasından sonra Kelekyan, İstanbul'a dönmüş ve *Sabah* gazetesinin siyasi konular kısmının başyazarlığını üstlenmiştir. Görüldüğü gibi Diran Kelekyan'ın gazeteci kimliği onun kariyerinde önemli bir noktayı meydana getirmiştir.

Siyasi ve gazeteci kimliği dışında Osmanlı Devleti'nin çeşitli cemiyetlerinde karışımıza çıkan Kelekyan, 14 Nisan 1877'de kurulan *Hilal-i Ahmer Cemiyeti*'nin, I. Dünya Savaşı sırasındaki Heyet-i Merkeziye'sinde yer almıştır.⁸⁹⁸ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kadınların toplum içerisinde daha etkin hale gelmesiyle 20 Mart 1912 tarihinde "*Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi*" kurulmuştur. Hilal-i Ahmer

https://www.academia.edu/34401395/1896_Osmanl%C4%B1_Bankas%C4%B1_bask%C4%B1n%C4%B1_hakk%C4%B1nda_r%C3%B6portaj (Erişim: 3.4.2020)

⁸⁹² Olaylara karışan veya karışmayan güvenlik kaygısı taşıyan birçok Ermeni İstanbul'dan ayrılarak Amerika'ya ve Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Kemalettin Kuzucu, "Ermeni Terörünün 19. Yüzyılda İstanbul'daki Son Hamlesi: 1897 Olayları ve Düşündürdükleri", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II*, S.61, Eylül- Aralık 2014, s.s.1564-1586.

⁸⁹³ *Nevsal-i Milli*, s.165.

⁸⁹⁴ *Nevsal-i Milli*, aynı yer.

⁸⁹⁵ *B.O.A, HH.İ*, nr. 227/10. Takvimde: R. 24.03.1322/ M. 6 Nisan 1906.

⁸⁹⁶ *B.O.A., ML.EEM.*, nr.551/56.

⁸⁹⁷ *Nevsal-i Milli*, s.165.

⁸⁹⁸ Çetin Aykurt, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sanatsal Faaliyetleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXX, S.2, 2015, s.420.

Hanımlar Merkezi “Kuruluşundan itibaren cephede savaşan askerlere, yaralı ve hastalara, kimsesizlere ve bakıma muhtaç olanlara, şehit ve asker ailelerine göçmenlere, esirlere yardım etmiş, bu faaliyetlerini bağış kampanyalarının yanı sıra, aşhane, çayhane, hastane, dispanser, sanat evi, atölyeler, nekahet-hane, gibi kuruluşlar aracılığıyla”⁸⁹⁹ gerçekleştirmiştir. Hilal-i Ahmer Hanımlar Genel Merkezi’nin yönetim kurulunda Diran Kelekyan’ın eşi, Madam Neomi Kelekyan da İngilizce kâtime olarak yer almıştır.⁹⁰⁰

Hilal-i Ahmer Cemiyeti dışında, Diran Kelekyan, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonucunda ülkenin yaşadığı sosyoekonomik ve siyasi problemlerin giderilmesi için, 1 Şubat 1913’de ordu ve halka sosyal yardım amacıyla kurulmuş *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*’nin⁹⁰¹ *Tenvir-i Efkâr Heyeti (Heyet-i İrşadiye)* üyeleri arasında bulunmuştur.⁹⁰²

Zafer Toprak, Diran Kelekyan’ın II. Abdülhamid dönemi Jön Türklerinden olduğunu belirtmesiyle birlikte⁹⁰³, Ali Birinci de onun Jön Türklerle yakın ilişkilerde bulunduğunu hatta saraya jurnaller gönderdiğini aktarır.⁹⁰⁴ D. Kelekyan’ın bazı zamanlarda hafiyecilik göreviyle görevlendirildiği düşünülebilir. Örneğin, *Londra Times* Constantinople muhabirinin bir haberine göre (22 Mayıs 1899) Sultan, Diran Kelekyan’ı, La Haye’ye göndererek, Ahmet Rıza ve Minas Behitaz’ı (?) gözetlemesini ve davranışlarını takip etmesini istemiştir.⁹⁰⁵ Pantikyan’ın anlatımı doğrultusunda, M. Sıfır, Vatan gazetesi “*Ermenileri kimler Niçin ve Nasıl Aldattılar? Kelekyan İhtilali*”

⁸⁹⁹ Muzaffer Tepekaya - Leyla Kaplan, “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, Konya, 2003, s.147.

⁹⁰⁰ Tepekaya- Kaplan, *a.g.m.*, s.151.; Serap Torun, “Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs Sanâ’sı 1920 Raporu”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C.VI, S.2, 2016, s.82.

⁹⁰¹ Erdal Aydoğan, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı’nda Bazı Çalışmaları”, *Atatürk Dergisi*, C.III, S. 3, 2003, s.67-68.

⁹⁰² Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s.26.

⁹⁰³ Zafer Toprak, “Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi”, *Tarih ve Toplum*, S.67, Temmuz 1989, s.39.

⁹⁰⁴ Birinci, *a.g.e.*, s.651.

⁹⁰⁵ **B.O.A, HR.SFR.3.**, nr.483/54.; Ahmed Celaleddin Paşa’nın Avrupa’daki faaliyetleriyle ilgili benzer bir haber Times Gazetesi’nde şu şekilde yayımlanmıştır: “Times Gazetesi’nin Dersaadet muhbiri bugünkü nüshasında münderic telgraflarında Jön Türklerle Ermenilerin ahvâl ve harekâtını Paris’de mütemâdiyen tarassud eylemek üzere Ahmed Celâleddin Paşa’nın Pazar ertesi günü şehri mezkûre müteveccihen hareket edeceğini ve Ahmed Rızâ ile elyevm Lahey’de bulunanların endişe-i ulyâ-yı müteelzem olmakda idüğünü ve bunların men-i mazarrâtı me’mûrluğuyla Diran Kelekyan nâmında birisinin Lahey’e igrâm buyrulmuş olduğunu ihbâr etmiş (...) / Abdi Memlûkleri”, **B.O.A, Y.PRK.EŞA.**, nr.33/16, H. 11.01.1317 (M. 22.05.1899). Bkz. Emre Gör, II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909), **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2018, s.331-332’deki dipnot.

başlıklı yazısında, Diran Kelekyan'ın, bir yandan Mahmut Şevket Paşa'ya Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve fikirleri hakkında bilgi verdiğini, diğer yandan da hükümetin ve İttihat Terakki'nin Ermeniler ve komiteler hakkındaki fikirleri ile faaliyetlerini de Taşnaklara, Hınçaklara, Ramgavarlara gizlice bildirdiğini aktarmıştır.⁹⁰⁶

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Mısır'dan dönerek 1909 yılı İstanbul'unun hürriyetçi ortamından yararlanan Diran Kelekyan, Ermenilerin siyasi yapılanmaları içinde bulunmuş, Mısır'da kurulan Boğos Nubar Paşa başkanlığındaki *Ermeni Hukuk-ı Avam* veya *Demokrat Fırkası (Ramgavar)* olarak da bilinen fırkanın kurucularından biri olmuştur.⁹⁰⁷ 1911'de Patrikhane Umumi Meclisi'ne Konya'dan üye seçilmiştir.⁹⁰⁸ 1912 yılının seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kayseri adayı olmuşsa da oy alamamıştır.⁹⁰⁹

4.2.2.1.3. Ermeni Meselesi ve Kelekyan

Osmanlı Devleti'nin hoşgörüyeye dayalı yönetim anlayışı sayesinde, Osmanlı tebaası içerisinde yüzyıllardır dini, milli, sosyal ve kültürel kimliklerini kaybetmeden yaşayan Ermeniler arasında hız kazanan milliyetçilik fikri, XIX. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Sarınay, bağımsız bir millet ve devlet olma arzusu etrafında gelişme gösteren bu Ermeni milliyetçiliğinin misyonerlerin, yabancı okulların, büyük devletlerin desteği ile giderek güçlendiğini ve desteklendiğini belirtir.⁹¹⁰ 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Rusya ve Avrupa Devletleri'nin de bir araya gelmesiyle imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir boyut kazanmış, bu süreçten itibaren Ermenilerin fikirsel ve silahlı mücadeleleri de hız kazanmıştır.

Haklarını savunmak, fikirlerini yaymak ve Ermenilerin fikirlerini yansıtmak amacıyla kurulmuş olan Ermeni partileri (*Taşnak, Hınçak, Ramgavar* v.b.) ve Ermeni gazeteleri, Meşrutiyet'in ilanından sonra, hürriyet ortamının da etkisiyle etkinliğini

⁹⁰⁶ “Ermenileri kimler Niçin ve Nasıl Aldattılar? Kelekyan İhtilali”, haz. M. Sıfır, **Vatan Gazetesi**, 17.2.1941, s.4.

⁹⁰⁷ Birinci, **a.g.e.**, s.651.

⁹⁰⁸ Hanılçe, **a.g.m.**, s.445.

⁹⁰⁹ Faruk Alpkaya, “İnsanlar Asıl Unutulunca Ölü: Diran Kelekyan”, **Mülkiye Dergisi**, C.XXXIX, S.1, s.273.

⁹¹⁰ Yusuf Sarınay, “İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-18)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXIII, (Mart-Temmuz-Kasım 2007), S.67-68-69, s.104.

artırmıştır. Ermeniler, Meşrutiyet'i takip eden yıllardan ve I. Dünya Savaşı'nın yarattığı kargaşa ortamından faydalanan gruplardan biri olmuştur. Tüm bu kargaşa ortamından dolayı Osmanlı Devleti'nin Dahiliye Nezareti 14 vilayet ile 10 mutasarrıflığa 24 Nisan 1915 tarihinde bir genelge yayımlamıştır. Bu genelgede, *"Hınçak, Taşnak ve benzeri Ermeni komitelerinin kapatılması, belgelerine el konulması, liderleri ile zararlı faaliyetleri bilinen Ermenilerin tutuklanması ve bunlardan bulundukları yerlerde kalmaları sakıncalı görülenlerin uygun yerlerde toplanmaları talimatı verilmiştir."*⁹¹¹ Dahiliye Nezareti'nin yukarıda bahsedilen genelgesi üzerine İstanbul'da Taşnak, Hınçak ve Ramgavar örgütlerine mensup olduğu tespit edilen komitecilerin bir kısmı tutuklanmıştır. Ermeni komitelerinin yapılanması içerisinde bulunan ve Ramgavar'ın İstanbul Şubesi reisi olması sebebiyle İstanbul'dan uzaklaştırılanlar arasında Diran Kelekyan da yer almıştır. Tutuklanmasından önce kaleme aldığı *Sabah* gazetesindeki 25 Nisan 1915 tarihli *"Gayeye Doğru"* başlıklı yazısı, onun bilinen son yazısı olmuştur.⁹¹²

Diran Kelekyan, hakkında iki hâkim görüş vardır. Bunlardan biri Osmanlıcılık yanlısı diğeri Ermeni milliyetçisi olduğuna dairdir. Kendisi, Ermeni vatanperveri olduğunu hiçbir zaman gizlememiş, *"Ermenilerin menfaatleri Türklerin menfaati ile müşterek olduğuna inandığım müddetçe Osmanlı Devleti'ne sadâkatle hizmet edebilirim"*⁹¹³ demiştir. Ancak yukarıda da gördüğümüz gibi özellikle Balkan Savaşları döneminde Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda Müdafaa-i Milliye gibi yapılanmalarda da yer almıştır. Diran Kelekyan'ı bu yönleriyle ele aldığımızda siyasi açıdan Osmanlı Devleti ve Ermeni cemaati arasında ikiye bölünmüş olduğunu söyleyebiliriz. Ermeni olması ve Ermeni yapılanmalarında yer alması, Kelekyan'ın Osmanlı Devleti karşısında yer aldığını düşündürmüştür. Murat Hanılçe, Balkan ve I. Dünya Savaşı dönemi *Sabah* gazetesi yazılarından yola çıkarak Diran Kelekyan'ın *"Osmanlıcılık"* düşüncelerini tespit etmeye çalışmıştır. Hanılçe, onun Balkan Savaşı esnasında Osmanlı'nın yanında olduğunu ve Osmanlı'yı desteklediğini, 4 Ekim 1912'de gerçekleştirilen Sultanahmet Mitingi'nde coşkulu bir konuşma yaptığını, Osmanlı kamuoyu ile ortak duyguları paylaştığını hatta Balkan Savaşlarını,

⁹¹¹ Sarımay, **a.g.m.**, s.118.

⁹¹² Yazının içeriği için bkz. Diran Kelekyan, "Gayeye Doğru", Çev. Faruk Alpkaya, **Mülkiye Dergisi**, C.XXXIX, S.1, 2015, s.275-276. Metin için bkz.

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1080> (Erişim: 5.4.2020)

⁹¹³ Çankaya, **YMTM II**, s.967.

Osmanlılık muharebesi olarak değerlendirerek unsurları Osmanlı lehine teşvik ettiğini örnekler üzerinden göstermiştir.⁹¹⁴ Kelekyan, savaşlarda aldığı yenilgiler sonucunda Osmanlı'nın haklarını nasıl savunabileceğine yönelik fikirlerini ve Balkan Devletleri'nin mezalimine yönelik düşüncelerini de *Sabah* gazetesi yazıları aracılığıyla aktarmıştır. Sonuç olarak Kelekyan'ı doğrudan Osmanlı aleyhinde konumlandırmak mümkün gözükmemektedir. Onu, iki dünya arasında kalmış bir birey olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

4.2.2.1.4. Akıbeti ve Ölümü

Tutuklanarak Çankırı'ya zorunlu ikamete tabi tutulan Diran Kelekyan'a, 8 Mayıs 1915 tarihli yazıyla ailesi ile birlikte İstanbul dışında, içinde Ermeni bulunmayan bir vilayette ikamet edebileceğinin bildirilmesi istenmiştir.⁹¹⁵ Bu süre zarfında Çankırı'da yaşayan Kelekyan ile ilgili 17 Ekim 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen telgrafta “*Diran Kelekyan Efendi'nin elyevm Çankırı'da olup olmadığının, orada değilse nerede bulunduğu serian ışıarı*”⁹¹⁶ ile kendilerine bilgilendirilme yapılması talep edilmiştir. Kastamonu Valiliği'nin Diran Kelekyan'ın Çankırı'da bulunduğu dair bilgi veren şifreli telgrafi sonrasında⁹¹⁷, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kastamonu Valiliği'ne 23 Ekim 1915'te çekilen telgraf ile “*Çankırı'da bulunan Diran Kelekyan Efendi'nin Diyarbekir Divan-ı Harbi'ne gönderilmesi*” istenmiştir.⁹¹⁸ Bu belgeden anlaşılan o ki Diran Kelekyan'ın Divan-ı Harpte⁹¹⁹ yargılanması planlanmıştır. 28 Ekim 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Diyarbekir Valisi Reşid Bey'e Diran Kelekyan'ın Divan-ı Harbi Örfi'ye sevki için 12 Teşrinievvel 1331'de (25 Ekim 1915) Çankırı'dan Diyarbekir'e doğru yola çıkarıldığı

⁹¹⁴ Haniççe, **a.g.m.**, s.s.449-464.

⁹¹⁵ **B.O.A. DH. ŞFR**, nr.52/266. Takvimde: R. 25 Nisan 1331/ H. 23 Cemaziyelahir 1333.; Sarınoy, **a.g.m.**, 122.; Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2001, s.117.; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s.25.

⁹¹⁶ **B.O.A. DH. ŞFR**, nr.57/44. Takvimde: R. 4 Teşrinievvel 1331/ H.8 Zilhicce 1333.

⁹¹⁷ **B.O.A. DH. ŞFR**, nr.494/27. Takvimde: R. 6 Teşrinievvel 1331/ H. 10 Zilhicce 1331.

⁹¹⁸ **B.O.A. DH. ŞFR**, nr.57/92. Takvimde: R. 10 Teşrinievvel 1331/ H. 14 Zilhicce 1333.

⁹¹⁹ Olağan üstü zamanlarda (özellikle savaş, sıkıyönetim, ihtilâl, büyük felâket vb.) kanunlara aykırı hareket ederek mevcut siyasi, askerî ve içtimai düzeni değiştirmek üzere kurulan yüksek mahkemelerdir. Bkz. Zekeriyâ Türkmen, “Dîvânîharp”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, EK-I. cildinde, İstanbul, 2016, s.337.

bildirilmiştir.⁹²⁰ Bundan sonraki belgeler dikkate alındığında Diran Kelekyan'ın akıbeti tam olarak bilinmemektedir.

26 Aralık 1918 tarihinde Kastamonu vali vekili tarafından yollanan telgrafta, Diran Kelekyan'ın 25 Ekim 1915'te Çankırı'dan Çorum'a sevki ile İskilib kazasına teslim edildiği Çankırı Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir.⁹²¹ Bu belgeye göre Kelekyan bu tarihte en son İskilib kazasında bulunmuştur. Bundan sonraki süreçte Diran Kelekyan'a ne olduğunun bilinmediği, devletin çeşitli yerlere yazı yollayarak Diran Kelekyan'ın hayatı ve ölümü ile ilgili bilgi istemesinden de anlaşılmaktadır.⁹²² Diran Kelekyan hakkında en son belge, 16 Mart 1919 tarihli yazı olan Ankara Vilayeti'nin Diran Kelekyan Efendi'nin hayatta olup olmadığının Amasya Mutasarrıflığı'ndan sorulmasını istediği "telgrafi"⁹²³ olmuştur. Faruk Alpkaya, Çankırı'dan Diyarbakir'e götürülürken Kelekyan'ın Kızılırmak üzerindeki Çokgöz Köprüsü'nde cinnet geçirerek suya atladığını ve kaybolduğunu aktarır.⁹²⁴ Ali Birinci, benzer bir ifade ile onun, 1915'de Sivas yakınlarındaki Kızılırmak köprüsünden geçerken atından suya düşerek bulanık dalgalar arasında kaybolduğunu ve bu olayın Çankırı'da İttihat Terakki'nin yeni bir cinayeti olarak yorumlandığının da altını çizmiştir.⁹²⁵

Ali Çankaya ve Zafer Toprak onun 1 Eylül 1918 tarihinde öldüğünü belirtirken⁹²⁶ Kelekyan'ın genellikle 1915 tarihinde öldüğü genel kabul görmüştür. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi Çankırı'ya ulaştığı, Çankırı'dan sonra Diran Kelekyan'ın akıbetinin tam olarak bilinmediği ve durumunun da hükümet tarafından devamlı sorularak öğrenilmeye çalışıldığı belgeler ışığında görülmektedir. Belgeler dikkate alındığında 1915 yılı Kelekyan'ın canlı olarak görüldüğü son yıl olmuştur. Kelekyan'ın ailesiyle ilgili verebileceğimiz bir bilgi de bildiğimiz kadarıyla tek oğlu olarak 1800'lü yılların sonunda dünyaya gelen Gregor Kelekyan'ın, 1917 yılında

⁹²⁰ B.O.A. DH.ŞFR., nr.57/156. Takvimde: R. 15 Teşrinievvel 1331/ H. 19 Zilhicce 1333.

⁹²¹ B.O.A.DH.ŞFR., nr.608/8. Takvimde: R. 26 Kânunuevvel 1334/ H. 22 Rabiulevvel 1337.

⁹²² Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Nezareti 6 Ocak 1919 tarihinde Ankara Vilayetin 'den Diran Kelekyan'ın hayatı ve ölümü hakkında bilgiye cevaben Çorum'dan Amasya'ya 1916-17'de sevk edildiği bildirilir. B.O.A. DH.ŞFR., nr.95/45. Takvimde: R. 6 Kanunusani 1335/ H. 3 Rabiulahir 1337; Bkz. B.O.A. DH. ŞFR., nr.610/116/1 şifreli mesaj. Takvimde: R. 16 Mart 1335/ H. 13 Cemaziyelahir 1337. Yine bkz. Hanılçe, a.g.m., s.447'de 11. dipnot.; 20 Ocak 1919 tarihinde Sivas Vilayeti'nden (B.O.A.DH.ŞFR., nr.95/186. Takvimde: R. 20 Kanunusani 1335/ H. 17 Rabiulahir 1337.) 6 Şubat 1919'da Diyarbakir Vilayeti'nden Diran Kelekyan'ın nerede olduğu ve hayatta olup olmadığı sorulmuştur. B.O.A.DH.ŞFR., nr.96/82. Takvimde: R. 6 Şubat 1335/ H. 5 Cemaziyellevvel 1337.

⁹²³ B.O.A. DH. ŞFR., nr.610/116. Takvimde: R. 16 mart 1335/ H. 13 Cemaziyelahir 1337.

⁹²⁴ Alpkaya, a.g.m., s.272.

⁹²⁵ Birinci, a.g.e., s.652-653.

⁹²⁶ Toprak, "Diran Kelekyan...", s.39; Çankaya, YMTM II, s.966.

yurtdışına giderek eğitim aldığı ve dünyaca ünlü bir caz sanatçısı olarak 1937 yılında Türkiye'ye döndüğüdür.⁹²⁷

4.2.2.1.5. Eserleri

Yazmayı sevdiği her halinden anlaşılan, romanları, hikâyeleri, şiirleri olan, Ermenice ve Türkçe edebi yazıları bulunan Diran Kelekyan, 1879'da henüz küçük yaştaiken “*Geçmiş ve Gelecek veya Ulusun Yeniden Oluşumu*” defterini yayımlamıştır.⁹²⁸ Şemsettin Sami'nin Türkçe-Fransızca sözlüğünü geliştirerek “*Türkçe'den Fransızca'ya Kamus-ı Fransevi*”yi⁹²⁹ (Musavver Türkçe'den Fransızcaya Lugat) kaleme almıştır. Fortuné de Boisgobey'den “*Marsel Yâhud Yeni Paris Esrarı*” ve Krikor Zohrab'dan “*Hayat, Olduğu gibi*” eserlerini tercüme etmiştir. Tarih-i Siyasi derslerinden çıkan “*On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*”, “*On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I-II*”, “*On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa, medhal: Fransa İhtilal-i Kebiri, Napolyon, Viyana Kongresi*” gibi eserleri de vardır. *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I-II* eserleri, Mülkiye Mektebi öğrencisi Ali Hayri'nin Kelekyan'ın derslerinde tuttuğu notlardan vücuda getirilmiştir. Kelekyan, Türkçe makalelerinde ve eserlerinde çoğunlukla D.K imzasını, bunun dışında “Bedri Kamil”⁹³⁰, “İ. Nadir”, Ermeni gazetelerinin bazılarında Dzağik, Ararat, Klanig, Sirayr, Dionke, Fransızca'da ise Viconte de Clanique ve Adolphe Aumervale'yi takma adlarını kullanmıştır.⁹³¹ İsmail Hikmet, Kelekyan'ın *Sabah* gazetesindeki siyasi makalelerinde kullandığı D.K imzası nedeniyle öğrencileri olarak ona “Deli Kâfir” lakabını taktıklarını aktarmıştır.⁹³²

4.2.2.1.6. Mesleki Yaşamı

Ömrünün büyük çoğunluğunu oradan oraya yer değiştirerek geçirmiş Diran Kelekyan'ın İngiltere, Fransa, Mısır, Yunanistan ve Osmanlı coğrafyalarının

⁹²⁷ “*Eski Sabah başmuharriri Diran Kelekyan'ın oğlu cazbant Şefi Gregor şehrimize geliyor.*”, 3 ilkteşrin 1937 Pazar, **Haber Gazetesi**, s.6.; “*Caz Kralı Gregor Kelekyan İstanbul'da*”, 21 birinciteşrin 1937 Perşembe, **Son Posta Gazetesi**, s.7.

⁹²⁸ Hanılçe, **a.g.m.**, s.446.

⁹²⁹ **Nevsal Milli**, s.165.

⁹³⁰ Gündüz Artan, “Türk Yazı Hayatında Rumuz Dizini”, **Türk Kütüphaneciliği**, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.III, S.4, 1989, s.219.

⁹³¹ **Nevsal-i Milli**, s.165.

⁹³² Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.IV, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s.1430.

havalesini soluması, onun okumalarını ve bakış açısını genişleten etkenlerden olmuştur. Siyasi tarih ve diplomasi tarihine ilgisi ve bilgisi, onun 1909'da Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine getirilmesinde ve aynı yıl yüksek mekteplerdeki tarih-i siyasi öğretmenliği kariyerinin başlamasında etkili olmuştur. 1909'da Mülkiye Mektebi'nde ve 1910'da ise Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde siyasi tarih öğretmenliğine getirilmiştir. Gazetelerde siyasi konularda yazdığı yazılar, derslerinde aktardığı bilgiler ve ele aldığı XVIII. ve XIX. yüzyıl Avrupa tarihine dair eserleri, onu Osmanlı Devleti'nin önemli bir asr-ı hazır Avrupa tarihçisi olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Zafer Toprak, II. Meşrutiyet dönemi *Sultani* öğrencilerinin Fransız Devrimi'ni Ali Reşad'dan, Mülkiye öğrencilerinin ise, Diran Kelekyan'dan dinlediğini aktarırken, Osmanlı diplomasisine memur yetiştirmek için oluşturulan *Siyasiyat Şubesi*'nde "diplomatik tarihi" de yine Kelekyan'dan öğrendiklerini belirtmiştir.⁹³³

1908 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin ders programının yeniden düzenlenmesiyle *Tarih-i Siyasi* dersinin her üç sınıfta da okutulması kararlaştırılmıştır. 1909'da siyasi tarih hocası olarak görevine başlayan Kelekyan'ın, derslerinin notları, öğrenciler tarafından toplanarak onların yararlanması için belirli sayıda basılmıştır.

Diran Kelekyan'ın ders notlarından oluşan eserlerinde ve derslerinde, Fransızca kitaplardan faydalandığını iki öğrencisinin hatıraları üzerinden tespit edebilmekteyiz. Bunlardan ilki İsmail Hikmet (Ertaylan)'ın, Diran Kelekyan'ın kendisine çevirmesi için verdiği "*Histoire Politique*" adlı pembe kaplı kitabın, ders anlatımlarında kullandığı kaynak olduğunu belirtmesidir.⁹³⁴ İkincisinin ise, Mehmed Fazlı (Güleç)'nin kendisine yapılan sözlü sınavda hocası Diran Kelekyan ile Mısır Meselesi konusunda yaşadığı tartışmayı anlatarak hocasının meseleye bakışını "*siz bir Fransız Tarihi'nden öyle takrir buyurdunuz. Fakat Mısır işi frenklerden önce bizim kendi davamızdır. Bu mes'ele Osmanlı Târihinin mes'elesidir.*"⁹³⁵ sözleri üzerinden anlamak mümkündür. Bunun dışında Ahmed Lütfi Efendi'nin *Lütfi Tarihi*, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Cevdet Tarihi*, Şanizade Ataullah'ın *Şanizade Tarihi*, Edouard

⁹³³ Toprak, "**Diran Kelekyan...**", s.39.

⁹³⁴ Çankaya, **YMTM IV**, s.1430.

⁹³⁵ Milli Kütüphane yer numarası: EHT 1969 A 524; Çankaya, **YMTM IV**, s.1607.

Driault'un “*Şark Meselesi*”⁹³⁶ ve Adolphe Thiers'in⁹³⁷ “*Histoire de la révolution française*” gibi eserlerden faydalandığını da eserlerinde yaptığı alıntılardan anlayabilmekteyiz.

4.2.2.2. Diran Kelekyan ve Tarih Ders Kitapları

Kelekyan'ın incelediğimiz eserleri Erkan-ı Harbiye ve Mülkiye gibi yüksekokullarda okutulan siyasi tarihi içeren tarih ders kitaplarıdır. *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I-II* eserleri Mülkiye öğrencisi Ali Hayri'nin tuttuğu notlardan meydana getirilmiştir. Ders notlarından meydana getirildiği dikkate alındığında tercüme değil, telif eserler olduğu görülmektedir. Kelekyan'ın *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, adlı eserinin ilk dikkat çeken noktası, Fransa tarihinin detaylı başlıklar altında incelenmesidir. Eserde, Kelekyan'ın konuları aktarırken yorumlarına yer vermesi ve diğer tarih eserlerinden faydalanması anılan eserin telif statüsünde değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi cilt II* rika metni taşbaskı olmakla beraber diğer eserleri matbaada basılmıştır.

Olayların diplomatik ve siyasi yönlerini ayrıntılı bir şekilde okuyucusuna sunan Kelekyan, toplumsal olayların ve toplumların da siyasi tarihte ne denli etkisi olduğunu derslerinde ve eserlerinde göstermeye çalışmıştır. Abdurrahman Şeref ile kıyaslandığında daha uzun cümleler kurduğu ve dilinin ağır olduğunu söyleyebiliriz. Arapça ve Farsça dilinin etkisi bazı açılardan hissedilebilmektedir.

Kitaplarında daha çok diplomatik, siyasi, askeri, ekonomi ve toplumsal hareketler üzerinde durulmuştur. Diplomasi ile ilgili bilgileri doğrultusunda yorumlarda bulunduğu dikkat çekmekle birlikte kitaplarının genelinde çok fazla yoruma rastlanmamaktadır. Bunda kişisel görüşlerini ortaya koymadan aktarım sağlamak istemesinin etkisi olduğu düşünülebilir.

Eserlerinde dikkat çeken bir noktada ihtilaller, ayaklanmalar, mücadeleler ve savaşlar ile ilgili detaylı bir bilgilendirme sunmasıdır. Mücadele sahnelerini canlandırma, olayların gelişimi ve sonuçlarının özellikle Erkan-ı Harbiye öğrencileri

⁹³⁶ Diran Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, C.I, Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi, Cihan Matbaası, İstanbul, 1329, s.163.

⁹³⁷ Diran Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi*, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1330, s.514.

için ve devletlerarası ilişkileri iyi tahlil etmenin, süreçlerin nedenlerini ve sonuçlarını çok iyi bir şekilde öğrenmenin, gelecekle ilgili öngöründe bulunabilmenin, Mülkiye öğrencileri için önemli olması, böylesi bir detaylandırmaya girmesinin temel etkenleri arasında sayılabilir. Böylelikle, Avrupa'nın XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl devrimler tarihi Kelekyan aracılığıyla öğrencilere ve okuyuculara aktarılmıştır.

Ders kitaplarının kronolojik künyeleri:

- 1- Diran Kelekyan'ın ders notlarından ilki **“Tarih-i Siyasi”** adıyla Dersaadet, İstanbul, Ali Hayri, 1327 (1911) tarihinde yayımlanan 480 sayfalık siyasi tarih adlı eseridir. Eser, Viyana Kongresi'nden sonra yarım asrı ele almıştır.⁹³⁸
- 2- **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, Sabah gazetesi sermuaharrir-i siyasisi ve Mekteb-i Mülkiye ve Harbiye tarih-i siyasi muallimi Diran Kelekyan Efendi'nin takrir-i alileridir. Mikdarı mahduddur. Mektep haricinde satılmaz. İstanbul, Cihan Matbaası, 1329 (1913), Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi, adet 4, 292 sayfadır. Eserin sonunda Pençsenbe 19 Mayıs 1327 (1 Haziran 1911) tarihi düşülmüştür. Kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. I. bölüm, 2.sayfadan başlayarak 17.sayfaya kadar devam eden 15 sayfalık kısımda **“1715'de Avrupa”** başlığı anlatılmaktadır. II. Bölümde devletlere yönelik başlıklar açılarak konular işlenmiştir. Fransa'ya 17-71. sayfa arasında 54 sayfa, Avusturya'ya 72-115. sayfa arasında 43 sayfa, İngiltere'ye 116-238. sayfa arasında 122 sayfa, İngiltere başlığı altında Osmanlı ve Osmanlı'nın diğer devletlerle ilişkileri, başlık açılmadan 238-268'e kadar 30 sayfa, Rusya'ya da 268-292. sayfa arasında 24 sayfa ayrıldığı görülmektedir.
- 3- **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi** eserinin iki baskısı vardır. İlki rika olarak yazılan 1328 (1912) yılında basılan eserde; Sabah gazetesi sermuaharriri siyasisi ve Mekteb-i Mülkiye ve Erkan-ı Harbiye siyasi muallimi muhterem Diran Kelekyan Efendi'nin takrir-i alileridir. Mikdarı mahduddur. Mektep haricinde satılamaz. Tabii: Mekteb-i Mülkiye

⁹³⁸ Birinci, **a.g.e.**, s.654.; Bu eserin metnine ulaşamadık. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve E-Kaynaklar kütüphanesi üzerinden ulaştığımız **“Diran Kelekyan (Mekteb-i Mülkiye ve Harbiye muallimlerinden, Sabah gazetesi ser-muaharriri) ve eserleri hakkında biyografik fiş”** adındaki arşiv kaynağında **“Tarih-i Siyasi”** adında bir eseri olduğuna dair bilgi yer almamaktadır. Bkz. Yer numarası: [y.t.], Demirbaş: Bel_Mtf_54560.

talebesinden Ali Hayri, Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi, Aded: 7 yazarken **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, matbu baskısında Sabah gazetesi sermuharriri siyasisi ve Mekteb-i Mülkiye ve Harbiye siyasi muallimi muhteremi Diran Kelekyan Efendi'nin takrir-i alileridir. Mikdarı mahduddur. Mekteb haricinde satılamaz. Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi adet: 4, İstanbul, Cihan Matbaası, 1329 (1913) tarihi kapak bilgilerinde yer almaktadır. Bu iki eserde yer alan bilgiler aynıdır ve ikisi de toplam 324 sayfadır. Matbu olan eserin son sayfasında Pençşembe (Perşembe) 12 Mayıs 1327 notu düşülmüş, rika olan eserde ise, Pençşembe (Perşembe) 18 Nisan 1328 tarihi yer almıştır.⁹³⁹

Matbu ve Rika metnin I. cildinde, “1815’de Avrupa” başlığı, 3. Sayfadan başlayarak 61. sayfaya kadar devam etmektedir. Bu kısımda Viyana Kongresi, Sultan Mahmut Devri, Kaynarca ve Bükreş Antlaşması gibi konular işlenmiştir. İkinci kısımda 61. sayfadan itibaren 1815’den sonra Avrupa işlenmiş, 140. sayfaya kadar getirilmiştir; ancak burada bir başlık açılmamış, İspanya, Portekiz, İtalya, Amerika gibi devletlerden de bahsedilmiştir. 140. sayfada “Mora İhtilali” 220. sayfaya kadar devam etmiştir. 221. sayfada “Mısır Meselesi” başlığı açılmış, 272. sayfaya kadar bu konu anlatılmıştır. 272. sayfada “Makamat-ı Mukaddese Meselesi” başlığı açılarak bu bölümde Fransa’nın ve özellikle Rusya’nın faaliyetlerine 324. sayfaya kadar yer verilmiştir.

Rika metin olarak kaleme alınmış “On dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi I” baskısının ilerleyen sayfasında II. cilt yer almaktadır. Eserin başlığı, “**On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi, II. cild**’dir. Kapağında Sabah gazetesi sermuharriri siyasisi ve Mekteb-i Mülkiye ve Erkan-ı Harbiye siyasi muallimi muhterem Diran Kelekyan Efendi'nin takrir-i alileridir. Mikdarı mahduddur. Tabii: Mülkiye ve Maliye Mekatib-i Aliyesi müdavimiyetinden Ali Hayri, 1329 (1913) yazmaktadır. Eser, 192 sayfadan oluşmaktadır.

4- **On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa, Medhal-Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi**, Muharriri: Diran Kelekyan, Tabii: Mihran, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1330 (1914), 656 sayfa. Bu eser

⁹³⁹ Seyfettin Özege Koleksiyonunda rika metin için Yer Numarası:25371 SÖ 1328, matbu metin için yer numarası: 25370 SÖ 1329.

okuttuğu eserler içerisinde en hacimli ve büyük başlıklar ile alt başlıklar açılarak belirli bir düzen doğrultusunda kaleme alınmış tek eseridir. Başlıktan da anlaşılacağı gibi eser, içeriği açısından XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılı konu edinen bir Fransa tarihidir. Fransa'nın toplumsal, ekonomik, siyasal, askeri, hukuksal tüm geçirdiği aşamaları aktaran eser, XI bölümden oluşmaktadır. Eser, 1789 Fransa'sına giden süreçten başlatılarak Waterloo Savaşı sonrası Fransa tarihini 618. sayfaya kadar getirilmiş ve Fransa kısmı sonlandırılmıştır. 618-628. sayfalar arasında Osmanlı siyaseti ve Avrupa konusu işlenerek “*mukaddimatın hitamı*” notuyla esas konu bitirilmiştir. 629. sayfada “*Hamişler*” yani ilaveler başlığı açılarak 37 maddede kısa notlar verilmiş, 656. sayfaya kadar devam eden bu bölümle eser noktalanmıştır.

4.2.2.3. Diran Kelekyan ve Asr-ı Hazır Tarihi

“*Tarih ve Tarih-i siyasi nedir?*”, “*Okullarda okutulan ‘Tarih-i Siyasi’ derslerine yönelik düşünceleri nelerdir?*” gibi sorduğumuz soruların cevaplarına Kelekyan'ın derslerinde aktardığı bilgiler doğrultusunda yanıt bulabilmekteyiz. Konumuz açısından önemli görüldüğü için Kelekyan'ın “*tarih-i siyasi*” kavramından ne anladığı bu başlık altında incelenmiştir.

“*Tarih hakiki manasıyla milletlerin tecrübe-i mazilerinin ziyadesidir.*” diyen Kelekyan, olayların meydana gelmesinde nedenlerin ve etmenlerin bulunduğunu, nedenler ile etmenlerin geçmişte ve karşılıklı ne gibi etkilerinin olduğunu tarih incelemelerinin açığa çıkardığını belirtmiştir.⁹⁴⁰

İnsanlık tarihi, çeşitli olayların meydana geldiği bir zemindir. Meydana gelen bu olayların yaşandığı yer ve o yer üzerindeki etkisinin, ona yönelik alınan önlemlerin, hayat kitabının boş sayfalarını doldurduğunu söyleyen Kelekyan, bireylerin hangi sebeplerin ve etkenlerin etkisiyle durumlarda/olaylarda bulunacağını tarihin incelediğini belirtmektedir. Diran Kelekyan, “*Hayat-ı düvel (devletler) ve milelde (milletler) dahi hal böyledir.*”⁹⁴¹ ifadesiyle devletlerin ve milletlerin hayatının da bu açılardan değerlendirilerek tarih aracılığıyla ortaya koyulduğunu söylemektedir.

⁹⁴⁰ Diran Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, C.II, 1329 (1913), s.3.

⁹⁴¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.4.

Tarihin, sadece olayları nakletmekten ve olayların oluşumlarından bahsetmekten ibaret olmadığını vurgulayan Kelekyan, olaylara hâkim olan sebepleri arayıp bularak insanların bu olaylar aracılığıyla tarihi ders çıkarmaya yardımcı bir araç olarak değerlendirmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.⁹⁴²

“*Tarih, geçmiş olaylara bakış itibariyle şimdiki zamanı idare etmek ve istikbali de hazırlamaktır.*”⁹⁴³ sözüyle tarihin, devletlerin ve milletlerin geleceğini inşa etmedeki rolüne işaret etmiştir. Hükümdarların ve devlet adamlarının tarih bilmesinin önemini kabul etmiş tarihçilerden olan Kelekyan, Fransız Dış İşleri Bakanı Leon Gambetta’nın “*gouverner c’est prévoir*”⁹⁴⁴ sözünü “*hikmet-i hükümet avakıbtı (sonuçları) görmektedir*” olarak çevirerek tarih sayesinde bilge hükümetlerin sonuçları önceden görebileceğine vurgu yapmıştır.

Tarihin tanımını ve amacının özetini verdikten sonra, “*tarih-i siyasi*” kavramı üzerinde duran Kelekyan, kavramın Fransızcada iki biçimde ifade edildiğini aktarmıştır. Bunların ilki *Histoire politique* (siyasi tarih), ikincisi *Histoire diplomatique* (diplomasi tarihi)dir.⁹⁴⁵ Kelekyan’a göre *Histoire politique*, milletlerin iç ve dış durumlarının sebeplerini anlamaya çalışan ve ortaya koymak isteyenlere yol gösteren fendir. *Histoire diplomatique* ise, dış (harici) ilişkilerde takip olunan hareketlerin incelenmesidir.⁹⁴⁶ O, eserlerini bu iki biçimin karışımına toplumsal boyutu da katarak okuyucusuna sunmuştur. Adı geçen iki tarihsel yaklaşımdan hangisinin daha önemli olduğu ve tercih olunduğu sorusunu soran Kelekyan, “*şüphesiz tarih-i siyasi*” yanıtını vermiştir. Çünkü gerek insanlar gerekse milletler dış ilişkilerinin “*selametini*” sağlamak için medeniyetlerin bugünkü halini bilmelidir⁹⁴⁷ ve bunu sağlayan da tarih-i siyasidir.

Bilim ve fenlerde, siyaset ve toplum bilimlerinde yüksek medeniyete ulaşmış olmanın, dış ilişkilerde öncelikle gerekli olan şey⁹⁴⁸ olduğunu belirten Kelekyan, bunları edinmiş yani medeniyete ulaşmış devletlerin ve milletlerin kuvvetli olduğunu savunur. O, medeniyetleri takip edip öğrenme sürecini bu medeniyetlerdeki

⁹⁴² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.4.

⁹⁴³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.4.

⁹⁴⁴ Yönetmek, ileriye görmektir şeklinde çevrilebilir.

⁹⁴⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.4-5.

⁹⁴⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.5.

⁹⁴⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.6.

⁹⁴⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.7.

ilerlemeleri görüp devletlerin ve milletlerin kendilerine adapte edebilmesi için önemli görmüştür. Bunun için “*tarih-i siyasi*” öğrenmenin ve bilmenin her zaman etkili olduğunun altını çizmiştir.

Okullarda verilen “Tarih-i Siyasi” derslerine yönelik düşünceleri:⁹⁴⁹

Politique ve diplomatie kelimelerine karşılık olarak Osmanlı Devleti’nde “tarih-i siyasi” teriminin kullanıldığını belirten Kelekyan, Osmanlı Devleti’ndeki tarih-i siyasi eğitimi ile ilgili fikirlerine *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa* eserinde yer vermiştir. O, II. Meşrutiyet’in ilanından itibaren “*mekatib-i idadiye ve aliyyede*” tarih eğitiminin düzeltiltiğinden bahsederek öğrencinin mükemmel bir tarih dersi gördüğünü belirtmiştir.

Mülkiye Mektebi’nce o tarihlerde açılması kararlaştırılmış olan “*Siyaset şubesine*”, [dış] ilişkiler ve diplomatik görüşmelerin (*münasebat ve müzakerat-ı diplomatikiye*) incelenmesine dönük bir dersin konulacağını aktaran Kelekyan, bu dersin amacını ve eksikliklerini çeşitli noktalardan göstermeye çalışmıştır. Ona göre, tarihin bu şekilde incelenmesinden yalnız dış ilişkiler memuru olacaklar için fayda düşünülmüştür. Diploması tarihinin, sosyal tarih ile meşgul olmamış öğrenciye, milletlerin kaderinin sadece diplomatların becerisine ve bazen de hatalarına bağlı gibi gösterilmiş olduğundan, bunun fayda değil, aksine zararlar meydana getirdiğini savunmuştur. Siyasetin bu şekilde değerlendirilmesiyle, olayların gelişiminde rol oynayan birçok nedenden sadece diploması üzerine düşüldüğünü, diğer nedenlerin ise bu bakış açısıyla görmezden gelindiğini aktarmıştır. Kendisinin yurtdışı eğitimi alması, onun Avrupa eğitim sistemini yakından görmesine olanak sağlamıştır. O, Avrupa’daki siyaset bilimleri okullarında diploması tarihlerinin olayların meydana gelişlerinde diplomasının sayısız sebeplerinin (hisse-i mahdude) etkisinin bulunduğu dikkat çekilerek aktarıldığını belirtmiştir.⁹⁵⁰ Kelekyan, Osmanlı diploması tarihinde sadece bir alan üzerinde yoğunlaşılmasını eleştirmiştir. Ona göre, toplumsal ve siyasi tarihi yeterince öğrenmemiş öğrenciye diploması tarihini öğretmek, aslını öğretmeksizin uzmanlaşmaya ait bir yan dalı öğretmekle eş değerdir. Diran Kelekyan, diploması tarihinin siyasi ve toplumsal tarihle beraber öğretilmesinin

⁹⁴⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, İfade kısmı sayfa numarası yok.

⁹⁵⁰ “*Avrupa’da ulum-ı aliye-i siyasiye dariüt-talimlerinde tarih-i diplomatiki derslerine devam eden talebenin tahsili suret-i cereyan vukuatında diplomasının hisse-i mahdude-i tesirini takdire müsaittir.*” Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, ifade kısmı.

ne kadar önemli olduğuna ve bunları birbirinden bağımsız düşünmenin olaylara bakış açısında eksiklik yaratacağına sıklıkla vurgu yapmıştır. Kısacası Kelekyan, diplomasi tarihinin bütüncül bir bakışla ele alınması gerektiğinin altını çizmiştir.

Kelekyan'a göre, yüksekokulların programına ithal edilen (alınan) tarih-i siyasi, “toplumsal ve siyasi tarih” *Historie politique et sociale* adıyla programlarda yer almalıdır. Öğrenciye, bu derste çeşitli durumların aşamaları ve her bir aşamanın etkisi ile sonucunu göstermek için iç durumlar ve dış ilişkiler; bunların birbirleriyle bağlantısı; sosyal ve siyasi olaylar; olaylarda etkisi olanların görüşleri ile onların olayların oluşumundaki etkileri bir bütün olarak incelenmelidir.

Kelekyan, öğrencilere, milletlerin hayatının, bağımsızlığının, mutluluğunun her şeyden önce “*medeniyet seviyesi*”ne bağlı olduğunu ve bir milletin yüksek medeniyetli olmasının siyasi hayatındaki başarısının da temel şartı olduğunu anlatmak gerektiğini belirtmiştir. Diplomaside diplomatların, milletlerin siyasal hayatında güçlü etkisi olsa da bir milletin sadece diplomat becerisiyle mevkiini korumadığını ve yükselmediğini öğrenciye anlatmak⁹⁵¹ ve milletlerin medeniyet yolundaki başarılarının dış ilişkilerindeki gücünü meydana getirdiğini öğrencilere göstermek⁹⁵² gerektiğini vurgulamıştır.

Ona göre, yüksekokullara özgü tarih-i siyasi öğretiminde, toplumsal, siyasi hayat ve diplomatik durumlardaki gelişmeler öğrencilere birbiriyle ilişkilendirerek anlatılırsa, siyasi tarih derslerinden istenilen amaçlar ve beklentiler elde edilebilecektir. Kelekyan, XVIII. ve XIX. yüzyılların siyasi tarihi ve Osmanlı siyasi tarihi derslerinde bu temelleri takip ettiğini de ayrıca belirtmiştir.⁹⁵³

4.2.2.3.1. Avrupa Tarihi Açısından “On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi”

Diran Kelekyan'ın “*On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*” eseri adından da anlaşılacağı üzere 1700'lü yılların Avrupa tarihini içermektedir. Eserde, XVIII. yüzyılın başlarından 1789 yılına kadar İspanya, Fransa, Avusturya, İngiltere ve Rusya devletlerinin bu yüzyıl içerisinde içte ve dışta yaşadığı olaylar, gelişmeler, izlediği

⁹⁵¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, ifade kısmı.

⁹⁵² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.6.

⁹⁵³ Tüm bu metnin aslı için bkz. Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, 2 sayfalık ifade kısmı.

politikalar kısacası anılan devletlerin tarihinin toplu bir görünümü ortaya konulmuştur. Osmanlı ile ilgili ayrı başlık açılmamasına rağmen İngiltere başlığı altında 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı ve Osmanlı'nın bahsedilen devletlerle ilişkileri 238. sayfadan 268. sayfaya kadar ele alınmıştır.

Kelekyan'ın bu eseri, “*On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I–II.*” ve “*On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi*” eserlerinin kronolojik başlangıcını oluşturduğu ve XIX. yüzyıl Avrupa'sını anlamlandırmanın, XVIII. yüzyılı anlamaktan geçtiği dikkate alındığında bu eser tamamlayıcı bilgiler içermektedir. Fakat çağdaş tarih olarak nitelendirilen “*asr-ı hazır*” tarihi esas konumuz olduğu ve bu tarihin başlangıcı 1789 Fransız İhtilali kabul edildiği için bu eser kapsamımız dışında kalmaktadır. 292 sayfalık eserin tamamlayıcı bilgiler içermesi nedeniyle derine inilmeden bahsedilen devletlerle ilgili hangi konulara yer verildiğine dair az da olsa bilgi verilmesi gerekli görülmüştür.

4.2.2.3.1.1. İspanya

“*1715’de Avrupa başlığı*” altında XVI. yüzyıl başlarında Avrupa’da geniş sınırlara ulaşmış, Afrika ve Amerika’da zengin sömürgeleri bulunan Avrupa ülkeleri içerisinde İspanya ile konuya giriş yapılmıştır. Kelekyan, “*On sekizinci asır miladinin ibtidasında Avrupa memaliğinin en zengini olan İspanya müstemlekatının vesayetle düvel-i saireye faik ise de, inhitat (gerileme) hayli zamandır başlamış ve gerek Avrupa kıtasındaki memaliğine, gerek Amerika’daki müstemlekatına karşı şiddetli ihtiraslar izhar edilmekte bulunmuş idi*”⁹⁵⁴ diyerek Avrupa ülkelerinin bu topraklara göz koyduğunu vurgulamıştır. Kelekyan'ın konuya İspanya ile giriş yapmasının temel nedeni, Avrupa'nın XVIII. yüzyıl başlangıcında İspanya topraklarının paylaşılmasına yönelik giriştiği veraset savaşlarından kaynaklanmıştır.

16 Eylül 1700 yılında vefat etmiş olan Kral İkinci Şarl'ın çocuğu olmadığından “*memalik vasisinin ne suretle idare olunacağı*” sorunu ve Şarl'ın vasiyetnamesi sonucu Fransa'ya bıraktığı taht, diğer Avrupa devletlerinin vasiyetnameyi kabul etmemesiyle XVIII. yüzyılın başında başlayan ve uzun yıllar devam eden bir

⁹⁵⁴ Diran Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi, Cihan Matbaası, İstanbul, 1329 (1913), s.3.

mücadeleye neden olmuştur. Tüm İspanyol topraklarının Fransız hanedanı altında birleşmesinin Avrupa'daki güç dengelerini bozacak büyük bir gücün ortaya çıkması anlamına geldiğinden, İmparatorluğun diğer varisi durumunda olan Avrupa ülkeleri, bu durum karşısında birleşerek İspanya Veraset Savaşı olarak bilinen mücadeleleri açığa çıkarmıştır. İspanya bölümünün esas konusunu da bu oluşturmuştur. Kelekyan, “İspanya hakk-ı veraset muharebesi ikinci Şarl’ın vefatı üzerine on dördüncü Lui’nin vasiyetname ahkâmının (hükümlerinin) icrasına teşebbüs etmesinden ileri gelmiştir.”⁹⁵⁵ diyerek diğer devletlerin Fransa’dan şikayetçi olduğundan kaynaklı savaşın gerçekleştiğini aktarır. Diran Kelekyan, XIV. Louis’in on yedi yaşında bulunan torunu V. Felipe’in İspanya kralı olması sonucunda Louis’in torununa “her ne kadar İspanyol kralı oluyorsan da Fransız olduğunu hiçbir zaman unutma” dediğine de burada yer vermiştir.⁹⁵⁶

Anılan bölümde Fransa’nın yenilgisiyle sonuçlanan İspanya Veraset Savaşı’nın seyri üzerinde durulduktan sonra savaş sonunda imzalanan Utrecht Antlaşması’na değinilmiştir. Kelekyan, İspanya’nın paylaşıldığı bu antlaşma ile İspanya’nın küçüldüğünden, Fransa’nın kısmen zayıfladığından ve İngiltere’nin elde ettikleri ile Akdeniz havzasında mevki kazanarak şark politikasında bir başlangıç oluşturduğundan bahsetmiştir.⁹⁵⁷ Aynı bölüm içerisinde 1715 senesindeki Rusya, İsveç, Prusya, Devlet-i Osmaniye, Lehistan, Sicilya ve Prusya Krallıklarından kısa da olsa bir panorama çizen Kelekyan, 17. sayfada Fransa tarihine geçmiştir.

4.2.2.3.1.2. Fransa

Diran Kelekyan, bu kısımda özellikle Fransa’nın XVIII. yüzyıldaki ekonomisi, izlediği ekonomi politikaları ve sonuçları üzerinde durmuştur. 1789 Fransız İhtilali’nin en önemli nedenlerinden biri olan ekonomik problemlerin sebebini, XVIII. yüzyılda uygulanan ekonomi politikalarında gören Kelekyan, XIV. Louis dönemindeki ekonomik bozukluklardan bahsederek 1712’de ülkenin 16 milyon açığı bulunduğunu aktarmıştır.⁹⁵⁸ Açığın giderilmesi ve ekonominin düzeltilmesi için uygulanan Law

⁹⁵⁵ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.7.

⁹⁵⁶ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.8.

⁹⁵⁷ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.11.

⁹⁵⁸ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.20.

sisteminin⁹⁵⁹ detayları ise bu kısım içerisinde aktarılan bilgiler arasındadır.⁹⁶⁰ Fransa başlığı altında banka kurulma süreci, 1717 Garp Kumpanyası, bu dönemin ekonomi politikaları nedeniyle girilen sıkıntılar, Law siyasetinin başarısızlığının Fransa’da yarattığı derin etkiler⁹⁶¹ incelenmiştir. Kelekyan, XIV. Louis dönemi idaresine değindikten sonra, 50 yıl hüküm süren XV. Louis’in metresleriyle ve Piskopos Andre-Hercule de Fleury, Choiseul, Mau Peou, Terray, Genne Vaubernier gibi isimlerle yürüttüğü devlet idaresine de yer vermiştir. XV. Louis’e dayanan meşhur söz “*Varsın benden sonra tufan kopsun*” *Après moi déluge* ifadesine de değinen Kelekyan, onun döneminin saray entrikaları ile geçtiğini aktarmıştır.⁹⁶²

Fransa’da parlemen, XIV. Louis’ten beri var olan Protestanlar meselesi, Janseniyat meselesi, Parlemen ile yaşanan anlaşmazlıklar, Yedi Yıl Savaşı gibi çeşitli konularla XVIII. yüzyıl Fransa’sının durumu ve 1789 Fransız İhtilali’ne giden sürecin arka planı işlenmeye çalışılmıştır. Volter’in 2 Nisan 1764’te yazmış olduğu eserinden “*Gördüğüm ahval... ihtilalin her tarafa saçıldığına delalet ediyorsa da, hayatım mahsulü görmeye vefa etmeyecektir.*”⁹⁶³ sözlerini alıntılaman Kelekyan, İhtilal’in ayak seslerinin 1760’lardan itibaren duyulduğuna işaret etmiştir.

1769 yılındaki bütçe açığı, Duc D’aguillion kabinesi, Mopu’nun (Maupeou) başvekilliği ve Maliye Nezareti’ne Terray (Abbé Terray) getirilmesiyle oluşan Truimvirat dönemi faaliyetleri, 1761 Aile Mukavelenamesi (Pacte de Famille) gibi konular hakkında da bilgi verilerek Fransa bölümü 71. sayfada sonlandırılmıştır.

4.2.2.3.1.3. Avusturya

“*Avusturya ırkı namında bir ırk, bir millet yoktur ve hiçbir zaman olmamıştır.*”⁹⁶⁴ diyen Kelekyan, Avusturya Devleti tabirini Habsburg Hanedanı’nın hakimiyeti altında yaşayan çeşitli unsurların bütününe verilen bir siyasi unvan olarak değerlendirmiştir. Habsburg Hanedanı altında toplanan üç sınıfa bölünmüş ülkeler ve bunların halkı hakkında bilgi veren Kelekyan, bu üç sınıf ile halkının Avusturya

⁹⁵⁹ John Law sistemi ve sistemin dönemin ekonomisine etkisi için bkz.

<https://www.yusufyuksel.com/2019/04/mississippi-balonu-ve-john-law.html> (Erişim:7.4.2020)

⁹⁶⁰ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.21.

⁹⁶¹ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.29.

⁹⁶² Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.34.

⁹⁶³ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.59.

⁹⁶⁴ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.72.

İmparatorluğu'nu oluşturduğunu aktarmıştır. Bu üç sınıftan “ilki ‘irsi arazi’ *Erblaud* olarak isimlendirilen memalik ve başlıcası *Avusturya Arşidüklüğü*, ikincisi ‘vensezlas tacı memaliki denilen *pays de la couronne de wenceslas*’, üçüncüsü ‘sen etinyen’ (*Saint Etinne*)”⁹⁶⁵ demektedir.

XVI. yüzyıldan beri saltanatın erkekten erkeğe geçmiş olduğundan bir problemle karşılaşmadığını ancak erkek varis olmadığı zaman kimin geçeceği meselesinin tehlike yaratacağını⁹⁶⁶ belirten Kelekyan, Avusturya Veraset Savaşları’nın bu sebeple çıktığını vurgulamıştır. Yalnız kız çocuğu olan VI. Şarl (Karl)’ın ölümünden sonra, kızı Maria Theresa’nın tahta geçmesiyle diğer varislerin başlattığı Avusturya Veraset Savaşları bölümün esas konusu oluşturmuştur. Kelekyan, I. ve II. Silezya Savaşı gibi savaflara yer vererek 1748’de son bulan ve neredeyse tüm Avrupa’nın dâhil olduğu bu savafların gelişmeleri ile sonuçları üzerinde durmuştur. Veraset Savaşı’nı kazanan Maria Theresa’nın bu savaflardan sonra yüz sekiz bin kişilik bir daimi ordu kurduğunu⁹⁶⁷ belirten Kelekyan, Maria Theresa’nın başa geçmesiyle yaptığı reformlara da değinmiştir.

Macaristan’ın diyet meclisi, meclisin faaliyetleri, Kanun-i Esasi, Maria Theresa’nın oğlu II. Jozef’in imparator olması vb. çeşitli konular bölüm içerisinde ele alınmıştır. Kelekyan, II. Jozef’in aydın bir hükümdar olduğunu Russo, Volter ve fizyokratları okuduğunu belirterek uygulamaya çalıştığı devlet yönetimini ve kişiliğini ayrıntılandırmıştır.⁹⁶⁸ Jozef’in vicdan özgürlüğü ve dine yönelik politikasına yer veren Kelekyan, İmparator Jozef’in XVIII. yüzyıl filozoflarının uygulamak istedikleri prensiplere ve insanların kanunlar önünde eşit olmasına taraftar bir portre çizdiğini belirtmiştir.⁹⁶⁹

4.2.2.3.1.4. İngiltere

On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi eserinde bahsedilen devletler içerisinde en fazla yeri İngiltere’ye ayırmış olan Kelekyan’ın bir süre İngiltere’de yaşadığı ve yaşadığı süre içerisinde İngilizcesini geliştirdiği tahmin edilirse oradan

⁹⁶⁵ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.73-74.

⁹⁶⁶ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.79.

⁹⁶⁷ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.89.

⁹⁶⁸ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.97-98.

⁹⁶⁹ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.109.

doğrudan kaynak edindiği ve İngiltere hakkında daha fazla bilgi aktarma imkânı elde ettiği düşünülebilir. Kelekyan, XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde yaşanan taht mücadelelerini, meclis fırkalarını, yönetim biçimini, idari yönetimini, 1715'te İngiltere'de yaşanan ayaklanmaları ve İngiltere'nin savaşlarını oldukça detaylı bir şekilde ele almış, ayrıca İngilizlerin sömürgecilik faaliyetleri üzerinde de durmuştur.

İngilizlerin sömürgecilik faaliyetlerine geniş yer ayıran Kelekyan, “*On sekizinci asır zarfında Avrupa’da vuku bulan muharebatın müstemlekat ihtirasatıyla pek büyük irtibatı olduğundan*”⁹⁷⁰ dolayı bu konuyu detaylandırmayı gerekli görmüştür. İspanyolların Amerika’da ve Portekizlilerin Brezilya’da yerleşmesi, Fransızlarla İngilizlerin de sahipsiz kaldığını düşündüğü Kuzey Amerika’ya yönlerini çevirmesine ve orayı işgal etmesine neden olmuştur. Kelekyan, Fransa ve İngiltere’nin bu coğrafyada sınırlarını genişletmeye başlamasıyla çıkarlarının da birbiriyle çatıştığını, bu yüzden de XVII. ve XVIII. yüzyılda, bu iki devlet arasında Avrupa Kıtası’nda meydana gelen her savaşın, sömürgelere de sıçradığını belirtmiştir. O, sınırlar konusunda yaşanan anlaşmazlıkların, XVIII. yüzyılın yarısındaki mücadelelerin esas nedenleri olduğunu belirtir.⁹⁷¹ Sömürgeler arası mücadeleleri ayrıntılı şekilde ele alan Kelekyan, o zamanlarda İngilizlerin Kuzey Amerika’da asıl amaçlarının, Fransız sömürgelerini ele geçirip, kendi sömürgelerine katmak olduğunu Franklin’in “*Fransızlar Amerika’da bulundukça bizim on üç müstemlekatımız için imkân-ı istirahat yoktur*”⁹⁷² ifadesi üzerinden göstermeye çalışmıştır.

İngiltere’nin en önemli sömürgesi olan Hindistan üzerinde de duran Kelekyan, Hindistan coğrafyasından, sömürge olarak bu toprakların ilk Portekizliler tarafından ele geçirildiğinden, daha sonra Felemenklilerin gelerek zengin Hindistan’dan faydalanmaya yönelik ticarete dayalı bir şirket kurduklarından bahsetmiştir. Felemenklileri örnek alarak ilk olarak Fransızların, daha sonra İngilizlerin Hindistan’da ticarethaneler kurduğunu belirten Kelekyan, 1715’den 1843’e kadar geçen sürede Fransız ve İngiliz kumpanyalarının birbirine düşmanlık beslediklerini aktarmıştır.⁹⁷³ Kısacası, Hindistan ve Amerika sömürgeleri üzerinden Fransız-İngiliz mücadelesi bu bölümde detaylandırılmıştır.

⁹⁷⁰ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.196.

⁹⁷¹ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.197-198.

⁹⁷² Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.204.

⁹⁷³ Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, s.215-216.

Kelekyan, Fransız İhtilali'nin İngiltere üzerindeki etkisine de kısaca yer vermiştir. Fransız İhtilali'nin İngiltere'de yeni bir buhran meydana getirdiğini, parlamentoyu revize etmek isteyenlerin, Fransızları takdir etmeye başladıklarını ve Fransız İhtilali ile İngiltere'de de yenilik taleplerinin arttığı belirtmiştir.⁹⁷⁴ Fransız İhtilali'nin hürriyet vurgusunu, İrlanda'da meydana gelen isyan üzerinden göstermeye çalışan Kelekyan, İngiltere'nin buradaki isyanı "*kıtal-ı müthiş ile sükûn ettiğini*" belirtmiş, "*1789 Fransa inkılabına mukabil olmak üzere teverri-i içtimai İngiltere'de bir cevır ve tazyik devre-i idaresi tesis eylemiştir.*" demiştir.⁹⁷⁵

4.2.2.3.1.5. Rusya

Diran Kelekyan, XVII. yüzyıldan beri Avrupa'da en geniş sınırlara ulaşmış olan Rusya'nın durumundan, devlet-sınıf yapılanmasından, izlediği politikalardan, Avrupa ile kurulan ilişkilerinden, Petro'nun faaliyetlerinden ve Ortodoksları himaye politikasından bahsederek çok yönlü bir anlatımla Rusya'nın XVIII. yüzyıl tarihini ele almıştır.

Rusya ile ilgili Kelekyan'ın üzerinde durduğu en önemli konu I. Petro ve ıslahatlarıdır. "*Kameti (boyu) iki metreye yakın*"⁹⁷⁶ dediği Petro'nun Rusya'da gerçekleştirdiği ıslahatlardan bahsederek halkına "*Avrupa tarz-ı maişetini kabul ettirmeye*"⁹⁷⁷ çalıştığını belirtmiştir. Kelekyan, Petro'nun Avrupalılaşma örneklerini sıralarken Boyarların⁹⁷⁸ kendisine saygı göstermek için "*şark usulüyle yerlere kapanmalarını*" istemeyerek onları yerden kaldırdığını ve elindeki makasla sakallarını kestiğini⁹⁷⁹ öğrencilerine anlatmıştır. Petro'nun "*Beni tâzim huzurumda yerlere sürünmekle olmaz, şahsıma ve hükümetime kemal-i şevk ve hâhişle hizmet etmekle olur.*"⁹⁸⁰ sözleriyle de nasıl saygı beklediğinin altını çizmiştir. Petro'nun Avrupalılaşma konusunda kadınlara da yenilikler getirdiğini aktaran Kelekyan, Petro'nun kadınların kılık kıyafetinde yaptığı değişikliklere, 1707 yılında bir emirname ile evlilik konusunda getirdiği yeniliklere ve kadınların düğünler ile

⁹⁷⁴ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.153-154.

⁹⁷⁵ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.158.

⁹⁷⁶ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.274.

⁹⁷⁷ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.275.

⁹⁷⁸ X. yüzyıl ile XVII. yüzyıl arasında Slav ülkelerinde, özellikle de Rusya, Eflak, Boğdan ile Erdel'de toplumda ve devlet yönetiminde yer alan soyluluk unvanı. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Boyar> (Erişim:27.5.2020)

⁹⁷⁹ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.275.

⁹⁸⁰ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.276-277.

erkeklerin olduğu diğer toplumsal alanlarda bulunabilmesine yönelik emirnameler çıkardığını belirtmiştir.⁹⁸¹ Kelekyan'ın, Petro'nun ıslahatları üzerinde detaylı şekilde durmasının o dönem için oldukça önemli adımlar olmasından kaynaklandığını belirtebiliriz.

Petro'dan sonra Rusya'daki yönetime de yer veren Kelekyan, özellikle II. Katerina dönemi ve onun izlediği politikalar üzerinde durmuştur. Osmanlı Devleti'nin toprağı olan Kırım'ı ele geçirdikten sonra, Katerina'nın burada yaptığı yenilikleri de derslerinde işleyen Kelekyan, hem eserini hem de dersini bu konuyla noktalamıştır.

4.2.2.3.2. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi C.I”

On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi C.I eseri toplam iki bölümden oluşmaktadır.⁹⁸² Birinci bölümde, 1815 Viyana Kongresi'ne kadar yaşanan gelişmeler ve 1815 sonrası gelişmelerin panoraması çizilerek 61. sayfaya kadar getirilmiştir. İkinci bölümde ise, 1815 Viyana Kongresi sonrası Avrupa'da ve Osmanlı'da meydana gelen gelişmeler aktarılmıştır. Avrupa ile Osmanlı tarihinin birbiriyle bağlantılı ele alındığı bu eserde, 1856 Paris Antlaşması'na kadar getirilerek 1815-1856 yılları arasındaki Osmanlı ve Avrupa gelişmelerine yer verilmiştir. Bu eserin en önemli ve dikkat çekici yanı Avrupa'nın, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale ettiği önemli olaylar olan Mora İhtilali'ne 80 sayfa, Mısır meselesine 51 sayfa ve Kutsal yerler sorununa (Makamat-ı Mukaddese Meselesi) 52 sayfa ile oldukça yer vermesidir. 324 sayfadan oluşan eser, 140. sayfaya kadar Avrupa ve Osmanlı coğrafyasından bahsederken, 184 sayfalık kısım Avrupa'nın Osmanlı topraklarına müdahalesinin ve planlarının bir parçası olan “*Şark Meselesine*” ayrılmıştır.

⁹⁸¹ Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, s.276-277.

⁹⁸² Diran Kelekyan'ın bu eseriyle ilgili bir çalışma söz konusudur. Cem Turgut tarafından hazırlanan “**Osmanlı Mülkiye ve Harbiye Mektebi'nde Bir Ders Kitabı: “On Dokuzuncu Asırda Târih-i Siyâsî-i Umûmî”**” adını taşıyan yüksek lisans tezinde, kitabın mevcut başlıkları altında konular incelenmiş, bir de eserin transkripsiyonu yapılmıştır. Anılan çalışmadan bağımsız bir biçimde bizim konulara yaklaşımımız farklı olmuş, tezimizde eserdeki genel başlıkların dışında konular ayrı başlıklar açılarak incelenmiştir. Çalışmada bulunan transkripsiyondan yararlanılmamış, anılan eserin çevirisi tarafınca yapılmıştır. Ayrıca adı geçen eserin cild II'si de mevcuttur ancak çalışmada bu ortaya konulmamış, bu bilgide bizim tezimizle açığa çıkarılmıştır. Adı geçen çalışma için bkz. Cem Turgut, “Osmanlı Mülkiye ve Harbiye Mektebi'nde Bir Ders Kitabı: “On Dokuzuncu Asırda Târih-i Siyâsî-i Umûmî””, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Tokat, 2017.

4.2.2.3.2.1. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ile ilgili Kelekyan'ın yorumları;

Osmanlı Devleti'nde Fransız İhtilali'nin hiç etki meydana getirmediğini düşünmenin doğru olmadığını söyleyen Kelekyan, *“İhtilal-i Kebirin dersaadete vusulu (ulaşma) üzerine ahal-i İslam'dan mürekkeban bir kulüb veyahut 'komite' teşekkül etti. Hatta azasının hürriyetlerine üç renkli ihtilal kokardını takarak o zaman Fransızlarca pek meşhur olan saira “ça ira” şarkısını taganni (söylemek) eyledikleri hakkında bazı ecnebi tarihnüvislerinin verdikleri tafsilat bizce henüz vesaikle (belgeler) kesb-i sübut (kanıtlamak) etmemiş ise de devletin muhtaç-ı ıslah bir halde bulunduğu Abdülhamid evvel zamanında his olunmuş[tur]”* demektedir.⁹⁸³

Napolyon'un Mısır Seferi ile Osmanlıları rencide ettiğini aktaran Kelekyan, Nizam-ı Cedid'in kurulmasıyla başlayan yeniliklerin, ilk aşamasının zayıf kalmasında, Bonapart'ın Mısır Seferi'nin etkisinin büyük olduğunu vurgulamıştır.⁹⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda izlediği politikayı eleştirmiştir. Kelekyan, o dönemde Avrupa Devletleri'nin kendi aralarında Osmanlı topraklarının paylaşılmasını defalarca gündeme getirmesine rağmen, Osmanlı diplomasisinin son dakikada ne yapmak mümkünse ona başvurmaktan öteye geçemediğini ve Avrupa politikasında aktif bir yer edinebilmek için oluşmuş ortamdan istifade edemediğini belirtmiştir. Bu yüzden onun gözünde, XIX. yüzyıl Osmanlı diplomasisi sorgulanmaya değerdir.⁹⁸⁵

1812 Fransa ve Rusya arasında gerçekleşen savaşta, Fransa, Osmanlı ile ittifak kurmak istemiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Tilsit Antlaşması'nın da etkisiyle bu ittifakta yer almak istememesini Kelekyan, *“Napolyon, Rusya ile akd-ı musalah edip de Devlet-i Aliye'yi yalnız bıraktığı gibi bu kere Devlet-i Aliye dahi Rusya ile akd-i musalaha ediverip de Napolyon'u açıkta bırakmak arzusunda idiler.”*⁹⁸⁶ ifadesiyle yorumlamıştır. Osmanlı Devleti'nin izlediği bu politikayı yanlış bulan Kelekyan, *“Bu halet-i ruhiye anlaşılmaz şeylerden değil ise de politikada hissiyata değil, hesaba tebaiyyet etmek lazım geldiğini unutmamak vecaibdendir. Şayet Devlet-i Aliye muharebeye iştirak etse idi, acaba netice ne olacaktı? Burası gösterilemez. Ancak*

⁹⁸³ Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.19.

⁹⁸⁴ Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.20.

⁹⁸⁵ Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.25-26.

⁹⁸⁶ Cevdet Paşa tarihinden alıntılan Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.34.

Rusya'nın politikasını tebdil etmemiş olduğu ve edemeyeceği düşünülürse, o zaman sırf seyirci kalmakla iktifa (yetinme) doğru bir politika ad olunamayacağını itiraf eylemek lazım gelir."⁹⁸⁷ demektedir.

Kaynarca ve Bükreş Antlaşmaları'nın bazı maddelerine 55 ile 61. sayfalar arasında yer verdikten sonra, eserin II. kısmı olan 1815 sonrasına geçilmiştir. 1815'den sonra Avrupa'nın toplumsal ve siyasi durumlarında Metternich'in büyük bir yer edindiğini belirten Kelekyan, *"umumi siyasette- ahvalin suret-i cereyanına göre- ara sıra bir devletin ihraz-ı tenevvuk ettiği bir memleketin politika merkez-i (centre politique) hükümeti olduğu görülür. 1815'den sonra politika merkezi Viyana idi."*⁹⁸⁸ diyerek bu tarihten itibaren Metternich başkanlığında Viyana üzerinden Avrupa siyasetine yön verildiğinin altını çizmiştir. Kelekyan, Fransa İhtilali'ne *"harik"* (yangın), *"volkan"*, *"içtimai afet"*, *"cemiyet-i beşeriyeyi yutmak üzere ağzını açmış bir ejder"*⁹⁸⁹ unvanlarını vermiş olan Metternich'in çıkabilecek her türlü ayaklanmaları bastırmaya yönelik izlediği muhafazakârlık siyasetine yer vermiş, tüm bu engellemelere rağmen Fransız İhtilali ile fikirlerinin nasıl yayıldığını ve ıslahat taraftarlarının nasıl giderek arttığını bölüm içerisinde aktarmıştır.

4.2.2.3.2.2. Viyana Kongresi sonrası Almanya

Viyana Kongresi kararlarından ve Metternich'in uygulamaya çalıştığı muhafazakârlık politikasının Almanya'daki etkisinden bahseden Kelekyan, Darülfünun'da kurulan öğrenci cemiyeti *Burschenschaft* üzerinde durarak Fransız İhtilali fikirlerinin bu tarz cemiyetlerle Almanya'da yayılmaya başladığını belirtmiştir.⁹⁹⁰ Darülfünun muallimlerinden bir kaçının 12 Ekim 1817'de Wartburg kasrında düzenlediği şenliği ele alan Kelekyan, bu şenlikte Luther'in eserinden parçaların okunduğunu, gerici edebi eseri ve sembolleri simgeleyen sahte kitapların öğrenciler tarafından yakıldığını aktarmıştır.⁹⁹¹ Kelekyan, bu hareketlenmelerden sonra 1819 Karlsbad Kongresi'nde Darülfünun öğrenci cemiyetlerinin kapatılması ve öğretmenler ile öğrencileri kontrol altında tutmak için *"fevkalade müfettişin Curateur"* görevlendirildiğinden bahsedilmiştir. Diran Kelekyan, bu müfettişin yayın

⁹⁸⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.34.

⁹⁸⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.61.

⁹⁸⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.61.

⁹⁹⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.70-71.

⁹⁹¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.71-72-73.

faaliyetlerinde de sıkı bir denetim yetkisine sahip olduğunun ve oluşturulan komisyon ile eserler üzerinde sıkı bir denetim merkezi meydana getirildiğinin de altını çizmiştir.⁹⁹² Kelekyan'ın diğer incelenen isimlerde rastlanmayan bu konuya yer vermesinin nedenini, Abdülhamid dönemi baskıcılığını yaşamış bir simanın, Almanya'da da benzer bir durumun yaşandığını göstermek istemesine ve 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencileri tarafından kurulan rejim karşıtı İttihad-ı Osmani Cemiyeti ile benzerlik kurma ihtimaline bağlayabiliriz.

4.2.2.3.2.3. Meşrutiyet fikirleri İspanya ve İtalya

İspanya ve İtalya'daki meşrutiyet fikirlerinin gelişimine de yer veren Kelekyan *“Madrid’de ve büyük şehirlerde aydınlar Meşrutiyetperver idi ise de ruhban sınıfının ve zadeğânın menfaatleri icabınca Meşrutiyet’e düşman oldukları gibi, ahaliyenin cahil ve papazları nüfuzuna tabi kısmı da hürriyeti bir sani-i şeytankerane olmak üzere telakki etmekte, hükümdarın mutlakîyetini cenab-ı hak tarafından bahşolunmuş bir ihsan ad eylemekte idi.”* diyerek İspanya'da Meşrutiyet karşıtlığının nedenlerini göstermiştir.⁹⁹³ Yaşanan mücadelelerden sonra, İspanya kralı VII. Ferdinand'ın Meşrutiyet'i kabul ettiğini belirten Kelekyan, bir İspanyol muharririn bu inkılabın tarihçesini *“altı sene sabır, bir gün teşrih-i made, iki gün ayin-i meserret (sevinç) ile husule gelmiştir.”* şeklinde özetlediğini aktarmıştır.⁹⁹⁴

İtalya'da Carbonari namında kurduğu gizli cemiyetlerle halkın gösterdiği hürriyet ve milliyet mücadelesinden bahseden Kelekyan, Masonlar üzerinde de durarak Fransız İnkılabı'nda Masonların büyük bir etkisinin olduğunu belirtmiştir. 1820 İspanya ve Portekiz ayaklanmalarında Mason Cemiyetleri'nin teşviklerinin önemli bir yer tuttuğunu belirtmesinden sonra Kelekyan, *“Karbonari Cemiyetleri, (franc mason) Cemiyeti'nin bir nevi diğeri idi”* yorumunda bulunmuştur.⁹⁹⁵

4.2.2.3.2.4. Rusya'nın Osmanlı toprağı Eflak-Boğdan üzerindeki emelleri

Çar'ın yaverlerinden prens Aleksandr İpsilanti'nin Eterya Cemiyeti üyesiyle ittifak kurduğunu ve Rusya'nın ayaklanma çıkarmak amacıyla Eflak-Boğdan'a

⁹⁹² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.74-75.

⁹⁹³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.75-76.

⁹⁹⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.81.

⁹⁹⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.84.

tecavüz ettiğini aktaran Kelekyan, Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleşen “*tecavüzün başında bizzat çarın yaverlerinden birinin bulunması manidar bir emare idi.*” demektedir.⁹⁹⁶ Bükreş Antlaşması'nın bu emellere nasıl hizmet ettiğini öğrencilerine aktaran Kelekyan, Aleksandr İpsilanti'nin Eflak Boğdanlılara hitaben yayımladığı beyannameden “*eğer Türkler gördükleri kıyamdan dolayı duçar-ı nevmidi (umutsuz) olarak ve ne yaptıklarını düşünmeyerek memleketinize girerlerse bundan dolayı hiç duçar-ı telaş olmayınız. Zira onların bu hareket-i küstahanesi düvel-i muazzamadan biri tarafından ted'ib (terbiye verme) edilecektir.*” sözlerini alıntılararak Rusya'nın onların arkasında olduğunu hissettirdiğini göstermek istemiştir.⁹⁹⁷

4.2.2.3.2.5. Amerika'da kuzey ve güney ayaklanmaları

Avrupa'nın her tarafta çıkan hürriyet ayaklanmalarının bir kolunu da Amerika'ya sıçrayan isyanlar oluşturmaktadır. Kelekyan, ihtilal fikirlerinin Amerika kıtası üzerindeki yansımalarını 1810 yılında Meksika'da İspanyollara yönelik Miguel Hidalgo'nun, Amerika'nın güneyinde bulunan Karakas (Caracas)'da Bolivar'ın ve 1815 yılında yine Meksika'da Mina'nın isyanları üzerinden göstermeye çalışmıştır.⁹⁹⁸ İspanyollara yönelik yürütülen ve Peru'nun kurtuluşu mücadelesinde önemli olan Ayacucho Savaşı'na vurgu yapan Kelekyan, Antonio José de Sucre'nin önderliğinde 9 Aralık 1824'de Ayacucho ovasında İspanyolların büyük bir yenilgiye uğratılmasından dolayı “*bu harp İspanya'nın 'vaterlu'su' olmuştur.*” demektedir. Simon de Bolivar'ın da bu istiklal savaşının “*vaşington*”u olduğunu aktarır.⁹⁹⁹

Kuzey Amerika'nın bağımsızlık mücadelesinden sonra Portekiz sömürgesi olan Brezilya'daki ihtilal cereyanlarına ve güney Amerika ihtilallerine de değinilmiştir. Konu bitiminde ise Kelekyan, “*Bütün (19) uncu 'asırda ihtilalat-ı mütemadiyenin şikâr-ı daimisi olan Amerika'daki Latin hükümetleri, arzularına rağmen inkısama (parçalanmaya) uğrayarak, Amerika'da idare-i istikbali Anglosaksonlara terk etmişlerdi.*” demektedir.

⁹⁹⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.105-107.

⁹⁹⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.107-108.

⁹⁹⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.126-127.

⁹⁹⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.134.

4.2.2.3.2.6. Mora İhtilali ve Avrupa

Mora İhtilali, Avrupa Devletleri'nin özellikle de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama isteğinin bir uzantısı olması bakımından oldukça önemli bir meseledir. Kelekyan'nın bahsedilen *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi I* eserinde Mora İhtilali, detaylı bir şekilde ele alınan konulardan olmuştur. Kelekyan, bir iç meselenin bir dış mesele haline nasıl geldiğini göstermeye çalışmış, konuyu Avrupa Devletleri'nin Mora isyanındaki rollerini göstermeye çalışan bir üslupla işlemiştir. Kendisinin bir Ermeni olarak, Osmanlı tebaasından sayılan Rumların çıkardığı ihtilale nasıl yaklaştığının önemli olduğu düşünüldüğünden konu bu başlık altında detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Kelekyan, Mora'nın Osmanlı toprağı olmasının tarihsel arka planını verdikten sonra, Rusya'nın Mora İhtilali'ndeki rolünü tespit etmeye çalışmıştır. Rusların, III. Ivan'dan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun eski topraklarını ele geçirme siyasetine sahip olduğunu ve Moskofların Koca Petro'dan beri hükümetlerine Rus-Rum İmparatorluğu (*burada rum kelimesi "Ortodoks" manasındadır*) unvanını verdiğini aktarmıştır. Rusların, Rumların ihtilallerine, İstanbul emeline ve Ortodoks hissine fayda sağlayacağını düşündüğünden destek verdiğini belirten Kelekyan, 1770'de Rusların Mora'daki Rumları kışkırttığının ve bu durumun Rusların emellerini gösteren bir delil olduğunun altını çizmiştir.¹⁰⁰⁰

1815'de kurulan ve İzmir, Sakız, Sisam, Bükreş, Moskova gibi yerlerde şubeler açan Eterya Cemiyeti'nden de bahseden Kelekyan, Çar'ın yaverlerinden olan Aleksandr İpsilanti'nin cemiyetin reisliğini üstlendiğini belirtmiş, Rusların, Rum ve Sırp isyanları ile Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmayı ümit ettiğini vurgulamıştır. Kelekyan, çıkardığı beyanname ile Yunanlılara seslenen İpsilanti'nin Yunanlıların kadim tarihine işaret ederek "*eski İranilerden daha sühuletle (kolaylıkla) mağlup etmek mümkün*"¹⁰⁰¹ ifadesiyle Osmanlı'ya karşı halkı nasıl galeyana getirdiğini öğrencilerine göstermeye çalışmıştır.

Kelekyan, Fransız İhtilali ile yayılan fikirlerin Rusya'nın da faaliyetleriyle Mora'da isyan eğilimlerini arttırdığına işaret etmiştir. Ona göre, Rumların derli toplu

¹⁰⁰⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.143.

¹⁰⁰¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.149.

olarak bir arada bulunması, yaşadığı yerlerin Rum mezhebinden kocabaşlar tarafından idare olunması, bazı yerlerde Armatol adında ufak bir milis teşkilatına ve Akdeniz limanlarında zengin ticarethanelere sahip olmaları ihtilal için gereken serveti biriktirebilmelerine olanak sağlamış, tüm bunlar Mora isyanını kolaylaştıran etkenleri meydana getirmiştir.¹⁰⁰²

Kelekyan, Mora isyanının Yunan tarihlerinde abartılı bir şekilde hikâye edildiğini ve 15.000 kişinin katledildiğini yazdıklarını aktarır.¹⁰⁰³ Diran Kelekyan verilen bu bilgiler doğrultusunda “*Maktüliyenin miktarı bunun pek dünunda (aşağıda) ise de Mora İhtilali esasında yeniçeriler vasıtasıyla icra kılınan tenkilatta defaatle katliam vuku bulmuş olduğu ve gerek ihtilalcilerin gerek Yunan kadim tarih ve edebiyatı ve hürriyet fikri namına bunların Avrupa’da buldukları taraftarların efkâr-ı umumiyei Devlet-i Osmaniyeeye karşı tahrik etmek için bu vukuattan fevkalade istifade ve bu teşebbüslerinde muvaffak oldukları inkâr gayr-ı kabil bir hakikat-i tarihiyedir.*” yorumunda bulunmuştur.¹⁰⁰⁴

İlerleyen sayfalarda Mora İhtilali’ni Halet Efendi’nin konumu, Tepedelenli Ali Paşa, Fener Rum Patrikliği ve Avrupa devletlerinin politikaları üzerinden ele alan Kelekyan, “*Sultan Mahmud sani fevkalade gazap ederek Rumlara umumiyetle katliam edilmesini irade eylemiş[ti].*” demektedir.¹⁰⁰⁵ Osmanlı Devleti’nin Rum Patriğini asması gibi izlediği politikalara yönelik Ahmed Cevdet Paşa’yla aynı fikirde olduğunu gösterir biçimde onun eserinden alıntı yapmıştır. Cevdet Paşa’ya göre, Osmanlı’nın izlediği bu yanlış politikadan Halet Efendi ve sadrazam Benderli Ali Paşa sorumluydu. Kelekyan da sadrazamın iş bilmediğini belirttikten sonra, “*Düşünmek icab etmez miydi ki Avrupa’da hukuk-ı hürriyet namına kıyamlar vuku bulduğu bir zamanda İstanbul’da patrik asılırsa, bundan devletin düşmanları ne derecelerde istifade edebilirler.*” yorumunda bulunmuştur.¹⁰⁰⁶ Ona göre, ihtilalin şiddetten başka şekilde bastırılmayacağını düşünülmesi yanlış bir politikanın eseridir.¹⁰⁰⁷

1822 yılında Yunan isyanının Sakız Adasına sıçramasından da bahsederek “*bir kıtal gerçekleşmiş olduğu muhakkak*” diyen Kelekyan, Driyol (Driault)’un “*Şark*

¹⁰⁰² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.147-148.

¹⁰⁰³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.155.

¹⁰⁰⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.155.

¹⁰⁰⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.157.

¹⁰⁰⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.161.

¹⁰⁰⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.162.

Meselesi” adlı eserinde bu konuyla ilgili bilgiler verildiğini ve Osmanlı tarihinde (Şanizade tarihi vb.) bu konu hakkında bilgi olmadığını belirtmiştir. Kelekyan, Driault’un eserinde, bu olayla ilgili, kiliselerin yakıldığının, erkeklerin kazıklandığının, kadınların karınlarının deşilip çocukların parça parça edildiğinin, bütün sahil üzerine sıra sıra darağaçları dizilerek üzerine cesetlerin konulduğunun, kafalardan piramitler yapıldığının, Türklerin genç kızlardan ibaret olmak üzere 35.000 esiri yanlarına aldıklarının bilgisinin verildiğini belirtir.¹⁰⁰⁸ Kelekyan, bu bilgilerin büyük kısmının mübalağa olduğunu ancak bu haberlerin Avrupa’ya yetiştirilip orada Osmanlı aleyhine kötü bir etki yarattığının da altını çizmiştir.

Mora (Yunanistan) üzerinden Rusya, İngiltere, Fransa’nın çıkar çatışmasına da yer veren Kelekyan, “*eğer Bab-ı Ali biraz ihtiyatlı ve biraz da müdebbir (tedbirli) bulunsa elbette su’i tesir o derecelere vasil (ulaşmak) olmazdı.*”¹⁰⁰⁹ diyerek Osmanlı yönetimine eleştiride bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nin “hele ki Yeniçeri isyanı ile ilgilenirken” ufak bir fedakârlık yaparak diplomasi yoluyla Rum isyanını sonuçlandırmasını, o zaman izlenmesi gereken en uygun siyaset olduğunu belirtmiş¹⁰¹⁰, devletlerle bir konuşma bile yapmadan Osmanlı’nın Yunanlıları hemen darp ve terbiye etmeye giriştiğini vurgulamıştır.¹⁰¹¹

4.2.2.3.2.6.1. Mora İsyanında Avrupa

Mora isyanının, Avrupa’da romantizm edebiyatının ve milliyet siyasetinin güçlü taraftarlara sahip olduğu bir zamana rastladığını aktaran¹⁰¹² Kelekyan, Fransa’da Bourbon taraftarlarının bir kısmının milliyet fikri namına ihtilali alkışladıklarını belirtmiştir. Avrupa’nın her tarafından Yunanistan’ın müdafaası için gönüllülerin kaydolduğuna¹⁰¹³ ve Londra bankerlerinin isyana finansman sağladığına yer vermiştir.¹⁰¹⁴ Kelekyan’a göre, Mora isyanını başarılı kılan işte bu tarz dış destekler olmuştur.

¹⁰⁰⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.163.

¹⁰⁰⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.173.

¹⁰¹⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.180.

¹⁰¹¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.189.

¹⁰¹² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.182.

¹⁰¹³ Kelekyan, Piyemonte nezar-ı sabıkasından Santa Rosa (Annibale Santorre di Rossi de Pomarolo), Fransız Miralaylardan Fabuyer (Charles Nicolas Fabvier), İngiliz şair Lord Byron gibi isimleri örnek göstermiştir.

¹⁰¹⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.182-183.

Kelekyan, Osmanlı Devleti'ni paylaşma emellerinde Avrupalı devletlerinden olan Rusya ile İngiltere'nin anlaşamadığını İngiliz Wellington'un "*Devlet-i Osmaniye'yi taksim edebilmek için iki İstanbul'a lüzum vardır*" sözleri üzerinden göstermiştir.¹⁰¹⁵ Avrupa Devletleri'nin bu meseleye karışmamasına yönelik devletin yolladığı notada Kelekyan, İngiltere'nin her kim olursa olsun İrlanda işlerine müdahale edilmesine razı olmayacağı gibi padişahın da Avrupalı devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmasına razı olmayacağını yazdığını belirtmiştir.¹⁰¹⁶ Ona göre, bu nota "hak ve biraz acı" olmakla beraber Rusya'nın emellerine hizmet edebilecek tehlikeli niteliktedir.¹⁰¹⁷

4.2.2.3.2.6.2. Navarin Olayı ve Avrupa

Denizde gerçekleşmiş 1827 Navarin Olayı, Yunan meselesine, Avrupalı devletlerin (Rusya, İngiltere ve Fransa) müdahale ettiğini ve meseleden çıkarları olduğunu gösteren savaşlardan biri olarak tarihte yerini almıştır. 1821 yılında başlayan Mora İhtilali'nin yani Yunan isyanının bir uzantısı olarak Avrupalı Devletlerin, Yunanlılara bağımsızlık verilmesine yönelik giriştikleri bu savaş, Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Kelekyan, Navarin Olayı'nın Avrupa'da yankısını derslerinde ele alarak Avrupa'nın konuya bakış açısını yansıtmaya çalışmıştır.

Navarin Olayı'nın, Fransa'da büyük bir sevinçle karşılandığını¹⁰¹⁸ ve Moralılara büyük bir yakınlık duyulduğunu belirten Kelekyan, hürriyet taraftarı olarak bilinen Fransız şair Piyer Lebrun'un (Pierre-Antoine Lebrun) yazdığı makalede: "*Navarin'de işitilen top sesleri bir devr-i cediti ilan etti*" dediğini aktarmıştır. Avusturya Başbakanı Metternich, Navarin Olayı'nın Fransa'da yarattığı halet-i ruhiyenin yankılarını "*Fransa'da elyevm umum firkalar tevsi' hudud emelini iltizamda birleşmektedirler. Fransa yeniden harp şarkıları aramaktadır, arayacaktır. Cumhuriyet'i ve birinci Napolyon'u o tehlikeli vadilere sevk eden halet-i ruhiye yine galebe ediyor.*" şeklinde yorumlamıştır. Kelekyan, İngiltere hükümetinin ise, Navarin olayını "*hadise-i meşume*" (uğursuz olay) olarak nitelendirdiklerini aktarmıştır. Olayın böyle anılma nedenini de Kelekyan, olaydan kısa bir süre sonra Amiral

¹⁰¹⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.186.

¹⁰¹⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.189.

¹⁰¹⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.190.

¹⁰¹⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.197.

Kodrinton'un azil edilmesinden ve İngiliz donanmalarının başkumandanı dük Klarens'in (Clarence) istifasını vermesinden kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁰¹⁹

Navarin Olayı sonrasında, Rusların, Osmanlı topraklarındaki emellerini Yunanlıların bağımsızlık mücadelesi üzerinden devam ettirmeye çalıştığını gösteren savaşlardan biri 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. 1828 yılında Ruslar ile girişilen savaşla ilgili Kelekyan, *"tarih ispat ediyordu ki o zaman her ne kadar serkarda bulunan reisülküttab Pertev Paşa ile sair-i rical-i Osmaniye padişahın emeline hizmet için harp cihetini iltizam etmişlerse de vecaib-i zamanı anlayanlarda vardı. Ezcümle harp meselesini kararlaştırmak üzere akd olunan meclis-i meşverette Hekimbaşı Behçet ve Keçecizade İzzet Molla gibi bazı rical birleşerek, bazı nasihatlerde bulunmuşlarsa da muvaffak olamadıklarından son bir tedbir olmak üzere 'muharebe açmanın zamanı olmadığı, Yunanistan'ın serbestiyesini tasdik ederek ehven-i şer'i ihtiyar eylemek ve devletin nezamat-i askeriye ve müselleh mülkiyesinin ikmaline çalışmak daha muvaffak olacağı"*¹⁰²⁰ önerildiğini ama yine de savaşa girildiğini belirterek ricalin dinlenilmemesini yanlış bulmuştur.¹⁰²¹

4.2.2.3.2.7. Mısır Meselesi ve Avrupa

Mısır Meselesi, Mora isyanının bastırılması, Navarin Olayı ve Vahabi meselesinde Osmanlı'nın yardım talebinde bulunduğu, Mısır topraklarındaki valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın önderliğinde başlayan isyanla ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Vali'nin, Mora isyanını bastırması karşılığında bir takım isteklerini onaylamış, fakat savaşın kaybedilmesi ve Yunanlıların bağımsızlık kazanmasıyla süreç sonlandığı için vali istediklerini elde edememiştir. Güçlü ordusu ile Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanın bastırılmasında yaşanan güçlük nedeniyle bir iç mesele olarak başlayan olay, Osmanlı'nın Avrupalı devletlerinden yardım istemesiyle dış meseleye dönüşmüştür. XIX. yüzyılın önemli olaylarından biri olarak görülen Mısır Meselesi ile Kelekyan, Avrupa'nın Osmanlı topraklarındaki emellerini göstermeye çalışmıştır.

Kelekyan, Osmanlı'nın Vahabilere karşı mücadelesinde aciz kalması nedeniyle Mehmed Ali Paşa'dan yardım talep ettiği ve daha sonra Osmanlı'nın Mora

¹⁰¹⁹ Tüm bu ifadeler için bkz. Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.198.

¹⁰²⁰ Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.203-204.

¹⁰²¹ Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I**, s.210-211.

meselesinde de kendisinden yardım istenildiği düşünülürse, “böyle bir adamın kendi kuvvetinden istifade etmek istemesini tabi’ ad etmek lazım gelir.” demektedir.¹⁰²²

Fransızların Mısırlılara “*fevkalade*” bir ilgi gösterdiğini, Rusya’nın bunun aksine Mehmed Ali Paşa’nın kuvvetinden korktuğunu belirten Kelekyan, Rusya’nın Osmanlı hükümetini yenmenin Avrupalı orduya sahip yeni Mısır hükümetinden daha kolay olacağını düşündüğünden politikasını bu yönde oluşturduğuna vurgu yapmıştır.¹⁰²³ Rusya, Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın asıl amacının Hindistan ticaret yolunu ele geçirme siyaseti olduğunu düşündüğünden rahatsız olmuş, Fransa ise İngiltere’ye karşı Hindistan’da Mehmed Ali Paşa’yı desteklemiştir.¹⁰²⁴ Kelekyan, hem Mehmed Ali Paşa’nın kuvvetlenmesini, hem de Fransa’nın şarkta nüfuz kazanmasını istemeyen İngiltere’nin de Mısır meselesini, Hindistan ile olan taşımacılığı ve şarktaki çıkarları için tehlikeli bulduğunu belirtmiştir.¹⁰²⁵ Kelekyan, Avrupalı devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda meselede nasıl yer aldığını bu açılardan göstermeye çalışmıştır.

Mısır meselesinde özellikle Fransa’nın tavrı ve siyaseti üzerinde duran Kelekyan, Fransa’nın “itimât” gösterdiği Mısır Valisi ve meselesi için Mösyö Tiyer’in (Louis Adolphe Thiers) “*Ruslarla İngilizler bu işte dışlerini kayıp edeceklerdir.*” dediğini aktarır.¹⁰²⁶ Diran Kelekyan, Mösyö Tiyer’in Fransa’nın bu dönemde izlediği siyaseti Napolyon’un Elbe adasından gelerek yeniden hükümdar olduğu yüz günler dönemine benzettiğini, “*vakıa şimdi Napolyon’un ancak cesed-i bi ruhi Fransa’ya avdet ediyordu; fakat onun bıraktığı ruh Fransa milletinde pek kuvvetli değil miydi!*” dediğini vurgulamıştır.¹⁰²⁷

Fransa’nın Mısır üzerindeki siyasetinden vazgeçmemesi üzerine 1840 Londra Antlaşması’nın İngiltere, Prusya, Rusya, Avusturya arasında imzalandığını ve Fransa’nın saf dışı bırakıldığını belirten Kelekyan, Fransa’nın bu antlaşmayı haber almasıyla ülkede bir heyecan oluştuğunu, gazetelerde savaş isteyen bir dilin kullanılmaya başlandığını belirtir.¹⁰²⁸ Deba (*Journal des Débats*) Gazetesi’nin “*bu*

¹⁰²² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.222.

¹⁰²³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.226.

¹⁰²⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.227-228.

¹⁰²⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.s.241-245.

¹⁰²⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.252.

¹⁰²⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.253.

¹⁰²⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.259.

muahede bir hakaret makamındadır, Fransa buna tahammül edemez, namus ve haysiyeti buna tahammüle mani olacaktır.” dediğini ve Fransız Mareşal Solt’un (Jean-de-Dieu Soult) bu antlaşmaya yeni “Şomun Muahedesi” unvanını verdiğini aktarmıştır.¹⁰²⁹ Mareşalin Prusya ve Avusturya devletlerine hitaben “Sizler, nankörsünüz harp etmek istiyorsunuz meramınıza nail olacaksınız, lüzumu takdirinde kaplanın tasmaını boynundan çıkaracağım, bu hayvan beni tanır, bende onunla oynamayı bilirim; bakalım bana hürmet ettiği gibi size de hürmet eyleyecek mi?” dediğini vurgulayan Kelekyan, mareşalin şüphesiz pek sinirlendiğini söylemiştir.¹⁰³⁰

Mısır Meselesi’nde Fransa’nın Kavalalı Mehmed Ali Paşa’yı destekler tutumu karşısında Avrupalı devletlerin Fransa’ya karşı birleşmesinin Fransa’nın yayılmacı siyasetini tetiklediğini belirten Kelekyan, esas amacının ordularını sevk ederek Avrupa’dan 1815 yılının intikamını almak olduğunu vurgulamıştır. Kelekyan, Mösyö Tiyer’in (*Louis Adolphe Thiers*) Napolyon tarihi yazarken çoğunlukla Napolyon’un maceralarını incelediği için bu kahramanın kişiliğine nüfuz ettiğini, bu yüzden de onun ihtilaller hakkındaki siyasi fikirlerinden etkilenip Fransa siyasetine yön verdiğini belirtmiştir.¹⁰³¹ Kelekyan’a göre, Mısır Meselesi zamanla Avrupa kıtasında Fransızlarla Almanlar arasında (özellikle Alsas Loren için) bir ihtiras meselesi şeklini almıştır. Alman şairlerinden Becher’in Alsas Loren için “*Ey Almanya’nın serbest Ren’i onlar sana sahip olamayacaklar!*” dediğini, Paris’ten Alfred dö Musse (Alfred dö Musset)’nin ise, “*Almanya’daki Ren’ize malik olduk. Pederin geçtikleri o yerlerden evladı da geçecektir.*” diyerek cevap verdiğini öğrencileri ile paylaşmıştır.¹⁰³²

Mısır Meselesi’nin çözümlenme sürecinde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya verilen müddetin dolması üzerine müttelik devletlerin harekete geçtiğini söyleyen Kelekyan, Mehmed Ali Paşa’nın gücünü kırmak için Suriye’de ayaklanmalar çıkarıldığının ve “*İngiliz parasının bu ayaklanmada çok iş gördüğünün*” altını çizmesi oldukça önemlidir.¹⁰³³ Yapılan müzakereler sonucunda Mısır Meselesi, Avrupa devletlerinin istekleri doğrultusunda çözüme kavuşturulmuştur.

¹⁰²⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.259.

¹⁰³⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.260.

¹⁰³¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.261.

¹⁰³² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.263-264.

¹⁰³³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.265.

Mısır Meselesi, Fransa'nın Almanya ve İtalya üzerinde hayal kurup, Mısır Meselesi'ni bahane ederek Avrupa ittifakından ayrılmasına ve Mehmed Ali Paşa'yı destekleyen bir politika izlemesine yol açmıştır. Bu açılardan değerlendirildiğinde, mesele, Fransa'nın yayılmacı siyasetinin bir yönünü oluşturmuştur. Mısır Meselesi'nin çözümünden sonra Fransa, eski sakinliğine dönerek kendini tekrar Avrupa ittifakının içinde bulmuştur.

4.2.2.3.2.8. Makamat-ı Mukaddese Meselesi ve Avrupa

Üç büyük din içinde kutsal sayılan Kudüs, her dinin ilk kutsal “yerlerine” ev sahipliği yapmaktadır. Birçok farklı unsurun bir arada yaşadığı yer ve kutsal alan olmasından dolayı günümüzde de önemini ve geçerliliğini koruyan bir mesele olarak görülmektedir. Bu bölümde Kelekyan, Kutsal Yerler aracılığıyla Avrupa Devletleri'nin Şark siyasetini ve Osmanlı topraklarındaki emellerini tespit etmeye çalışmıştır.

1517'de Osmanlı hâkimiyetine giren Kudüs'te, Osmanlı yönetimi Hristiyan ve Yahudilere yönelik çeşitli kanuni düzeltmelerle mezhepsel ve dinsel problemleri çözmeye çabalamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren zayıflamaya başlamasıyla Rusya ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı devletler, Şark siyasetleri ve Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri nedeniyle “*Makamat-ı Mukaddese meselesini*” bahane ederek, Osmanlı'nın içişlerine karışmaya başlamıştır.¹⁰³⁴

Kelekyan, bahsedilen meseleye “*ruhaniye ve ihtirasat-ı siyasiye karıştığından*”¹⁰³⁵ Osmanlı Devleti'nin büyük zorluklar çektiğini ve fesatlıkların bölgede yaygınlaştırılmaya çalışıldığının altını çizmiştir. Kutsal yerlerin tamiratı konusunda Latinlerin isteklerini Fransızların, Ortodoksların isteklerini Rusların müdafaa ettiğini belirten Kelekyan “*işin şekl-i siyasisi gittikçe kesb-i ehemmiyet etmekte idi.*” yorumunda bulunmuştur.¹⁰³⁶ Kelekyan'a göre, Fransa ve Rusya meseleyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak Osmanlı Devleti'ne dayatmalarda bulunmuş

¹⁰³⁴ Arzu Taşcan, “Makamât-ı Mukaddese Meselesi”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.IX, S.1, Elazığ, 2013, s.91.

¹⁰³⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.273.

¹⁰³⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.276-277.

ve bu mesele, Osmanlı'ya savaş açmak, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmek için meşruiyet kaynağı görülmüştür.

Kutsal yerler üzerinden Fransa'nın Rusya'ya, Katolikliğin de Ortodoksluğa karşı açıktan açığa düşman olduğunu aktaran Kelekyan, Fransa'nın Napolyon ile Filistin politikasını ileri götürmek, Rusya'nın ise, Rum patrikhanesini himayesi altına almak istediğini belirtmiştir.¹⁰³⁷ Kelekyan, şura-ı askeri azasından kazasker Rüşdi Efendi'den ve Beylikçi Akif Bey'den oluşturulan komisyon ile orta yolu bulmak isteyen Osmanlı'nın, Fransa ve Rusya'nın "ihtiras" ve "entrikalarından" dolayı sıkıntı yaşadığını aktarır.¹⁰³⁸ Komisyonun "*şüphe yoktur ki Reşit Paşa'nın tavsiyesi üzerine meseleyi Fransa Sefareti'nin arzusuna muvafık surette hal eylemiştir.*"¹⁰³⁹ diyen Kelekyan, alınan kararların Fransa'da "*fevkalade memnuniyetle*" karşılandığını, Ortodoksların da kararlardan hoşnut olmayarak galeyana geldiğini söylemiştir. Fransa ve Rusya'nın bu çekişmesi karşısında, İngiltere'nin de iki devlet arasını bulmaya çalıştığını belirten Kelekyan, Rusların, bir yandan İngiltere ile görüşürken yeri geldi mi Fransa'yı da okşadığını aktarmıştır. *Kuds-i Şerif* meselesinde Rus Çarı ve Fransa Sefiri arasında gerçekleşen görüşmede Rusların "*Şu sefil Türklere bir ders verileceğini*" ima ettiğini de öğrencilerine anlatmıştır.¹⁰⁴⁰

Kutsal türbenin kubbesinin tamiri meselesinde işlerin çıkmaza girmesiyle, 1853'te, Rusya'nın İstanbul'a "*sefir-i fevkalade*" unvanıyla Mençikof'u gönderdiğini aktaran Kelekyan, sefirin, İstanbul'daki görevinin önemini göstermek için çok sayıda diplomasi memurları, amiral ve generallerden oluşan bir heyetle geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁴¹ Böyle kalabalık bir grupla İstanbul'a gelinmesi, Rusya'nın Osmanlı'ya gözdağı vermek amacını taşımasından kaynaklı olduğunu düşünebiliriz. Çeşitli taleplerle Osmanlı'ya gelen Rus heyeti, Çar'ın Ortodoks Rumların hamisi olduğunun kabul edilmesine yönelik istekte bulunmuştur. Kelekyan, Anadolu ve Rumeli'de o dönemde on iki milyon civarında Ortodoks bulunduğunu belirterek "*O zaman hala Rumeli kıtasında anasır-ı gayr-i Müslim addeden anasır-ı İslamdan fazla olduğuna göre böyle bir şarta muvafakat edilmesi ne gibi neticelerde karar kılacağı pek aşikâr*

¹⁰³⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.282.

¹⁰³⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.283.

¹⁰³⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.284.

¹⁰⁴⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.292.

¹⁰⁴¹ "*Prens Mençikof Kim idi?*" Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.292.

idi.”¹⁰⁴² yorumuna yer vermiştir. Osmanlı’nın Rusların taleplerini reddetmesinden sonra Ruslar, Osmanlı’ya savaş açmış, Rusya’nın bu tutumu karşısında Fransa ve İngiltere’de meseleye dâhil olmuştur. Rusya’nın, Osmanlı’ya açtığı savaş ‘*muharebe-i diniye*’ adeta bir ‘*ehl-i salib*’ savaşı şeklini vermek istediğini vurgulayan Kelekyan, kiliselerde gerçekleştirilen faaliyetler ve alaylar oluşturarak sokaklarda edilen dualar ile halkın dini duygularının tahrik edildiğini söylemektedir.¹⁰⁴³ Açılan bu savaş, 1853-56 yılları arasında süren Osmanlı-Rus Savaşı’nın temelini oluşturmuştur. 1853’te Rusya’nın Eflak-Boğdan’a hücumlarıyla başlayan ve Kırım’a sıçrayarak Osmanlı’nın bu toprakları kaybetmesiyle sonuçlanan savaşın görünen sebebi, böylelikle Makamat-ı Mukaddese meselesinden doğmuştur.

4.2.2.3.3. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi C.II”

Eser, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi* birinci cildinin devamıdır. *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi* eserin ikinci bir cildinin olduğu bilinmemektedir ve bu bilgi tezimizle açığa çıkarılmıştır. Diğer eserlerden farklı olarak bu eser, taşbaskıdır ve rika metindir. Eserin rika metin olması, bazı kısımların silik, bazı kısımların yırtık, bazı kısımlarının istenildiği gibi okunamaması ve okunmasında problem yaşanması gibi nedenlerden dolayı, eserin hangi konular çerçevesince ele alındığına dair genel bir değerlendirme yapılması uygun görülmüştür. Eserin bilinmediği gerçeği dikkate alındığında, tezimizde verilen bilgilerin, bu konuda araştırma yapmak isteyen araştırmacılara yol gösterici olma özelliği taşıyacağını belirtmekte de fayda görüyoruz.

Eser, “*Tarih-i Siyasi*”nin ne olduğunun¹⁰⁴⁴ ele alınması ile başlamış, Kelekyan, “*bu sene okuyacağımız şey (1814-1913) tarihleri arasında güzeran ediş bu vekâyiin esbab ve sevaikinden ibarettir.*”¹⁰⁴⁵ sözleriyle dersinde işlemeyi planlandığı konuların zaman aralığını vermiştir. Dersler, 1814’den başlayarak 1866 yılı gelişmelerine kadar getirilebilmiştir. İşlenmesi plan dâhilinde olan 1913 yılı olaylarına yer verilememiştir.

¹⁰⁴² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.298.

¹⁰⁴³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.301-302.

¹⁰⁴⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.s.3-7.

¹⁰⁴⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.7.

Eserde, birinci cildin ilk kısımlarında olduğu gibi Fransız İhtilali, Napolyon savaşları ve sonrası, Talleyrand–Metternich’in politikaları, Viyana Kongresi, Napolyon’un ikinci avdeti, Viyana Kongresi kararları gibi konulara yer verilmiştir. Eser, XIX. yüzyıl başlangıcını ele aldığı bu kısımlarla ve Alman Konfederasyonu’nun kurulması, Ligny Muharebesi gibi birinci ciltte yer almayan bazı detaylarla 84. sayfaya kadar getirilmiştir. 85. sayfada, “*Lehistan*” başlığı açılarak 90. sayfada “*1830 İhtilali*” alt başlığı konulmuştur. Bu başlık altında 29 Kasım 1830 Polonya ayaklanması, 19 Şubat 1831 Grochowska, 21 Mayıs 1831 Ostroleka Savaşı vb. gelişmelere yer ayrılmıştır. 96. sayfada *Krakova Cumhuriyeti* alt başlığı açılarak 97. sayfada konu bitirilmiştir. 98. sayfada “*1848 İhtilali*” başlığı yer almış, büyük başlığın hemen altında “*1815’den 1848’e kadar Fransa*” alt başlığı açılmış, 108’e kadar bu konuya yer verilmiştir. 108’de “*1848 İhtilali’nin haricide tesirati*” büyük başlığı atılmış, 110. sayfada “*Gelelim Avusturya’ya*” alt başlığı ile burada yaşanan olaylara yer verilerek özellikle Macar İhtilali üzerinde durulmuştur. Bu kısımda Macaristan’ın içinde yer alan Hırvatların, Romenlerin ve Macarların mücadeleleri, Avusturya-Macaristan mücadelelerinde Avusturya’nın Rusya’dan yardım istemesi süreci, Rusya ile Avusturya’nın Görgei önderliğinde Macarları yenmesi ve imzalanan 1849 Világos Antlaşması gibi konularla 120. sayfaya kadar gelinmiştir. 121. sayfada “*İtalya*” başlığı açılmış, Viyana Kongresi kararından başlayarak İtalya’nın siyasi birliğini kurma süreci işlenmiştir. Kelekyan, bu kısımda 1848 tarihinde Amerika’da meydana gelen savaşlara, özellikle Meksika-Amerika Savaşı’na değinerek savaşı bitiren Guadalupe Hidalgo Antlaşması, Amerika İç savaşı gibi çeşitli konulara yer vermiştir. 166. sayfada “*Alman İttihadı*” büyük başlığı yer alarak Almanya’nın siyasi birliğini kurma süreci, Prusya’nın dâhili siyaseti, Prusya-Alman ittifakı, Prusya’nın mali siyaseti, Gastein Sözleşmesi, Almanya’nın kuzeyi gibi konular ele alınmıştır. “*Almanya ittihadının üç safhası vardır: Danimarka muharebesi, Avusturya muharebesi, Fransa muharebesi*”¹⁰⁴⁶ diyen Kelekyan gelişmeleri bu noktalardan işlemiştir. Eser, 192. sayfada bitirilmiştir.

¹⁰⁴⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.174.

4.2.2.3.4. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi”

Diran Kelekyan’ın “*On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Medhal-Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi*” adlı eseri daha önceden de söylediğimiz gibi Fransız tarihini ele almaktadır. Eserin Fransız tarihi kısmı, İhtilal öncesi Fransa’nın durumundan başlanarak Waterloo Savaşı’nın sonuna kadar getirilmektedir. 656 sayfalık eserin 618 sayfası sadece Fransa tarihine aittir. 618’den 656’ya kadar olan kısmın 10 sayfası Osmanlı diplomasisine geri kalan kısım ise ekler kısmına ayrılmıştır. Eserin kapsamı ve konu başlıkları tercüme eser görünümü verse de eser, Kelekyan’ın kendi eklemeleriyle revize edilerek ders notlarından meydana getirilmiş bir telif eseridir.

“*Bu kitap bazı Mekatib-i Aliye’de tedris ettiğim tarih-i siyasi derslerinin esnayı takrirde zabt ve kaydı suretiyle vücuda gelmiştir.*”¹⁰⁴⁷ diyen Kelekyan’ın bu eseri için Ali Birinci, eserin, önceki eserlerinden farklı olarak mektep öğrencilerine ek, siyasi tarih okuyucularının da düşünülerek oluşturulduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴⁸ Kelekyan, eserin ifade kısmında “*Bu cildin tarih-i siyasi ile pek az münasebeti olup, ancak bir medhal mahiyetini haizdir.*” sözleriyle eserin siyasi tarih için bir başlangıç oluşturduğunu aktarmıştır.¹⁰⁴⁹

Eserin neden Fransız tarihi ile başladığını ve Fransa tarihi üzerinde yoğunlaştığını Kelekyan, “*On dokuzuncu asrı anlamak için, Fransa İnkılab-ı Kebiri’ni, onun husule getirdiği içtimai cereyanları, muahheren ‘Napolyon’ devrinde vuku bulan siyasi tebeddülâtı bilmek icap eder.*” demektedir.¹⁰⁵⁰ XIX. yüzyılın başlangıcını “*Siyaset-i nokta-i nazarından asr-ı mezkûr Viyana Konferansıyla başlıyor, fakat bunun bir mukaddeme-i mühimmesi vardır ki o da Fransa İhtilal-i Kebiri ve ‘Napolyon’ muharebatıdır*” şeklinde belirleyen Kelekyan, bu iki dönem üzerinde durmasının sebebini “*Siyasiyat üzerine tesiri olan içtimai saiklerin ve siyasi menfaatlerin iraesî için bu devrin tefsîl-i vukuatı faideyi müstelzim gördüm*” ifadeleriyle açıklamıştır.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, ifade kısmı.

¹⁰⁴⁸ Birinci, *a.g.e.*, s.655.

¹⁰⁴⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, ifade kısmı.

¹⁰⁵⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, ifade kısmı.

¹⁰⁵¹ Bkz. Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, aynı yer.

XIX. yüzyılın başları, Avrupa’da değişim ve dönüşüm devresine rastlamaktadır. Kelekyan, bahsedilen yüzyılda duygu ve düşüncelere dayalı nedenlerin birleşerek kamuoyunda çeşitli cereyanları meydana getirdiğini ve etkilediğini söylemiştir.¹⁰⁵² XIX. yüzyıla damga vuran noktalardan birinin olaylardaki toplumsal boyutun olduğunu “*On dokuzuncu asırda saha-ı siyasiyata “Milletlerin Emelleri” dâhil olmuştur. Siyasetin inkişafı diplomatların tertibatına münhasır kalmayıp, çok kere, ahali onlara doğrudan doğruya iştirak eylemiştir. Âlem-i siyasiyatta bir tahavvül-i azim husule getirmiş olan bu saikin tedkiki -ki tarih-i içtimaiye aittir- zamanımızda görüle gelen siyaset ve diplomasi inkişafatının miftah-ı serairi (açılmış sırlar) hükmündedir.*” sözleriyle aktarmıştır.¹⁰⁵³

XIX. yüzyılda meydana gelen toplumsal hareketleri “*İçtimai arzular adeta bir resimli gazetede gördüğü bir tayyareye kendini malik etmesini pederine rica eden yahut duvarlarda asılı olan posterleri görerek ressam olmayı veya asker, kumandan, paşa olmayı tasarlayan küçük çocuklara benzerler. Bazı anda sulhidir, bazen de cihangir olmayı isterler. Bazı zamanlarda da ahval-i içtimaiyelerinin ıslahına teşebbüs ederler. Bir zaman gelir ki sefahate başlarlar. Elhasıl (sonuçta) muhtelif zamanlarda muhtelif cereyanlara tabi’ olurlar (mecbur olurlar).*”¹⁰⁵⁴ şeklinde yorumlamıştır.

Kelekyan, Fransız İhtilali’nin yarattığı akımların ve 1815 yılı ile Avrupa’nın izlediği irtica politikasının XIX. yüzyılda meydana gelen çekişmeler ile savaşların büyük bölümünün mayasını oluşturduğunu belirtmiştir. Ona göre, “*Bu iki vukua-ı mühimme-i siyasiye milletlerin hayat-ı içtimaiyesinde hürriyet-i siyasiye (Liberte politique) ve hürriyet-i içtimaiye (Liberte sociale) ve memalikin teşkilat-ı siyasiyesinde “Milliyet” (Nationalite) esası namına vuku bulan mücahedatın bais ve amilidir.*”¹⁰⁵⁵

“*Avrupa’nın içtimai ve siyasi hal-i hazırının mukaddematı miladın on sekizinci asrının sonlarında ve on dokuzuncu asrının evailinde tezahür etmiştir.*”¹⁰⁵⁶ diyen Kelekyan, kısacası XX. yüzyılın tam anlamıyla kavranabilmesinin XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyılın tam olarak anlaşılmasından geçtiğinin altını çizmiştir.

¹⁰⁵² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.7.

¹⁰⁵³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, ifade kısmı.

¹⁰⁵⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi II*, s.8.

¹⁰⁵⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, s.2.

¹⁰⁵⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, aynı yer.

Eser, Avrupa'nın siyasi ve diplomasi tarihi çerçevesince şekillenmiş olmakla birlikte olayların meydana gelmesinde etkili olan toplumsal hareketlerle birlikte harmanlanmıştır.

Eser, “İfade” ve “On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa” başlıklarıyla başlamaktadır. Eserin esas konusu olan Fransız tarihine ise, “1789’dan evvel Fransa” başlığıyla girilmiştir. Kelekyan’ın bu eseri, Abdurrahman Şeref’in “Tarih-i Asr-ı Hazır” başlıklı kitabıyla içerik bakımından benzerlikler taşısa da ondan daha kapsamlı ve sistematik bir düzene sahiptir. Kelekyan, Fransız İhtilali öncesi ve İhtilal sonrası Fransa’sına yer vererek Fransız İhtilali’ne giden taşların nasıl döşendiğini; nedenler, sonuçlar, diplomatik gelişmeler, ekonomik ve toplumsal boyutlar doğrultusunda ele almıştır. Abdurrahman Şeref ve Akçura gibi Kelekyan’da multidisipliner bir yaklaşımla konuları detaylandırmıştır.

İhtilalin asıl nedenlerinin, XV. ve XVI. Lui devirlerinin hatalarından doğduğunu belirten Kelekyan, Abdurrahman Şeref gibi ihtilal öncesi Fransa’nın idari yapısı, hükümdarın konumu, hükümetin yönetimi, teşkilat yapısı, maliyenin bozuk durumu gibi konulara yer vermiş, ziraatın sefaleti, adliye, polis ve matbuat gibi başlıklar açarak konuyu daha fazla detaylandırmıştır.

Gazeteci kimliğinin etkisi ve Abdülhamid dönemi istibdadını görmüş bir isim olarak Kelekyan, XIV. Lui zamanında kurulan polis idaresinin baskısından ve kitapların kontrol altında tutulması ile yakılmasından da bahsetmiştir. Benzer süreçlerin Osmanlı Devleti’nde olduğunu göstermek ister gibidir. Kelekyan, Volter’in “Mükatebe-i Felsefesi” (*Lettres Philosophiques*), Didero’nun “A’malar hakkında mektuplar” (*lettres sur les Aveugles*), Russo’nun *Emil (Emile)* eserlerinin yakıldığını, matbuatın serbestlikten uzak olduğunu, hükümetin çıkardığı gazetelerde hiçbir zaman okunmaya layık bir makale bile bulunmadığını söylemektedir.¹⁰⁵⁷ Diran Kelekyan, Fransa’nın keyfi bir idare ile yönetildiğine, polis teşkilatının istediği adamı tutukladığına ve istediği kadar zaman hapisanede tutabildiğine, herhangi bir adalet olmadığına işaret etmiş, tüm bu adaletsizliklerinde ihtilale giden yolda önemli olduğuna vurgu yapmıştır. XV. Lui döneminde de adaletsizliğin devam ettiğini Malescherbes’in (*Guillaume-Chrétien de Lamoignon de Malesherbes*) XV. Lui’ye “Memleketinizde hiç kimse bir intikamın kurbanı olarak hürriyetinden mahrum

¹⁰⁵⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.10-11.

edilemeyeceğine emin değildir. Çünkü hiç kimse ne bir nazırın husumetinden kendisini kurtaracak kadar büyük, ne de bir kalem-i kâtibinin husumetine şayeste görülmeyecek derecede hakirdir.” sözleri üzerinden göstermiştir.¹⁰⁵⁸

Fransa’nın ortaçağdan kalma bir teşkilat yapısına sahip olarak ruhban (clerge), zadegân (Noblesse), (Tiers Etat) adıyla üç sınıftan oluştuğunu belirten Kelekyan, bu üç sınıfı da Abdurrahman Şeref gibi ayrı ayrı incelemiştir. Zadegân ve ruhban sınıfının imtiyaz sahibi olmasının halkı sefaletle sürüklediğini, İhtilalin bir nedenini de bu sefaletin oluşturduğunu söylemiştir.

Kelekyan, diğer ele aldığımız tarihçilerden farklı olarak ihtilal öncesi Fransa’daki eğitime de değinmiştir. “*Tahsil programları gayet nakis, imtihanları ise gayet sathi idi.*” ifadelerini kullanan Kelekyan, eğitimin oldukça kötü olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵⁹ Durumun ciddiyetini göstermek için ise, “*Ahalinin derece-i tahsilini anlamak için şu kadarını bilmek kifayet eder ki misal (Dofine) (Dauphiné) Eyaleti dâhilinde sekiz fersah mesafede vaz’ imzaya muktedir ferdi efrideye tesadüf edilmediği o zamanın kuyudatından müsteban olmaktadır.*”¹⁰⁶⁰ demektedir. Kelekyan ayrıca, 1790 yılında Fransa köylerinde okuma bilenlerin miktarının ikiye geçmediğini de belirtmektedir.

Ticaret ve ekonomiye duyduğu ilgiyle de bağlantılı olarak bu konularda oldukça detay verdiği görülmektedir. XVIII. yüzyılın ekonomisinden bahsederken “sistem-i merkantil” olarak bilinen “*usul-i ticarete*”, ekonomide ıslahat yapılmasını öneren Fransız ekonomistlerden Bogilber’in (*Pierre Le Pesant de Boisguilbert*) fikirlerine ve Vauban’ın (*Sébastien Le Prestre de Vauban*) “*Dime Royale*” eserine, Kene (François Quesnay) adında bir kişinin önderliğinde kurulan Fizyokrasinin “*hük-m-ü tabiat[ı]*” düşüncesine değinmiştir.¹⁰⁶¹ Ancak XVIII. yüzyılda fizyokrasiden daha çok etkili bir iktisadi fikrin “*Laissez faire, laissez passer*” yani *Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler* olduğunu vurgulayan Kelekyan, XVIII. yüzyılın önemli ekonomistleri olarak Fransa’da Turgo (Turgot), İngiltere’de Adam Simit’in (Adam Smith) fikirleri üzerinde durmuştur.

¹⁰⁵⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.12.

¹⁰⁵⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.26.

¹⁰⁶⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.27.

¹⁰⁶¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.32-33.

Kelekyan, Fransa’da yaşanan huzursuzlukların yanı sıra aynı dönemde İngiltere ve Amerika’da yaşanan gelişmelere de eşzamanlı bir biçimde yer vermiş, İngiltere’de William Pitt, Fox ve Burke’un yenilikler getirdiklerine değinmiştir. Pitt’in yeni kanunlar ile toplumsal ilerlemeye katkıda bulunduğuna ve Fox’un Amerika sömürgelerinde çıkan ayaklanmalara yönelik izlenen şiddeti eleştirerek, toplumsal hayata, yeni fikirler ve kanunlar getirmeye çalıştıklarını göstermiştir. Fox’un hümanist fikir yanlısı olduğunu belirten Kelekyan, “*Eğer İrlanda’nın İngiltere ile rabıtası kuvvetle tazyikine inhisar edecekse, böyle bir merbutiyet-i idameden ise bütün bütün ayrılmasını tercih ederim.*” sözleriyle İrlandalılara da adaletle davranılmasını tavsiye ettiğinin altını çizmiştir.¹⁰⁶²

Amerika’da yaşanan gelişmelerin Fransız İhtilali’nin çıkmasında etkili olduğunu göstermeye çalışan Kelekyan, 1776’da İngilizlerin Amerika sömürgelerinde yaşanan ayaklanmaların Fransız aydınları tarafından “*ders-i intiba*” olarak görüldüğünü belirtmiştir. Benzer toplumsal süreçlerden geçtikleri halde neden İngiltere’de değil de Fransa’da bir ihtilal çıktı sorusuna cevap verir gibi, Kelekyan, İngilizlerin aynı dönem içerisinde sanayide büyük bir ilerleme sağlarken Fransa’da ekonomik durumun sefalet içerisinde olduğunu, bunun için de İhtilalin Fransa’da çıktığını vurgulamıştır.¹⁰⁶³

Amerika’da bulunan on üç İngiliz sömürgesinden ayrıntılı bir şekilde bahseden Kelekyan, sömürgelerdeki ayaklanmaların nedenlerini tahlil ederek ve sömürgelerin elde ettikleri bağımsızlık sürecinden bahsederek¹⁰⁶⁴ bu sömürgelerin bağımsızlık mücadelesi ile Fransız İhtilali arasındaki bağı ortaya koymaya çalışmıştır. 1776 Haziran’ında İngilizlerin Amerika’daki en önemli sömürgesi olan Virginia’da meydana getirilen “*beyanname-i hukuk*”un, XVIII. yüzyıl yazarlarının “*hukuk-ı tabiiye*” kuramına uygun olduğunu belirten Kelekyan, Fransa’da yayımlanan meşhur “*İnsanın ve Vatandaşın Hukuku- Droits de l’homme et du Citoyen*” arasında bağ kurmuştur. O, Virginia’daki beyannamenin, Fransa’daki beyannameye örnek oluşturduğunu belirterek “*bilhassa şayan-ı teemüldür.*” demektedir.¹⁰⁶⁵ Fransa kamuoyunun Amerika’da meydana gelen olayları dikkatle takip ettiğini belirten

¹⁰⁶² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.38-39.

¹⁰⁶³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.39.

¹⁰⁶⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.s.40-56.

¹⁰⁶⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.52.

Kelekyan, “İhtilâl-i Kebirin zaman-ı zuhurunda Fransa’da Amerika Beyanname-i Hukuk’un taraftarı kesir (çok) idi.”¹⁰⁶⁶ yorumunda bulunmuştur.

Fransız İhtilali’ne giden süreçte yazarların ve filozofların etkisi gösterilmek istenmiş, Descartes, Malebranş (Malebranche), Spinoza, Leibniz, Lok (Locke), Bolingburk (Bolingbrokeri), Şaftesböri (Shaftesbury), Volter (Voltaire), Monteskiyo (Montesquieu), Didero (Diderot), Russo (Rousseau), Condorse (Condorcet) hakkında bilgiler verilmiştir. Kelekyan, bu kişilerin yazdıkları hicivlerin, romanların, mektupların, makalelerin en az bir eğitim görmüş insanlar tarafından bile kolay ve zevkle okunduklarını, eserlerinin çok çabuk nüfuz ettiğini belirtmiştir. Bahsedilen XVIII. yüzyıl filozoflarının bütün Avrupa’yı etkilediğini ve bütün Avrupa’da ıslahat hareketlerinin yayılmasına ortam hazırladıklarını aktarmıştır.¹⁰⁶⁷

Franc-Maçon Mahfilleri başlığında Fransız İhtilal-i Kebiri’nin meydana gelmesinde etkin rol oynayan “*Franmason*” teşkilatı hakkında bilgi sunan Kelekyan, “*Gerek İhtilal-i Kebir’den evvel, gerekse İhtilal-i Kebir esnasında ‘Franc Mason’ cemiyetlerinin Fransa dâhilinde fikr-i hürriyetin tamimine pek mühim bir derecede muaveneti vuku bulmuştur.*” demektedir.¹⁰⁶⁸

Fransız İhtilali’nin meydana gelmesinde XVI. Lui’nin krallığı dönemi oldukça önemli bir yerde durmaktadır. Özellikle sarayın, halk fakirken gerçekleştirdiği savurganlık, halk tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmakta, özellikle XVI. Lui’nin kraliçesi Marie Antoinette’e karşı tepkiler dikkat çekmektedir. Abdurrahman Şeref gibi o da 19 yaşında kraliçe olan Marie Antoinette’e değinerek “*âlâyiş (gösteriş), eğlenceyi fevkalade sevdiğinden hayatını havai şeylerle geçirdi. Kalbi gayet rakik (ince) fakat her dakika bir iki emele mağlup idi. Her arzusunu dakikasında yapmak isterdi. İşi gücü at üzerinde tenezzühler(gezinti), tiyatro oyunları, balolar tertibi idi... Politikayı hiç sevmez ve ne kadar ibram edilse çalışmaya muvafakat etmezdi*” yorumunda bulunmuştur.¹⁰⁶⁹ XVI. Lui (Louis) döneminin bozuk ekonomisi üzerinde durarak İhtilalin ekonomik yönünü göstermeye çalışan Kelekyan, inkılap sürecine yaklaştıkça Fransa’da ahlak ve maneviyatta büyük değişimler meydana geldiğini belirtmiştir.

¹⁰⁶⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.55.

¹⁰⁶⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.73-75.

¹⁰⁶⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.75.

¹⁰⁶⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.80.

Kelekyan, İhtilalin merkezi olan Paris için “*Paris idare-i sabıkanın tantana ve sefahatinden maddeten müstefit bir şehir olduğuna göre o idarenin mahvından menfaati yok iken, bilakis ihtilal fikirlerini son derece müdafaa eylemiş olması, yeni fikirlerin az zamanda ne kadar taammüm etmiş olduğuna, yeni hislerin ahalinin emeline ne derecelerde temas eylediğini ispat eder*”¹⁰⁷⁰ ifadelerini kullanmıştır. Bastille hapishanesini neden bir isyan merkezi olarak seçildiğini Kelekyan, hapishanenin tarihsel geçmişi üzerinden ele alarak buranın “*istibdat sembolü*” olarak görülmesinden kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁰⁷¹

Kelekyan’ın 155-158. sayfalar arasında 1789 Hukuk-ı Beşer Beyannamesi’nin 17 maddesine yer verdiği görülmektedir. Zafer Toprak, beyannamenin giriş ve on yedi maddesinin ilk kez bu eser ile Türkçe’ye kazandırıldığını iddia etmektedir.¹⁰⁷² Ancak beyannamenin 17 maddesi, Kelekyan’ın eserinden 1 yıl önce basılmış¹⁰⁷³ olan Abdurrahman Şeref Efendi’nin “*Tarih-i Asr-ı Hazır*” eserinde yayımlandığı için Türkçe’ye kazandırılmasını Abdurrahman Şeref’e borçluyuz demek sanırım daha doğru olacaktır.¹⁰⁷⁴ Bunun yanı sıra, Stanford Shaw’ın verdiği bilgiler dikkate alındığında Fransız Hükümeti’nin III. Selim ile olan olumlu ilişkileri dönemine denk gelen 1790’larda Fransa Cumhuriyeti anayasası, İnsan Hakları Bildirgesi ve devrime ait çeşitli belgeler Osmanlıca’ya çevrilmiş ve dağıtılmıştır.¹⁰⁷⁵ Bu bilgiden hareket edersek eğer, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı insanı anlamakta zorlandığı kavramlarla, ülkesinde faaliyet gösteren Fransız yayınlarının Osmanlıca çevirileri sayesinde tanışmıştır. Ancak Osmanlı dünyasında İnsan Hakları Beyannamesi’nin gerçekten anlaşıldığı dönem olan II. Meşrutiyet döneminde, beyannamenin anlamını ve yerini Abdurrahman Şeref’in ders kitabı ile elde ettiğini tekrar belirtmekte yarar görüyoruz.

Jakobenler ve Montagnardlar hakkında bilgiler veren Kelekyan, “İkinci Devrim” olarak da bilinen 10 Ağustos 1792 Ayaklanması’nın Fransız Devrimi’nin dönüm noktalarından biri olduğunu belirtmiştir. Nisan 1792’de Fransa’nın Avusturya ve Prusya ile savaşa girmesi sonrasında bu iki devlet Fransa’yı işgal etmeye başlamış,

¹⁰⁷⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.140.

¹⁰⁷¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.143-144.

¹⁰⁷² Toprak, “*Diran Kelekyan...*”, s.40.

¹⁰⁷³ Kelekyan’ın eseri 1330 yani 1914 tarihli, Abdurrahman Şeref’in eseri ise 1329 yani 1913 tarihlidir.

¹⁰⁷⁴ Metin için bkz. Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.s.66-69.

¹⁰⁷⁵ Shaw, *a.g.e.*, s.267.

Tuileries Sarayı'nda bulunan kraliyet ailesine zarar gelirse bu kuvvetlerin Paris'i ele geçirecekleri Brunswick Dükü'nün manifestosuyla ilan edilmiştir. Bu manifesto halkın, kralın ülkesine karşı yabancı devletlerle işbirliğine gittiğini düşündürmüştü, *İhtilal* kral ve ailesine yönelik isyan hareketine dönüşmeye başlamıştır. Halkın galeyana gelip Tuileries Sarayı'nı basması sonucunda Fransa kralını koruyan İsviçre hassa muhafızlarına yönelik hareketler, Kelekyan'ın diğer tarihçilerin değinmediği konularından birini oluşturmuştur. Kelekyan, bu olay esnasında birçok İsviçreli'nin öldürüldüğünü aktarmıştır. Muhafızlardan altmış kadarının silahlarının alınıp öldürülmesi olayını Kelekyan, *"bu vaka İnkılab için büyük bir leke teşkil idi."* şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁷⁶

Eylül Katliamı olarak bilinen olayları da ele alan Kelekyan, Jakobenlere mensup Danton'un 2 Eylül sabahında halka seslenerek *"Çalınacak olan Toksin (Tocsin) çanı bir alamet-i telaş değildir. Vatan düşmanları üzerine hücum işaretidir. A'dâ-yı mağlup etmek için bize cesaret, yine cesaret lazımdır. Ancak o halde Fransa kurtulur."*¹⁰⁷⁷ diyerek Eylül Katliamı'nın manifestosunu ilan ettiğini aktarmıştır. 2 Eylül'den 6 Eylül'e kadar bin kişinin giyotinle idam edildiğini belirten Kelekyan, bu dönemdeki cinayetlerin yalnızca sorumluluğunun Danton'a yüklenemeyeceğini, ne Danton'un ne de o dönem isimlerinin hiç birinin bu cinayetleri işleyenleri, yargılama ve cezalandırmayı talep etmediğini vurgulamıştır.¹⁰⁷⁸ Kralın idam gününün adım adım bir tasvirini öğrencilerine sunan Kelekyan, *"Masum olarak ölüyorum, dökeceğiniz kanın Fransa'ya bir musibet getirmemesini temenni ederim"* diyen kralın son sözlerini de öğrencilerine aktarmıştır.¹⁰⁷⁹

Montagnardların ve Jirondenlerin birbiri ile mücadelesine de değinen Kelekyan, Jakobenlerden olan Robespiyer'in hâkimiyeti sırasında, Fransa'da yaşanan terör dönemi gelişmelerine de yer vermiştir. Paris'te iki giyotinin millet meydanına ve inkılab meydanına konularak her gün insan kesildiğini, yaklaşık 2600 kişinin cumhuriyet ve vatan haini oldukları iddia edilerek idam edildiklerini aktaran Kelekyan, Jirondenlerin de taşralarda yakılarak idam edildiklerini belirtmiştir.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.229.

¹⁰⁷⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.231.

¹⁰⁷⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.233.

¹⁰⁷⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.252.

¹⁰⁸⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.278.

Kelekyan, bu dönemde birçok ismin öldürülmesini Robespiyer'in hırsına ve açgözlülüğüne bağlamaktadır.

Kelekyan, Fransız İhtilali ile ilgili “*Şu kadar ki her ne kadar Fransa maddeten mağlup olmuş ise de manen Avrupa’da fikri ceditin merkezi olması hissiyatıyla beynelumam büyük bir nüfuz kazanmıştı; İhtilal-i Kebir’den Fransa’dan ziyade âlem-i medeniyet istifade eylemiştir. Esnay-ı inkılap da vuku’ bulan hataların netayic almasını Fransız milleti çekti. Hâlbuki millet-i müşarünileyhinin mücahedatının teşkil eylediği ders-i tecrübenin istifade ve intibahı umum-ı âlem-i beşeriyete şamildir. İnkılab-ı mezkûrun yaydığı yeni fikirler, beşeriyetin mukadderat-ı cedidesini hazırladı.*”¹⁰⁸¹ demektedir.

4.2.2.3.4.1. Napolyon Bonapart

340. sayfaya kadar Napolyon öncesi yani İhtilal Fransa’sını ele alan Kelekyan, 618. sayfaya kadar Napolyon dönemi Fransa’sına yer ayırmıştır. 278 sayfalık kısmı Napolyon dönemine ayıran Kelekyan’ın da Abdurrahman Şeref gibi bu döneme ağırlık verdiği görülmektedir.

Kelekyan, Napolyon’un çocukluğu ve gençliği hakkında verdiği detaylı bilgiler için Napolyon’un hatıratından yararlanmışır. İmparatorluğa kadar yükselmesinde karakterinin önemli bir yer tuttuğunu Kelekyan, Napolyon’un hatıratından aldığı şu kısım ile göstermek istemiştir: “*Hiçbir tahakküm altında kalmaz, kimseden korkmazdım; kardeşlerimden birini dövüyor, diğerini tırmalıyordum. Hepsi benden korkardı. Bir defasında kardeşim “Jozef”i dövmüş, ısırılmış idim; kendine gelmeğe başladığı zaman da koşup aleyhine şikâyet etmiş idim. Her zaman böyle tetik davranmak mecburiyetinde idim. Çünkü validem “Letizia” hep benim kavgacı ahlakımı izale ve tazyike meyal idi; çılgınlıklarına meydan vermez idi.*”¹⁰⁸²

Korsikalı olan Napolyon’un Fransa’da eğitim aldığından da bahseden Kelekyan, onun memleketini özlediğini, vatani ile ilgili hayallere daldığını ve kendisini hiçbir zaman Fransa’ya ait hissetmediğini belirtmiştir.¹⁰⁸³ Napolyon’un

¹⁰⁸¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.618.

¹⁰⁸² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.340-341.

¹⁰⁸³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.342.

hatıratını yazanlardan biri olan Buriyen'nin (Bourrienne) Napolyon'un "*elimden geldiği fenalığı Fransızlara yapacağım*" dediğini de ayrıca aktarmıştır.¹⁰⁸⁴

Kelekyan, Napolyon'un çok kitap okuduğunu, Plutarkos'un eserlerinde yer verdiği büyük insanları okuyarak onları düşlediğini, Korsika'nın cesur ve talihsiz mücadelelerini okuyarak doğduğu yerin tarihine meraklı olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁸⁵ Napolyon'un her şeyi bilmek ve okumak istediği üstünde sürekli duran Kelekyan, onun, Korney (Corneille), Rasin (Rasine), Volter (Volter), Monteskiyo (Montesquieu), Jan Jak Russo (Jean Jac Rousseau) okuduğunu ve Cumhuriyet taraftarı olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸⁶ Napolyon'un riyaziye (matematik) ile uğraşanlara itibar ettiğine, klasik yazarlara ve şairlere "*meftun*" olduğuna, Korneyl (Corneille) yaşasa kendine bir prenslik bile vereceğini söylediğine yer verilmiştir.¹⁰⁸⁷

Kelekyan, Napolyon'un askeri dehasının daha okul yıllarında kendini gösterdiğini, "*bir kısmı Yunanlılar, diğer kısmı İraniler veyahut bir kısmı Romalılar, diğer kısmı Kartacalılar olarak*" arkadaşlarına savaş yaptırması örneği üzerinden göstermiştir.¹⁰⁸⁸ Abdurrahman Şeref gibi Kelekyan da Napolyon'un askeri başarılarını, ordusunu ve askeri zekâsını takdir ettiğini ifadeleriyle yansıtmaktadır. Örneğin; Napolyon'un Tulon (Toulon) ve Akiyet (Aigulette) kalesinde Fransız askeri birliklerini İngilizlere karşı başarılı bir şekilde yönetmesi, onun *kumandan olabileceğini tamamıyla ispat et[tmiştir]*.¹⁰⁸⁹

Kelekyan, Napolyon Bonapart'ın İtalya Seferi'nin onun askerlik hayatındaki "*en parlak muvaffakiyetinden*"¹⁰⁹⁰ sayıldığını öğrencilerine aktarmıştır. İtalya'nın kuzeyini ele geçirmesi sonrası Avusturya ile imzaladığı Kampo Formiyo Antlaşmasıyla elde ettiği topraklarla Osmanlı Devleti'nin topraklarına yanaştığını belirterek, Bonapart'ın "*o zamanlar şark meselesini açmak ve bundan istifade etmek emelinde*" olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.343.

¹⁰⁸⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.343.

¹⁰⁸⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.345-346.

¹⁰⁸⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.429.

¹⁰⁸⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.344.

¹⁰⁸⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.350.

¹⁰⁹⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.355.

¹⁰⁹¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.359.

4.2.2.3.4.1.1. Mısır Meselesi

Kelekyan eserinin 365-393. sayfaları arasında Napolyon'un Şark siyasetinin bir parçası olan Mısır Meselesi üzerinde durmuştur. Bonapart'ın "*Büyük namlar, altı yüz milyon sekeneyi havi olan şark memalikinde kazanılır.*" dediğini aktaran Kelekyan, Fransa'nın o dönem şarktaki faaliyetlerinin asıl amacının Osmanlı'ya İngilizlerin Hindistan sömürgesindeki faaliyetleriymiş gibi lanse edildiğini vurgulamıştır.¹⁰⁹² Bonapart'ın İskenderiye'ye girdikten sonra Fransızların Osmanlılara dost olduğunu, "*Dünya ile düşman olsam Türklerin dostuyum.*" demeye başladığını belirtmiştir.¹⁰⁹³

Mısır Meselesi'nde tarafsız bir üslup göstermeye çalışan Kelekyan, Napolyon'un İskenderiye'ye girdiğinde ve Mısır'da halka yönelik çıkardığı beyannamelerinde Osmanlı Devleti'nin bilgisi dâhilinde hareket ettiğine yönelik ifadelerinin "*kizbden*" (yalandan) ibaret olduğunu belirtmesi oldukça önemlidir.¹⁰⁹⁴ Kampo Formiyo Antlaşması'ndan sonra Napolyon'un Paris'e yolladığı yazılarda Mısır'ın işgali için, "*Salibyun? zamanından beri Fransızların ehass (başlıca) emeli*" yazdığını aktaran Kelekyan, bunun yeni bir politikanın başlangıcı olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹⁵ Napolyon'un Mısır'ı işgalini Kelekyan, Şark siyasetinin bir parçası olarak görmüştür.

4.2.2.3.4.1.2. Napolyon Dönemi Fransa

Kelekyan, Napolyon'un matbuata yönelik baskıcı siyasetine yer verdikten sonra, onun hukuk alanındaki ıslahatlarından bahsetmiştir. Kelekyan'a göre, "*Mecelle-i Kanuniye*" (Kanunname-i Hukuk), onun en önemli uğraşlarından biridir. Napolyon'un "*Benim hakiki şanım 40 muharebe kazanmış olmam değildir. Measirimden (güzel eserler) asla inhisâf etmeyecek, daima yaşayacak olanı mecelle-i medeniyemdir.*" dediği kanunun içeriğine bölüm içerisinde yer verilmiştir.¹⁰⁹⁶ Kelekyan, kanunun çıkarıldığı dönemde Napolyon'un karısı Jozefin'den ayrılma fikri olduğunu belirterek mecellesinde inkılabın düzenlemelerinden biri olan boşanma

¹⁰⁹² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.365.

¹⁰⁹³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.369.

¹⁰⁹⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.376.

¹⁰⁹⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.379.

¹⁰⁹⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.420.

(talak) hakkının sürdürüldüğünü aktarmıştır. Ancak Napolyon'un kadınların erkeklerle hukuksal eşitliğini reddederek Mecellesine “*Kadın erkeğe mecbur itaattir.*” ifadesini yazdığının da altını çizmiştir.¹⁰⁹⁷

4.2.2.3.4.1.2.1. Eğitim

Kelekyan, Napolyon dönemi eğitimine de kısa bir şekilde yer vermiştir. Napolyon'un halkı cahil bırakmanın daha iyi olacağı fikrinden hareketle ilkokulları ihmal ettiğinden bahsetmiştir. Napolyon'un rahip ve rahibeleri birkaç mektep açmakta serbest bıraktığını, zengin sınıf için mekatib-i rüşdiye ve aliye kurarak Fransa “Üniversite” heyeti oluşturduğunu, eğitimin hükümetin tayin ettiği hocalar tarafından gerçekleştirildiğini böylelikle 1850 yılına kadar eğitimin devletin tekeline alındığını belirtmiştir. Napolyon'un mekatib-i rüşdiye ile idadiye öğretmenlerinin bekâr olmasını ve mektep içinde oturmasını istediğini, öğrencilere askeri üniforma giydirdiğini aktaran Kelekyan, kadınlar için üç okul dışında hiçbir kurum meydana getirmediğini söylemektedir. Kurulan okulların da “*Lejyon donör*”¹⁰⁹⁸ rütbesine sahip kişilerin kızlarına özgü olduğunu vurgulayan Kelekyan, Napolyon'un kızların eğitimi ile ilgili “*maarif-i umumiye kadınlara yakışmaz, çünkü hayat-ı umumiyeye iştirak etmezler. Kadınların mukadderatı izdivaçtır.*” dediğini söylemiştir.¹⁰⁹⁹

Kelekyan'ın hem Petro'nun hem de Napolyon'un ıslahatlarından bahsederken “*kadınlar*” ile ilgili düzenlemelere detaylı yer vermesi, onu incelediğimiz diğer tarihçilerden ayırmaktadır.

4.2.2.3.4.1.3. Napolyon'un yayılmacı siyasetinde Şark

Napolyon'un yayılmacı politikası doğrultusunda gerçekleşen Napolyon savaşlarının geniş bir tasvirini sunan Kelekyan, Fransa'nın XV. Lui'den itibaren şark politikasıyla ilgilenmemişken Rusya'nın politikalarının da etkisiyle Napolyon döneminden itibaren şark politikasının Fransa'nın “*siyaset-i mezkûr[un]da mühim bir mevki tut[ttuğunu]*”¹¹⁰⁰ belirtmiştir.

¹⁰⁹⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.420.

¹⁰⁹⁸ Légion d'honneur, Fransa'nın en yüksek dereceli sivil nişanıdır.

¹⁰⁹⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.428-429.

¹¹⁰⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.460.

Osmanlı Devleti'nde Kabakçı İsyanı, III. Selim'in hal'i, Bayraktar Olayı gibi olayların yaşanmasını Kelekyan, *“böyle mühim bir zamanın devletimizce fetret içinde geçmesi Napolyon'un Şark politikasını”* değiştirmeye sevk ettiğini belirtmiştir.¹¹⁰¹ Ona göre, Tilsit mülakatı da değişen bu politikanın eseridir.

4.2.2.3.4.1.4. Napolyon Dönemi'nin Sonu

4.2.2.3.4.1.4.1. 1812 Rus Seferi

Napolyon'un yayılmacı siyasetinin bir uzantısı 1812 Rusya Seferi'dir. Kelekyan, Rusya ve Fransa arasında cereyan edecek savaşın nedenlerini incelerken Osmanlı'nın tarafsızlık siyaseti izlemesini, Tilsit'ten dolayı gönül koymasından ziyade, İngiltere'nin İstanbul elçisinin başarılı çalışmalarının bir neticesi olarak görmüştür.¹¹⁰²

Kelekyan, Napolyon'un Rus Seferi sırasında İmparator yaveri Alexander Balaşof (Balashov) ile girdiği bir diyaloga yer vererek Napolyon'un yenilgi yaşayacağını önceden görülebildiğini göstermek istemiştir. Napolyon'un Moskova'ya hangi yoldan gidilir sorusuna Balaşof'un *“her yoldan Roma'ya gitmek mümkündür, derler. İsveç kralı on ikinci ‘Şarl’ Moskova yolunu ‘Poltova’da bulmuştur.”* dediğini aktarmıştır.¹¹⁰³ Bilindiği üzere Rus Çarı I. Petro ve İsveç Kralı Demirbaş Şarl arasında gerçekleşen Poltova Savaşı'nda İsveç Kralı büyük bir yenilgiye uğramıştır. Kelekyan, bu anekdotu öğrencilerine aktarmasından sonra cevabın Napolyon'a verilen *“kâfi bir ihtar”* olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁴ Gerçekten de Napolyon'un Rusya Seferi, büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Askerlerin hava koşullarından ve açlıktan telef olduğunu aktaran Kelekyan, Fransız ordusunun ricatı sırasında yaralıların geride bırakıldığını, bunların da Ruslar tarafından katledildiğini ve vefat edenlerin, hastaların, yorgunların konak yerlerinde terk edildiklerini aktarmıştır.¹¹⁰⁵

¹¹⁰¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.461.

¹¹⁰² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.507.

¹¹⁰³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.511.

¹¹⁰⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.511.

¹¹⁰⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İktimai ve Siyasi Avrupa*, s.515-516.

Napolyon'un Rusya başarısızlığından sonra özellikle Avrupa devletleri yavaş yavaş Napolyon'a karşı harekete geçmeye başlamıştır. Avusturya Başbakanı Metternich ile Napolyon arasında Markolini'de (Marcolini) gerçekleşen Dresden Mülakatı'ndan¹¹⁰⁶ ve Prag Kongresi'nden bahseden Kelekyan, "*Prag Kongresi'ni bir komedy ad etmek zaruridir.*" demektedir.¹¹⁰⁷ Tüm bu görüşmelerden sonra Avusturya; Prusya ve Rusya ittifakına katılarak Fransa'ya karşı savaş ilan etmiştir.

4.2.2.3.4.1.4.2. Viyana Kongresi ve İttifak-ı Mukaddes

Viyana Kongresi, "*Avrupa'da muhafazakârlık fikrini tecessüm ettirmek emeliyle in'ikâd ediyordu.*"¹¹⁰⁸ diyen Kelekyan, İngiltere, Avusturya, Rusya gibi devletlerin Viyana Kongresi'nde hangi emelleri takip ettiğini, politikalarının ne olduğunu detaylı bir açıklamayla öğrenciye ve okuyucuya sunmuştur.

Rusya'nın Viyana Kongresi bitiminde İttifak-ı Mukaddes adı altında bir "Hristiyan birliği" kurma sürecinden bahseden Kelekyan, İttifak-ı Mukaddes Beyannamesi'ni Rus Çarı Alexandre'nin "*Rusya diplomatlarından birinin zevcesi olan ve gençliğinde hiffet-i meşrebiyle iştiâr etmiş iken, ihtiyarlığında, bilakis fevkalade bir taasub göstermekte bulunan Madam de Krudner'in tesiri altında*" hazırlattığını belirtmiştir. İttifak-ı Mukaddes'i Rusya'nın Şark politikasının bir parçası olarak gören Kelekyan, Fransız İhtilali'nin fikir ve hislerini kendi emelleri için kullanarak Ortodoksları tahrik ettiğini aktarmıştır.¹¹⁰⁹ Mora İhtilali zamanında Rusya'nın bazı notalarını bu durumun ispatı olarak değerlendirmiştir.¹¹¹⁰ Kelekyan, Metternich'in bu beyannameyi "*nümayiş-i manevi*" ve "*gürültülü bir hiç*"¹¹¹¹ olarak gördüğünü ve hatıratında Prusya ile Avusturya'nın ona en hafif derecede bile önemli görmediğini yazdığını aktarır.¹¹¹² Çar Alexander'ın İttifak-ı Mukaddes'inin Avrupa'da polis vazifesi gördüğünü de Kelekyan, ayrıca belirtmiştir.¹¹¹³

¹¹⁰⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.s.534-537.

¹¹⁰⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.537.

¹¹⁰⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.577.

¹¹⁰⁹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.51.

¹¹¹⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.613.

¹¹¹¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.8-9.

¹¹¹² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.613.

¹¹¹³ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I*, s.96.

4.2.2.3.4.1.4.3. Waterloo Savaşı

Napolyon'un ikinci kez imparatorluğa gelmesi demek olan “yüz günler devri” ve Napolyon'un iktidarını sonlandıran Waterloo Savaşı bölüm içerisinde ele alınarak Fransa tarihi noktalanmıştır.

Kelekyan, Waterloo Savaşı'yla ilgili tüm sorumluluğun Napolyon'a ait olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Avrupalı devletlerinin askeri sayısının üstün olması dikkate alındığında zaten Napolyon'un yenebilmesi imkânsızdır. Kelekyan, Napolyon'un Waterloo'da başarılı olsaydı da “*Fransız ordusunun galebesi ancak ‘şanlı’ bir vakıa-ı askeriye olabilirdi; muharebenin hitamı mahiyetini alması imkân haricinde idi.*”¹¹¹⁴ demektedir.

4.2.2.3.4.2. 1789-1815 arası Osmanlı'nın Durumu

Kelekyan, eserinin Fransız tarihi ile kısmını sonlandırdığı 618. sayfadan 628'e kadar ki 10 sayfalık kısımda, 1789'dan 1815 yılına kadar Osmanlı tarihinin panoramasını sunmuştur. Bu bölüme yer vermemizin en önemli nedeni, Kelekyan'ın bu yıllarda Osmanlı'nın politikası ve diplomasisine yönelik getirdiği eleştirilerden kaynaklanmıştır. Ermeni bir tarih hocası kimliğiyle ve diplomasiye yönelik bilgisiyle konulara bakışı önemli görüldüğünden burada bazı görüşlerine yer verilecektir. Kelekyan, Osmanlı'nın bu dönemlerde izlediği politikalar daha farklı olsaydı hem Osmanlı'nın hem de Avrupa coğrafyasının çok farklı bir konumda olabileceğini düşünmektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarında Rusya ve Avusturya ile mücadeleler içinde olan ayrıca iç meseleleriyle de uğraşan Osmanlı için Kelekyan, “*Sultan Selim-i salis Fransa İhtilâl-i Kebiri'nin cihet-i içtimaiye ve felsefiyesini belki ihata edememiş, etmiş olsa bile, o esaslardan istifade emeline bulunmamıştır. Fakat vukuat bir hususi kendisine pek a'lâ anlatmış idi ki o da Avrupa'nın terakkiyat-ı fenniye, sanayiye ve idariyesine nispetle bizim pek mütedenni bir halde bulunduğumuz idi.*”¹¹¹⁵ demektedir.

Kelekyan, Avrupa politikasının en kıymetli olduğu dönemlerde (1800'lü yıllarda) Osmanlı'nın iç meseleleriyle uğraşması için “*tarafımızdan siyaset-i*

¹¹¹⁴ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, s.602-603.

¹¹¹⁵ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, s.620-621.

umumiyyeye atf-ı dikkat ve menafimizin müdafası için hiçbir tedbire müracaat edilmeksizin geçirilmesine bâdî oldu.” diyerek iç meselelerin iyi bir politika izlenmesinde engel oluşturduğunu vurgulamıştır.¹¹¹⁶

Kelekyan, Osmanlı’nın Napolyon dönemi Fransa’sı ile ilişkilerinde farklı bir yol izlemiş olsa Avrupa’nın bugünkü halinden başka bir konumda olacağına da inanmaktadır. O buna ait fikirlerini, “Eğer Fransızların Mısır’dan çekilmelerinden sonra Selim-i salis gavaile-i cedide-i dâhiliye karşısında bulunmasa da Napolyon’un Avrupa’da harikalar vücuda getirdiği öyle o zamanda, Devlet-i Osmaniye, bir taraftan tecceddüdat-ı dâhiliyesine devam eylemekle beraber, taraf-ı diğlerinden bu teceddüdün asarını Avrupa siyasetinde mevkiini müdafaa ve takviye eylemek suretiyle gösterse idi bugün Avrupa bütün bütün başka bir halde bulunurdu.”¹¹¹⁷ şeklinde belirtmiştir.

1812 yılında Fransa’nın Rusya Seferi esnasında Kont D'Andréossy aracılığıyla Osmanlı ile ittifak kurma girişimlerine Osmanlı’nın olumlu bakmamasını Kelekyan, Osmanlı’nın yanlış politikasına bağlamakta “menfaatten ibaret olan politikanın surf hissiyatla idare olunamayacağını hesap etmek lazım gelirdi.” yorumunda bulunmaktadır.¹¹¹⁸ Çünkü Osmanlı, Tilsit Anlaşması’ndan dolayı hissiyat ile hareket etmiş, “Fransa’dan gelecek hayır Allah’tan gelsin”¹¹¹⁹ diyerek Rusya ile Bükreş Antlaşması’nı imzalayarak hata yapmıştır. Kelekyan’a göre, eğer Osmanlı Devleti yeterince kuvvetli olabilse, iç meselelerle boğuşmasa ve Napolyon’un faaliyetlerine ortak olarak katılabilseydi XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin çok farklı bir konumda olabilirdi.

Kelekyan, Osmanlı’nın Viyana Kongresi’ne çağrılmamasının nedenini de Osmanlı’nın iyi politika izleyememesine bağlamaktadır. Onun bu konuya getirdiği yorum şu şekildedir:

“1809’da İngiltere’nin, 1812’de Fransa’nın tekliflerinin ehemmiyetini takdir etmedik ve daima ittifaklar haricinde kaldık. Böyle mühim fırsatların istifadesiz geçirilmesinin netayic alması az zamandan görülmesi tâbi idi. Viyana kongresi esnasında cereyan eden ahval ve müteakiben İttifak-ı Mukaddes’in akdi pişm-i intibahı bu hakikate açacak derecede sarih deliller teşkil eylemiştir.

¹¹¹⁶ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, aynı yer.

¹¹¹⁷ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.623.

¹¹¹⁸ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.625.

¹¹¹⁹ Lütfi Tarihinden alıntı, Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa*, s.625.

Devlet-i Âliye 1812 muharebesine iştirak etmiş olsa idi, 1814'de Viyana Kongresi'ne kabul olunacağı ve binaenaleyh Avrupa heyet-i düveliyesine o zamandan dâhil olacağı ağıleb-i ihtimalattan idi; muharebeye iştirak etmemiş olmasıyla beraber, bari Osmanlı siyaseti 'Metternich'in teşebbüsüne ve 'Kalstrog'un amalane zuhur olacak derecelerde maharetle idare edilmiş olsa idi, kongreye kabulü yine ümit edilebilirdi."¹¹²⁰

Viyana Kongresi sürecinde Osmanlı siyasetinin ve diplomasisinin başarısızlığının nedenlerinden birinin de "... Bab-ı âlide zamanın ruh ve ehemmiyetini anlamış bir siyasi yoktu." sözleriyle göstermeye çalışan Kelekyan, "evham" ile idare olunan diplomasiden başka sonuç beklenemeyeceğinin de altını çizmiştir.¹¹²¹

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda iyi bir politika yürüterek Viyana Kongresi'ne katılabilseydi, Şark Meselesi'nin bir ihtimal kapanabileceğine inanan Kelekyan, 1789'dan 1814'e kadar izlenen siyasetin Şark Meselesi'ne neden olduğunu vurgulamıştır. Bu konuyla ilgili düşüncelerini Kelekyan, "Eğer Selim salis teceddüdatında muvaffak olsa ve devlet-i Osmaniye o zamanın vukuatında bir rol oynadıktan sonra bir Avrupa devleti -teceddüd-i halisane (içtenlik) kabul etmiş bir devlet- sıfatıyla, Viyana kongresine iştirak eylese idi, ağıleb-i ihtimalata göre şark meselesini kapamak müyesser olacaktı. Hâlbuki (1789) dan (1814) e kadar bizim bulunduğumuz hal şark meselesini açtı." ¹¹²² yorumuyla belirtmiştir.

"On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi", "On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I –II" ve "On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi" adlı eserlerin yapılan detaylı değerlendirmeleri Osmanlı dönemi Avrupa tarihçiliğinde Kelekyan'ı önemli bir konuma getirmektedir. Onun, tarihsel olaylara yaklaşım biçimi, yabancı dil bilgisi, farklı kaynaklardan edindiği bilgilerle diplomatik gelişmeleri izleme imkânı bulması, kaynakları karşılaştırması ve eserleriyle yorumlarını aktarması bahsedilen konumu elde etmesinde etkili olmuştur. Kelekyan, asr-ı hazır (çağdaş) Avrupa tarihçiliği bilgi birikiminin, tarih anlayışının ve tarih yazım metodolojisinin Osmanlı ile tanıştırılmasında oldukça önemli bir misyon üstlenmiştir. Diran Kelekyan'ın devletlerarası diplomatik ilişkiler ve bu ilişkilere yönelik fikirleri, Osmanlı'nın bu

¹¹²⁰ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, s.625-626.

¹¹²¹ Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, s.626-627.

¹¹²² Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, s.628.

süreçteki tutumu ile politikalarına dair yorumları, günümüzde de geçerliliğini koruyan önemli ipuçlarını içermesi bakımından da dikkat çekicidir.

4.2.3. Yusuf Akçura ve Asr-ı Hazır Avrupa Tarihi

4.2.3.1. Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)

Kırım Türklerinden olan, Rusya'dan gelerek Osmanlı Devleti'nde yetişme imkânı bulan ve Türkçülük, Pantürkizm fikri alanlarında çığırlar açan Yusuf Akçura, Türk dünyasının önemli siyaset düşünürü, gazetecisi, tarihçisi ve yazarı olmuştur. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişin canlı tanıklarından biri olan Akçura, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin *“kültürel ve ideolojik yapılanmasında, rejimin takip edeceği ilke ve programların belirlenmesinde oldukça değerli katkıları bulunan”*¹¹²³ ve *“Kemalizm ideoloğu”*¹¹²⁴ önemli bir fikir adamıdır. *“Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Atatürk'ün yakın mesai arkadaşları arasında yer alan”*¹¹²⁵ ve Niyazi Berkes'in Ziya Gökalp'le kıyaslandığında *“Unutulun adam”*¹¹²⁶ olduğunu iddia ettiği Yusuf Akçura, aynı zamanda, döneminin önemli Asr-ı Hazır Avrupa tarihçilerinden biridir. Akçura'nın bu özel yeri edinmesinde, doğduğu ve büyüdüğü çevre, eğitim almış olduğu kurumların yapısı ve niteliği, bu kurumların siyasal, kültürel ve entelektüel iklimi oldukça belirleyici rol oynamıştır. Özel yer edinmesinde

¹¹²³ Ercüment Berk, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.59, Erzurum 2017, s.480.

¹¹²⁴ Kemal Şenoğlu, **Yusuf Akçura- Kemalizmin İdeoloğu**, Kaynak Yayınları, Ekim 2009. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin belirlediği ilkelerle çok benzer hatta benzeyen “demokratik milliyetçilik”, “siyasi-iktisadi bağımsızlık - milli hâkimiyet” ve milli burjuvazi eliyle kurulacak bir “milli ekonomi ve ekonomi içinde halkçı gelişme yolunu öneren “halkçılık” ilkeleri daha 1919-20'li yıllarda Yusuf Akçura tarafından ortaya konulmuştur. Demokratik, laik, milli, bağımsız, liberal, iktisadi devlet çağdaş devlet diyerek çağdaş devletin içerdiği sıfatları ortaya koymuş, Cumhuriyet Türkiye'sinin olması gereken devlet yapısının altını çizmiştir. Yusuf Akçura'nın milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik ile fikirleri, Cumhuriyetin ilkelerinde büyük ölçüde hayat bulmuştur. *“Cumhuriyet'in yerleşmesi, siyasal, ekonomik ve kültürel programın uygulanması aşamasında Akçura, gerek yasama faaliyetleriyle gerekse çeşitli düzlemlerdeki fikrî faaliyetleriyle Kemalizm'in önderleri arasında yer almıştır.”* Şenoğlu, **a.g.e.**, s.76. Yine bu konu hakkında bilgi için bkz. Gürhan Kat, **Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s.s.47-169.

¹¹²⁵ Ahmet Temir, **Yusuf Akçura**, 2.b., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1997, s.9.

¹¹²⁶ Detaylı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, “Unutulan Adam”, **Sosyoloji Konferansları Ziya Gökalp Sayısı**, S.14, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.194.; Nedeninin temelleri ile ilgili değerlendirme için bkz. Georgeon, **a.g.e.**, s.3.

bir başka etken de onun görev yaptığı kurumların yapısı, niteliği, amaçları ve buralarda ders veren kadroların düşünsel ve yazınsal nitelikleri ile faaliyetleri olmuştur.

4.2.3.1.1. Ailesi ve Eğitim Yaşamı

1876 Ocak ayında Moskova'nın doğusunda konumlanan bugünkü adıyla Ulyanovsk olan, İtil (Volga)'ın batı sahilinde ki eski bir Türk şehri Simbir'de dünyaya gelmiştir.¹¹²⁷ Kuzey Türkleri'nin soylu ve köklü ailelerinden biri olan on beş asırlık Akçura sülalesinin¹¹²⁸ içinde büyüyüp yetişmiştir. Kazan Tatarlarından olan¹¹²⁹ Akçura'nın babası fabrika sahibi Hasan bey, annesi Kazan'ın yüksek burjuvazisinden olan Yunüsoflardan Bibi Fahriye/Kamer Banu Hanımdır. Hasan Bey, babasından kalan üç çuha fabrikasının sahibi, Bibi Fahriye Banu Hanım ise, babasının keçi derilerini işleyen fabrikasının ve Çin'le yürütülen çay ticaretinin varislerinden biridir.¹¹³⁰ Bu bilgiler bize, Akçura'nın ekonomik ve sosyal açıdan varlıklı bir aileye mensup olduğunu, soylu bir aileden gelerek geçmişinin iyi yetişmesinde etkili olduğunu göstermektedir. İki erkek, dört kız kardeşi olan Yusuf Akçura'nın kardeşlerini erken kaybetmesi¹¹³¹ ve yine o küçük yaştayken (7)¹¹³² babasının vefat etmesiyle annesiyle bir başlarına kalmışlardır. Babasının ölümünden dolayı yaşanan maddi sıkıntılar, Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1876-77) getirdiği iktisadi ve ticari bozulmalar, annesinin geçirdiği kızak kazası sonucu psikolojisinin sarsılması ve borçların artması gibi nedenlerden dolayı Simbir'den uzaklaşarak Stravropol şehrine oradan da 1883'de yönlerini İstanbul'a çevirmişlerdir. François Georgeon, Kırım'ın ilhakından sonra Osmanlı ülkesine büyük bir Tatar göçü olduğunu ve bu göçlerin 1877-78 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisiyle giderek arttığını

¹¹²⁷ Nuri Yüce, "Yusuf Akçura", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.228-229.; Hamit Z. Koşay, "Yusuf Akçura", **Belleten**, C.XLI, S.162, TTK Basımevi, Ankara, 1977, s.s.389-401.; aynı metin için bkz. Hamit Z. Koşay, "Yusuf Akçura", **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, ed. Fahri Çoker, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.s.224-233; Naile Binark, "Ömer Yusuf Akçura", **Kazan Dergisi**, S.10, Aralık 1973, s.s.32-36.

¹¹²⁸ Büyük dedesi "Akçura Babay", Abdullah Han'ın oğlu Mehmet Şah'ın torunu Hacı Timur Bulat neslindendir. Yusuf Akçura, dedesinin aslen Kırmılı olduğunu aile fertlerinden duyduğunu da hatıratında anlatmaktadır. Bkz. Yusuf Akçura, **Hatıralarım**, 2.b., Hece Yayınları, Ankara, Nisan 2012, s.20.; **Nevsal-i Milli**, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1330 (1914), s.21.

¹¹²⁹ Binark, **a.g.m.**, s.32.

¹¹³⁰ Koşay, **a.g.m.**, s.390.

¹¹³¹ Ailenin bir de iki tane evlatlığı vardır. Birinin ismi Fatma'dır. Önceki kardeşlerinin ölümü üzerine de ailesi Yusuf Akçura'nın üzerine çok titremiştir. Bkz. Akçura, **Hatıralarım**, s.22-23.

¹¹³² **Nevsal-i Milli**, aynı yer.

belirtmekte, buradan yola çıkarak Yusuf Akçura ailesinin gerçekleştirdiği göçü, Müslüman göçlerinin bir parçası olarak değerlendirmektedir.¹¹³³

Rusya’da geçirdiği çocukluktan sonra, İstanbul’a geldikleri yıllarda, Osmanlı Devleti’nin tahtında II. Abdülhamid bulunuyor, tarihte “devr-i istibdat” diye bilinen dönem yaşanıyordu. Akçura’nın istibdat dönemi Osmanlı’sında yaşaması “hürriyet” direnişini kamçılamıştır. Akçura, ilk eğitimine Lahofka’da mahalle imamından ve ilkokul öğretmeni olan Abdülmen Efendi’den özel okuma-yazma dersleri alarak başlamıştır. Anılarında derslerin verimli geçmediğinden de bahsetmiştir.¹¹³⁴ Bu esnada Rusça öğrenmeye başladığı hakkında da tahmin yürütülebilir. 1883 yılında İstanbul’a gelen Akçura’nın ilk resmi eğitim hayatı İstanbul’da başlamış, Mahmutpaşa Camii yanındaki ilkokula devam etmiştir. Annesinin rahatsızlığı sebebiyle Bursa’ya sık sık gidiliyor oluşu, eğitim hayatının da bölünerek farklı yerlerde devam etmesine neden olmuştur. Bursa seyahatlerinin Yusuf Akçura’ya sağladığı en büyük yarar, Türk büyüklerinin türbeleri, onlar hakkındaki destanlar ve hikâyeleri öğrenmesi olmuş, bu durum onun bakış açısını derinden etkilemiştir.¹¹³⁵ Bursa dönüşü, eğitimine Divanyolu’ndaki Kara Hâfız ilkokulunda başlamıştır. Aksaray’da ev alınması ile düzenli bir hayata kavuşan Akçura, Yusufpaşa ilkokuluna devam etmiştir. Akçura’nın askerliğe yönelik ilgisi çocukluğundan itibaren ruhuna işlemiştir. Aksaray’dan önceki evlerinin Bab-ı Seraskere yakınlığı, askerleri yakından görmesine ve askerliğe heves etmesine ortam sağlamıştır. Yusuf, ilk mektebi bitirdikten sonra 1886 (h.1303) yılında 9-10 yaşlarındayken Koca Mustafa Paşa Askeri Rüşdiyesi’ne yazılmıştır.¹¹³⁶ Okulda başarılı bir tablo çizmiştir. Burada Arnavut, Arap, Rum gibi farklı etnik kimliklere mensup çocukların bulunması¹¹³⁷, (onun sık sık okul değiştirdiği de düşünüldüğünde) farklı coğrafyaları ve insanları tanıma şansını elde etmesi gibi etkenler, Akçura’nın dünya görüşünü büyük oranda şekillendirmiştir.

Üvey babası olan Dağıstanlı Osman Bey’in Kazan’daki fabrikanın sorunlarını çözüme kavuşturmasından sonra 1889 yılında Yusuf, rüşdiyenin üçüncü

¹¹³³ Georgeon, **a.g.e.**, s.11 ve s.16.

¹¹³⁴ Akçura, **Hatıralarım**, s.24.

¹¹³⁵ Akçura, **Hatıralarım**, s.27.

¹¹³⁶ Koşay, **a.g.m.**, s.391.; Akçura, **Hatıralarım**, s.33. Burada gördüğü dersler ve hatıraları ile ilgili bakınız **aynı eser**, s.s.33-40. Akçura, sözel derslerde başarıyla sayısal konularda zayıf olduğunu hatıratında aktarmaktadır.

¹¹³⁷ Kat, **a.g.e.**, s.3.

sınıftayken¹¹³⁸ okuldan izin alarak annesiyle beraber, bir yıllığına Kazan'a gitmiştir. Anılarında seyahatte kendilerine Şeyh Şamil'in torunu Zahit Bey'in de eşlik ettiğini belirtmiştir. Zahit Bey'in, ona Fransızca, Osmanlı Coğrafyası gibi bazı dersler verdiğine, Matmazel Rommina'dan Rusça dersler aldığına ama bu dilde iyi olmadığına da yine anılarında değinmiştir.¹¹³⁹ Bu seyahat onun hayatındaki dönüm noktalarından biridir. Çünkü Kazan, Ufa (Başkırdistan), Kasım gibi Kuzey Türkleri'nin yaşadıkları yerleri ve kültürlerini görmüş, Rusların Türklere yaptığı muameleleri (zorla Hristiyanlaştırma) işitmiş, tanışmış, Ruslara karşı “*sönmez bir kin ve düşmanlık*”¹¹⁴⁰ beslemeye başlamıştır. Gördükleri ve duydukları karşısında Türklük konusunda fikirler edinmeye başlayan Yusuf Akçura, aynı zamanda Türkler hakkında yazılmış Rusça eserleri de okuyarak bilgilerini genişletmeye başlamıştır. “*Düşmanı iyice tanımak için dilini de iyice bilmek lazım geldiği*”¹¹⁴¹ düşüncesinden yola çıkarak, Rusça'sını geliştirmeye önem vermiştir. Rusya'da yaşayan Türklerin yaşadığı zulümleri görerek, Türk ırkının tehlike altında olduğu görüşünü bu yolculukları sayesinde edinmeye başlamıştır. Georgeon, bu yolculukların, Akçura'nın kendisini iki ‘yurt’ arasında bölünmüş hissetmesine de yol açtığını ve ona birliği sağlama tutkusunu aşıladığını belirtmiştir.¹¹⁴² Döndükten sonra 1890'da üçüncü sınıftan askeri rüşdiyeye devam eden Akçura, 1892'de Kuleli Askeri İdadisi'ne girmiştir. 1894'te Harbiye Mektebi'ne, 1896 yılında teğmen rütbesiyle Erkan-ı Harbiye Mektebi'ne yazılmıştır. Harp okulunda okuduğu dönemlerde Jön Türk hareketi ile tanışmış, şuurlu Türkçülük fikirleri burada yeşermeye başlamıştır. Askeri okullarda eğitim almış olması, onun yurtseverlik kimliğini de kamçılamıştır. Harbiye mektebinde okurken ara ara Kazan'a seyahatlerini de sürdürmüştür. Bu seyahatleri esnasında önemli isimlerle de temas kurmuştur. Eniştesi İsmail Gaspıralı'nın fikirleri¹¹⁴³ ve amcalarından Türkiyat'a meraklı İbrahim Akçura'nın zengin kütüphanesi onun düşünsel yönünü beslemiş ve zenginleştirmiştir. Diğer taraftan Nadir Devlet, Yusuf Akçura'nın Kazan'a uğradığında meşhur tarihçi ve din âlimi Şehabeddin Mercani ve filolog Kayyum Nasırı, Alimcan Barudi gibi isimleri tanıma fırsatını elde ettiğini belirtmiştir.¹¹⁴⁴ Necip Asım

¹¹³⁸ Temir, **a.g.e.**, s.17.

¹¹³⁹ Akçura, **Hatıralarım**, s.43-44.

¹¹⁴⁰ Akçura, **Hatıralarım**, s.48.

¹¹⁴¹ Akçura, **Hatıralarım**, s.44.

¹¹⁴² Georgeon, **a.g.e.**, s.17.

¹¹⁴³ François Georgeon, İsmail Gaspıralı'nın İslam ve Türkçülük fikirleriyle Yusuf Akçura'yı en çok etkileyen sima olduğunu belirtmektedir. Bkz. Georgeon, **a.g.e.**, s.25-27.

¹¹⁴⁴ Nadir Devlet, “Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.2, İstanbul, 1987, s.91.

(Yazıksız), Bursalı Tahir, Veled Çelebi gibi isimlerin Türkçülüğe yönelik yayınlarından da fikirler edindiği düşünülen Yusuf Akçura, Harp okulunun ikinci sınıfında Jön Türk hareketi ile ilişkilendirilerek 45 gün “pranga bendliği”ne mahkûm edilmiştir.¹¹⁴⁵ Daha sonra Erkan-ı Harbiye’de okurken de Jön Türklerin devletin güvenliğine yönelik düzenlenen komplosuna katılmakla suçlanan Akçura, 1897 yılında Divan-ı Harp’te yargılanarak Trablusgarp’ta bulunan Fizan’a sürülmüştür.

4.2.3.1.2. Yükseköğretimi ve Mesleki Yaşamı

Trablusgarp sürgünü sırasında askeri rütbeleri iade edilerek bir süre Erkan-ı Harbiye’de kalemlik ve sancaklarda da tarih öğretmenliği yapmıştır.¹¹⁴⁶ Ancak burada çok kalmayarak 1899’da yakın arkadaşı Ahmed Ferit (Tek) ile beraber Fransa’ya kaçmıştır. Çok zaman kaybetmeden Paris’te “*Ecole des Sciences Politiques*” diye bilinen Siyasal Bilgiler Okulu’na yazılan Akçura, burada üç yıl eğitim (1900-1903) almıştır. Yusuf Akçura, Emile Boutmy¹¹⁴⁷, Albert Sorel, Frantz Funck Brentano (sosyolog), Henri Jean Baptiste Anatole Leroy Beaulieu (Rusya tarihçisi), Charles Bernard Renouvier gibi milliyetperver olan hocalardan ders almış, bu durum onun milliyetçi fikirlerini beslemiştir.¹¹⁴⁸ A. Sorel ve E. Boutmy’nin “*asr-ı hazır tarihinde en gerçek amilin milletler ve milliyetçilik olduğu fikri*”¹¹⁴⁹, onun da asr-ı hazır tarihine yaklaşımında etkili olmuştur. Felsefe, sosyoloji, filoloji, hukuk ve tarih gibi konularla yakından ilgilenen Akçura, Sorbonne’da Emile Durkheim (sosyolog), Lucien Lévy-Bruhl (felsefeci, sosyolog, etnolog ve antropolog), Charles Seignobos (tarihçi), Alfred Espinas (organizmacılık ekolünün kurucusu), Alfred de Tarde (sosyolog, sosyal psikolog), Emile Haumant (Slav dilleri ve kültürü tarihçisi) gibi isimlerin derslerine de katılmıştır.¹¹⁵⁰ Akçura, Siyasal Bilgiler Okulu’nun kendisine ‘*fikir ve muhakemelerine artık değişmeyecek kadar kesin, belirli bir yön verdiği*’ belirtmiştir. Şenoğlu, bu okulun Akçura’nın entelektüel gelişimine etki ettiğine vurgu yapmıştır.¹¹⁵¹ Boş vakitlerini kitap okuyarak, incelemelerde bulunarak ve okuduğu

¹¹⁴⁵ Devlet, **a.g.m.**, s.92.

¹¹⁴⁶ Temir, **a.g.e.**, s.28.

¹¹⁴⁷ Hukukçu, siyaset bilimci ve sosyolog olarak, kültür ve uygarlık tarihi dersleri, ABD, Fransa ve İngiltere anayasaları üzerine karşılaştırmalı dersler veren isimlerden biridir.

¹¹⁴⁸ Kat, **a.g.e.**, s.7.

¹¹⁴⁹ Koşay, **a.g.m.**, s.393.

¹¹⁵⁰ Sadri Maksudi Arsal, “Dostum Yusuf Akçura”, **Türk Kültürü**, Yıl:15, S.174, s.347.; Georgeon, **a.g.e.**, s.30.

¹¹⁵¹ Kemal Şenoğlu, “Cumhuriyet Dönemi Fikir Hayatında Yusuf Akçura’nın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2008, s.4.

kitaplardaki konular hakkında düşünerek geçiren Akçura, yeniçağ tarihi alanında uzmanlaşarak derinlik kazanmıştır.¹¹⁵² Avrupa tarihinde gördüğü ulusal sorunlar, onu Osmanlı ve Türk dünyası üzerine yoğun şekilde düşünmeye, milliyetçilik fikirlerini şekillendirmeye sevk etmiştir. Akçura burada yaptığı özgün araştırmalarla İslam dünyasında da dikkat çeken Deugnes (XVIII. yüzyılda), Arthur Lumley Davids, Arminius Vambery, Leon Cahun gibi bilim insanlarının çalışmalarından da oldukça etkilenmiş, Türkoloji alanındaki çalışmaları yakından takip ederek kültür, dil ve tarih alanıyla sınırlı bir Türkçülük düşüncesi oluşturmuştur. Georgeon, Paris'teki bu isimler sayesinde Akçura'nın yeni entelektüel beceriler kazandığını, kafasında belli belirsiz olan eğilimlerini teorik olarak pekiştirme ve doğrulama imkânı bulduğunu da belirtmiştir.¹¹⁵³ Akçura'nın multidisipliner bir yaklaşıma sahip olmasında, Paris'te almış olduğu eğitimin yanı sıra hocalarının da birden fazla alanda ihtisaslaşmış olmasının etkisi olmuştur.

Eğitimi sırasında Jön Türk çevreleri ile ilişkiler kurmuş, Ahmed Rıza, Abdullah Cevdet, Prens Sabahaddin gibi isimlerle tanışmıştır. Paris'te Şerafeddin Mağmumi¹¹⁵⁴, Sadri Maksudi (Arsal), Ahmed Rıza gibi isimlerle kurduğu temaslara, onun fikir hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. *Şura-yı Ümmet* ve *Meşveret* gazeteleri ile birçok yerde makale yayınlarına ağırlık veren Akçura, "*Osmanlı Saltanatı Kurumları Tarihi Üzerine Bir Deneme*" (*Essai sur l'histoire des Institutions de l'Empire Ottoman*) adlı teziyle 1903 yılında, Paris'teki eğitim hayatını noktalamıştır. Onun, Fransa, Osmanlı ve Rusya'dan oluşan coğrafya üçgeni, Akçura'nın düşünsel yönünü zenginleştirici ortamları oluşturmuştur. Bu coğrafyalarda edindiği tecrübeler ve bilgiler onun fikrîsel yaşamını yoğun şekilde etkilemiştir. Ahmed Ferit Tek, onun Paris'te okuduğu üç yıl boyunca hayatını daima okumak ile geçirdiğini, amacının daima öğrenmek ve daha çok öğrenmek olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁵⁵

Okuldan mezun olmasından sonra 1904'te Rusya'ya (Kazan-Züye başı Köyüne) dönmüştür. Burada *Kazan Muhbiri* ve *Vakit* gazetesinde makaleler yazmış, *Tercüman* gazetesinde muhabirlik yapmıştır. Gazetecilik mesleğine devam ederken bir

¹¹⁵² Arsal, **a.g.m.**, s.347. Hemen hemen her şeye ilgi duyan bir yapıya sahip olmasından dolayı Akçura, "*bu benim muayyen bir ilim sahasında ihtisaslaşmama mâni oluyor*" ifadelerini de en yakın arkadaşı olan Sadri Maksudi (Arsal) ile paylaşmıştır.

¹¹⁵³ Georgeon, **a.g.e.**, s.30.

¹¹⁵⁴ Onun milliyetçilik fikirlerini şekillendiren esas kişidir.

¹¹⁵⁵ Emel Esin, "Akçura oğlu Yusuf Beye Dair Hatıralar", **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu 11-12 Mart 1985**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s.37.

yandan da Muhammediye medresesinde coğrafya, Osmanlı-Türk edebiyatı ve tarih öğretmenliği yapmıştır.¹¹⁵⁶ Meşhur makalesi “*Üç Tarz-ı Siyaset*”ini¹¹⁵⁷ 1904’te Rusya’da bulunduğu dönemde yazmıştır. Bu makalesiyle Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koyarak Osmanlıcılık ve İslamcılığın işlerliğinin Osmanlı için kalmadığını, kurtuluş yolunun Türk birliği olduğunu göstermeye ve kanıtlamaya çalışmıştır. O döneme kadar Türkçülük, dil ve tarih gibi kültürel boyutlarla ele alınıp işlenirken, Akçura, Türkçülük fikrini siyaset tarzı olarak ele alan ilk kişi olmuştur.

1905 Rus-Japon Savaşı’nda Rusların yenilmesiyle, Rusya’da 1905 İhtilali başlamıştır. 1905 İhtilali sonucunda meşrutiyet ilan edilmiş, görece bir özgürlük ve hürriyet ortamı meydana gelmiştir. Bu süreçten faydalanan Yusuf Akçura, bir yandan Türklerle ilgili çalışmalarına devam ederken diğer yandan Rusya’da yaşayan Türklerin siyasi, sosyokültürel gelişmeleri ile ilgilenmiş, siyasi mücadelelerine de katılmıştır. Rusya-Müslüman İttifakı adında siyasi bir partinin kurulmasında rol oynamış, partinin üyeliğinde bulunmuştur.¹¹⁵⁸ Buradaki faaliyetleri nedeniyle dikkat çeken Akçura, 43 gün tutukluluk dönemi¹¹⁵⁹ yaşamış, Duma’da seçimler yapıldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Niyazi Berkes’e göre, “*Rus İmparatorluğu’ndaki Müslümanların uluslaşma akımı ile Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Müslüman olmayan, Türk olmayan ‘anasırın’ uluslaşma eğilimleri arasındaki paralelliği ilk gören kişi yarı Tatar, yarı Osmanlı, yarı aristokrat, yarı burjuva kökenli Yusuf Akçura*”dır.¹¹⁶⁰

Akçura, hapisneden çıktıktan sonra Rusya’nın gözü üstünde olmuş ve Türkiye’de 1908 Jön Türk devrimini haber almasıyla üç ay sonra İstanbul’a gitmiştir. II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle İstanbul’da bir özgürlük ve hürriyet ortamı oluşmuş, bu ortamda Türkçülük faaliyetleri de hız kazanmıştır.¹¹⁶¹ Böyle bir havada o, 1908-

¹¹⁵⁶ Berk, **a.g.m.**, s.484. Medresede verdiği tarih derslerinin notlarından oluşan “Ulum ve Tarih” adlı çalışması, Kazan’da bulunan Maarif Kütüphanesi tarafından 1906 senesinde yayımlanmıştır.

¹¹⁵⁷ Bilgi için bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

¹¹⁵⁸ Binark, **a.g.m.**, s.34. Parti’nin üç ana amacı için bkz. **aynı yer.**; Filiz Deniz, “Yusuf Akçura, Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 1996, s.s.56-58.; **Nevsal-i Milli**, s.22.

¹¹⁵⁹ Akçura’nın **Hatıralarım** kitabında “*Mevkufiyet Hatıraları*” bölümü bkz. s.s.71- 97.

¹¹⁶⁰ Berkes, “**Unutulan Adam**”, s.197.

¹¹⁶¹ Yusuf Akçura’nın Türkçülük fikri, çalışmaları ve faaliyetleri oldukça işlenmiş geniş bir konudur. Bizim konumuz Avrupa tarihine yaklaşımı olacağı için burada Türkçülük konusunun detaylandırılmasına girilmeyecek, kısa şekilde yer aldığı yapılanmalar ve yayınlara yer verilecektir.

1909 eğitim yılında Erkan-ı Harbiye’de tarih-i siyasi hocalığı yapmıştır.¹¹⁶² Türkçü aydınlarla da temas kuran ve Türk Derneği (1908), Türk Yurdu (1911), Türk Ocağı (1912), Türk Bilgi Derneği (1913) gibi kurum ve yayın organlarının çatısı altında faaliyet gösteren Akçura, bir yandan da başka yayın organlarında yazılarını yazmaya devam etmiştir.¹¹⁶³ Onun yayınları ve çalışmaları, Türk düşün dünyasında önemli bir yer tutmuştur. Yusuf Akçura’nın beklediği Türkçülüğe dayalı siyaset tarzı ancak I. Dünya Savaşı döneminde kendini göstermiştir. François Georgeon, bu dönemde milliyetçiliği harekete geçiren etkenlerin başında büyük çapta toprak kayıplarının yaşanmasının yanı sıra Türk milliyetçiliğini besleyen üç ana unsur olarak Abdülhamid döneminden kalma Türkçülerin, 1908 Devrimi döneminde oluşan Selanik merkezli milliyetçi çevrelerin ve Rusya’dan göç eden Türkler’in etkili olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶⁴

4.2.3.1.3. Öğretmenlik Mesleği ve Birinci Dünya Savaşı Dönemi

Akçura’nın 1908-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarındaki çalışmaları daha çok kültürel boyutta olmuş, siyasi hayattan kaçınmıştır. Osmanlı Devleti’nde siyasi hayatla doğrudan temas kurmayan ve hiçbir partide bulunmayan Akçura, okullarda öğretmenlik yapmaya devam etmiştir. Erkan-ı Harbiye’de siyasi tarih eğitimi ilk defa Akçura (14 Ekim 1908-13 Temmuz 1909) ile başlamıştır.¹¹⁶⁵ Darüşşafaka’da 3 Kasım 1910-24 Mart 1911’de ve 3 Ocak-26 Şubat 1912 tarihlerinde Darülmuallimat’ta tarih öğretmenliği, 29 Aralık 1913-27 Ekim 1915 yılları arasında Darülfünun’da Asr-ı Hazır (yeni zamanlar) tarihi (siyasi tarih) öğretmenliği yapmıştır.¹¹⁶⁶ Mülkiye Mektebi’nde 1909, 1914-15 döneminde siyasi tarih hocalığı¹¹⁶⁷, Medresetü’l-Vâizin’de Türk Tarihi¹¹⁶⁸ ve Darülfünun’da kadro dışı bırakılması ile 1916 yılında Heybeliada Denizcilik Okulu’nda tarih öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur.¹¹⁶⁹ Tam bu esnada, kendisi, 1916 yılında Rusya’da yaşayan Türkler’in haklarını savunmak ve seslerini dünyaya duyurmak amacıyla, “*Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti*” adlı bir cemiyet

¹¹⁶² “1324-25 sene-i tedriyesinde Erkan-ı Harbiye mektebindeki siyasi tarih hocalığım”. Bkz. Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.85.

¹¹⁶³ Onun yayınlarının bulunabileceği dergiler için bkz. Temir, **a.g.e.**, s.47.

¹¹⁶⁴ Georgeon, **a.g.e.**, s.61.

¹¹⁶⁵ Birinci, **a.g.e.**, s.641.

¹¹⁶⁶ Birinci, **a.g.e.**, s.641.

¹¹⁶⁷ Birinci, **a.g.e.**, s.644.

¹¹⁶⁸ **Nevsal-i Milli**, s.22.

¹¹⁶⁹ Temir, **a.g.e.**, s.47-48.;Yüce, **a.g.m.**, s.228.;Kat, **a.g.e.**, s.26.

kurmuş, başkanlığına geçmiş, Avrupa'nın dört bir yanında konferanslar vermiştir.¹¹⁷⁰ 1917'de gerçekleşen Rus Devrimi ve bu devrim sebebiyle savaştan çekilen Rusya ile Almanya, Brest-Litovsk'ta bir antlaşma imzalamıştır. Brest-Litovsk Antlaşması ismini taşıyan bu antlaşmayı imzalayan Türk Heyet'te Yusuf Akçura da bulunmuştur. Anılan antlaşmanın içeriğinde esirlerin mübadele konusu da yer almıştır. Osmanlı esirlerine yardım konusu nedeniyle Hilal-i Ahmer delegesi¹¹⁷¹ olarak Akçura'ya bu süreci çözmesi için görev verilmiş, Batı- Avrupa ve Rusya arasında dokuduğu mekik iki yıl kadar¹¹⁷² sürmüştür. Balkan Savaşı döneminde Çatalca cephesinde mücadele vermiş olan Akçura, I. Dünya Savaşı'nda görüldüğü gibi diplomatik görevlerde aktif olarak yer almıştır.

4.2.3.1.4. Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi

İstanbul'a dönüşünde tarih 23 Ağustos 1919'dur. Yani 30 Ekim 1918'de Osmanlı, Mondros Ateşkesi'ni imzalamış, tüm kaderini İtilaf Devletleri'nin eline bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin figüran durumuna düştüğü bu dönemde, İtilaf devletleri donanmalarını İstanbul'a demirlemiş, Yunanlılar İzmir'in işgalini gerçekleştirmiş, Mustafa Kemal önderliğinde Milli Mücadele başlatılmıştır. Böyle bir dönemde Akçura, bir yandan Türk Ocağı'nda faaliyetlerine devam etmiş, bir yandan da milli direniş sürecinde yer almaya başlamıştır. 1919 yılında İstanbul'a dönmesiyle yakın arkadaşı Ahmed Ferit Bey'in kurduğu siyasi bir oluşum olan ve "Türk" adını taşıyan ilk siyasi parti olma özelliğine de sahip 'Milli Türk Fırkasına' katılmıştır. Bu parti, Milli Mücadele'yi destekleyen bir tutum sergilemiştir.

İstanbul'un İtilaf kuvvetlerince işgal edilmesiyle Türk Ocağı kapatılmış, Yusuf Akçura bir süre tutsak olarak tutulmuştur. Hapishane sürecinin sonlanmasıyla 1919 yılında Selma Hanım ile evlenerek Ankara'ya geçmiş, Milli Mücadele'de siyasi, askeri ve eğitim alanlarında aktif rol üstlenmiştir. Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliği ve başkanlığı, İnönü Savaşı'ndan Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar yedek

¹¹⁷⁰ "Cemiyet Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih ve Berlin gibi Avrupa'nın önemli şehirlerinde konferanslar vermiştir. Rusya Türkleri hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre ve ABD gibi tarafsız ülkelerde de Rusya Türklerinin durumu hakkında bilgiler verilmiştir." Çağdaş Biçer, "Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği ve Tarih Öğretimi Üzerine Görüşleri", **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırklareli, Eylül 2018, s.7.; Devlet, **a.g.m.**, s.100-101.; Detaylı bilgi için bkz. Temir, **a.g.e.**, s.s.49-56.

¹¹⁷¹ **B.O.A, HR.SYS.**, nr.2294/12.

¹¹⁷² Temir, **a.g.e.**,s.57.

Kurmay Yüzbaşılığı ve Hariciye Vekâleti'nde Türk-Sovyet ilişkilerinin tesisi için Doğu İşleri Danışmanlığı (1922) görevlerinde bulunmuştur.¹¹⁷³ 1923 yılında seçildiği İstanbul Mebusluğunu¹¹⁷⁴ çeşitli dönemlerde devam ettiren Akçura, 1934 yılında Kars Milletvekilliği yapmış, her zaman Mustafa Kemal'in yakın çevresinde bulunmuş, düşünce ve faaliyetleri nedeniyle Mustafa Kemal tarafından hep takdir edilmiştir.¹¹⁷⁵ 1927 yılında Yunan ordusunun olumsuz faaliyetlerini tespit eden Tetkik-i Mezalim şubesi heyetinde yer alan Yusuf Akçura, İstiklal madalyasına layık görülmüştür.¹¹⁷⁶

Siyasi ve askeri görevlerde bulunmasının yanı sıra öğretmenlik görevini üstlenerek Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminin önemli eğitimcilerinden biri olmuştur. Erkan-ı Harbiye'de 1 Nisan 1920-20 Aralık 1921 tarihleri arasında siyasi tarih öğretmenliği yapmıştır.¹¹⁷⁷ 1921-1922 yıllarında Türk Ocağı tarafından düzenlenen kurs niteliğindeki Serbest Halk Dersleri'nde, iktisat, maliye, hukuk, terbiye, lisaniyat, sosyoloji ve tarih konularında dersler vermiştir.¹¹⁷⁸ 1925 yılında faaliyete başlayan Ankara Hukuk Mektebi'nde Siyasi Tarih (1931'e kadar bu görevi yapmış olabilir)¹¹⁷⁹, 1934'te İstanbul Üniversitesi'nde (Darülfünun) Yakınçağ Siyasi Tarih profesörlüğüne getirilmiştir. Milli tarih görüşü yaratılmasında da büyük emeği olan Akçura, 1927'de Türk Tarih Encümeni üyesi ve 1931'de Türk Tarih Kurumu'nun (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) bilim heyeti içinde yer almış, 1932 yılında da bu kurumun başkanlığına getirilmiştir.

¹¹⁷³ Temir, **a.g.e.**, s.64.; Binark, **a.g.m.**, s.35.

¹¹⁷⁴ 11 Ağustos 1923-11 Mart 1935 tarihleri arasında II. III. ve IV. dönem İstanbul milletvekilliği.

¹¹⁷⁵ Bu durumun en temel sebeplerinden ilki ikisinin de Harbiye'den yetişme ve mücadeleci yapılarının bulunması, ikincisi Turan fikrini sonraki dönemlerde emperyalist nitelikli olarak değerlendirip Rus devriminden sonra demokratik Türkçülüğe evrilmesi, üçüncüsü İttihat ve Terakki'yi eleştirdiği noktalarda Mustafa Kemal ile benzeşmesi, dördüncüsü Milli Mücadele döneminde gösterdiği fikirsel, siyasi ve askeri faaliyetler, beşincisi bilimselliği ön plana alan, önemli ve çalışkan bir bilim insanı olması v.b. gibi birçok etken Mustafa Kemal Atatürk'ün Yusuf Akçura'yı yakın çevresinde bulundurmasında etkili olmuştur.

¹¹⁷⁶ Kat, **a.g.e.**, s.37.

¹¹⁷⁷ Birinci, **a.g.e.**, s.642.

¹¹⁷⁸ Yusuf Akçura, "Derslere Başlarken", **Siyaset ve İktisat**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Nisan 2016, s.94.

¹¹⁷⁹ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.86. Çünkü bu eserde Samet bey, öğrencisi olduğu Yusuf Akçura'nın "son dersimiz" dediğini, Yusuf Akçura'nın ders sonrasına yanına gittiğini ve hocasının derslerin bitiminden duyduğu üzüntüyü "gözleri yaş dolu" sözleriyle aktarmıştır.

4.2.3.1.5. Ölümü

Rusya ve Osmanlı'nın XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçişte yaşadıklarını, Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasını ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını görebilen yarım yüzyıllık bir tarih tanığı olan¹¹⁸⁰ Yusuf Akçura, 11 Mart 1935'te hayatını kaybetmiştir. Türkçe'nin bazı lehçelerini, Rus, Fransız, Alman dillerini bilen, ömrünün büyük kısmını Türkçülük düşüncesi ve faaliyetleri için harcayan, çok okuyan, yazan, araştıran¹¹⁸¹ ve çok sayıda öğrenci yetiştiren önemli bir aydındır. Çok sayıda eser kaleme alan Yusuf Akçura'nın eserleri, Türk kültürü ve tarihi üzerine yoğunlaşmakla beraber, Osmanlı tarihi ve Yakınçağ Avrupa tarihinin siyasi, sosyal, iktisadi boyutunu da ele almıştır. Özellikle Avrupa'da aldığı eğitim, dönemin önemli simalarıyla kurduğu temas, Kazan ve Osmanlı arasında dokuduğu mekik onun vizyonunu geniş ölçüde etkilemiştir. Görüldüğü gibi siyasi faaliyetlerinin yanında önemli bir eğitimci olmuş, öğretmenlikte en çok layık görülen ve tercih ettiği branş; tarih olmuştur.

4.2.3.2. Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği¹¹⁸²

Çok yönlü yapısıyla tanınan Yusuf Akçura'nın araştırmacı ve bilimsel kimliğini dayandığı alan tarih olmuştur. Akçura, tarih öğretmenliği (özellikle siyasi tarih), yazarlığı ve tarih araştırmacılığını beraber yürütmüştür. *Üç Tarz-ı Siyaset, Ulum ve Tarih, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri, Şark Meselesine Ait Tarih Notları, Muasır Avrupa'da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar, Türkçülüğün Tarihi, Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi ve Tarih-i Siyasi* adlı çalışmaları onun önemli eserlerinden bazılarıdır. Akçura, tarih alanında kısmen, XIX. yüzyıl Fransız olguculuğunun önde gelen temsilcilerinden tarihçi Hippolyte Taine ile Avrupa tarihi, diplomasi tarihi, Fransız Devrimi tarihi konusundaki eserleri ile ün yapmış Albert Sorel'in fikirlerine yatkınlık göstermiştir.¹¹⁸³

¹¹⁸⁰ Georgeon, **a.g.e.**, s.6.

¹¹⁸¹ Detaylı eser, makale ve çalışmalarının ismi için bkz. Biçer, **a.g.t.**, s.s.9-23.; Deniz, **a.g.t.**, s.s.120-138.

¹¹⁸² Biz burada Akçura'nın genel tarihçiliğine az bir şekilde değinerek, Avrupa tarihine yönelik bakışlarına, yaklaşımlarına, fikirlerine ve söylemlerine ağırlık vereceğiz.

¹¹⁸³ Aksal, **a.g.m.**, s.348.

Akçura'nın bir milleti millet yapan en önemli özelliklerin başında tarih ve dilin geldiğini savunması, çalışmalarında da sıklıkla değindiği bir konu olmuştur. Bu yüzden de tarih her zaman onun için önemli bir noktada yer almış, millet hissinin oluşması için tarih ve dil çalışmalarının önemine vurgu yapmıştır. Tarihin önemi için Akçura, *“Biz tarihi, hayatta kendisinden yararlanması mümkün olmayan soyut hakikatleri öğrenmek için tedkik etmiyoruz: tarih de ahlak ve edyan (dinler) gibi, hukuk ve iktisat gibi, insan topluluklarının özellikle mensubu olduğumuz cemiyet-i beşeriyenin belirli zaman ve mekânda menfaatlerini temin edebilecek bilgi, fikir ve hissi verebileceği, yaratabileceği için kıymet taşır.”*¹¹⁸⁴ demektedir.

Fuad Köprülü, *“mahsulat-ı tarihiyemizin en şahsi ve keskin zekâsı”* olarak nitelendirdiği Akçura'nın milli tarihe yönelik çalışmalarıyla, ülkenin beklentilerini karşılayan bir tarihçi olabileceğini belirtmiştir.¹¹⁸⁵ Bazı araştırmacılar onun tarihçi kimliğinin beklentileri karşılayamadığını düşünmesine karşın hem çalışmaları hem gözlemleri hem de bilgisiyle bu sürecin üstesinden başarıyla gelebildiği görülmektedir. O, *“gerçek bir tarihçinin”* sahip olması gereken bütüncül bakış açısına sahip, olayları değerlendirirken imkânları doğrultusunda yerinde görüp değerlendirmeyi ilke edinmiş etkili bir isimdir. Çünkü ona göre tarih, *“cemiyetlerin hayatını ‘min külli’l-vücuğun’(bütün yönleriyle) tedkik, tesbit ve izah etmeye çalışan bir ilim olmak emelindedir.”*¹¹⁸⁶ O da tarihin bu amacından yola çıkarak bütüncül bakış açısını benimsemiştir. Bu yönünü gösterebileceğimiz örneklerden biri şudur: Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldikten sonra, II. Meşrutiyet dönemi atmosferini iyi tahlil edebilmek için, büyükten küçüğe herkesle konuşarak, olayların yaşandığı yerleri gezerek, şehirden kasabalara inerek insanların Meşrutiyet hakkındaki düşüncelerini öğrenmeye, süreci tespit etmeye ve birinci elden elde ettiği verilerinden çıkarımlar yapmaya çalışmıştır. *“Sadece bir memlekette yaşanan olayların gerçek incelenmesinin nasıl olması gerektiğini”* bu ilkeler ile gösteren Akçura, *“Fransız İhtilali başladığı zaman bir İngiliz'[in] gelip, dolaşıp, Fransa hakkında bir kitap yaz[dığını], şimdi de onun şu zaman Fransa'sını bilmek için en iyi vesika”*¹¹⁸⁷ olduğunu belirtmiştir. Akçura'nın bu yaklaşımı bize,

¹¹⁸⁴ Akçura, “İkinci Sene-i Tedrisiye İbtidasında”, *Siyaset ve İktisat*, s.113.

¹¹⁸⁵ Köprülü, *“Bizde Tarih ve...”*, s.40.

¹¹⁸⁶ Akçura, *Tarih-i Siyasi*, s.58.

¹¹⁸⁷ Yusuf Akçura, “Dârülhilâfet'ten I” , *Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları*, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.79-80.

onun, bir olayın toplumsal, iktisadi ve siyasal boyutlarını birinci elden kaynakları (menba’-ı asli) ön plana alarak değerlendirme yapmayı esas kabul ettiğini göstermektedir.

Akçura’nın, I. Türk Tarih Kongresi’nde “*Tarih Yazmak ve Tarih Okumak Usullerine Dair*” başlıklı bildirisi, tarih ve tarihçilik fikirlerini bize yansıtması bakımından oldukça önemlidir. Tarih eğitiminde usul ile ilgili yazdıklarında Abdurrahman Şeref’i, Seignobos’u, Langlois’in “*Introduction aux etudes historiques*”ini okumuş, Camil Jullia’nın “*XIX. asır Fransa’sında Tarih*” ve Louis Liard’ın “*Mantık*” kitabından da yararlanmışır.¹¹⁸⁸ İbn-i Haldun, Vico, Hegel, Herder, Guizot ve Buckle’ın tarih felsefelerinden etkilenmiş¹¹⁸⁹, onun tarihçiliğinde pozitivizm, Alman tarihçiliği ve Marksizm’in etkisi söz konusu olmuştur.

Tarihin materyali olaylardır, olaylar gerçeklere dayanmalı ve geçmişte yaşanmalıdır.¹¹⁹⁰ Gerçeklerin aktarılmasını, tarihin temel prensibi sayan Akçura, gerçeğin ve uydurmaların ayırt edilebilmesi için tarihin tenkit usullerinden yararlanılması gerektiğinin altını çizmiştir. Türk tarihçiliğinin en büyük eksikliklerinden biri kaynak dilini okuyabilecek insanların olmayışı veya azlığıdır. Osmanlı/Türk tarihinin kaynakları ele alındığında “*siyakat yazısı ile yazılmış hesap defterlerini adamakıllı okuyabilecek, istilahlarını hakkı ile anlayabilecek kaç Türk’e rast gelebiliriz? Veya Türk Tarihine dair birçok bilgi bulunan Çince kitapları okuyan var mı?*”¹¹⁹¹ sözleri birinci elden kaynakların kullanılmasını ön plana alan Akçura için bir eleştiri konusu olmuştur. Dil sorunu, günümüz tarihçiliğinde de önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Akçura’nın Türk tarihçiliğine getirdiği diğer eleştirilerden biri de hazine-i evrak’ın tasnif ve neşredilmemesi, aydınlatılamayan meselelerle ilgili dönemin siyaset adamlarının ve tarihçilerinin bunlar hakkında hatıralar, makaleler, kitaplar yazmaması olmuştur. Yazılmış olan kitaplarında bulunmasında zorluk yaşandığını belirten Akçura, bunun temel sebebinin bibliyografya kitaplarının bulunmamasından kaynaklandığını ve bu durumun Türk tarihçiliğinin büyük bir eksikliğini meydana getirdiğini vurgulamıştır.¹¹⁹² XIX. yüzyıl sonlarına doğru, özellikle dış ilişkilerde, Türk tarihçiliğinin sırf yabancı kaynakların

¹¹⁸⁸ Akçura, **a.g.m.**, s.579.

¹¹⁸⁹ Georgeon, **a.g.e.**, s.74.

¹¹⁹⁰ Akçura, **a.g.m.**, s.583.

¹¹⁹¹ Akçura, **a.g.m.**, s.586.

¹¹⁹² Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, s.432.

verdikleri bilgileri nakletmekle sınırlı kaldığını, bunun önemli bir eksiklik olduğunu ve bu durumun olayların yanlış anlaşılmasına yol açtığını da ayrıca belirtmiştir.¹¹⁹³

Tarihin kaynaklarının çok çeşitli olduğu üzerinde duran Akçura, bu kaynakların bazılarının “*üstünde yazı bulunan taşlar, tuğlalar, madenler, papirüsler, kemikler, deriler ve kâğıtlar*”¹¹⁹⁴ olduğunu belirtmiştir. Bundan sonraki sürecin ise, kaynakların okunması, anlaşılması, eleştiri süzgecinden geçirilerek gerçek olayların tespit edilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Akçura, “*müverrih, tarih binasını yapmak üzere sağlam malzemeyi hazırlamış olur. Artık iş bu malzemeden binayı kurmaya, tarihi inşaya kahr.*”¹¹⁹⁵ diyerek, tarihçinin elde ettiği malzemeden ve malzemeyi işleme sürecinden bahsetmiştir. Ona göre tarih, “*mücerret bir ilim değildir. Tarih hayat içindir; tarih milletlerin kavimlerin varlıklarını muhafaza etmek, kuvvetlerini inkişaf ettirmek içindir.*”¹¹⁹⁶ Yusuf Akçura’nın tarihçiliğini ve bakış açısının derinliğini ancak tüm kitaplarıyla değerlendirebilirsek anlayabiliriz. Çünkü eserleri, farklı zamanlarda çıkmış olsa da birbirinin tamamlayıcısıdır.

Akçura’yı kendisi ile aynı alanda ve dönemde çalışan tarihçilerinden ayıran önemli özelliklerinden biri de bilim tarihi, bilim felsefesi ve bilimsel yöntem üzerine eğilmiş olmasıdır. Tarihçiliğini, bilim metodolojisine dayandıran, felsefi bir bakış açısı üzerine oturtmuştur. Akçura’nın bu özelliğini en belirgin biçimde 1906 yılında Kazan’da vermiş olduğu konferansların metni olan *Ulûm ve Tarih* adlı eserinde görmek mümkündür. Adı geçen eserin ilk bölümünde (ilk konferansta); bilimin tanımı, amacı, kuralları, bilimlerin sınıflandırılması, farklı bilim dallarının ele aldıkları konular, kanun ve kurallar, bu kuralların bulunması için doğa bilimlerinde izlenen yöntemler ve farklı bilimlerin metodolojik yaklaşımları oldukça geniş bir açıdan ele alınmıştır. Akçura bütün bu alana ilişkin açıklamalarını yaparken, Abdurrahman Şeref Bey’in *İlm-i Ahlak* adlı kitabı ile Paris üniversitesi Rektörü Lear, Charles Gide, Aristoteles, Descartes, Galileo ve John Stuart Mill gibi önemli isimlerin eserlerinden ve düşüncelerinden yararlanmış, sürece geniş bir perspektiften yaklaşmıştır.¹¹⁹⁷ Bu

¹¹⁹³ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, aynı yer.

¹¹⁹⁴ Akçura, **a.g.m.**, s.585.

¹¹⁹⁵ Akçura, **a.g.m.**, s.587.

¹¹⁹⁶ Akçura, **a.g.m.**, s.605.

¹¹⁹⁷ Yusuf Akçura, **Tarih ve Ulûm**, Kazan, Haritonof Matbaası, 1906. Tarih ve Ulum başlıklı eserinin latin alfabesine çevrilmiş bir metni için bkz. Tuba Uymaz, “Yusuf Akçuraoglu’ nun Ulum ve Tarih Adlı Eseri Üzerine bir İnceleme”, **Dört Öge**, S.6, 2014, s.s.45-70’e bakılabilir.

yaklaşım, onun entelektüel kapasitesinin ulaştığı boyutları bize yansıtması bakımından da oldukça önemlidir.

Ulum ve Tarih konulu incelemesi Yusuf Akçura'nın tarihçilik konusundaki kuramsal bakışını yansıtması açısından oldukça aydınlatıcı veriler sunmuştur. Bu incelemesinin ikinci bölümünde “*İlm-i tarih nedir? • İlm-i tarihin hatalı taslakları mevzuu? • Alelade tarih nedir? • Eski tarih anlayışı nasıldır? • Yeni tarih anlayışı nasıl olmalıdır? • İlm-i tarih nasıl yapılır? • İlm-i tarih' in gayesi nedir? • Müverrihler kaç çeşittir? • Tarih yazımı kaç çeşittir? • Birinci el tarih yazımı nasıl yapılır? • Tarih nasıl öğretilmelidir*”¹¹⁹⁸ gibi konular yer almıştır. Akçura'nın ele aldığı bu başlıklar ve her bir sorunun yanıtını ararken başvurduğu tarihçiler ile eserler dikkate alındığında, dönemin tarihçiliğine ilişkin metodolojik incelemeler içerisinde, en kapsamlı ve bütüncül bir bakış sergileyen ilk değerlendirme olduğu görülebilir. Akçura, *Mizancı Murad, Sami Bey, İbn-i Haldun, Abdurrahman Şeref, Camille Julyan, Makyavelli, Montesquieu, Herder, Marx, İngiliz tarihçi Buckle, Fransız tarihçi Guizot, İtalyan Giambatista Vico, Leongulva, Seignobos, Fustel de Coulanges, Fransız Abel Remurat, Leon Cahun, Hammer, Radloff ve Vambery* gibi döneminin pek çok ünlü isminin fikirlerinden ve eserlerinden yararlanmıştır. Bu isimlerin eserlerinden yapılan alıntı ve değerlendirmeler Akçura'nın tarihin doğası, yöntemi ve öğretimi konusuna ne derece hâkim olduğunu göstermektedir.

Peki uzmanlık olarak neden siyasi tarih? Yusuf Akçura'nın çalışma alanı olarak siyasi tarihi seçmesinin ardındaki nedeni Samet Ağaoğlu şöyle açıklamaktadır: “*Bir yandan sosyalist bir içtima görüşü romantik bir akıl işi halinde yürütürken öte yandan koyu milliyetçi bir inancın sahibiydi ve iki fikrin yarattığı tezat kısaçları arasında bocalamaları oluyordu. Bunun içindir ki kendisine, içinde bunaldığı bu tezatları izah edecek bir çalışma köşesi ararken siyasi tarihi seçmişti.*”¹¹⁹⁹ Siyasi tarihi seçmişti fakat o bizim anladığımız olaylardan ibaret siyasi tarihi seçmemişti. O tarihi olayları, sosyo-ekonomik perspektiften inceleyerek yorumlamış, olayların perde arkasını bu bakış açısı doğrultusunda derinlemesine görebilmiştir. Bu noktadan hareketle vakanüvisliği sadece günü gününe olayları kaydeden bir mevki olmasından dolayı eleştirmiş, toplumsal ve iktisadi boyutun ele alınmamasının büyük bir eksiklik yaratarak olayların net anlaşılmasını engellediğini vurgulamıştır. Paris'te aldığı

¹¹⁹⁸ Uymaz, **a.g.m.**, s.47.

¹¹⁹⁹ Ağaoğlu, **a.g.e.**, s.88.

eğitim esnasında tarih konuları ile yakından ilgilenmeye başlayan Akçura için Georgeon, “özel olarak tarih öğrenimine yönelmeden önce içinde yaşadığı zamanı anlamının bir yöntemi olarak, bir tür ansiklopediciliğe belirgin bir ilgi duymuştu. Edindiği tarih kültürü, olguları, gelişmeleri belirli bir evrim perspektifi içinde değerlendirmesini, asıl olanı ayırt etmesini, derin konulara nüfuz etmesini sağlıyordu. Tarihe, her türlü yetkeyi kendisine tabi kılan bir anlam yüklemesi bağlamında tam bir aydıındı... Tarihe karşı tutumu, Akçura’yı laik bir tarih anlayışına götürüyordu.”¹²⁰⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Yusuf Akçura, Avrupa tarihçiliğinde önemli bir sima olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu Avrupa tarihçiliğinde ön plana çıkaran noktaların başında Avrupalı gözlükleriyle dünyaya bakıldığına dair yaptığı eleştiri ve Osmanlı aydınlarının Fransa tarihinden ibaret gördüğü Avrupa siyasi tarihine farklı bakış açısı geliştirmesi gelmektedir. İlahlaştırılarak ve süslenerek aktarılan “Avrupa merkezli” tarihlerin kendi zamanlarında da okutulduğunu belirten Akçura, Avrupalıların, Avrupa medeniyetinin diğer medeniyetlerden üstün olduğunu dini, ırksal (ari ırk) boyut ve medeni yönler üzerinden tarih yazımlarına yansıttıklarını vurgulamıştır.¹²⁰¹ Avrupalı tarihçilerinin yaklaşımlarını, “haydi hepsi demeyeyim, çoğu şuurlu bir surette veya tahteşşuurlarının tesiri altında, muayyen bir gayeye müteveccih nazariyelerinin ispatı maksadıyla vakıaları terkip, tarihi inşa ederler, nazariyelerine uygun olmayan vakıaları unutmuş görünürler yahut çok silik gösterirler; maksada uygun vakıaları ise kabartırlar ve şişirirler...”¹²⁰² sözleriyle anlatmıştır. Sübjektif bir yapının çevresinde şekillenen Avrupa merkezli tarih yazımında, her ülkenin kendi gözünden yaşanan olayları ve olguları aktardığını, yani o ülkenin sürece bakışı ve verdiği önem doğrultusunda tarih eserlerini oluşturduğunu belirtmiştir. Avrupa Tarihi, Yunan ve Roma tarihlerinin bir parçası ve devamı olarak görülmüş, kaleme alınan eserlerde de bu şema yoğunlukla takip edilmiştir.

Türk ve Osmanlı tarihçiliğinde Tarih-i Umumiler, Tanzimat’a kadar Şark ve İslam tarihi ağırlıkta olmuştur. Bu eserlerde İslam dünyası dışındaki kavimlere neredeyse hiç yer verilmemiş, Avrupa, Tanzimat öncesinde ilk nüvelerini göstermiş olsa da asıl olarak Tanzimat’la birlikte işlenmeye başlamıştır. “Tarih-i Siyasi

¹²⁰⁰ Georgeon, **a.g.e.**, s.53.

¹²⁰¹ Akçura, **a.g.m.**, s.587-588.

¹²⁰² Akçura, **a.g.m.**, s.587.

Profesörü”¹²⁰³ olarak tanınan Akçura, taklitçi dönem olarak nitelendirdiği Tanzimat döneminden itibaren, yoğun şekilde Fransız tarihçilerin eserlerinin çevrilerek umumi tarihlerin oluşturulduğunu ve okutulduğunu şiddetli bir dille eleştirmiştir. O, “*Garp eserlerinden istifadeye başlanmış olan müverrihlerimiz alay-ı ekser usul-ü tarih ile meşgul olmamışlar, çok maruf (tanınmış) ve münteşir (yayılmış) bazı Fransızca tarihleri tercüme ve tatbik ile iktifa eylemişlerdir. Abdurrahman Şeref Hocamız bu hususta bir dereceye kadar şerefli bir istisna teşkil eyler.*”¹²⁰⁴ demektedir. Çevirilerin yapılması belki bir dereceye kadar Avrupa tarihini öğrenmek için atılan önemli bir adımdı ancak süreç Osmanlı aydınları tarafından yanlış anlaşılmış, özellikle Fransız kaynaklarının etkisinde kalınarak “*hudutsuz bir tahrir*” sürecine gidilmiştir. Akçura, otoritelerin ifadelerini aynen kabul eden ve “*hudutsuz bir tahrir*” süreciyle eserini oluşturan kişilerin -konusu ne olursa olsun- eserlerini skolastik usul ile yazdığını belirtmektedir.¹²⁰⁵ Çünkü ortaya kendi sentezini çıkaramamıştır. Özellikle bu konuda Ali Reşad’ın üstünde durduğunu iddia edebileceğimiz Akçura, onun kaleme aldığı umumi tarihlerin Fransız umumi tarihlerinden hiç farkı olmadığını aktarmış, onun eserlerini “*skolastik usul ile yazılan*” eserlerden görmüştür.

Her toplumun kendi çıkarları doğrultusunda tarihini yücelttiğini sıklıkla aktaran Akçura, aynı ülke tarihçilerinin bile tarihi işleyişlerinin farklılaştığını belirtir. İşte böyle bir devirde tercüme edilen eserlerde Fransız bakış açısı yansıtılmıştır.¹²⁰⁶ Yusuf Akçura, “*Şimdiye her kavim dünya tarihini kendi tarihi içinden görmeye çalışmış, ikinci bir tabir ile dünya vekayını kendi tarihinin vakıalarına göre tasnif ve tanzim etmiş iken Tanzimat’tan beri Türkçe umumi tarihler hep Fransa tarihi içinde görülerek yazılmıştır. Bizim mekteplerimizde okutulan tarih kitaplarında bile dünya vakıaları Fransız tarihine, vakıalarına göre tasnif, tanzim ve hatta mütalaa olmaktadır. Cihan tarihine biz Fransız müverrihlerinin gözüyle bakıyoruz. Cihan tarihini, Fransız müverrihlerinin gözüyle görüyoruz. İşte bu hatalı bir görüştür.*”¹²⁰⁷ demektedir. Bu pek çok açıdan problem yaratmaktadır. Öncelikle her ülke kendi tarihini ön plana çıkarmak istediği için tarihine kutsiyet atfetmekte, kendi tarihini

¹²⁰³ Ağaoğlu, **a.g.e.**, s.86.

¹²⁰⁴ Yusuf Akçura, “Tarihi Görüşe Dair”, **Milli Tarihin İnşası**, Haz. Ahmet Şimşek-Ali Satan, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2011, s.49.

¹²⁰⁵ Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim M. Cevdet, **Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz**, Der. ve Çev. Hasan Ünder, Epos Yayınları, Ankara, 2002, s.75.

¹²⁰⁶ Akçura, **a.g.m.**, s.596.

¹²⁰⁷ Akçura, “Tarihi Görüşe Dair”, **Milli Tarihin İnşası**, s.50.

abartarak aktarmakta, kendi tarihini yüceltirken diğer ülkelerin tarihleri ve coğrafyaları hiçe sayılmaktadır. Bu durum çevrilen eserlerin de bu doğrultuda şekillenmesine neden olmakta, zincirleme bir hata yapma sürecine gidilmektedir. Akçura, “*Fransız müverrihleri 1789 İhtilalini fevkalade kabartıp şişirmişlerdir. Ve bu maksatla ondan evvelki devirleri ve başka memleketlerde tedrici hâsıl olan tebeddülleri pek silik gösterirler.*” ifadesi ile çevrilen eserlerin -özellikle Asr-ı Hazır tarihlerinin- Fransız tarihinden ibaret gibi gösterildiğinin altını çizmektedir.¹²⁰⁸ Oysa Akçura, Asr-ı Hazır Avrupa’sında yaşanan 1848 ihtilallerinin Fransa’da geçirdiği safhadan ziyade Avusturya, Almanya ve İtalya’daki cereyanların, Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecinde, daha önemli bir konumda olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁰⁹ Bu yüzden Yusuf Akçura, Osmanlı Fransızlaşmasından uzak durarak Osmanlı’nın dağılma devrinde önemli olduğunu düşündüğü Avrupa siyasi tarihi konularını, diğer tarihçilerden farklı bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Avrupa tarihini, Fransız İhtilali ve sonrası ile sınırlayan tarihçilik yerine, Avrupa tarihini daha geniş perspektiften ve Fransa’yı aşan, onunla sınırlı bırakmayan bir tarzda ele almıştır. Akçura’nın bu yaklaşımının temelinde “skolastik usul” olarak nitelendirdiği otoritelere körü körüne bağlılığa yani zihinsel tembelliğe¹²¹⁰ başkaldırması yatmaktadır. Osmanlı aydınları kolayca kaçıp eserleri Fransızca’dan doğrudan tercüme ederek konular üzerinde düşünmemiş, yorumlamamış, bir tez geliştirememiş, akıl yürütmeye veya eleştiride bulunmamış böylelikle zihinsel tembellik yapmıştır. Bu yüzden de okuyucular Avrupa tarihini sadece Fransa’dan ibaret sanarak Fransa’yı yücelten ve merkeze koyan bir anlayış geliştirmiş, dünyaya Fransa ve Fransa tarihi üzerinden bakmıştır. Akçura’ya göre, Avrupa tarihi konuları, kendi hayat ve gerçeklerimizle ne kadar ilişkili olduğu, gerçeği ne kadar yansıttığı ve gözlem ile eleştiriye dayalı olarak Türk tarihini de etkileyen boyutları ile ele alınmalı, Avrupa tarihini meydana getiren olaylar yüzeysel değil, analitik bir yaklaşımla işlenmelidir.

Osmanlı Fransızlaşması’nın boyutunu Akçura, “*İstanbul’daki Türklerin ‘entelektüelleri’ çok güzel bir şekilde Fransız edebiyatı, Fransız tarihi öğreniyorlar; içlerinden ekserisi I. Napolyon’un akrabalarını da, Fransız dekadantlarının en*

¹²⁰⁸ Akçura, **a.g.m.**, s.601.

¹²⁰⁹ Akçura, **a.g.m.**, s.601.

¹²¹⁰ Zeki, Akçura, Cevdet, **Skolastik Eğitim ve ...**, s.73.

şöhretsizlerini de ezberden sayabiliyorlar."¹²¹¹ sözleriyle göstererek Türklerin, Tatarların, öz kardeşleri olduklarını bilmezken Fransa tarihini bu kadar iyi bilmelerini sarkastik bir dil ile eleştirmiştir. Hatta o denli bir Fransızlaşma vardır ki, bütün inkılapçılar Fransız İnkılabı devlet adamlarına benzetilmeye başlanmıştır. Ahmet Rıza Bey; Robespierre'e, Ahrar Fırkası; âdem-i merkeziyetçilik istedikleri için Dantonistlere benzetilmiştir.¹²¹²

Yusuf Akçura, Tanzimat dönemiyle birlikte gelişme gösteren Tarih-i Umumi eserlerini iki yönden eleştirmiştir. Biri eserlerin (özellikle Fransa'dan) çeviri yoluyla olduğu gibi tercüme edilip Avrupa merkezli tarih görüşü etkisinde kalması (ki bunu yukarıda biraz değerlendirdik), diğeri de eserlerde Türk Tarihi ve kavmine az yer verilmesi veya hiç yer verilmemesidir. Akçura'nın şu sözleri bu konudaki düşüncelerini özetlemesi bakımından oldukça önemlidir.

*"Alelumum matbuat-ı Osmaniye'de Şark ahvalinden bahis pek azdır. Devr-i istibdattan sarf-ı nazar şu son iki üç sene zarfında bile meydana çıkan asarın hemen hiç birisinden Şark'a dair malumat alınamaz. Bu o kadar garib, acınacak hatta gülünecek bir şekil almıştır ki şimdi ismini hatırlayamadığım bir müellifin resmen mekatib-i idadiyede tedrisi olunan tarih-i asr-ı hazırandan üç yüz şu kadar sahifenin iki yüzünden fazlası sırf Fransa ahvaline hasr edilmiş, mütebaki sehaifinden çoğu Avrupa milel-i sairesi ahvalinden bahsederek ancak birkaç sahifesi, o da Frenkler nokta-i nazarından Devlet-i Osmaniye'ye tahsis edilmiştir."*¹²¹³

Yusuf Akçura, Osmanlı'da bu durumun yani şark konusunun ihmal edilme nedenini, "medeni" Avrupa'nın gözüne girmek için "barbar" olarak nitelendirilen şarktan bahsedilmemesine bağlamaktadır.

Akçura, Avrupa tarihçilerinin elinden çıkan dönemlendirmeleri kullananları da eleştirerek Türk tarihine uygun bir dönemlendirmeye gitmiştir.¹²¹⁴ Eleştirdiği noktalardan bir diğeri de Fransız tarihinde veya Avrupa tarihindeki liderleri ön plana

¹²¹¹ Yusuf Akçura, "Türkleri Tanıma ve Tanıtma Konferansı", **Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları**, s.99.

¹²¹² Yusuf Akçura, "Dârülhilâfet'ten VI-II", **Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları**, s.128.

¹²¹³ Yusuf Akçura, "Asya-yı Vusta Felaketzadeganı Menfaatına Verilen Konferans", **Sırat-ı Müstakim**, C.CXXVIII, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s.398.

¹²¹⁴ Bkz. Yusuf Akçura, "Tarih: Türk Tarihinin Devirlere Taksimi-1", **Türk Yurdu**, C.IV, S.82, Tutibay Yayınları, Ankara, 1999, s.s.112-113.

çıkaran ve onları öven tarihler okunduğundan herhangi bir Türk lideri veya başarılı olmuş bir Türk isminin yerine Türklerin, yabancı tarihlerdeki büyükleri “büyük” kabul ettiğine yönelik olmuş, Akçura, bu bakış açısının değişmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹²¹⁵ Böylelikle Akçura, “*bizim tarihte yapmak istediğimiz şey umumi tarihe Avrupalılar tarafından sokulan kıymetleri tetkik ve tenkit ederek bunlara yeni baştan kıymet biçmektir.*”¹²¹⁶ diyerek Türkiye’deki Avrupa tarihçiliğinin takip etmesi gereken programı ortaya koymuştur.

Yusuf Akçura’nın tarihçiliğini ve Avrupa siyasi tarihine bakışını değiştiren ve geliştiren dönem onun Siyasal Bilgiler Okulu’nda okuduğu süreç olmuştur. Akçura, burada okurken hocalarının Avrupa siyasi tarihinde önemle durduğu konuların “*1848 Vestfalya Muahedeleri, Fransa İhtilali, Birinci Napolyon Devri, Avusturya İmparatorluğu’na dâhil muhtelif kavimlerin milli meseleleri, Alman ittifadının ve Alman İmparatorluğu’nun teessüs amilleri ve Alman İmparatorluğu’nun cihanşümül emelleri, Şark Meselesi*” olduğunu söylemiştir.¹²¹⁷ Akçura, bu konuların siyasi tarih açısından derinlemesine ele alındığını, toplumsal ve iktisadi değişimler doğrultusunda aydınlatıldığını belirtmiştir. Eserleri, yazıları, makale gibi çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, Yusuf Akçura’nın burada almış olduğu Avrupa tarihi konuları çerçevesince kendi tarih-i siyasi derslerini uygulamaya çalıştığı ve bu konuları merkeze alarak çalışmalarına ağırlık verdiği görülmektedir. Onun, “*bu mektebin tarih dersleri, bir kül teşkil ederek, talebeye muayyen fikirler veriyor ve talebeye muayyen bir emel, bir gaye telkin ediyordu.*”¹²¹⁸ sözleri bunu kanıtlar niteliktedir.

Yusuf Akçura, bilgili ve öngörülü bir tarihçi olarak nitelendirilebilir. “*İnsanlar biraz tarih kitaplarını okusa, kendi ömründe gördüğü vakayi’ ve ahvalin eskiden de kaç kere tekrarlandığını görecektir.*”¹²¹⁹ ifadesi iyi bir tarih okuyucusu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Tarihten ders çıkarabilen Akçura’nın önsezi yeteneğini de burada iki örnek üzerinden göstermeyi gerekli gördük. Mayıs 1908’de yazdığı “*Rusya-İngiliz Dostluğu*” başlıklı yazısında, eskiden Rusya ve İngiltere’nin arasını Rusya’nın Müslüman ülkelere ve Osmanlı Devleti’ne doğru ilerleyip, “koca

¹²¹⁵ Yusuf, Akçura, “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han”, **Türk Yurdu**, S.1, 24 Teşrin-i Sani (Kasım) 1327, s.17.

¹²¹⁶ Akçura, **a.g.m.**, s.607.

¹²¹⁷ Akçura, **a.g.m.**, s.602-603.

¹²¹⁸ Akçura, **a.g.m.**, s.604.

¹²¹⁹ Yusuf Akçura, “İstanbul’da Kanlı günler ve Büyük Değişiklikler I”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, s.172.

koca parçalar koparıp yutmasının bozduğunu, sonra bu iki devletin dostluğunu tekrar açığa çıkaranın Alman ve İslam korkusu olduğunu belirtmiştir. Burada onun en büyük tespiti, bu dostluğun, dönemin diğer devletlerinin de çıkarları doğrultusunda bir ittifaka dönüşebileceğine sezinlemesidir. Akçura, bu konudaki düşüncelerini, “*Rusya-İngiltere-Fransa ve kuyrukları olan İspanya ve Portekiz’den mürekkep ittifak-ı muhammes (beşli), kayzer, halife ve Avusturya İmparatoruyla, İtalya kralından müteşekkil ittifak-ı mer’iden (gözle görülen), hiç olmazsa şimdilik, daha kuvvetli olacak ve bundan böyle harbi umumi ihtimali biraz daha gecikecektir.*”¹²²⁰ sözleriyle yansıtmaktadır. Haziran 1908’de yazdığı “*İngiliz- Alman Rekabeti*” başlıklı yazısında ise, kendisi kavgaya girmektense başkalarını dövüştürüp istifadeyi daha çok seven İngilizlerin hasm-ı canı Almanya diyor ve “*işte şimdiki bütün vakayı-i hariciyenin anahtarı, cihan pazarı için İngiliz’le Alman’ın döğüşmesidir. Bu öyle bir döğüş ki birisi tamamen ezilmeden durmayacak.*”¹²²¹ demektedir. Daha Birinci Dünya Savaşı gelip çatmamıştır ama görülen o ki Yusuf Akçura tarihi iyi okumuş, gözlemlemiş, savaşın ayak seslerini duyduğunu 1908 tarihli yazılarında aktarmıştır. Hatta o ki “*bizce asıl ehemmiyetlisi bu cihan kavgasına Türk-İslam âleminin karışacak olmasıdır. Hangi taraf yenilirse yenilsin bu âlem rahnesiz (zararsız) kurtulamayacaktır.*”¹²²² diyecek ve gerçek de aynen bu şekilde olacaktır.

Akçura, Avrupa tarihi hakkında kalem oynatmış önemli bir isimdir. “*Rusya İhtilâli’ne Dair (Şura-yı Ümmet, 14 Eylül 1905), Rusya-İngiliz Dostluğu (Tercüman, S. 35, 16 Mayıs 1908), İngiliz-Alman Rekabeti (Tercüman, S. 44, 17 Haziran 1908), İngiltere-Almanya Rekabeti ve Osmanlı İnkılâbı (Tercüman, S. 55. 30 Temmuz 1908), Almanlar ve Osmanlı İnkılâbı (Tercüman, S. 61, 15 Ağustos 1908), İspanya İhtilali (Vakit, S. 510, 22 Ağustos 1909), Geçen Osmanlı İnkılabı ve Avrupa Entrikaları (Tercüman, S. 45, 7 Kasım 1909), Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam (Sırat-ı Müstakim, Aded:101, 1910a.), Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam 2 (Sırat-ı Müstakim, C. 4,Aded: 102, 1910b.) Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam 3(Sırat-ı Müstakim, C. 4,Aded: 103, 1910c), İsveç ve Lehistan (Türk Yurdu, S. 23, 3 Ekim 1912), Avrupa’da Milliyet Fikrine ve Milliyet Cereyanlarına Dair (Türk Yurdu, S. 67, 26 Mayıs 1914.), İtilaf-ı Müselles Devletlerin Neşriyatına Nazaran*

¹²²⁰ Yusuf Akçura, “Rusya- İngiliz Dostluğu”, *Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları*, s.15.

¹²²¹ Yusuf Akçura, “İngiliz- Alman Rekabeti”, *Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları*, s.22.

¹²²² Akçura, “İngiliz- Alman Rekabeti”, *aynı yer.*

Harb-i Umuminin Menşeleri(*Türk Yurdu*, S. 86, 1 Temmuz 1915.)”¹²²³ gibi Avrupa tarihi ile bağlantılı çok sayıda makaleler kaleme almıştır. Konumuzla ilintili olması açısından Akçura’nın çok sayıda eseri içerisinde “*Şark Meselesine Dair*”, “*Muasır Avrupa’da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Cereyanlar*”, “*Tarih-i Siyasi (1926-27-28) Ders Notları*” ve “*Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*” kitaplarının incelemesi uygun bulunmuştur. Buradan itibaren “Çağdaş Avrupa tarihi” konularının bu eserlerde nasıl ele alındığı kapsamlı olarak incelenecektir.

4.2.3.3. Yusuf Akçura ve Tarih Ders Kitapları

Yusuf Akçura’nın “*Tarih-i Siyasi*” ve “*Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*” eserleri, Ankara Hukuk Fakültesi’nde kendi okumaları doğrultusunda edindiği bilgileri aktardığı tarih derslerinden vücuda getirilmiş ders kitaplarıdır. Bahsedilen tarih kitapları Akçura’nın ders anlatımlarından çıkarılan notlar olduğu için telif eser kategorisinde yerini almıştır. Öğrencilere akademik düzeyde bilginin yoğun şekilde aktarıldığı bu derslerde Akçura, öğrencilerine, her ders başlangıcında bir önceki derste ne anlattığına dair anımsatıcı ve özet bilgiler sunarak bilgilerini tazelemeye çalışmıştır. Konular hakkında detaylı bilgi edinebilecekleri kaynaklar önererek okumalarını genişletmeyi tavsiye etmiştir. Akçura, “hanımlar ve beyler” ifadeleriyle seslendiği öğrencilerine, hukukun gelişim ve oluşumu sürecinin incelenmesi için gerekli olan tarihsel bakış açısını oluşturmaya çalışmıştır.

Zeki Mesud (Alsan), Yusuf Akçura’nın öğretmenliği ile ilgili “*Tarih-i siyasi derslerinde her fırsat düştükçe talebe hocanın ağzını arıyor, onun kanaatini soruyor*” demiş, “*Yusuf Akçura bir süre sonra güncel iç ve dış politika üzerine münakaşaların açılmasına izin vermeyeceğini, isteyenlerin ders dışında bu konular üzerine kendisi ile görüşebileceğini bildirdiğini*” hatıralarında aktarmıştır.¹²²⁴ Bu durum onun derslerinde otorite sağladığını ancak meraklı ve ilgili öğrencilerle ders dışında da diyalog kurarak bilgi aktarımı yaptığı ve görüşlerini paylaştığını göstermektedir.

Yukarıda anılan tarih ders kitapları, Cumhuriyet döneminde kaleme alınarak meydana getirilmiştir. Ancak bu eserler, Osmanlı’nın son dönemlerinde öğrencilerine tarih-i siyasi derslerinde sunduğu bilgi birikiminin bir çıktısı olmuştur. II. Meşrutiyet

¹²²³ Biçer, a.g.t., s.s.11-21.

¹²²⁴ Bahri Ata, “Öğrenci Anılarında Tarih Öğretmenleri ve Uygulamaları (1882-1957)”, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, C.I, S.1, 2012, s.79.

dönemi Avrupa tarihçilerinden olması ve Avrupa tarihine yönelik öğretmenlik yapması, eserlerini, Osmanlı'nın yıkılışından sonra vermiş olsa da onu konumuz açısından değerli kılmaktadır. Ele aldığımız eserler, Osmanlı döneminde kaleme alınmamış olsa da içerdiği konular “asr-ı hazır” tarihiyle bağlantılı olduğu için Akçura’da incelediğimiz isimler arasında yer almaktadır.

Akçura’nın “*Muasır Avrupa’da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*” adlı eseri ders kitabı olmamakla birlikte “hürriyet, milliyet, müsavat, sosyalizm” fikirlerini tartıştığı ilk eseri olduğu, tarih derslerinde ve ders kitaplarında bu fikirleri temel dayanak noktası aldığı için incelenen kitaplarından biri olmuştur.

“*Şark Meselesi*” ise, Akçura’nın üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarındaki emellerini yansıtan, XIX. ve XX. yüzyılın en önemli meselelerinden biri olarak görülen Şark Meselesi, Avrupa tarihi ile Osmanlı tarihini birleştirdiği ve “asr-ı hazırın” önemli meselelerinden biri olarak tarihte yerini aldığı için Akçura’nın bu konudaki fikirleri de bölüm içerisinde incelenmiştir.

Ele aldığımız eserlerin kronolojik künyeleri aşağıdaki gibidir:

- 1- *Şark Meselesine Dair, Tarih-i Siyasiye notları*, Birinci kısım-19. asırda Şark meselesine medhal, Erkan-ı Harbiye Mektebi Külliyyatı, adet: 12, Erkan-ı Harbiye mektebi Tarih-i siyasi muallimi Akçura oğlu Yusuf Bey tarafından mektebin ikinci sınıfında takrir olunmuştur. İstanbul, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 15 teşrin-i sani 1336 (1920), 56 sayfa+1.
- 2- *Muasır Avrupa’da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Maarif Vekâleti Neşriyatından adet:23, Müellifi Akçura oğlu Yusuf, Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur. İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1339 (1923), 94 sayfa+1 fihrist.
- 3- *Tarih-i Siyasi*, İstanbul Mebusu Akçura oğlu Yusuf, Ankara Hukuk Mektebi Neşriyatı, Hakimiyet-i Milliye Matbaası- Kader Matbaası 1926, 208 sayfa; *Tarih-i Siyasî İkinci Tedris Senesi*, İstanbul Mebusu Akçura oğlu Yusuf: Ankara Hukuk Mektebi, Kader Matbaası, 1927, 104

sayfa; **Tarih-i Siyasi**, Akçuraoglu Yusuf, Ankara: Ankara Hukuk Mektebi Neşriyatı, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1928, 122 sayfa.

- 4- **Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi: 5 inci tedris senesi**, Akçuraoglu Yusuf, Ankara: Ankara Hukuk Mektebi Neşriyatı, Yeni Gün Matbaası, 1929-1930, 253 sayfa; **Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi 6. Tedris senesi**, 31 teşrinievvel 1870'den- 24 nisan 1877'ye kadar, Akçuraoglu Yusuf, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1930-1931, 292 sayfa; **Zamanımız Avrupa: Siyasî Tarihi 4. Tedris senesi**, Akçuraoglu Yusuf, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1933, 223 sayfa.

4.2.3.4. Yusuf Akçura ve Asr-ı Hazır Tarihi

Sadri M. Aksal, Akçura'nın Ankara Hukuk Mektebi'nde verdiği "parlak" siyasi tarih derslerinin, 30-40 yıllık okumalarının ürünü olduğunu belirtmiştir.¹²²⁵ Yusuf Akçura, tarihi ve sosyolojik bilgisi güçlü olan, tarihi bütün içtimai ilimlerin kaynağı olarak gören, içtimai olaylarında iktisadi gerçeklikleri içinde barındırdığına inanan bir isimdir.¹²²⁶ Tarih-i Siyasi derslerini yani çağdaş Avrupa tarihini de bu bütüncül bakış açısıyla ele almıştır.

Akçura, çağdaş Avrupa tarihi konusunda diğer asr-ı hazır tarihçileri gibi, Asr-ı Hazırın başlangıcını Fransız İhtilali ile başlatmıştır. Ancak Fransız İhtilali'nin siyasal, ulusal ve toplumsal boyutlarını bu dönemle kısıtlamayıp XIX. yüzyıl Avrupa'sına etkisini de işleyerek Fransa ile sınırlı olmayan oldukça kapsamlı bir Avrupa tarihi ele almıştır. Böylelikle kendini diğer asr-ı hazır tarihçilerinden farklılaştırmıştır. Fransız tarihçilerin eserlerinin çevirisi ya da telif yoluyla Osmanlı literatürüne kazandırılan asr-ı hazır tarihleri, Osmanlı'da asr-ı hazır tarihinin Fransa ve onun tarihi ile sınırlı bir çağdaş tarih algısının oluşmasına yol açmıştır. Akçura, kalıplaşmış bu tarihçiliği kırarak asr-ı hazır tarihine karşı bakış açılarını değiştirmiştir.

Akçura, Fransız İhtilali ile kendini yoğun şekilde göstermeye başlayan siyasal, toplumsal ve ekonomik düşüncelerin birçok eksikle de olsa XIX. yüzyıl boyunca gerçekleştirilmeye çalışıldığını, Fransız İhtilali'nde ortaya çıkan daha doğrusu tam bir

¹²²⁵ Aksal, **a.g.m.**, s.353.

¹²²⁶ Mehmet Eröz, "Yusuf Akçura'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri", **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu 11-12 Mart 1985**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s.51.

anlam kazanan, Meşrutiyet, Cumhuriyet, hürriyet, müsavat, milliyet hatta toplumsal adalet esaslarının, Avrupa’da dönüşüm ve ihtilaller aracılığıyla kendini gösterdiğini belirtmiştir.¹²²⁷ Siyasal ve ekonomik olaylara yol açan bu fikir hareketleri, Akçura’nın çağdaş Avrupa tarihinin yani asr-ı hazır Avrupa tarihinin (*Tarih-i siyasi*) programını oluşturmuştur.

Akçura, Avrupa tarihinde yaşanan olayların, birbirine zincirleme bağlı ve nedenlerin bir değil birden fazla hazırlayan etkeni olduğunu ortaya koyarak, tarihçiliğinde olayların asıl nedenlerine ulaşmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda Akçura, Avrupa siyasi tarihini milliyet, hürriyet, Meşrutiyet, müsavat, demokrasi, sosyalizm gibi belirli konular üzerinden değerlendirmeye ve açıklamaya tabi tutmuştur. *“Bütün bu meseleler esasen siyasi meselelerdir. Fakat bu siyasi meselelere iktisadi, içtimai ve fikri meseleler pek girift olarak karışmıştır.”*¹²²⁸ diyen Akçura, asr-ı hazır tarihini bu meseleler açısından incelemiştir.

*“Lisaniyat, tarih, iktisat ve hukuk, cemaatlerin ilk olarak idealini doğurtur, sonra o ideali tahakkuk ettirmeye yarayan silahları hazırlar.”*¹²²⁹ diyen Akçura’nın felsefe, ekonomi, hukuk, edebiyat, din, siyaset, sosyoloji ve psikoloji gibi bilim dallarından yararlanarak tarihsel olayları çözümlemeye çalıştığı görülmektedir. Dışarıdan izlenen manzaraların biraz içerisine girip içeriğine nüfuz ettikçe başkalaştığını¹²³⁰ söyleyen Akçura, o yüzden konuları derinlemesine incelemeyi esas kabul etmiştir. Olayların oluşmasının temelinde iktisadi boyutların olduğunu sıklıkla vurguladığı için, iktisattan yoğun şekilde yararlanmıştır. Görüldüğü üzere kendisini sadece tarih bilimiyle sınırlandırmamış, diğer bilim dallarının da etkisiyle multidisipliner bir yaklaşımla tarihi olayları açıklama yolunu benimsemiştir.

Akçura’nın en büyük eleştirilerinden biri özel veya genel tarihlerin ele aldığı askeri, siyasal ve diplomatik kısımların siyasi tarihin asıl konusu kabul edilmesi ve ekonomik, estetik, hukuksal, bilimsel vb. gibi konuların, bunlardan bağımsızmış gibi ele alınması olmuştur. Tarihi olayların bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerinde duran Akçura, bu gerçekleşmediğinde *“Tarihin dokusunun karmaşıklığı ve bütün çeşitli türden olayların –diğerleriyle karşılıklı- etkileriyle tarihsel sürecin*

¹²²⁷ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.408.

¹²²⁸ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.409.

¹²²⁹ Akçura, “Birinci Sene-i Tedrisiye Nihayetinde”, *Siyaset ve İktisat*, s.107.

¹²³⁰ Akçura, *Tarih-i Siyasi*, s.133.

meydana geldiği gösterilmez ve ifade edilmez”¹²³¹ demektir. O, bu düşünceden yola çıkarak, diğer alanlarında işin içinde olduğunu ön plana almış, konulara geniş perspektiften bakarak çağdaş Avrupa tarihi konularını işlemiştir. Yusuf Akçura’ya göre, dönemin koşullarının anlaşılması için, (özellikle kendi yaşadığı dönem olan) XX. yüzyılın ilk yarısının iç ile dış politikasını anlamlandırmada ve sorunların çözüme ulaştırılmasında çağdaş hukuktan, ekonomi ve sosyal politikadan, tarihten özellikle de asr-ı hazır tarihinden (bu yüzyılın tarihinden) yararlanılmalıdır.¹²³²

Akçura’nın XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin veya XX. yüzyıl Türkiye’sinin geçirdiği evreleri, Avrupa’da yaşanan olaylardan bağımsız düşünülmemeyeceğini ortaya koyması, iki coğrafyanın tarihinin birbirine bağlı olduğunu göstermesi ve hangi olayların Türkiye tarihini etkilediğini belirtmesi, Tarih-i Siyasi derslerinde işlediği Avrupa tarihinin konularının da bir yönden sınırlarını belirlemiştir. Yani Akçura, Avrupa tarihinde meydana gelen hangi olaylar ve olgular Osmanlı ile Cumhuriyet dönemi tarihini etkilemiş ve şekillendirmiş ise, bunu tespit ederek Avrupa tarihi olaylarının, Türkiye uzantısını ve Türkiye’ye etkilerini analiz etmiştir.

Akçura, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça bilgisi ile bu ülkelerin birincil elden kaynak diline sahip olabilmiş, bu durum onu asr-ı hazır tarihçiliğinde ve Türk tarihçiliğinde önemli bir isim haline getirmiştir. Çünkü Akçura, farklı milletlerden olan Avrupa tarihçilerinin, Avrupa siyasi tarihinde meydana gelmiş olayları nasıl ele aldığını ve yorumladığını bu yolla doğrudan görebilmiştir. Çok yönlü okumaları ve dil becerileri sayesinde öteki asr-ı hazır tarihçilerinin Fransa ile sınırlı olan dünyasının dışına çıkarak daha geniş bir perspektifle asr-ı hazır dönemini değerlendirmiştir.

Çok okuyan ve düşünen bir entelektüel olarak Yusuf Akçura, derslerinde kullandığı kaynakları, isimleri, onlardan yaptığı alıntıları ve olayların temel nedenlerini görebilmesini bu okumalarına borçludur. Bir konuyu ele alırken kaynak karşılaştırmasına gitmesi de onu tarihçiliğimizde önemli bir yere koymaktadır. Örneğin; 1849 Fermanı sonucunda Bosna- Hersek’e gönderilen Müşir Ömer Paşa ile Osmanlı’nın Bosna-Hersek’te gerçekleştirmek istediği reformlar konusuna yaklaşımın Engelhardt’ta ve Ali Reşad’ın *Asr-ı Hazır*’ında farklı olduğunu, Abdurrahman Şeref, Mahmud Celaleddin Paşa ve Ahmed Midhat Efendi’nin eserlerinde ise bu konudan hiç

¹²³¹ Zeki, Akçura, Cevdet, *Skolastik Eğitim ve ...*, s.76.

¹²³² Akçura, “Birinci Sene-i Tedrisiye Nihayetinde”, *Siyaset ve İktisat*, s.98.

bahsedilmediğine vurgu yapmıştır. Akçura, tüm bu isimleri kaynak göstermesinin yanı sıra kendisinin Ömer Paşa döneminde Bosna Hersek’te bazı reformlar yapılabildiğine yönelik Voyvoviç’in fikrine katıldığı görülmektedir.¹²³³

Akçura, Asr-ı Hazır tarihine yönelik eserler kaleme alan tarihçilerin kullandığı temel çeviri kaynağı olan Charles Seignobos’un “*Histoire Politiques de l’Europe Contemporaine*” eseri dışında asr-ı hazır tarihi konularına yönelik çok fazla okuma yapmış, kaynak önermiş ve alıntılarda bulunmuştur. Bu isimlere bakıldığında: Fransız De La Jonquiere, Antonin Debidour (*Histoire diplomatique de l’Europe: 1814-1878*), M. Henri Hauser ve arkadaşlarının¹²³⁴ (*Histoire Diplomatique de l’Europe 1871-1914*), V.Gurku-Kriajin, Edouard Philippe Engelhardt, Sveti Paisii Hilendarski (Slav-Bulgar Halkının, Çarlarının ve Evliyalarının Tarihi (Istoriya Slavyanobolgarskaya)), Georges Hilaire Bousquet, Rus tarihçi Slavyof, üstadım dediği Albert Sorel, Rus Profesör Firsof, Eugène Hennebert (The English in Egypt), Fransız tarihçi Edouard Driault, , Rus tarihçi hocası Anatole Laroy-Beaulieu, Fransız tarihçi Gabriel Hanotaux, Fransız tarihçi Alfred Nicolas Rambaud, Bismark, Emile Bourgeois, İngiliz tarihçi Henry Thomas Buckle (History of Civilization in England), Fransız Jacques Ancel, Rus tarihçi Fyodor Fyodorovich Martens, Fransız tarihçi Albert Malet, Ernest Lavisse gibi isimlerin yanı sıra John Stuart Mill, Ferdinand Lassalle, Pierre-Joseph Proudhon, Teodor Hertzl (Yahudi devleti), Herbert Henry Gowen (Asya Tarihi), gibi isimlerden ve onların eserlerinden faydalandığı dikkat çekmektedir.

4.2.3.4.1. Yusuf Akçura’ya göre Asr-ı Hazır nedir? Sınırları nelerdir? İçerdiği coğrafya ve konular nerede ve nasıl yoğunlaşmaktadır?

Tarih-i Siyasi dersine giriş kısmında konu hakkındaki görüşlerini detaylı ortaya koyduğu ve dersin çerçevesini çizdiği için bu bölümden ayrıntılı bir şekilde yararlanılmıştır.

4.2.3.4.1.1. Asr-ı Hazır Tarihinin Kronolojik Sınırları

Yusuf Akçura’ya göre; “*Asr-ı Hazır Siyasi Tarihi*” ya da daha da kısaltılmış ismiyle “*Tarih-i Siyasi*” dersi, XX. yüzyıl tarihi olarak gözükmekle beraber, XIX.

¹²³³ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.458-459.

¹²³⁴ MM. J. Ancel, L. Cahen, R. Guyot, A. Lajusan, P.Renouvin, H. Salomon.

yüzyılı da içine almaktadır. Hatta XVIII. yüzyılın sonlarında meydana gelen önemli bir tarihsel olayla asr-ı hazır tarihini başlatmak tarihçilerce bir gelenek haline gelmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren dünyanın en uygar kabul edilen bölümlerinde, insanların bireysel ve toplumsal yaşamları üzerinde önemli değişiklikler meydana gelmiş ve bu değişikliklerin merkezi batı Avrupa’da bulunan iki devlet olan Fransa ve İngiltere olmuştur. Buradan doğan bir akım dalga dalga Dünya’nın diğer bölgelerine doğru yayılım göstererek büyük değişimlere yol açmıştır. Bu değişimler ilk çeyreği tamamlanmış olan XX. yüzyılda da devam etmiş, Türkiye üzerinde de etkilerini sürdürmüş ve XIX. yüzyıl ile bir bütün oluşturmuştur. XX. yüzyıl Türkiye’sini ve Avrupa’sını açıklamak için XIX. yüzyıldan, Fransa ve Avrupa İhtilalleri’nden başlayarak tarihsel sürekliliği incelemek ve soruşturmak gerekmektedir. Fransız Devrimi’nden yüz elli yıl önce ortaya çıkan İngiltere İhtilali’nin diğer ülkeler üzerindeki etkisi sınırlı kaldığı için Fransız İhtilali kadar önemli görülmemiş, o yüzden de Avrupa’daki sarsıcı değişimlerin yaşanmasına ortam hazırlayan Fransız İhtilali asr-ı hazırın başlangıcı kabul edilmiştir.¹²³⁵ Akçura, asr-ı hazır teriminin, bazı tarihçiler tarafından öteden beri alışıl gelmiş bir tutum olarak Fransa İhtilali’nin başlarından XVIII. yüzyılın sonlarını, XIX. yüzyılın tamamını ve XX. yüzyılın ilk çeyreğini içerecek biçimde geçen zamanın ifadesi olarak kullanıldığını belirtmektedir.¹²³⁶

4.2.3.4.1.2. Asr-ı Hazır Tarihinin İçeriği

Asr-ı hazır tarihi denildiğinde akla ilk gelen bütün dünyanın tarihi olsa da tarihçiler arasında genel kabul görmüş asr-ı hazır tarihinden, Avrupa’nın medeni milletlerinin ve oradan dünyanın diğer bölgelerine yayılarak yerleşen milletler ve bu milletlerle ilişkiler kuran daha üst seviyedeki milletlerin tarihi anlaşılmaktadır. Asya, Afrika, Avusturalya, Amerika, göçebe ve vahşi kabileler, asr-ı hazır tarihinin esas konusunu oluşturmamakla birlikte, bu kıtalar Avrupa medeniyetinin ortaya çıkışının ve gelişiminin bir uzantısı olarak değerlendirilebilmektedir. Asr-ı hazır tarihi, siyasi olsun umumi olsun, Avrupa medeniyetine dâhil olan milletlerin tarihidir ve merkezi Avrupa’dır.¹²³⁷ Akçura’ya göre, Amerika, Avrupa’nın deniz aşırı bir uzantısıdır ve bu

¹²³⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.13.

¹²³⁶ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, s.13.

¹²³⁷ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.14.

nedenle ayrıca ifade edilmesine gerek duyulmamıştır.¹²³⁸ Kısacası Akçura'ya göre; dersin konusu, dünya tarihi değil, Avrupa tarihidir. Ancak Avrupa'nın XIX. ve XX. yüzyıllarda yayılmacı siyasetleri doğrultusunda, Avrupalı olmayan kavimlerin tarihleri de Avrupa tarihiyle iç içe geçmiştir.¹²³⁹ O yüzden de bu kavimler, Avrupa tarihi bağlantısı nedeniyle asr-ı hazır tarihi içerisinde yer almıştır.

4.2.3.4.1.3. Asr-ı Hazır Tarihine Yaklaşım Biçimi

Asr-ı hazır tarihinin merkezi Avrupa olunca Avrupalı tarihçiler, dünya olaylarına Avrupa'yı merkeze alarak bakmış ve olayları Avrupa'nın gözlüğüyle, Avrupa'nın çıkarları açısından değerlendirmiştir. Avrupa'nın farklı uluslarına mensup olarak yetişmiş tarihçiler, dünya tarihini Avrupa açısından yorumlamakla birlikte (aynı zamanda mensubu olduğu ulusun örneğin Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman vb. gibi) ulusal mensubiyetlerini de dikkate alarak dünya tarihi konularını bu doğrultuda aktarmıştır. Akçura'ya göre, Türklerin daha önce kısmen dâhil olduğu ve son zamanlarda iyice girme kararlılığında bulunduğu Avrupa medeniyetinin hayata ve tarihe olan bakış açısını benimseme yolundadır. *“Lakin şimdiye kadar yapıldığı gibi, yalnız muayyen bir Avrupa milletinin ve yalnız birinin siyasal ve toplumsal doktrini çerçevesinden dünyaya bakmak Türkler için doğru olmaz”* diyen Akçura, okullarda okutulan tarih kitaplarının -Asr-ı Hazır Tarihi veya Tarih-i Umumi- dünyaya yalnız Fransızların bakış açısıyla baktığını belirtir. Onun için, milli tarihimizden başka tarih kitaplarımız adeta Fransızların Türkçe yazılmış ikincil kopyaları gibidir.¹²⁴⁰ Bu yaklaşım son derece kısıtlı ve sakıncalıdır, çünkü tarihsel olaylara bakışta hatalı sonuçlara ve dünyanın değerlendirilmesinde hataya yol açar. Bunu önlemek için, Avrupa'nın birbirinden farklı yorumlarını yansıtan tarihçilerin eserlerinden yararlanarak olayların daha geniş bir açıdan irdelenmesi, ikinci olarak da Avrupa uygarlığına dâhil olan Türkiye Devleti'nin çıkarları açısından dünyaya nasıl bakmak gerektiğinin tespit edilmesi lazımdır. Akçura, bu nedenle derslerini işlerken belli bir görüşe mensup tarihçilerin eserlerini yansıtmamayı esas alan bir yöntem benimsemeye çalışmıştır. Ancak bunun hem gerçekleştirilmesinin pek kolay olmadığının hem de zamanının kısıtlı olmasının olaylar ve belgeler üzerinde çalışmaya imkân tanımadığının altını çizmiştir. Bunun yerine derslerin işlenmesinde, olayların ve

¹²³⁸ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.14.

¹²³⁹ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, aynı yer.

¹²⁴⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.15.

olguların ele alınmasında, farklı görüşlere mensup tarihçilerin değerlendirmelerini yansıtmakla yetineceğini ve derslerinin bunlardan yapmış olduğu derlemelere dayalı olacağını belirtmiştir.¹²⁴¹ Akçura'ya göre, derslerin az bir zamana sıkışmasından dolayı, Avrupa asr-ı hazır tarih-i siyasisinde, devletlerin ayrı ayrı ele alınıp ilişkileri tespit edilmeye çalışıldığında, konular alelacele, özet ve yüzeysel geçilecektir. Bu yüzden Akçura, *“bir küll olarak yalnız umumi ve mühim hadiseler”* üzerinde durarak derslerini anlatmayı tercih ettiğini vurgulamıştır.¹²⁴²

Avrupa ülkelerinin bazıları ortak ve genel olan olayların merkezini oluşturur. Akçura genel olayları ele alırken hangi ülkede tipik şekil aldıysa ya da hangi ülkede ilk olarak gerçekleşiyse orayı merkeze alarak oradaki olayları ayrıntılı ve somut şekilde aktarmıştır.¹²⁴³ Örneğin; Sanayi İnkılabı İngiltere’de ortaya çıktığı için İngiltere, liberallik (hürriyet) cereyanı Fransa’da çıktığı için Fransa’da yaşanan olaylar daha detaylı ele alınmıştır.

Akçura'ya göre, hukuk okullarında okutulan derslere, iktisat tarihinin önemli bir katkısı vardır. Ona göre, hukuksal olaylarla ekonomik olaylar arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur ve bu ilişkinin göz ardı edilmesi hukukun gereğince kavranmasına engel oluşturur. Ayrıca hukukun gelişim ve oluşum sürecinin incelenerek eleştirilebilmesi için tarihsel bir bakış açısına da ihtiyaç vardır. Örneğin, diploması tarihinden söz edilmeksizin devletlerarası hukuk eğitiminin yapılması mümkün olamaz. Yine Anayasa hukuku ve iç politikayı tarihsiz düşünmek ve kavramak mümkün değildir. Bu nedenle bazı ülkelerin hukuk okullarında sadece ilgili derslerin tarihinin verilmesi ile yetinilmemiş, birden fazla tarih kürsüsü de oluşturulmuştur.¹²⁴⁴

Asr-ı hazır tarihinin esas konusunu siyasi tarih oluşturmaktadır. Akçura, buna ek Avrupa asr-ı hazır tarihinde Avrupa Devletleri’nin iç siyasetlerine ait olaylardan, Avrupa ülkelerinin kendi aralarında ve Avrupalı olmayan diğer ülkeler arasındaki olaylardan da derslerinde bahsedeceğini belirtmiştir. Ayrıca Akçura, iktisat, sanayi ve ticari dönüşümler, Avrupa toplumsal yapısının oluşumu, bu oluşuma etki eden tarihsel olaylar ve düşün hareketlerini de konu anlatımlarına dâhil etmiştir. Akçura için siyasi

¹²⁴¹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, aynı yer.

¹²⁴² Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.35.

¹²⁴³ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.44.

¹²⁴⁴ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.15-16.

tarihin tam olarak anlaşılabilmesi için ekonomik ve düşünsel hareketlerin de bilinmesi gerekmektedir. Akçura, hocası Albert Sorel ve Bourgeois'ın *tarih-i siyasisinden* bahsederken fikri cereyanları ve iktisadi olayları da anlattıklarını, kendisinin de buna bağlı kalacağını ve dersinin çerçevesini de şu başlıkların¹²⁴⁵ oluşturduğunu belirtmiştir:

- 1) Giriş
- 2) Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'nın Avrupa tarihine etkisi
- 3) İrtica
- 4) Hürriyetperverlerin düşünce ve faaliyetleri, Kutsal İttifak siyaseti
- 5) 19. yüzyılın başlarında Şark Meselesi ve boyutları
- 6) 18. yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılın başlarında iktisadi devrim ve burjuvazi
- 7) 19. yüzyılın ortalarına doğru Halkçılık (demokratizm) hareketleri
- 8) Toplumculuk (sosyalizm) hareketleri
- 9) Kökçülük (Radikalizm) düşüncesinin doğuşu
- 10) Halkçılığın siyasal toplumsal hareketlerle birleşmesi
- 11) 19. yüzyılın ilk yarısının milliyetçilik hareketleri
- 12) Bu hareketlerin sonuçları: 1848 İhtilali
- 13) 19. yüzyılın ortalarına doğru Şark meselesi
- 14) İrtica
- 15) 19. yüzyılın ortalarından ilmi (hukuki); felsefi fikir hareketleri

4.2.3.4.2. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Tarih-i Siyasi”

Akçura'nın *Tarih-i Siyasi* eseri için, eserlerin toplu birleşimi olan ve Erol Kılınç tarafından hazırlanarak Ötüken Yayınları arasından Türkçe harflerle çıkan “*Yusuf Akçura-Tarih-i Siyasi 1926-1927-1928 Ders Notları*” eserinden yararlanılmıştır. Bu bölümde asr-ı hazır tarihinde ele aldığı belli başlıkları açarak Akçura'nın bunları işleyişi ve yorumlayışı yansıtılmıştır.

II. Meşrutiyet'ten sonra dünya siyasi tarihi konusuyla ilgilenen Yusuf Akçura, diğer tarihçilerden farklı bir yol izlemiş, diplomasi ve askeri tarihten ibaret görülen siyasi tarih yerine, asr-ı hazır Avrupa tarihinin siyasal olaylarını ele alarak olayların

¹²⁴⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.17-18.

ekonomi, düşünsel akımlar ile toplumsal boyutu üzerinde durmuştur. Böylelikle olayları çok yönlü bir kavrayışla ve bakışla irdelemiştir.

Akçura, “*mesela siyasi hareketler, milli hareketler, içtimai hareketler, iktisadi hareketler, bir kavmin sayılamayacak kadar çok karışık faaliyetleri böyle birkaç ana hat etrafında toplanırsa o kavmin hayat-ı tarihi biraz daha kolaylıkla anlaşılabilir*”¹²⁴⁶ düşüncesinden yola çıkarak derslerinde bu tarz bir anlatım ve aktarım yolunu benimsemiştir. Onun Avrupa asr-ı hazır tarihini şekillendiren başlıkları, “hürriyet, müsavat, uhuvvet, milliyetçilik ve sosyalizm” olmuştur. Avrupa siyasi tarihini ele aldığı iki eserinde de bu noktalardan hareket etmiştir. Yusuf Akçura, “*İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi İhtilali’nden Fransız İhtilali’ne ve bunların Avrupa’da ve dünyanın geri kalanında meydana getirdikleri etkilerden, hürriyetçilik, sosyalizm, radikalizm, liberalizm ve milliyetçilik gibi dünyayı değiştiren fikir hareketlerine, Viyana Kongresi’nden, Mısır ve Şark Meselelerine, Yunan Bağımsızlık hareketlerinden İtalyan ve Alman birliklerinin kuruluşuna kadar Osmanlı Devleti’nin son yüzyılını ve genç Cumhuriyet’in ilk yıllarını merkeze alarak*” eserini işlemiştir.¹²⁴⁷

Fransız İhtilali süreciyle gelişen olaylar silsilesinden dolayı asr-ı hazırın başlangıcı Fransız İhtilali kabul edilmektedir. Fransız İhtilali ve sonrasında gelişen tüm Avrupa ihtilallerinin eşitsizliği kaldırarak, amacının her alanda eşitlik sağlamak olduğunu belirten Akçura, XIX. yüzyılın siyasi hareketlerinin genel amacının kısa bir cümle ile “*hürriyet ve müsavat istihsal etmek*”¹²⁴⁸ olduğunu vurgulamaktadır. Fransız, İngiliz, Amerikan İhtilalleri bu düşünce hareketlerinden doğmuştur.

Bir kavmin kendi kendinin hâkimi olmak istemesinin sonucunda ortaya çıkan olaylar da milliyet meselesi şeklinde karşımıza gelmektedir. Akçura, milli hareketleri XIX. yüzyılın birçok olayının nedeni olarak görmüştür. İçtimai hareketlerin hedefi ise, toplumsal yapıyı yeni baştan düzenlemektir. XIX. yüzyılın iktisadi kurumlarında meydana gelmiş dönüşüm, Akçura tarafından içtimai hareketlerin kaynağı olarak görülmüştür. XIX. yüzyıldaki sosyalizm fikri de bu içtimai hareketlerin ve fikirlerin bir ürünüdür. Yani yaşanmış veya yaşanacak tüm olaylar karmaşık olarak birbirine bağlıdır. Olaylar bütünüyle ele alındığında “anlaşılır” düşüncesine sahip olan Akçura, içtimai hareketlerin hakkıyla anlaşılmasının sonucunda Avrupa’nın hariciye (dış)

¹²⁴⁶ Akçura, “Tarih-i Görüşe Dair”, **Milli Tarihin İnşası**, s.51.

¹²⁴⁷ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, Tanıtım Bülteni.

¹²⁴⁸ Akçura, “Tarih-i Görüşe Dair”, **Milli Tarihin İnşası**, s.52.

siyasetinin ve dahili (iç) siyasetinin de tamamen anlaşılamayacağını vurgular.¹²⁴⁹ Görüldüğü gibi Fransız İhtilali'nin genelleştirdiği kavramlar, 1789 tarihinden itibaren “*asr-ı hazır tarihi*” denilen Avrupa coğrafyasının siyasal tarihinin nüvelerini meydana getirmiştir.

Avrupa içerisinde başlayan bu hareketler dışında, devletlerarası ilişkiler ve olaylar konusunda Akçura, “*kıyasi hareketler*” terimini kullanmış, devletlerarası ilişkilerin harp veya gayr-i harp olarak ayrıldığını belirtmiştir. Gayr-ı harp ilişkilerini de iki kısma ayıran Akçura, ilkinin ekonomik ve ticari ilişkiler, diğerinin ise sadece siyasal ilişkilerden oluştuğunu aktarmıştır.¹²⁵⁰ Kısacası dâhili surette ortaya çıkan cereyanlarla Avrupa, kendi tarihini meydana getirmiş, dâhili başlayan bu cereyanlar diğer coğrafyaları da yoğun şekilde etkileyerek dünya tarihini şekillendirmiştir. Fransız İhtilali ile meydana gelen ve çığ gibi büyüyen bu akımlarla birlikte, diğer devletlerle kurulan çok yönlü ilişkilerde, asr-ı hazır Avrupa siyasal tarihini meydana getirmiştir. Akçura, “*Hiç unutmayınız ki her memlekette ihtilaller, her şeyden evvel o memleketin iktisadi ve mali vaziyetinden çıkmıştır. Bu maddi temele fikri amiller, yani halkın fikri ve ruhi hoşnutsuzlukları, tenkitkârlığı, dedikoduları ve propagandaları eklenir ve nihayet kıyam ve ihtilal başlar.*”¹²⁵¹ sözleriyle ihtilallerin perde arkasını tahlil ederken, hareketlerin birbirini nasıl etkilediğini de “*Vakıa ihtilal ve inkılaplar da, tıpkı çiçek hastalığı gibi bulaşıcıdır bir memlekette ikincisine geçer.*” sözleriyle yorumlamıştır.¹²⁵²

Akçura, “*Tarih-i Siyasi*” adlı eserinde Fransız İhtilali ve bunun sonucunda ortaya çıkan düşünce akımları, ekonomik hareketliliklerin nedenleri ve doğurduğu sonuçlar, yönetimlerin ve toplumların gösterdiği reaksiyonlar, birbirlerini tetikleyen genel fikirler ile olaylar gibi birçok yapıyı ele alarak eserini 1830 İhtilali'ne kadar getirmiştir. Böylelikle, 1848 İhtilallerine gidişte etkili olan siyasal, toplumsal ve fikri cereyanlar işlenmiştir. 1848 İhtilallerini ve XIX. yüzyılın son dönemlerini (Avrupa ve Osmanlı) ise, “*Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*” adlı eserinde işleyen Akçura'nın “*Tarih-i Siyasi*” adlı eserinde kısacası, 1789-1848 yıllarını kapsayan yaklaşık 59 yıllık siyasal, toplumsal, ekonomik ve düşünsel açılardan ele alınan bir Avrupa tarihi söz

¹²⁴⁹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.29.

¹²⁵⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.24.

¹²⁵¹ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, s.580.

¹²⁵² Akçura, “Genç Osmanlılarda Faaliyet I”, **Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları**, s.30-31.

konusudur. Bu kısımda Akçura'nın belirli konuları Tarih-i Siyasi eserinde nasıl ele aldığı gösterilecektir.

4.2.3.4.2.1. Akçura'nın Fransız İhtilali'ne Yaklaşımı

Fransız İhtilali'nin biri özel, yani Fransa ile sınırlı sonuçları, diğeri bütün Avrupa'yı hatta dünyayı etkileyen genel sonuçları olmuştur. Yenilik isteyenlerle, eski tarzı devam ettirmek isteyenler arasında mahalli başlayan bu mücadelenin tüm Avrupa'yı etkilemesinde Akçura'ya göre iki temel sebep yatmaktadır. İlki Fransız İhtilali'ne yol açan maddi sebeplerin tüm Avrupa coğrafyasında bulunması, ikincisi de İhtilali bitiren düşüncelerin Avrupa'nın diğer ülkelerinde de görülmesidir. Örneğin eski tarz idare sadece Fransa'da değil, Almanya, İtalya, Avusturya, Osmanlı içinde geçerliydi ve bu yönetimlerde eşitlik, hürriyet söz konusu değildi.

XVIII. yüzyıl filozoflarının da etkisiyle doğal haklar ifadesi ortaya atılmış, Fransız İhtilali de bu fikirlerden etkilenmiştir. Fransız İhtilali'nin çıktısı olan *“Hukuk-ı Beşeriye ve Ehl-i Vatan Beyannamesi”* sadece Fransızlar için değil, tüm insanlara özgürlük ve hukukta eşitlik getirmeyi amaçlamış, hâkimiyet-i milliye esası da bunun bir sonucu olmuştur. Fransız İhtilali'nin hürriyet ve eşitliği hedefleyen esasları despotik yönetimleri ortadan kaldırmaya yönelik birçok ihtilalin de meydana gelmesine neden olmuştur. Ona göre, 1820, 1830, 1848 İhtilalleri, Jön Türk İhtilali, Çin, Japonya, Hindistan, İran'daki ihtilaller hep bu Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Fransız İhtilali sadece Meşrutî hareketler gibi süreçlerle sınırlı kalmamış, milli ve toplumsal hareketlenmelerin gerçekleşmesine de ortam sağlamış, milliyet fikri bu süreçle doğmuştur. Akçura, bu hareketlere karşı doğan irticaya rağmen Fransız İhtilali fikirlerinin XIX. yüzyılda da devam ettiğini, o tohumların da XX. yüzyıl başlarında hemen bütün dünyada görülen süreçleri ortaya çıkardığını belirtmiştir. Akçura, Fransız İhtilali ve I. Napolyon devresinin bütün XIX. ve XX. yüzyıla etkisi olduğunu, XIX. yüzyılda gerçekleşen bir takım olay ve buhranların mayalarının da bu devrede aranması gerektiğini vurgulamıştır.¹²⁵³

¹²⁵³ Akçura, *Tarih-i Siyasi*, s.144.

Akçura'ya göre, “Fransa ihtilal hareketini bir hat ile çizerek göstermek mümkün olsa bunu bir tüfeğin ağzından çıkan merminin seyrine teşbih etmek kabil olur, mermi gittiği zaman yükselir. Sonra yavaş yavaş eğrilme peyda ederek düşer. Fransız İhtilali de böyle yükselmiş, yükselmiş ve muayyen bir noktada eğrilme peyda ederek düşmüştür.”¹²⁵⁴

Her yükselişin, ilerlemenin karşısında bir karşıt hareket olduğunu belirten Akçura'ya göre, Fransız İhtilali'ne karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkan irtica hareketlerinden biri de ekonomi temelli olmuştur. Fransız İhtilali ile ayrıcalık kazanan orta sınıf, tüccar gibi bir grup, ihtilal devam ettiği müddetçe bu ayrıcalıkları kaybedeceğini düşündüğünden kendisine imkânlar sunan ihtilalin karşısında yer almaya başlamıştır.¹²⁵⁵ Akçura, Fransız İhtilali'ne yönelik diğer bir irtica hareketi olarak da Avrupa devletlerinin “Fransa'nın yaydığı anarşiyi durdurmak, Fransa'ya girerek eski idare tarzını iade etme[k]”¹²⁵⁶ amacıyla Fransa ile savaşa girmelerini örnek göstermiştir. İngiltere'nin Fransa'ya karşı politikada hatta genel Avrupa politikalarında etkili bir devlet olduğunu vurgulayan Akçura, Fransa'ya açılan savaşların “sinirlerinin” İngilizlerin ve bütün ittifaklarda “kasanın, hazinedarın” İngiltere olduğunu belirtir.¹²⁵⁷

Aksal, bir sineğe kıyamayan Yusuf Akçura'nın bu dönemde Robespierre'i Danton'a tercih eden bir yapıya sahip olduğunu aktarır.¹²⁵⁸ Hatta Akçura Terör dönemi Fransa'sının etkin isimlerinden olan Robespier'i desteklediğini ders anlatımında “Benim de fikrim, ihtilalin o pek buhranlı senelerinde başka türlü idarenin imkânsızlığı cihetindedir; yani Robespier idaresinin o zaman zaruri olduğunu zannedenlerdenim.” diyerek vurgulamıştır.¹²⁵⁹

4.2.3.4.2.2. Tilsit Antlaşması'na Yorumu

Napolyon'u tarihte ender rastlanan askeri dehalardan biri olarak gören¹²⁶⁰ Akçura, onun Rusya ile Tilsit'te kurduğu ittifak ve imzaladığı anlaşmayı, başarılı bir

¹²⁵⁴ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.79.

¹²⁵⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.83.

¹²⁵⁶ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.99.

¹²⁵⁷ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.141.

¹²⁵⁸ Aksal, **a.g.m.**, s.348.

¹²⁵⁹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.81.

¹²⁶⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.104.

diplomatik hareket olarak nitelendirmiştir.¹²⁶¹ Akçura, Osmanlı tarihi açısından da önemli bir yeri olan “*hainane bir sulh*” olarak nitelendirdiği Tilsit Antlaşması imzalanırken Napolyon’un dostu olan sultana (III. Selim) *hayâsızca* (utanmadan) hıyanet ettiğini de vurgulamıştır.¹²⁶²

4.2.3.4.2.3. Fransa ve İngiltere’de Neden İrtica Hareketi Oldu?

İrtica hareketlerinin gerçekleşme nedenini Akçura, inananların ileri doğru giderken amaçlanan hedefinden ümidini kesmesine veya fayda sağlayıp sağlayamayacağından duyduğu şüpheden kaynaklanmasına bağlayarak menfaatlerle bağdaşmayan noktadan sonra irtica faaliyetlerine katılımların arttığını belirtmiştir.¹²⁶³ Akçura’ya göre, irtica hareketleri; vicdan hürriyeti, fikri özgürlük, söz ve yazı hürriyeti gibi gelişmelerin, halkına nüfuz etmesini istemeyen ülkeler tarafından, mevcut yapının değiştirilmesini hedef alan her türlü fikrin baskıya uğratılması, değişim ve dönüşümlere karşı muhafazakâr yapının temsil edilmesi anlamına gelmiştir. Akçura, “*tarihin kat’i bir kanunu varsa onun da hareket ve aksi hareket kanunu olabileceğini, yani tarihte her bir hareketi mutlaka bir aksi hareket, bir irtica takip ettiğini*” belirtmiştir.¹²⁶⁴

Yusuf Akçura, Burbonların Restorasyon dönemini bir düşüş, bir irtica olarak nitelendirmiştir. Avrupalı hükümdarlar, İhtilal ve ihtilalin bir devamı olan Napolyon döneminden önce ülkelerinin toplumsal ve siyasi düzeni ne ise onu tekrar sağlamaya çalıştıklarını bu yüzden de hükümdarların felsefi fikirlere, hürriyet, demokrasi prensiplerine karşı siyasi, toplumsal ve kültürel bir irtica gerçekleştirdiklerini vurgulamıştır.¹²⁶⁵ İlk irtica burjuvazi irticası, ikincisi asilzadeganların ve ruhanilerin irticasıdır. Bunların ihtilale karşı gelmeye başlamasının temel sebebini Akçura, ekonomik ayrıcalıklarının ve çıkarlarının ihtilalle sekteye uğramasında görmüştür. Görüldüğü gibi o, Fransa’da meydana gelen irtica hareketinin temelini ekonomiye dayandırmıştır.

¹²⁶¹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.109.

¹²⁶² Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.110.

¹²⁶³ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.194-95.

¹²⁶⁴ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, s.206.

¹²⁶⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.193.

Akçura, İngiltere'nin Fransız İhtilali'ne karşı irtica hareketlerini desteklemesinin nedenlerini ise birkaç maddede toplamıştır. Ona göre, ilk neden, İngilizlerin genel itibariyle dinde mutaassıp, adette ananeperver olmalarıdır. İkincisi, Fransa ve İngiltere'nin o zamanlarda birbirine zıt politika izlemelerinden (Fransa'nın İngilizlerin Amerikan sömürgelerinde çıkan isyana yardımı), yani devletlerarası ilişkilerin gerginliğinden kaynaklıdır. Üçüncüsü, İngiliz fırkaların ekonomik çıkarlarıdır. Dördüncüsü ise, Fransız İhtilali'nin intihap (seçim) usulüne ıslahat getirmesidir. Çünkü İngiltere'de o dönemde meşrutiyete dayalı bir yönetim olmasına rağmen sadece zengin olanlar ya da zenginlerden destek görenler mebus seçilmiştir. Bu durum, eşitsizliği reddeden Fransız İhtilali'nin tehlike olarak görülmesine neden olmuştur. Akçura, tüm bu sebeplerin birleşerek İngiltere'nin Fransız İhtilali karşısında yer almasına neden olduğunu vurgulamakla beraber tüm bu nedenler içinde en çok ekonomik çıkarlar üzerinde durmuştur. O, İngiltere'deki hâkim sınıfların Fransa'nın getirdiği eşitlik, demokratlık, halkçılık fikirlerinden korkmasının sebebini, Tori (Muhafazakâr) ve Vig (Liberal) fırkalarının başındakilerin büyük arazi sahipleri, ticaret ve sanayi erbabı olmasından kaynaklandığını vurgulamıştır. Böylelikle yine süreçte ekonominin etkisini göstermek istemiştir.¹²⁶⁶

4.2.3.4.2.4. Hürriyetperverlik (Liberalizm)

Fransız İhtilali ile birlikte yayımlanan Hukuk-ı Beşer ve Ehl-i Vatan Beyannamesi, hürriyete çok önem vermiştir. Ancak Napolyon'un iktidardan düşmesiyle başlayan Restorasyon dönemindeki hürriyetperverlik ile ihtilalin hürriyetperverliği birbirinden farklıdır. Halkçılık (demokratizm) fikri Fransız İhtilali'nde önemliyken, XIX. yüzyıl liberalleri tarafından eleştirilmiştir. XIX. yüzyıl liberalleri, kanunları koymak, kanunların uygulanışını denetlemek, yani yönetime katılma hakkının ancak bağımsız ve bilinçli kimselere verilmesi fikrini benimsemiştir. Bu bağımsız ve bilinçli kimseler, XIX. yüzyıl liberallerine göre, servet sahipleri ve bilgi sahibi olanlardır. Yani siyasal hakları olabilecek kimseler, zengin, bilgili, talim ve terbiye görmüş burjuvalardır.¹²⁶⁷ XIX. yüzyıl liberalleri böylelikle Fransız İhtilali'nin bir ürünü olan hâkimiyet-i milliye, demokratizm hatta eşitlik fikrini bile reddetmiştir. Akçura, bunun temel nedenini herkese hukuken siyasi eşitlik verilirse,

¹²⁶⁶ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.217.

¹²⁶⁷ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.228.

gerçek hürriyetin kaybedileceğine yönelik düşünceden kaynaklandığını belirtmiştir.¹²⁶⁸

Hürriyetperverlik cereyanını, Avrupa'nın genel bir akımı olarak gören Akçura, liberalizmin en çok İngiltere ve Fransa'da yayıldığını, liberalizmin "*İngiltere'de doğmuş, Fransa'da gelişmiş ve çiçeklenmiş, ismini İspanyollardan*" almış bir kavram olduğunu aktarmıştır.¹²⁶⁹ Akçura ayrıca Osmanlıların/Türklerin en çok Fransa'nın eserlerinden faydalandığını, o yüzden Avrupa'dan Türkiye'ye gelen edebi, siyasi, hukuki cereyanların da Fransa'dan alındığını ve bunlar içinde de en çok etki eden fikri cereyanının liberallik olduğunu da vurgulamıştır.¹²⁷⁰

Akçura, reaksiyon ve liberalizmi yani irtica ve hürriyetperverliğin iki büyük akım olarak, XIX. yüzyıl tarihinin gerek Restorasyon döneminde gerekse sonraki devirlerde ekonomi, ictimai, siyasi ve harsi alanda önemli yer tuttuğunu belirtmiştir.¹²⁷¹

4.2.3.4.2.5. Fransız İhtilali'ne Yönelik İrtica: İspanya ve Osmanlı örneği

Akçura, İspanya İhtilali sonrasında burada yaşanan irticai faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki irticai faaliyetleri ile benzerlik gösterdiğine dikkat çekmiştir. İspanya'daki irtica hareketinde "*din ve iman ordusu*", Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle dinin tehlikede olduğuna ve kralın dinsiz hürriyetperverlerin elinde esir bulunduğuna vurgu yapmış, din ve vatan düşmanları aleyhine harekete geçmiştir. Benzer bir durumun Osmanlı içinde geçerli olduğunu Akçura, "*şu anlattıklarımı dikkatle dinlemişseniz Osmanlı İmparatorluğu'nun son devresindeki irtica hareketine çok benzediğini anlamışsınızdır. İnsan bunları hikâye ederken, İttihad ve Terakki hareketlerini ve onu takip eden irtica'ı nakletmiş gibi olur. Avrupa'nın iki ucunda biri şarkisinde diğeri cenub-ı garbisinde vukua gelen ve oluş tarihleri itibariyle aralarında tam bir asır geçen İspanya ve Osmanlı meşrutiyet hareketlerinin benzerliği dikkate şayandır.*" sözleriyle dile getirmiştir.¹²⁷²

¹²⁶⁸ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.233.

¹²⁶⁹ Akçura, **a.g.e.**, aynı yer.

¹²⁷⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.235.

¹²⁷¹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.223.

¹²⁷² Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.255-56.

4.2.3.4.2.6. Fransız İhtilali Fikirleri ve Osmanlı

Osmanlı Devleti, çok uluslu bir yapıyı temsil ettiği için farklı milletler veya Hristiyan unsurlar sayıca fazla bir konumda olmuştur. Fransız İhtilali'nin çıktıkları olan düşünce akımları da Osmanlı'yı bu kozmopolitlikten dolayı yoğun şekilde etkilemiş, Osmanlı coğrafyasında birçok ihtilal ve isyan meydana getirmiştir. Akçura, *“Akvam-ı Osmaniye özsüz bir hamura benziyordu; ufak bir darbe ile dağılacaktı. İşte böyle bir zemine XIX. asrın ibtidalarında garbdan getirilen hürriyet, müsavat, milliyet, istiklal-i milli gibi ihtilal fikirleri saçıldı”* diyerek Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında etkili olan fikir akımlarına vurgu yapmıştır.¹²⁷³ Akçura, Osmanlı Devleti'nin, ülkede gerçekleşen hürriyet ve bağımsızlık hareketlerinden olan Sırp, Yunan ve Bulgar isyanlarına karşı uyguladığı politikaya yönelik de *“Hükümet-i Osmaniye'nin bu tarz-ı hareketi, hepimizin hissiyat-ı kalbiyesini, adalet mefkûresini, ideal-i siyasi nazariyatını rencide ve teşviş (karmakarışık) eder. Lakin muhtelif tarihi sebepler ile vücut bulan bir devletin bekasını muhafaza için tatbik etmek zaruretinde bulunduğu bir takım usullerin umumi siyasete tevafuku da inkâr edilemez.”* yorumunda bulunmuştur.¹²⁷⁴

4.2.3.4.2.7. Navarin Olayına Yorumu

Akçura, Navarin Olayı'nın bazılarının iddia ettiği gibi bir kaza veya yanlışlık eseri gerçekleşmediğini ve Fransa Kralı X. Şarl'ın gizlice tasdik ettiği bir planın tatbikinin sonucu olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, Navarin Olayı, Şark Meselesi'nin bir parçasıdır.¹²⁷⁵ Akçura, Fransa'nın 1830'dan beri geniş bir Şark ve İslam siyaseti izlediğini, Navarin Olayı ile Türkiye'nin bölünmesi fikri ile hayalinin harekete geçirilmiş bulunduğunu belirtir.¹²⁷⁶

4.2.3.4.2.8. İttifak-ı Mukaddes

Akçura, Rusya'nın önderliğinde Prusya ve Avusturya ile imzalanan “İttifak-ı Mukaddes”i “mistik” yönü doğrultusunda ele almıştır. Mistik bir adam olarak

¹²⁷³ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.287.

¹²⁷⁴ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.191.

¹²⁷⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.327.

¹²⁷⁶ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.406 ve s.331

nitelendirdiği Rus Çarı Aleksandr'ın metafizik konuları ile ilgilenen insanları etrafında topladığını belirten Akçura, İttifak-ı Mukaddes'in de böyle bir ortamın ürünü olduğunu vurgulamıştır. Madam Korner (Barbara von Krüdener) adında bir kadının İttifak-ı Mukaddes'de etkisi bulunduğunu aktaran Akçura, bu antlaşmayı dini, mistik bir şey olmasının yanı sıra antlaşmanın Fransız İhtilali esaslarına ters bir ailevi idareyi ortaya koyduğunu da belirtmiştir.¹²⁷⁷ İttifak-ı Mukaddes ile meşruti yönetim, hürriyet ve eşitlik isteyenlerin çıkardığı ihtilal ile ayaklanmaları bastıracak bir Avrupa ittifakı doğmuştur.

4.2.3.4.2.9. 1830 Belçika İhtilali

Fransa'da meydana gelen 1830 İhtilali, Belçika'yı da etkilemiştir. Akçura, Belçika İhtilali'nin esas nedenlerini Viyana Kongresi'ne kadar götürmektedir. Viyana Kongresi kararları sonucunda Belçika, Fransa'dan alınarak Hollanda ile birleştirilmiştir. Akçura, bu durumun esas kırılmayı doğurduğunu belirterek Belçikalıların din, dil ve ekonomik geçim koşullarının Hollanda ile birbirinden farklı olduğunu ve duygular ile çıkarlar doğrultusunda birbiriyle uyuşmayan bu iki halkın, bir kralın yönetiminde bulunmaktan memnun olmadıklarını saptamıştır. Bunlarla birlikte ihtilalin patlak vermesine ortam hazırlayan esas nedenin ise; yine ekonomide olduğunu söyleyen Akçura, Belçikalıların kendi ülkelerinde alınan vergilerin memleketleri için harcanmadığını iddia ederek ihtilali başlattıklarını aktarmıştır.¹²⁷⁸

Akçura, Metternich sistemini bozan ve ihtilalcileri destekleyen ilk olay olarak Yunan isyanını, ikinci olarak da Belçika İhtilalini örnek gösterir. 1830 İhtilalleri'nin tarih-i siyaside bir değişiklik meydana getirerek İttifak-ı Mukaddes siyasetini bozduğunu da ayrıca belirtmiştir.¹²⁷⁹

4.2.3.4.2.10. İktisadi (Ekonomik) İnkılap

Akçura, tarih kitaplarında ile tarih öğretiminde toplumsal ve ekonomik olaylara gereği kadar önem verilmediğini, tarihin bu olaylardan bahseden kısmının özet olarak verildiğini ve siyasi olaylarla bağlantılarını gösteremeyecek derecede ihmal edildiğini belirtmiştir. O yüzden Akçura için siyasi olayları anlamada ve açıklamada ekonomik

¹²⁷⁷ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.178.

¹²⁷⁸ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.350-51.

¹²⁷⁹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.355.

nedenler oldukça önemli bir yer tutmuştur. Akçura'nın getirdiği eleştirilerden biri, Fransız İhtilali'nin toplumsal ve iktisadi süreciyle ilgili pek çok araştırma yapıp ortaya koyulmasına karşın, 1815'ten 1830'a kadar gerçekleşen olayların toplumsal nedenleri yeteri kadar incelenmediğinden dönemlerle ilgili belirsizliğin olmasıdır.¹²⁸⁰

Akçura'ya göre, toplumsal hareketler, her zaman ekonomik bir zemin üzerinde meydana gelmiştir. Akçura, siyasal inkılapların toplumsal ve ekonomik inkılaplara kıyasla daha seri gerçekleştiğini, toplumsal ve ekonomik inkılapların ise daha ağır oluştuğunu *“Siyasi inkılaplar topla, tüfekte, gürültü ile ortaya çıkar, iktisadi ve içtimai hareketler ise içinden içine yavaş yavaş gerçekleştiğinden çok kimseler farkına varamaz”*¹²⁸¹ ifadeleriyle yorumlamıştır.

Akçura, XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında meydana gelen ekonomik devrimin zincirleme üç olayın sonucu olduğunu belirtir. Bunlardan ilki, bir kısım halk kitlelerinin topraksız kalarak ekecek toprak ve alet bulamamasından ötürü proleter denilen yersiz yurtsuz, aletsiz bir sınıfı meydana getirmesidir. İkincisi, eski esnaf teşkilatının bozulması ve ortadan kalkması, üçüncüsü ise yeni ve çeşitli makinelerin icat edilerek üretimde kullanılmaya başlanmasıdır.¹²⁸² Yusuf Akçura, bunları ayrı ayrı açarak ele almış, etkilerini, sonuçlarını değerlendirmiş ve 1848 İhtilali'nin ekonomik sebeplerini bunlara dayandırmıştır.

Akçura, Sanayi İnkılabı'nın Fransız İhtilali'nden çok kısa bir zaman önce başladığını ancak Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşları nedeniyle bu inkılabın Avrupa'ya yayılmasının sekteye uğradığını vurgular. O yüzden de iktisadi inkılabın Avrupa'da XIX. yüzyılın başlarında gerçekleştiğini¹²⁸³ belirten Akçura, Sanayi İnkılabı'nın ekonomik olmasının yanı sıra toplumsal ve siyasal pek çok sonuçlar doğurduğuna da vurgu yapmıştır. Ona göre, Sanayi İnkılabı, yarattığı sonuçlarla asr-ı hazır tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

4.2.3.4.3. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi”

“Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi” eserini Akçura, *“1848 İhtilallerini, Avrupa meşruti idarelerinin gelişimini; XIX. asrın sonlarına doğru yükselen*

¹²⁸⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.362.

¹²⁸¹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.363.

¹²⁸² Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.364.

¹²⁸³ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.375.

*müstemleke siyasetleri, çeşitli iktisadi ve milli meseleleri, Balkan kavimlerinin bağımsızlık mücadeleleri, Osmanlı-Rus savaşını, çatışmaları, diplomatik hamleleri, uzlaşmaları, kendi tabirince siyaset ve kıyaset sarmalında dünyaya büyük ölçüde şekil veren uzun bir yüzyılı Türkiye tarihini merkeze alan bir üslupla*¹²⁸⁴ işlemiştir.

Akçura, Tarih-i Siyasi derslerinde, XVIII. yüzyıl sonlarında gerçekleşen ve önemli görülen Fransız İhtilali'nden başlayarak XIX. yüzyılın üçte birinde, yani Alman ve İtalya İttihadına kadar geçen 80 senelik başlıca olayları ele almıştır. Siyasal tarih olduğu için iç ve dış politika olaylarına eserde daha fazla yer ayrılmakla beraber bu olayların birbirleriyle bağlarının iyi anlaşılabilmesi için siyasi yön dışında, siyasi olayları meydana getiren veya olayları aydınlatan ekonomik, düşünsel ve kültürel olaylar da yoğun şekilde işlenmiştir.¹²⁸⁵

Tarih-i Siyasi adlı ders notlarında 1789-1848 yılları arasını ele alan Akçura, bu eserinde 1830-1848 yıllarının iç ve dış politikasındaki yeni fikirlere, amaçlara, bunları uygulamak isteyenlere karşı meydana gelen irtica hareketlerine yani muhafazakârlık politikasına ana hatlarıyla değinmiştir. Daha sonra 1848 İhtilalleri'nden başlayarak XIX. yüzyılın sonlarındaki toplumsal, ekonomik, siyasi, düşünsel, ulusal sorunlar doğrultusunda Avrupa ve Osmanlı'nın siyasi tarihine kapsamlı, objektif ve bilimsel bir metotla yaklaşılmıştır.

Akçura, ders anlatımlarında olayları, dört başlık üzerinden aydınlatmaya çalışır. Bunlar, milliyet meselesi, hürriyet-meşrutiyet meselesi, müsavat-demokrasi sorunu ve sosyalizm meselesidir. Bu sorunların tarihin çeşitli dönemlerinde geçirdiği değişim, ilerleme, dönüşüm ve karşısında yer alan irtica hareketleri, siyasi, ekonomik, düşünsel sorunlar çerçevesince Akçura tarafından ele alıp incelenmiştir. Her yıl olayların zamanı ve özellikleri değişmekle birlikte bu sorunlar, Akçura'nın asr-ı hazır tarihi olaylarının ana başlıklarını oluşturmuştur. Yusuf Akçura böyle bir anlatımı seçmesinin nedenini, *“somut olayların yardımıyla beşer hayattaki siyasi, iktisadi, fikri, hukuki ve harsi meselelerin nasıl halledildiğine dair toplu bir fikir elde etmeye yardımcı olmak”*¹²⁸⁶ olarak aktarır. Bunlar içerisinde en çok ekonomik yöne vurgu yapan Akçura'nın, ekonominin, birçok olayın temelinde yattığına dair düşüncesi, onun ekonomik süreçleri tahlil etmesinde etkin rol oynamıştır. Ona göre olayların ortaya

¹²⁸⁴ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, Tanıtım Bülteni.

¹²⁸⁵ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, s.211.

¹²⁸⁶ Akçura, **Zamanımız Avrupa...**, s.212.

çıkma nedeni yalnız fikri değildir. Akçura, maddi nedenlerin belki fikri nedenlerden bile daha etkili görüldüğünü, fikri ve maddi nedenlerin birbirine karışarak el birliği ile olayları etkilediğini vurgular.¹²⁸⁷

Fransız İhtilali'nin etkisi ile geniş alana yayılan fikirlerin karşısında yer alan irticai hareketleri, XIX. yüzyılda meşrutiyet idarelerinin olgunlaşması, Alman çalışmalarıyla daha çok alevlenen nasyonalizm (milliyetçilik) ve devletlerin karmaşık diplomatik ilişkiler ağı, onun ikinci kısım asr-ı hazır Avrupa siyasi tarihi konularının odak noktasını oluşturur.

Kısacası, Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi eserinde, 1848 İhtilalleriyle milli savaşlar ve bahsedilen milliyet, hürriyet, müsavat (eşitlik), meşrutiyet ve demokrasi sorunları, sosyalizm düşüncesi için milletlerin giriştikleri mücadeleler konu edinilmiştir. Akçura'ya göre, *"1848 İhtilalleri tam bir başarı elde edememekle birlikte milliyetlerin teşekkülünde, hürriyet ve müsavata müstenid meşruti idarelerin inkişaf ve tevessü'ünde mühim bir merhaledir."*¹²⁸⁸

4.2.3.4.3.1. 1848 İhtilalleri

1848 Devrimleri, 1848 yılında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkan işçilerin başını çektiği ayaklanma, devrim ve özgürlük hareketleridir. Akçura, 1830-48 yılları arasında Avrupa'da gerçekleştirilmeye çalışılan demokratizm, sosyalizm, nasyonalizm gibi düşün akımlarının devletler/hükümetler tarafından baskılanması ile ortaya çıkan irtica faaliyetleri, 1848 İhtilallerinin yaşanmasına neden olan etkenlerdendir. Fransa'da başlayan ve tüm Avrupa'ya yayılan 1848 İhtilalleri, özellikle iktisadi değişimlerin açığa çıkardığı huzursuzlukların kitlesel hareketlere dönüşmesiyle meydana gelmiştir.

Fransa'da işçilerin hak talebiyle başlattığı Şubat İhtilali'nin canlı bir Paris portresini çizen Akçura, ihtilal sonrasında oluşturulan 1848 Kanun-i Esasiyesi'nin toplumsal konularda muhafazakâr, siyaseten ise cumhuriyetçi demokratların isteklerinin ifadesi olduğunu vurgulamış, anayasayı demokratik cumhuriyetin, sosyalist cumhuriyete üstünlüğü olarak görmüştür.¹²⁸⁹ Akçura, Fransa'dan sonra

¹²⁸⁷ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.15.

¹²⁸⁸ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.204.

¹²⁸⁹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.46.

1848’de Almanya’da ortaya çıkan Mart İhtilalleri’nin Almanya tarihi açısından oldukça önemli olduğunu, Mart’tan önceki ve sonraki rejim olarak Alman tarihinin XIX. yüzyıl kısmının ikiye bölündüğünü aktarmıştır. 1848 İhtilalleri ile Almanya’da hürriyet, eşitlik, meşrutiyet gibi kavramlar hayat bulmuştur.¹²⁹⁰ Siyasal ve milli nitelikte gerçekleşen bu hareketi Akçura, burjuvazi hareketi olarak görmektedir. Çünkü bu harekette profesörler, muharrirler, gazeteciler yer almış, halk, şehirli fakir ve köylü bulunmamıştır.¹²⁹¹ Almanya’nın Mart İhtilalleri’nde Fransa’nın Şubat İhtilalleri’nin etkisi olduğunu vurgulayan Akçura, 1848 Mart’ında Viyana’da meydana gelen ayaklanma ile 1908 tarihinde Osmanlı’da ilan edilen II. Meşrutiyet arasında benzerlik bulunduğunu da belirtmiştir. O, Mart İhtilalleri’nde burjuvazinin özgürlüğe dayalı taleplerinin yanı sıra Alman olmayan milletlerin milli isteklerinin de etkili olduğunu belirtmiş, 1908 Meşrutiyeti’nin ilanı sürecine de Osmanlı’da hürriyetperver meşrutiyetçi Türklerin yanı sıra Makedonyalıların, Ermenilerin, Rumların isteklerinin karıştığını belirterek benzerliği göstermeye çalışmıştır.¹²⁹²

Almanya’da yaşanan ihtilaller diğer bölge ve coğrafyaları da etkilemiş, Macarların, Slavların ve İtalyanların milli taleplerini yönlendirmiştir. Avrupa’da meşruti yönetimlerin gelişmesi ve meşrutiyet kavgalarını ele alan Akçura, 1848 İhtilallerine yönelik Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan irtica hareketlerine de yer vermiştir.

4.2.3.4.3.2. Metternich Sistemi ve Tanzimat

Metternich sistemi, 1815 Viyana Kongresi’ne katılan Büyük Britanya, Avusturya, Rusya ve Prusya’nın Avrupa’daki var olan statükosunu korumak için ortaya koydukları sistemdir. Sisteme adını veren Avusturya Başbakanı Metternich, statükonun silah gücüyle korunmasını, ulusçuluk hareketlerinin hangi ülkede ve koşulda gerçekleşirse gerçekleşsin bastırılmasını ve ulus-devletlerin dağıtılması fikrini savunmuştur.

Meternich sisteminden bahseden Akçura, Metternich’in “*siyaset-i dâhiliye ve hariciyesi ‘parça bohçayı’ andıran Avusturya ülkelerinin dağılmasına engellemek ve bunun içinse orta çağlardan beri dağınık halde bulunan bu ülkeleri merkezileştirmek,*

¹²⁹⁰ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.51.

¹²⁹¹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.54.

¹²⁹² Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.57.

Alman harsı ve lisanı ile birleştirmek, daha kısa bir tabirle Almanlaştırmak istediğini”¹²⁹³ aktarmıştır. Akçura, Meternich’in takip ettiği bu siyaseti Tanzimatçıların Osmanlı milleti meydana getirmeyi hedefleyen Osmanlıcılık siyasetine benzetmiştir. Osmanlı aydını üzerinde Alman etkisi bu açıdan gösterilmeye çalışılmıştır.

4.2.3.4.3.3. XIX. yüzyıl ortalarında İlmi ve Fikri Hareketler

Akçura, doğa bilimlerdeki ilerleme ve gelişimin, radikalizm yerine realizmi öne çıkardığını, böylelikle sübjektif ifadelerin yerini bilimin aldığını aktarır. Mistik ve romantik düşünceler yerini materyalizm (maddiyecilik) fikrine yavaş yavaş bırakmaya başlamıştır. Auguste Comte’un pozitivizmi üzerinde duran Akçura, onun, toplumların, doğada meydana gelen hadiseleri incelenmesi gibi toplumsal hadiselerin de bir takım kanunlara tabii olduğunu ve bu fikirlerini de yeni-müspet bir ilim olarak adlandırdığı içtima’i fizik veya sosyoloji üzerinden ispat etmeye çalıştığını vurgulamıştır.¹²⁹⁴

*“XVIII. asırda beşer cemiyetlerinin ictimâ’i hayat tecellilerinden bazıları, mesela dil, edebiyat, hukuk ve iktisat hadiseleri tedkik olunurken kâfi miktarda tarihi malzeme toplanmaksızın, hele bu hadiselerin tarihi seyir ve inkişafı vetire-i tarihîyeleri hiç de nazar-ı dikkate alınmaksızın mütalaa olunurdu.”*¹²⁹⁵ diyen Akçura, toplumsal olayların da doğa bilimlerinin kanunları gibi değerlendirilip sonuçlarının çıkarılabileceği üzerinde durmuştur. John Stuart Mill, Henry Thomas Buckle, Herbert Spencer gibi isimlerin fikirleri doğrultusunda sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi insanı ve toplumu ön plana alan bilimlerin, özellikle de sosyolojinin üzerinde duran Akçura, bu yüzyıldan itibaren tarihi vakıalara daha çok önem verildiğini aktarmıştır.¹²⁹⁶ Darwinizmin toplumsal hayata ve siyasete uygulanışını göstererek doğa bilimlerinin sosyal bilimlere etkisini de ele almıştır.

Kısacası, *“XIX. yüzyılın felsefi ve ilmi düşünceler sahasında meydana gelen yenilikler ve değişimler sayesinde mistik, metafizik, romantik tasavvurat, şahsi tahayyülat, enfüsi ibdaat yerine, daha gayr-i şahsi, daha şe’ni, daha mütevazı’*

¹²⁹³ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.95.

¹²⁹⁴ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.120.

¹²⁹⁵ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.125.

¹²⁹⁶ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.124-125.

araştırmalar kaim olmuş, bundan başka tenkid, mesnedleri sağlam olmayan her nevi dogmalara adeta ilan-ı harp edilmiştir."¹²⁹⁷

4.2.3.4.3.4. Alman İttihadı (Birliği)

Almanya ve İtalya tarihi üzerinde yoğunlaşan Akęura'nın, bu tarihler üzerinde çok durmasının sebeplerinden birini Türk tarihinin geçirdiği safhaları, bunları daha önceden yaşamış iki Avrupa devleti Almanya-İtalya üzerinden göstermek ve bu devletlerin bu aşamalardaki etkisini açıklamak işteğinin bir sonucu olarak yorumlayabiliriz.

1848 İhtilalleri'nden başarısız çıkan Almanya'daki milli savaşlar üzerinde duran Akęura, Alman birliğinin, İtalya birliği gibi gler alanında ortaya çıktığını, İtalyan birliğini ortaya çıkaran Sardunya devleti ve Kavur iken, Alman'ın Sardunyası Prusya, Kavur'u ise Bismarck'tır demektedir.¹²⁹⁸ Alman birliğini sağlayan savaşlardan biri olan Fransa-Prusya arasında gerçekleşen mücadeleye yönelik Akęura, *"Fransız müverrihleri ne derlerse desinler, ben okuduğum üç beş Fransız kitabından bile, Bismarck'ın 1870 harbine kesin sebep olduğuna dair vekayi ve delail-i kafiye bulamıyorum; Alman müverrihleri ise harbin kaçınılmaz olmadığını itirafla beraber Fransa'nın sebebiyet verdiğini"*¹²⁹⁹ aktarmaktadır. O, bu aktarımla çok yönlü okumasının ve kaynak karşılaştırmasının bulgularını da paylaşmıştır.

4.2.3.4.3.5. 1848 İhtilalleri ve Terakki (ilerleme) Hareketi

1848'de yaşanan ihtilaller ile birlikte ortaya çıkan terakki hareketi, 1849'dan itibaren irticai hareketler ile çarpışarak 1860'lara kadar inişli çıkışlı gelmiş, ilerlemeci hareketin g kazanmasıyla Avrupa'da hürriyet ve demokrasi arayışları başlamıştır. Akęura, hürriyet ve demokrasi arayışlarını, İtalya, Avusturya-Macaristan, Prusya, Kuzey Almanya, İngiltere, Fransa, İşkandinavya devletleri, İşpanya, İşvire, Rusya ve Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen meşrutiyet idarelerinin gelişimi üzerinden ele almıştır.

¹²⁹⁷ Akęura, *Zamanımız Avrupa...*, s.131.

¹²⁹⁸ Akęura, *Zamanımız Avrupa...*, s.184.

¹²⁹⁹ Akęura, *Zamanımız Avrupa...*, s.198.

Rusya'nın II. Aleksandır dönemine denk gelen reform devresinde, Avrupa siyasi hayatını teşkil eden meşrutiyet usulünün kabul edilmediğini, hatta meşrutiyet taraftarlarının ıslahat devresinde bile baskıya uğradığını aktaran Akçura, bunu Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde yaşadığı gelişmelere benzetmiştir. Ona göre, *“Rusya’da 1861’den önceki II. Katerina’nın ve I. Aleksandır’ın ilk saltanat devreleri, aydınlatıcı despotluk (tenvirkar istibdat) devresi sayılabilir ve bu da garpta II. Frederick’in, II. Yozef’in nazırlarından Turgo ve Ştayer’in, şarkta III. Selim’in, II. Mahmud’un nazırlarından Reşid, Ali ve Fuad paşaların faaliyetlerine”*¹³⁰⁰ benzetilebilir.

4.2.3.4.3.6. XIX. yüzyıl ortalarında İktisadi İnkişaf (Ekonomik Gelişme)

XIX. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelmiş içtimai hareketlerin anlaşılmasında iktisadi gelişmeler önemlidir. XIX. yüzyılın ortalarında köylü hayatında ıslahatlar yapılmış, serfliğin, içtimai feodalliğin ve esirliğin ortadan kalkması bu ıslahatların bir sonucu olmuştur.

Avrupa’da serfliğin kaldırılması, toplumsal feodalizmin düşüşü, esaretin kaldırılması; sömürgecilik ziraatına etki etmiş, bu durumlar Avrupa’nın iktisadi dönüşümüne ve sanayinin daha ziyade gelişmesine katkıda bulunmuştur. Akçura olayların zincirleme bağlarını şu şekilde göstermektedir. Köylünün serbest olması, topraksız köylülerin artarak sanayide yarayacak amelenin miktarını çoğaltmış, sanayinin gelişmesi Avrupalı devletlerin halkını besleyebilmek için dışarıdan hububat getirmesine neden olmuş, kara ve deniz taşımacılığının ilerlemesi ticaretin ucuza ve kolaylıkla yapılmasına olanak sağlamış, bu durum ülkelerin hububat ve ham madde fiyatlarını düşürmüştür, sonuç olarak topraktan elde edilen kazançta bu gelişmeler sonucunda düşmüştür. Böylelikle bir alanda ilerleme sağlanırken, diğer alanda düşüş yaşanmıştır.¹³⁰¹

Akçura’ya göre, buharlı sanayinin el sanayisini öldürmesi ve “sanayinin temerküzü meselesi” çok önemli içtimai ve siyasi meselelerdendir. Büyük sanayinin küçük sanayi erbabını işçi haline getirdiğini, halkın sanayi merkezlerinde toplanmaya başladığını ve şehir ahalisinin de sanayiye bağlı olarak arttığını belirten Akçura, bu

¹³⁰⁰ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.245.

¹³⁰¹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.262.

durumun şehirlerin büyümesine de neden olduğunu yine zincirleme ilişkiler üzerinden göstermiştir. Böylelikle ekonomik gelişmeler yani sanayinin ilerlemesi, işçi haklarını gündeme getirmiş, ekonomik ve toplumsal sorunlar iç içe karışarak “sosyalizm meselesi” işçi hareketleri ile gündeme gelmiştir.

Akçura, İngiltere’de başlayıp yayılan Sanayi İnkılabı’nın sonuçları itibarıyla Fransız İnkılabı’ndan daha önemli olduğunu savunur.¹³⁰²

4.2.3.4.3.7. XIX. yüzyıl ortalarında İctimai (Toplumsal) Hareketler

XIX. yüzyılın ekonomisi ve büyük sermayenin gelişimi bilinmezse, toplumsal hareketlerin anlaşılmasının zor olacağını vurgulayan Akçura, ekonomik gelişme ile büyük sermayedarlık üretim tarzının, toplumsal hareketleri yani işçi hareketlerini ve bunun belirli bir şekli olan sosyalizmi doğuran başlıca amiller olduğunu aktarır.¹³⁰³

Akçura’ya göre işçi hareketlerinde kesinti olmayan bir ülke varsa o da İngiltere’dir.¹³⁰⁴ “XIX. yüzyıl İctimai Hareketleri” başlığı altında İngiltere’deki “Tretünyon” adı verilen amele birliklerinin faaliyetlerine, Fransa’da Prudon’un fikirleri önderliğinde gelişen ve Almanya’da siyasi nitelikte meydana gelen işçi örgütlenmelerine yer verilmiştir. İşçinin uluslararası teşkilat fikrinin 1862 yılı “Londra Sergisi”nde gündeme geldiği üstünde durularak Amele’nin Beynelmilel Cemiyeti teşkilatının kurulması ve dağılması süreci yine bu başlık altında ele alınmıştır.

*“Marks muasır sosyalizmin peygamberi addedilecek olursa, Kapital’de onun kitabıdır”*¹³⁰⁵ diyen Akçura, *“iktisadi derin ve çetin gözlem ile tahlillerle dolu sırf ilmi nitelikte olan bu kitabın, Rus İhtilali gibi azim bir herc-ü merci, şimdiye kadar bilinen siyasi ve ictimai karışıklıkların en büyüğünü doğurtmaya önemli bir etkisi olmuştur”*¹³⁰⁶ demektedir.

¹³⁰² Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.264.

¹³⁰³ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.276.

¹³⁰⁴ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.277.

¹³⁰⁵ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.283.

¹³⁰⁶ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.284-85.

4.2.3.4.3.8. Militarizmi Ele Alışı

XIX. yüzyılın ilk on beş yılında Napolyon savaşları nedeniyle askerliğin önem kazandığını belirten Akçura, Napolyon'un yerli yersiz her yere saldırmasının diğer ülkeleri de ister istemez militarizme sevk ettiğini aktarır.¹³⁰⁷ Akçura, militarizmi; kazanma kaybetme veya güçlü zayıf ordu açısından değerlendirmemiş, iktisadi boyutlardaki yansımaları ele almıştır.

Yusuf Akçura, militarizm ve emperyalizm arasında kuvvetli bir bağ bulunduğunu söylemektedir. O, bütün dünyayı etkileyen sorunlar -ki özellikle bu durum Avrupa devletlerinin sömürgecilik yarışının meseleleridir- ortaya çıkışlarından sonra devletlerin özellikle deniz kuvvetlerini takviye etmeye başladığını belirtmektedir. Akçura, dünyanın Avrupalı devletlerce paylaşılması sorununun diğer devletlerle çatışmalara yol açabileceğinden Avrupalı devletlerin askeri alana yönelik masraflarının arttığını aktarmıştır. Akçura, Avrupa devletlerinin borçlanmalarına en önemli neden olarak askeri masrafları göstermiştir.¹³⁰⁸

Militarizm ve kapitalizm arasında da bağ kuran Akçura, *"faizin azlığı herkesi ve binaenaleyh devletleri de borçlanmaya teşvik eder; borç alan çoğalınca da sermaye kıymetlenir ve faiz artmaya yüz tutar; bahusus kuvvetli ve zengin olmayan devletler borç almaya kalkıştıklarında, sermayedarlar onlara daha büyük faizle ancak ikrazat yaparlar ve bunun için ki fakir ve küçük devletlerin borç senetleri, yani devlet istikraz evrakı, daha çok faiz verir; tabir-i diğeriyle kuponları daha kıymetlidir ve bundan dolayı o evrak borsalarda, tabii ahvalde, pahalı alıp satılır. Devletlerin istikraz yapmaları, ekseriya militarizmden neş'et eder ve devlet istikrazları ise sermayedarların sermayesinin işlemesine aracılık ettiğinden, militarizm, bu nokta-i nazardan kapitalizmin inkişafına da hizmet eder."*¹³⁰⁹ demektedir.

4.2.3.4.3.9. Müstemlekat (Sömürgecilik) Meselesine Bakışı

Akçura, eskiden Avrupa coğrafyasında güçlü olan devletlere büyük devlet anlamında düvel-i muazzama denildiğini, ancak sömürgecilik ile birlikte dünyanın her tarafına yayılım gerçekleştiği için bu devletlerin zamanla cihan devletleri olarak

¹³⁰⁷ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.304.

¹³⁰⁸ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.311.

¹³⁰⁹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.312.

anıldığını belirtmiştir. Sömürgecilik siyasetinin ekonomi ve geçim sorunundan doğduğunu vurgulayan Akçura, Avrupa devletlerinin sömürgecilik tarihinin -ilkçağ Yunan sömürgeleri sayılmazsa- XVI. yüzyılda başladığını aktarmıştır.¹³¹⁰

XIX. yüzyılda sömürgecilik meselesine önem verilmesinin nedenini ekonomi de arayan Akçura, “Avrupa’da nüfus arttı, refahlarını kendi memleketlerinde temin edemeyen kimseler, denizler aşırı az nüfuslu ve az medeni olan memleketlere refahlarını arttırma amacı ve niyetiyle göç ettiler”¹³¹¹ diyerek sömürgelerin ilk başta nüfus fazlasını boşaltma hizmeti gördüğünün altını çizmiştir. Bunun yanı sıra sömürgeler, “ekonominin kaynağı olarak” imalat sanayi mallarının satıldığı bir pazar yeri, sanayi için gerekli olan hammaddenin çıkarıldığı ve devlet hazinelerinin zenginleştirilmesine yarayan bir zenginlik kaynağı olarak görülmüştür.¹³¹²

Büyük sanayinin oluşması, devamlılığı ve gelişimi, sömürgelerin varlığı ile gerçekleşebilmiştir. Çünkü ham madde oradan gelmiş, mamul eşyanın bir kısmı orada satılmıştır. Büyük sanayinin devamlılığı için sömürgecilik siyaseti, diğer devletleri karşı karşıya getirmiş, bunları sağlamak için hem askeri kuvvetin hem denizaşırı seyahatler için denizciliğin gelişmesi gerekmiştir. Akçura, “sanayiciliğin, büyük sermayeciliğin, askerliğin, müstemlekeciliğin ve bahriyeciliğin ve bunların hepsini içine alan “emperyalizmin” birbirine girift ve iç içe geçmiş olduğunu, birbirine dayanarak devam ettiğini” belirtir.¹³¹³

XIX. yüzyılda sömürgecilikte eskinin süper gücü olan İspanya’nın yerini İngiltere’nin alması ile Şark’ın süper gücü olan Osmanlı’nın yerini Rusya’nın alması arasında bir paralellik olduğunu aktaran Akçura, “İspanya tedenni ve inhitatının esbabı, Osmanlı Devleti’nin tedenni ve inhitat amillerine bir hayli benzerlik gösterir.” demektedir.¹³¹⁴

İngilizlerin özellikle Hindistan’a yönelik sömürgecilik faaliyetlerini “tetkike değer bir tarih sayfası” olarak değerlendiren Akçura, 1876’da Viktorya’nın “Hindistan İmparatoriçesi” unvanını almasını, “İngiltere emperyalist hareketinin

¹³¹⁰ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.317-318.

¹³¹¹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.318.

¹³¹² Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.319.

¹³¹³ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.320.

¹³¹⁴ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.322.

resmi ve muhteşem bir mukaddimesi” olarak değerlendirmiştir.¹³¹⁵ Yusuf Akçura, Hindistan’da İngiliz yönetimine ve zulmüne karşı çıkan ayaklanmayı bastırırken de İngiltere’nin Osmanlı padişahı Abdülmecid’den Müslümanların (Gürgani Türk İmparatoru Bahadır Şah) İngilizlere karşı itaatkâr olmasına yönelik bir hilafet fermanı çıkarmasını istediğini ve Osmanlı’nın da bu fermanı çıkardığını frenk tarihçilerinin rivayet ettiğini belirtir. Bu rivayete yönelik belge bulamadığını da aktaran Akçura, o dönemde Abdülmecid ile İngiltere’nin dost ve müttefik olduğunun altını çizerek fermanının çıkarılmasını muhtemel olarak değerlendirmiştir.¹³¹⁶

XIX. yüzyılın sonlarında İngiltere’nin en önemli Orta Şark rakiplerinden olan Rusya’nın Türk memleketlerine yönelik sömürgecilik faaliyetlerine de değinen Akçura, Rusya’nın Türkistan’ı ele geçirerek Hindistan ile Hint Okyanusu’na inmek, Boğazlar’dan geçemediği için açık denizlere, büyük ticaret yollarına bu yolla kavuşmak istediğini aktarır. *“İşte beyler, Türklük için mucib-i teessür ve teessüf olan bu vakıalar neticesinde, Türk âleminin bir zamanlar pek büyük saltanatlarına merkez olmuş, bu zengin, müreffeh ve münevver memleketler, Cenup (Osmanlı) Türklerinin 1878 hezimetlerinden 5-10 sene evvel aynı düşmanın, Rusların, eline geçmiştir.”*¹³¹⁷ diyerek Rusya’nın Türk memleketlerine yönelik sömürgecilik faaliyetlerine dikkat çekmiştir.

1886 yıllarında tüm Avrupa devletlerini saran sömürgecilik arayışını bir hastalık olarak nitelendiren Akçura, *“Medeni Avrupalıların Afrika bedevi ve vahşilerine en çok bahsettikleri medeniyet eseri, fakirlik, frengi, sarhoşluk ve ölüm olmuştur”* demektedir. Avrupa’nın emperyalist faaliyetlerini *“açgözlülük”*¹³¹⁸ olarak gören Akçura, Avrupalıların bu siyaseti gerçekleştirirken de yerli halklara, milliyetlere acımasız ve şiddete dayalı davrandığını da vurgulamıştır.

Avrupalı devletlerin bir bir Osmanlı topraklarını nasıl ele geçirdiklerini, Avrupa devletlerinin bu topraklar üzerindeki emellerini ve çıkar çatışmalarını derinlemesine ortaya koyan Akçura, *“Avrupa devletlerinin Şark-ı İslami’de Asya’da ve Afrika’da kullandıkları usuller ne kadar birbirine benziyor ve ne kadar da basittir. Öyle iken, istila altına geçen şark ülkelerinin hepsi, kendilerini oltaya çeken yeme*

¹³¹⁵ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.324.

¹³¹⁶ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.323.

¹³¹⁷ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.347.

¹³¹⁸ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.357.

ağızlarını uzatmaktan bir türlü men'-i nefis edemiyorlar!"¹³¹⁹ diyerek Şark ülkelerinin teslimiyetçi tavrına da eleştiri getirmiştir.

Akçura, *"kuvvetli hayvanlar, zayıf hayvanları yiyor; kuvvetli fertler, zayıf fertleri yeniyor; kuvvetli zümreler zayıf zümrelere boyun eğdiriyor, kuvvetli devletler, zayıf devletleri yutuyor, kuvvetli milletler, kuvvetli ırklar, zayıf milletleri, zayıf ırkları temsil ediyor"* diyerek ekonomide, milli düşüncede, devlet yönetiminde kısacası her alanda kuvvetli olmayı öğrencilerine öğütlemiştir.¹³²⁰

4.2.3.4.3.10. Tanzimat Dönemine Dair Bir Yorum

Akçura, çoğu Avrupalı tarihçinin ve yazarın, Müslüman Osmanlıların Tanzimat dönemine yönelik muhalefetlerini, dini taassuba bağlamalarını eleştirmiş, asıl nedenin iktisadi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, Tanzimat'ın ıslahatları, refah ve mutluluğu artıracığına, Müslümanları ıstırap ve sefaletle sürüklemiş, bu sürece Hristiyanların imtiyazlı hale getirilmesi de eklenince Müslümanların hoşnutsuzluğu giderek artıp Tanzimat dönemine yönelik eleştiriye dönüşmüştür.¹³²¹

4.2.3.4.3.11. XIX. yüzyılın son kısmında Avrupa'da Milli Meseleler

Akçura, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, *"bütün Avrupa'da hâkim milletlerin mahkûm milletleri, iktisadi ve harsi tazyikler ile imha etmek arzusunun, siyaset düsturu haline geldiğini"*¹³²² belirterek İtalya'da irredantizm ve Almanya'da pancermanizm fikri üzerinden bu ülkelerde gelişen milliyetçilik hareketlerini aktarmıştır.

Rusya'da meydana gelen milliyetçilik hareketlerine ise Akçura, Türk kavimlerinin mücadeleleri yüzünden ayrı bir önem vermiştir. Ruslar, gayr-ı Rus kavimlerin ve Türk kavimlerinin Ruslaştırılması siyasetinde ilk etapta II. Katerina'ya kadar Hristiyanlaştırma siyasetini izlemiş, II. Katerina döneminde ise Rusya'da bir serbestlik alanı doğmuştur. Bu ortamın sağladığı koşullar ile Kafkasya'da gelişmeye başlayan Türk gazeteciliği ile milli edebi hareketlerle Türkler arasında milliyet fikri yayılmaya başlamıştır. Akçura, *Ekinci* gazetesinin ve onu takip eden *Gaspıralı*'nın

¹³¹⁹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.352.

¹³²⁰ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.207.

¹³²¹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.576.

¹³²² Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.372.

Tercüman Gazetesi'nin Türkler arasında milli bilinç oluşmasında önemli rol oynadığını belirtmiştir.¹³²³

Çar III. Aleksandr döneminde ise dini ve milli baskı artmış, gayr-i Rus milletleri temsil eden ileri ve aydın tabakası aristokrasiyi fakirleştirerek milli unsurların nüfuzunu kırma politikası güdülmüştür. Aydınları zayıflayan milletlerin böylelikle milli hareketlerde başsız kaldığını aktaran Akçura, bunu Anatol Leroy-Beaulieu'nun "*milliyetlerin başını kesmek*" deyimine karşılık geldiğini vurgulamıştır.¹³²⁴ Müslüman Türklerin giriştikleri mücadeleleri ele alan Akçura, Kazan, Başkurt "kıyımları" üzerinde durmuştur. Buralar onun çocukluğunun geçtiği yerler olduğu için ayrı bir önem taşımaktadır.

Akçura'nın Türkçülük fikirlerinin gelişmesinde etkisi ve Şimal Türkleri'nin faaliyetlerinde önemli iki ismi olan Şahabeddin Mercani ile Kayyum Nasrı'ye burada yer vermesi de dikkate değerdir.

4.2.3.4.3.12. Antisemitizm ve Siyonizm

Diğer tarihçilerin pek değinmediği konulardan biri olan "*Antisemitizm ve Siyonizm*" Akçura'nın asr-ı hazır Avrupa tarihi konuları arasında yer almıştır. Yahudi dini uzun süre bütün Avrupa devletlerinde Hristiyanlığa kıyasla çok aşağıda sayılmış, hukuken de eşit bir konumda bulunmamıştır. Yahudilerin Hristiyanlarla eşit hukuka sahip olması sürecinin Fransız İhtilali'yle ortaya çıktığını aktaran Akçura, bu süreçten itibaren Yahudilerin yükselme devrinin başladığını belirtir.¹³²⁵

Almanya'da hürriyetperverlik, demokratlık ve sosyalistlik hareketlerinde önemli rol oynayan Hayne, Lassal ve Marks'ın Yahudi olduğunu vurgulayan Akçura, bu denli etkili olan isimlere rağmen öncelikle Almanya'da başlayan ve diğer yerlere sıçrayan Yahudi karşıtlığının oluşum nedenini tahlil etmeye çalışmıştır. Akçura, XIX. yüzyılın sonuna doğru Yahudi aleyhtarlığına en önemli neden olarak iktisadi ve mali sebepleri göstermiştir. Yahudilerin eşitlik ve hürriyet kazanmaya başlamasıyla sanayi, ticaret ve maliyede önemli mevkilere geldiğini aktaran Akçura, zamanla bu güçleri ellerinde bulunduran Yahudileri "*ticaret ve maliye işleriyle, fikri ve bazı bedi'i*

¹³²³ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.385.

¹³²⁴ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.387.

¹³²⁵ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.399.

sahalarda harikulade bir istidada haiz”¹³²⁶ olarak nitelendirmiştir. Yahudilerin kamuoyunu yönlendiren basına hâkim olmaya başladığını, yüksekokulların hocalarının %40’lık bir bölümünü Yahudi olan kişilerin oluşturduğunu, anonim bankaların sermayedarlarının ve müdürlerinin hep Yahudilerden meydana geldiğini de ayrıca belirtmiştir.

Yahudilerin yükselişi ve her alanda gösterdikleri başarılar, zamanla ekonomik bunalımların, fakirliğin, bütün toplumsal ve siyasi felaketlerin yaratıcısı olarak Yahudilerin görülmeye başlanmasına neden olmuştur. Bu durum ise giderek Yahudi düşmanlığına dönüşmüştür. Örneğin Akçura, Almanya’da ve Avusturya’da 1873’te gerçekleşmiş ve birçok iflasa neden olmuş sanayi bunalımının nedeninin Yahudilere bağlandığını belirtmiştir.¹³²⁷ Tüm bu ekonomik sürecin ve fikirlerin birleşmesi ile açığa çıkan düşmanlık, Almanya’da basının da yardımıyla antisemitizm adı altında kendini göstermiştir. Görüldüğü gibi Akçura, antisemitizm fikrinin temelini de iktisadi sorunlara bağlamıştır. Almanya’da başlayan antisemitizm, böylelikle başta Fransa olmak üzere tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Yusuf Akçura, Siyonizm hareketinin de yani bir Yahudi devleti kurma düşüncesinin de antisemitizm fikrine karşılık olarak geliştiğini aktarmıştır.

4.2.3.4.4. Trablusgarp Meselesine Bakışı

Akçura’nın Trablusgarp Meselesi’ne bakışını, Trablusgarp’a gitmiş, orayı yakinen görmüş, tahlil etmiş bir isim olmasından ve asr-ı hazır tarihinin de bir parçası olarak görülen bu meseleye yönelik düşüncelerinin öneminden dolayı bu bölümde yer vermeyi uygun bulduk.

Olayların ekonomik yönünün, ikinci plana atılmasına veya hiç ele alınmamasına karşı çıkarak birçok olayın, hatta bütün olayların altında ekonominin yattığını çeşitli örneklerle göstermeye çalışan Akçura, çıkarların süreçte etkililiği ve Trablusgarp’ın neden kaybedildiğini ekonomik, sosyal, kültürel açıdan inceleyen bir tarihçi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre, Trablusgarp Meselesi, kutsal bir

¹³²⁶ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.400.

¹³²⁷ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.401.

savaşın küçücük bir bölümü, dünya yaratıldığından başlayıp kıyamete kadar uzanıp giden küçücük bir zincirin parçasıdır.¹³²⁸

Akçura, Trablusgarp'ın güzel coğrafyasında, zengin ve cömert tabiatında Müslümanların insanı sevindirecek işler yapamadığını belirtmektedir. Trablus'un, Türkler'in egemenliği altına girmesinin üzerinden 400 yıl geçmesine rağmen, Türkleri, Türk medeniyeti adına bir, iki kale; bir, iki kışla; üç, dört cami ile birkaç çeşmeden başka bir şey yapmadıklarından dolayı eleştirmiştir. Şehirlerde satılan malların çoğunun Avrupa'dan geldiğini, Trablusgarp'ın hem ekonomik hem medeni sahiplerinin aslında İtalyanlar olduğunu ve İtalya'nın varlığının her alana nüfuz ettiğini belirtmiştir. Trablusgarp'ın kaybedilmesinde, Türkler'in bu coğrafyada etkin faaliyetler yürütememesinin ve kültürünü aşılayamamasının da bir yönü olduğunu göstermeye çalışan Akçura, son olarak ekonomi boyutunda ilginç bir tespitte bulunmuştur. 1871 ittifadı ile İtalyanların, Papa'yla girdiği mücadeleden dolayı aslında Papalık tarafından düşman görüldüğünü ama buna rağmen Katolik papazların, Trablusgarp seferini niçin “*ehl-i salib seferi*” olarak nitelendirdiğini temele inerek açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, desteğin asıl nedeninde ekonomik çıkarlar yatmış, Papa'nın büyük İtalyan bankası olan Banco de Roma'nın en büyük ortağı olmasının etkisiyle, sırf ekonomik çıkarları için İtalya'yı Trablusgarp'ta desteklediği çıkarımına varmıştır.¹³²⁹ Trablusgarp'ın elden çıkmasını Türklük-İtalya-Papalık-Trablusgarp dörtgeni etrafında inceleyen Akçura, meselenin temeline inerek Trablusgarp Meselesi'ne yönelik tespitlerini farklı bir bakış açısıyla aktarmaya çalışmıştır.

4.2.3.4.5. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda Almanların yanında Savaşa Girmesi Meselesine Bakışı¹³³⁰

Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girmesine yönelik de farklı ve derine inen bir bakış açısı oluşturan Yusuf Akçura, meselenin temel nedenini tarihte meydana gelen köklü iki cereyan üzerinden ele almıştır. Ona göre, ilk cereyan; Türkler ile Slavlar arasındaki tarihi kavgada, “Slavlığın tarihi düşmanları olarak” Cermenlerin

¹³²⁸ Akçura, “İstanbul Mektupları I”, *Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları*, s.214.

¹³²⁹ Akçura, “İstanbul Mektupları I”, *Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları*, s.213-215; “İstanbul Mektupları II”, *Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları*, s.s.216-219.; “İstanbul Mektupları III”, *Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları*, s.224-225.

¹³³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Kaan Çalen, “Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu: Türklerin, Cermenlerin ve Slavların Münâsebât-ı Tarihiyyeleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.51, Güz 2016, s.s.149-170.

ve Türklerin ortak düşmana karşı stratejik müttefikliğe gitmesidir. İkinci cereyan ise, İslamiyet ve Hristiyanlık arasındaki yüzyıllardır devam eden mücadelenin son safhasında, yine Cermenlerin, İngiltere-Alman rekabetinden dolayı İslamiyet ile müttefiklik kurmasıdır. Almanya'nın siyasi birliğini tamamlamasından sonra sanayi ve ticareti için kaynak arayışına girmesi, İngiltere-Almanya çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Akçura, var olan bu ekonomik çatışmaların da Alman ve Osmanlı birlikteliğinin bir yönünü oluşturduğunu belirtmiştir.

I. Dünya Savaşı Alman-Osmanlı İttifakı'nın oluşumunu, geniş bir tarihsel perspektiften ve arka plandan bakarak ortaya koymaya çalışan Akçura, bu iki akımı (cereyanı) "ortak çıkar birliği" temeline dayandırmıştır.

Bütün çıkarımlar, tarihsel arka plan ve ortak çıkarlar dikkate alındığında, Almanya ile Osmanlı'nın ittifak kurarak savaşa girmesini gerekli ve haklı bulan Akçura, savaşın, İslam ve Türk ülkelerinin paylaşılmasından çıktığı için Osmanlı'nın savaşta yer almaması gibi bir durumun zaten söz konusu olamayacağını da vurgulaması önemlidir. Düşüncemize göre, bu meselede Alman-Osmanlı İttifakı'nın temelini, İttihat ve Terakki'nin Alman hayranı olmasına ve İttihat Terakki'nin hırslarına yenik düşerek savaşa girdiğine bağlayan düşünceleri objektif ve tarihsel bir temel dayandırarak çürütmeye çalışmıştır. Sonuç olarak Akçura, Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'ne karşı verilen bu mücadelede, Cermenlerle ittifak kurarak savaşa girmesini, tarihsel gelişmelerin bir sonucu olarak değerlendirmiştir.

XX. yüzyıl çağdaş Avrupa tarihinin bir parçası olan Trablusgarp Meselesi ve I. Dünya Savaşı konularına bu şekilde yer veren Akçura, İtalya'nın sömürgecilik faaliyetlerinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilecek Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgali meselesinin ve tüm Avrupa'nın dâhil olduğu I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı'nın Almanların yanında mücadeleye girme siyasetinin nedenini keşfetmeye çalışmıştır. Onun yaşadığı dönemde çağdaş olan bu konuları da kaleme alarak incelemesi, onu XX. yüzyıl çağdaş Avrupa tarihi açısından da önemli bir yere koymaktadır.

4.2.3.4.6. Asr-ı Hazır Tarihi Açısından “Muasır Avrupa’da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar”

Eser ilk olarak 1339 tarihinde yani 1923 yıllarında yayımlanmıştır. Yayımlanan bu eserde, Fransız Devrimi’yle dünyaya yayılan “*Milliyet, Hürriyet, Müsavat*” ve “*Sosyalizm*” fikir akımları işlenmiştir. Akçura, asr-ı hazır Avrupa tarihi olaylarının temelini bu fikir akımlarına dayandırdığı için “*Tarih-i Siyasi*” ve “*Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*” eserinde konuyla ilgili bazı ifadelerine bu bölümde yer verilmesi uygun görülmüştür.

4.2.3.4.6.1. Milliyet

Akçura, eserin milliyetçilik başlığı altında, XIX. yüzyılda Batı’da milliyet fikrinin ortaya çıkışı, aşamaları, milliyet fikrinin Avrupa kıtasındaki milletlerin yükselmesinde ve ilerlemesindeki rolünü ele almıştır.

Avrupalı tarihçilerin çağ ayrımı yerine, Rusyalı Profesör F. Martens’in devletlerarası ilişkilerde hâkim fikirleri ön plana alarak oluşturduğu, devletlerin hukuki ilişkilerini üç devreye ayırmasını odak noktası yapmıştır. Akçura, Martens’in 1815’le başlattığı üçüncü devredeki milliyet fikrinin, devletlerarası ilişkilerin düzenlenmesinde esas oluşturduğu düşüncesinden etkilenmiştir.¹³³¹ Ona göre, XIX. yüzyılda meydana gelen birçok olayın temelinde milliyetçilik fikri yer almaktadır.

Akçura, Albert Sorel ve Emile Boutmy’in fikirlerinden etkilenerek Avrupa’da meydana gelen fikri cereyanları ele alırken millet ve milliyet fikrinden yola çıkmıştır. Milliyetçi ayaklanmaların daha öncelere kadar götürülebileceğini belirten Akçura, Avrupa tarihini ve dünya tarihini XIX. yüzyıl millet ve milliyetçilik fikirlerinin şekillendirdiğini vurgulamıştır.

Yusuf Akçura, kaleme aldığı eserinde XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar meydana gelmiş olan olayların temelinde milliyetçilik fikrinin önemine vurgu yapmış, olayların temelindeki milliyetçilik düşüncesini tahlil etmeye çalışmıştır. Ona göre “*dil*

¹³³¹ Birinci devre; insanlık tarihinin ilk çağ, orta çağ olarak adlandırılan birçok asırlarıyla son çağın ilk yarısını içine alan Vestfalya Kongresi (1648), ikinci devre; 1648’den Viyana Kongresi’ne kadar (1815), üçüncü devre ise 1815’te başlatılmaktadır. İlk devrede milletlerarası ilişkilerde maddi kuvvet, ikinci devrede siyasi dengelilik etkili olmuştur.

ve tarih incelemeleri, milliyet fikrini doğurmuş, önceleri ırk manasında gelişen mefhum, XIX. yüzyıldan itibaren siyasi ve kültürel bir öz kazanmaya başlamıştır.”¹³³²

Akçura, bugün batıda olgun halini gördüğümüz “devlet” ve “millet” fikrinin XVI. yüzyılın ürünü olduğunu belirtmiştir. Ona göre, her kavimin milli dil ile dinsel eğitim almaya başlaması ve Hristiyan âleminde Papa’nın tek başına ruhani hâkimiyetinin ortadan kalkması; ortak bağları kopararak milletleri oluşturmuştur.¹³³³ Milliyet fikrinin bugünkü anlamına karşılık gelmese de Rönesans’a kadar götürülebildiğini, Rönesans’ta yeni devlet ve Reform hareketleri sonucunda da millet kavramının doğduğunu vurgulayan Akçura, milliyet fikrinin XVIII. yüzyılda olgunlaştığının ve geliştiğinin altını çizmiştir.¹³³⁴ Kısacası, Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda herkes tarafından kullanılan Latince’den ziyade milli dile ve Papa önderliğindeki dinin etkisinin milli bir yapıya dönüşmesiyle millet fikri gelişmeye başlamıştır.

Akçura’ya göre, milliyetçilik biri siyasi yön diğeri kültürel yön olmak üzere iki bölüme ayrılabilir. Akçura, siyasi boyut olarak “*milletlerden devlet teşkil edememiş olanların istiklal kazanarak bir devlet teşkilatlandırmaya, hiç olmazsa kendi mevcudiyetlerini yabancılardan boyunduruğundan kurtarmaya çalıştıklarını ve siyaseten parçalanmış, bölünmüş bulunanları da bir devlet halinde birleştirmeye uğraştıklarını*” belirtmiştir.¹³³⁵ Kültürel milliyetçilikte ise, XIX. yüzyılda bazı uluslarda milli uyanışın görülmeye başlanmasıyla, ulusların kendi anadilleri ile yazılmış eserlerle edebiyat ortaya çıkardıklarını ve bilimlerin ifade olunmaya başladığını, böylelikle kendilerine özgü bir kültür yarattıklarını altını çizmiştir. Ona göre, milliyetçilik de iki tür cephe vardı. Biri ilerlemeyi ön görerek kendi eksik noktalarını diğer milletleri örnek alarak gidermeye çalışan milliyetçilik, diğeri kendi içine kapanarak dışarıdan bir şey almayı reddeden milliyetçiliktir. Akçura, dışarıdan herhangi bir şey alınmasına karşı olan milletlere Alman ve Rus milletlerini örnek vermiştir.

¹³³² Eröz, **a.g.m.**, s.52.

¹³³³ Yusuf Akçura, **Muasır Avrupa’da Siyasi ve İhtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar**, Sad. ve Türkçeleştiren: Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Haziran 2017, s.22.

¹³³⁴ Akçura, **Muasır Avrupa’da...**, s.22-23.

¹³³⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.499.

Fransız İhtilali'nin çıktısı olan Hukuk-ı Beşer ve Ehl-i Vatan Beyannamesi ile ortaya atılan fikre göre, millet; hürriyete ve kendi kendini idare hakkına sahip insanlığın fertlerinden oluşan ortak bir kimliktir. Akçura, beyannamenin, yabancı bir milletin hâkimiyetinde kalmama hakkını vurgulamasıyla, milletlerin, milli uyanış ve istiklal amaçlarını ortaya çıkarma ile gerçekleştirme de etkisi olduğunu belirtmiştir.¹³³⁶

Akçura, XVIII. yüzyılda milliyet fikrini geliştiren iki kaynak olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi Almanlarla başlayan ve daha sonra Slavların, İtalyanların, Macarların ve Romenlerin dil-tarih çalışmaları, ikincisi Fransız Devrimi'ne öncülük eden XVIII. yüzyıl filozoflarının tarihi olaylardan çıkardıkları *nazari muhakemeleridir*.¹³³⁷ Akçura, bu iki kaynağın birincisinden “*ırka dayanan milliyet fikrinin*” ikincisinden ise “*arzu ve irade ile izah edilen milliyet fikrinin*” ortaya çıktığını vurgulamıştır. Bu iki kaynak XIX. yüzyılda birbirine karışarak etkisini göstermiştir. İki kaynağı teker teker açıp tartışan Akçura, Alman düşüncesinin ve çalışmalarının etkisiyle diğer milletler de kendini, filoloji ve tarih çalışmaları ile incelemeye başlamış, bunun sonucunda ırka dayalı milliyet fikri gelişmeye başlamıştır. Kısacası, Alman filologlarının çalışmaları milliyet fikrine geniş ve derin bir anlam kazandırmıştır.

Akçura, Fransız Devrimi ile ortaya çıktığı düşünülen milliyetçilik fikrinin daha eskilere Almanların filoloji çalışmalarına ve *Monumenta* denilen, Alman kadim tarihinin yazıldığı eserlere dayandığını göstermeye çalışmıştır.¹³³⁸ Akçura, Fransız İhtilali'nin tüm coğrafyalara bu fikri ulaştıran kaynak olduğunu da ayrıca vurgulamıştır. Almanların tarih ve dil çalışmalarıyla geliştirdikleri milliyet ve ırk kuramlarının Slavlara yani Çeklere, Slovaklara, Slovenlere, Hırvatlara, Sırlara, Lehlerle, Ruslara ve aynı zamanda Macarlara, Romenlere, İtalyanlara ve Helenlere geçerek Alman usullerinin takip edildiğini söylemiştir.¹³³⁹ Akçura, milliyetçilik fikrinin Macarlar, Ruslar ve Fransızlar aracılığıyla Türkler ve Osmanlılar arasında yayıldığını da belirtmiştir.¹³⁴⁰

¹³³⁶ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.505.

¹³³⁷ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.23.

¹³³⁸ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.30.

¹³³⁹ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.31.

¹³⁴⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.515.

Fransız Devrimi ile daha geniş bir alana yayılma olanağı bulan milliyetçilik fikri, Viyana Kongresi'nden çıkan kararlarının da etkisiyle hız kazanmıştır. İtalya'da, Transilvanya'da (Romenler, Ulahlar var) milliyetçiliğin gelişimini inceleyen Akçura, Yunan milli uyanışına dair fikirlerini de paylaşmıştır. Ona göre, Yunan “Megola İdeası”, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, Türkler'in İstanbul'u fethine duyulan üzüntüden başlayarak anlatan Rum şair, tarihçi ve yazarlarının yazılarından, Fransız İhtilali'nin milliyet fikirlerinden ve belki biraz da Alman tarihi ile dil çalışmalarından beslenerek Yunanlıların ırka dayalı milliyetçilik fikirlerini ortaya çıkarmıştır.¹³⁴¹ Kısacası, milliyet fikri, arkeoloji, lisan, tarih, edebiyat ve siyaset ile beslenerek gelişim göstermiş, XIX. yüzyıl siyaset ve toplumsal olaylarının temelini oluşturmuştur.

4.2.3.4.6.2. Hürriyet

İnsan Hakları Beyannamesi'nin, hürriyet fikrini de doğuran etkenlerden olduğunu vurgulayan ve bu fikrin Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da daha çok yayılarak XIX. yüzyılın hâkim fikirlerinden bir haline geldiğini belirten Akçura, hürriyet fikrinin sadece Fransız İhtilali'nden doğmadığını aktarır.¹³⁴² Hürriyet fikrinin kökenini de Rönesans ve Reform'a kadar götüren Yusuf Akçura, Büyük İhtilal dediği Fransız İhtilali'nin, hürriyet fikrinin bütün dünyaya tanıtıcısı olduğunu vurgulamıştır.

Akçura, Fransız İhtilali'ni fikren hazırlayan XVIII. yüzyıl filozoflarının hukuksal ve siyasal fikirlerinin çoğunu İngiltere'den aldıklarını ve o fikirleri daha disiplinli ve tutarlı biçimde düzenleyip yazarak bütün Avrupa'ya yaydıklarını belirtmiştir. Fransızların, hürriyet fikrini de İngiliz siyasi kurumları ile İngiliz siyaset yazarlarının eserlerinden çıkararak aldıklarını¹³⁴³ vurgulayan Akçura, hiçbir fikrsel hareketin tamamen Fransız menşei olmadığını, Fransızların süreci yoğurarak genele yaydıkları için bu kavramlarla bütünleştirildiğini göstermeye çalışmıştır. Hürriyet fikri sadece siyasi yapıyla sınırlı kalmamış, sosyal, iktisadi, kültürel hayatın bütün kollarına nüfuz etmiştir.

Liberallik üzerinde duran Akçura, liberalliğin konusunun ve amacının birey olduğunu vurgulamış, liberalliğin bireyin siyasi, iktisadi ve dini alandaki her türlü girişiminde serbest olması düşüncesine dayandığını belirtmiştir. Liberaller meşrutiyete

¹³⁴¹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.540.

¹³⁴² Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.47-48.

¹³⁴³ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.48.

dayalı yönetim şeklini benimsemiştir. İktisadi hürriyetçiler, iktisadi faaliyetlerde bireysel özgürlüğü temel prensip kabul etmiştir. Akçura, bu ilkedan hareketle liberallerin, ekonomik faaliyetlerde devletin müdahalesini istemeyerek “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini benimsediklerini belirtmiştir.¹³⁴⁴

Akçura, ferdi hürriyet için, devletin iktidarının bazı şartlarla sınırlandırmak gerektiğinin ve Kanun-i Esasi’nin varlığının da hürriyetin kaynağı sayıldığıının altını çizmiştir.¹³⁴⁵

4.2.3.4.6.3. Müsavat (Eşitlik)

Fransız İhtilali’nin ürünü olan İnsan Hakları ve Vatandaşlık Beyannamesi’nde, eşitlik fikrine de yer ayrılmıştır. XIX. yüzyılın hâkim siyasi fikirlerinden biri olan ‘Müsavat’ akımının da Fransız İhtilali ile dünyaya yayıldığı yazan Akçura, eşitlik fikrini en çok aşıl原因 ve yayanın XVIII. yüzyılın filozoflarından Jean Jacques Rousseau olduğunu vurgulamıştır.¹³⁴⁶ O, XVIII. yüzyıl Fransız siyaset yazarlarının geliştirerek Fransız İhtilali ile dünyaya yaymış oldukları eşitlik fikrinin de İngiliz kurumlarından ve yazarlarından etkileneerek ortaya konulduğunu, eşitlik fikrinin de antik çağa kadar götürülebileceğini belirtmiştir. Eşitlik fikrini yayanların en çok Sami kökenli dinler (Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet) olduğunu ve bu dinlerde eşitlik ile kardeşlik fikirlerinin nasıl vücut bulduğunu tartışarak ele almıştır. XIX. yüzyıl Avrupa’ında gündeme gelen bu kelimelerden biri olan hürriyet kavramı mevcut olan otoriter kurumlara bir tepki, müsavat ise baskın fikirlere ve kurumlara bir reaksiyon olarak gerçekleşmiştir.

Fransız İhtilali ile Roma’dan beri süregelen asil, ruhban ve halka dayalı sınıfsal farklılıklar giderilmeye başlanmış, imtiyazlı iki sınıfın (asil ve ruhban) ayrıcalıkları iptal edilmiş, üçüncü sınıfa da hukuki haklar verilerek, bütün toplumun eşit olduğu vurgulanmıştır. Akçura’ya göre, hürriyet fikrinde olduğu gibi eşitlik fikrinin de hukuki olarak sağlanması, pratiğe geçişte hemen olmamıştır.

Eşitlik ilkesi, siyasal alanda, ülke yönetiminin halk tarafından gerçekleştirilmesini, buna engel olan yönetim tarzlarının ve seçme-seçilme sürecinin

¹³⁴⁴ Akçura, **Muasır Avrupa’da...**, s.54.

¹³⁴⁵ Eröz, **a.g.m.**, s.52.

¹³⁴⁶ Akçura, **Muasır Avrupa’da...**, s.58.

değişmesini isterken, toplumsal boyutta erkek ve kadınların ücretsiz bir eğitim alabilmesini, aynı okullarda okuyabilmelerini talep eder. Aynı zamanda can vergisinde eşitlik olmasını, mal vergisinde de mal varlığı oranında vergi alınması ister. Bu durum müsavat ilkesinin iktisadi boyutunu oluşturur.

İngiliz Bentham ve Fransız Blanc, Rousseau, Michelet'in fikirleri üzerinden hürriyet ve müsavat prensiplerinin birlikte uygulanma olanağının mümkün olup olmadığını tartışan Akçura, sadece hukuki eşitliğin yeterli olmayacağını, asıl eşitliğin iktisadi alanda olması gerektiğini savunmuştur.¹³⁴⁷ *“Hürriyet ve eşitlik ilkeleri, bazı hususlarda ters neticeler doğurmuş, bu ilkelerin iktisadi sahada ve hele zamanımızın en had meselelerinden bulunan emek ve sermaye münasebeti meselesinde birbirine zıt neticeleri pek belirgin bir surette tecelli eylemiştir.”*¹³⁴⁸ diyen Akçura bu tezaadın sosyalizm cereyanında daha iyi anlaşılacağını belirtmiştir.

4.2.3.4.6.3.1. Sosyalizm

Karl Kautsky (Alman Marksist), Charles Gide, Charles Rist gibi ekonomistlerin ve filozofların fikirleri üzerinden sosyalist hareketlerin tarihçesini aktaran Akçura¹³⁴⁹, “Sosyalizm” başlığını, üç ayrı bölümde incelemiştir.

İlk bölümde; sosyalizmin diğer düşünce akımlarında olduğu gibi kökeninin eskilere götürülebileceği üzerinde durarak antik Yunan felsefesindeki düşünürlerin eserleri ve fikirleri ele alınmıştır. Akçura, Platon'un komünizmi, fikir sistemi olarak işleyen ilk kişi olduğunu belirtmiştir. Eserde, Roma'da Gracchus Kardeşler, Catilina, Spartacus gibi sosyal eşitsizliğe yönelik ayaklanmalardan ve Sami kökenli dinlerin iktisadi ve sosyal eşitliğe bakışına yer verilmiştir. Nasraniyet (Hristiyanlık) ve İslam'ın hukuki eşitlik dışında iktisadi ve sosyal açıdan da eşit olunmasını emrettiğini söyleyen Akçura, Nasraniyet'e ilk katılanların Roma eşitsizliğinden boğulan fukara olduğunu, küçük küçük komünist cemiyet şeklinde organize olup bunların kurumlaştıklarını iddia eder.¹³⁵⁰ Ona göre, Hristiyanlık'ta aile hayatı yerine bütün cemaatin her gün aynı

¹³⁴⁷ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.70.

¹³⁴⁸ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.72.

¹³⁴⁹ Eröz, **a.g.m.**, s.53.

¹³⁵⁰ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.450-51.

sofrada oturması usulü komünizmin bir yansımasıdır.¹³⁵¹ Ancak zamanla Hristiyanlık komünizmden uzaklaşmıştır.

İkinci bölümde; sosyal teşkilatlanmalar ve onlara yönelik çıkan ayaklanmalara yer verilmiştir. İslamiyet öncesi dinlerden olan Zerdüştlüğün sosyal teşkilatlanmasına karşı çıkan Mazdakilik ile mücadelesi, İslamiyet sonrası ortaya çıkan Babekiyye hareketi, Ali bin Muhammed isimli kişinin Basra'daki zenci ticaretine yönelik zencilerle birlikte başkaldırışı, Karamita Hareketi, Alevi-Emevi çekişmesi gibi İslam dünyasında meydana gelen dini-siyasi hareketler, genel hatlarıyla aktarılmıştır. Bu hareketlerin çağdaş siyasi ve iktisadi fikirlerin temeli olduğunu vurgulayan Akçura, eski çağlarda ve orta çağlarda bunların sosyalizm/komünizm bağlantılarını, sosyal yapılanmaya bakışlarını ve tepkilerini ele almıştır. Akçura, Avrupa'da anabaptistlik, Şark'ta Şeyh Bedrettin ve Celali İsyanları'nın da sosyalizm çatısı altında incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Üçüncü bölümde; ütöpik sosyalistler ve fikirleri üzerinde durarak daha sonra, çağdaş bilimsel sosyalizm tezlerine yer verilmiştir. Bu bölümde Fransız İhtilali'nde insan topluluklarının yeniden düzenlenmesine yönelik ortaya çıkan fikir akımlarından ve daha sonra sosyalizm-komünizm olarak kabul edilen fikirlerden ana hatlarıyla bahsedilmiştir.¹³⁵² Fransız İhtilali sürecini takip eden dönemden itibaren XIX. yüzyılda büyük sanayi sürecinin gerçekleşmesi ile sosyalizm açığa çıkmaya başlamıştır. Gelişen sanayi inkılabı ile işçinin durumunun yarattığı tezatlık, işveren ile işçinin arasında anlaşmazlığı beraberinde getirerek sosyalist hareketleri ortaya çıkarmıştır. Fransız İhtilali evresinde Jakobenlerin sosyalist olduğu iddiasını bunların bir üyesi olan Marat'ın fikirleri ve 1793 Hukuk Beyannamesi ile Kanun-i Esasisi üzerinden açıklayan Akçura, ihtilalin direktuvar devresinde, François Babeuf'un Fransa'da komünizmi uygulamaya çalışan gerçek bir komünist olduğunu aktarmıştır.¹³⁵³

XIX. yüzyılın başlarından itibaren gelişen büyük sanayi ile birlikte işçiye duyulan ihtiyaç artmış, sermayedar ve işçi arasında fakirlik ve zenginliğe dayalı bir sosyal eşitsizlik kendini göstermiştir. Bunun çözüm şekli olarak da sosyalizm ve

¹³⁵¹ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.452.

¹³⁵² Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.100.

¹³⁵³ Akçura, **Muasır Avrupa'da...**, s.101-102.; Babeuf, hukuki, siyasi ve servet açısından bütün insanların eşit olmasını savunmuştur.

komünizm fikirleri daha sık ele alınmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl sosyalistlerinin kendilerinden önce fikirlerde ve taleplerde bulunan sosyalistler için “hayalci sosyalistler” ifadesini kullandığını aktaran Akçura, bunların ilk başta siyasetten uzak durduklarını ve bilimsel yöntemlere biraz yabancı kaldıklarını, daha sonradan bilim ve siyasetten yararlanmaya başladıklarının altını çizmiştir.¹³⁵⁴

Fransa, İngiltere, Almanya’da gelişen sosyalist düşüncelere ve isimlere yer veren Akçura, “*materyalist felsefenin tarihsel kaynakları, Bolşevik Devrimi pratiğiyle kendini gösteren Doğu’ya özgü toplumcu hareketleri ve bunların yanı sıra Marksizm’in temel tezleri üzerinde durmuştur.*”¹³⁵⁵ Karl Marx’ın katkısı üzerinde önemle duran Akçura, Marx ve Engels’in açtığı yeni çığırın bilimsel sosyalizm olarak adlandırıldığına¹³⁵⁶, tarihin çeşitli çağlarında nüvelerini gösteren sosyalizme Marx ve Engels’in bilimsel sosyalizm manzarası verdiğiine değinmiştir. Eröz, Akçura’nın Marksizm’i anlatırken kıymet teorisindeki acayip terminolojiye “fazla-i say” (fazla çalışma), “fazla-i kıymet” (artı değer), “say kuvveti” (iş gücü) gibi karşılıklar bulduğunu, ancak sadece teoriyi anlatmakla yetinerek hiçbir eleştiriye yer vermediğini belirtmiştir.¹³⁵⁷

Akçura, “ekonomik” yönün belirleyiciliği noktasından hareketle tarihsel ve toplumsal çözümlemelerde daha çok Marksizm’in yöntemlerini takip etmiştir. Marx ve Engels’in tarihi olayların evrimini açıklamak için ortaya koyduğu “*Tarihi maddecilik kuramına göre, sosyal münasebetlerin hepsinin esası, iktisadi münasebetler ve iktisadi değişikliklerdir; sosyal münasebetlerin cümlesi, hatta edebi, ahlaki, dini münasebetler bile iktisadi münasebetler ile izah edilir.*”¹³⁵⁸ ifadesi, Yusuf Akçura’nın ele aldığı konularda ekonomik yapıyı neden derinlikle ele aldığını bize göstermektedir. Eröz, aynı zamanda Akçura’nın sosyalist olmadığını, onun için en büyük sosyal gerçeğin sınıf değil millet olduğunu, bu yüzden de milliyetçilik ve halkçılık fikirleriyle hayatı boyunca gönülden bağlılık kurduğunu söylemektedir.¹³⁵⁹ Liberalizme de karşı olan Akçura, milli ekonomiyi desteklemiş ve ondan yana bir tavır sergilemiştir. Ahmed Ferit Tek, Yusuf Akçura’nın zengin bir aileden gelmesine

¹³⁵⁴ Akçura, **Muasır Avrupa’da...**, s.108.

¹³⁵⁵ Şenoğlu, **a.g.e.**, s.39.

¹³⁵⁶ Akçura, **Muasır Avrupa’da...**, s.120.

¹³⁵⁷ Eröz, **a.g.m.**, s.53.

¹³⁵⁸ Akçura, **Muasır Avrupa’da...**, s.122.

¹³⁵⁹ Eröz, **a.g.m.**, s.54.

rağmen her zaman halkın ve işçinin yanında olduğunu “*Onu amcasının fabrikasında gördüm. Amcasına karşı fakir amelenin hukukunu müdafaa ediyordu.*” sözleriyle ifade etmiştir.¹³⁶⁰ Akçura’nın bu eserinde çok çeşitli okumalar yaptığını; yaptığı atıflar, kullandığı isimler ve kaynaklar üzerinden görmek mümkündür.¹³⁶¹

4.2.3.4.7. Asr-ı Hazır ve Osmanlı Tarihi Açısından Yusuf Akçura’nın Şark Meselesine Bakışı

Şark Meselesi, Yusuf Akçura’nın üzerinde en çok durduğu asr-ı hazır tarihi kapsamındaki konulardan biri olmuştur. O, sorunu, Avrupa merkezci bakış açısına yönelik eleştirisinden yola çıkarak farklı bir yaklaşımla ele almıştır. Çünkü Şark Meselesi kavramının bile Avrupa menşeli olduğunun altını çizen Akçura, *Şark için bir Şark Meselesi düşünülebilir mi?* sorusunu sormuş, “*eğer vakıalara garptan bakılırsa bir Şark meselesi mevcut olabilir. Fakat vakıalara, bizim taraftan, Şark’tan bakılırsa bir “Şark Meselesi” değil, Garp meselesi vardır.*”¹³⁶² diyerek konunun bakış açısına bağlı olarak değiştiğini vurgulamıştır. Şark meselesini dini, ekonomik, duygusal ve kültürel boyutlar taşıyan bir sorun olarak gören Akçura, süreci İslamiyet’in yayılmasına kadar götürmüş, problemin daha çok ekonomik boyutu üzerinde durarak Avrupa emperyalizmini ve bu emperyalizme karşı mücadeleyi odak noktasına almıştır. Akçura’ya göre “*Şark Meselesini tetkik ve mütalaa, en azından Osmanlı veya Garp Türkleri’nin biraz daha geniş tutulursa bütün şark İslam akvamının, hiç olmazsa on beşinci asırdan itibaren Avrupa ile münasebatını yani münasebat-ı iktisadiye, siyasiye, harsiye ve kıyasiyesini tetkik ve mütalaa etmek*”¹³⁶³ demektir.

¹³⁶⁰ Eröz, **a.g.m.**, s.37.

¹³⁶¹ Rusyalı Profesör F. Martens, İtalyan hukukçu Mancini, Fransız hukukçusu Bonfils, Albert Sorel, Emile Bourgeois, Seignobos, Lavissee, Johann Joachim Winckelmann, Joseph Ernest Renan, İngiliz tarihçi Macaulay, Wilhelm Lachmann, Grimm Kardeşler, Carl von Savigny, Christoph Dahlmann, Jan Kollar, Vuk Karaçiç (Sırp filolog), Piskopos Strossmaier, Rus edebiyat tarihçisi Pypine, Wronsky (Leh), Adam Mickiewicz, Touvianckhi, Herbert Spencer (İngiliz), Baron Wilhelm von Humboldt (Alman), Adam Smith (İskoç), Jean Baptiste Say, Benjamin Constant, Jean Jacques Rousseau, Bentham (İngiliz), Louis Blanc, Karl Kautsky, Platon (Politika), Cabet (İkarya’ya seyahat), Rus tarihçi N. Karayef (19’uncu asır Cereyan-ı Umumisi), Joseph Proudhon (Mülk nedir?), Johann Gottlieb Fichte, Wilhelm Weitling (İnsanlık nasıldır ve nasıl olmalıdır?), Karl Marx (Felsefe’nin Sefaleti, Siyasi İktisadın Tenkidi, Sermaye, Kapital), Charles Gide, David Ricardo gibi isimleri ve eserlerini örnek olarak verebiliriz.

¹³⁶² Akçura, “Tarihi Görüşe Dair”, **Milli Tarihin İnşası**, s.50.

¹³⁶³ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.283.

4.2.3.4.7.1. Şark Meselesi nedir?

Şark Meselesi, Enver Ziya Karal'a göre bir politika terimi olarak ilk 1815 Viyana Kongresi'nde kullanılmış ve terim, siyaset adamları, tarihçiler nezdinde itibar kazanmıştır. Karal'a göre *"XIX. yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi, genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da yer alan topraklarının bölüşülmesi, XX. yüzyılda ise, İmparatorluğun tüm topraklarının bölüşülmesi anlamında kullanılmıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde buhranlı her olay da Avrupalılarca Şark Meselesi başlığı altında incelenmiştir."*¹³⁶⁴ Şark Meselesi'nin konu halinde ortaya atılmasını Karal, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürerek isimlendirilmesini 1815'e tarihlemiştir. Kemal Beydilli'ye göre ise *"Şark meselesi, emperyalist politikalar izleyen büyük devletlerin (düvel-i muazzama) Osmanlı Devleti'nin başta Avrupa'daki kısmı olmak üzere özellikle Ortadoğu'ya ve diğer yerlere (Afrika) yayılmış geniş topraklarının paylaşımı, devletin hükümlanlık sahası üzerinde siyasî ve iktisadî tahakküm kurulması, bu arada Müslüman olmayan halkların durumlarının istismar edilmesi, bağımsızlık mücadelelerine maddî ve manevî destek verilmesi ve bunun, Avrupa -ve geç dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri- kamuoyunun kazanılması amacıyla yoğun bir anti-Türk propagandası halinde yürütülmesi anlamında, Osmanlı gücünün XVIII. yüzyıl başından itibaren kendini hissettiren gerilemesiyle beraber gelişen kendi aralarındaki şiddetli rekabetin geleneksel bir tanımlamasıdır."*¹³⁶⁵ Albert Sorel; Avrupa için Şark Meselesi'nin, Osmanlı Türkleri'nin Avrupa'ya ayak basmasıyla başladığını, Charles Seignobos; Şark Meselesi'nin başlangıcının XVIII. yüzyıla kadar gittiğini¹³⁶⁶ belirtirken Edouard Driault Şark Meselesi'ni, Müslüman-Doğu ve Hristiyan-Batı meselesi olarak görmektedir.¹³⁶⁷

Şark Meselesi olarak kabul edilen konu ile ilgili tüm tarihçiler göz önünde bulundurulduğunda ortak bir tanım yapamadıkları görülmektedir. Akçura'ya göre,

¹³⁶⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri**, C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.203-204.

¹³⁶⁵ Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.353.

¹³⁶⁶ Yusuf Akçura, "Şark Meselesi", **Şark Meselesine Dair-ve Eski Şuray-ı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.18.

¹³⁶⁷ Nuri Yavuz, "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri", **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.XXIII, S.3, Ankara, 2003, s.93.

Şark Meselesi, zaman ve mekân içerisinde hiçbir zaman aynı manaya gelmemiş, zamana mekâna ve hatta şahsa göre içeriği değişmiştir. Şark meselesinin bir değil, birden fazla tarifi yapıldığının altını çizerek, herkesin kendi bakış açısı doğrultusunda bu meseleyi tanımladığını belirten Akçura'ya göre, her tarihçi için meselelerin başlangıcı da başkadır.¹³⁶⁸

4.2.3.4.7.2. Şark Meselesi ve Kapsamı

Şark Meselesi'nin tarihsel geçmişini çok eskilere dayandıran sadece XVIII. ve XIX. yüzyılla sınırlı tutmayan Yusuf Akçura, Haçlı Seferlerini, Şark Meselesi'nin bir safhası olarak görmüştür. Ona göre, Şark Meselesi, *“ortaçağa kadar götürülürse, Müslüman ve Hristiyanların çekişme ve çarpışmalarının tamamını içine alan yani (h.) üçüncü asırdan (M.9. asır) başlatılırsa bir Türk-Hristiyan kavgasıdır.”*¹³⁶⁹ Böylelikle bu mesele, İslam'ın doğuşu ve Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesine kadar götürülebilmektedir. Bu fikirleri göz önünde bulundurulduğunda en çok Bourgeois ve Driault'un fikirlerinden etkilendiği dikkat çekmektedir. Mesele, Hristiyan-İslam kavgası olarak değerlendirildiğinde Avrupa'yı, İslam'ın istilalarından kurtarmak isteyen bir noktada, Haçlı Seferleri karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'nın ve İslam'ın Avrupa'da yayılmasını önlemek için başlayan *“Haçlı Seferleri siyaseti”*, Avrupa politikasının esasını oluşturmakla beraber, devletlerin kendi çıkarları da işin içine girmiş, Şark meselesi bu fikirlerden hareketle dallanıp budaklanmıştır.

Akçura, tarihçilerin çoğunun “Frenklere” uyarak insanlık tarihinin en uzun savaşı olarak “Yüz Yıl Savaşları'nı” gördüğünü belirtmektedir. Ona göre, aslında gerçek bu değildir. O, en uzun savaşın, İslam-Hristiyanlık mücadelesi olduğunu vurgulayarak, Şark Meselesi'nin bu mücadelenin isim değiştirmiş hali olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

“Tarih-i beşerin en uzun süren harbi, hala da devam eden İslam-Nasraniyet muharebesidir. Bu, efendiler, bir 1000 Sene Muharebesi'dir. Nasraniyet, Arabistan'da bir nebi-i İslam'ın(İslam Peygamberinin) zuhur edip, vaktiyle kendi idaresi altında bulunan araziye hâkim, vaktiyle kendi akaidine iman etmiş ahaliye mürşid olmasını bir türlü affedemedi: İslam'ı imhaya karar verdi

¹³⁶⁸ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.17.; Akçura, *Tarih-i Siyasi*, s.267-268.

¹³⁶⁹ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.33.

ve o günden bu güne kadar bu maksadına erişmek için uğraşıp duruyor... Efendiler bu Bin Sene Muharebesi'nin beşinci asırdan yedinci asra kadar devam eden iki asırlık devresi Ehl-i Salip Muharebatı (Haçlı Seferleri) namını alır; yine bu Bin Sene Muharebesi'nin son üç, dört asırlık safhasına ise Şark Meselesi denilir. Bana kalırsa bunun heyet-i umumiyesini (bütün hepsini) bir nam ile zikretmek, hepsine birden "Ehl-i Salip Muharebatı" demek ve Ehl-i Salip Muharebatının ciheti siyasiyesine (siyasi yönüne) "Şark Meselesi" adını vermek daha kısa, kestirme ve doğru olur; Çünkü 1000 seneden beri hep aynı mesele hallolunmakta, aynı dava güdülmekte, aynı gaye takip edilmektedir: Din-i İslam'ı yeryüzünden kaldırmak, Müslümanları imha etmek!"¹³⁷⁰

Şark Meselesi'ni oluşturan esas yapılar, Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti ve Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan bazı milletlerdir. Akçura, Şark Meselesi için *"Hristiyan Avrupa'nın Müslüman Şark'ı iktisadi ve siyasi nüfuz altına almak amacıyla gerçekleştirdiği tarihi meselelerin ortaya çıkardığı tüm hallerin toplamı"*¹³⁷¹ demektedir. O, *"Şark meselesini, yani garp akvamının şarkı istilaya, şarkı istismara, şark kavimlerini bağımsızlık mücadelelerine destek vererek kendi yapıları altına almaya çalıştıkları, bütün Avrupa kavim ve milletlerinin, bilhassa on sekiz ve on dokuzuncu asırlarda alakadar olduğu, iştirak ettiği bir hareket"*¹³⁷² şeklinde görmektedir. Bütün Avrupa devletlerinin şarkla meşgul olduğunu hatta Şark Meselesi'nin fikir babalarının da onlar olduğunu vurgulayan Akçura, Şark Meselesi'ni üç tarihsel evreye ayırarak sırasıyla bunların dini, siyasal ve ekonomik şekilde kendini gösterdiğini iddia etmiştir. Akçura, *"Avrupa'daki nüfus artışına bağlı olarak artan ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki dengesizliğin Şark meselesinin temelini oluşturduğunu, Çin, İran ve Osmanlı gibi imparatorluklarda ekonomik nüfuz bölgeleri oluşturan Avrupalıların, çeşitli milliyetleri bağımsızlık yönünde kışkırttığını, bu etkenlere iç ekonomik çelişkilerin de eklenerek toplumsal ve siyasal sorunları doğurduğunu"*¹³⁷³ ileri sürmüştür.

Ekonomik yön üzerinde önemle duran Akçura, Avrupa kapitalistlerinin, Avrupa hükümetlerinin ve Avrupa ordularının, bütün dünyanın servetini emmek için

¹³⁷⁰ Akçura, "Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi", **Siyaset ve İktisat**, s.59-60.

¹³⁷¹ Akçura, "Şark Meselesi", **Şark Meselesine Dair**, s.25-26.

¹³⁷² Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.42.

¹³⁷³ Şenoğlu, **a.g.t.**, s.47-48.

giriştiği ve tüm dünyaya uyguladığı emperyalist siyasetini, (h.) XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Şark Meselesine de uyguladığını belirtmiştir. İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Rus kapitalistlerinin ve hükümetlerinin, İslam'ın doğusundaki bütün iktisadi kaynakları yani toprak üstü ve toprak altı tüm doğal zenginliklerini ele geçirmek ile Müslüman halkını da üretimde kullanmak amacıyla bulunduğunu, bu siyasetin de XIX. ve XX. yüzyılın Şark Meselesi'nin temel amacı olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹³⁷⁴ Akçura, Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'ni ham madde yetiştirecek bir yer olarak ele geçirmeye çalıştığını ama Osmanlı Devleti'nde milli bir iktisadın oluşmasının önüne geçmek için de kapitülasyonları kullandığını aktarmıştır.¹³⁷⁵ Halil Berktaş'a göre, Akçura, Şark Meselesi'ni ekonomik açıdan inceleyen ilk kişi olmuştur.¹³⁷⁶

Şark Meselesi'ne, XVI. ve XVII. yüzyılda Fransa ve Avusturya, XVIII. yüzyılda Rusya ve İngiltere başta olmak üzere Prusya, XIX. yüzyılda Almanya, İtalya, XX. yüzyılda da Amerika dâhil olmuştur.¹³⁷⁷ Akçura, Şark Meselesi'ni Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerinin bir cüz'ü olarak nitelendirmiştir. Değişen dünya çıkarları ve ilişkiler, Şark Meselesi'nde hep bir veya birden fazla Avrupa Devleti'nin yer almasına neden olmuştur. Özellikle Şark Meselesi bu devletlerin birbirine karşı güç gösterisinde bulunduğu bir konu haline gelmiş, devletlerin kendi çıkarları bu meselede esas rolü teşkil etmiştir. Hiçbir devlet başka bir Avrupa ülkesinin bu coğrafyada güçlenmesini istememiş, bu durum devletlerin karmaşık ilişkiler (diplomatik-savaş) ağı oluşturmalarını da beraberinde getirmiştir. Devletlerin dönemin koşullarına göre tavır değiştirmesi ve önlemler alması, Yusuf Akçura tarafından "kaleydoskopa"¹³⁷⁸ benzetilmektedir. Dış politika manzaraları da kaleydoskop gibi değişim göstermekte, bu değişim yıllarla değil, aylarla bile değişebilmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Şark Meselesi'nin en güçlü ve etkili iki devleti, Rusya ve İngiltere olmuştur. Akçura'ya göre Kırım Harbi, Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesi üzerinden Şark'ta gerçekleştirdiği rekabetin en had safhasıdır. 1856 Paris Kongresi'nden sonra Avrupa devletleri, 1870-71 Almanya ve İtalya ittifadı ile

¹³⁷⁴ Akçura, "Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi", **Siyaset ve İktisat**, s.64-65.

¹³⁷⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.277.

¹³⁷⁶ Halil Berktaş, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", **Toplum ve Bilim**, S.54, 1991, s.25.

¹³⁷⁷ Akçura, "Şark Meselesi", **Şark Meselesine Dair**, s.50.

¹³⁷⁸ Çiçek dürbünü olarak bilinen kaleydoskop, içerisinde renkli desenler görülen bir cihazdır. Bu desenler, ışığın yansımalarıyla elde edilir ve dürbün hareket ettirildikçe sürekli değişir.

uğraşmaya başlamasıyla kendi kıtasına dönmüş, Şark Meselesi bir müddet askıya alınmıştır. Ancak çok geçmeden Rusya'nın sonu gelmeyen hırsı ile XIX. yüzyılın sonlarına doğru Şark Meselesi tekrar alevlenmiştir.¹³⁷⁹ Akçura, Rusya'nın şark siyasetini, Rus dış siyasetinin şüphesiz en önemli kısmını oluşturduğunu, Osmanlı'nın zayıflamasına ve gerilemesine en çok meydan veren durumun da bu siyaset olduğunu belirtir.¹³⁸⁰ Rusların, Osmanlı memleketleri ile ilgili fikir ve emellerinin “*pek kadim bir maziden*” beri var olduğunu, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin aleyhine yönelik bir siyaset izlediklerini belirtmiştir. Akçura, Evliya Çelebi'nin Moskof tehlikesini XVII. yüzyılda gören Türk yazarlarından biri olduğunu aktarmıştır.¹³⁸¹

4.2.3.4.7.3. Şark Meselesi ve Osmanlı

Akçura, Osmanlı Devleti'ni Şark meselesinde nereye koyuyor? Akçura, yakın şark ve uzak şark olmak üzere bu meseleyi ikiye ayırarak Osmanlı Devleti'ni yakın şark içerisinde ele almıştır.¹³⁸² O, Osmanlı Devleti'ni Şark Meselesi'nin hem amillerinden hem de öznesi olarak görmektedir.¹³⁸³

Akçura, Osmanlı Devleti'nin Şark siyasetini üç dış politika etrafında toplamıştır. İlki Selçukiyye'yi Saltanat-ı Osmaniyye halinde ihya etmek, ikincisi Şarki Roma İmparatorluğunu Saltanat-ı Osmaniyye halinde ihya etmek, üçüncüsü Akdeniz boğazına ve Balkan yarımadasına hâkim ve sahip olmaktır.¹³⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin bu üç politikayı da başarılı bir şekilde ortaya koyduğunu da belirten Akçura'ya göre, Şark siyasetini Osmanlı Devleti'nde şuurulu bir şekilde ortaya koyan ve gerçekleştiren Yavuz Sultan Selim'dir.¹³⁸⁵ Çünkü İranlılara (Şii-Safevi) karşı mücadelelere girişen Selim, Şark siyasetinde üstünlüğü ele geçirmiştir.

Yusuf Akçura'ya göre, ilk Osmanlı hükümdarlarının iki büyük dış politikası vardır. Bahsedilen bu iki büyük dış politika, “iki en büyük Osmanlı padişahı” dediği Fatih ve Yavuz Sultan Selim zamanında başarılı ve açık bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Akçura'ya göre, “*bu iki siyasetten ilki ki büyük oranda Fatih döneminde*

¹³⁷⁹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s. 318.

¹³⁸⁰ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.57.

¹³⁸¹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.446.

¹³⁸² Akçura, *Tarih-i Siyasi*, s.277.

¹³⁸³ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.72.

¹³⁸⁴ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.74-75.

¹³⁸⁵ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.81.

gerçekleştirilmiş, ‘Garb veya Avrupa siyaseti’, ikincisi ise Yavuz döneminde kendini göstermiş, ‘Şark veya İslam Siyaseti’”dir.¹³⁸⁶

1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı’nın ve 1848’de Avrupa’da yaşanan ihtilallerin Avrupa’nın kendi sorunlarıyla ilgilenmesi sonucunu doğurduğunu aktaran Akçura, 1852’den 1856’ya kadar devam edecek şark buhranının esas nedeni olarak Rusya’nın, Avrupa’nın ve Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu göstermiştir.¹³⁸⁷ Fikri ve iktisadi nedenlerin Osmanlı memleketleriyle ilgilenilmesinin temeli olarak değerlendiren Akçura, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya’nın Osmanlı aleyhindeki siyasetinin artık kararlılık ve belirginlik kazandığını belirtmiştir.¹³⁸⁸

Akçura, Balkanlarda Osmanlı Devleti aleyhine başlayan ayaklanmaları, Rusya ile Avrupa devletlerinin müdahalesi ve teşviki nedeniyle Şark Meselesi içerisinde değerlendirmiştir. Örneğin, Bosna-Hersek’teki ayaklanmayı ele alan Akçura, buranın Osmanlılar tarafından XV. yüzyıldan itibaren ele geçirildiğini, Bosna-Hersek’in yüksek sınıfının İslam’a dâhil olduğunu ve mülk, eski feodal hukuk ile durumlarını koruduklarını belirtmiş, ancak çoğunluğu oluşturan köylülerin koyu Ortodoks Hristiyan kaldıklarını vurgulamıştır. Çıkarlardaki bu zıtlık da giderek dini ve milli bir renk halini almıştır.¹³⁸⁹ Akçura’ya göre kısaca, “*Bosna Hersek meselesi, içtimai, dini-milli ve siyasi amillerin tesiriyle ortaya çıkmıştır. Vaziyet-i içtimaiyelerinin adilane olmayışı ve bu müsait vaziyette yapılan dini ve milli neşriyat, kıyam ve isyanları gerektirmiş, muhtariyet ve istiklal mefkûresini doğurmuş ve Bosna-Hersek’in Osmanlı’dan ayrılması sonucunu getirmiştir.*”¹³⁹⁰

Akçura’nın Balkanlardaki ayaklanmaların tespitini objektif olarak yapmaya çalıştığına dair örneklerden birini şu yorumunda bulmak mümkündür: O, dini, milli hissiyat ve fikirlerin Osmanlı tebaasından olan Slav ve Hristiyanları da etkilediğini ancak bu tesirin yararlı olabilmesi için gerekli şartları da Osmanlı hükümetinin ve memurlarının suiistimale dayalı yönetimlerinin hazırladığını belirtmiştir.¹³⁹¹

¹³⁸⁶ Akçura, “Şark Meselesi”, *Şark Meselesine Dair*, s.83.

¹³⁸⁷ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.139.

¹³⁸⁸ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.446.

¹³⁸⁹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.456-457.

¹³⁹⁰ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.457.

¹³⁹¹ Akçura, *Zamanımız Avrupa...*, s.463.

Siyasi yönden Eflak-Boğdan, Yunan, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı, Kırım/Sivastapol Harbi ve Paris Konferansı gibi konuları Şark Meselesi'nin yansımaları olarak ele alan Akçura, I. Dünya Savaşı'nın başlıca nedenlerinden biri olarak da Şark Meselesi'ni görmüştür. Akçura, I. Dünya Savaşı'nın başlıca nedeninin sömürgeler meselesi olduğunu, bu meselenin en önemli kısmını Şark Meselesi'nin oluşturduğunu, bundan yola çıkarak Avrupa büyük devletlerinin doğu ve doğunun bir kısmını oluşturan Osmanlı ülkelerini aralarında dostça bölüşmemelerinin Dünya Savaşı'nın en önemli nedeni haline geldiğini savunmuştur.¹³⁹²

Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya düşmanlık göstermesini tamamen haklı bulan¹³⁹³ Akçura, Bonapart'ın Şark siyasetini Emile Bourgeois'un düşüncesi üzerinden değerlendirmiş, Bonapart'ın dost görünüp Şark'ı ele geçirmek amacıyla olduğunu vurgulamıştır.¹³⁹⁴ Şark Meselesi'ni Hristiyan veya Avrupalı devletlerle sınırlı tutmayan Akçura, örneğin Mısır Meselesi'ni *"bu sefer meselenin uyanmasına sebep olan ne komşu devletlerinin istilacı emelleri, ne de gayrimüslim anasırın istiklalci kıyımları idi."*¹³⁹⁵ diyerek meselenin doğrudan Müslüman bir paşa olan Mehmed Ali Paşa'nın ihtiraslarından kaynaklandığını aktarmıştır. İç mesele olarak başlayan bu isyan, Avrupa dış politikasının önemli bir konusu haline gelmiş, o yüzden Mısır Meselesi, *"düvel-i muazzamanın dikkatini celbettiğinden"* Şark Meselesi ile sınırlı kalmaktan çok Avrupa sorunu halini almıştır.¹³⁹⁶

Şark buhranlarından biri olan Yunan Meselesi ise, Avrupa Devletleri'nin müdahale ettiği Şark sorunlarından biri olmuştur. Akçura, Yunan meselesinin *"diplomatik manevralara, protokollere, dağ kadar kâğıtlara, göl kadar mürekkeplere rağmen ekser mühim mesailde olduğu gibi mürekkep ve kalemle değil, kan ve kılıçla halledildiğinin"*¹³⁹⁷ altını çizmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kurulan yeni ve milli Türkiye Devleti'nden sonra da Şark Meselesi'nin bittiğinin farz edilemeyeceğini belirten Akçura, bu coğrafyanın her zaman Avrupa'nın müdahale merkezi olacağını

¹³⁹² Akçura, "Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi", **Siyaset ve İktisat**, s.58.

¹³⁹³ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.102.

¹³⁹⁴ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.116.

¹³⁹⁵ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.399.

¹³⁹⁶ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.409.

¹³⁹⁷ Akçura, **Tarih-i Siyasi**, s.337.

vurgulamak istemiştir. Akçura'nın Şark Meselesi'ni konu alan yazılarında büyük ölçüde Paris Siyasal Bilgiler Okulu'ndan hocası olan Albert Sorel'in *La Question d'Orient au XVIII siècle, les origines de la triple alliance* (18. yüzyılda Doğu Sorunu ve Kaynarca Anlaşması) adlı eseri ve Karl Marx'ın *New York Daily Tribune* gazetesinde yazmış olduğu yazılarının etkisi olduğu söylenebilir.

Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde hem bir asr-ı hazır tarihi (çağdaş tarih) hocası olarak hem de aktif bir biçimde siyasal gelişmelerin içerisinde yer alarak dönemlere yön veren entellektüel bir aktör olmuştur. Akçura, siyasal tarihçi olarak Avrupa'daki çağdaş siyasal gelişmeleri yakından izleyen bir akademisyen kimliği de kazanmıştır. Onun bu özelliği bir yandan devleti yöneten kadroları ve toplumu aydınlatırken, diğer yandan Avrupa'da tarih alanında ortaya çıkmış olan tarihçilik pratiği, tarih felsefesi ile tarih eğitimi alanındaki gelişmelerin Türkiye'ye taşınmasında ve tarih eğitiminin biçimlendirmesinde etkili olmuştur. Tüm bu değerlendirmeler dolayısıyla 1930'lu yılların başlarında Atatürk'ün Türkiye'de tarih eğitimi ve Türk tarihçiliğinin çağdaştırılmasına yönelik çalışmalarının içerisinde yer almıştır. Bu amaçlar doğrultusunda kurulan Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını yaparken aynı zamanda Atatürk'ün bu alana yönelik çalışmaları içerisindeki en yakın mesai arkadaşlarından biri olmuştur.

SONUÇ

“Osmanlı Tarih Algısının Dönüşümünde Avrupa Etkisi ve Asr-ı Hazır (Çağdaş) Avrupa Tarihçiliğinde Üç İsim: Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan, Yusuf Akçura” başlığını taşıyan tezde, asr-ı hazır (çağdaş) Avrupa tarihinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki doğuş ve gelişim süreci araştırılmıştır. Osmanlı’nın Avrupa’ya bakışındaki dönüşüm ve bunun Osmanlı’nın tarih algısı üzerindeki etki ile sonuçları tezde ortaya konulmuştur. Bir yandan Avrupa etkisi ile kurulan ilk modern eğitim kurumlarının tarih eğitimine etkisi ve Avrupa tarihi arasındaki ilişki ele alınırken, bu süreçte asr-ı hazır Avrupa tarihinin öğretimi ve yazımı konusunda belirleyici rol oynayan üç tarihçinin asr-ı hazır Avrupa tarihçiliğindeki konumu eserleri üzerinden incelenmiştir.

Osmanlı’nın üç tarihçisi olan Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura’nın eserleri aracılığıyla II. Meşrutiyet’in “Asr-ı Hazır” tarihçiliğinde geldiği nokta ve Avrupa’nın hangi devletler ön plana alınarak konumlandırıldığı tezde gözler önüne serilmiştir. Böylelikle tez, Osmanlı’nın asr-ı hazır tarihine ve tarihçiliğine yönelik algısını, bu üç ismin eserleri üzerinden inceleyen ilk araştırma olma özelliğini taşımaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren Avrupa ile kurduğu ilişkiler, XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı’nın üstünlüğü ile sürdürülmüştür. Ancak Avrupa’nın Rönesans ve Reform’la başlayan, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi ile devam eden modernleşmeye yönelik açılımları, var olan üstünlüğün Avrupa lehine değişmesi ile sonuçlanmıştır. Avrupa’nın her anlamda ve alanda başlayan modernleşmesi, anılan yüzyıllardan itibaren Osmanlı’nın Avrupa üstünlüğünü kabul etmesi ile noktalanmıştır.

Osmanlı’nın Batılılaşması’nda ve Batı ile tanışmasında ıslahat layihalarının, sefaretnamelerin, tercüme faaliyetlerinin, seyahatnamelerin ve matbaanın oldukça önemli bir rolü olmuştur. Osmanlı’nın zihinsel dönüşümünün ilk adımlarını meydana

getiren bu “zihin pencereleri”, Osmanlı modernleşmesinin de temelini oluşturmuştur. Söz konusu modernleşme hareketleri, Osmanlı toplumunun zihinsel dönüşümünü sağlarken, bir yandan da kültürel anlamda Osmanlı’nın kendini revize etmesine imkân sağlamıştır.

Tarihsel olarak Osmanlı’nın İslam dünyasını, Avrupa’nın ise Hristiyan dünyayı temsil ettiği görülür. Bunun en temel nedeni, dinin genelde toplumların ve ülkelerin hassas noktasını, yani yumuşak karnını oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Tarih ise, toplum ve ülkelerin kendi benliklerini keşfettiği, kimliklerini oluşturduğu ve geçmişine sahip çıktığı araç olarak görülmüş ve kullanılmıştır. Tarihsel olarak farklı özellikler taşıyan bu iki disiplin, toplumun özellikle zor dönemlerinde etrafında kenetlendiği, ateşli bir biçimde savunduğu, kolektif bir toplumsal yapı ve buna ait bir bellek inşa edilmesinde kilit rol oynamaktadır. Birbirini besleyen, etkileyen, kırılğan ve birbirinden güç alabilen iki alan olan tarih ile din, belleklerde yer edinen kuşaklara aktarılan iki saha olarak günümüzde bile önemini korumaktadır.

Dünya tarihi üzerinden bir değerlendirme yapıldığında, Hristiyan ve İslam dünyasının aralarındaki güç rekabeti, dönemselsel olarak farklılık göstermiş, biri bir dönem yükselirken, diğeri düşüşe geçmiştir. Uzun dönemler tarih ve dinin iç içe geçmiş karmaşık yapısı, doğal olarak tarih kitaplarına Hristiyan ve İslam dünyasının kendi bakış açısı çerçevesinde yansıtılmasına neden olmuştur. İki tarafın elinden çıkan tarih eserleri, modernleşme dönemine dek dinden beslenmiş, Avrupa’nın atılımıyla gerçekleşen Coğrafi Keşifler, Rönesans ve onu takip eden Aydınlanma dönemi gibi gelişmeler Avrupa’ya yepyeni bir tarihi perspektif sunmuştur. İslam ve Osmanlı tarihçiliğinde ise durum, İbn-i Haldun, Gelibolulu Mustafa Âli ve Kâtip Çelebi gibi istisnalar olmakla birlikte dinsel temelin ötesine uzun süre geçememiştir.

Osmanlı Devleti’nin İslam dünyasından aldığı tarihçilik mirası, ilk dönemlerde din temelli bir gelişme göstermiştir. Türk Tarihi’nin uzun bir dönemi, Türkler’in İslam’ı kabul etmesinden Tanzimat’a kadar olan bin yıllık bir süre içinde İslam tarihi çerçevesine sıkışmıştır.¹³⁹⁸ Bu nedenle Osmanlı tarihçiliği esas itibarıyla İslam tarih yazıcılığının bir devamı niteliğinde kalmıştır.

¹³⁹⁸ Dervişoğlu, a.g.e., s.33.

Osmanlı Devleti, Lale Devri'ne kadar elde ettiği önemli başarılarla geliştirdiği üstünlük ve büyüklük duygusunu, küçümsediği Avrupa'nın gösterdiği gelişme ve ilerlemelerle kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu bu durum, Batı'daki gelişmeleri daha yakından izleme ihtiyacını açığa çıkarmış ve zamanla buralarda ortaya çıkan gelişmelerin transfer edilerek benimsenmesine doğru bir evrim süreci başlamıştır. Avrupa'da yaşanmakta olan hızlı gelişmeler, modernizasyon ihtiyacının zaman içerisinde her alana yansımaya olanak sağlamış, süreç, Batı'dakilere benzer prototiplerinin oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır. Buna yönelik oluşturulan ilk kurumlar ise, orduyu modernize etmeye yönelik açılan askeri okullar olmuştur.

Siyasal anlamda meydana gelen değişiklikler ve XIX. yüzyıla kadar olan dönemde yaşanan gelişmeler, Osmanlı'da her alanda olduğu gibi tarihçilik ve tarih eğitimi alanlarında da kırılmalar meydana getirmiştir. Bu döneme dek okullarda bir ders olarak okutulmayan ancak ahlaki ve dinsel öğütler kapsamında yer yer başvurulmuş tarih dersleri, modern askeri okulların açılması ile birlikte bağımsız bir ders kapsamında okutulmaya başlanmıştır. Bu döneme kadar Avrupa tarihinin işlenmesi, Osmanlı tarihçiliğinde bazı kişisel gayretlerle sınırlı kalmış, Avrupa tarihi tam anlamıyla ancak XIX. yüzyılda kaleme alınan eserlerde yer edinmiştir. Tarih eğitimi ise, modernleşme sürecinin temelini oluşturan modern eğitim kurumlarının açılması ile varlığını daha da güçlü bir biçimde hissettirmiş, Tanzimat dönemiyle başlayan modern eğitim sistemi içerisinde önemli bir yer edinerek gelişim göstermiştir. İlk kez askeri okullarda daha sonra diğer sivil modern eğitim kurumlarının müfredatlarında yer alan tarih dersleri, kısa bir süre içerisinde diğer eğitim kurumlarının programlarında da yer almaya başlamış ve her düzeyde verilen eğitim etkinliklerinin temel dersleri arasındaki yerine kavuşmuştur.

Osmanlı tarihçiliği; Avrupa tarihçiliğini ve Osmanlı modern tarih eğitimi de Avrupa eğitim sistemini takip etmeyi esas olarak modernleşme süreciyle doğru orantıda gerçekleştirmiştir. Osmanlı'nın kırmızı çizgilerinden biri olan tarihin modernleşme sürecinde müfredat programlarında yer alması, hem Osmanlı tarihçiliğinde hem de tarih ders kitapları yazımında yeni bir anlayışın ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Batılılaşma çabaları, o döneme dek yok sayılan Avrupa tarihinin de ilgi uyandırmasına olanak sağlamış, hem tarihçilikte hem tarih derslerinde hem de bu dersler için hazırlanan ders kitaplarında Avrupa tarihi görünürlük

kazanmıştır. Özellikle bu dönemde Avrupa'daki kurumlarda okutulan tarih eğitiminin Osmanlı'ya adapte edilmeye çalışılması ve Avrupa kaynaklı tarih ders kitaplarının Türkçe'ye çevrilmesi, Osmanlı'nın tarih algısında da önemli bir değişimi açığa çıkarmıştır. Anılan tarih ders kitapları, aynı zamanda okulların çeşitli kademelerindeki öğrencilerin tarih dersleri için yazılan ders kitaplarının da ilk örneklerini oluşturmuştur. Osmanlı aydını gerçek anlamda Avrupa ve tarihi ile ilk kez bu dönemde tanışmış, Avrupa tarihi, Cumhuriyet'e gelinceye dek tarih eğitiminin ve yazımının en önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir.

Mekteb-i Harbiye, Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, Mekteb-i Osmani vb. gibi askeri amaçlı kurulan eğitim kurumları üzerinden Türkiye'ye giriş yapan tarih dersleri, *Mahrec-i Aklam, Darülfünun, Darülmuallimin, Mekteb-i Mülkiye* vb. gibi sivil mesleki eğitim kurumları üzerinden çeşitlilik kazanarak gelişim göstermiştir. Bu askeri ve sivil eğitim kurumlarına öğrenci yetiştirmek üzere açılmış olan rüşdiyeler ve idadiler aracılığıyla da ortaöğretim kurumlarının programlarına giren tarih dersleri, *Mekteb-i Sultani*'de ayrı bir ilerleme takip etmiştir. Bu okullar için Avrupa'da çoğunlukla Fransız eğitim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarından tercüme ve telif edilen tarih-i umumiler kullanılmış, tarih kitaplarında Avrupa tarihi kapsamlı olarak yer bulmuştur. Osmanlı Devleti, anılan tarih ders kitapları sayesinde İslam, Arap ve Fars tarihçiliğinden beslenerek geliştirdiği klasik Osmanlı tarih anlayışından bağımsız yeni bir dünya tarihi kavrayışı ile tanışmıştır.

Modernleşme döneminde açılan eğitim kurumlarında okutulmaya başlanan tarih dersleri ile yeni bir dünya tarihi anlayışı oluşurken, çağdaş (asr-ı hazır) Avrupa tarihi ve tarihçiliğinin İmparatorluğa girişi ile birlikte, Osmanlı'nın Avrupa ve dünya algısı ile bu coğrafyaları kavrayışında da önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Tanzimat dönemiyle başlayan ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yeni bir evreye girerek tüm eğitim kurumlarının programlarında yer alan tarih, bu dönemden sonra daha çok anlam ve derinlik kazanarak kapsamlı bir ders haline getirilmiştir. Bu dönemin tarihçiliği ve tarih ders kitabı yazımında öncülüğü üstlenen ise, Abdurrahman Şeref Efendi olmuştur. Osmanlı aydını, Dünya, Avrupa ve asr-ı hazır tarihini, kapsamlı olarak ilk kez onun yazmış olduğu ders kitaplarından öğrenmiştir. Şeref, *Mahrec-i Aklam, Mekteb-i Mülkiye* ve *Mekteb-i Sultani* gibi açılan modern eğitim kurumları müfredatlarında yer alan ilk tarih derslerini öğrencilere aktaran öncü isimlerden olmuştur. Tarih derslerinin yanı sıra, Coğrafya, Ahlak, İmla ve İstatistik dersleri de

veren Abdurrahman Şeref Efendi'yi bir anlamda imparatorluk döneminin ilk sosyal bilimler öğretmeni ya da bu alandaki ilklerden biri olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Abdurrahman Şeref'in tarih eğitimi ve tarih yazıcılığı içerisindeki etkinliği, II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminin ilk dönemlerine kadar baskın olarak devam etmiştir. Bir süre bürokratik görevlere de ağırlık veren Şeref, yazmış olduğu tarih kitaplarının etkisiyle önemini ve yerini ölümüne dek korumuştur. Özellikle yazmış olduğu Tarih-i Umumiler ile Osmanlı aydını, Fransız devrimini ve dönemin Avrupa tarihini detaylı bir şekilde ilk kez onun kitaplarından okumuştur. Abdurrahman Şeref Efendi, Asr-ı Hazır tarihi ile ilgili kitabının yanı sıra Avrupa'da yeni ortaya çıkmış ve gelişmekte olan tarih yöntemi ile yaklaşımları doğrultusunda yazılan ilk Osmanlı tarihini de kaleme almıştır.

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Tarih-i Umumiler varlığını korurken dönem içinde Osmanlı aleyhinde yaşanan milliyetçi hareketler, mutlakiyetçiliğini sağlamlaştırmak isteyen padişahın Tarih-i Umumilerde kısıtlamaya gitmesine ve daha sonradan bu dersi tamamen programlardan kaldırmasına neden olmuştur. II. Abdülhamid'in istibdat rejimini sonlandıran ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile gelen "hürriyet", tarih eğitimi ile tarih ders kitaplarının revize edilmesine de imkân sağlamıştır. II. Abdülhamid döneminde programlardan çıkarılan Tarih-i Umumi dersi, müfredatlarda yerini tekrar almış, Avrupa tarihi, dönemin evrensel bakışı çerçevesinde ve politikasını şekillendirmede önemli bir konuma getirilmiştir. Tanzimat'ın son dönemleri ve II. Meşrutiyet döneminde, Avrupalı tarihçilerin çağ dönemlendirmesi dikkate alınarak kabul edilen Asr-ı Hazır (çağdaş) tarihine verilen önem, asr-ı hazırın başlangıcı sayılan Fransız Devrimi'nden başlanarak Avrupa tarihinin işlenmesine olanak sağlamıştır.

II. Meşrutiyet'te son noktasına gelen asr-ı hazır tarihçiliğinde, en önemli ikinci isim ise, Diran Kelekyan olmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine gelen Kelekyan, Mekteb-i Mülkiye ve Erkan-ı Harbiye'nin tarih öğretmenliğini yürütmüştür. Diran Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi I-II*, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa*, *Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi* gibi eserleriyle siyasi ve diplomatik tarihe ilişkin ilk kapsamlı tarih ders kitaplarını kaleme almıştır. Dönemin askeri ve sivil bürokrasisi, asr-ı hazır Avrupa tarihini, Kelekyan'ın Avrupa'nın toplumsal, ekonomik ve çağdaş diplomatik tarihini içeren

tarih ders kitapları sayesinde öğrenmiştir. Osmanlı aydınları, Abdurrahman Şeref ile çağdaş (Asr-ı Hazır) Avrupa ve Osmanlı tarihinin çağdaş yorumu ile buluşturulurken, aynı aydınlar, Diran Kelekyan'ın kitaplarıyla Avrupa'nın ve Osmanlı'nın toplumsal-diplomatik tarihi ile tanıştırılmıştır.

Asr-ı Hazır Avrupa tarihçiliğinde üçüncü ve en önemli isimlerden biri de Yusuf Akçura olmuştur. Asr-ı hazır tarihçiliğini birkaç adım daha ileriye taşıyan Akçura, siyasi ile diplomasi tarihini, ekonomi ve düşünce tarihiyle harmanlayarak daha da güçlü bir yorumla kitaplarına yansıtmıştır. Ayrıca dönemin Avrupa'sında gelişmekte olan tarih anlayışının, tarih metodolojisinin ve tarih felsefesinin Osmanlı aydınına tanıtılmasında da öncülük etmiştir.

Her üç tarihçinin de ortak özelliği, Osmanlı'nın ya da Avrupa'nın modern eğitim kurumlarında öğrenim görmüş olmaları ve İmparatorluğun en çağdaş eğitim kurumlarında tarih öğretmenliği görevini yürütmeleridir. Diğer bir ortak özellikleri ise, çok sayıda doğu ve batı dili bilmeleridir. Bu sayede çok farklı kaynakları okuma olanağı bulan Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura, asr-ı hazır Avrupa tarihine zengin bir bakış açısı getirerek farklı bir perspektiften yaklaşabilmiştir. Son ortak özellikleri ise, asr-ı hazır Avrupa tarihine Osmanlı başta olmak üzere hem doğulu, hem de batılı toplumların ve tarihçilerinin gözüyle bakabilmiş olmalarıdır.

Sonuç olarak özetlemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin Avrupa etkisiyle gerçekleştirdiği zihinsel dönüşümün bir yönünü tarihçilik ve tarih eğitiminin geçirdiği değişim oluşturmaktadır. Tezimizde Avrupa etkisinin başlangıçta Osmanlı toplumunda ne konumda olduğu, II. Meşrutiyet döneminde ne konuma geldiği tarihçilik ve tarih eğitimindeki gelişmeler üzerinden tespit edilerek ortaya konulmuştur. Böylelikle başlangıçta ihmal edilen Avrupa'nın, Osmanlı'nın “tarih” alanında yer edinişi, “nereden nereye” ifadesine karşılık gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde yok sayılan bir Avrupa'dan, Avrupa tarihini bilmenin ne kadar önemli olduğu algısını, Batı'ya açılan “zihin pencereleri”, tarihçilik ve tarih eğitimi oluşturmuştur. Her biri II. Meşrutiyet dönemi Avrupa tarihçiliğinin özellikle çağdaş tarih denilen asr-ı hazır tarihçiliğinin temelini basamak basamak meydana getirmiştir. Osmanlı'nın üç değerli ismi olan Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Yusuf Akçura, Osmanlı aydınlarının asr-ı hazır (çağdaş) Avrupa tarihi ile tanıştırılmasında,

asr-1 hazır Avrupa tarihinin öğretilmesinde ve asr-1 hazır (çağdaş) Avrupa tarihine yönelik ilk tarih kitaplarının meydana getirilmesinde son dönem Osmanlı Devleti'nin en yetkin tarihçileri olmuştur. Verilen tüm bu bilgiler dikkate alındığında, tezimiz, Osmanlı'nın asr-1 hazır tarihine ve tarihçiliğine yaklaşımını ortaya koyan, anılan üç ismin bilinen yönlerinden çok, bilinmeyen yönlerini açığa çıkaran ve eserlerini asr-1 hazır (çağdaş) Avrupa tarihi açısından inceleyen ilk çalışma olmaktadır. Tezimiz, bu alana yönelik çalışacak araştırmacılara yol gösterici olması bakımından da bir ilke hizmet etmektedir.

KAYNAKÇA

I. ARSİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

B.O.A, HH. İ, nr. 227/10.

B.O.A., ML.EEM., nr. 551/56.

B.O.A, HR.SFR.3., nr. 483/54.

B.O.A, Y.PRK.EŞA., nr. 33/16.

B.O.A. DH. ŞFR, nr. 52/266.

B.O.A. DH. ŞFR, nr.57/44.

B.O.A. DH. ŞFR., nr. 494/27.

B.O.A. DH. ŞFR., nr. 57/92.

B.O.A. DH.ŞFR., nr. 57/156.

B.O.A.DH.ŞFR., nr. 608/8.

B.O.A. DH.ŞFR., nr. 95/45.

B.O.A. DH. ŞFR., nr. 610/116/1.

B.O.A.DH.ŞFR., nr. 95/186.

B.O.A.DH.ŞFR., nr. 96/82.

B.O.A. DH. ŞFR., nr. 610/116.

B.O.A. MF.MKT, nr. 42/70.

B.O.A, MF. MKT., nr. 48/190.

B.O.A, HR.SYS., nr. 2294/12.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı: Yer numarası: [y.t.], Demirbaş:
Bel_Mtf_54560.

II. ESKİ TÜRKÇE (OSMANLICA) ESERLER

A.Memduh, Ahmed Halid, **Numune Mektepleri İçin Umumi Tarih- Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta**, İstanbul: Zarafet Matbaası, 1330.

A.Nüzhet, **İcmal-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Araks Matbaası, 1332.

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Asr-ı Hazır**, C.I, Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1329 R/1913.

Abdurrahman Şeref, **Coğrafya-i Umumi**, C.I, Tab-ı Rabi (4.b.), Karabet Matbaası, İstanbul, 1323.

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C.I, Karabet Matbaası, İstanbul, 1315.

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C.II, Karabet Matbaası, İstanbul, 1312.

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide**, C.III, İstanbul, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaası, 1295.

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Evveli/Ula**, C.I, İstanbul, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaası, 1297.

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Umumi: Kurun-ı Vusta**, C.II, (İkinci Sınıfta Okunan Tarih-i Umûmî Derslerinin Programıdır.)

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Osmani**, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, 1307.

Abdurrahman Şeref, **Zübdetü'l Kısas**, İstanbul, 1315.

Abdurrahman Şeref, **Harb-i Hazırın Menşe-i**, Dersaadet (İstanbul), Ay-Yıldız Matbaası, 1334-1335 (R/1918-1919).

Ahmed Hamid (Ongunsu), **Kurun-ı Cedide ve Napolyon'un Sükûtuna kadar Asr-ı Hazır Mebadisi**, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1913.

Ahmed Memduh, Ahmed Halid, Midhat Sadullah, **Küçük Mekteplilere Umumi Tarih**, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334.

Ahmed Midhat Efendi, **Darülfunun Tarih-i Umumi Dersleri (Tedris-i Tarih-i Umumi)**, C.II, İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Matbaası, 1329.

Ahmed Midhat Efendi, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1295/1296.

Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri Matbaası, 1327.

Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi**, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri Matbaası, 1328.

Ahmed Refik, **Resimli ve Haritalı Tarih-i Umumi**, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri Matbaası, 1328.

Ahmed Refik, **Tarih-i Medeniyet; Kurun-ı Vusta ve Ezmine-i Cedide**, İstanbul: Kitabhane-i Askeri, 1327.

Ahmed Refik, **Umumi Tarih Kurun-ı Cedide ve Asr-ı Hazır**, İstanbul, Kitabhane-i Hilmi, 1341.

Ahmed Refik, **Umumi Tarih Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta**, İstanbul, Kitabhane-i Hilmi, 1340.

Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi “Beşeriyatın Tekmilat-ı Medeniye, İctimaiye, Siyasiye ve Fikrîye”**, C.IV, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327.

Ahmed Refik, **Büyük Tarih-i Umumi. “Beşeriyatın Tekmilat-ı Medeniye, İctimaiye, Siyasiye ve Fikrîye”**, C. II, III, VI, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1328.

Ahmed Refik, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, 1.b., Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1330.

Ali Nüzhet (Göksel), **İcmal-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdunları Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1328.

Ali Razi, **Hûlâsatü't-tevârih**, İstanbul: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330.

Ali Reşad, Ali Kemal, **Tarih-i Siyasi: (1814) den (1896) ye kadar Asr-ı Hazırda Avrupa**, C.I, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1324.

Ali Reşad, Ali Kemal, **Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar**, C.I, Dersaadet, Kader Matbaası, 1324.

Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi Resimli ve Haritalı**, İstanbul: İkdam Matbaası, 1327.

Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: İkdam Matbaası, 1327.(1911)

Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Kanaat Kitabhane ve Matbaası, 1330.

Ali Reşad, Ali Seydi, **Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul: İkdam Matbaası, 1327.

Ali Reşad, **Asr-ı Hazır Tarihi**, İstanbul, Kader Matbaası, 1327.

Ali Reşad, **Asr-ı Hazır Tarihi**, İstanbul, Milli Matbaa, 1926.

Ali Reşad, **Asr-ı Hazır Tarihi:1789'dan zamanımıza kadar**, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1330.

Ali Reşad, **Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi**, İstanbul, Kader Matbaası, 1328.

Ali Reşad, **Fransa İhtilal-i Kebiri**, İstanbul, Artin Asaduryan Matbaası, 1327.

Ali Reşad, **Kurun-ı Cedide Tarihi**, C.I, Matbaa-ı Amire, Dersaadet, 1332.

Ali Reşad, **Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar**, C.II, Dersaadet, Kader Matbaası, 1325.

Ali Reşad, **Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar**, C.III, Ahmed Saki Bey Matbaası, 1326.

Ali Reşad, **Tarih-i Umumi Dördüncü Asırda Zamanımıza Kadar**, C.I, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1334.

Ali Reşad, **Tarih-i Umumi Kurun-ı Cedide-i Ahiri ve Asr-ı Hazır**, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi ve Matbaası, 1339.

Ali Reşad, **Tarih-i Umumi Kurun-ı Vusta**, C.II, Kanaat Kitabevi, 1330.

Ali Tevfik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul, Karabet Matbaası, 1309.

Ali Tevfik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul, Karabet Matbaası, 1311.

Ali Tevfik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul, Karabet Matbaası, 1308.

Diran Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Medhal- Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi**, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1330.

Diran Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, C.I, Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi, Cihan Matbaası, İstanbul, 1329.

Diran Kelekyan, **On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, C.II, 1329.

Diran Kelekyan, **On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi**, Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi, Cihan Matbaası, İstanbul, 1329.

Erkan-ı Harbiye Ders Programı, Yer Numarası 3435 SÖ 1325 (1909), Demirbaş: 0110208. (Seyfettin Özege nadir eserler kataloğu)

İbrahim Hakkı, **Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305.

İbrahim Hakkı, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305.

İbrahim Hakkı, **Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306.

Mehmed Ali Ayni, **Küçük Tarih**, Kastamonu Vilayet Matbaası, 1317.

Mehmed Atıf, **Hulasatü't-Tevarih**, İstanbul: Muhib Matbaası, 1289.

Mehmed Murad, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.I, Dersaadet, 1327.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.I, Dersaadet, 1328.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.I, İstanbul: Karabet Matbaası 1307.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.II, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.III, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1328.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.IV, İstanbul, Matbaa-i Jirayır ve Keteon, 1328.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.V, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1307.

Mehmed Murad, **Tarih-i Umumi**, C.VI, Dersaadet, Kasbar Matbaası, 1328.

Mehmed Şükrü, **Tarih-i Umumi**, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane Matbaası, 1313.

Midhat Sadullah, **Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1329.

Muhiddin, **Kâinata Bir Nazar Yahud Mücmel-i Tarih-i Umumi**, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307.

Nevsal-i Milli, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1330.

Süleyman Hüsnü Paşa, **Tarih-i Âlem**, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1328.

III. SÜRELİ YAYINLAR

GAZETELER

Ceride-i Havadis

Agos Gazetesi

Vatan Gazetesi

Haber Gazetesi

Son Posta Gazetesi

DERGİLER

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

4. Kat Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

Akademik Bakış Dergisi

Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

Anasay

Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (A.Ü.DTCFD)

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Dergisi

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)

Belleten

Cogito

Coğrafi Bilimler Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Donanma Mecmuası (Osmanlıca)

Dört Öge

Eğitime Bakış Dergisi

EKEV Akademi Dergisi

ERDEM

Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi

Folklor/Edebiyat

FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi

Galatasaray Dergisi

Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi

Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Güvenlik Stratejileri Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Hacattepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

History Studies

İnsan ve Toplum

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

Journal of World History

Karadeniz Araştırmaları

Kazan Dergisi

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Konya Halkevi Aylık Kùltür Dergisi

MEB Dergisi

Mersin Üniversitesi Tıp Fakùltesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi

Metis Çeviri

Milli Folklor

Muhafazakâr Düşünce Dergisi

Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Mùlkiye Dergisi

Nida Düşünce Kùltür Edebiyat Dergisi

Osmanlı Araştırmaları Dergisi

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Pedagoji Çocuk ve Gencin Eğitim Dergisi

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Servet-i Fünun

Sırat-ı Müstakim

Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)

Tarih İncelemeleri Dergisi

Tarih ve Medeniyet

Tarih ve Toplum

Tedrisat Mecmuası

Toplum ve Bilim

Toplumsal Tarih

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Turkish Studies

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (BİLİG)

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Türk Kültürü

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Türk Tarih Eğitimi Dergisi

Türk Yurdu

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Türklük Araştırmaları Dergisi

Türkoloji Araştırmaları Dergisi (Türkbilig)

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi

Yeni Türkiye

IV. ANSİKLOPEDİLER

TDV İslam Ansiklopedisi

Osmanlı Ansiklopedisi

Türkler Ansiklopedisi

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi

V. KİTAPLAR

60.Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Melanges Fuad Köprülü, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.

Abdurrahman Şeref, **Osmanlı Devleti Tarihi (Tarih-i Devlet-i Osmaniyye)**, sadeleştirerek yayına haz. Musa Duman, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, Ocak 2005.

Ahmet Resmî Efendi Hulâsatü'l-İ'tibâr, Haz. Osman Köksal, Gazi Kitabevi, Ankara, Ocak 2011.

Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, (Sadeleştiren: Bedriye Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

ABOU-EL-HAJ, Rıfa'at Ali, **Modern Devletin Doğası 16.yüzyıldan 18.yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, 1.b, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

AFYONCU, Erhan, **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu**, 3.b, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2014.

_____, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi**, 8.b, Yeditepe Yayınları, İstanbul, Ekim 2018.

AĞAOĞLU, Samet, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Ahmed Vefik Paşa, **Hikmet-i Tarih**, Haz. Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Haziran 2013.

AKBAYRAK, Hasan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı**, 2.b., Kitabevi, İstanbul, 2012.

AKÇURA, Yusuf, “Şark Meselesi”, **Şark Meselesine Dair- ve Eski Şuray-ı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018.

_____, **Hatıralarım**, 2.b., Hece Yayınları, Ankara, Nisan 2012.

_____, **Muasır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar**, Sad. ve Türkçeleştiren: Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Haziran 2017.

_____, **Siyaset ve İktisat**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Nisan 2016.

_____, **Sürgünden İstanbul'a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018.

_____, **Tarih ve Ulûm**, Kazan, Haritonof Matbaası, 1906.

_____, **Tarih-i Siyasi- 1926-1927-1928 Ders Notları**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Ağustos 2017.

_____, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

_____, **Zamanımız Avrupa Tarihi: Tarih-i Siyasi Ders Notları, 1929-1930-1931**, 4'üncü, 5'inci, 6'ıncı Tedris Seneleri, 1.b, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

AKKURT Halil, PAMUK Akif (Yayına Haz.), **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Temmuz 2008.

AKSAN Virginia H., GOFFMAN Daniel (Eds.), **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, Ocak 2011.

AKURAL Sabri M., BAŞGÖZ İlhan (Eds.), **Turkic Culture: Continuity and Change**, General Ed. Indiana University Turkish Studies 6, 1987.

AKYILDIZ, Ali, **İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, 14 b., Pegem Akademi, Şubat 2009.

Ali Kemal, **Ömrüm**, haz. M. Kayahan Özgül, Hece Yayınları, 2004.

ARSLAN, Cezmi (Ed.), **Objektiften Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Nisan 2017.

ATATÜRK, **Nutuk**, C.II, Kaynak Yayınları, Eylül 2015.

ATSIZ, Hüseyin Nihal, **Üç Osmanlı Tarihi (Oruç Beğ Tarihi, Ahmedî: Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman, Şükrullah: Behcetü't-Tevarih)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Aralık 2011.

AVCI, Alaettin, **Türkiye’de Askeri Yüksekokullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963.

BABINGER, Franz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.

BAŞAR, Fahameddin (Ed.), **Fatih Sultan Mehmed Han**, , Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

BAYMUR, Fuat, **Tarih Öğretimi**, Maarif Vekâleti, Ankara, 1945.

BAYSAL, Jale, **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875**, 2.b., Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 20.b, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

BEYDİLLİ, Kemal, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane-Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

BİLİM, Cahit, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2002.

BİRİNCİ, Ali, **Tarihin Alacakaranlığında- Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat 2**, Dergâh Yayınları, Ekim 2010.

BULUT Mehmet, KALA Muhammet Enes, SALIK Nuri, NAR Maşallah (Eds.), **Sultan II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul Zaim Üniversitesi, İstanbul, Ocak 2019.

BRAUDEL, Fernand **Uygarlıkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, Mart 2014.

BREISACH, Ernest, **Tarih Yazımı**, Çev: Hülya Kocaoluk, 2.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Şubat 2012.

COUTO, Dejanirah (Ed.), **Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar**, Ed., Çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık 2010.

ÇALEN, Mehmet Kaan, **II. Meşrutiyet Dönemi Türk Düşüncesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Kasım 2013.

ÇANKAYA, Ali, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.I, Mars Matbaası, Ankara, 1968-69.

_____, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II, Mars Matbaası, Ankara, 1968-69.

_____, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.IV, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.

ÇOLAK, Songül, **Viyana'da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takrîri)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, Temmuz 2007.

DAVIES, Norman, **Avrupa Tarihi**, Çeviri Editörü: Mehmet Ali Kılıçbay, Çevirenler: Burcu Çıgman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, İmge Kitabevi, Ankara, 2011.

DEMİRYÜREK Mehmet, **Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2009.

_____, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Bir Osmanlı Aydın'ı Abdurrahman Şeref Efendi 1853-1925**, Phoenix Yayınevi, Ekim 2003.

DERVİŞOĞLU, Fatih M., **Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Temmuz 2015.

DİLEK, Dursun (Ed.), **Sosyal Bilgiler Eğitimi**, Pegem Akademi, Ankara, Haziran 2016.

DOĞAN, Nuri, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Bağlam Yayıncılık, Eylül 1994.

EMECEN, Feridun, AKYILDIZ Ali, GÜRKAN Safa Emrah (Eds.), **Osmanlı İstanbul'u II**, II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014.

ENGİN Vahdettin, ŞİMŞEK Ahmet (Eds.), **Türkiye'de Tarih Yazımı**, Yeditepe Yayınları, Mayıs 2011.

ERASLAN Cezmi, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği- Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaset 1856-1908**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992.

ERGİN Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, C. I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1997.

_____, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. III-IV, İstanbul, 1977.

ERSANLI, Büşra, **İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, 7.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

ERTUĞ, Zeynep Tarım (Ed.), **Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan**, , İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2006.

FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, 2.b., Kitap Yayınevi, İstanbul, Şubat 2010.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler: Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16.-18. Yüzyıllar**, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, Ekim 2016.

_____, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, 2.b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Haziran 2003.

FINDLEY, Carter, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 2011.

_____, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)**, Çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

FLEISCHER, Cornell H., **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Kasım 2010.

Galatasaray Lisesi-Mektebi Sultani-1868-1968, Haz. 100. Yılı Kutlama Derneği Yayınları, İstanbul, 1968.

GEORGEON, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 2.b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 1996.

GOODY, John, **Tarih Hırsızlığı**, 1.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Mart 2012.

GÖKHAN İlyas, SARAÇ Hüseyin, ÖZCAN Gökçe (Eds.), **Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir**, Komen Yayınları, Konya, Kasım 2018.

GÜLER, Ali, **Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

GÜNALTAI, Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

HAMILTON, Edith, **Mitology**, 4.b, Varlık Yayınları, İstanbul, 1974.

HİZMETLİ, Sabri, **İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991.

HOFFMAN, Philip T., **Avrupa Neden Dünyayı Fethetti**, Say Yayınları, İstanbul, 2018.

IGGERS, George G., **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme**, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim 2012.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (yayına haz.) **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987.

_____, Tanzimat döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

İNALCIK, Halil, **Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV**, 7.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, Temmuz 2019.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, 18.b, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013.

_____, **Osmanlı ve Avrupa (Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri)**, 1.b., Kronik Yayınları, İstanbul, Ocak 2017.

İSEN, Mustafa, **Gelibolulu Mustafa Ali**, 1.b., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 929, Ankara, 1988.

İSLAMOĞLU, Huricihan, **Neden Avrupa Tarihi?**, 2.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

İZGİ, Cevat, **Osmanlı Medreselerinde İlim I-II**, İz Yayınları, İstanbul 1997.

JUCHEREAU DE SAINT-DENYS, Antoine de, **Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 Précédées d'Observations Générales sur l'État Actuel de l'Empire Ottoman**, C.I, Paris: Brissot-Thivars, 1819.

KARACAKAYA, Recep, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2001.

KARAL, Enver Ziya, **Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)**, No:102, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri: XI Yayınları, , Keman Kitabevi, İstanbul, 1940.

_____, **Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, 7.b., C.VI, TTK Yayınları, Ankara, 2007.

_____, **Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, 6.b., C.VII, TTK Basımevi, Ankara, 2006.

_____, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri**, C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

_____, **Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Seri No. 10, TTK Basımevi, 1942.

KAT, Gürhan, **Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.

KAYAOĞLU, Taceddin, **Türkiye'de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi, İstanbul, Haziran 1998.

KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.

_____, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1967.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

KORAY, Enver, **Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955**, 2.b., Maarif Basımevi, İstanbul, 1959.

KURAN, Ercüment, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821**, 2.b., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

KURTCEPHE İsrail, BALCIOĞLU Mustafa, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara, 1991.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Vekayi'nüvis Makaleler**, 1.b., İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994.

LEWIS Bernard, HOLT P.M. (Eds.), **Historians of the Middle East**, Oxford University Press, London, 1962.

_____, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 10.b., TTK Yayınları, Ankara, 2007.

_____, **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, Mayıs 2000.

MACINTYRE Stuart, MAIGUASHCA Juan ve PÓK Attila (Ed.), **The Oxford History of Historical Writing Vol. 4 1800-1945**, Oxford University Press, 2011.

Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Haz. Mustafa Ergun, Tayyip Duman, Sebahattin Sarıtaş, H. Hüseyin Dilaver, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2002.

Mehmed Ali Ayni, **Küçük Tarih-i Umumi**, Haz. Metin Hasırcı, Akıl Fikir Yayınları, 2017.

Mehmed Cemaleddin, **Osmanlı Tarih ve Müverrihleri**, Âyine-i Zürefâ, Yay. Haz. Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi, 2003.

MERİÇ, Cemil, **Mağaradakiler**, 22.b., İletişim Yayınları, 2012.

Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, Ankara, 2000.

Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Mustafa Sami Efendi Avrupa Risalesi, Haz. Remzi Demir, Osmanlı Klasikleri/Tarih Dizisi, Gündoğan Yayınları, Ankara, Şubat 1996.

McNEILL, William H., **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, 15.b., İmge Kitabevi, Ankara, Temmuz 2013.

NEUMANN, Christoph K., **Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı**, Çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000,

ORAL, Mustafa, **Türkiye’de Romantik Tarihçilik (1908-1928)**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2014.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Kronik Yayınları, İstanbul, Kasım 2019.

_____, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896) II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

ÖZ, Mehmet, **Kanun-i Kadimin Peşinde- Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, 5.b., Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.

ÖZ, Şaban, **İslam Tarihi Metodolojisi**, İz Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZALP Reşat, ATAÜNAL Aydoğan, **1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Sadeleştirilmiştir)**, Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu-Milli Eğitim Şurası), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

ÖZBARAN Salih (Ed.), **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu**, 2.b., , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

_____, **Tarih, Tarihçi ve Toplum**, 3.b., Tarihin Çağrışımı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, **Tarih ve Öğretimi**, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.

ÖZEL Oktay, ÖZ Mehmet (Derleyen) **Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, 2.b., İmge Kitabevi, Mayıs 2005.

ÖZİL Şeyda, TAPAN Nilüfer (Haz.), **Türkiye'nin Ders Kitapları Ortaöğretim Ders Kitaplarına Eleştirel Bir Yaklaşım**, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, Cem Yayınevi, 1991.

ÖZTÜRK Necdet, YILDIZ Murat, **İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri Ahmedî'den Ahmed Refik'e**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Eylül 2013.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.

POLAT, Nazım H., **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991.

RABASA Jose, SATO Masayuki, TORTAROLO Edoardo and WOOLF Daniel (Eds.), **The Oxford History of Historical Writing Vol.3 1400-1800**, Oxford University Press, 2012.

SAID, Edward, **Şarkiyatçılık**, 9.b., Metis Yayınları, İstanbul, Ocak 2016.

SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

SANDER, Oral, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, 6.b, İmge Kitabevi, Ekim 2010.

SARIOĞLU, Mehmet, **Türk Eğitim Tarihinden Esintiler**, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, Nisan 2012.

SAVAŞ, Ali İbrahim, **Osmanlı Diplomasisi**, 1.b., 3F Yayınevi, İstanbul, Mart 2007.

SEIGNOBOS, Charles, **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, Haziran 1960.

SHAW, Stanford J., **Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, Nisan 2008.

STRADLING, Robert, **20.yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli**, Çev. Ayfer Ünal, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2003.

ŞEŞEN, Ramazan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

ŞENOĞLU, Kemal, **Yusuf Akçura- Kemalizmin İdeoloğu**, Kaynak Yayınları, Ekim 2009.

ŞENTÜRK, M.Hüdai, **Kühü'l Ahbar -Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, C.II, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

ŞİMŞEK Ahmet, SATAN Ali (Haz.), **Milli Tarihin İnşası**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2011.

ŞİRİN, İbrahim, **Osmanlı İmgeleminde Avrupa**, 2.b., Lotus Yayınevi, Ankara, Mart 2009.

ŞİŞMAN, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

TANİLLİ, Server, **Uygarlık Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, Ekim 2006.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2014.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **19ncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7.b., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.

Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Tanzimat II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999.

(TEKİNER) Efdaleddin Efendi, **Abdurrahman Şeref Terceme-i Hali-Hayat-ı Resmiyye ve Hususiyyesi**, Halk Matbaası, İstanbul, 1927.

TEMİR, Ahmet, **Yusuf Akçura**, 2.b., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1997.

TOPRAK, Zafer, **Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, Nisan 2012.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I**, Cumhuriyet Gazetesinin Okurlarına Armağanı, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ocak 1999.

TUNCER Hadiye, TUNCER Hüner, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**, 2.b., Ümit Yayıncılık, Ankara, Mart 1998.

TÜRK, İbrahim Caner, **Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, Ekim 2013.

Türk Kütüphaneciliği, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.III, S.4, 1989.

TÜRKEŞ, Mustafa (Ed.), **100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) İhtilafı Duruşlar**, C.I, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu (Prof.Dr. Oral Sander’in Anısına), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006.

Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986.

UĞUR, Ahmet, **Osmanlı Siyaset-Nameleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.

UNAT, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK Basımevi, Ankara, 1968.

_____, **Türkiye Eğitim Süresinin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964.

ÜNDER, Hasan (Der. ve Çev.), Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim M. Cevdet, **Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz**, Epos Yayınları, Ankara, 2002.

VURGUN, Ahmet, **Milli Tarih Nedir?**, 1.b., Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Ekim 2016.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, **Kavgalarım**, Haz. İsmail Alper Kumsar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

YEŞİL, Fatih, **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratıp Efendi (1750-1799)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mart 2011.

YİNANÇ, Mükrimin, **Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç Makaleler**, Haz. Fahmeddin Başar, İlyas, Gökhan Ömer Hakan Özalp, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Sefaretnamesi, Haz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, 1975.

YÜCEL, Hasan Ali, **Türkiye’de Ortaöğretim**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994.

YÜCEL, Yaşar, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi S. 13, Ankara, 1988.

VI. TEZLER

AKSU, Murat “İslam Tarihçiliği ve Bu Açıdan Tirmizi’nin Sünen’i”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Elazığ, 2018.

ASLAN, Erdal, “Çağdaş Tarih Öğretiminin Yeri ve Sorunları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1998.

BABAOĞLU, Resul, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2017.

BALCI, Sezai, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”, **Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2006.

BİÇER, Çağdaş, “Yusuf Akçura’nın Tarihçiliği ve Tarih Öğretimi Üzerine Görüşleri”, **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırklareli, 2018.

BİLGİN, Erdoğan, “1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhi Mehmed’in Müzakerat-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2003.

BÜLBÜL, Deniz Vardar, “Tarih Eğitiminin Osmanlı Eğitim Kurumlarına XIX. Yüzyıldan İtibaren Girmesinin Sebepleri”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2019.

BÜYÜKTAPU, Okan, “Mahmud Sabit- Tarih-i Silistre (İnceleme-Metin-İndeks)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2013.

CABALAR, Semih, “II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Ders Kitaplarında Avrupa İmgesi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi)**, Edirne, 2019.

CANTİMER, Mehmet Alper, “Cenabi Mustafa Efendi'nin El-'Aylemü'z-Zahir Fi Ahvali'l-Evail Ve'l-Evahir adlı eserinin Önasya kısmının tenkidli metin neşri”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Sakarya, 2011.

ÇAĞMAN, Engin, “III. Selim’e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti’nde İktisadi Değişme”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1995.

ÇALEN, Mehmet Kaan, “II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Düşüncesi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Edirne, 2013.

ÇALIŞKAN, Çağrı, “II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Denizli, 2019.

ÇETİNKAYA, Nurullah, “Matbaanın Osmanlı Eğitimin Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2011.

DENİZ, Filiz, “Yusuf Akçura, Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 1996.

DONBAY, Ali, “Namık Kemal’in ‘Hürriyet’ Gazetesindeki Makaleleri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 1992.

DÖNMEZ, Ahmet, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi (1832-1841)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2006.

DUMANOĞLU, Sevim Ceylan, “Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924)”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Kahramanmaraş, 2019.

ERDOĞAN, Aynur, “Yurtdışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2013.

ERTÜRK, Bayram Eyüp, “Ali Reşat ve Tarihçiliği”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1999.

ESER, Gülşah, “Mekteb-i Harbiye’nin Türkiye’de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2005.

GENÇOĞLU, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nce Batı’ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908)-Bir Grup Biyografisi Araştırması”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2008.

GÖKGÖZ, Yunus, “II. Abdülhamit’e Sunulan Layihalar”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2007.

GÖR, Emre, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2018.

GÜNAY, Namidar, “Namık Kemal’in Tasvir-i Efkar ve Diyojen Gazetelerindeki Makaleleri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 1990.

HAFIZOĞLU, Taner, “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat”, **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Şanlıurfa, 2014.

HAYTA, Necdet, “Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 1990.

İLİKLİ, Yeliz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmualimin ve Darülmuallimatlardan Öğretmen Okullarına)”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2010.

KARAASLAN, Uğurhan, “Osmanlı Dış Politikasında Değişim ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”, **Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1999.

KAYA, Nevzat, “Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi Ravzatü'l-Ebrar Zeyli (Tahlil ve Metin - 1732)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi)**, İstanbul, 1990.

KAYNAK, Aziz, “Emperyal Modernlik Ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2012.

KORKUT, Hasan, “Osmanlı Elçileri Gözüyle Avrupa (1719-1807)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2003.

KÜÇÜKLER, Osman Zahit, “Osmanlı Devletinde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2016.

MIZRAKÇI, Muhammed, “Kuleli Askerî Lisesinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Uygulanan Eğitim Programları (İlk Yüzyıl 1845-1945)”, **Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2017.

NAKIP, Tahir, “Osmanlı Devleti’nde Geç Dönem Tarih-i Umumiler”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2006.

OĞUZ, Mustafa, “II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2007.

ÖZCAN, Ahmet, “Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirilmesi”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırıkkale, 1999.

ÖĞRETEN, Ahmet, “Nizam-ı Cedide Dair Islahat Layihaları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1989.

ÖZTEKE, Fahri, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2006.

ÖZTÜRK, Hülya, “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Eskişehir, 2009.

PARMAKSIZ, Esmâ, “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi ve Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler”, **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2008.

SEMİZ, Aylin, “Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihsel Gelişimi”, **Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008.

SİLER, Abdurrahman, “Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, Ekim 1992.

ŞENGÜL, Tuba, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Siyasi Fikir Akımlarının Tarih Eğitimine Yansımaları (1908-1931)”, **Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Çanakkale, 2006.

ŞENOĞLU, Kemal, “Cumhuriyet Dönemi Fikir Hayatında Yusuf Akçura’nın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2008.

ŞİMŞİR, Ahmet, “Darülmuallimat Eğitim Programı ve Bir Darülmuallimat Öğretmeni Olarak Ahmet Mithat Efendi”, **Bilkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, Aralık 2019.

TAŞER, Seyit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetim”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Konya, 2010.

TAŞTAN, Yahya Kemal, “Abdurrahman Şeref, Yaşadığı Dönem ve Eserleri”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırıkkale, 2004.

TOPALOĞLU, Yiğit, “Şükrullah el-Amasyavi’nin Kitabı Behçetî’t-Tevarih’inin Mustafa el-Farisi Çevirisi İnceleme-metin-dizin-tıpkıbasım”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2013.

TURGUT, Cem, “Osmanlı Mülkiye ve Harbiye Mektebi’nde Bir Ders Kitabı: “Ondokuzuncu Asırda Târih-i Siyâsî-i Umûmî”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Tokat, 2017.

YENİDÜNYA, Süheyla, “Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760–1822)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2018.

YILDIRIM, Seyfi, “Eğitim Amacıyla Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970): Prosopografik Bir Çalışma Örneği”, **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2005.

YILDIZ, Ramazan, “I. Meşrutiyet Döneminde Uygulanan Tarih Eğitim”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2006.

YILMAZ, Murat, “Ahmed Cevdet Paşa’nın Eserlerinde Avrupa ve Avrupa Tarihi Algısı”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Karadeniz, Aralık 2013.

VII. MAKALELER

Ceride-i Havadis, Nu. 923, 12 R 1275 (15 Şubat 1859), s.1.

Donanma Mecmuası, 20 Eylül 1333 (1917)/ H. 2 Zilhicce 1335, s.1406-1407.

Donanma Mecmuası, [H.24 Cemazeyilevveli 1336/ R. 7 Mart 1334 (1917), S.156, s.1706-1707.

Ethem Eldem ile 1896 Osmanlı Bankası baskını hakkında röportaj, **Agos Gazetesi**, 25 Ağustos 2017.

“*Caz Kralı Gregor Kelekyan İstanbul’da*”, **Son Posta Gazetesi**, 21 birinciteşrin 1937 Perşembe.

“*Ermenileri kimler Niçin ve Nasıl Aldattılar? Kelekyan İhtilali*”, Haz. M. Sıfır, **Vatan Gazetesi**, 17.2.1941.

“*Eski Sabah başmuharriri Diran Kelekyan’ın oğlu cazbant Şefi Gregor şehrimize geliyor.*”, **Haber Gazetesi**, 3 ilkteşrin 1937 Pazar.

ACAR Şinasi, BİR Atilla, KAÇAR Mustafa, “Osmanlı’da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.XVII, S.2, 2016, s.s.1-26.

ACUN, Fatma, "Tarihte Objektiflik Tartışması", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yıl:2, S.2, 2006, s.s.109-125.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevarih-i Ali Osman Geleneği”, **Osmanlı**, C.VIII, 1999, s.s.286-292.

ADIVAR, Adnan, “Tarih Anlayışı”, **60.Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s.s.1-3.

AKBAYRAK, Hasan, “Tarih-i Osmani Encümeni’nin Osmanlı Tarihi Yazma Serüveni”, **Tarih ve Toplum**, C.VII, S.42, Haziran 1987, s.s.41-48.

AKÇURA Yusuf, “İstanbul Mektupları I”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.212-215.

_____, “Birinci Sene-i Tedrisiye Nihayetinde”, **Siyaset ve İktisat**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Nisan 2016, s.s.97-109.

_____, “Asya-yı Vusta Felaketzadeganı Menfaatına Verilen Konferans”, **Sırat-ı Müstakim**, C.CXXVIII, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s.s.398-9.

_____, “Dârülhilâfet’ten I”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.78-81.

_____, “Derslere Başlarken”, **Siyaset ve İktisat**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Nisan 2016, s.s.85-118.

_____, “Genç Osmanlılarda Faaliyet I”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.30-31.

_____, “İstanbul Mektupları III”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.220-226.

_____, “İngiliz- Alman Rekabeti”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.19-22.

_____, “İstanbul Mektupları II”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.216-219.

_____, “İstanbul’da Kanlı günler ve Büyük Değişiklikler I”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.170-174.

_____, “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han”, **Türk Yurdu**, S.1, 24 Teşrin-i Sani (Kasım) 1327, s.s.17-22.

_____, “Rusya-İngiliz Dostluğu”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.13-15.

_____, “Tarihi Görüşe Dair”, **Milli Tarihin İnşası**, Haz. Ahmet Şimşek- Ali Satan, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2011, s.s.49-58.

_____, “Türk Tarihinin Devrelere Taksimi”, **Türk Yurdu**, C.VIII, S.4, 1915, s.s.1561-1565.

_____, “Tarih: Türk Tarihinin Devirlere Taksimi-1”, **Türk Yurdu**, C.IV, S.82, Tutibay Yayınları, Ankara, 1999, s.s.112-113.

_____, “Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi”, **Siyaset ve İktisat**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, Nisan 2016, s.s.57-81.

_____, ”Dârülhilâfet’ten VI-II”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.126-129.

_____, ”Türkleri Tanıma ve Tanıtma Konferansı”, **Sürgünden İstanbul’a Dârülhilâfet Mektupları**, Haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.99-102.

AKPINAR, Turgut, “Prof. Dr. Hans Joachim Kissling’in Gözüyle Osmanlılar ve Avrupa”, **Tarih ve Toplum**, C.XIX, S.113 Mayıs 1993, s.s.21-23.

AKÜN, Ömer Faruk, “Ahmed Vefik Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.143-157.

AKYÜZ, Yahya, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, **MEB Dergisi**, S.143, 1999.

ALKAN, Mehmet Ö., “II. Meşrutiyette Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, Eds. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.s.155-177.

_____, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine bir Deneme”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.s.377-407.

ALPASLAN, Oğuzhan, “Ahmed Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Tarih Metodolojisi Kitabı Hükmet-i Tarih”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Tarih I, Yıl:2, S.7, Ankara, 2006, s.s.197-218.

ALPKAYA, Faruk, “İnsanlar Asıl Unutulunca Ölür: Diran Kelekyan”, **Mülkiye Dergisi**, C.XXXIX, S.1, s.s.271-273.

ALPUGAN, Betül Başaran, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, **Osmanlı**, C.VIII, Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.s.262-270.

ANDREWS, Walter G., “Osmanlı Kültürüne Dışarıdan Bakmak”, Çev. Nüzhet Salihoğlu, **Tarih ve Toplum**, C.XXIII, S.136, Nisan 1995, s.s.13-20.

ARAR, İsmail, “Mehmet Ali Aynî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, 1991, s.s.273-275.

ARAS, Refet Avni, “Abdurrahman Şeref”, **Galatasaray Dergisi**, S.1, 1940, s.s.6-8.

ARI, Bülent, “Osmanlı Tarihçiliği Bibliyografyası”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Yıl:2, S.7, 2006, s.s.269-302.

ARIKAN, Zeki, “Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi”, **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları**, 1994 Buca Sempozyumu, ed. Salih Özbaran, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, Ocak 1998, s.s.145-160.

_____, “Osmanlı Tarihçiliği ve Tarihleri”, **Yayımlanmamış ders notları**.

_____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.s.1584-1594.

ARSAL, Sadri Maksudi, “Dostum Yusuf Akçura”, **Türk Kültürü**, Yıl:15, S.174, s.s.346-354.

ARSLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid Devrinde Eğitim”, **Objektiften Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Nisan 2017, s.s.11-23.

ARSLAN, Fatih, “Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.VI, S.11, 2009, s.s.422-441

ARTAN, Gündüz, “Türk Yazı Hayatında Rumuz Dizini”, **Türk Kütüphaneciliği**, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.III, S.4, 1989, s.s.218-221.

ASİLTÜRK, Baki, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies**, C.IV, S.1, 2009, s.s.911-995.

ASLAN, Erdal, “Geçmişten Günümüze Sosyal Bilgiler”, **Sosyal Bilgiler Eğitimi**, Ed. Dursun Dilek, Pegem Akademi, Ankara, Haziran 2016, s.s.3-48.

_____, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Ortaöğretim Tarih Programlarında Değişim I: Ortamektep”, **Turkish Studies**, C.VII, S.2, 2012, s.s.99-128.

_____, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Ortaöğretim Tarih Programlarında Değişim II: Lise”, **Turkish Studies**, C.VII, S.4, 2012, s.s.807-841.

_____, “Osmanlı’nın “Mekatib-i İptidaiye’sinden Türkiye Cumhuriyeti’nin ‘İlk Mektepler’ine Geçişte Tarih Programlarında Değişim”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.48, Güz 2011, s.s.749-777.

ATA, Bahri, “Öğrenci Anılarında Tarih Öğretmenleri ve Uygulamaları (1882-1957)”, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, C.I, S.1, 2012, s.s.73-98.

ATALAY, Beşir, “Ahmet Cevdet Paşa Tarihinde Osmanlı Devleti”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.s.271-285.

AYDIN, Ahmet, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, **Türkler**, C.XI, Ankara, 2002, s.s.775-790.

AYDIN, Abdulhalim, “Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S.2, s.s.105-131.

AYDIN, Bilgin, “Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.XXIX, İstanbul, 2007, s.s.41-86.

AYDOĞAN, Erdal, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı’nda Bazı Çalışmaları”, **Atatürk Dergisi**, C.III, S.3, 2003, s.s.67-75.

AYKURT, Çetin, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Sanatsal Faaliyetleri, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXX, S.2, 2015, s.s.413-428.

BAŞAR, Fahmeddin, “İlk Osmanlı Tarihçileri”, **Türkler**, C.XI, s.s.409-416.

_____, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Katip Çelebi Asrı”, **Tarih ve Medeniyet**, S.39, İstanbul, Haziran 1997, s.s.41-49.

BAŞKAN, Seyfî, “Son Dönem Osmanlı Kültür ve Sanat Dünyasında Tarih Duyarlılığı”, **Osmanlı**, C.VII, 2000, s.s.457-463.

BAYKAL, Bekir Sıdkı, “Fatih Sultan Mehmed’in Muhiti ve Şahsiyeti Üzerinde Bir Deneme”, **A.Ü.DTCF Dergisi**, C.XIV, S.3-4, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1956, s.s.69-82.

BAYSOY, Emre, “Modernleşme ve Jeopolitik Ekseninde Doğu Sorunu”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C.VII, S.13, 2011, s.s.43-72.

BELGE, Murat, “Obadan Kubbeye: Tarih Yazımında Bir Ekol”, **Cogito**, S.17, 1999, s.s.395-401.

BERK, Ercüment, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.59, Erzurum 2017, s.s.479-509.

BERKES Niyazi, “Unutulan Adam”, **Sosyoloji Konferansları Ziya Gökalp Sayısı**, S. 14, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.s.194-203.

BERKTAY, Halil, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, **Toplum ve Bilim**, S.54, 1991, s.s.19-45.

BEYDİLLİ, Kemal, “Avrupa (IV. Bölüm)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.IV, 1991, s.s.135-151.

_____, “İstanbul Matbaaları”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş., İstanbul, 2015, s.s.552-577.

_____, “Matbaa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVIII, Ankara, 2003, s.s.105-110.

_____, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.s.514-516.

_____, “Mühendishane-i Berr-i Hümayun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.s.516-518.

_____, “Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni bir Değerlendirme”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.XXX, S.30, İstanbul, 2007, s.s.8-30.

_____, “Sefaretname” (Osmanlılarda), **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVI, İstanbul, 2009, s.s.289-294.

_____, “Süleyman Hüsnü Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.s.89-92.

_____, “Şark Meselesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.s.352-357.

_____, “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide Dair Risalesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.13, İstanbul, 1987, s.s.387-443.

BİLİM, Cahit, “Osmanlılarda Avrupa’ya Talebe Gönderilmesi”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.I, S. I, Nisan 1999, s.s.17-38.

BİNARK, Naile, “Ömer Yusuf Akçura”, **Kazan Dergisi**, S.10, Aralık 1973, s.s.32-36.

BOZTEMUR, Recep, “20.yy’da Avrupa Tarihi Öğrenimi ve Öğretimi: Tarih Ders Kitapları ve Avrupa Tarihi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.117, Eylül 2003, s.s.50-55.

CASALE, Giancarlo, “16.Yüzyıla ait Türkçe Dünya Haritasında Avrupa Düşüncesi”, **Harp ve Sulh; Avrupa ve Osmanlılar**, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık 2010, s.s.57-77.

ÇALEN, Mehmet Kaan, “Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu: Türklerin, Cermenlerin ve Slavların Münâsebât-ı Tarihiyyeleri”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.51, Güz 2016, s.s.149-170.

ÇAVDAR, Necati, ÇELİK Ünal, “Necati Çavdar-Ünal Çelik, “İbrahim Müteferrika’nın ‘Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Ümem’ Adlı Eserine Göre Osmanlı Askerî Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir**, (ed. İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç, Gökçe Özcan), Komen Yayınları, Konya, Kasım 2018, s.s.581-600.

ÇOŞKUN, Menderes, “Seyahatname” (Türk Edebiyatı), **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s.s.13-16.

DAĞI, İhsan Duran, “Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.322-326.

DAVUTOĞLU, Ahmet, “Genel Dünya Tarihi içinde Osmanlı’nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihi’nin Yeniden Yorumlanması”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.674-680.

DEMİREL, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S.5, 2004, s.s.89-104.

DENİZ, Gürbüz, “Katib Çelebi”, **Osmanlı**, C.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.s.123-131.

DEVLET, Nadir, “Yusuf Akçura’nın Hayatı (1876-1935)”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 2, İstanbul, 1987, s.s.89-103.

ELDEM, Ethem, “Becassine chez les Turcs: 1919 tarihli bir çizgi romanda Türkiye ve Türkler”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, C.VIII, S.46, Ekim 1997, s.s.26-35.

_____, “Hayretü'l-Azime fi İntihalatı'l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi”, **Toplumsal Tarih**, S.237, Eylül 2013, s.s.18-28.

ELİBÜYÜK, Mesut, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C.VII, S.2, Ankara, 2009, s.s.93-110.

ERGÜN Mustafa, DUMAN Tayyip, “19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları”, **Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı**, 2/7, s.s.494-511.

ERGÜN, Mustafa, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi I**, Afyon, 1996, s.s.7-37.

EROĞLU, Haldun, “Şehzade”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, İstanbul, 2010, s.s.480-483.

EROL, Halil İbrahim, “Şanizade Mehmet Ataullah: Bir Osmanlı Tarih Tasavvur ve Yazımı Örneği”, **İnsan ve Toplum**, C.II, S.3, Haziran 2012, s.s.33-50.

ERSANLI, Büşra, “Tarihçilik, Geçicilik ve Güvenlik”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yıl:2, S.7, 2006, s.s.55-66.

ERÜNSAL, İsmail E., “Fatih Sultan Mehmed: Entellektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler”, **Fatih Sultan Mehmed Han**, Ed. Fahmeddin Başar, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s.s.63-94.

ESER, Gülşah, “Türkiye’de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.XIII, S.2, 2012, s.s.99-114.

FAZLIOĞLU, İhsan, “Osmanlılar: Düşünce Hayatı ve Bilim”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXIII, İstanbul, 2007, s.s.548-556.

GENCER, Bedri, “Gelenekselciliğin Pınarları: Edmund Burke ve Ahmet Cevdet”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Tarih I, Yıl:2, S.7, Ankara, Kış 2006, s.s.153-188.

_____, “Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid’in Meşrûiyet Siyaseti”, **Sultan İkinci Abdülhamid Dönemi**, İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, s.s.33-93.

GENÇOĞLU, Mustafa, “Sultan II. Abdülhamid’in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.II, S.2, Temmuz 2014, s.s.33-73.

GEZER, Ömer, “Temeşvarlı Osman Ağa - Esir, Tercüman ve Yazar”, **Türkbilig/ Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, S.35, 2018, s.s.73-88.

GÖÇMEN, Muammer, “İkinci Abdülhamid Döneminde Yabancı Basın Nasıl Takip Edilirdi?”, **Tarih ve Toplum**, C.XXII, S.128, Ağustos 1994, s.s.18-24.

GÖKYAY, Orhan Şaik, “Kâtib Çelebi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Ankara, 2002, s.s.36-40.

GÜLEÇ İsmail, “Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri”, **Tarih ve Toplum**, C.XX, S.117, Eylül 1993, s.64.

GÜMÜŞ, Musa, “Anayasal Meşrutî Yönetime Medhal:1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, **BİLİG/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.47, Güz 2008, s.s.215-240.

GÜNDÜZ, Mustafa, “Diyar-ı Ecnebîde Tahsil-i İlm Serüvenimiz (1830-1950)”, **Eğitime Bakış Dergisi**, S.34, Yıl:11, Temmuz-Ağustos-Eylül 2015, s.s.21-36.

GÜRKAN, Hasan, “”Jack Goody Tarih Hırsızlığı” Kitap Tanıtımı” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.XII, S.25, 2012, s.s.267-274.

GÜRSOY Belkıs Altunış, “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü”, **BİLİG/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.36, 2006, s.s.139-165.

HANİLÇE, Murat, “Bir Osmanlı'nın (Diran Kelekyan) Gözünden Harp Manzaraları”, **100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) İhtilafı Duruşlar**, C.I, Ed. Mustafa Türkes, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.s.443-475.

HAYTA Necdet, ÜNAL Uğur, “Modernleşme döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, (eds. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek), Yeditepe Yayınları, Mayıs 2011, s.s.137-153.

HAZAI, Georges, “The Image of Europe in Ottoman Histography”, **Turkic Culture: Continuity and Change**, Ed. Sabri M. Akural,, Indiana University Turkish Studies 6, 1993, s.s.71-74.

HİSAR, Abdülhak Şinasi, “Abdurrahman Şeref”, **Türk Yurdu**, S.267, Nisan 1957, s.s.762-766.

HİZMETLİ, Sabri, “Karmatiler”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.s.510-514.

HORATA, Osman, “Vâkı’at-ı Sultan Cem’de Batı Kültürü Hakkında Bazı Egzotik Dikkatler”, **Milli Folklor**, C.VII, S.52, 2001, s.s.72-78.

HOWARD, Douglas A., “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, V. H. Aksan, D. Goffman, & O. G. Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, Ocak 2011, s.s.185-222.

ILGAZ, Selçuk, “Osmanlı Devleti’nde Tarih Yazıcılığı ve Osmanlı Tarih Yazarlarının Gözüyle Hristiyan Âlemi”, **Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi**, C.VI, S.14, Mart 2019, s.s.275-286.

IMBER, Colin, “İlk Dönem Osmanlı Tarihinin Kaynakları”, **Söğütten İstanbul’a**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2005, s.s.39-71.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Başhoca İshak Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXII, İstanbul, 1995, s.s.529-530.

İNALCIK Halil, ARI Bülent, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, eds. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınları, Mayıs 2011, s.s.107-136.

İNALCIK, Halil, “E- Türkiye ve Avrupa”, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV**, 7.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, Temmuz 2019, s.s.221-295.

_____, “Mehmed II”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVIII, Ankara, 2003, s.s.395-407.

_____, “Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu”, **Söğütten İstanbul’a**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2005, s.s.93-117.

_____, “Tarihçi Şükrullah Çelebi (1380?-1460)”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, C.LXI, S.1/2, Mart 2008, s.s.113-118.

_____, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Yıl: 2, S.7, 2006, s.s.1-44.

İPEK, Nedim, “Churchill Vak’ası (1836)”, **Belleten**, C.LIX, S.226, TTK Basımevi, Aralık 1995, s.s.661-713.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Elçi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul, 1995, s.s.3-15.

_____, “Mahrec”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVII, Ankara, 2003, s.s.387-388.

_____, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı” **Osmanlı**, C.VIII, Ankara, 1999, s.s.247-256.

KAÇAR, Mustafa, Tersane Hendesehanesi’nden Bahriye Mektebi’ne”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C.IX, S.1, 2008, s.s.51-77.

KAFADAR Cemal, KARATEKE Hakan T., “Late Ottoman and Early Republican Turkish Historical Writing”, **The Oxford History of Historical Writing Vol.4**

1800-1945, Ed. Stuart Macintyre, Juan Manguashca, and Attila Pók, Oxford, 2015, s.s.559-577.

KÂHYA, Esin, “Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi”, **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, C.V, S.15, Ankara, 1989, s.s.847-862.

KAPLAN, Yusuf, “Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.230-237.

KARAL, Enver Ziya, “Tanzimat’tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718 – 1839)”, **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.s.13-30.

KARATAŞ, Süleyman, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.V, 2003, s.s.231-242.

KAYA, Hayrettin, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Tarih Dersi Müfredatı”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, C.XVIII, S.100, Nisan 2002, s.s.44-47.

KAYA, Nevzat “Karaçelebizade Abdülaziz Efendi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.s.381-383.

KELEKYAN, Diran, “Gayeye Doğru”, Çev. Faruk Alpkaya, **Mülkiye Dergisi**, C.XXXIX, S.1, 2015, s.s.275-276.

KILIÇ, Aykut Tunç, “Suraiya Faroqhi ile Söyleşi: Avrupa’da Osmanlı Tarihçiliği”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.113, Mayıs 2003, s.s.54-59.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, “On sekizinci Yüzyılda Fransa’daki Türkiye”, **Tarih ve Toplum**, C.II, S.8, Ağustos 1984, s.s.67-70.

KIRPIK, Güray, “Yurtdışına Öğrenci Göndermenin Tarihi Meseleleri”, **Eğitime Bakış Dergisi**, S.34, Yıl:11, Temmuz-Ağustos- Eylül 2015, s.s.11-20.

KOÇ, Haşim “Osmanlı’da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.IV, S.8, 2006, s.s.351-381.

KOLOĞLU, Orhan, “Güneydoğu Avrupa Tarihçileri ve Osmanlı”, **Tarih ve Toplum**, C.XXXII, S.190, Ekim 1999, s.s.58-59.

_____, “Osmanlı Toplumunda Kamuoyunun Evrimi”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.327-333.

KOMAN, M. Mesud, “Kâtip Çelebi’nin şimdiye kadar üzerinde durulmamış çok mühim bir eseri: İrşadü’l-Hıyâfâ ila Tarihi’l-Yunan ve’r-Rûm ve’n-Nasârâ”, **Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, S.79, Mayıs 1945, s.s.20-23.

KONRAPA, M. Zekai, “Büyük Hocamız Abdurrahman Şeref (Beyefendi): 1853-1925”, **Tedrisat Mecmuası**, C.II, S.13, Ekim 1952, s.s.82-93.

KORKMAZ, Ramazan, “19. Yüzyıl Avrupası ve Osmanlı Modernleşmesi”, **Türk Yurdu**, S.292, Aralık 2011, s.s.9-23.

KORKUT, Hasan, “Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.I, S.2, İstanbul, 2003, s.s.491-511.

KOŞAY, Hamit Z., “Yusuf Akçura”, **Belleten**, C.XLI, S.162, TTK Basımevi, Ankara, 1977, s.s.389-401.

_____, “Yusuf Akçura”, **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, ed. Fahri Çoker, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.s.224-233.

KÖKSAL, Osman, “XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti’de Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.162-169.

KÖPRÜLÜ Fuad, “Osmanlı Tarihi’nin Yabancı Kaynaklarından: İngilizce Kaynaklar”, **Belleten**, C.L, S.196, TTK Basımevi, Nisan1986, s.s.261-277.

_____, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, **Milli Tarihin İnşası**, Haz. Ahmet Şimsek- Ali Satan, İstanbul, Ekim 2011, s.s.31-45.

_____, “Asım Efendi”, **İslam Ansiklopedisi**, 5.b., C.I, MEB Yayınları, İstanbul, 1978, s.s.665-673.

_____, “Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?”, **Milli Tarihin İnşası**, Haz. Ahmet Şimşek- Ali Satan, İstanbul, 2011 s.s.123-128.

KÖSE Ömer Faruk, “Tarihi Öğretmek İçin Yazmak Ali Reşat ve Ali Seydi’nin Tarih-i Umumi’si”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.244, Nisan 2014, s.s.87-91.

KÖZLEME, Arif Olgun, “İlk Bilinçli Batılılaşma ve Toplumsal Değişmenin Eksen Değiştirmesi Olarak Lale Devri”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.XI, S.21, Haziran 2017, s.s.338-361.

KUNERALP, Sinan, “Bir Osmanlı Aydınının Gözüyle Fransız Devrimi”, **Tarih ve Toplum**, C.XII, S.67, Temmuz 1989, s.s.57-58.

KURAN, Ercüment, “Fransız İnkılâbı’nın Türk Düşünürlerine Etkisi, 1789-1922”, **ERDEM**, C.IX, S.26, 1993, s.s.737-742.

_____, “Ottoman Historiography of the Tanzimat Period”, **Historians of the Middle East**, eds. Bernard Lewis, P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1962, s.s.422-429.

_____, “Tarih Yazıcılığında II. Abdülhamid”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s.s.165-170.

KURŞUN, Zekeriya, “İbrahim Hakkı Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2001, s.s.311-314.

KUZUCU, Kemalettin, “Ermeni Terörünün 19. Yüzyılda İstanbul’daki Son Hamlesi: 1897 Olayları ve Düşündürdükleri”, **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II**, S.61, Eylül-Aralık 2014, s.s.1564-1586.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Ahmed Resmi Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, Ankara, 1989, s.s.121-122.

_____, “Âlî Mustafa Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.414-416.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Layiha”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVII, Ankara, 2003, s.s.116-117.

LEWIS, Bernard, “The Impact of The French Revolution on Turkey. Some Notes on the Transmission of Ideas”, **Journal of World History**, C.I, S.I, Temmuz 1953, s.s.105-125.

_____, “The Use By Muslim Historians Of Non-Muslim Sources”, **Islam in History Ideas, People and Events in the Middle East**, Open Court, Chicago and La Salle Illinois, 2001, s.s.115-128.

MACİT, Muhittin, “Tercüme Hareketleri”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XL, İstanbul, 2011, s.s.498-504.

MAKSUDOĞLU, Mehmed, “Abdurrahman b. Hasan Ceberti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul, 2003, s.s.190-191.

MENAGE, Victor L., “Osmanlı Tarih yazıcılığının İlk Dönemleri”, **Söğütten İstanbul’a**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 2005, s.s.73-91.

MERAL, Yasin “Osmanlı İstanbul’unda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler”, **Osmanlı İstanbul’u II**, (eds. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s.s.455-469.

Nizameddin Arif, “Türk Tarihinin Tertib ve Taksimi”, **Servet-i Fünun**, 1 Ağustos 1918.

_____, “Tarih-i Millimiz”, **Servet-i Fünun**, 5 Temmuz 1918.

NUHOĞLU, Hidayet, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülahazalar”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.221-229.

ODAKA, Hiroki, “Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması”, **Osmanlı (Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı)**, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.s.676-680.

ORAL, Mustafa, “II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Anlayışı”, **Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet**, Yeni İnsan Yayınevi, Temmuz 2008, İstanbul, s.s.137-171.

ORHONLU, Cengiz, “Bir Türk Kadısının Yazdığı Atina Tarihi (Tarih-i Medinetü'l-hükema)”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.2-3, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1973-74, s.s.119-136.

ORTAYLI, İlber, “Tarih Nedir?”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.s.11-26.

_____, “‘Tarih’ Üzerine bir Mülakat”, **Tarih Yazıcılığı Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.s.96-106.

_____, “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.s.166-177.

_____, “Joseph Hammer ve Osmanlı Tarihçiliği”, **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s.s.30-38.

_____, “On altıncı Yüzyıl Alman Seyahatnamelerinde Türkiye”, **Tarih ve Toplum**, C.I, S.2, Şubat 1984, s.s.27-31.

_____, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, s.s.278-280.

_____, “Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.s.178-197.

_____, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.s.80-95.

_____, “Osmanlıların Tarih Yazıcılığı Üzerine”, **Gelenekten Geleceğe**, 5.b., Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s.s.39-46.

_____, “Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s.s.131-142.

ÖZBEK, Nadir, “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.II, S.1, 2004, s.s.71-90.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", **Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan**, Ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.s.113-154.

_____, “Ferâizîzâde Mehmed Said”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XII, İstanbul, 1995, s.s.366-367.

_____, “Harbiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XVI, İstanbul, 1997, s.s.115-119.

_____, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarihi Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S.1, 2013, s.s.271-293.

_____, “Tabakâtü’l-Memâlik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXIX, İstanbul, 2006, s.s.301-303.

_____, “Koca Hüseyin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXVI, Ankara, 2002, s.s.130-131.

ÖZCAN, Tahsin “Mustafa Nuri Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.s.342-343.

ÖZDEMİR, Rukiye, AYDIN Ahmet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Muhtasar Umumi Tarihler Üzerine”, **Anasay**, Yıl:3, S.7, Şubat 2019, s.s.105-136.

ÖZEL, Oktay, “Bir Batılı Gözüyle Tanzimat ve Devlet Büyükleri”, **Tarih ve Toplum**, C.III, S.18, Haziran 1985, s.s.55-58.

ÖZKAYA, Yücel, “Birinci Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.XXXI, S. 1-2, Ankara, 1987, s.s.397-415.

ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmuallimin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul, 1993, s.s.551-552.

ÖZTÜRK, Necdet, “Osmanlılar’da Tarih Yazıcılığı Üzerine”, **Osmanlı**, C.VIII, 1999, s.s.257-261.

ÜLMAN, Haluk “Türkiye’de Siyasi Tarih Yazıcılığı ve Siyasi Tarihçilerimiz”, **Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006, s.s.23-30.

PAKER, Saliha “Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler Çoğul-Dizge Kuramı Açısından Bir Değerlendirme”, **Metis Çeviri**, S.1, Güz 1987, s.s.31-43.

PALA, İskender, “Nasihatname”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXII, İstanbul, 2006, s.s.409-410.

POLATÇI Türkan, SAĞLAM Tuğba, “Osmanlı Devleti’nde Batı İmajı”, **Studies of The Ottoman Domain**, C.I, S.1, Ağustos 2011, s.s.37-60.

SAKALLI, Bayram, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Aydı”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.616-629.

SARI, Nil, “Mekteb-i Tıbbiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXIX, Ankara, 2004, s.s.2-5.

SARINAY, Yusuf, “İstanbul’da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-18)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXIII, S.67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s.s.103-131.

SARIYILDIZ Gülten, “Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.6, İstanbul 2002, s.s.17-30.

SAVAŞ, Ali İbrahim, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, **Osmanlı (Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı)**, C.I, Ankara, 1999, s.s.643-657.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Frenk”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XIII, Ankara,1996, s.s.197-199.

_____, “Tercüman”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XL, İstanbul, 2011, s.s.490-492.

ŞEN, Adil, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 17, S.57, 2013, s.s.477-492.

ŞİŞMAN, Adnan, “Galatasaray Mekteb-i Sultanisi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XII, İstanbul, 1996, s.s.323-326.

TANSEL, F. Abdullah, “Ahmed Vefik Paşa’nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri”, **Belleten**, C.XXIX, S.113, TTK Basımevi, Ocak 1965, s.s.120-175.

TAŞBAŞ, Erdal, “Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış”, **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, C.I, S. 2, 2011, s.s.213-223.

_____, “Tanzimat Dönemi'nde Gelişen Tarihçilik Anlayışına Batı Etkisi”, **Folklor/Edebiyat**, S.52, 2007, s.s.263-270.

TAŞCAN, Arzu, “Makamât-ı Mukaddese Meselesi”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C.IX, S.1, Elazığ, 2013, s.s.91-102.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı” **Belleten**, C.XXXV, S.140, TTK Basımevi, Ankara, Ekim 1971, s.s.655-663.

TEPEKAYA Muzaffer, KAPLAN Leyla, “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.10, Konya, 2003, s.s.147-202.

TEZCAN, Baki, “II. Osman örneğinde İlerlemeci Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, **Osmanlı**, C.VII, 1999, s.s.658-668.

_____, “Ottoman Historical Writing”, **The Oxford History of Historical Writing Vol.3 1400-1800**, Eds. Jose Rabasa, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo and Daniel Woolf, Oxford University Press, s.s.192-211.

_____, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı”, **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, eds. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, Ocak 2011, s.s.223-266.

TOMAR, Cengiz, “İkdü’l-cümân”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXII, İstanbul, 2000, s.s.25-26.

TOPRAK, Zafer, “Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi”, **Tarih ve Toplum**, S.67, Temmuz 1989, s.s.39-41.

_____, “Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri**, yayına haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s.s.247-254.

_____, “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)”, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s.s.431-438.

TORUN, Serap, “Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs Sanâ’sı 1920 Raporu”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, C.VI, S.2, 2016, s.s.81-93.

TUNCOR, Ragıp, “Abdurrahman Şeref Bey 1853-1925”, **Pedagoji Çocuk ve Gencin Eğitim Dergisi**, C.I, S.6, Ocak-Şubat 1974, s.s.24-32.

TURAN, Şerafettin “Kemalpaşazade”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXV, Ankara, 2002, s.s.238-240.

TURAN, Namık Sinan, “Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgisinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. ve 19. Yüzyıllar)”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.V, S.2, Edirne, Aralık 2004, s.s.57-86.

TÜRK İbrahim Caner, ÇAĞIR Mine, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, C.IV, S.11, 2017, s.s.62-75.

TÜRKMEN, Zekeriya, “Dîvânîharp”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, EK-I. cildinde, İstanbul, 2016, s.s.337-340.

UÇMAN, Abdullah, “Encümen-i Daniş”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.s.176-178.

UYAR Mesut, GÖK Hayrullah, “Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi'nin Akıbeti-I”, **4. Kat Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s.s.34-39.

UYMAZ, Tuba, “Yusuf Akçuraoglu’ nun Ulum ve Tarih Adlı Eseri Üzerine bir İnceleme”, **Dört Öge**, S.6, 2014, s.s.45-70.

UZUN, Mustafa İsmet, “Ali Seydi Bey”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.442-445.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Selim III. ün Veliaht İken Fransa Kralı Lui XVI ile Muharebeleri”, **Belleten**, C.II, S.5-6, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.s.191-263.

_____, “Tosyalı Ebubekir Ratıb Efendi”, **Belleten**, C.XXXIX, S.153, TTK Basımevi, Ocak 1975, s.s.49-76.

ÜLMAN, Yeşil Işıl, “Mekteb-i Tıbbiye’nin 1850-51 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.IV, S.I, 2002, s.s.57-64.

ÜNVER, Süheyl, “Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi”, **Türk Kütüphaneciliği**, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.XVI, S.1, 1967, s.s.26-35.

VEINSTEIN, Gilles, “Osmanlılar ve Avrupa Kavramı”, **Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar**, ed. Dejanirah Couto, Çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık 2010, s.s.47-55.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Ulum-i Arabiye’den İstifade Bahsi”, **Kavgalarım**, Haz. İsmail Alper Kumsar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s.s.109-129.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri”, **OTAM**, C.VII, S.7, 1996, s.s.319-338.

YARAMIŞ, Ahmet, “Atatürk’ün Okuduğu Mekteb-i Harbiye’nin Kuruluşu”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VIII, S.3 (Atatürk Özel Sayısı), Aralık 2006, s.s.182-202.

YAVUZ, Nuri, “Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.XXIII, S.3, Ankara, 2003, s.s.89-98.

YAZICI, Serkan, “Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamının Değişimi”, **History Studies**, C.VI, S.5, s.s.233-247.

YEŞİL, Fatih, “Bir Fransız Maceraperestinin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa’nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyhaları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.15, 2011, s.s.205-228.

YETİŞGİN, Memet, “Batı Basınından Osmanlı Devleti’ne Yaklaşımlar ve Osmanlıların Bu Yaklaşımlara Tepkileri”, C.XXVIII, S.28, **OTAM**, Güz 2010, s.s.119-163.

YILDIRIM, Gülten, “Çalıntı Tarihin Öyküsü: Jack Goody’nin “Tarih Hırsızlığı” Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.XLII, S.42, 2013, s.s.395-411.

YILDIZ, Abdullah, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sivil Tıp Eğitimi ve Türkçe Tıp Eğitimine Geçiş”, **Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, C.LXX, S.3, s.s.127-134.

YILDIZLI, Muhammed Emin, “Türkolojiye Hizmet Eden Kurumlar (1908-1932)”, **Akademik Bakış Dergisi**, S.32, Kasım-Aralık 2015, s.s.454-462.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Abdurrahman Şeref Efendi”, **Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç Makaleler**, Haz. Fahmeddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s.s.511-514.

_____, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e kadar Bizde Tarihçilik”, **Tanzimat II**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999, s.s.573-595.

YOLALICI, Emin, “Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.I, S.3, 2008, s.s.471-484.

YÜCE, Nuri, “Yusuf Akçura”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, 1989, s.s.228-229.

ZEYREK, Suat, KARAMAN Ali, “Meşrutiyet Devri Tarih Yazımında İhmal Edilmiş Bir Kaynak: Donanma Mecmuası (1326-1334)”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.209, İstanbul, Mart-Nisan 2014, s.s.219-238.

VIII. KONGRELER

AKÇURA, Yusuf, “Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair”, **I. Türk Tarih Kongresi**, 02-11 Temmuz 1932, Ankara, Ankara Konferanslar, Müzakere Zabıtları, T.C. Maarif Vekâleti, Ankara, 1932, s.s.577-607.

BACQUE-GRAMMONT, Jean Louis, “Feridun Bey’in Az Bilinen Bir Yapıtı “Tevarih-i Padişahan-ı France” Üzerine Bazı Düşünceler”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler, Çev. Aksel Tibet, C.IV, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.s.1397-1406.

ERKEK, Mehmet Salih, “Avrupa’ya Gönderilen Osmanlı Talebeleri”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, 20-24 Eylül 2010, C.IV, II. Kısım, Ankara 2015, s.s.793-813.

HAZAI, Georges, “Tarih-i Ungurus (Macar Bilimler Akademisi Doğu Kütüphanesinde bulunan Tercüman Mahmud’un eseri üzerine notlar)”, **VI. Türk Tarih Kongresi**, 20-26 Ekim 1961, TTK Basımevi, Ankara, s.s.355-358.

_____, “Tercüman Mahmud’un Tarih-i Ungurus Adlı Eseri Üzerine Yeni Notlar”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, 11-15 Ekim 1976, TTK Basımevi, Ankara, s.s.1043-1047.

KARAL, Enver Ziya, “Ebubekir Ratıb Efendi’nin “Nizam-ı Cedid” Islahatında Rolü”, **V. Türk Tarih Kongresi**, Nisan 1956, TTK Basımevi, Ankara, s.s.347-355.

KURAN, Ercüment, “Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, **VI. Türk Tarih Kongresi 20-26 Ekim 1961**, TTK Basımevi, Ankara, s.s.489-496.

IX. KONFERANS& BİLDİRİLER&SEMİNERLER&SEMPOZYUM

ARSLAN, Ali, “Türkiye’de Tarih Bölümü’nün Kuruluşu”, **Cumhuriyet’in 80. Yılında Üniversitelerde Tarih Öğrenimi, Araştırmaları ve Yayınları Semineri 16-17 Aralık 2003**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2004, s.s.1-21.

AKGÜN, Seçil, "Metod", **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.s.191-202.

ALKAN Mustafa, GÖKBUĞA Ferdi, “Kâtip Çelebi’nin Medeniyet Anlayışı”, **Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Mart 2015**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2017, s.s.117-124.

ARIKAN, Zeki, “Cevdet Paşa’nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler”, **Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s.s.173-197.

_____, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, **Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990**, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1991, s.s.77-91.

AYBARS, Ergün, “Durum Tesbiti”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.s.173-182.

BÜYÜKTAŞ, Canan Kuş, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu (23-25 Ekim 2014)**, KARSAM, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, s.s.79-90.

ÇOŞKUN, İsmail, “Batı İdeolojilerinin Türk Tarih Anlayışına Yansımaları Üzerine”, **Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1991, s.s.43-57.

ERÖZ, Mehmet, “Yusuf Akçura’nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri”, **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu 11-12 Mart 1985**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s.s.51-58.

ESİN, Emel, “Akçuraoğlu Yusuf Beye Dair Hatıralar”, **Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu 11-12 Mart 1985**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s.s.35-42.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Tarihçiliğimizin Düny ve Bugünü”, **Felsefe Kurumu Seminerleri: III 13-15 Kasım 1975**, Ankara, 1975, s.s.240-254.

KARAL, Enver Ziya, “Tanzimat’tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz”, **Felsefe Kurumu Seminerleri: III 13-15 Kasım 1975**, Ankara, 1975, s.s.255-268.

KAYAPINAR, Ayşe, “Johann Carion Kroniğinin Kâtip Çelebi Tercümesine Dair”, **Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Mart 2015**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları İzmir, 2017, s.s.191-207.

KODAMAN, Bayram, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e: II”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1991, s.s.165-169.

KURAN, Ercüment, “Karlofça’dan Tanzimat’a Osmanlı Tarihçiliği”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.s.151-157.

ORTAYLI, İlber, “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, **Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s.s.163-172.

SÜSLÜ, Azmi, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e: I”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.s.159-163.

TUNÇAY, Mete, “İlk ve Ortaöğretimde Tarih”, **Türkiye’de Tarih Eğitimi, Felsefe Kurumu Semineri III 13-15 Kasım 1975**, Ankara, 1975, s.s.276-311.

TURAN, Şerafettin, “Meseleler”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu 21-26 Mayıs 1984**, Elazığ, 1990, s.s.183-190.

ÜÇYİĞİT, Ekrem, “Okullarımızda Tarih Öğretimi”, **Felsefe Kurumu Seminerleri: III 13-15 Kasım 1975**, Ankara, 1975, s.s.269-275.

X. İNTERNET SAYFALARI

<https://www.britannica.com/story/where-does-the-name-europe-come-from>

https://issuu.com/talat51/docs/82-yirmisekiz___elebi_mehmet_efendi

<https://archive.org/details/rvolutionsdeco01juchuoft/page/n5>

<http://www.academia.edu/7470916/SEYAHATN%C3%82MELER>

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/19032/001583910010.pdf?sequence=1>

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=352700>

<http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/3550/3115>

<http://repositorybilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/23184/Tari%CC%87h%C3%A7i%CC%87%20%C5%9E%C3%BCkrull%C3%A2h%20%C3%87elebi%CC%87%20%281380-1460%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

https://www.academia.edu/38456747/Osmanl%C4%B1_Tarih_Yaz%C4%B1c%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda_Muhtasar_Umumi_Tarihler_%C3%9Czerine

<https://w3.beun.edu.tr/dosyalar/tarih.pdf>

<https://archive.org/stream/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt11#page/n773/mode/2up>

https://www.academia.edu/33007551/Johann_Carion_Kroni%C4%9Finin_K%C3%A2tip_%C3%87elebi_Terc%C3%BCmesine_Dair.pdf

<http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1873/1849>

<http://mustafaergun.com.tr/wordpress/wp-content/uploads/2015/11/dersprog2.pdf>

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/143/1.htm

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/45991/001524493006.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

https://www.academia.edu/34401395/1896_Osmanl%C4%B1_Bankas%C4%B1_bask%C4%B1n%C4%B1_hakk%C4%B1nda_r%C3%B6portaj

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1080>

<https://www.yusufyuksel.com/2019/04/mississippi-balonu-ve-john-law.html>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Boyar>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Maslahatg%C3%BCzar>

EKLER

EK-1 Diran Kelekyan, Yusuf Akçura ve Abdurrahman Şeref'in Fotoğrafları

EK-2 Mekteb-i Mülkiye Mezunları ve Mekteb-i Sultani Fotoğrafı

EK-3 Abdurrahman Şeref, “Tarih-i Asr-ı Hazır” eserinin kapak resmi

EK-4 Abdurrahman Şeref “Tarih-i Asr-ı Hazır Tarihi” eserinin fihristi

EK-5 Abdurrahman Şeref'e ait olan Tarih-i Umumilere yönelik MF.MKT, 42/70 nolu muvakkat ruhsatnamesi hakkında belge ve transkripsiyonu

EK-6 Abdurrahman Şeref'e ait olan Tarih-i Umumilere yönelik MF.MKT, 48/190 nolu muvakkat ruhsatnamesi hakkında belge ve transkripsiyonu

EK-7 Abdurrahman Şeref'in Tarih-i Osmani eseri taşbaskısı ile Tarih-i Umumi eserlerindeki Latince harflerdeki benzerlikleri gösteren görseller

EK-8 Diran Kelekyan, “On Dokuzuncu Asır Tarihi Siyasi-i Umumi II” eserinin kapak resmi

EK-9 Diran Kelekyan, “On Dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa-Medhal: Fransa İhtilal-i Kebiri, Napolyon, Viyana Kongresi” eserinin tam fihristi

EK-10 Tarih-i Umumi, Asr-ı Hazır ve Avrupa tarihini içeren eski Türkçe Tarih-i Siyasi eserlerinin kronolojik sırası

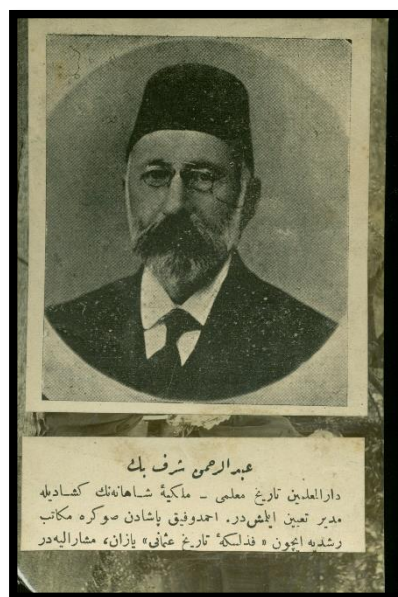
EK-1

DİRAN KELEKYAN, Nevsal-i Milli, 1330, s.163.

YUSUF AKÇURA, Nevsal-i Milli, 1330, s.20.

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Krt_009754.

EK-2

MEKTEB-İ MÜLKİYE MEZUNLARI

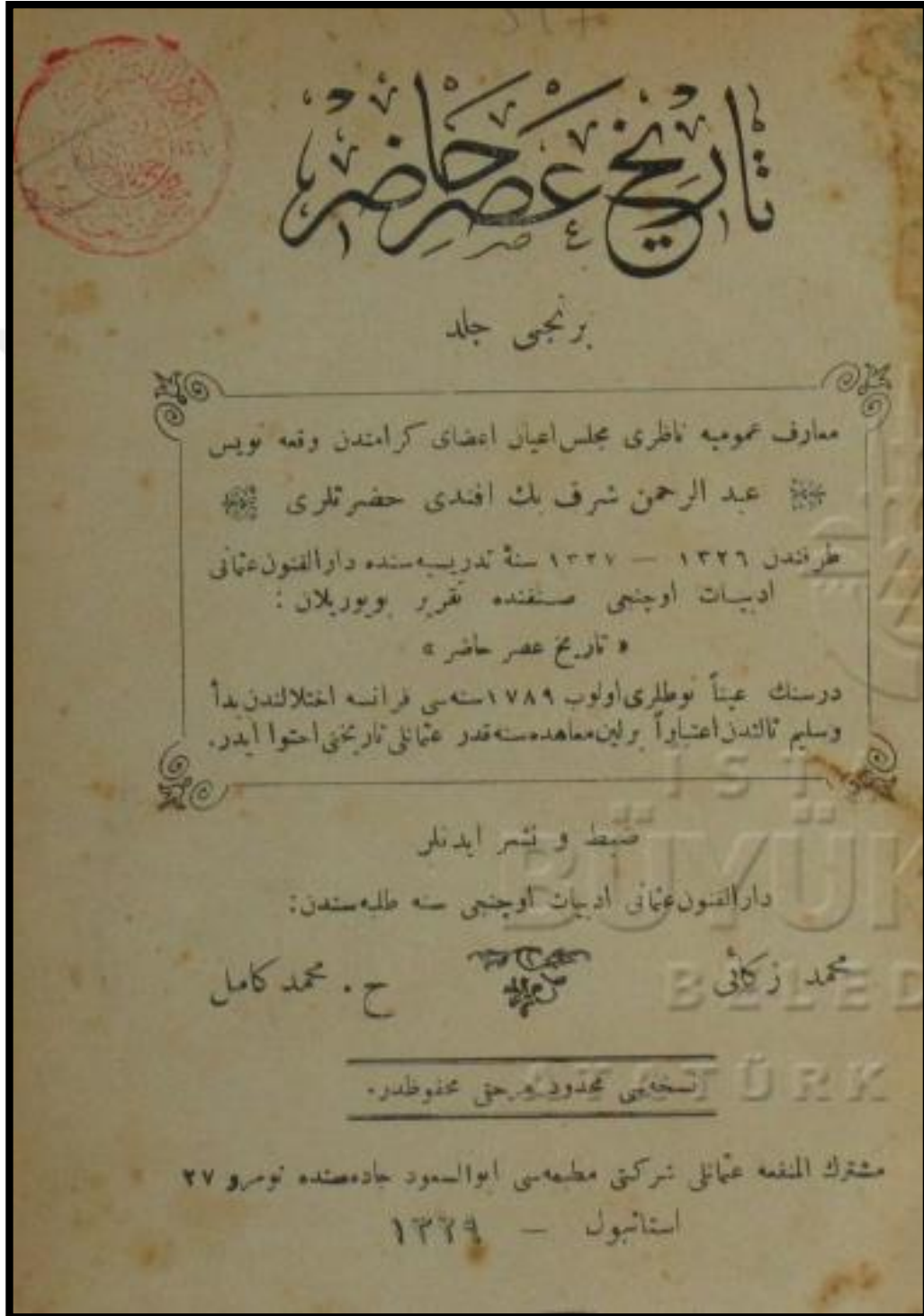
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sitesi:

<http://www.politics.ankara.edu.tr/mulkiye-hakkinda/mulkiyenin-mirasi/>

MEKTEB-İ SULTANİ

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Mekteb_Sultani_\(Galatasaray_Lisesi\)_between_1880_and_1893_r3.jpg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Mekteb_Sultani_(Galatasaray_Lisesi)_between_1880_and_1893_r3.jpg)

Abdurrahman Şeref "TARİH-İ ASR-I HAZİR" eserinin kapak resmi

EK-4

- Mukaddime (s.3-4)
- Tarih-i Asr-ı Hâzır (s.5-11)

I. KISIM

I. BÖLÜM: FRANSA İHTİLALİ KEBİRİ

(s.11)

- Zadeğân (s.13)
- Ruhban (s.15)
- Sınıf-ı Salase (s.18)
- Hükümet (s.19)
- Bastil (s.21)
- Paris Parlemanın Vazifesi (s.23)
- Umur-ı askeriye (s.24)
- Volter (s.25)
- Jan Jak Russo (s.27)
- Monteskiyo (s.27)
- Diderot (s.28)
- Marie Antoinette (s.29)
- Meclis (s.40)
- Meclis-i Milli (s.48)
- Zabitanlık (s.54)
- Heyet-i Belediye (s.58)
- Garde Nasyonelin Vazifesi (s.60)
- Kuvve-i Teğriye (s.64)
- Kuvve-i Adliye (s.64)
- Kuvve-i İcraiye (s.65)
- Beyanname-i Hukuk-ı Âdem ve Vatandaşlık (s.66)
- Meclis-i Milli (s.75)
- Islahat-ı Adliye (s.77)
- Heyet-i Ruhbaniye'nin Islahat-ı Esasisi (s.78)
- Islahat-ı Maliye (s.81)
- Gelelim Paris'teki ahvâl (s.95)
- Meclis'in birinci hatası (s.102)
- İkinci hatası (s.103)
- Üçüncü hatası (s.104)
- Dördüncü hata (s.106)
- İkinci Meclis-i Mebusan (s.107)
- Jirondenler (s.109)
- Hükümet (s.109)
- 5 Temmuz 1792 Beyannamesi (s.126)
- 10 Ağustos 1792 (s.128)
- Konvansiyon (s.139)
- Mara (s.142)
- Danton (s.144)
- Jirondenler (s.145)
- Paris Komünü (s.147)
- Ahval-i Harbiye (s.147)
- Krallın Muhakemesi ve idamı (s.149)
- Tertib-i Ceza (s.151)
- Mara'nın Katli 13 Temmuz 1793 (s.166)
- Narh (s.169)
- 29 Tegrinievvel 1793'de (s.174)
- Şüpheliler Kanunu (s.180)
- Robespiyer (s.183)
- Takvim-i Cumhuriyetteki ayların ismi (s.184)
- Danton'un İdamı (s.188)
- İhtilalciler (s.204)
- Kuvve-i Teğriye gelince (s.206)
- Direktuvarların tabiyesine gelince (s.207)
- İşte Konvansiyon (s.208)
- Vendemir İhtilali (s.209)
- Bonapart (s.210)

II. BÖLÜM: GENERAL BONAPART (s.214)

- Bonapart'ın maiyetindeki generallerinde ahvalini anlayalı (s.222)
- İtalya (s.223)
- Kampo Formiyo Muahdesi mucibince (s.233)
- Direktuvar (s.239)
- BONAPARTIN MİSİR SEFERİ (s.243)
- Bonapart Mısırda iken Avrupa'da ne oluyor? (s.247)
- Kuvve-i teğriye (s.270)
- Tribüne (s.270)
- Kuvve-i İcraiye gelince (s.272)
- Harîç ne halde idi? (s.274)
- BONAPARTIN MÜESSESATI (s.282)

III. BÖLÜM: İMPARATOR BİRİNCİ NAPOLYON DEVRİ (s.289)

- Nelson Manevrası nedir? (s.296)
- O koca Almanya ne oldu? (s.300)
- Rusya İmparatoru (s.308)
- 1815 senesi Napolyon (s.316)
- Roma Krallığı nedir? (s.322)
- Napolyon'un Rusya Seferi 1812 (s.329)
- Talleyran (s.348)
- Uhuuvet (s.354)
- Müsavat (s.355)
- Biraz da Bourbon Hanedanından bahsedelim (s.358)

IV. BÖLÜM: BURBON AVDETİ (s.363)

- Napolyon'un avdeti (s.366)
- Suret-i Mektup (s.374)
- XVIII. Louis (s.377)

V. BÖLÜM: VİYANA KONGRESİ (s.384)

- Viyana Kongresinin mahsul-ü mesaisi (s.391)
- Bu kadar gürlüğü arasında Lehistan ne oldu? (s.397)
- Gelelim İtalya'ya (s.397)
- Almanya ne oldu? (s.399)

Birinci Kısımın Sonu (s.408)

II. KISIM

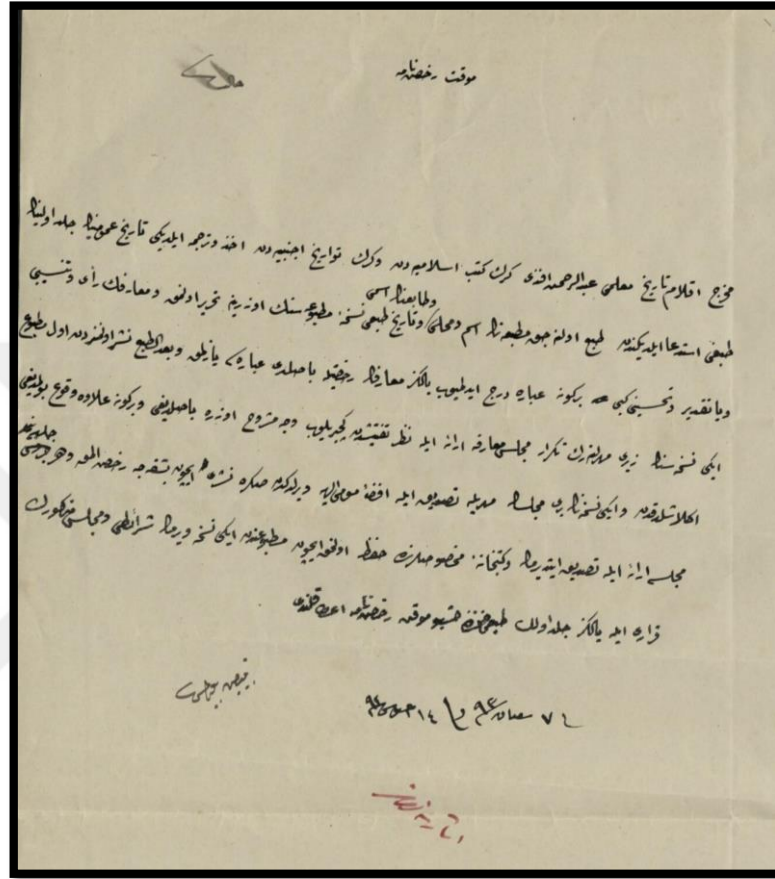
ASR-İ HAZİRDA DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE (1789-1818)

SULTAN SELİM SALİS & SULTAN MUSTAFA SALİS DEVRİ (s.409)

- Kırım'ın Tarihçesi (s.410)
- Kırım Hanlığı'nın istiklalini tanımamaktığımızıza sebep nedir? (s.412)
- Mükasele nedir? (s.414)
- Şahin Giray (s.418)
- SELİM SALİS ISLAHATI (s.426)
- Umur-ı adliye (s.428)
- Umur-ı mülkiye (s.436)
- Umur-ı maliye (s.439)
- Umur-ı askeriye (s.446)
- Ulufe Tevzi' (s.457)
- Vukuat-ı hariciye ve dâhiliye (s.471)
- Edirne Vakası (s.472)
- Vahabi Meselesi (s.475)

BİRİNCİ CİLDİN SONU

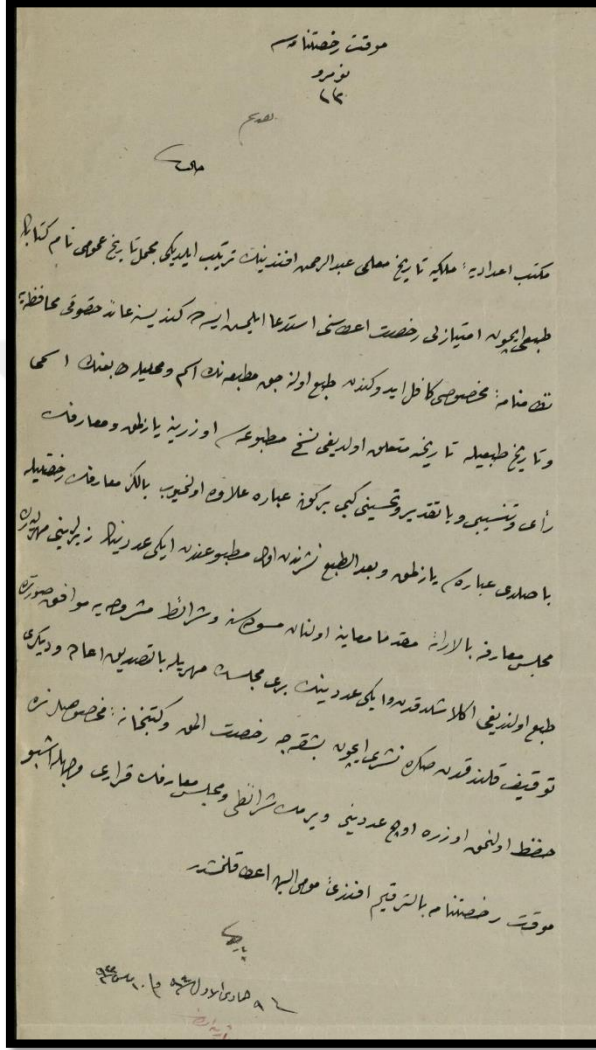
Abdurrahman Şeref "TARİH-İ ASR-İ HAZİR" eserinin fihristi

Muvakkat Ruhsatname

Mahrec-i aklam tarih muallimi Abdurrahman Efendi gerek kütb-i İslamiyeden ve gerek Tevarih-i ecnebiyeden ahz ve tercüme eylediği Tarih-i Umuminin cild-i evvelinin tab'ını istida eylediğinden tab olunacak matbaanın isim ve mahalli ve tabi'nin ismi ve tarih-i tab'ı nüsha-i matbu'sunun üzerine tahrir olunmak ve Maarifin rey ve tensibini veya takdir ve tahsini gibi bir guna ibare derç edilmeyip yalnız Maarifin ruhsatıyla basıldı ibaresi yazılmak ve badet-tab neşr olunmazdan evvel matbu iki nüshasının ziri mühürlenerek tekrar Meclis-i Maarife irae ile nazar-ı teftişten geçirilip vech-i meşruh üzere basıldığı ve bir guna ilave vuku bulmadığı anlaşıldıktan ve iki nüshanın biri Meclisin mührüyle tasdik ile efendi-i mumaileyhe verildikten sonra neşri başkaca ruhsat almak ve her cildinin Meclise irae ile tasdik ettirmek ve kütübhane-i mahsuslarında hıfz olunmak için matbu'undan iki nüsha vermek şeraiti ve Meclis-i mezkurun kararı ile yalnız cild-i evvelin tab'ı zımınında işbu muvakkat ruhsatname ita kılındı.

7 Şaban 93 / 14 Ağustos 92 (MF.MKT, 42/70.)

Muvakkat Ruhsatnamesi

Numero 23

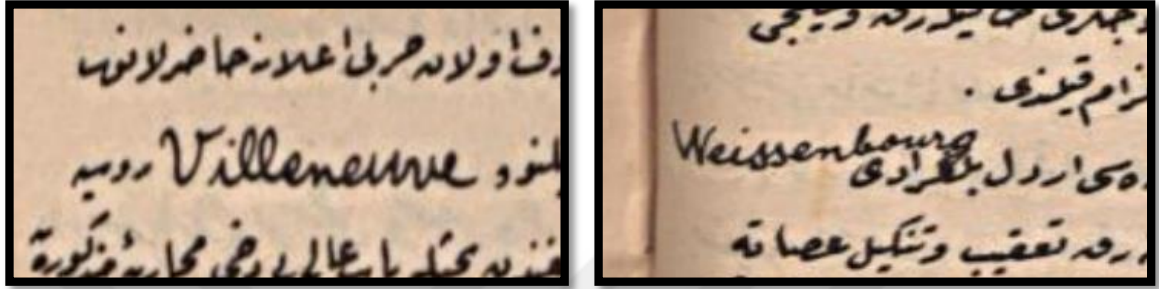
Mekteb-i İdadiye-i Mülkiye tarih muallimi Abdurrahman Efendinin terhib eylediği mücmel Tarih-i Umumi nam kitabın tab'ı için imtiyazı ruhsat itasını istida eylemiş ise de kendisine ait hukuku muhafazaya nizamname-i mahsusu kâfil idüğünden tab olunacak matbaanın isim ve mahalliyle tabiin ismi ve tarih-i tab'ıyla tarihine müteallık olduğu nush-ı matbuası üzerine yazılmak ve Maarifin rey ve tensibini veya takdir ve tahsini gibi bir guna ibare ilave olunmayıp yalnız Maarifin ruhsatıyla basıldı ibaresi yazılmak ve badet-tab neşrinden evvel matbuundan iki adedinin zirlerini mühürleyerek Meclis-i Maarife bil-irae mukaddema muayene olunan müsveddesine ve şerait-i

meşruhaya muvafık surette tab olunduğu anlaşıldıktan ve iki adedinin biri Meclisin mühürleriyle bit-tasdik iade ve diğeri tevkif kılındıktan sonra neşri için başkaca ruhsat almak ve kütüphane-i mahsuslarında hıfz olunmak üzere üç adedinin vermek şeraitini ve Meclis-i Maarifin kararı vechle işbu muvakkat ruhsatname bit-terkim efendi-i mumaileyhe ita kılınmıştır.

9 Cemaziyülevvel 94 / 10 Mayıs 93. MF. MKF: 48/190

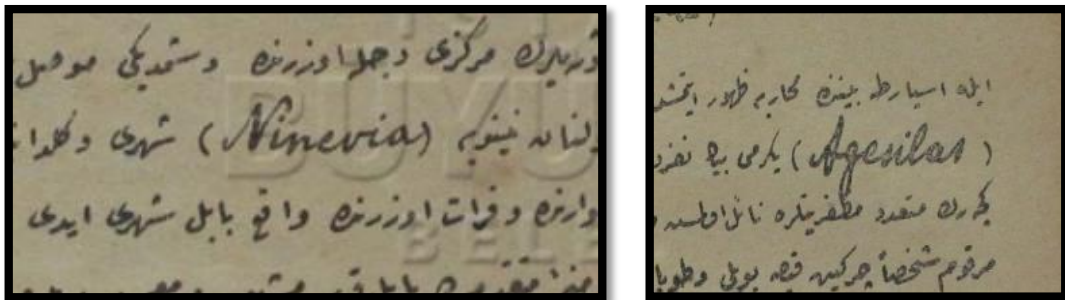
EK-7

Tarih-i Osmani Taşbaskı

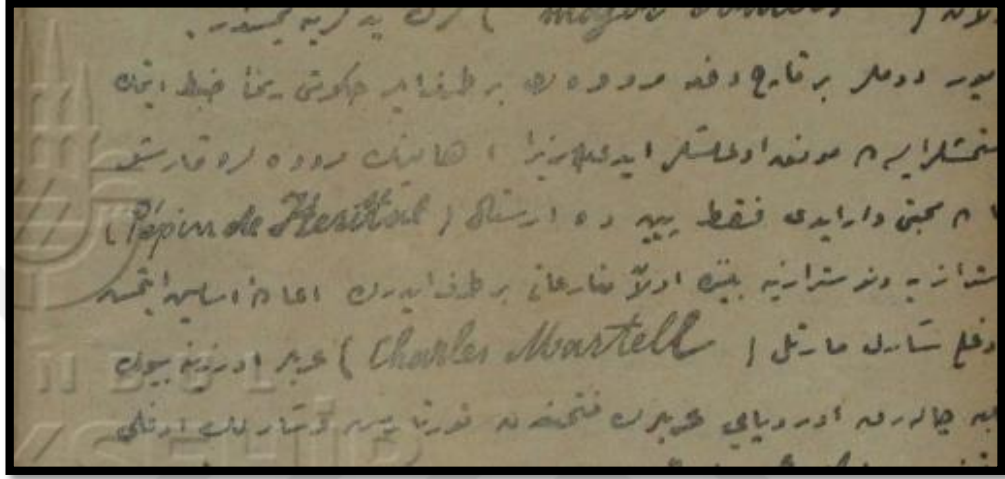
عودت انبیه اولد یغنه دفاتر حاکمی stathouder و انکتره فرای
بایوم دو 'Guillaume d'Orange' ایلد فرانسه لوبیتده لوب قشانه
نارزه قتال و شقاق 'Guerra de la ligue d'Angoulême'
ول دیوبی معاهده سیمه (۱۱۰۸، ۱۱۹۷) میل ستم و وفای اولد یغنه
پیاره و دکی ابد نه تبرایکی دولته ایلییری فالو فیه معاهده سنه و سلطنت

Tarih-i Umumi Kurun-ı Evveli/Ula

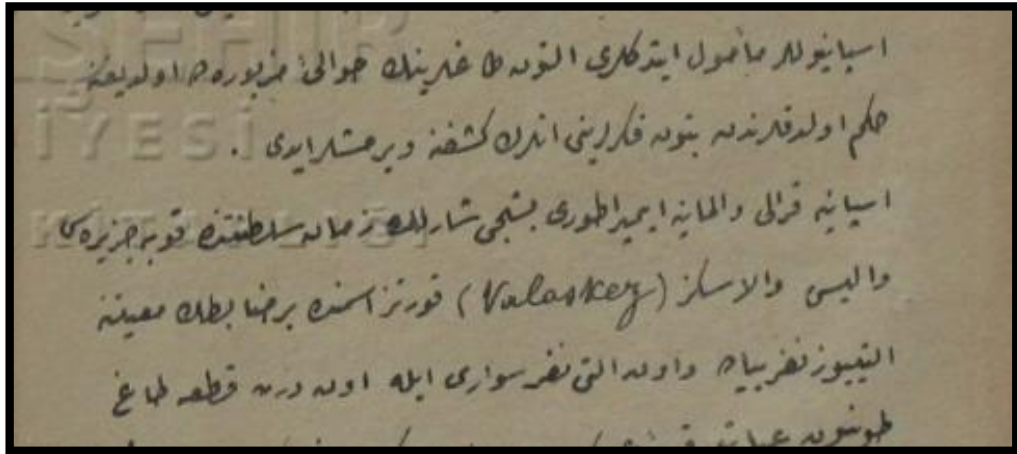

مقدمه ده خلیفه اسمیل معروف اولد یغنه بربرنده تعریفه ایچونه سیدلی فرانس
غایه ترانزالبینه (Gallia transalpina) و اینا لیه م کی خلیفه
دخی غایه جیزالبینه (G. cisalpina) دیمشدر که (ایله خلیفه
اوت و رود هیننه واقم غایه) دیمشدر. و سطره انالیه ده اده مشهر

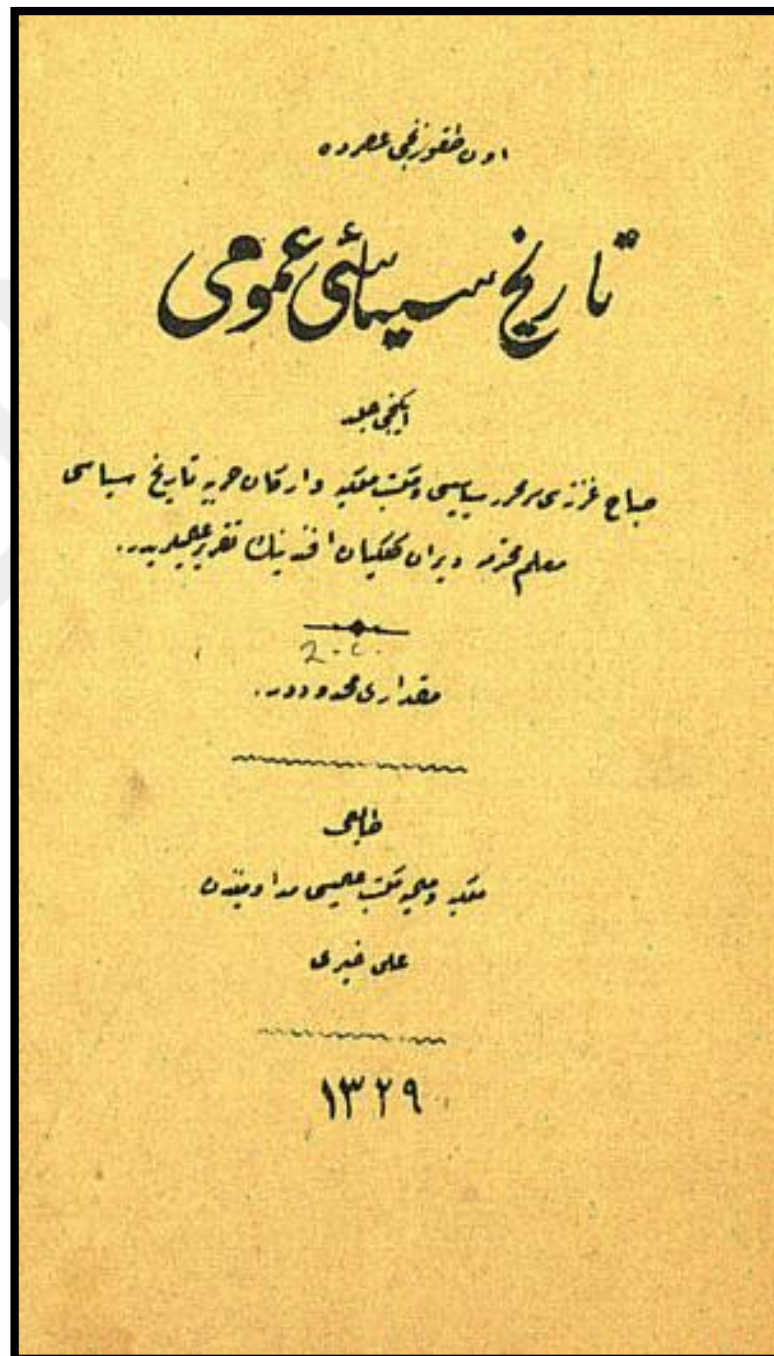
Tarih-i Umumi Kurun-ı Vusta

Tarih-i Umumi Kurun-ı Cedide

*** V, L, G, S, A gibi harflerde belirgin bir benzerlik söz konusudur.

Diran Kelekyan, "ON DOKUZUNCU ASIRDA TARİH-İ SİYASİ-İ UMUMİ"
II. cilt kapak resmi

EK-9

İFADE (İki sayfa, bu kısmın sayfa numarası yok) ON DOKUZUNCU ASIRDA İÇTİMAİ VE SİYASİ AVRUPA (s.1) I. BÖLÜM: MUKADDEMAT- 1789'DAN EVVEL FRANSA (s.2) I. Eski idare (s.2) II. Hükümdar (s.3) III. Hükümet (s.4) IV. Maliye (s.6) V. Adliye, polis, matbuat (s.9) VI. Teşkilat-ı içtimaiye (s.12) VII. Taksimat-ı idare (s.17) VIII. Ahval-i iktisadiye (s.23) IX. Maarif-i Umumiye (s.25) X. Kuvve-i askeriye (s.28) II. BÖLÜM: ISLAHAT-I İKTİSADİYE VE İÇTİMAİYE TEMAYÜLATI (s.29) I. On sekizinci Asırda İktisadiyat (s.29) II. Hariçten ibret (s.36) III. Üdeba ve hükemanın tesiri (s.56) IV. Franc- Mason Mahfilleri (s.75)	III. BÖLÜM: ON ALTINCI LUI (s.78) I. Kral-kraliçe (s.78) II. Yeni vükela, Turgo (s.80) III. Turgo (Turgot) (s.82) IV. İlk güçlükler (s.89) V. Dakik Meselesi- Karışıklıklar (s.90) VI. Malezherb (Malesherbes), icra ettirdiği ıslahat (s.92) VII. Turgo'nun faaliyeti (s.94) VIII. Bahriye Nazırı Sartın (Sartine) (s.97) IX. Turgo'nun mesleği (s.98) X. Turgo'nun azlı (s.102) XI. İrtica (s.103) XII. Neker'in (Necker) Halefleri (s.106) XIII. Orduda yeni bir nizamname (s.107) XIV. Bahriye (s.109) XV. Ahlak ve maneviyat, Gerdanlık Meselesi (s.111) XVI. Eşraf Meclisi (s.114) XVII. Briyen (Brienne) (s.115) XVIII. Taşra ahvali (s.120) XIX. Nekerin tekrar re'sikara geçmesi (s.122) IV. BÖLÜM: ETE JENERO (ETAT-GENERAUX) (s.124) I. Ete Jenero (s.124) II. "Adam başına bir'e'y" meselesi ve Meclis-i Milli (s.130) III. Jö dö Pom yemini (Le serment du Jeu de Paume) (s.134) IV. Paris'in ahval-i ruhiyesi (s.140) V. Bastil (Bastille) (s.143) VI. 4 Ağustos 1789 gecesı (s.152) VII. Hukuk-ı beğariyenin beyannamesi (s.154) VIII. Kanun-i Esasi (s.158)	V. BÖLÜM: KRALİYETİN SÜKÜTÜ (s.165) I. Hükümet'in Paris'e nakli, Konstituant (Constituante) Meclisi (s.165) II. Konstituant Meclisi (s.167) III. Paris'te Heyecan (s.175) IV. Teceddüd-i dini mukarrefatı (s.177) V. 1790 senesi "federasyon" şenliği (s.180) VI. Varen (Varenne) firarı (s.186) VII. Cumhuriyet taraftarlığı (s.192) VIII. Firariler, harici politika (s.194) IX. MECLİS-I TEŞRİİ (s.202) X. Lejislativ (Legislative) meclisi; Evsaf-ı umumiye (s.202) XI. Lejislativ meclisinde fırkalar (s.205) XII. Kararsızlık (s.209) XIII. San Külot (Sans Cullotte) kabinesi (s.212) XIV. İlan-ı harp (20 Nisan 1792) (s.215) XV. 20 Haziran günü (s.218) XVI. 10 Ağustos inkılabı (s.222) XVII. Tuleri'nin (Tuileries) muhasara ve zabtı (s.226) XVIII. Eytül Katliamı (s.230) XIX. Meydan-ı harpte (s.233)

Diran Kelekyan, "ON DOKUZUNCU İÇTİMAİ VE SİYASİ AVRUPA- Medhal: Fransa İhtilal-i Kebiri, Napolyon, Viyana Kongresi" eserinin tam fihristi; devamı bir sonraki sayfadadır.

VI. BÖLÜM: KONVANSİYON (s.238) I. Konvansiyon'un evsaf-ı umumiyesi ve firkaları (s.238) II. Jirondenlerle ve Montaynarların ilk mücadelatı (s.241) III. On altıncı Lui'nin muhakeme ve idamı (s.246) IV. Devr-i Terhip (Terreur) (s.254) V. İdare Encümenleri (s.256) VI. 31 Mayıs ve 2 Haziran 1793 günleri; Jirondenlerin tevkifi (s.262) VII. Muhaberat-ı dâhiliye (s.264) VIII. 1793 Kanun-ı Esasisi (s.268) IX. Danton'un Sükûtu- 10 Temmuz 1793; İkinci selameti- Umumiye Encümeni (s.270) X. Vende ve Şuan (La Vendee et la Chouannerie) isyanları (s.272) XI. Devr-i Terhip (La Terreur) (s.275) XII. Mezhep "bıkı ve hikmet" Culte de la Raison (s.279) XIII. Robespiyer'in (Robespierre) Hükümeti (s.282) XIV. Danton'un idamı (s.284) XV. Robespiyer'in politikası, Periyal (Prairial) (12 Haziran) Kanunu (s.287) XVI. 9 temidör sene 2- 27 Temmuz 1794 (s.289) XVII. 9 temidördün sonra irtica (s.294) XVIII. Sene 3 Kanun-ı Esasisi (s.300) XIX. Muharebat-ı hariciye (s.302) XX. Bal (Bale), Lahey (La Haye) Ahitnameleri (s.331) XXI. Hüdemat ve ihtiraat-ı ilmiye (s.337)	VII. BÖLÜM: NAPOLYON BONAPART (1769-1821) (s.340) I. Napolyon'un sabavet ve şebabeti (s.340) II. Almanya muharebatı (s.347) III. İtalya muharebatı (s.350) IV. Campo Formio Ahitnamesi- Traite de Campo Formio (s.358) V. İngiltere ve Fransa münasebatı (s.362) VI. Mısır Seferi (s.365) VII. Abuhur muharebesi- Bataille navale d'Abouki (s.372) VIII. Kahire'de kıyam, Mısır-ı Ulya'nın işgali (s.375) IX. Taraf-ı Devlet-i Osmaniye'den ilan-ı harp (s.376) X. Abuhur Muharebesi, Mısır'ın Fransızlar tarafından tahliyesi (s.387) XI. Fransa'da Müdiranın idaresi (s.393) XII. Bonapart'ın Fransa'ya avdetine kadar harici politika (s.398)	VIII. BÖLÜM: BONAPART'IN KONSÜL VE İMPARATORLUK DEVRİ (s.411) I. 18 Broder (7) sene 8, 9 Teğrin-i sani 1799 (s.411) II. Kanun-ı Esasiler (s.416) III. Mecelle-i Kanuniye (s.419) IV. İdare-i dâhiliye (s.422) V. Müsallaha-ı Diniye (s.423) VI. Papa ile mücadele (s.426) VII. Edyan-ı saire (s.428) VIII. Maarif-i Umumiye (s.428) IX. Fünun ve sanayi (s.429) X. Umur-ı Nafia (s.430) XI. Saray İmparatoru (s.430) XII. Yeni Zadeğân (s.432) XIII. Bonapart'ın avdetinden sonra Muharebat-ı Hariciye (s.433) XIV. Amiyen Musalahasından sonra (s.440) XV. Amiyen Musalahasının bozulmasından sonra (s.445) XVI. Üçüncü Heyet-i İttifak- Troisime Coalition Grand Arm-i-La Grande Armee (s.447) XVII. Tilsit Ahitnamesi – Traite de Tilsit (s.463)

IX. BÖLÜM: MİLLETLERİN MUHALEFETİ-ABLUKA (s.466) I. Muhasara-ı berriye (s.466) II. İtalya ve Almanya muhitlerinde tağriyat (s.476) III. Bavyera muharebatı (s.481) IV. Viyana ahitnamesi (13 teğrin-i evvel 1809) (s.487) V. Avusturya arşidüşesi ile izdivaç (s.488) VI. İngilizlere karşı muharebat (s.489) VII. Tilsit musalahasından sonra Prusya (s.495)	XI. BÖLÜM: VIYANA KONGRESİ (s.577) I. Yüz Günler Devri (s.589) II. Vaterlu (Waterloo) (s.599) III. Vaterlu'dan sonra (s.603) IV. Viyana Kongresi'nin Vaterlu savaşı sonrası kararları, İttifak-ı Mukaddes, Fransa'nın tazminat meselesi gibi konular (s.609-618) V. Osmanlı siyaseti ve Avrupa (s.618-628) Mukaddimatın Hitamı • HAMİŞLER (629-656)
I. X. BÖLÜM: İMPARATORLUK DEVRİNİN HITAMI (s.501) II. Rusya Seferi (s.509) III. Hükümdaranın Siyaseti (s.524) IV. Napolyon Drezd'de (s.528) V. Drezden (Dresden) Mülakatı (s.534) VI. Prag Kongresi (s.537) VII. Muharebe (s.539) VIII. Leipzig Muharebesi (s.542) IX. Frankfurt Beyannamesi (s.546) X. Fransa'ya Tecavüz (s.553) XI. Şatilyon (Châtillon) Kongresi (s.558) XII. Terk-i Saltanat (s.563)	

TARİH-İ UMUMİLER

- 1) Hanyalı Mehmed Atıf, *Hûlâsatü't Tevârih I-II*, İstanbul: Muhib Matbaası, 1289 (1872) .
- 2) Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Âlem Kurun-ı Evveli*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1291 (1875); 1327 (1911).
- 3) Chambers W., (Çev., Ahmed Hilmi), *Tarih-i Umumi- I, III, IV, V*, İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1293 (1876); *Tarih-i Umumi VI*, İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1294 (1877).
- 4) Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Umumi: Kurun-ı Evveli*, C.I, İstanbul, 1297 (1880); Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Umumi: Kurun-ı Vusta*, C.II, İstanbul, 1295 (1878); Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Umumi: Kurun-ı Cedide*, C.III, İstanbul, 1295 (1878).
- 5) Ahmed Midhat Efendi, *Tarih-i Umumi I-II*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1295-1296 (1878/89).
- 6) Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, 1298 (1881), İstanbul: Karabet Matbaası, 1304, 1307, 1309, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C.II, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308, 1311.; *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C.III, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308, 1311. *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C. I, İstanbul: Karabet Matbaası, 1313 (1912), 1317; *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C.II, İstanbul: Kasbar Matbaası 1316.; *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C.II İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası 1328.
- 7) Mehmed Murad, *Muhtasar Tarih-i Umumi*, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302 (1885).
- 8) Ahmed Midhat Efendi, *Kâinat I*, İstanbul: Muharririn Zâtına Mahsus Matbaa, 1303 (1887) (1288/1872- İsveç- Norveç, Rusya, Danimarka, İstanbul: Muharririn Zâtına Mahsus Matbaa; Yunanistan, İspanya, İsviçre, Portekiz, Devlet-i Osmaniye, Avusturya, İtalya, İngiltere İstanbul: Tercüman-ı Hakikat (1298/1881) Almanya- Kırk Anbar Matbaası, 1293; 1876, Pays Bas, Belçika

- ile Felemenk İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1292; 1875; Hükûmât-ı Cermaniye İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1297; 1880.
- 9) Ahmed Mithad, *Tarih-i Umumi Evveliyat 395-887*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1295-1296 (1878-1879).
- 10) Yağlıkcızade Ahmed Rıfat, *Tarih-i Umumi: Nakdû't-tevârih*, İstanbul: Şeyh Yahyaefendi Matbaası, 1296 (1880).
- 11) Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal Tarih-i Kurun-ı Cedide I-II*, İstanbul 1303 (1887).
- 12) Diyarbekirli Ahmed Said Paşa, *Miratü'l-İber I-IX*, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304-1306 (1888-1890).
- 13) İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umumi*, C.I-II, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305, İstanbul: Kasbar Matbaası, C.III, 1306.
- 14) Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Ordu Teşkilatı Muavini Mülazım-ı Sani Muhiddin, *Kâinata Bir Nazar Yahud Mücmel-i Tarih-i Umumi*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307.
- 15) Hasan Sırrı, *Tarih-i Umumi*, C.I, Vilayet-i şahanedeki mekatib-i idadiyenin 1310 senesinde Maarif Nezaret-i celilesince tadilen tanzim olunan programlarına tevfikeyn tertip olunmuştur. İstanbul: Karabet Matbaası, 1309 (1892-1893).
- 16) Mehmed Murad, *Muhtasar Tarih-i Umumi*, İstanbul 1310 (1894).
- 17) Müneccimbaşı Hüseyin Nureddin, *Tarih-i Umumi*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaası, 1312 (1895).
- 18) Mehmed Şükrü, *Tarih-i Umumi*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane Matbaası, 1313 (1896).
- 19) Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l-Kıyas I-II*, İstanbul 1315 (1899).
- 20) Ali Tefvik, *Telhis-i Tarih-i Umumi*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, 1316 (1900).
- 21) Ernest Lavissey, *Küçük Tarih*, (Çev. Mehmed Ali Ayni), Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası, 1317 (1901).
- 22) Ernest Lavissey, *Çocuklar için Tarih-i Umumi*, (Çev. Kazım), Dersaadet, Matbaa-ı Osmaniye, 1325 (1909).
- 23) Hüseyin Hıfzı, *Hülasa-i Tarihi-i Umumi*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1326 (1910); Hüseyin Hıfzı, *Hülasa-i Tarihi-i Umumi: Kurun-ı Vusta*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1324 (1908); Hüseyin Hıfzı, *Hülasa-i*

- Tarihi-i Umumi: Kurun-ı Ula*, İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1324 (1908); Hüseyin Hıfzı, *Hülâsa-i Tarihi-i Umumi: Kurun-ı Cedid*, İstanbul: Matbaa-i Jirayır ve Keteon, 1326 (1910).
- 24) Ali Tevfik, *Muhtasar Tarih-i Umumi*, Dersaadet, Karabet Matbaası, 1324.
- 25) Mehmed Masum, *Rüşdiyelere Tarih-i Umumi*, İstanbul, (1910).
- 26) Mehmed Eşref, *Muhtasar Tarih-i Umumi ve Osmanî Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326 (1910).
- 27) Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i Umumi I-III*, İstanbul 1327 (1911).
- 28) Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i Umumi*, haritalı ve resimli, İstanbul : Kanaat Kütüphanesi, 1327 (1911).; Ali Reşad, Ali Seydi, *Tarih-i umumi*, haritalı ve resimli, 2. baskı, İstanbul : Kanaat Kütüphanesi, 1330 (1914).
- 29) Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi Dersleri*, I-III, İzmir 1327 (1911).
- 30) Ali Rıza, *Tarih-i Umumi*, (Sultani Mektepleri için Kurun-ı Ula- altıncı sınıf), İstanbul, 1911.
- 31) Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, I-II, Dersaadet 1327 (1911).
- 32) Charles Seignobos, *Tarih-i Umumi. Kurun-ı ula*, çev. Hüseyin Cahid, İstanbul: Kader Matbaası, 1327 (1911).
- 33) A. Sabri Cemil (Yalkut), *Küçük Tarih-i Umumi*, İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askeri, 1328.
- 34) Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumi I-VI*, İstanbul 1328 (1912).
- 35) Ali Nüzhet (Göksel), *İcmal-i Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1328 (1912).
- 36) Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umumi*, İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, (Agob Matosyan Matbaası)1328 (1912).
- 37) Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, III-IV, Dersaadet 1912.
- 38) Mehmed Zihni, *Küçük Mekteplilere Tarih-i Umumi*, İstanbul 1912.
- 39) İbnü'l Nüzhed Cevad, *Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1912.
- 40) Cevad ibn Nüzhet, *Tarih-i Umumi*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, 1328 (1912).
- 41) Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, V-VI, Dersaadet 1329 (1913).
- 42) Midhat Sadullah (Sander), *Mücmel Tarih-i Umumi Dersleri*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1329 (1913).
- 43) Ahmed Midhat Efendi, *Darülfunun Tarih-i Umumi Dersleri* (Tedris-i Tarih-i Umumi) I, II, İstanbul: Sırat-i Mustakim Matbaası, 1328 (1912); İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Matbaası, 1329 (1913).

- 44) Muhammed Eşref, *Tarih-i umumî dersleri: Kurun-ı evvel, Kurun-ı vusta, Kurun-ı Ahir ve Asr-ı hazır*, İzmir: Keşişyan Matbaası, 1327-1328 (1911-1912).
- 45) A. Memduh, Ahmed Halid, *Numune Mektepleri İçin Umumi Tarih- Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta*, İstanbul, Zarafet Matbaası, 1330 (1914).
- 46) Ahmed Refik (Altınay), *Muhtasar Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1330 (1914).
- 47) İsmail Safa, *Kurun-ı Uhra Tarih-i Umumiden*, Charles Seignobos, Trabzon: Ş. Mirkoviç Matbaası, 1330 (1914).
- 48) Ali Razi, *Hulasatü't-Tevarih*, İstanbul 1330 (1914).
- 49) Hamid Sadi, *Tarih-i Umumi derslerinden Kurun-ı Vusta*, İstanbul, 1914.
- 50) Ahmed Agayef (Ağaoğlu), *Tarih-i Umumi Notları (Kurun-ı Vusta)*, İstanbul, 1914.
- 51) Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1914.
- 52) İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1331 (1915).
- 53) Midhat Sadullah, *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri*, İstanbul, 1332 (1916).
- 54) Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umumi*, İstanbul, 1916.
- 55) Ahmed Memduh, Ahmed Halid, Midhat Sadullah, *Küçük Mekteplilere Umumi Tarih*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334 (1918).
- 56) Ernest Lavis, Alfred Rambaud, *Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar Tarih-i Umumi I*, Çev. Ali Reşad, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1334 (1918).
- 57) Cemal Edhem, *On sekizinci ve On dokuzuncu Asırlarda Tarih-i Umumi ve Osmani*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334 (1918).
- 58) Osman Nuri, Sabri Sadık, *Tarih-i umumi Kurun-ı Vusta*, Şumnu: Terakki Matbaası, 1339, (1923).
- 59) Ahmed Refik, *Umumi Tarih: Kurun-ı Evveli ve Kurun-ı Vusta*, İstanbul, Kitabhane-i Hilmi, 1340 (1924).
- 60) Ahmed Refik, *Umumi Tarih: Kurun-ı Cedide ve Asr-ı Hazır*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1341 (1925).
- 61) Ali Reşad, *Yeni Tarih-i Umumi*: liselerin birinci devre ikinci sınıflarında tedris edilmek üzere, İstanbul: Yeni Matbaa, 1341 (1925).

***Ali Reşad, Ahmed Refik gibi isimlerin eserleri çeşitli zamanlarda tekrar tekrar revize edilerek basılmıştır.**

ESKİ TÜRKÇE HARFLİ ASR-I HAZIR ve AVRUPA TARİHİNİ İÇEREN TARİH-İ SİYASİLER

- 1) M. Emin, *Fransa Asr-ı Hâzır Muharrirleri*, Birinci Defter, İzmir: Hidmet Matbaası, 1312 H (1894).
- 2) Ali Reşad (mütercimi Mercan mekteb-i idadisi müdürü ve tarih-i umumi muallimi), Şarl Seinyobos, (Sorbon) darülfünundan tarih muallimi, *Tarih-i Siyasi Asr-ı hazırda Avrupa (1814) den (1896) ye kadar*, Fransa Encümen-i Daniş kebirince mazhar-ı mükâfat olmuştur. I. cild, Dersaadet, Ahmed Saki Bey Matbaası, Kader Matbaası, 1324 (1908).; Ali Reşad (mütercimi İstanbul Leyli idadisi müderrisi ve tarih-i umumi muallimi), Şarl Seinyobos, *Tarih-i Siyasi (1814) den (1896) ye kadar Asr-ı hazırda Avrupa*, II. cild, Dersaadet, Kader Matbaası, 1325 (1909).; Ali Reşad, (Mütercimi İstanbul Vilayeti Maarif müdürü ve İstanbul leyli İdadisisi tarih-i umumi muallimi) Şarl Seinyobos, *Tarih-i Siyasi Asr-ı hazırda Avrupa, (1814) den (1896) ye kadar*, III. cild, Dersaadet, Ahmed Saki bey Matbaası, 1326 (1910).
- 3) Ali Reşad, *Asr-ı Hazır Tarihi (1877-1909)*, İstanbul: Kader Matbaası, 1325 (1909).
- 4) Ali Reşad, *Fransa İhtilal-i Kebiri*, İstanbul, Artin Asaduryan Matbaası, 1327 (1911).
- 5) Ali Reşad (İstanbul Vilayeti Maarif müdürü ve İstanbul idadisi tarih umumi muallimi), *Asr-ı Hazır Tarihi*, (Fransa İnkılab-ı Kebiri- Cumhuriyet, imparatorluk devreleri, Viyana Kongresi, Üçüncü cumhuriyet, Almanya ittihadı, Fransa, Almanya Muharebesi, İtalya ittihadı, Rusya, Avusturya ve Macaristan, Şark Meselesi), İstanbul, Kader matbaası, 1327 (1911).
- 6) Diran Kelekyan, *Tarih-i Siyasi*, İstanbul, 1327 (1911).
- 7) M. E, *Asr-ı Hazır'dan Yaprak (Alçak Düşmanlar): Balkanlar*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1327.
- 8) Ahmed Ferit (Tek), *Tarih-i Siyasi* (Mekteb-i Mülkiye birinci senesi için), İstanbul, 1911.
- 9) Ali Reşad, *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*, Dersaadet, Kanaat Kitabhanesi Sahibi İlyas, 1328 (1912) ve Matbaa-i Kader baskısı da vardır.
- 10) Charles Seignobos, *Tarih-i Medeniyet: Asr-ı Hazır*, mütercimi Ahmed Refik, İstanbul: Kitabhane-i Askerî Tüccarzâde İbrahim Hilmî, 1328 (1912).

- 11) Diran Kelekyan, *On Sekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, İstanbul, Cihan Matbaası, 1329 (1913).
- 12) Diran Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, C.I, 1328 (1912)(rika); *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, C.I (matbu) 1913.
- 13) Diran Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi Umumi*, II. cild,1329 (rika) (1913).
- 14) Diran Kelekyan, *On Dokuzuncu Asırda İçtimai ve Siyasi Avrupa, Medhal-Fransa İhtilal-i Kebiri- Napolyon-Viyana Kongresi*, Dersaadet, Sabah Matbaası,1330 (1914).
- 15) Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, C.I, İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1329 (1913).
- 16) Ali Reşad, *Asr-ı Hazır Tarihi: 1789'dan Zamanımıza Kadar*, Mekatib-i Sultaniye ve İdadiyenin Son Sınıflarına Mahsustur, İstanbul: Kanaat Matbaası, H.1330 (1914).
- 17) Ahmed Refik, *Umumi Tarih: Kurun-ı Cedide, Asr-ı Hazır Tarihi*, İstanbul: İbrahim Hilmi, 1340 (1924); Ahmed Refik, *Umumi Tarih: Kurun-ı Cedide Asr-ı Hazır*, İstanbul: Kütüphane-i Hilmi, 1927.
- 18) Ahmed Hamid (Ongunsu), *Kurun-ı Cedide ve Napolyon'un Sükûtuna Kadar Asr-ı Hazır Mebâdisi*, İstanbul: T.C. Maarif Vekâleti, 1924.
- 19) Ali Reşad, *Asr-ı Hazır Tarihi*, Liselerin İkinci Devre Son Sınıflarına Mahsus: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, Milli Matbaa, İstanbul, 1926.
- 20) Ahmed Hamid (Ongunsu), Mustafa Muhsin, *Kurun-ı cedide ve asr-ı hazırda Türkiye tarihi: İstanbul'un fethinden zamanımıza kadar*, İstanbul: Milli Matbaa, 1926.
- 21) Yusuf Akçura, *Tarih-i Siyasi*, Hakimiyet-i Milliye Matbaası- Kader Matbaası 1926,; Yusuf Akçura, *Tarih-i Siyasi*, İkinci Tedris Senesi, Ankara Hukuk Mektebi, Kader Matbaası, 1927.
- 22) Yusuf Behçet Bey, *Avrupa ve Amerika Devletleri Tarih-i Siyasisi*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1926-1927.

*** Adı geçen eserlerin bazılarının tekrar basımları yapılmıştır.**

ÖZGEÇMİŞ

1993 İzmir doğumluyum. 1999 yılında başladığım İzmir Özel Türk Koleji eğitimime 2011 yılında mezun oluncaya kadar aynı okulda devam ettim. 2011 yılında derece ile girdiğim Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden ikincilik (3.43/4.00) ile 2016 yılında mezun oldum. Eylül 2015 - Şubat 2016 dönemi arasında Marmara Üniversitesi'nde Farabi Programı ile bir dönem eğitim aldım. Eylül 2017'de Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde Yüksek Lisans eğitime başladım. Adı geçen tezimi de buradaki eğitimim sonucunda tamamliyorum.